

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

ТЕРНОПІЛЬ
2005

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – Вип. 1. – 358 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 5.04.2005 р. (протокол № 6).

Головний редактор

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Василь Балух - доктор історичних наук, професор
Валентина Борисенко - доктор історичних наук, професор
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Сергій Васюта - доктор історичних наук, професор
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Олександр Сич - доктор історичних наук, професор
Сергій Троян - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Павло Михайлина - доктор історичних наук, професор
Михайло Кріль - доктор історичних наук, професор

Відповідальний редактор:

Ірина Федорів - кандидат історичних наук

УДК 378. 14

Микола Алексієвець

**НАУКОВІ ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ
НАЦІОНАЛЬНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ
ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА: СТАН, ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ**

У статті проаналізовано стан історичної науки на історичному факультеті ТНПУ імені Володимира Гнатюка та окреслено проблеми її розвитку.

Сучасний етап розбудови нової демократичної України об'єктивно характерний зростанням інтересу до минулого українського народу, до історичних знань. Це зумовлено утвердженням у суспільному житті українців нових соціально-політичних, економічних та ідеологічних реалій, особливо після помаранчевої революції, природною потребою людини, тим більше на переломних етапах, коли вивчення історії і розвиток історичної науки є життєвою необхідністю, об'єктивним результатом нації, її інтегрованим чинником. Тож ті зміни, що відбуваються останнім часом у світі, у суспільно-політичному житті України, духовне відродження українського народу, його історико-культурних і національних традицій значно посилили роль історичної науки. Нині, на зламі часу, ми намагаємося осмислити подоланий Україною шлях, оцінити зайняті рубежі й заглянути в майбутнє.

У цій ситуації велике навантаження відчувають саме історики, оскільки вони вирішують не тільки суто наукові питання, але й виконують соціальний запит громадськості та держави, накреслюючи, на підставі досвіду минулого і сучасного, орієнтири на далеку і близьку перспективу. Подвійне навантаження в цих умовах відчувають вузівські історики, які повинні вести наукову роботу і готувати фахівців-істориків нової генерації. Добре, що з проголошенням незалежної України відкрились для науковців справді необмежені можливості, знято табу на деякі окремі тематичні ніші, вивільнено їх від пресу цензури й ідеологічного диктату. Це не могло не позначитися на розвитку вузівської історичної науки, підвищенню її ролі у підготовці молодих істориків для країни. Тільки в умовах ново-проголошеної Української держави розпочався якісно новий етап у розвитку української історичної науки, стало можливим проведення науково-об'єктивних історичних досліджень, створення праць на новітній методологічній й джерелознавчій основі, на наукових засадах вивчення історичного поступу українського народу. Політична ситуація в Україні зумовила глибоке дослідження національно-визвольних змагань, встановлення історичної справедливості для багатьох „забутих діячів”, відродження їх імен та поцінування діячів, дискримінованих у радянські часи, висвітлення діяльності визнаних українських учених.

Приємно відзначити, що нові тенденції у розвитку історичних досліджень яскраво виявляються і в працях викладачів та аспірантів історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, 65-річчя якого цього року відзначає громадськість області. Динамічна науково-дослідницька діяльність на його кафедрах, високий потенціал науково-педагогічних кадрів дали змогу розширити і поглибити наукові дослідження, формування наукових напрямів і шкіл з вітчизняної та зарубіжної історії.

Час становлення факультету, а це – дванадцять років, можна вважати плідним періодом і становлення історичної науки в нашому університеті. Завданням було: вийти за межі провінціалізму. Це, з одного боку, зумовлювало підготовку й добір професорсько-викладацького складу та його наукове зростання, з другого – поступове й постійне нагромадження наукових традицій. Бо важко уявити сьогодні історичний факультет, тим більше національного університету, його випускників без повноцінних наукових праць,

постійної дослідницької діяльності викладачів, створення наукової основи для підвищення теоретичного рівня викладання історичних дисциплін, посилення їх впливу на світогляд студентів, ґрунтовного оволодіння ними знаннями вітчизняної і світової історії. Такий методологічний підхід актуалізується переходом факультету на нову модель організації навчального процесу відповідно до вимог і стандартів Болонського процесу. В умовах кредитно-модульної системи організації навчального процесу наука, творчий пошук як викладачів, так і студентів становлять основу підготовки сучасних фахівців-істориків, їх роботи в нових умовах.

Саме з відродженням історичного факультету, а воно співпадає у часі із здобуттям Україною незалежності, зроблено суттєві кроки в розбудові історичної освіти та її науковому забезпеченні, виникненні передумов для справді об'єктивного дослідження історичного процесу. Нинішній факультет – розгалужений навчально-науковий підрозділ університету, де здійснюються різноманітні наукові історичні дослідження за кількома напрямками. Можемо без перебільшення стверджувати, що на факультеті склалася своя – Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка – наукова школа істориків. Основними її напрямками є: історія України загалом, західно-європейського регіону і Галичини – зокрема; історія українського національного відродження першої половини XIX ст.; Україна в міжнародних відносинах, особливо дослідження українсько-польських взаємин; вузлові проблеми світової історії; українська історична біографістика: забуте і невідоме.

Важливим засобом поглиблення і розширення тематики став розвиток наукових досліджень у розрізі цілісної комплексної факультетської наукової проблеми „Україна (Тернопільщина) в контексті європейської історії”. Можемо констатувати, що на історичному факультеті склалася міцна й змістовна наукова база для різноманітних наукових досліджень. Діє чотири кафедри: історії України; стародавньої та середньовічної історії; нової і новітньої історії та методики викладання історії; філософії та економічної теорії. Факультет має кваліфіковані кадри професорсько-викладацького складу, серед яких – 5 докторів наук, професорів, 35 кандидатів наук, доцентів.

Розвиток наукового дослідництва на кафедрах факультету і висока кваліфікація кадрів, які маємо, дали нам змогу відкрити аспірантуру і докторантуру з спеціальностей – історія України і всесвітня історія. За час існування факультету підготовлено 4 доктори наук, 27 кандидатів наук. Щороку 2–3 аспіранти захищають кандидатські дисертації. На факультеті вже немає викладачів без наукових ступенів. Нині в аспірантурі навчається 37, в докторантурі – 5 чоловік (Зуляк І. С., Бармак М. В., Поліщук Ю. Й., Алексієвець Л. М., Петровський О. М.). Готуються до вступу на навчання в докторантурі доценти Бистрицька Е. В., Шама І. О., Буяк Б. Б., Шумський І. І. Без перебування в докторантурі успішно працює над підготовкою докторської дисертації завідувачка кафедри стародавньої і середньовічної історії, кандидат історичних наук, доцент Гонтар Т. М.

Нинішній фаховий рівень науково-педагогічних кадрів і те, що вони володіють іноземними мовами, сприяли значним результатам у дослідженні актуальних проблем української і зарубіжної історії. Це засвідчує доробок викладачів, зусиллями яких протягом 1993–2005 рр. опубліковано понад 2 тисячі наукових праць, загальним обсягом – майже 2,5 тис. друк. арк., видано понад 50 науково-теоретичних збірників, проведено 30 всеукраїнських, міжнародних конференцій, присвячених життю і творчості відомих українських вчених, громадсько-політичних та культурних діячів. Лише у цьому році передбачено проведення 3-х всеукраїнських і міжнародних наукових конференцій, в тому числі на теми: „Друга світова війна в історичній долі українського народу” (квітень), „Українська історична біографістика: забуте і невідоме” (травень), „Українсько-польські відносини в умовах глобалізації” (листопад). Особливий інтерес викликали науково-практичні конференції, із проблем методології, методики та інноваційних технологій викладання історії й історичних досліджень, зокрема: „Інноваційні технології в процесі викладання історії” (28–29. 10. 2002р.), „Національна історична освіта: погляд у XXI ст.” (16–17. 05. 2002 р.), „Релігієзнавство як навчальна дисципліна: теоретико-методологічні та методичні аспекти викладання у вищій школі” (15–16. 11. 2002 р.) та ін. Ряд отриманих наукових результатів мають велике значення, визнані серед науковців України і зарубіжних країн.

Важливу роль в утвердженні авторитету професорсько-викладацького складу, підготовці викладачів нового покоління відіграють 3 фахові ваківські наукові збірники „Наукові записки” серії: історія, філософія та економіка. Пріоритетною тематикою стали дослідження української історії та культури, вивчення національної державності, вітчизняної політичної і економічної думки та ін. Понад десятилітній період становлення й розвитку „Наукових записок. Серія: Історія”, а вийшло їх уже 25 випусків, найбільше віддзеркалює історію історичного факультету і однозначно – вклад його кафедр у розвиток української історичної науки в сучасному вимірі вітчизняної історіографії. Вони стали своєрідною „мікробібліотекою під однією палітуркою”, відображають рівень історичної науки та загальної культури, висвітлюють погляди викладачів як української, так і всесвітньої історії.

„Наукові записки” стали репрезентативними журналами української національної історіографії, в яких співпрацюють дослідники багатьох міст України та зарубіжних країн. З досвіду цього короткого часу можемо стверджувати, що журнал-збірник з історичних досліджень виправдав своє існування, сприяв розробці багатьох актуальних наукових проблем та розширенню джерельної бази. Його особливістю є велике розмаїття тем та історичних аспектів подій та явищ. Відбиваючи багатозначність історичного процесу, „Наукові записки. Серія: Історія” вміщують, як правило, 4–7 розділів: історія України, всесвітня історія, історія вітчизняної культури, розвиток української політичної думки, історіографія та джерелознавство й наукові рецензії та огляди. „Наукові записки” ще отримують належну оцінку, але, без сумніву, уже сьогодні можна сказати, що вони стали досягненням істфаківців. Без перебільшення можна констатувати, що „Наукові записки” відіграли особливо важливу роль у підготовці викладачів вищої кваліфікації, у створенні певної системи науково-історичних знань, формуванні національної свідомості наших вихованців. За роки, що минули від часу появи першого видання збірника наукових праць викладачів, і дотепер журнал „Наукові записки”, як свідчать відгуки, цілком відповідає критеріям вимог до солідного наукового видання, добре знаний в Україні і за рубежом, посідає гідне місце серед українських історичних журналів.

Визначаючи цілісну комплексну тему факультету „Україна (Тернопільщина) в контексті європейської світової історії”, відповідно ж два основні її розділи – „Історія України” і „Всесвітня історія”, ми виходили з того, що розвиток української історичної науки без будь-яких ідеологій має ґрунтуватися винятково на наукових критеріях з розробкою двох блоків діалектично взаємопов’язаних проблем: власне історії України і всесвітньої історії з врахуванням особливостей України, які мають бути вписані в контекст один одного. Саме на такому двоблоковому підході до вивчення історії і побудований наш навчальний план, підготовки фахівців з історії, та факультетська програма наукових досліджень.

Як відомо, проблема поєднання світової історії та української не є чимось новим і оригінальним. Коли ще в XVIII ст. існувала козацька держава, то не викликало подиву, що найвизначніші на той час науковці Великобританії і Німеччини, які вирішили дослідити світову історію, два томи в контексті її призначили для історії України. Один так називається „Geschichte der Ukraine und der Ukrainischen Kosaken”, другий – „Geschichte des Königsreich des Galizia und Lodomeria”, автором яких був Жан Христіан Енгель. У різні часи наша історія нас пов’язувала з різними імперіями, різними народами. Це все треба брати до уваги. В той же час українська історія, після того, як Антонович відсепарував її від польської, а Грушевський – від російської, так і залишалася на рівні сепарації, замість того, щоб вступити у більш зрілу фазу – погодження з всесвітньою історією, яка має настати шляхом діалектичного опрацювання проблем української і всесвітньої історії. Цей етап не настав також тому, що більшість українських істориків – Грушевський, Липинський, інші, сучасні теж, візьмімо Сергійчука, які, крім проблем української, досліджували проблеми всесвітньої історії, були пройняті патріотичним ірраціоналізмом, надто заангажовані в політику і поєднували ідеологію та науку. Без сумніву, нам потрібно мати свою національну історію, і ми її мусимо творити, але вона повинна бути у згоді із загальносвітовою історією. Головна проблема як української, так і значною мірою світової науки, полягає в тому, що й досі існує окремо українська історія, і окремо світова історія. Українська історія звичайно трактується без поєднання із світовою історією.

Остання й досі ігнорує існування України. *Ми мусимо знайти таку розв'язку, де було би місце для української історії в світовій, і для світової історії з Україною.*

З огляду на це у своїй науковій діяльності спираємося на чотири основні аспекти: діалектика історії України та всесвітньої історії; впливи домінуючих націй на розвиток української історичної науки в XIX–XX ст. (погляд на взаємозв'язок української і всесвітньої історії крізь проблему діалектики політичних і культурних домінувань, зв'язок української історичної науки з європейською, еволюція домінувань над українською історичною наукою та її причини); українська історична наука XIX–XX ст. у всесвітньо-історичному контексті, концепції та періодизація (основні етапи і періодизація розвитку української історичної науки в європейському і всесвітньоісторичному контексті, засадничі аспекти основних дискусій щодо України в сучасному науковому світі крізь призму минулого, тяглість і неперерваність основних концепцій); схеми української і всесвітньої історії в XIX–XX ст. – зміни світобачення. Успішне їх вирішення, на наше переконання, знаменуватиме вступ у новий етап розвитку як світової історичної науки, так і взаємопов'язаний і взаємозумовлений цим вступом поступовий перехід української історичної науки з пострадянським періодом в період український. Сьогодні українська історична наука ще не має власної науково-дослідницької концепції історії України в її національно-державному вимірі, котра би знаходилась у відповідності з світовою історією. Маємо в наявності російську, польську, єврейську та інші схеми історії України, які перебувають у протиріччі і не відповідають одна одній, що цілком зрозуміло, не враховують й ігнорують специфіку українського історичного процесу в контексті Східної Європи і світу. Повинні осмислити всесвітню історію так, щоб у ній знайшлося місце і для України. Тут спеціалісти в галузі „Історії України” і „Всесвітньої історії” мають працювати у тісній співпраці, взаємодопомозі і взаєморозумінні.

Із здобуттям Україною незалежності виникли передумови і для справді об'єктивного дослідження історії в особах, наукової і творчої спадщини вчених, громадсько-політичних, культурних і державних діячів, які зробили свій внесок у розвиток вітчизняної та світової культури. Важливо висвітлити життєвий і творчий шлях таких людей, повернути їхні праці в контексті сучасного національно-духовного відродження. Такий методологічний підхід сприяє індивідуалізації історичного процесу, реконструкції особистості і відповідної епохи.

Говорячи про наукові історичні дослідження в нашому університеті, треба відзначити: стрімко зросла кількість біографічних розвідок, що природно зумовлене бажанням викладачів, аспірантів повернути народіві забуті імена й відтворити саму історію в портретах її творців. Відповіддю на виникнення гострої потреби в реабілітації всіх форм суспільного життя було звернення до дослідження національної культури і науки, заповнення „білих плям” в історичному процесі, переосмислення особистості в історії. На кафедрах: стародавньої і середньовічної історії; історії України; нової і новітньої історії та методики викладання історії спостерігається системний розвиток наукових біографічних досліджень, повернення реальних осіб та об'єктивної істини до історичного процесу, створення теоретичних і практичних засад української національної історичної біографістики. Шість аспірантів і здобувачів продовжують розробляти ці наукові проблеми.

Історико-краєзнавчі дослідження та історико-біографічні розвідки, вивчення життя й діяльності видатних осіб минулого сконцентровані в основному на кафедрі нової і новітньої історії та методики викладання історії, на якій працюють 2 доктори і 9 кандидатів наук. Тут створена наукова школа з історичної біографістики (керівник – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України Микола Алексівець, під керівництвом якого успішно захистили кандидатські дисертації 12 аспірантів, проблематика досліджень присвячена переважно життю і творчості видатних українських учених, державних, громадсько-політичних та культурних діячів).

Так, Іван Куций, кандидат історичних наук, у кандидатській дисертації досліджує життя і творчість визначного українського історика й національно-культурного діяча першої половини XIX ст. Дениса Зубрицького, з'ясовує його роль у генезі русофільської течії українського національного руху Галичини та аналізує науково-історичну концепцію вченого, його внесок у розвиток спеціальних історичних дисциплін.

У дисертації на тему "Роль Богдана Лепкого та його творчості в українському національному відродженні (кінець XIX – початок XX ст.)" Н. Білик (Лиса) здійснила комплексне дослідження життя й діяльності Б. С. Лепкого через призму української національної ідеї, розкрила процес становлення й еволюції його національно-патріотичних поглядів, проаналізувала роль письменницької, наукової, культурно-просвітньої та громадсько-політичної діяльності славетного діяча в українському національному відродженні, піднесенні національної свідомості українського народу.

Ігор Іванюта у дисертаційному дослідженні "Наукова та громадсько-політична діяльність академіка Володимира Гнатюка в контексті українського національного відродження кінця XIX – початку XX ст." головну увагу приділив висвітленню змісту, форм і напрямків цієї діяльності, розкрив процес становлення та еволюції світогляду і наукових поглядів визначного українського вченого, з'ясував його роль у становленні й розвитку Наукового товариства імені Шевченка, охарактеризував етнографічну діяльність В. Гнатюка.

Продовженню розробки проблеми "Роль В. Гнатюка в українському національному відродженні (кін. XIX – початок XX ст.)" присвячена кандидатська праця аспіранта Бориса Раковича, в якій він досліджує науково-методологічні та концептуальні засади національного відродження в Україні кінця XIX – початку XX ст. та ролі В. Гнатюка у їх практичному здійсненні.

А комплексний аналіз науково-методологічних основ національного відродження, які розробив М. Грушевський, основні напрямки культурно-освітньої діяльності видатного українського історика, його місце та роль у національно-культурному житті України наприкінці XIX – на початку XX ст., його науково-організаційну працю в Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові та Українському науковому товаристві у Києві висвітлила у дисертації Оксана Валіон.

Дослідженню багатогранної діяльності видатного українського історика і громадсько-політичного діяча Михайла Грушевського у розбудові Наукового товариства імені Шевченка у Львові і перетворенню його в загальноукраїнську наукову установу, своєрідну Українську академію наук, присвячена наукова праця кандидата історичних наук, доцента Віктора Савенка.

Аспірант Андрій Кліш у дисертації "Громадсько-політична та наукова діяльність Кирила Студинського" досліджує наукову та громадсько-політичну діяльність уродженця Тернопільщини, професора Львівського університету, академіка Кирила Студинського. На основі вивчення як вітчизняної, так і зарубіжної літератури показує його внесок у духовну культуру та національно-державну розбудову України в кінці XIX – першій половині XX ст.

Питання багатогранного впливу одного з найвизначніших діячів як серед духовенства, так і серед світської інтелігенції першої половини XX ст. – Митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького на суспільно-культурні процеси в Галичині, еволюцію його політичної програми через призму боротьби українського народу за соборність і незалежність України подав Любомир Крупа у дисертації "Вплив Митрополита Андрея Шептицького на суспільне і культурно-просвітницьке життя в Галичині кінця XIX – першої половини XX століття".

Здобувач Богдан Стула у праці "Науково-просвітницька та громадсько-політична діяльність Йосифа Сліпого" досліджує роль визначного українського церковного діяча, патріарха УГКЦ, кардинала у духовному й суспільно-політичному житті.

Кандидатська дисертація Ірини Федорів "Наукова і громадсько-політична діяльність Мирона Кордуби (1876–1947 рр.)" розкриває формування особистості, науковця й громадсько-політичного діяча України, характеризує його життя і діяльність в українському національному відродженні, визначає вплив М. Грушевського на становлення наукового світогляду М. Кордуби та подає їх творчі взаємини і співпрацю. Авторка теоретично обґрунтовує національно-державницьку концепцію визначного історика, аналізує проблему етногенезу українського народу в інтерпретації М. Кордуби та його досліджень традицій українського державотворення, а також робить спробу ґрунтовно й об'єктивно оцінити

внесок вченого у розвиток національної історіографії та відродження Української держави.

Висвітленню суспільно-політичної та наукової діяльності відомого українського вченого, історика, поета, громадсько-політичного діяча першої половини ХХ ст. О. Кандиби-Ольжича, його місця і ролі у створенні та розбудові культурної реферантури ПУН і Української Національної Ради, розкриттю наукової спадщини вченого присвячена кандидатська дисертація Лесі Ковалишин "Суспільно-політична та наукова діяльність О. Кандиби-Ольжича у першій половині ХХ століття".

Аспірантка Наталія Григорук у дисертаційній праці "Микола Чубатий як історик України: життя і творчість" висвітлює життя та діяльність визначного історика України, професора, доктора, педагога, політика і журналіста, який вніс вагомий внесок у вивчення етногенезу українського народу, в історію українського права та української церкви. Авторка головну увагу приділяє змісту, формам і напрямкам діяльності вченого, теоретично обґрунтовує його концепцію походження українського народу, встановлює місце М. Чубатого в духовній історії України, зокрема Тернопільщини. Н. Григорук опублікувала з теми дисертації монографію: "Микола Чубатий як історик України". – Тернопіль: Тернопіль Онлайн, 2003. – 160 с.

Показу ролі та місця в духовній історії України Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, розглядові його життєвого і творчого шляху присвячена дисертація і монографія Оксани Ятищук "Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко в духовній історії України". – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2003. – 176 с. Авторка основну увагу звертає на роль Г. Квітки-Основ'яненка в суспільному житті Слобожанщини другої половини ХVIII – початку ХХ ст.

Основну увагу у праці "Наукова і громадсько-політична діяльність І. Горбачевського" аспірантка Тетяна Лахманюк приділяє висвітленню життя й творчості визначного українського вченого-хіміка, громадського діяча, показові змісту, форм і напрямків його діяльності, формування славетного земляка як особистості, науковця й громадського діяча.

Дисертація Дмитра Дембіцького присвячена висвітленню життя і творчої діяльності визначного українського публіциста, політичного діяча, літературного критика, ідеолога українського націоналізму Дмитра Донцова, впливові його ідей на молодь у передвоєнний час, які й стали ідеологічним обґрунтуванням діяльності ОУН.

Аспірантка історичного факультету Христина Шкіра дисертаційне дослідження присвятила висвітленню життя і творчої спадщини визначного українського археолога й історика, дійсного члена Української Вільної Академії Наук у США, Почесного професора Національного університету "Києво-Могилянська академія" Михайла Брайчевського, становленню його як вченого й особистості, науково-методологічним і концептуальним засадам походження слов'янських народів, концепції вченого щодо вітчизняної історії першого тисячоліття нашої ери та суспільно-економічних чинників топографічної еволюції поселень Середньої Наддніпрянщини XI-XIII ст. ст.

Дослідниця Леся Алексієвець у дисертації "Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних слов'янських країн (XVII–XVIII ст. ст.)" та у низці наукових праць, у т. ч. 3-х монографіях, показала роль киевомогилянців у суспільному і духовному житті України XVII–XVIII ст. ст. Як ключові розглядала постаті фундаторів першої вищої школи України, її професорів та визначних вихованців, висвітлила участь могилянців у відродженні Української держави, простежила їх зв'язки з козацтвом, Гетьманською державою, розкрила роль киевомогилянців у єднанні українських земель та інтеграції України у загальнослов'янський і світовий культурні процеси.

Аспіранти Ярослав Секо, Сергій Бондаренко крізь призму дисертацій у статті "В'ячеслав Чорновіл: постать на тлі доби" на основі доступних джерел всебічно аналізують багатогранну громадсько-політичну діяльність В. Чорновола, його внесок у процес українського націотворення 1960-х – 1990-х років.

У межах роботи Тернопільської наукової школи з української історичної біографістики проведено низку конференцій, присвячених життю українських видатних діячів, учених, політиків, видано спеціальні випуски „Наукових записок. Серія: Історія”, опубліковано понад 300 наукових праць. 25–26 травня цього року передбачено на базі історичного факультету нашого університету проведення Всеукраїнської наукової конференції

„Українська історична біографістика: забуте і невідоме” за участю провідних науковців України з цієї проблематики. Значним досягненням Школи з біографістики стало видання „Українська історична біографістика: забуте і невідоме” (За ред. проф. Алексієвця М. М. – Част. 1. – Тернопіль: Лілея, 2005. – 352 с.). Означена праця присвячена дослідженню історії України в особах, науковій і творчій спадщині вітчизняних учених, громадсько-політичних, культурних і державних діячів XVII–XX ст., які зробили значний внесок у розвиток і становлення української державності. Увагу авторів привернули такі славетні національні постаті як П. Могила, Д. Зубрицький, Г. Квітка-Основ'яненко, І. Горбачевський, А. Шептицький, М. Грушевський, К. Студинський, В. Гнатюк, Б. Лепкий, М. Кордуба, М. Чубатий, Й. Сліпий, О. Кандиба-Ольжич, Д. Донцов, М. Брайчевський, В. Чорновіл. Ця спеціальна тематична монографія стала певним внеском в українську національну історіографію, буде корисною для викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією України, хоче пізнати життя і творчість її визначних державних, громадсько-політичних і культурних діячів. Адже аналіз і розвиток біографічних досліджень в історичному контексті є надзвичайно важливим науковим напрямом історичної науки з огляду на сучасні завдання розбудови нашої держави. Нагальним завданням українських істориків є дальший розвиток національної історичної біографістики як пріоритета, що покликаний створити нову українську історію в особах, науково-пізнавальне та виховне значення якої є просто неоціненним.

Звертаючи увагу на певні наукові напрями з історичних досліджень в нашому університеті, треба відзначити значний інтерес до проблеми депортації українців з Польщі до УРСР в 1944–1946 рр. Цим проблемам присвячена докторська дисертація доцента Т. М. Гонтар – „Депортація українців з Польщі до УРСР у 1944–1946 рр. та її соціально-політичні наслідки”, з якої опубліковано автором близько 30 наукових праць. У 2003 році в Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії В. М. Кіцак захистив кандидатську дисертацію на тему: „Депортація українців з Польщі до УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація”, з якої опублікував понад 10 наукових статей. Особливий інтерес викликає його праця „Депортації українців Польщі в УРСР: історіографія даної проблеми”. Цим проблемам присвячені курсові, дипломні та магістерські роботи наших студентів, проведено ряд міжнародних наукових конференцій. Остання відбулась 24 вересня 2004 року на тему: „Депортація з етнічних земель – трагічна сторінка в історії нашого народу”. Конференція викликала значний резонанс серед громадськості та науковців.

Значної уваги набувають наукові дослідження з проблематики „Україна в системі міжнародних відносин”. Нові тенденції у розвитку історичних досліджень діяльності України на міжнародній арені, входження її у світове співтовариство все більш яскраво виявляються у працях викладачів, аспірантів та магістрантів історичного факультету. На факультеті наукові розвідки із вивчення зовнішньополітичної діяльності України здійснюються за окремим науковим напрямком, котрий все більше заявляє про себе. Цим проблемам присвячені магістерські роботи і кандидатські дисертації. У межах цієї проблематики готується понад 10 кандидатських дисертацій, опубліковано майже 50 наукових праць, підготовлено монографію „Українсько-британські відносини 1991–2004 рр.” (Грубінко А. В.). Успішно функціонує Українсько-польська школа молодих вчених (керівник – доцент Л. М. Алексієвець). Факультет підтримує зв'язки з визнаними у світі університетами Парижа, Мюнхена, Праги, Варшави, Москви та іншими навчальними закладами США, Канади, Німеччини, Франції, Польщі, Росії, Білорусі.

Співробітництво із зарубіжними вузами здійснюється за такими напрямками і формами: організація міжнародних наукових конференцій, семінарів, „круглих столів”; міжвузівське співробітництво із зарубіжними вищими навчальними закладами-партнерами та науковими установами; участь у програмах обміну студентами, аспірантами, науково-педагогічними і науковими працівниками; відрядження за кордон науково-педагогічних кадрів для викладацької та наукової роботи на основі прямих договорів університету із зарубіжними вищими навчальними закладами; перебування на стажуванні в академічних установах і вузах.

У 2003 р. проведено міжнародну конференцію „Національно-державне відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи крізь призму 85-річчя”, в якій взяли участь понад 120 вітчизняних та зарубіжних науковців з США, Канади, Польщі, Словаччини, Чехії, Сербії, Греції. Матеріали даної конференції опубліковані у спеціальному виданні „Наукові записки ТДПУ імені В. Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 3. – 2003. – 421 с.”, в якому відображено питання розпаду світових імперій, відновлення незалежності та державотворчих процесів, висвітлено напрями і шляхи встановлення політичних режимів у нововідроджених країнах та проаналізовано особливості їх розвитку. У 2004 р. доц. кафедри стародавньої і середньовічної історії Л. Алексієвець перебувала на стажуванні в Польській Національній Академії наук, де продовжувала підготовку докторської дисертації на тему „Польща: особливості відродження національної державності та формування суспільно-політичного устрою (1918–1926 рр.)” під керівництвом відомого польського історика А. Айненкеля.

Нашим пріоритетним напрямком міжнародного співробітництва є поглиблення співпраці в рамках розробки та вдосконалення кредитно-модульної системи організації навчального процесу у відповідності до вимог Болонської конвенції.

Кращі традиції науково-дослідницької діяльності примножують молоді історики. На історичному факультеті проводиться значна робота із залучення студентів до наукової праці. Працюють науково-проблемні групи, гуртки, інформаційно-аналітичні клуби й центри. Всіма формами охоплено майже 250 студентів, причому на V курсі кожний з них займається пошуковою діяльністю. Студенти факультету впродовж 1993–2005 рр. опублікували понад 500 наукових праць у всеукраїнських і регіональних виданнях, взяли участь у 27 міжнародних, всеукраїнських, регіональних і вузівських конференціях і конкурсах, 53 молодих науковців стали переможцями і лауреатами. Два Ваківських збірники „Наукові записки. Серія: Історія” за 2002–2003 рр. – це студентські наукові праці. Студенти факультету впевнено заявили про себе і на державному рівні, увійшли у 1997–2004 рр. до першої трійки історичних факультетів на Всеукраїнських олімпіадах з історії, що стало кращим показником серед факультетів нашого університету та історичних факультетів всіх навчальних закладів України.

Природно, що саме в такій спадкоємності різних поколінь дослідників національної і всесвітньої історії може бути забезпечений постійний розвиток української історичної науки. У цьому її майбутнє!

Окремо зупинимось на проблемах становлення і розвитку історичної науки на сучасному етапі.

Перше. В наш час навіть високорозвинуті країни субсидують різні напрями історичних фундаментальних досліджень. В Україні ж декому здається, що на підтримку заслуговують лише ті сфери наукових розробок, які мають безпосередній вихід на економічний результат. При цьому зовсім ігнорується або відводиться на другий план той факт, що без стимуляції гуманітарної сфери суто прикладні науки не дадуть очікуваного ефекту. *З гуманітарними науками пов'язане формування системи цінностей, орієнтирів та потреб, сталість інтересів суспільства, морально-правовий клімат у державі.* На відміну від прикладних наукових дисциплін, роль гуманітарних в організації життєдіяльності людської спільноти менш помітна. Це пов'язано з особливостями оцінки результатів наукової праці, механізму реалізації гуманітарних ідей. Разом з тим гуманітарні дослідження мають значно масштабніше суспільне відлуння в порівнянні з природничими і точними науковими пошуками.

На жаль, в Україні, підтримка полеміки з приводу стану і завдань сучасних суспільних наук не набула загальнодержавного масштабу. Сьогодні обговорення назрілих наукових проблем суспільствознавчого циклу має спонтанний характер і ще не має критичної маси, яка дає поштовх для якісного стрибка. Очевидно, дається взнаки застарілий синдром „молодшого брата”, тавро меншовартості, провінціалізму. Порівняно невеликий досвід національного державотворення переконливо довів, що технократичні підходи до вирішення проблем, що стоять перед Україною, є безплідними. Гуманітарне здичавіння породжує ланцюгову реакцію загальної деградації та соціальні антагонізми. *Одне з го-*

ловних завдань сьогодні – повернути суспільство і державу обличчям до гуманітарних проблем, підтримати їх пріоритети.

Відомо, що гуманітарна сфера налічує майже 40 наукових дисциплін, серед яких історія має найбільший вік та науковий потенціал. Проте держава не забезпечує коштами багато цікавих і перспективних наукових тем, практично периферійному науковцю не можна „вибити” відрядження до столиці, де знаходяться основні архівосховища і бібліотеки. Ось і доводиться варитися у власному соку, а досвідчені вчені і здібна молодь зустрічаються хіба що на регіональних конференціях. Та ще важче вибратися до архівів Росії, інших зарубіжних країн.

У минулому на сторінках наукової періодики час від часу виникали дискусії навколо вузлових проблем, в яких брали участь представники різних регіонів. Проте сьогодні єдине професійне видання істориків України „Український історичний журнал” давно вже перестало бути ареною наукової полеміки.

Друге. Поширення комп’ютерних технологій не обійшло стороною історичну науку, дало поштовх й апробувало нові методичні прийоми вивчення джерел, систематизації фактографічного матеріалу, моделювання суспільних процесів. Однак, треба з почуттям жалю констатувати, що в цьому плані вузівська наука вимагає ще значно кращого технічного забезпечення, комп’ютеризації як наукової, так і навчально-методичної діяльності, створення нової методики використання інноваційно-інформаційних систем.

Нас має втішати думка, що пошук нових сучасних магістральних шляхів розвитку історичної науки триває. Наша науково-дослідницька робота ставатиме більш суспільно затребованою, а, отже, і результати історичних досліджень будуть вагомішими.

Mykola Alexiyevets

**THE SCIENTIFIC HISTORICAL RESEARCH IN TERNOPIL NATIONAL
PEDAGOGICAL UNIVERSITY AFTER VOLODYMYR HNATYK: STATE,
PROBLEMS AND PERSPECTIVES**

The article analyzes the state of historical science at the History department of TNPU after Volodymyr Hnatiyk and defines the problems of its development.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 37. 035. 06 (477)

Світлана Лук'яненко

РОЛЬ БРАТСТВ І БРАТСЬКИХ ШКІЛ В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ВІДРОДЖЕННІ УКРАЇНИ (XVI–XVII СТ.)

У даній статті досліджується роль братств і братських шкіл в національно-культурному відродженні України (XVI–XVII ст.).

В останній чверті XVI – поч. XVII ст. на Україні виникають своєрідні громадські православні організації – братства, які об'єднують населення міст. У складний період тогочасної польської експансії, вони стали надійними форпостами й ідейними центрами захисту віри, мови, культури, традицій українського народу.

Різноманітні аспекти діяльності братств і братських шкіл на Україні досліджуються представниками педагогічної науки, істориками, філософами, публіцистами. Серед них слід відзначити наукові розробки Кравця В. П. [1], Мітюрова Б. Н. [2], Хижняк З. І. [3], Алексієвець Л. М. [4], Поповича М. [5], Горського В. С. [6], Патей-Братасюк М. Г. [7], Микитася В. Л. [8].

Певну наукову цінність, пізнавальне значення і актуальність має висвітлення питання про роль братств і братських шкіл в національно-культурному відродженні України, їх вагомий внесок в пробудження й утвердження соціальної і національної свідомості в широкі верстви українського суспільства, потреби боротьби проти польсько-шляхетського панування на Україні, яке супроводжувалося окатоличенням і насильницькою колонізацією.

Засновники братств усвідомлювали, що польське поневолення загрожує існуванню українського народу, і в цих умовах їм необхідно протиставити свою систему державних цінностей. Очолюваний братствами культурно-національний рух розгортався незалежно від культурних та ідеологічних процесів, які відбувалися в європейських країнах. Він зазнавав впливу гуманістичних ідей Реформації і Просвітництва, які поширювалися на наших землях [4: 14]. Вони не тільки сприяли культурному розвитку України, а й стали ідейною зброєю середніх і бідних верств населення в їх боротьбі за соціальне і національне визволення. Через братства Просвітництво, як ідеологія третього стану, утверджується на Україні. Ряд рис зближують діячів братського руху з західноєвропейськими, чеськими ідеологами Реформації.

Засновуючи друкарні, розгортаючи книгодрукування, братства сприяли поширенню знань та прогресивних ідей серед народних мас.

Одним з основних завдань було включення прогресивних сил, очолюваних братствами, у боротьбу за становлення та розвиток української освіти і культури. Грушевський писав: "Пекучою потребою признається розвій національної освіти, культури, науки, щоб можна було бути культурним чоловіком, не сходячи з свого національного становища, не розриваючи зв'язки з народністю... Національна школа, освіта, наука – се ті гасла, під якими рушає українська суспільність в свій національний похід" [9: 177–178].

Братства, відкриваючи школи, забезпечували їх підручниками, утримували на свої кошти учителів та неімущих учнів. Друкарні братств видавали багато навчальної літератури: букварів, граматики, тлумачних словників.

В 1585 році була заснована одна з перших Львівська братська школа, яка відразу завоювала авторитет на Україні. Визначних успіхів за короткий термін Львівська братська школа досягла завдяки матеріальній підтримці таких впливових людей, як князь В. К. Острозький, молдавський господар Ієремія Могила, гетьман Петро Сагайдачний. Тут працювали брати Зизанії, Памво Беринда. В цю школу на посади вчителів запрошували освічених людей з різних міст: братів Онукія та Григорія Волковичів з Вільна, Івана Під-

висоцького з Острога, Зосиму Сочнікевича з Луцька. З нею співробітничав доктор філософії і теології Петро Кос. Одним з найосвіченіших був Антін Левицький, який зібрав цінну колекцію актів з історії України XVI–XVII ст. Ректором школи, греком Арсенієм був складений перший підручник грецької і книжно-української мови під назвою "Адельфотес" (на грецькій – братство) [5: 178].

Найкращі культурні й наукові сили України були зосереджені в Київській братській школі, що безумовно позитивно впливало на високий рівень освіти в ній. Тут працювали Єлисей Плетинецький, Тарасій Земка, Лаврентій Зизаній, Олександр Митура. В школі викладалися слов'янська, книжна українська, грецька, латинська, польська мови, грамика, піїтика, риторика, філософія, арифметика, геометрія, астрономія, історія й музика. Вже в перші роки свого існування Київська братська школа починає розвиватися як вищий навчальний заклад. Одним з найвпливовіших політичних і освітніх діячів того часу, "що змістом свого життя, праці і боротьби зробив розвиток освіти і культури, збереження православ'я на Україні" [11: 5] був перший ректор школи, професор Іван Борецький. Київська братська школа відповідала вимогам часу і впевнено проторувала шлях до становлення вищої школи. Безперечно, велика заслуга в цьому Петра Могили – високоосвіченої людини, визначного просвітителя і гуманіста. Цілком логічно, що 1615 р. – виникнення Київської братської школи – родоначальниці Києво-Могилянської академії і є зачаткуванням вищої освіти в нашій країні. Цей заклад був визначним центром Просвітництва. Петро I у своїй грамоті від 26 вересня 1710 року підтвердив за Києво-Могилянською академією статус вищого навчального закладу.

Маловідомим і особливо цікавим є той факт, що на наших землях у 1636 році Петро Могила як митрополит Київський "благословив" новостворене Кременецьке братство і школу при ньому, з умовою, щоб у ній були "порядки шкіл Київських", тобто вона була підлегла Києво-Могилянській колегії [10: 128]. Наразі ми можемо лише припускати і пишати тим, що пройшовши довготривалий шлях становлення на теренах Кременеччини, наш Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка є продовжувачем кращих традицій цих учбових закладів.

Першим учбовим закладом нового типу була Острозька школа, заснована поборником православ'я на Україні, князем Острозьким. Їй належить визначна роль в історії вітчизняної освіти й культури. Вона стала першим навчальним закладом європейського типу. В ній навчалися філолог і письменник Мілетій Смотрицький, громадський діяч і письменник Іван Борецький, гетьман війська Запорізького Петро Конашевич-Сагайдачний.

В кінці XVI на початку XVII ст. братські школи були засновані в: Рогатині, Перемишлі, Кам'янець-Подільському, Луцьку, Холмі, Вінниці, Немирові. Їх поява сприяла потягу широких верств населення до освіти. Навчання в цих школах сприяло загальному культурному піднесенню, проникненню ідей гуманізму в громадське і культурне життя тогочасного українського суспільства. Братські школи не стояли осторонь від гострих ідейно-політичних проблем, які хвилювали українську громадськість. Вони виховували учнів в дусі патріотизму, поваги й любові до мови й культури свого народу і протистояли католицьким та єзуїтським навчальним закладам, що служили знаряддям полонізації української молоді, наступу на українську духовність. Це сприяло пробудженню і зміцненню свідомості народних мас, посиленню їх боротьби за незалежність. Ідеологічними мотивами зумовлювались програми братських шкіл, і навіть їхня назва (грецько-слов'янські). Велика увага приділялась вивченню слов'янської мови, на противагу латині, яка панувала в католицьких і єзуїтських школах. Вивчення грецької мови було свідченням орієнтації освітніх шкіл України на давні культурні зв'язки з Візантією.

Українські братські школи вигідно відрізнялися від західноєвропейських тим, що в них навчалися діти різних станів. "Багатії над убогими в школі нічим вищі не можуть бути, – зазначалося в шкільних статутах, – лише самою наукою, плоттю ж рівні усі" [12: 49]. Водночас вони не залишалися осторонь досягнень європейських шкіл. Згодом в більшості з них почалося викладання латині, а також "семи вільних наук" (граматика, діалектика, риторика, арифметика, геометрія, астрономія й музика). Польський уряд вбачав у братських школах розсадник "Схизми", визріваючого протесту і вживав усіх заходів, щоб зашкодити їх становленню і розвитку.

Ці школи нерідко зазнавали нападів і розорень з боку фанатично вихованої молоді польсько-єзуїтських шкіл, яка діяла з мовчазної згоди офіційних властей. Так, у 1634 році єзуїтські вихованці напали на Луцьку школу "з палицями, шаблями та іншою зброєю", вони "розігнали побоями хлопців із училища... побили вчителя Петра Босинського і всіх хто їм попадався", "шаблями, палицями й камінням били й мучили" [13: 211–212].

При сприянні братств в цей час відкриваються численні початкові школи при церквах і деяких монастирях. Відкриваються приходські школи у Києві, Заблудові, Острозі, Володимирі та інших містах [3: 22].

Завдяки існуванню широкої мережі шкіл, освіченість на Україні в XVI – XVII ст. досягла значного рівня й охопила широкі верстви населення. Дане явище вражало багатьох іноземців, які відвідували наш край.

Арабський мандрівник архідиякон Павло Алепський, який супроводжував антиохійського патріарха Макарія, до Москви на початку другої половини XVII ст., в 1654 р., а також 1656 р. побував на Україні.

У своїх спогадах П. Алепський написав: "По всій землі руських ми помітили прекрасну рису, що викликала наше здивування: всі, вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи. В землі козаків усі діти уміють читати, навіть сироти".

Відвідавши Вознесенський монастир у Києві, П. Алепський зазначав, що більшість ченців "уміли не тільки читати, але й були обізнані з філософією, логікою й писали твори" [3: 27].

В своїй педагогічній роботі школи використовували прогресивні як на той час методи організації учбової і виховної роботи. Їх прогресивні діячі вводили в співробітництві з Яном Коменським, елементи класно-урочної форми занять, прагнули до демократизації школи, масовості навчання, встановлення зв'язку школи з сім'єю.

Ряд педагогічних проблем українські братські школи ставили і вирішували сміливіше і успішніше, ніж тогочасні школи Західної Європи. На початку XVII ст., коли в західноєвропейських школах ще не було колективної роботи вчителя з класом, в школах України вже існувала класно-урочна система занять при твердо регламентованому учбовому режимі.

Створені вчителями братських шкіл устава, підручники і учбові посібники являються цінними пам'ятками XVI–XVII ст. Вони свідчать про рівень розвитку вітчизняної педагогіки з достатньою повнотою характеризують цілі, зміст і методи навчання в школах. З метою виховання патріотичних почуттів, братства прагнули до того, щоб в школах вчителями працювали вихідці з народу, котрі повністю поділяли і підтримували погляди братств.

Більш пізній етап діяльності братських шкіл пов'язаний з поступовим зростанням зусиль з їх боку до розширення культурного контексту у межах якого розв'язуються актуальні філософсько-моральні проблеми. Діячі цих шкіл усвідомлюючи недостатність обмеження власного кругозору греко-слов'янською традицією, дедалі більше тяготіють і прилучаються до здобутків західноєвропейських культури. У школах розпочинають вивчати польську й латинську мови. Широко пропагується вивчення античних джерел, творів середньовічних та ренесансних західноєвропейських авторів, прищеплюється інтерес до пізнання природи і суспільства. Ці мотиви наявні у Мелетія Смотрицького, Касіяна Саковича, Кирила Транквіліона-Ставровецького.

Підсумовуючи вище викладене, слід акцентувати увагу на тому, що братства зробили перші, можливо найважчі кроки на шляху національно-культурного відродження України в XVI–XVII ст. Вони виступили ініціаторами відкриття шкіл, друкарень, що дало могутній імпульс до поширення освіти, книгодрукування. Утверджуючи гуманістичні ідеї в суспільно-політичному житті вони користувалися великою популярністю, всебічною підтримкою широких верств населення. Активно включившись в боротьбу за свободу і незалежність України, вписали свою неповторну сторінку в її історію.

Список використаних джерел

1. Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки. – Тернопіль, 1999.
2. Митюрів Б. Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI–XVII вв. – К., 1968.
3. Хижняк З. І.

Києво-Могилянська академія: Суспільно-політичні й ідеологічні передумови виникнення вищої освіти на Україні. – К., 1991. 4. Алексієвець Л. М. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України. – Тернопіль, 1997. 5. Попович М. Нарис історії культури України. – К., 2001. 6. Горський В. С. Історія української філософії. – К., 1997. 7. Патеї-Братасюк М. Г. Етнонаціональні особливості розвитку філософської думки в Україні. – Тернопіль, 2000. 8. Микитась В. Л. Давньоукраїнські студенти і професори. – К., 1994. 9. Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці // Грушевський М. С. Духовна Україна (збірка творів). – К., 1994. 10. Петров Н. И. Киевская академия во второй половине XVII в. – К., 1962. 11. Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954. 12. Статут Луцької школи (1624 р.) – У кн.: Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов 2–е изд., т. I. – К., 1898. 13. Статут Луцької школи (1624 р.) – У кн.: Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов 2–е изд., т. I. – К., 1845.

Svitlana Lukyanenko

THE ROLE BROTHERHOOLS AND BROTHERHOOL SCHOOLS IN THE NATIONAL-CULTURAL RENAISSANCE OF UKRAINE IN XVI–XVII CENTURIES

In this article the role brotherhoods and brotherhood schools in the national-cultural renaissance of Ukraine in XVI–XVII centuries is described.

УДК 94 (477)

Микола Бармак, Володимир Брославський

ШЛЯХИ ПОПОВНЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ РОСІЙСЬКИХ ДВОРЯН ТА КАЗНИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XIX СТ.)

У статті досліджуються шляхи поповнення земельної власності російських дворян та казни на Правобережній Україні в кінці XVIII – на початку XIX ст.)

Наприкінці XVIII ст. у Європі відбулася безпрецедентна подія – землі могутньої колись Речі Посполитої були поділені між сусідніми великими країнами – Австрією, Прусією та Росією. Приєднання до Російської імперії таких значних територій перетворило її у наймогутнішу сухопутну країну Європи. Проте, за словами великого французького просвітителя Ж. -Ж. Руссо, Польщу було легше ковтнути, ніж перетравити [1: 60]. Перед імперією Романових постала практична необхідність забезпечити стабільність свого правління на цих землях, збільшити джерела наповнення бюджету.

У статті ставимо за мету дослідити зміни у формах землеволодіння на Правобережній Україні, показати шляхи поповнення земельної власності російських дворян та казни. Аналізований період (кінець XVIII – початок XIX ст.) характерний ліберальним ставленням до шляхти як основних землевласників, але вже в перші роки після "возз'єднання давніх російських земель" царський уряд планомірно приступив до відбирання під різними приводами земельної власності у шляхти.

Серед дослідників, які працювали над цим питанням, слід назвати Андреаса Каппелера [1], С. Борисевича [2], О. Крижанівського [4], Л. Горенко [3], Ю. Присяжнюк [3], В. Маркіну [5], И. Никотин [6], Б. Ольшамовського [8], Т. Соловійову [18], М. Яблочкова [19],

Ф. Ястребова [20] Проте, питання регулювання земельної власності на українських землях в різні історичні періоди є актуальним і сьогодні.

На землях Правобережної України російський уряд тимчасово залишив дію Литовських статутів та діяльність окремих попередніх органів управління до формування загальноімперських структур.

Оскільки Правобережна Україна завжди була аграрним краєм, то і зрозуміло, що основним джерелом багатства тут були землі. Ще 8 грудня 1792 р. на ім'я майбутнього генерал-губернатора Кречетникова видано іменний указ "Про розпорядження в польських областях зайнятих російськими військами". У ньому Катерина II давала завдання своїм урядовцям впродовж короткого часу провести опис та класифікацію всіх земель, визначити розміри надходження прибутків в казну [12]. Тільки присягнувши на вірність імперії, можна було володіти своїми маєтками. Власники-шляхтичі, які не бажали присягати, втрачали право на володіння та успадкування маєтків і були зобов'язані виїхати за межі імперії [6: 11]. Маніфестом генерал-губернатора Тутолмина від 16 травня 1795 р. усім, хто не бажав присягати на вірність російській короні, надавалось три місяці для того, щоб продати свої маєтки і виїхати з Росії. Статки, які не встигали продати за відведений термін, конфісковувались і передавались до казни [13]. Таким чином, подальше володіння майном на території імперії було поставлене у безпосередню залежність від принесення присяги.

Прибутки казни поповнювалися конфіскованими маєтками тих шляхтичів, які зі зброєю в руках виступили проти імперії. Пізніше незначна частина польських шляхтичів, використовуючи особисті зв'язки, змогли повернути свої володіння [9: 28–36].

Більшість дослідників цього питання відзначають неоднозначне ставлення імперського уряду до шляхти колишньої Речі Посполитої. Лояльне до тих, хто, принаймні ззовні, не виказував свого незадоволення приєднанням до Російської імперії, або тих, хто добровільно склав зброю. Карально-конфіскаційні заходи застосовували до учасників збройних сутичок з російськими військами. 29 листопада 1796 р. російський імператор Павло I своїм указом звільнив всіх польських "політичних злочинців", повернувши окремим із них володіння [15].

На новоприєднаних землях кількість шляхтичів, яким згідно з обіцянками Катерини II слід було надати статус російських дворян, перевищувала кількість всіх дворян імперії. Однією з головних умов для володіння власністю було отримання шляхтичем статусу російського дворянина. Для Російської імперії такі поняття, як "дворянин" та "поміщик" (власник помістя) були нероздільні [19: 459–461], а за часів Речі Посполитої шляхтич не обов'язково був власником землі чи кріпаків. Більшість шляхтичів одержали свої помістя за службу Речі Посполитій, яка неодноразово воювала проти Московського царства, а пізніше Російської імперії. Це викликало обурення російського дворянства. Цілком зрозуміло, що російська влада не мала наміру визнавати всіх представників шляхти в російському дворянстві.

Імперський уряд почав проводити ревізію прав на володіння маєтками, намагаючись якомога більше землі відібрати у шляхти і віддати у власність російським дворянам. Першими землями, які були використані для збільшення російського впливу на Правобережжі стали наявні державні землі, а також маєтки, конфісковані у шляхтичів, котрі виступили проти російської влади. У 1795–1801 рр. за правління Катерини II та її сина Павла I на землях Правобережної України великі земельні угіддя було роздано російським дворянам. У цей період лише у Подільській губернії маєтки отримали 34 особи [3: 5]. Серед російських дворян, які збільшили свої володіння завдяки Катерині II, були А. Безбородько, Н. Новосельцев, Н. Репнін, М. Кутузов та ін.

Ще одним способом поповнення казенного землеволодіння стало введення норми, згідно з якою, якщо колишній власник землі впродовж десяти років не зміг довести в судовому порядку свого права на землю, то втрачав право на неї. Це рішення було прийнято 26 січня 1799 р. Сенатом за особистим проханням графа Гудовіча, який керував Мінською, Волинською і Подільською губерніями [10]. Ця норма була прийнята з метою ліквідації претензій колишніх власників маєтків і запобігання марних судових процесів.

В першій чверті XIX ст. російський уряд провів класифікацію земель, що перебували у власності шляхти. Це було зумовлене необхідністю позбавити їх можливості перетворити державні маєтки, надані на правах оренди, у приватні шляхом продажу, дарування, успадкування та оформлення фіктивних документів щодо власності на них.

Перейдемо до розгляду різних типів землеволодіння, які існували в досліджуваній період. В Західному краї Російської імперії можна виділити такі типи землеволодіння: *вотчинні* (приватні) [7: 798–800], *старостинські*, *поєзуїтські*, *ленні* та *подуховні* [6: 274–281].

Вотчинне землеволодіння шляхтичі отримували і передавали у спадок на правах повної приватної власності.

Старостинські, поєзуїтські та ленні землі були державною власністю, яку тимчасово передавали на певних умовах оренди шляхетській знаті. У 1793 р. з метою перевірки права на володіння маєтками було розпочато опис новоприєднаних земель. Ревізія державного майна передбачала розподіл володінь на державні та приватні, а також з'ясування кількості прибутків, котрі можна одержувати з них, та удосконалення системи управління землями. Проте процес розмежування приватних та державних земель затягнувся на всю першу половину XIX ст. [2: 86–87].

Значної трансформації зазнали й старостинські маєтки. За Речі Посполитої це були казенні землі, якими за певні заслуги пожиттєво володіли шляхтичі. Однак староства також були й адміністративними одиницями. З переходом земель Правобережної України до складу Російської імперії (хоча й зберегли свою попередню назву), вони втратили адміністративні функції [6: 274–275].

У 1806 р. було створено спеціальний Комітет для розгляду ленних та старостинських прав. Наслідком роботи Комітету стала доповідь міністра освіти та фінансів таємного радника Чарторийського про ленні та емфітеутичні права на маєтки у приєднаних від Польщі губерніях. У доповіді князь Чарторийський стверджував, що в другій половині XVIII ст. польський король відмовлявся роздавати староства та інші казенні маєтки своїм приближеним особам, маючи намір віддавати їх на конкурсній основі на 50 років з метою поповнення державної скарбниці. Однак ці намагання не були зреалізовані. Отже, російська влада мала привід відібрати землі в казну і виставити їх на аукціон, після закінчення термінів оренди староств. Особи, які вступили у володіння староств після 1793 р., були зобов'язані повернути орендовані землі у російську казну. Так було сформовано ще один шлях переходу земельної власності від польської шляхти до російського дворянства через казну [14].

Польською королівською владою у XVII–XVIII ст. частина земель державної власності Речі Посполитої була роздана магнатам і шляхті на правах ленних володінь. Проте, після поділів Речі Посполитої переважна більшість власників ленів почали вважати їх частиною своїх вотчин. На перших порах російська влада, яка змінила польську на Правобережжі України, не вступала у суперечку з цього приводу, бо власники ленів були економічно і політично сильними та могли створити жорстку опозицію новій владі. Але з часом польська магнатарія втрачала свої політичні позиції і поступово в російського уряду з'явилася можливість реально поповнити державну казну за рахунок повернення статусу ленних частині привласнених польськими магнатами і шляхтою земель. Схема дій використовувалася стандартна: спочатку повернення земель у державну казну, а потім роздача їх на певних умовах "вірнопідданим" російській владі чиновникам чи "надійній" шляхті.

У 1808 р. Сенатським указом забороняється передача ленних маєтків від одного власника іншому до розгляду прав власників таких маєтків у суді. У 1824 р. власникам маєтків російська влада встановила річний термін документального підтвердження прав на ленні володіння.

Російські урядові установи час від часу поверталися до врегулювання різноманітних питань щодо власності чи господарювання у ленних маєтках. 18 грудня 1830 р. (20 січня 1831 р.) [16] Микола I затвердив рішення Департаменту економії і загального зібрання Державної Ради. Згідно з цим рішенням ленні маєтки, перетворені у вотчинні спеціальними актами польського уряду, визнавали такими і не мали до них ніяких претензій з бо-

ку казни. Всі інші землі, які не мали подібного документального підтвердження, вважали казенною власністю, переданою в оренду, за яку слід сплачувати орендну плату. У випадку незгоди платити визначені суми, ленні землі, які набрали статус орендних, забирали у власність корони.

Після ліквідації єзуїтського ордену в Речі Посполитій та в Російській імперії, маєтки єзуїтів перейшли до казни. Маєтки, які перейшли до казни Речі Посполитої за конституцією 1775 р., одержали назву – "перші поєзуїтські", а ті, які були на території Російської імперії і після ліквідації ордену єзуїтів на її землях у 1820 р., перейшли до казни – назву "другі поєзуїтські". Перші поєзуїтські маєтки були продані польським шляхтичам на умовах сплати щорічно до казни 4,5 % прибутку на користь навчальних закладів. На новоприєднані землі орендна плата була збільшена спочатку до 5 %, а згодом – до 6 % [6: 275]. Незабаром розпорядженням від 21 грудня 1807 р. власники таких маєтків були зобов'язані сплачувати вже 25 % прибутку до казни імперії [11]. Ці землі вважалися державними, хоча й перебували у спадковому володінні. Їх не можна було давати під заставу, виставляти на аукціон за борги власника. Навіть передача маєтку від одного власника до іншого повинна була проходити лише за погодженням міністра державного майна. Новий власник брав на себе всі зобов'язання попереднього власника, в тому числі і його несплачені відсотки. У випадку несвоєчасної сплати відсотків, маєток переходив до казни. Другі поєзуїтські маєтки зразу ж передавалися до казенної власності [6: 276].

Складна політична ситуація у тогочасній Європі, безперервні війни змушували імперський уряд проводити ліберальну політику на приєднаних землях. Саме в цей період готувався ґрунт для більш рішучих заходів для збільшення російського землеволодіння. Приводом до відкритого наступу на власність шляхти стало польське повстання 1830–31 рр.

Отже, все сказане дає змогу зробити висновок про прихований наступ російського уряду на землеволодіння на землях Правобережної України з метою послаблення польського впливу та поступової русифікації краю. Таким чином, земельне питання стало ключовим на землях Правобережної України у першій половині XIX ст.

Список використаних джерел

1. Андреас Каппелер. Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. /Пер. с нем. С. Червоная. – М.: Прогрес-Традиция, 1997. – 342с.
2. Борисевич С. О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830 рр.). // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 86–87.
3. Горенко Л. М., Присяжнюк Ю. П. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. (історико-економічні дослідження). – Черкаси: облредвидав "Сі-яч", 1996. – с. 92 с.
4. Крижанівський О. П. Інвентарна реформа 1847–1848 рр. у Волинській губернії. Дисертація на здобуття наук. ступен. кандидата історичних наук. – К., 1970. – 214с.
5. Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие). – К.: Изд-во Киевского университета, 1961. – 336 с.
6. Никотинъ И. А. Столетній періодъ (1772–1872) русскаго законода-тельства въ возсоениненныхъ отъ Польши губерніяхъ и законодательство о евреяхъ (1649–1876). – Т. 1. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1886. – 380 с.
7. Новый энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона. – Т. 11. – С. Петербург: Типографія Акціонерного Общества "Брокгаузъ-Ефронъ". – С. 798–800.
8. Ольшамовский Б. Г. Права по землевладению въ Западномъ Крае. – СПб.: Типо-литографія Ю. А. Мансфельдтъ, 1899. – 140 с.
9. Охотский Ян Дуклан. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века. – Т2. – СПб.: Типографія П. П. Меркульева, 1874. – с. 320.
10. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1–е, с 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб., 1830. Т. – Т. XXV. – № 18828.
11. ПСЗ-1. – Т. XXIX. – № 22725.
12. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17090.
13. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17332.
14. ПСЗ-1. – Т. XXIX. – № 22517.
15. ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 17585.
16. ПСЗ-2. – Т. V. – № 4197.
17. Свод Законов Российской Империи. Собрание Второе с 12 декабря 1825 по 28 декабря 1881 г. (далі – ПСЗ-2). – Т. XV. – №. 13592.
18. Соловійова Т. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук // Київ-

ський університете ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 21с. 19. Яблочков М. История дворянского сословия в России. Репринтне видання 1876. – Смоленск: Русич, 2003. – 572 с. 20. Ястребов Ф. Нариси з історії України. – Вип. VIII: Історія України в першій половині XIX ст. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1939. – 274 с.

Mykola Barmak, Volodymyr Broslavsky

WAYS OF REPLENISHMENT OF RUSSIAN NOBLEMEN LAND OWNERSHIP AND TREASURY ON THE WEST BANK UKRAINE (LATE XVIII — EARLY XIX CENTURY)

The article explores the ways of replenishment of Russian noblemen land ownership and treasury on the West Bank Ukraine at the end of the XVIII — the beginning of the XIX century.

УДК 332. 146: 330. 322(477)

Анатолій Фартушняк, Людмила Зверук

ВПЛИВ ІНОЗЕМНОГО КАПІТАЛУ НА РОЗВИТОК ВУГІЛЬНОЇ, ЗАЛІЗОРУДНОЇ ТА МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Стаття присвячена дослідженню впливу іноземного капіталу на розвиток вугільної, залізорудної та металургійної промисловості України в другій половині XIX ст. – до 1913 р. Розкрито причини вкладення іноземних інвестицій у розвиток цих галузей, а також роль держави щодо їх залучення. Показано результат інвестиційної політики.

Більша частина України в XIX і до кінця XX ст., будучи інтегрованою в Російську імперію, а пізніше перебуваючи в складі СРСР, була лише складовою частиною російського господарства і не могла мати власної економічної політики. З утворенням незалежної України ситуація докорінно змінилась, але досвід минулого стосовно впливу іноземного капіталу на розвиток української економіки, коли вона перебувала у складі Російської імперії, частково може стати в пригоді для сьогодення. В зв'язку з цим дослідження цього процесу, на наш погляд, є актуальним і може мати не лише наукове, а й практичне значення.

У запропонованій статті на основі історичних джерел та опублікованої літератури ми намагалися довести, що без інвестицій, вкладених іноземцями в економічний розвиток України в другій половині XIX – на початку XX ст. дев'ять українських губерній, які входили в Російську імперію, не змогли би подолати залишків феодально-кріпосницької системи і стати на шлях ринкових відносин, а, отже, на початок XX ст. могли би залишитися на рівні розвитку Туркестану.

Частково фактичний матеріал про надходження іноземних інвестицій і будівництво на ці кошти об'єктів вугільної, залізорудної та металургійної промисловості України в другій половині XIX – на початку XX ст. міститься в збірниках документів "Хрестоматія з історії Української РСР. Т. 2. 1861–1917" [34], "Хрестоматія з історії України для вчителів" [33], "Історія України: Документи. Матеріали. Посібник" [16], "Хронологія історії України. Випуск 1 (Докапіталістичний період)" [35], "Хронологія з історії України. Вип. 2 (1861–1917)" [36].

У науковій літературі досі немає спеціального наукового дослідження про роль іноземних інвестицій в економіці України, а також в окремих галузях чи регіонах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. На розробленні цієї проблеми негативно позначився вплив концепції "колоніальної" або "напівколоніальної залежності" України від Росії та капіталістичних країн Заходу. Вплив іноземних інвестицій на розвиток вугільної, залізорудної та металургійної промисловості України нецілеспрямовано, але лише побіжно досліджували Гефтер М. Я. [7], Коропецький І. С. [17], Корчмар Я. І. [19], Кравченко Б. [20], Нестеренко О. О. [27], Чунтулов В. Т. [38], Шполянський Д. І. [39] та інші вчені.

Після відміни кріпосного права 1861 року ринкові відносини в Україні стали розвиватися динамічніше. Значне розширення внутрішнього ринку і забезпечення підприємців дешевою робочою силою створили необхідні умови для розвитку капіталістичної промисловості. Більш висока, ніж у країнах розвинутого капіталізму норма прибутку російських промисловців зробила можливим виключно швидкий розвиток промислового капіталізму в пореформенний період. Найважливішим явищем для пореформеного промислового піднесення був швидкий ріст видобувної та металургійної промисловості. Створення великих підприємств і будівництво залізних доріг вимагало значних капіталовкладень. Тому вже в першому десятилітті після реформи в Росії почалася смуга посиленого капіталістичного засновництва – так званого грюндерства (від німецького gründen – засновувати). Швидко збільшується кількість акціонерних товариств, промислових і торгівельних компаній.

Оскільки в царській Росії і в Україні зокрема робоча сила була виключно дешева, а робітники – політично безправні, багаті сировинні ресурси, високі прибутки, протекціоністська політика царизму, російсько-українська економіка становили вигідне поле для діяльності іноземного капіталу.

Потреба в металі і виробих з нього від початку ХІХ ст. постійно зростала. Для їх задоволення було два шляхи: виробляти метал у країні або його імпортувати. З метою вітчизняного виробництва металу на кошти державної казни в Луганську 4 (16) жовтня 1800 р. було задано першу доменну піч в Україні на коксі [23: 87]. Луганський ливарний завод будували 5 років і день пуску в експлуатацію першої домни, як пише В. Верига, "вважають днем народження української металургії" [5: 256]. Луганський завод мав малу потужність. Так, на початку 1835 р. для одержання 44 пудів 12 фунтів заліза, один пуд якого обійшовся у 85 руб., було "використано: чавуну екатеринбурзького – 6 пудів, чавунної крошки 318 пудів і кам'яного вугілля – 2350 пудів" [16: 201–202]. Мізерну частину заліза давали інші регіони України. Так, на Волині і Київщині, багатих болотними рудами, існувало 150 рудень – дрібних приватних залізобудовних підприємств, які виплавляли від 50 до 500 пудів заліза на рік. У 1845 р. в Житомирському повіті було 16 рудень, в Овруцькому – 35 [15: 104]. Виробити в достатній кількості чавуну і заліза до кінця 60-х років ХІХ ст. в Україні не вдалося. Якщо на початку ХІХ ст. на Волині діяло 80 рудень, то в 1853 р. їх залишилося лише 12. Одна рудня в середньому виробляла в рік по 50 пудів заліза 2-х сортів – м'яке і крихке. У Волинській губернії річне виробництво металу не перевищувало 10 тис. пудів (160 т) [32: 137–138]. Низька якість болотних залізних руд, вичерпання запасів, подорожчання палива внаслідок скорочення лісових площ, низька продуктивність праці на руднях не сприяли дальшому розвитку залізобудовного виробництва на Київщині і Волині. Виплавлене залізо було дорогим і до того ж низької якості, тому його одержання з болотних руд стає економічно невигідним і рудництво занепадає.

Крім Луганського заводу в ХІХ ст. на державні кошти були збудовані Керченський, Бахмутський і Лисичанський заводи. Однак з економічних причин, відсутності нової техніки і технології виробництва вони були закриті [19: 114]. Отже, царський уряд в першій половині і 60–70-х роках ХІХ ст. намагався організувати на базі південних казенних заводів-мануфактур зразкове металургійне виробництво фабрично-заводського типу, але така спроба виявилася невдалою [11: 230]. Металу в Україні виплавлялося так мало, що упорядник А. Кеппелан у збірнику "Статистические таблицы по горной промышленности России", виданому в 1879 р. в Санкт-Петербурзі, не наводить даних про виробництво чавуну, заліза і сталі в Україні аж до 1862 р. включно. Лише, як зазначалося у збірнику, в 1863 р. на Півдні Росії (Україні) було виплавлено 0,08 млн. пудів (в Росії – 14,5 млн. пу-

дів) і 0,14 млн. пудів готового заліза і сталі (в Росії – 10,5 млн. пудів) [34: 89]. В 1867 році Україна виплавляла 0,3 % чавуну Російської імперії, а Урал – 65,4 % [30: 219]. Тому в першій половині XIX ст. на машинобудівні заводи України, яких в 1848 р. було 4, в 1854 р. – 8, а в 1863 р. – 25 [24: 126], метал завозили з російської території, передусім з Уралу або з-за кордону. Для надходження металу та залізних виробів з-за кордону російський уряд запроваджував сприятливі митні умови. Протягом першої половини XIX ст. уряд шість разів переглядав митні тарифи в 1801, 1810, 1819, 1822, 1850 і 1857 рр. Найменші мита накладалися на ту продукцію, якої не вистачало в Росії. Зокрема, в 1819 і 1857 рр. російський уряд ввів так званий фритредерський, тобто низький тариф [35: 72, 73, 75, 79, 80]. Отже, на середину XIX ст., не дивлячись на всі потуги, російська влада не могла задовольнити потреби промисловості в металі. Єдиний вихід у вирішенні кризи "рудницької справи" держава бачила в залученні в кам'яновугільну, залізорудну та металургійну промисловість іноземного капіталу.

Після реформи 1861 р. село стає постачальником дешевої робочої сили для промисловості, а це, відповідно, сприяє припливу в Україну іноземного капіталу. Крім того, збільшуються урядові замовлення для будівництва залізниць і виробництва зброї для армії і флоту. Для розвитку вищезгаданих галузей промисловості винятково важливе значення мали великі поклади вугілля в Донбасі, залізної руди в Кривому Розі та марганцевої в Нікополі.

Одним з перших, кому Росія відкрила двері для розміщення своїх капіталів була Франція. В 1863 р. царський уряд дав дозвіл французьким акціонерам (анонімним) компаніям та іншим товариствам користуватися всіма їх правами, при умові, що вони будуть підпорядковуватися російським законам. Цим дозволом уряд започаткував нові економічні відносини з більш розвиненими, ніж Росія, європейськими державами. По суті це був перший крок, як ми зараз говоримо, до європейської економічної інтеграції. В перші роки надходження іноземних інвестицій російський уряд перед іноземними товариствами ставив певні вимоги. Зокрема, в 1865 р. надав "дозвіл бельгійським акціонерам (анонімним) товариствам користуватися в Росії, з умовою взаємності для російських товариств всіма їх правами...". Уряд сприяв розвитку інтересу до вкладення в російсько-українську економіку іноземних інвестицій, затвердивши в 1864 р. положення про гірничий промисел у землі Війська Донського, оскільки цей промисел тоді в Росії був найбільш прибутковим. Про це свідчить те, що за 22 роки (1865–1887) російськими властями було дано дозвіл на будівництво в Україні металургійних і рейкових заводів та відкриття шахт і рудників 20 товариствам. З них лише 2 належало росіянам ("перший антрациточавунотопний і залізобробний завод Д. А. Пастухова" і "Донецьке гірниче товариство Я. М. Хлітчієв і син"), а решта була надана іноземцям. Будівництво вугільних шахт і металургійних заводів на півдні України сприяло відкриття в 1866 р. покладів залізної руди в Кривому Розі [36: 6, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21].

Невідомо, чи на основі тендеру, чи без нього, але "згідно з височайше затвердженим 17 квітня 1869 р. положенням, Кабінетом міністрів дозволено великобританському підданому Джону Юзу створити товариство із складовим капіталом 300000 тисяч фунт стерлінгів для розробки кам'яного вугілля на півдні Росії в Катеринославській губ. біля Олександрівки, Стіли або Новотроїцька, збудування в цій же місцевості чавуноливарного і залізобробного заводів, збудування рейкового і механічного заводів". Це акціонерне товариство, яке іменувалося "Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізничного і рейкового виробництва", започаткувало вкладення значних іноземних інвестицій в економічний розвиток України. Уряд надає товариству найсприятливіші умови, зокрема виділяє "безплатно належні для копалень відводи з пустуючих власних державних земель з кам'яновугільними покладами...", "... дарує товариству як субсидію протягом 10 років (за додатковою умовою, височайше затверджена 24 квітня 1870 р., ця субсидія призначена на 12 років і визначена позика в 500000 крб.) премію в 50 коп. з кожного пуда рейок, вироблених на заводі товариством і прийнятих управліннями залізниць, але на кількість не більше 300 тис. пуд. на рік, а також дарує товариству право безмитного вивозу з-за кордон всіх предметів, потрібних для спорудження і початкової дії заводів і копалень". Крім того, "... уряд дарує Юзу дозвіл на утворення товариства для спорудження заліз-

ниць від одного з пунктів Харківсько-Азовської залізниці до будованих новоросійським товариством заводів і копалень з видачею товариству як позики $\frac{3}{4}$ умовленої поверхневої вартості" [34: 84].

Обладнання для металургійного заводу Юз почав завозити в Україну через Таганрог влітку 1869 р. [10: 3]. В 1870 р. почалося будівництво чавуноливарного заводу в селищі, названому Юзівка, тодішньої Катеринославської губернії, і в 1872 р. металургійний завод цього товариства почав давати продукцію [36: 10–11]. Варто зауважити, що обладнання для металургійного заводу Д. Юзом, яке завозилося з Англії, було морально застарілим. Воно відставало, як згадував тодішній робітник заводу М. А. Павлов, "... років на 50 металургійної техніки", "хоча англієць Юз і знав бесемерівський та мартенівський процеси, вже запроваджені у виробництві сталі, але почав з будівництва пудлінгових печей, винайдених ще наприкінці 18 століття" [29: 71]. Завдяки сприятливим умовам, які робив російський уряд для Юза, це дало можливість в 1872 р. виробити на новозбудованому заводі 34,5 тис. пудів чавуну, а в 1877 – 1 млн. 443 пудів заліза і сталі. Через сім років після пуску першої домни на заводі діяло 3 доменні, 18 пудлінгованих, 3 зварочні, 4 печі для виплавки талі, а також 33 коксувальні печі [15: 124]. На кінець 1890 р. на заводі Д. Юза було 7 доменних печей, що виплавляли близько 15 млн. пудів на рік [19: 115]. Утворення і діяльність "Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізничного і рейкового виробництва" було взаємовигідною справою як для держави, суспільства, так і для англійського інвестора Д. Юза. За 25 років своєї діяльності на півдні України бувший коваль з Уельсу вивіз в Англію прибуток на суму 25 млн. руб. [30: 219].

Держава сприяла іноземним інвесторам у розвитку важкої промисловості своєю митною політикою, яка з другої половини ХІХ – початку ХХ ст. пройшла кілька етапів. У середині ХІХ ст. відбувся перехід від заборонної системи до помірної-охоронної (тарифи 1850 і 1868 рр.). Тариф 1868 р. для багатьох товарів скасовував ввізне мито, а інші товари обкладалися порівняно невисокими ставками. Позитивно на вітчизняну промисловість впливало введення в 1877 р. золотого мита. З 1880-х рр. уряд підвищує тарифні ставки мита. В 1881 р. було зроблено 10 % на підвищення всіх видів мита, а в 1885 р. мито збільшується ще на 20 % [13: 55]. Під тиском вимог промислової буржуазії, яка в Україні була здебільшого іноземного походження, та враховуючи свої фіскальні інтереси, уряд все більше ставав на шлях промислового протекціонізму. Мито на вугілля було введене в 1884 р. Одночасно було підвищене мито на чавун і залізну руду [18: 79]. Всі митні підвищення були об'єднані в загальному тарифі 1891 р., який мав яскраво виражений охоронний характер. Згідно із митними правилами 1891 р. було підвищено ввізне мито на руду, кам'яне вугілля, чавун тощо [13: 55–56]. Введення урядом нового митного тарифу на чавун і залізо, збільшення металу в країні призвели до закриття урядом в 1887 р. казенного Луганського ливарного заводу [36: 22]. Отже, митна політика Росії в другій половині ХІХ ст. була протекційною з тенденцією до постійного підвищення ставок ввізного мита на метал і вироби з нього, чим забезпечила безперебійну роботу металургійних підприємств.

Такий характер митної політики для розвитку промисловості мав для країни як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, високі митні тарифи захищали металургійну та кам'яновугільну промисловість від конкуренції з боку дешевої аналогічної імпортової продукції, і давали можливість розширити внутрішній ринок. З іншого боку, це зумовило адекватні дії у відповідь урядів інших країн для інших товарів. Крім того, і ці галузі промисловості, які розвивалися під охороною державного мита у "парникових" умовах, не мали достатніх стимулів для постійного покращення процесу виробництва, зокрема якості своєї продукції, розширення її асортименту, боротьби за покупця, як це існує в умовах ринкової економіки. Так, у 1898 р. в Маріуполь з Америки привезли частини трубопрокатного заводу, який був не найбільш передовою технологією в цій галузі виробництва [36: 28]. Дешевизна робочої сили та високі норми експлуатації, відсутність демократичних свобод і протекціоністська політика дозволили іноземним капіталістам в кінці ХІХ ст. відмовлятися від технічних вдосконалень і механізації трудомістких виробничих процесів. Так, на шахтах всі підземні роботи виконувалися за допомогою обушка і кайла: перша врубова машина появилася в Донбасі в 1910 р., а перші відбійні молотки – в 1914 р.

[38: 117]. Однак на основі лише цього прикладу стверджувати, що іноземний капітал був гальмом в економічному розвитку, було б некоректно. Вже на початку ХХ ст. приплив іноземного капіталу стимулював зростання промисловості і загалом був позитивним явищем, насамперед у галузі технічного прогресу. Наприклад, Г. Д. Бакулев пише про значний прогрес техніки, особливо в південній металургії; Донецький кам'яновугільний басейн за його визначенням, був найбільш передовим у Росії [3: 159; 2: 35–36]. Потужність механічних двигунів у Донбасі за 1896–1911 рр. зросла в 10 разів. Вперше в Росії тут знайшли дослідне застосування врубної машини. На металургійних заводах 1909–1913 рр. оновлювався основний капітал, запроваджувалися технічні вдосконалення, почався перехід до електричних двигунів [2: 164, 165; 3: 124, 125; 26].

Крім введення високих митних тарифів на іноземні вироби з метою раціональнішого використання державного бюджету, російський уряд здійснював заходи щодо регулювання державних закупок за кордоном. Так, згідно з положенням Кабінету Міністрів 10 грудня 1902 р. щорічно мали складатися списки тих товарів, які дозволялося закуповувати за кордоном урядовим відомствам [27: 29]. При виконанні завдань у Росії в контракти з постачальниками і місцонерами потрібно було включати умови про те, що замовлення виконувалися на вітчизняних заводах і з місцевих матеріалів. Такий підхід робив сприятливі умови для розвитку металургійної і кам'яновугільної промисловості України як головної бази цих галузей в Росії. Таким чином, держава ставала основним споживачем виробництва металургійної промисловості. Споживання металу і деяких інших виробів казенними відомствами і залізницями становила понад 50 % загальноросійського промислового виробництва. Казні на початок ХХ ст. належало понад 95 % залізничної мережі. Держава була великим споживачем засобів виробництва, особливо рейок і рухомого складу для залізниць. Так, у 1898–1908 рр. в Росії було вироблено 193 млн. пудів рейок, з них 135 пудів для казенних залізниць [27: 30, 31].

Держава підтримувала підприємства, в розвитку яких вона була зацікавлена, роблячи для них державні замовлення. Державні комісії затверджували заклади окремим підприємствам, як правило, на рівні, набагато вищому від рівня собівартості продукції. Так, у 1897–1898 рр. ціни на рейки були затверджені на рівні 1,1–1,25 руб. за пуд, тоді як собівартість виробництва на кращих південноросійських (українських) була 77–89 коп. На "вільному" ринку ці рейки продавалися за ціною 85–89 коп., а закордонні рейки коштували 60–65 коп. за пуд. На будівництво Сибірської залізниці, наприклад, англійські промисловці погоджувалися поставити за ціною 75 коп. за пуд, але замовлення було віддане на російські (українські) заводи по 2 руб. за пуд. Такі субсидії на одне лише залізничне обладнання досягли 15 млн. руб на рік, причому вони розподілялися між шістьма-п'ятнадцятьма заводами-"фаворитами" [25: 193]. Не виключаючи того, що за укладення договорів на державне замовлення з поставки рейок чиновники брали від промисловців хабарі, або як тепер говорять "відкат", це дало можливість в 90-х рр. ХІХ – на початку ХХ ст. українським заводам стати основними виробниками рейок. Наприклад, у 1890 р. з 30,2 млн. пудів вироблених рейок на українські заводи припадало 22,9 млн. пудів [15: 124]. Підтримка державою металургійних підприємств помітна під час економічної кризи 1900–1903 рр. В той час нереалізовані запаси чавуну становили в 1900 р. 11 %, у 1902 р. – 15,2 %, у 1903 р. – 25,2 % річної продукції [27: 315–316]. Видобуток залізної руди в 1900–1902 рр. скоротився в Росії на 34,6 %, а на півдні – на 34,8 % [27: 321]. В 1900 р. загальна сума авансування металургії державним банком досягла 60 млн. руб., що становило більше половини усієї суми банківських ресурсів, виділених на антикризове фінансування всіх галузей промисловості [8: 123]. З 24 металургійних підприємств уряд виділив групу з 6 заводів, які систематично одержували державні замовлення. В цю групу входили найбільші заводи, здебільшого засновані на іноземні кошти: Дніпровський завод реалізував казені 26 % виробленої ним продукції, Тагарозький – 29, Російсько-Бельгійський – 56, Брянський – 58, Дружківський – 72, Юзівський – 81 %. Саме їм була надана величезна попудова премія за виробництво рейок (в середньому 45 коп. за пуд). Так, в 1900 р. Дніпровський завод одержав премії 116 тис. руб., Тагарозький – 607,5 тис., Брянський – 1550 тис., Російсько-Бельгійський – 1035 тис., Дружківський – 1683 тис. і найбільше Юзівський – 2116 тис. руб. Названі привілейовані заводи регулювали ціни на

ринках збуту. Решта 18 вимушені були продавати свою продукцію за штучно зниженими або підвищеними цінами [25: 301; 39: 52]. Підтримка урядом вищевказаних заводів давала їм можливість навіть в умовах кризи виплачувати на акції дивіденди в середньому 12,2 % [7: 79].

Значну роль у розвитку інвестиційної політики відіграв Державний банк, який використовував цілий ряд заходів, спрямованих на насичення грошових ринків країни і, відповідно, створення умов для прискорення економічного розвитку. Урядом було розроблено жорстке законодавство, яке регламентувало акціонерне засновництво. Крім того, короткостроковими кредитними операціями на початку 90-х рр. XIX ст. в Росії займалися 36 комерційних банків і 107 товариств взаємного кредиту [13: 49; 1: 23].

Однією з форм підтримки урядом іноземних інвесторів, зокрема в гірничій промисловості, були з'їзди гірничопромисловців, які функціонували з 1874 р. до 1918 р. Перший з'їзд гірничопромисловців півдня Росії відбувся в листопаді 1874 р. у Таганрозі, другий – там же у 1877 р., третій – 1878 р. у Харкові, четвертий – у 1879 р. у Новочеркаську, п'ятий – 1880 р. у Харкові, всі наступні – теж у Харкові. Всього до 1918 р. відбулося 42 чергових і кілька екстрених з'їздів [36: 13, 16; 18: 62]. З'їзди гірничопромисловців півдня були дорадчими установами, де промисловці обговорювали свої проблеми, з якими потім зверталися до уряду. Російський уряд прислухався до побажань гірничопромисловців, з одного боку, намагався сприяти розвитку важкої промисловості, а з іншого – прагнув не допустити надмірної монополізації галузі, яка могла б завдати значної шкоди процесу індустріалізації.

Завдяки іноземним інвестиціям видобуток кам'яного вугілля в Донбасі зріс з 183 млн. пудів у 1897 р. до 672 млн. пудів у 1900 р. Для порівняння варто відзначити, що на Уралі було видобуто 22 млн. пудів, Підмосковному вугільному басейні – 18 млн. пудів. Видобуток залізної руди за це десятиріччя зріс з 22 до 210 млн. пудів, причому в основному за рахунок Криворізького залізорудного басейну. На основі швидкого зростання видобутку вугілля і залізної руди відповідними темпами розвивалася металургія. За вказане десятиліття виплавка чавуну збільшилася з 13 до 92 млн. пудів [14: 1–2].

За порівняно короткий час Україна виходить у Російській імперії на перше місце в індустріальному розвитку як вугільна і металургійна база всієї промисловості країни, залишаючи далеко позаду Урал, який до того часу був центром залізорудної промисловості. Донбас і Кривий Ріг з прилеглим до нього районом Катеринослава стають центрами зосередження важкої промисловості України. На основі продукції власного металу в Україні починають розвиватися й інші галузі промисловості: виробництво сільськогосподарської техніки, транспортне машинобудування, легка промисловість, машинобудування, пов'язане з виробництвом устаткування і ремонтом підприємств цукрової, спиртової, борошномельної промисловості. На півдні України розвинулась потужна промисловість, що за своїм розмахом, характером і значенням може бути порівняна з Рейнсько-Вестфальським промисловим районом Німеччини [12: 1085].

У російську промисловість іноземні інвестори за другу половину XIX – початок XX ст. вклали 25 млрд. франків [30: 220]. Загальна сума іноземних капіталовкладень в економіку Росії за 1887–1913 рр. становила 1783 млн. руб. [28: 153]. Лише в 1913 р. в економіку України було вкладено 466 млн. руб. іноземного капіталу [30: 220]. Іноземний капітал в Україну приваблювали фантастичні прибутки. Наприклад, металургійні підприємства південної України наприкінці XIX ст. давали 50 % чистого прибутку, а заводи Юза – 100 %, пише Б. Кравченко, посилаючись на працю Гехтера М. "Чи можлива в нас інтенсифікація селянського хліборобства" [20: 338].

Про позитивну роль іноземного капіталу переконливо свідчить той факт, що саме значною мірою завдяки цим інвестиціям та прибутку, який вони приносили державній казни, Росія з 1880 по 1895 рр. сплатила за кордон суму, яка дорівнювала всім іноземним інвестиціям в її промисловість за весь дореволюційний період [4: 281–282]. Безперечно, економіка України переважно зобов'язана півмільйону іноземних менеджерів, робітників і інженерів [30: 220]. Іноземних працівників на роботу в Україну приваблювало те, що вони одержували значно більшу платню, ніж місцеві робітники. На заводі Д. Юза, згадував

М. А. Павлов, "майстер-іноземець один заробляє більше, ніж усі робітники пудлінгового цеху разом взяті" [29: 75].

Завдяки іноземним інвестиціям Україна на початок ХХ ст. стала головною металургійною і вугледобувною базою Російської імперії. Якщо 1867 р. Україна виплавляла 0,3 % чавуну в Російській імперії, а Урал – 65,4, то в 1897 р. – 40,7 і 35,8 % відповідно. Видобуток вугілля виріс більше, ніж у 115 разів, склав у 1900 р. 691, 5 млн. пудів, що становило 70 % усього видобутку в країні, залізної руди – в 158 разів. Розвиток вугільно-металургійної бази в Донецько-Криворізькому басейні суттєво вплинув на прискорений розвиток України. В 1912 р. половина всієї робочої сили України використовувалася в цьому індустріальному регіоні [27: 495]. На кошти іноземних інвесторів на півдні України було побудовано більшість з 17 великих металургійних заводів Катеринославської і Херсонської губерній. З 41 домни на металургійних заводах півдня України майже $\frac{3}{4}$ належали іноземцям, а з 22 заводів, які переробляли чавун і залізо, лише 3 контролював російський капітал. Загалом, до ХХ ст. іноземним підприємцям належало понад 90 % акціонерного капіталу монополістичних об'єднань [30: 219]. В Україні в 1913 р. діяло 50 доменних печей, на Уралі – 73, в Центральній Росії – 17, у Польщі – 11. Але якщо за кількістю доменних печей Урал і йшов попереду, то за середньою продуктивністю на одну домну Україна залишала далеко позаду всі інші промислові райони [21: 97]. Розвиток металургії в Україні досяг такого рівня, що за період з 1909–1911 рр. 12,9 % металургійної промисловості експортувалося за кордон Російської імперії [17: 68].

Всебічна підтримка державою підприємств, головним чином вугільної і металургійної промисловості, які здебільшого належали іноземцям, привело на початку ХХ ст. до виникнення в цих галузях монополістичних об'єднань. Іноземні інвестори були ініціаторами заснування перших у Росії монополістичних об'єднань: 1901 р. – "Продвагон", 1902 р. – "Продамет", 1904 р. – "Продвугілля". Останнє було одним із найбільших монополістичних об'єднань в Україні, контролюючи переважну більшість видобутку вугілля в Донбасі та його реалізацію. Французькі і бельгійські промисловці та банкіри володіли 87 % всіх капіталів "Продвугілля" [31: 161]. Як зазначає дослідник А. Яковлев, за значенням в економічному житті "Продамет" можна порівняти з "Стальною корпорацією" США і "Стальним трестом Німеччини" [40: 219].

Результати вкладення здебільшого іноземних інвестицій в економіку України протягом другої половини ХІХ ст. і до 1913 р. вражають. Якщо в 1860 р. в Донбасі було видобуто 32,8 % загального видобутку вугілля в Росії, то в 1900 р. – 68,3 %. За 1870–1900 рр. видобуток залізної руди в Україні зріс у 158 разів проти 8 разів в імперії загалом. У 1900–1913 рр. в Україні 80–90 % усіх акціонерних капіталів гірничої промисловості, 80 % доменних печей, 90 % коксохімічних підприємств, 80 % копалень Кривого Рогу, 70 % видобутку марганцю та велика кількість вугільних шахт належала іноземцям [24: 138, 139]. Тільки чотири найбільші металургійні заводи (Юзівський, Олександрівський, Петрівський і Донецько-Юр'ївський) давали 55 % продукції чавуну українського півдня і 37 % загальноросійського виробництва. Напередодні Першої світової війни на 9 найбільших заводах півдня України, кожен з яких давав понад 10 млн. пудів чавуну, припадало 53 % усієї продукції чавуну в імперії. Якщо виплавка чавуну загалом в імперії з 1913 р. зросла на 60 % порівняно з 1900 р., то в Україні – більш як на 100 %; видобуток вугілля в Донбасі за цей же період збільшився у 2,3 рази. На кам'яновугільну, залізорудну та металургійну промисловість у 1912 р. припадало 43,9 % валової продукції України [24: 142, 143].

Отже, вивчення історії економічного розвитку України другої половини ХІХ ст. переконливо доводить, що іноземні інвестиції створили в Україні такі найважливіші галузі промисловості як вугільну, залізорудну, металургійну. Вони ж сприяли відповідно розвитку інших галузей промисловості та сільського господарства, технічному прогресу, прискорили концентрацію виробництва аж до утворення монополістичних об'єднань. Індустріальний розвиток України сприяв зростанню міст і шляхів сполучення, збільшенню робітничого класу, підвищенню його матеріального становища, розвитку освіти, науки і культури.

Ми повністю поділяємо точку зору відомого дослідника української історії І. Лисяк-Рудницького про те, що "Україна завдячувала швидке розгортання свого гірництва та

тяжкої промисловості масовому допливові чужоземних інвестицій", тому і "економічний прогрес України ("Півдня Росії") у багатьох відношеннях поступав швидше, ніж московського центру". Таке узагальнення вченого дало йому підстави зробити висновок, що "у багатьох відношеннях Україна перебувала в тісніших економічних зв'язках з закордоном, ніж з центральною Росією" [22: 149].

Визнання прогресивної ролі іноземного капіталу аж ніяк не означає недооцінки його негативних явищ. Зокрема, зростала залежність України від більш розвинутих країн Заходу, її природні багатства по-хижацьки експлуатувалися; використовуючи дешеву робочу силу, іноземні інвестори не поспішали запроваджувати нову техніку; значна частина промислового прибутку вивозилася за кордон, що зменшило величину капіталістичного нагромадження. Така економічна політика іноземних інвесторів в Україні стала фактором, який посилював визрівання революційного процесу в Російській імперії на фоні Першої світової війни.

Історичний досвід залучення іноземних інвестицій в українську економіку другої половини XIX – початку XX ст. продовжується в незалежній Україні. Світовий досвід економічного розвитку свідчить, що в сучасних умовах без іноземних інвестицій здійснити прорив у розвитку вітчизняної економіки неможливо. Тепер головними інвесторами для країн світу є Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР), утворений в 1944 р. і відомий як Світовий банк, і Міжнародний валютний фонд. З моменту свого заснування Світовий банк надав позики 140 державам на суму більше 300 млрд. дол. США [9: 31]. Починаючи 1992 р., коли Україна приєдналася до Світового банку, вона одержала від нього прямих інвестицій станом на 1 січня 2004 р. 6,7 млрд. дол. [6: 7]. Прямі іноземні інвестиції в Україну надійшли із 114 країн світу. Найбільші обсяги внесено нерезидентами із США – 1074,8 млн. дол. (16,1 % загального обсягу), Кіпру – 779,2 млн. дол. (11,7 %), Великобританії – 682,1 млн. дол. (10,3 %), Нідерландів 463,9 млн. дол. (7,0 %), Німеччини – 441,4 млн. дол. (6,6 %), Вергінських Островів (Брит.) – 381,0 млн. дол. (5 %), Російської Федерації – 377,6 млн. дол. (5,7 %), Швейцарії – 319 млн. дол. (4,8 %), Австрії – 252,1 млн. дол. (3,8 %). Ці країни забезпечили 71,7 % загального обсягу інвестування [37: 10].

Віце-прем'єр міністр з питань європейської інтеграції О. Рибачук очікує в 2005 р. зростання прямих іноземних інвестицій в Україну на 25 % – до 10,5 млрд. дол. [41: 2].

Отже, як вважає новий уряд України, що прийшов до влади внаслідок Помаранчевої революції, основним важелем у піднятті економіки України до європейського рівня є прямі іноземні інвестиції. Такий напрямок діяльності нинішньої української влади переконливо доводить, що досвід розвитку вітчизняної економіки в другій половині XIX – початку XX ст. є позитивним.

Список використаних джерел

1. Ананьич Б. В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. – Л.: Наука, 1991. – 198 с.
2. Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М.: 1955. – 216 с.
3. Бакулев Г. Д. Чорная металлургия Юга России. – М.: Металургиздат, 1953. – 189 с.
4. Бовикин В. И. О некоторых вопросах изучения иностранного капитала в России. Сб. Об особенностях империализма в России. – М.: Изд-во МГУ, 1963. – 217 с.
5. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів: Світ, 1996. – 448 с.
6. Гальчинський А., Львовчкін Г. Становлення інвестиційної моделі економічного зростання України // Економіка України. – 2004. – № 6. – С. 4–11.
7. Гефтер М. Я. Царизм и монополистический капитал в металлургической промышленности // Исторические записки. – Т. 43. – М., 1953. – С. 70–130.
8. Горбоватий М. Д. Основні напрямки промислової політики Росії (початок XX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 31–32. – К., 2000. – С. 121–128.
9. Денисенко М. Можливості активізації інвестування в сучасних умовах // Економіка України. – 2003. – № 1. – С. 28–32.
10. Донець. Путеводитель. – Донець: Донбасс, 1968. – 173 с.
11. Економічна історія України. Підручник. / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович, Р. М. Матейко, З. М. Матисякевич: За заг. ред. Б. Д. Лановика. – К.: Виданичий дім "Юридична книга", 2004. – 456 с.
12. Енциклопедія

українознавства. Загальна частина. Т. 3. Перевидано в Україні. – К., 1995. – 1232 с. 13. Зак С. Промышленный капитал в России. – М., 1908. – 238 с. 14. Известия Катеринославского горного института им. Артема Сергеева. Т. 14. Юбилейный выпуск. 1899–1924 гг. – Б. м. б. т. 1924. 15. Іващенко О. М., Поліщук Ю. М. Історія України в опорних таблицях. Навчальний посібник для загальноосвітніх закладів. Видання 2. – К.: Генеза, 2002. – 304 с. 16. Історія України. Документи. Матеріали. Посібник / Укл. коментаря В. Ю. Король. – К.: Вид. центр "Академія", 2001. – 448 с. 17. Коропецький І. С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. – К.: Либідь, 1995. – 240 с. 18. Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – 253 с. 19. Корчмар Я. І. Виникнення металургійних заводів на Україні в XIX столітті // Український історичний журнал. – 1960. – № 6. – С. 112–118. 20. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 423 с. 21. Кулінич І. М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму 1900–1914. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1963. – 285 с. 22. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – 554 с. 23. Лисянський А. С. Конец Дикого поля. – Донецк: Донбасс, 1975. – 205 с. 24. Лукашевич Л. М. Україна: історико-економічний аналіз. Монографія. – К.: МАУП, 1997. – 208 с. 25. Лященко П. М. История народного хозяйства СССР. Т. 2: Капитализм. Изд. 4. – М.: Госполитиздат, 1956. – 728 с. 26. Металургические заводы юга России. Технико-экономический обзор. Оборудование и работы заводов. – Харьков, 1923. – 198 с. 27. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 2. Фабрично-заводське виробництво. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 580 с. 28. Отечественная история: Учебник для вузов / Ш. М. Мунчаев, В. М. Устинов, Ю. П. Кожаев: Под ред. проф. Ш. М. Мунчаева. – М.: Культура и спорт; Юнити, 1998. – 412 с. 29. Павлов М. А. Воспоминания металлурга. Ч. 1 и 2. – М.: Металургиздат, 1947. – 197 с. 30. Семененко В. И., Радченко Л. А. История Украины с древнейших времен. – Харьков: Торсинг, 1999. – 480 с. 31. Домбровський Л. Ф., Красовський В. М. та ін. Історія України. Навчальний посібник / Під ред. М. О. Скрипника. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 367 с. 32. Стрішенець О. М. З історії залізоплавильних промислів Волині // Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 31–31. – К., 2000. – С. 136–140. 33. Хрестоматія з історії України для вчителів / За ред. В. І. Червінського. – К.: Вежа, 1996. – 352 с. 34. Хрестоматія з історії Української СРСР. Т. 2. 1861–1917. Посібник для вчителів. – К.: Радянська школа, 1961. – 642 с. 35. Хронологія історії України. Вип. 1. (Докапіталістичний період). – К.: Вид-во АН УРСР, 1938. – 92 с. 36. Хронологія історії України. Вип. 2. 1861–1917. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – 72 с. 37. Чечетов М. Іноземні інвестиції: макроекономічний аспект // Економіка України. – 2004. – № 8. – С. 4–16. 38. Чунтулов В. Т. и др. Экономическая история СССР: Учеб для эконом. вузов. – М.: Высшая школа, 1987. – 368 с. 39. Шполянський Д. И. Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 248 с. 40. Яковлев А. Ф. Экономические кризисы в России. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 278 с. 41. Голос України – 23 березня 2005 р. – № 52 (3552). – С. 2.

Anatoliy Fartushnyak, Lyudmyla Zveruk

THE INFLUENCE OF FOREIGN CAPITAL ON THE DEVELOPMENT OF COAL-MINING, IRON-MINING AND METALLURGICAL INDUSTRIES OF UKRAINE (SECOND HALF OF THE SIXTH – THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURY)

The article deals with the reasons, state main tenance and results of foreign investment of coal-mining, iron-mining and metallurgical industry of Ukraine (2nd half of the XIX – up to 1913).

УДК 94 (477)

Оксана Гриб

ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКА І ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

У статті розглядається громадсько-просвітницька і політична діяльність Олександра Барвінського на Тернопільщині.

Олександр Барвінський – один із найвидатніших галицьких діячів останньої чверті XIX та першої чверті XX століття, який відіграв особливу роль в українському політичному житті Галичини, її суспільному та культурологічному розвитку, провідний освітньо-педагогічний діяч свого часу.

Народився О. Барвінський 8 червня 1847 року в с. Шляхтинцях, що неподалік Тернополя, у родині священика, одного з тих родів, що мали величезні заслуги перед українством та були джерелом формування національної інтелігенції. Рід Барвінських походить із села Барвінок поблизу Дуклі (повіт Кросно) із XIV століття. У XVII столітті Барвінські з'явилися на Зборівщині [1: 3].

З галицького роду Барвінських насамперед відомий Мартин (1784–1865) – духовник високого сану і ректор Львівського університету в 1837–1838 рр., тобто від 1830-х років Мартин Барвінський був одним з впливових українців Галичини. Зокрема, він був співавтором декрету про статус польської та української мов у школах Галичини.

Значний внесок у національно-культурологічний розвиток Галичини зробили й інші представники роду Барвінських. Брат Олександра – Осип Барвінський (1845–1889) був автором історичних драм "Павло Полуботок", "Чернігівка", які свого часу ставилися на сцені театру. Незавершеними через ранню смерть залишилися драма "Тиміш Хмельницький", трилогія "Іван Виговський", історичні повісті "За правду і волю", "Переяслав".

Найближчим за поглядами і сферою діяльності був для Олександра Барвінського його молодший брат Володимир. За освітою юрист, він усе своє коротке життя (помер у віці 33 років), присвятив українській справі. Володимир Барвінський відомий як головний засновник і редактор "Діла", єдиної щоденної української газети, яка майже без перерви виходила від 1880 до 1939 року. Займався також літературною діяльністю. Йому належать такі твори, як "Скошений цвіт", "Безталанне сватання", "Сонні мари молодого питомця". Крім того видавав у Львові "Бібліотеку найзнаменитіших постатей", у якій вийшли перші переклади українською мовою творів Ч. Діккенса, Е Золя, Г. Флобера, Е. Ожешко, М. Гоголя, І. Тургенєва. Він також є автором численних статей на політичні і громадські теми [2: 14].

Національний дух Олександр Барвінський, як і його брати Осип і Володимир, виніс ще з батьківського дому. Їхня патріотична діяльність розпочалася у Тернопільській гімназії, в якій Олександр навчався з 1857 по 1865 рік, де вони активно діяли в літературно-науковому гуртку "Громада". Не дивлячись на те, що гурток не був політичним товариством, учні, що входили до його складу наражалися на небезпеку з боку шкільної, а ще більше з боку військової влади, яка на той час тримала у своїх руках керівництво політичної адміністрації краю. Члени "Громади" для зборів винаймали кімнату навпроти резиденції полковника Оттінґера (поблизу домініканського костелу), що дозволяло товариству почуватися безпечніше. Пізніше в цьому приміщенні довгий час містилася Повітова рада [3: 81]. Гурток не мав ані писаного статуту, ні печатки, не велися також і протоколи засідань. Однак, для більшої певності щодо збереження тайни і для піднесення урочистого настрою і духу кожний новоприйнятий член "Громади" складав присягу, що нікого і нічого не зрадить і що усе життя буде трудитися для добра свого народу. До "Громади" О. Барвінського залучив його шкільний товариш Іван Пулюй, у майбутньому відомий

учений, перед яким він зложив присягу. З його дочкою пізніше одружився син Олександра Василь, відомий композитор.

На зборах "Громади", котрі зазвичай відбувалися щосуботи, а іноді у неділю та свята, виголошувалися промови з нагоди певних святкувань, доповіді на літературні й історичні теми, відбувалися читання творів визначних поетів. Члени товариства вивчали твори П. Куліша, М. Костомарова, оповідання М. Вовчка, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, читали окремі номери журналу "Основа". Найбільшу цінність для "громадівців" складали твори Т. Г. Шевченка, твори якого, за браком друкованих видань, переписувались, заучувались та читались на зборах. Роковини Шевченка відзначалися "Громадою" як велике народне свято, з промовами та доповідями про поета, його життя, діяльність і творчість, читаннями його творів. Власне творчість Т. Г. Шевченка сприяла формуванню у гімназистів національної свідомості, виховувала любов до свого народу, що горіла у їх серцях протягом усього життя.

Після закінчення гімназії у 1865 році батьки наполягли, щоб Олександр пішов за прикладом батька і старших братів у священики. Однак він обрав шлях педагогічної ниви. Олександр Барвінський у своїх "Споминах з мого життя" так пояснив свій вибір: "Мене приманювало бажанє дослідів нашої історичної минувшини, нашої історії, з котрої я ледви дещо з іншими товаришами-громадянами міг пізнати дорогою власної науки, мене манила жадоба близше пізнати нашу рідну мову і словесність" [3: 87].

У період між закінченням гімназії і навчання у Львівському університеті, він вирішує вільний час присвятити етнографічним розвідкам про Тернопільщину. У свою записку книжку О. Барвінський записував народні прикмети, пісні, звичаї, традиції святкування церковних свят, окрім цього звертав велику увагу на діалекти, порівнюючи із вимовою у рідному селі, наприклад: "... вь Шляхтинцяхъ чувимъ акцентъ: поприхо́дили замість уживаного тутъ поприходи́ли..." [4: 53–66]. Вивчення історії власного народу, його мови, звичаїв, традицій формувало національний світогляд Олександра Барвінського, що в подальшому проявилось в його громадській, політичній та науковій діяльності.

У жовтні 1865 року О. Барвінський вступає до Львівського університету на філософський факультет. Крім загальної історії, яка включала вивчення всесвітньої та австрійської історії, які викладав професор Генріх Цайсберг, він відвідував також лекції з української (руської) літератури. З власної ініціативи вивчав російську, чеську і сербську мови, курс польської літератури і старослов'янську граматику. Серед університетської молоді тих часів Олександр Барвінський належав до найдіяльніших. За його сприянням відновлюється діяльність львівської "Громади", а починаючи з 1868 року, за його ініціативи, у Львові започатковується відзначення Шевченківських свят-роковин. У цей час О. Барвінський знайомиться з Миколою Лисенком, який у 1867 році проїздом опинився у Львові, і надихає його на створення відомого "Заповіту" Тараса Шевченка. Враховуючи брак галицьких видань Шевченківських творів, О. Барвінський разом із товаришами з духовної семінарії розпочинає підготовку до друку "Поезії Тараса Шевченка", що мали включати твори, друковані у "Вечерницях", "Меті" і в петербурзькій "Основі", а також весь рукописний "Кобзар", поширюваний серед молоді [3: 108]. Таким чином протягом 1866–1868 рр., з'являється перший найповніший на той час збірник Шевченківських творів у Галичині під заголовком "Поезії Тараса Шевченка" у двох томах [5]. Окрім активної громадської роботи, О. Барвінський друкувався у Львівській "Правді" та продовжував навчання в університеті.

Після закінчення Львівського університету у 1868 році Олександр Барвінський отримує місце помічника вчителя у Бережанській гімназії. Як молодий вчитель він отримав 19 годин у тиждень, викладав руську (українську) мову в V і VII класах, польську мову II і V, історію та географію в III і III, а також німецьку мову III класах. Розпочавши викладацьку діяльність, Олександр Барвінський відчув нестачу підручників українською мовою. Він розпочав збір матеріалів для свого першого підручника з української літератури, а наприкінці 1868 року Крайова шкільна рада крайова доручає йому підготовку та друк "Читанки" для вищої гімназії, в котрій мали бути подані взірці з усної народної словесності і твори українських письменників XIX століття. Підготовка цього підручника зблизила Олександр

ксандра Барвінського з Пантелеймоном Кулішем, який брав активну участь у створенні "Читанки", що вийшла у 1870 році [6].

Після складання перед спеціальною комісією іспиту із української, польської та німецької стенографії отримав посаду старшого вчителя і був переведений до Тернопільської семінарії, де і працював з вересня 1871 року.

Переїхавши до Тернополя, Олександр Барвінський активно включається у громадську роботу, не полишаючи при цьому і публіцистичної діяльності. Він продовжує співпрацювати з "Правдою", в якій друкує статті "Про вихованє і образованє синів і дочок священницьких" (1878, № 4), публікує "Руську історію в життєписах її найголовніших діятелів М. Костомарова" (1874–1877), "Руську читанку Юл. Романчука" (1879), "Філософію штуки Г. Тена" (1883).

На початок 70-х років XIX століття на Тернопільщині не було жодної громадсько-політичної організації, яка б активно проявила себе у суспільному житті та національному русі краю. Свідомої української інтелігенції було небагато, тому сформований ними народовський табір був слабкий і неорганізований, міщанство і селянство було байдуже до народних справ. Відчуваючи потребу в піднесенні освітнього рівня українців Східної Галичини, а відтак і пробудження національної самосвідомості, Олександр Барвінський розгорнув на Тернопільщині та по всьому північному Поділлі широку культурно-освітню діяльність. Він разом із своїми сподвижниками Ю. Гецевим, К. Горбалем, В. Личаківським та Л. Шеховичем вирішив створити філію Товариства "Просвіта" у Тернополі. Складений ним восени 1875 року Статут був надісланий Галицькому намісництву у Львові. Намісництво, виходячи з політичних міркувань, зокрема польського національного руху у Східній Галичині, Статут не затвердило. Українська громадськість Тернополя вислала свій протест Міністерству внутрішніх справ у Відні, але його було відхилено, мотивуючи тим, що Статут "не відповідає закону про Товариства". Після переробки і доопрацювання Статут був затверджений Намісництвом [7: 138].

29 червня 1876 року в залі тернопільського магістрату були проведені установчі збори. Вони ухвалили створити філію Товариства "Просвіта" у Тернополі, а також обрали його керівний склад. Головою було обрано адвоката, тодішнього бургомістра Тернополя доктора Володимира Лучаківського, а секретарем – Олександра Барвінського. Останньому причому доводилося виконувати основну роботу з керівництва діяльністю філії через зайнятість бургомістра у громадському житті міста. Філія на той час охоплювала досить великий регіон, до його складу, окрім Тернопільського, входив Збараський, Скалатський, Терехівський, Густинський і Чортківський повіти.

Олександр Барвінський і його однодумці, члени філії, часто виїжджали у села Тернопільщини з метою проведення просвітницько-культурної роботи серед селян, організовували етнографічні виставки і концерти, фестини, віча, сходини тощо. Було засновано багато нових осередків Товариства, де проходили ці та інші заходи. Особисто О. Барвінський відвідав Микулинці, с. Великі Бірки, с. Біла, с. Великий Глибочок, Чистилів, Курівці, Цебрів, Довжанці, Кутківці та інші місцевості, де як правило виступав із доповідями на економічні та просвітницько-культурні теми. За свою діяльність у Товаристві "Просвіта" Олександр Барвінський 14 лютого 1884 року отримав письмову подяку за жваву і багатогранну діяльність, заслуги у розгортанні діяльності Товариства [8: 192].

У 1884 році за ініціативою та стараннями О. Барвінського було створено товариство "Руська Бесіда", яке з перших днів свого існування стала осередком національно-культурного життя української інтелігенції Тернополя. Слід зауважити, що все це відбувалося в умовах тиску польських національних сил на українську інтелігенцію з метою схилити їх на свій бік, пропонуючи при цьому вступати до польських громадських організацій. Тільки завдяки невпинній протидії та за допомогою Лева Шеховича, Юрія Гецева, доктора Івана Лошнева, Романа Бачинського, Мишкевича та інших Олександр Барвінському вдалося не лише зберегти "Руську Бесіду", а й заснувати численні філії по містах і селах повіту.

Згідно із записами, які Олександр Григорович зробив у своєму записнику, що зберігається у фонді Барвінських у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України, членами "Руської бесіди" були засновані читальні в селах

Березовиці Великій (6. 7. 1884), Шляхтинцях (24. 8. 1884), Козівці (26. 12. 1884), Покропивні (7. 1. 1885), Смиківцях (14. 2. 1885), Пронятині (15. 2. 1885), в Колодіївці (25. 4. 1885), Купчинцях (17. 5. 1885), Чернелеві Руському (28. 6. 1885). При цьому, читальні розміщувалися в дяківці (Шляхтянці, Смиківці), в хаті голови (Купчинці) та домі громадянським (Чернелів Руський). Членами читальні могли бути як чоловіки, так і жінки, які платили щорічні внески, що йшли на забезпечення бібліотеки книжками та інші потреби читальні [9: 53–54].

Щоб оживити міську і сільську інтелігенцію, а також зібрати необхідні кошти для Товариства, з 1880 року Олександр Барвінський почав організовувати в Тернополі вечорниці і концерти на честь Т. Г. Шевченка за допомогою львівських співаків та діячів Товариства "Просвіти", які з 1884 року стали традиційними і проводилися щороку.

На вечорницях часто виступав знаменитий селянський хор з Денисова під керівництвом відомого диригента отця Й. Вітошинського. Співав також тернопільський міський хор, який створила дружина Олександра Євгенія Барвінська за допомогою батька Соломії Крушельницької о. Амвросія [10: 185]. Все це сприяло подальшому зростанню популярності Товариства "Руська Бесіда" і залученню ширшого кола народних мас у громадянське життя міста. Це, в свою чергу, спонукало О. Барвінського до більш активних дій на ниві громадсько-просвітницької діяльності. На хвилі підйому освітнього рівня українського населення Тернопільщини, він засновує, за допомогою своїх однодумців, "Міщанську читальню", що розпочала процес пробудження національної самосвідомості тернополян і була попередницею "Міщанського братства".

Велику увагу приділяв Олександр Барвінський громадсько-просвітницькій діяльності та присвячував їй багато сил та часу. З метою підняття освітнього рівня українців Тернопільщини та за її межами він написав чимало популярних книжечок: "Філософія штуки Г. Тена", "Літопис суспільної роботи і сили Русинів австрійських", "Києво-Печерська Лавра", які поширювалися через розгалужену систему читалень "Просвіти", та статей, що друкувалися на сторінках календаря Товариства. Слід зазначити, що протягом 1889–1895 років О. Барвінський був заступником голови "Просвіти" у Львові, а також те, що за його великі заслуги Загальні Збори "Просвіти" іменували його почесним членом товариства.

Досягнувши досить вагомих результатів у громадсько-просвітницькій діяльності і здобувши значний авторитет у колі тернопільської інтелігенції, Олександр Барвінський поступово починає включатися у політичне життя краю. Його політична кар'єра розпочинається саме у Тернополі. У 1885 році головний руський виборчий комітет висунув Олександра Григоровича кандидатом до державної ради, але він відкликав свою кандидатуру на користь отця М. Січинського. Проте 2 вересня 1886 року О. Барвінський офіційно стає радним міста Тернополя, отримавши перемогу на виборах у міську раду. Слід зауважити, що серед підписів усіх новообраних членів міської ради, підпис Барвінського, поряд з підписом Василя Чумака, стоїть українською мовою [11: 139–140]. У міській раді Олександр Барвінський входив до складу правової секції і брав активну участь у розгляді юридичних справ, що виносилися на порядок денний засідань, при цьому промовляв українською мовою, що було досить радикальним для того часу, зважаючи на те, що в міській раді до цього промовляли тільки польською мовою [11: 143].

У 1887 році Міська рада обрала Олександра Барвінського членом комітету для прийняття австрійського престолонаслідника архикнязя Рудольфа, який перебував у Тернополі з 5 по 7 липня. Перші збори комітету відбулися ще 13 квітня. У своїй "Відозві із запрошенням прийти на збори комітету по організації влаштування урочистої зустрічі архикнязя Рудольфа" О. Барвінський зазначав: "... Годиться русинамъ Тернопільщини і сусідніх повітовъ достойно прийняти Високого Гостя и заманифестовати, що Рускій народъ єсть господаремъ в Галиче не и що не перества и не перестане бути твердою підпорою Є. В. Цесаря и наймилости війше владеючою Габсбургом династія" [12: 1].

Комітет делегував Олександра Барвінського секретарем з організації етнографічної виставки, яка була організована 6–7 липня 1887 року в Тернополі. Виставка, організована комітетом на чолі з Володимиром Федоровичем, була влаштована в павільйоні міського парку і мала представляти побут, культуру та звичаї українців 45 повітів Східної Галичини. О. Барвінський влаштував архикнязеві зустріч 5 липня, а наступного дня на ви-

ставці архикнязь Рудольф оглянув археологічні та етнографічні пам'ятки, побачив чотири типи українських селянських хат з обійстями. Селяни і міщани зустрічали наступника престолу у своїх традиційних строях. На закінчення виставки архикнязю було продемонстровано обряди з обжинків.

У 1888 році Олександра Барвінського міська рада обрала делегатом до повітової ради, але повітовий маршал не скликав її засідання аж до переїзду Барвінського з Тернополя до Львова. Олександр Григорович покинув Тернопіль назавжди, проте не полишав свої турботи про подальший просвітницький розвиток Поділля, зокрема зростання кількості українських шкіл, читалень тощо [13].

Протягом свого вісімнадцятирічного перебування у Тернополі (1871–1888) Олександр Григорович Барвінський вніс позитивний внесок у громадсько-просвітницьке життя краю. За його активною участю на Тернопіллі було відкрито філію Товариства "Просвіта" та створено розгалужену сітку читалень по селах. Барвінський турбувався про розвиток української шкільної справи. Він був одним із фундаторів політичного розвитку краю та не полишав турботи про нього в своїй подальшій парламентській діяльності.

Список використаних джерел

1. Левицький І. Олександр Барвінський в історії культурного руху руського народу на Прикарпаття. Біографічно-історичний очерк – Львів: Вид-во Ставропіг. ін-ту, 1901. – 72 с.
2. Павлишин С. Життя, віддане Україні // Олександр Барвінський 1847–1927. Матеріали конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Олександра Барвінського. Львів. 14 травня 1997. – Львів, 2001. – С. 11–31.
3. Барвінський О. Споми́ни з мого життя / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. – К.: Смолоскип, 2004. – 528 с.
4. "Записки історичні, літературні і етнографічні". Записна книжка. 1864 – 1865 рр. // ЛНБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 4088, п. 233 – 67 арк.
5. Поезії Тараса Шевченка. Том I (II). Накладом К. Сушкевича. У Львові. З друкарні "Закладу ім. Оссолинських" 1867 (1868). 276 + 6 (344 + 4) сторін.
6. Руска Читанка для висшої гімназії. – Львів: Друкарня Ін-ту Ставропігійського, 1870. – Ч. 1. – 56 с.
7. Головин Б. Олександр Барвінський // Тернопілля 97. – Тернопіль, 1997. – С. 136 – 141.
8. Барвінський О. Споми́ни з мого життя. Ч. 2. – Львів: Накладом Галицької накладні Я. Оренштейна, 1913. – 406 с.
9. Чорнові записки // ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. 11 (Барвінських). – Спр. 4383. – П. 287. – 67 арк.
10. Герета І. Олександр Барвінський та його рідний край // Олександр Барвінський 1847–1927. Матеріали конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Олександра Барвінського. Львів. 14 травня 1997. – Львів, 2001. – С. 179–190.
11. Протоколи засідань Ради міста Тернополя // Державний архів Тернопільської області. – Ф. 33 (Тернопільський магістрат). – Оп. 1. – Спр. 41. – 420 арк.
12. Чорнові записки, що стосуються етнографічної виставки в Тернополі // ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України, від. Рукописів. – Ф. 11 (Барвінських). – спр. 4398. – П. 288. – 4 арк.
13. Історичні постаті Галичини XIX – XX ст. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства Ч. 8, 1961. – 248 с. – С. 102–117.

Oksana Gryb

THE PUBLIC-ENLIGHTENMENT AND POLITICAL ACTIVITY OF ALEXANDER BARWINSKY IN TERNOPIL'S REGION

The article presents the public-enlightenment and political activity of Alexander Barwinsky in Ternopil's region.

УДК 61(09) (477)

Тетяна Лахманюк

ІВАН ГОРБАЧЕВСЬКИЙ – НАШ ВИДАТНИЙ ЗЕМЛЯК

У статті подано науковий матеріал, який висвітлює науково-педагогічну та громадсько-політичну діяльність Івана Яковича Горбачевського. Увага акцентується на історіографії даної проблеми, а зокрема: місця і ролі І. Горбачевського в становленні та розвитку вітчизняної та світової медичної науки, а також внесок Івана Яковича в громадсько-політичне життя тогочасного суспільства.

Велику наукову цінність, пізнавальне і практичне значення має науково-педагогічна і громадсько-політична діяльність Івана Яковича Горбачевського (1854–1942).

Мало хто з українських вчених володів стількома титулами, як професор Іван Горбачевський – доктор медичних наук, професор, чотирихкратний декан медичного факультету Карлового Університету в Празі, а згодом його ректор, член Санітарної Ради Чеського Королівства, член Найвищої Ради Здоров'я Австро-Угорщини у Відні, член Ради для технічних досліджень у Відні, довічний член Палати Панів Австрійського Парламенту з правом на "екселенція", дійсний таємний радник, перший міністр здоров'я Австро-Угорщини, професор, завідуючий кафедрою хімії і ректор Українського Вільного Університету у Відні й Празі, дійсний член Академії наук Української РСР, дійсний і почесний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка [33: 152].

З 18 років проживав на чужині, не забуваючи, однак, рідного краю, з яким підтримував тісні зв'язки і постійно підкреслював свою приналежність до українського народу [32: 706].

І. Герета вважав: "Іван Якович Горбачевський – вчений з європейським іменем" [5]. Петрик М., Баб'юк М. констатують: "Ім'я професора І. Горбачевського є символом вченого світової слави і українського подвижника, який все життя присвятив науці, інтересам формуванню інтелекту української нації" [20: 92].

Заслуговує на увагу монографічне дослідження Головацького І. "Іван Горбачевський (1854–1942): життєписно-бібліографічний нарис" [9]. Дослідник вважає, що І. Горбачевський своєю невтомною науковою діяльністю, участю в багатьох європейських інституціях, громадською активністю зробив неоціненний внесок у скарбницю духовного життя українського суспільства. У даній праці чітко виділено основні періоди життя і діяльності Івана Горбачевського. Автор подає їх наступним чином: I. Дитинство, студентські роки. II. Науково-педагогічна і громадсько-політична діяльність в університетах Відня і Праги, Науковому Товаристві ім. Шевченка. III. Міністр народного здоров'я Австро-Угорщини. IV. Український Вільний Університет та Українські наукові з'їзди. V. Товариство "Музей визвольної боротьби України" в Празі.

На сторінках періодичних видань з'явилися публікації про вченого, які незважаючи на популярний характер і розрахунок на масового читача, містять певну інформаційну цінність.

Так низку статей, присвячених І. Горбачевському, опублікував І. Головацький, в яких знаходимо конкретний фактичний матеріал з питань біографії, громадсько-політичної діяльності, наукових зацікавлень вченого. Це насамперед статті: "Академік Горбачевський" [6], "Валет світової науки" [7], "Видатні вчені чинять славним у світі ім'я українське" [8], "Іван Горбачевський" [10], "Наукова конференція на честь ювілею академіка Івана Горбачевського" [11], "Наш музей у Празі" [12], "Прага вшанувала академіка Івана Горбачевського" [13], "Тернистий шлях. Таким він був для українського університету у Львові" [14], "Товариство та Музей Визвольної Боротьби України в Празі" [15] та інші.

Про Івана Горбачевського знаходимо в статтях Гонського Я. "Академік, міністр, парламентарій" [16], "Зірки повертаються" [17], "Іван Горбачевський – визначний вчений України і Чехословаччини" [18], "Іван Горбачевський – наша гордість і слава" [19], Подільчака М. "Вагомий внесок у світову науку" [25], "Видатний український вчений і громадський діяч" [26].

Особливу цінність становлять статті Юркевич О. Г. "Геніальний вчений, великий патріот, гідна людина" [30], "Іван Горбачевський – дійсний член НТШ" [31], "Іван Горбачевський – український вчений світової слави" [32], "Український вчений світової слави" [33].

У названих статтях міститься цінний матеріал для висвітлення окремих питань наукової діяльності та громадсько-політичної активності І. Горбачевського.

У контексті питань, які ми розглядаємо можна згадати дослідження: Бундза П. "З історії створення та діяльності Українського Вільного Університету в Празі (1921–1945)" [3], в якому автор подає участь вчених Тернопільщини у створенні вищої школи за кордоном, серед яких був і І. Горбачевський. У праці Генік-Березовської З. "Карлів університет у Празі і українці в ньому" [4], подається аналіз діяльності І. Горбачевського у Карловому університеті.

Микитенко О. показує працю І. Горбачевського у статті "Український Вільний Університет у Мюнхені: 75 років діяльності" [22].

Серед публікацій, які стосуються до нашої теми, можна виокремити статтю Траф'яка М. "Іван Горбачевський: відомий і невідомий" [27].

Окремі аспекти діяльності визначного вченого висвітлюють: Барва Н. у статті "Вчений зі світовим ім'ям – наш земляк" [1], Бондар О. – "Знаменитий земляк" [2], Мельничук Б. – "Учений світового значення" [21], Пляцко Р. – "Академік відомий і невідомий" [23], Погрібний В. – "Визначний хімік-патріот України" [24], Швейцар Й. – "Професор, доктор Іван Горбачевський, міністр здоров'я Австро-Угорської монархії" [28], Шляхтиченко М. – "Професор, доктор Іван Горбачевський" [29].

Іван Якович Горбачевський зробив відкриття у багатьох галузях: працював як біохімік-гігієніст та епідеміолог, зробив свій внесок у питання судової медицини [33: 159]. Вчений залишив після себе 66 наукових публікацій з хімії, біохімії, епідеміології, судової медицини, токсикології, інших галузей, більш як сто наукових опрацювань у галузі санітарії, багато з яких свого часу впровадили в Австро-Угорщині [21: 2]. Наукові роботи Івана Горбачевського характеризуються новим підходом до вирішення багатьох медичних і хімічних проблем.

Праці професора І. Горбачевського, опубліковані українською, чеською та німецькою мовами, відзначаються оригінальністю, сміливістю ідей, глибоким обґрунтуванням, лабораторними дослідженнями. Його наукова спадщина – це вагомий внесок у розвиток української, чеської та й зрештою – світової науки [33: 159].

Все це підвищує інтерес до постаті визначного вченого та громадсько-політичного діяча Івана Горбачевського.

Найважливіші праці нашого земляка, що принесли йому світову славу, як хіміку і біохіміку, були присвячені синтезу сечової кислоти.

Всесвітню славу Іван Горбачевський здобув дослідженнями пуринового обміну (1889–1899).

Він розробив методи розпізнання кров'яних плям у криміналістиці, вивчав харчування селян Галичини, з'ясував етіологію пелагри – захворювання, що настає внаслідок недостачі у їжі нікотинової кислоти. Останнє дослідження мало величезне соціально-економічне значення для місцевостей, в яких населення харчувалося переважно кукурудзяним борошном (Закарпаття, Буковина, Бессарабія, Румунія). Значна заслуга І. Горбачевського у розвитку екології, зокрема в організації постачання Праги питною водою.

В 1924 р. Іван Якович Горбачевський написав і видав підручник хімії в 4 томах чеською і українською мовами, вперше запропонував українську термінологію на міжнародних принципах, над її розробкою він працював до кінця свого життя.

Іван Горбачевський – великий громадсько-політичний діяч і патріот України. Разом з іншими галицькими патріотами він боровся за створення у Львові Українського університету, але реалізувати це не вдалося. І. Горбачевський разом з іншими українськими дія-

чами заснував у Відні в 1921 р. Український Вільний Університет, що став форпостом української науки і рідного слова на чужині. У 1921 р. УВУ переведено до Праги, а в 1924 р. Іван Якович був його ректором. Одночасно вчений стає одним із засновників, директорів і професорів Господарської академії у Подєбрадах та педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, де навчалося багато українців із поневолених земель Закарпаття, Галичини, Волині, Буковини.

Під час Першої світової війни в 1914 р. разом з іншими громадськими діячами наш земляк організував комітет допомоги українцям-біженцям з Галичини.

В 1924 р. в Празі організований Музей визвольної боротьби України, а головою його стає Іван Горбачевський, директором – професор Д. М. Антонович.

І. Горбачевський був організатором, засновником або співзасновником багатьох науково-культурних закладів на чеській землі, де українська молодь могла навчатися, здобувати освіту та професію [26: 170–171].

Все це ще раз підтверджує, як високо його оцінила не тільки українська, але й європейська громадськість.

Світова наука у галузі лікарської хімії ще донині живе ідеями геніального українського вченого, а багато проблем, поставлених Іваном Яковичем, ще чекають свого вирішення.

Ім'я професора Івана Горбачевського є символом справжнього вченого патріота, який все своє життя віддав науці й служінню рідному народові, ідеалам гуманізму [33: 159–160].

Постать професора Івана Яковича Горбачевського є прикладом вдумливого вченого, людини нових ідей, працездатного і працьовитого, чого він вимагав від своїх учнів.

Кожен українець повинен знати ім'я І. Горбачевського – знати, що це був вчений світової слави, ректор Карлового Університету, перший міністр здоров'я, великий Українець-патріот, який боровся за Український університет у Львові і в Празі, довголітній ректор Українського Вільного Університету в Празі, опікун українських студентів на чужині.

Це був геніальний вчений, достойна людина, великий патріот [32: 713].

Тож сьогодні, в такий непростий час національно-державного відродження, особливо важливо, щоб наука повернула ім'я Івана Яковича Горбачевського як науковця, педагога, політика і громадського діяча, як людини, котра віддала себе служінню справі української і світової науки. Повернення спадщини видатного вченого служитиме національно-культурному відродженню в сучасних умовах українського державотворення.

Список використаних джерел

1. Барва Н. Вчений зі світовим ім'ям – наш земляк: до 145-річчя від дня народження вченого І. Горбачевського // Народне слово. – 1999. – 21 травня. – С. 1–2.
2. Бондар О. Знаменитий земляк // Народне слово. – 1999. – 14 травня.
3. Бундза П. З історії створення та діяльності Українського Вільного Університету в Празі (1921–1945): участь вчених Тернопільщини у створенні вищої школи за кордоном – С. Дністрянського, С. Рудницького, І. Горбачевського та ін. // Шлях перемоги. – 1995. – 4 листопада. – С. 7.
4. Генік-Березовська З. Карлів університет у Празі і українці в ньому // Український календар. – Варшава, 1978. – С. 75.
5. Герета І. Двоє з енциклопедії: вони прославили Надзбруччя // Ровесник. – 1967. – 19 листопада.
6. Головацький І. Академік Горбачевський // За вільну Україну. – 1993. – травень. – Ч. 55. – С. 2.
7. Головацький І. Велет світової науки (до 140-річчя від народження Івана Горбачевського) // Поклик сумління. – 1994. – № 19. – С. 2.
8. Головацький І. Видатні вчені чинять славним у світі ім'я українське (до 140-річчя від народження Івана Горбачевського) // Просвіта. – 1994. – С. 6.
9. Головацький І. Іван Горбачевський (1854–1942): життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 1995. – 125с.
10. Головацький І. Іван Горбачевський // Ювілейна книга української гімназії в Тернополі 1898–1998 / За ред. С. Яреми. – Тернопіль, Львів: Поллі, 1998. – С. 655–656.
11. Головацький І. Наукова конференція на честь ювілею академіка Івана Горбачевського // Вісник НТШ. – 1994. – Ч. 10–11. – С. 27.
12. Головацький І. Наш музей у Празі // Поклик сумління. – 1992. – № 43. – С. 4.
13. Головацький І. Прага вшанувала академіка Івана Горбачевського // За вільну Україну. – 1994. – Ч. 193. – С. 4.
14. Головацький І. Тернистий

шлях. Таким він був для українського університету у Львові: короткий нарис боротьби за українську вищу школу // Поклик сумління. – 1993. – Ч. 6, 7, 11–13. 15. Головацький І. Товариство та Музей Визвольної Боротьби України в Празі // Вісник НТШ. – 1993. – Ч. 5 – С. 11–12. 16. Гонський Я. Академік, міністр, парламентарій // Медична академія. – 2001. – № 10. – С. 10. 17. Гонський Я. Зірки повертаються // Західна Україна. – 1992. – 12–18 липня. – С. 11. 18. Гонський Я. Іван Горбачевський – визначний вчений України і Чехословаччини // Матеріали наукової конференції "Україна і світова наука". – Тернопіль, 1993. – С. 21–26. 19. Гонський Я. Іван Горбачевський – наша гордість і слава // Свобода. – 1992. – 30 квітня. 20. Іван Горбачевський // Петрик М., Баб'юк М. Основи математичного моделювання та застосування математичних методів у наукових дослідженнях. – Тернопіль, 1998. – С. 92. 21. Мельничук Б. Учений світового значення // Тернопіль вечірній. – 1999. – 19 травня. – С. 2. 22. Микитенко О. Український Вільний Університет у Мюнхені: 75 років діяльності // Всесвіт. – 1996. – № 12. – С. 216–218. 23. Пляцко Р. Академік відомий і невідомий // Наука і суспільство. – 1989. – № 6. – С. 6–7. 24. Погрібний В. Визначний хімік – патріот України // Український вчений. – 1997. – № 3–4. – травень. 25. Подільчак М. Вагомий внесок у світову науку // Народне здоров'я. – 1994. – № 9. – червень. 26. Подільчак М. Видатний український вчений і громадський діяч (до 140-річчя від дня народження академіка Івана Горбачевського) // Лікарська справа. – 1996. – № 10–12. – С. 169–171. 27. Траф'як М. Іван Горбачевський: відомий і невідомий // Тернопіль. – 1995. – № 1. – С. 46–47. 28. Швейцар Й. Професор д-р Іван Горбачевський, міністр здоров'я Австро-Угорської монархії // Лікарський вісник. – 1989. – Т. 36. – № 1. – С. 40–42. 29. Шляхтиченко М. Професор, доктор Іван Горбачевський // Лікарський вісник. – 1958. – Ч. 9. – С. 7–13. 30. Юркевич О. Г. Геніальний вчений, великий патріот, гідна людина // Народне здоров'я. – 1994. – № 9. – червень. 31. Юркевич О. Г. Іван Горбачевський – дійсний член НТШ // Т. Шевченко – українська національна культура. – Львів, 1990. – С. 120. 32. Юркевич О. Г. Іван Горбачевський – український вчений світової слави // Визвольний шлях. – 1993. – № 6. – С. 706–713. 33. Юркевич О. Г. Український вчений світової слави // Аксіоми для нащадків. – Львів, 1991. – С. 152–160.

Tetjana Lahmanjuk

IVAN GORBACHEVSKIY – OUR DISTINGUISHED COUNTRYMAN

In given clause the scientific material that shines Ivan Gorbachevskiy scientific and pedagogical and political activity is submitted. The attention is accented on a historiography of the given problem, and in particular: places and I. Gorbachevskiy roles in becoming and development of a domestic and world medical science, and also Ivan Jakovlevicha's payment during a political life of a then society.

УДК 94 (477)

Оксана Валіон

РОЛЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО В ПІДГОТОВЦІ НАУКОВИХ КАДРІВ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНО-ДУХОВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті авторка аналізує вплив М. Грушевського на культурно-духовне відродження українського народу. Особливу увагу сконцентровано на участі вченого в боротьбі за створення українського університету у Львові та внеску діяча в підготовку наукових кадрів.

Українське культурно-духовне відродження наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вступило в найвищу стадію свого розвитку, що характеризувалося пошквалюванням і піднесенням національного руху, поширенням масового національного самоусвідомлення, розвитком усіх галузей культурного життя українства. Важливу роль у цих процесах відіграв Михайло Грушевський, який заявив себе ідеологом та ініціатором відродженського руху в Україні. Налагодження та зміцнення контактів між східно- та західноукраїнськими землями, виховання нового національно свідомого покоління української інтелігенції, надання потужного імпульсу розвитку національної науки, культури, освіти шляхом піднесення національної самосвідомості українського народу М. Грушевський вважав своїми першочерговими завданнями, на реалізацію яких була спрямована різнобічна діяльність вченого.

Галицьке двадцятиліття М. Грушевського (1894–1914) – найплідніший та найдинамічніший період життя та діяльності історика, позначений найвищим піднесенням його науково-культурницької праці. В цей час він став загальноновизнаним координатором українського інтелектуального життя у Габсбурзькій імперії [1: 32], що великою мірою охоплювало турботу за долю українського студентства, створення належних умов для їхньої науково-освітньої праці. Підпорядкована національній ідеї культурно-освітньої діяльності вченого полягала в боротьбі за відкриття українського університету у Львові з метою підготовки власних наукових кадрів, вихованні свідомих, освічених осіб, провідників національної свідомості, при цьому залишаючись оберегом і джерелом освіти й культури, роблячи вагомий вплив не лише на функціонування й активізацію ідей української державності, а й на збереження українців як нації. Справді, майбутнє кожної нації визначається рівнем духовного, інтелектуального та освітнього розвитку її громадян, особливо молодого покоління. У цьому контексті думки та ідеї М. Грушевського, висловлені та втілені у життя майже сто років тому, нині, на початку нового тисячоліття, також надзвичайно актуальні.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні впливу вченого на культурно-духовне відродження українського народу наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У ході написання статті авторка окреслила наступні завдання – проаналізувати участь М. Грушевського в боротьбі за створення українського університету у Львові та висвітлити внесок діяча в підготовку наукових кадрів.

Досліджувана проблема не знайшла достатнього висвітлення в українській історичній літературі. Окремі її аспекти відображені в працях О. Лотоцького [2], О. Барвінського [3], Л. Винара [4; 5], О. Романіва [6], Я. Дашкевича [7], О. Сухого [8] та В. Мудрого [9]. Цінними в методологічному плані для розробки даної теми стали розвідки О. Оглоблина [10] та І. Дзюби [11].

В культурно-освітньому житті Галичини в 1784 р. відбулася важлива подія: цісар Йосиф II заснував Львівський університет, який назвали в його честь – Йосифінським. При ньому діяв з 1787 р. спеціальний навчальний заклад для українців "Studium Ruthenum".

Це був фактично український філософський і богословний інститут, де навчання велося "мовою краю", яка складалася із церковнослов'янської та народної лексики [8: 15]. Цісарським декретом від 1848 р. у Львівському університеті засновано кафедру української мови, яку очолив професор Я. Головацький. Однак у 1850–1860-х рр. обставини для культурно-духовного відродження галицьких українців різко погіршилися. Політична влада над краєм перейшла до поляків, котрі робили все, щоб загальмувати ідеї українського національного руху, насамперед на рівні вищої освіти. Хоча формально в Галичині проголосили рівноправність поляків та українців, фактично крайова управа була в руках місцевої польської шляхти.

Указ про заснування кафедри "всесвітньої історії зі спеціальним оглядом на історію Східної Європи" був підписаний австрійським імператором Францом Йосифом 31 березня 1892 р. [5: 6]. Очолити засновану кафедру запропонували відомому українському історичному В. Антоновичу. Проте він відмовився і порекомендував на своє місце Михайла Грушевського [3: 9]. Комісія, створена для вибору кандидатури, зваживши на відмову професора, вирішила рекомендувати для затвердження М. Грушевського, який за результатами оцінки наукових праць посів друге місце [12: арк. 3]. 24 квітня 1894 р. він був призначений звичайним професором кафедри всесвітньої історії.

Приїхавши до Львова працювати на університетській кафедрі, М. Грушевський мав спочатку ілюзії, що готувати українських науковців вдасться через місцевий університет, бо він "... є не лише школою, але фактично і науковою інституцією, що дає можливість кільком соткам людей, а в найгіршому разі кільком десяткам, свobodно віддаватися вищим духовним інтересам, науковим студіям, не дбаючи про хліб насущний, а навіть вкладав на них моральний обов'язок плекати науку" [13: 5]. Однак сподівання не виправдалися. У Львівському університеті існувало тільки п'ять кафедр (мови і літератури, східноєвропейської історії, три правничі) з українською мовою викладання. Тому вчений мав усі підстави скаржитися на "... брак у русинів вищих наукових інституцій у вигляді університетів і наукових інститутів, на котрі, звичайно, в нормальних обставинах опирається робота таких товариств та академій" [14: 198].

Якими ж були умови для підготовки наукових кадрів у Львівському університеті? Чи можна назвати їх нормальними?

На наш погляд, обставини для наукової роботи тут не були сприятливими, оскільки "... польські професори... дали... як найясніший доказ, що вони незгодні з русинами поводитися так, як сего вимагає їх повага, становище людей науки, безсторонно, приязно і достойно. Вони ніяким чином не дадуть себе привести до того, щоб права розділяти рівномірно між руський і польський елемент; вони і даліше ніколи не годні кермуватися шовіністичною сторонністю. Тим то як досі робили, так і даліше будуть університет, се пристанище науки, перевертати на боїще політичної боротьби" [15: 28].

В умовах, коли польська професура блокувала підготовку українських наукових кадрів та перешкоджала тому, щоб вони очолили кафедри, М. Грушевський висунув ідею утворення окремого українського університету. "Десять літ тому назад могли бути сумніви щодо дозрілості сеї справи, – зазначав історик, – щодо можливості створення українськими силами цілого університету. Тепер для таких сумнівів не залишається місця, річ очевидна, що український університет з трьох факультетів може бути сформований без усякої трудности протягом трьох-чотирьох літ... справа дозріла і дозрілішою вже не стане..." [16: арк. 5]. Він наголошував на невідкладності втілення в життя згаданої ідеї, адже це допоможе "... вивести наукову роботу і освіту з душної атмосфери нинішнього університету" [16: арк. 6].

Українське студентство підтримало почин щодо відкриття окремого університету, оскільки не погоджувалося з дискримінаційною політикою польської професури у Львівському університеті. 19 листопада 1901 р. 600 українських студентів організували демонстрацію, причиною котрої стала поведінка декана Твардовського, який на засіданні відділу філософського факультету не дозволив професорові Грушевському виступати українською мовою [17: 7].

Конфлікт 1901 р. привів до сецесії українських студентів з львівського університету та продовження навчання в інших університетах Австрії. Про ці події дізнаємося з листів

М. Грушевського до Ф. Вовка [18: 162; 19: 166–167], в яких професор висловлює надію на вирішення університетського питання через парламентарну та сеймову репрезентацію. Однак делегація, яка була вислана до міністра освіти Гартля у Відні в справі університету, на жаль, особливого успіху не мала. Слушною з цього приводу є думка В. Мудрого, який вважав, що "університет не дасться відділити від цілоти життя нації, що він є прив'язаний до того ступеня політичного значення, на якому знаходиться в дану пору нація, що здобуття університету якоїсь нації, зависиме від осягання тією нацією деякого політичного престижа в державі" [9: 56].

Упродовж тривалого часу університетська справа в Галичині не переставала цікавити українську громадськість. Поляки, в свою чергу, рішуче стояли на перешкоді українським домаганням, більше того, прагнули надати Львівському університетові чисто польського характеру. Такі настрої польських кіл активно популяризувала вшехпольська преса, яка при кожній нагоді, "щаслива була тим, що безкарно могла уживати на адресу українського народу ultra-вуличних термінів" [9: 73].

Домагання відкриття українського університету були справедливими, адже міністерський циркуляр від 1848 року зобов'язував до того, щоб вивчати українську мову як обов'язкову, а польську – як мову "меншості польського населення", як вільний предмет. Саме тому М. Грушевський ще раз наголошував: "Русини мусять мати свій університет, то їх право і пекуча потреба; правительство мусить енергійно забратись до її вдоволення, аби оминати непожадані явища" [15: 23].

Університетська справа надавала громадськості змогу об'єднатися, згуртувати сили для вирішення згаданого питання. Адже для цього, як зазначав М. Грушевський, "... потрібне сильне напруження всіх політичних чинників і засобів... потрібна пресія всієї суспільности" [16: арк. 6]. 28 січня 1914 року було підписано так званий польсько-український компроміс, згідно з яким українці мали отримати третину місць у галицькому сеймі й повноправне представництво у різних сеймових комісіях, а польські політичні партії підтримували негайне заснування українського університету у Львові. Польсько-український компроміс значно зменшив монополію поляків на владу, передусім у царинах освіти та культури. Після підписання документа настала деяка стабільність у польсько-українських взаєминах. Укладання угоди забезпечило значну перевагу українців і могло послужити поворотним пунктом у польсько-українському конфлікті. На жаль, це було тільки тимчасове перемир'я, оскільки ще чимало протиріч, потребували негайного вирішення. Це питання так і залишилося актуальним аж до початку Першої світової війни.

Варто зауважити, що сама постановка М. Грушевським питання про утворення українського університету в практичну площину була можливою завдяки тому фундаментові, який заклав учений для розвитку наукової та культурної діяльності в університеті. Її результати проявлялися у випуску наукової літератури, участі в діяльності центральних культурно-освітніх установ, редагуванні наукових видань і, власне, в самій свідомості галицького суспільства, яке впродовж довгої і впертої боротьби за відкриття університету завжди зверталось до свого організатора наукового руху – М. Грушевського. Перемога українства у питанні українського університету, яке не знімалося з порядку денного до 1918 р., була разом з тим моральною перемогою його ідейного натхненника.

Прогалину в підготовці наукових кадрів у зв'язку з "браком національної інституції" М. Грушевський протягом років заповнював через організацію у Львові всеукраїнських літніх курсів українознавства. У 1903 р. з ініціативи історично-філософської секції НТШ був започаткований "з повним успіхом" публічний курс археології для галичан. А вже наступного року М. Грушевський як голова Товариства прихильників української літератури, науки і штуки став організатором наукових курсів для молоді з підросійської України і Галичини. Мета цих курсів, за визначенням історика, була цілком конкретна і своєчасна для 1904 р., вона актуальна й сьогодні: "... дати можливість землякам прослухати курси в українсько-руській мові з найважливіших суспільних дисциплін; подати для курсів з деяких наук не заступлених в програмах тутешніх вищих шкіл, а дуже важливих для нашого національного становища; допомогти приготуванню наукових курсів у тих галузях

українознавства, в яких таких курсів ще немає; вкінці – дати поле новим науковим силам для академічної діяльності" [20: 102–103].

Програму курсів було зосереджено навколо таких дисциплін: історія України, історія української літератури, історія культурного руху в Галичині, історія Західної Європи (у зв'язку з Україною), мовознавство, природничі науки, антропологія, етнографія, етнологія. Пріоритет у цьому комплексі надавали українознавству. Відтак, "творився загальний всеукраїнський науковий центр" [9: 60].

Про час проведення наукових курсів М. Грушевський у листі до С. Томашівського від 2 травня 1904 р. писав: "На бажання земляків з України задумуємо ми зробити для студентів з Росії чотирьохнедільні курси з історії, історії літератури і етнографії України, а також суспільно-політичних наук почавши від дня 6 (19) червня по 7 (20) липня. Поки що ми цю справу в газети не пускаємо з відомих причин і взагалі держимо в секреті. Чи не піднялись би Ви прочитати невеликий курс з історії України, або може якийсь інакший, напр. про Угорську Русь? Дорогу б Вам заплатили, а крім того можемо предложити по 10 крон за виклад, яко гонорар..." [21: арк. 7]. Бачимо, що професор активно залучав до участі в наукових курсах своїх колег та співробітників.

Незважаючи на несприятливі обставини, в яких діяли наукові курси (труднощі паспортного режиму в Росії, відсутність оголошень у пресі щодо часу проведення курсів), як зазначав М. Грушевський, участь у них узяли 135 осіб.

Українсько-руські курси для наддніпрянської та галицької молоді, якими керував львівський професор не тільки поповнили ряди українських науковців молодими високоосвіченими кадрами, а й стали важливим кроком на шляху до культурного розвою наших національних потреб. Зміст дисциплін, які читали, їхній добір, фактично, були першою програмою українознавчої освіти, яку з доповненнями й нині реалізують через кафедри українознавства.

Відгуком на потребу виховання нових наукових кадрів стала пропозиція про заснування студентського гуртожитку – "Академічного дому" у Львові, яку М. Грушевський висловив у 1903 р. Мета цього закладу була визначена так: "Від довшого часу відчувалася болюча потреба дому, де українсько-руська молодіж вищих шкіл могла би знаходити добрі, гігієнічні і можливо дешеві помешкання і таку ж їжу, в крайній потребі і кредит (по змові), де б виховувалася вона в здоровій атмосфері праці, вищих духовних інтересів, суспільних і національних обов'язків, не марнувала своїх сил в біді або невідповідних обставинах, приносила би в тяжку боротьбу життя непорушні запаси енергії, свіжість інтересів та ідеалів суспільної діяльності" [22: арк. 3].

Розуміючи важливу роль для української молоді Академічного дому учений зазначав: "Узнаючи ту потребу старався я призбирати потрібні на цю ціль фонди. Сума дотепер зібрана вистарчає уже на закупку відповідного ґрунту початки будови. Наукове товариство ім. Шевченка заінтабулює на себе право власності ґрунту, який буде закуплений на Академічний дім, тим самим стане формальним властителем того ґрунту, як також і будинку, який буде на нім виставлений" [23: арк. 4]. У 1907 р. новоспоруджений будинок на кошти меценатів як з Наддніпрянської України, так і Галичини, був переданий для користування українському студентству [22: арк. 3].

Отже, М. Грушевський особливо дбав про створення належних умов для науково-освітньої праці студентської молоді. Проте його турбота не обмежувалася моральною допомогою й академічним кермуванням, а включала також значну матеріальну підтримку, яка, на думку вченого, сприяла науково-освітній роботі. "В наших обставинах, – писав діяч, – навіть та сама по собі невелика сума, яка... могла бути уділена при убогих засобах Товариства, мала велике значення при повнім браку якихось фондів на цілі в нашім краю і зробила чималу прислугу науковій роботі" [24: 13]. Таким чином, матеріальна допомога полягала у формі стипендій і грошових допомог тим студентам, котрі вже показали свої здібності і працездатність.

Таку діяльність М. Грушевського підтримали співробітники Наукового товариства ім. Шевченка. Зокрема, тодішній секретар відділу Товариства І. Кокорудз писав: "Дбаючи про розвій наукового письменства в українсько-руській мові, підпомагав виділ тих студентів-академіків, що горнутья до наукової праці; і так уділяв 3 студентам: С. Томашівсь-

кому, М. Кордубі і Гядору Стрипському з Угорщини стипендій по 100 злр., даліше рекомендував праці студентів-академіків в "Записках", уділював допомогу на наукові праці і оснував стипендійний фонд для академіків, що віддаються науковій праці, з редакторських румунерацій, котрі проф. Грушевський відступає на цю ціль" [25: 4–5].

Відомий також лист Г. Коваленка до М. Грушевського від 10 лютого 1911 року, в якому автор писав: "Передайте, будь ласка, сі мої 50 руб. до комітету заснування руського університету у Львові і для запомоги студентам" [26: арк. 224]. Бачимо, що національно свідомі українці не були байдужими до матеріальних труднощів студентської молоді і всіляко допомагали їм. Але, як зазначав сам професор, "... таких стипендій треба далеко більше, і мусіли б вони бути далеко більші, аби дати спроможність науковим робітникам віддаватися роботі протягом років і приготовлятися до університетської катедри" [15: 34].

З метою залучення дедалі більшого числа науковців "у полі українсько-руської науки" було засновано низку фондів, з яких видавали стипендію найбільш здібним і найменш забезпеченим студентам для продовження їхньої освіти. Було створено: 1) Академічний резервний фонд; 2) Запомоговий фонд; 3) Стипендіальний фонд імені М. Грушевського; 4) Стипендіальний фонд імені О. Огоновського; 5) Стипендіальний фонд імені О. Кониського; 6) Стипендіальний фонд імені Я. Головацького; 7) Стипендіальний фонд імені І. Франка; 8) Фонд доцентів. Щороку з цих фондів надавали кілька стипендій для продовження навчання найбільш здібної молоді у вищих навчальних закладах Львова і за кордоном.

Також надавали одноразові допомоги студентам та українським викладачам, які потребували матеріальної підтримки. Про це свідчить лист В. Стефаніка до Виділу НТШ від 3 червня 1900 р., в якому він "... просить уділити з запомогового фонду безпроцентну позичку 150 злр., котру зобов'язується повернути..." [27: арк. 1].

Отже, М. Грушевський як голова Наукового товариства ім. Шевченка особливо дбав про матеріальну підтримку українських науковців. Саме тому постійно зміцнював матеріальну базу Товариства шляхом організації меценатських фондів. Так, за його ініціативою постав "Фонд ім. Пелехіна", який надав у 1898 р. 80 000 крон на заснування кафедри хірургії в майбутньому українському університеті. Цю суму він доповнив згодом ще на 10000 крон. За ці кошти Товариство придбало будинок по вул. Чарнецького, 26, де розташувало друкарню і палітурню. У 1903 р. створено "Фонд українського академічного дому", в основу якого увійшла пожертва Є. Чикаленка – понад 63 тис. крон. У 1912 р. завдяки заходам М. Грушевського придбали за 400 000 крон будинок по вул. Чарнецького, 24, в якому розмістили бібліотеку і музей. Кошти для цієї мети львівському професорові надав відомий меценат В. Симеренко (250 000 крон) [28: 12].

Таким чином, М. Грушевському вдалося значно поліпшити матеріальну базу Товариства, що дало змогу створити сприятливі умови для розгортання науково-освітньої праці студентської молоді.

Будучи речником соборності українських земель, послідовним виразником потреб усіх частин підневільної української нації, М. Грушевський постійно дбав про те, щоб "Україна була одна, Східна і Західна, Наддніпрянська й Наддністрянська, один край і один нарід, одно тіло й душа", прагнучи "скріпляти все те, що їх єднає та в'яже, а не те, що їх ріжнить та ділить" [29: 266]. Власне, через культурну інтеграцію регіонів діяч прагнув у перспективі об'єднати порізнені державними кордонами українські землі. Саме тому значну увагу приділяв залученню до наукової праці талановитої української молоді на сході України. Вже практично після 1905 року вчений почав тісно співпрацювати зі студентами з Наддніпрянської України, які вимагали, щоб в університетську програму навчання впровадити окремі предмети українознавства, зокрема історії, які мали б викладатися українською мовою. Михайло Грушевський опрацював модель-програму українознавчих предметів, які повинні викладатися в університетах. З цього приводу професор зазначав: "В Петербурзі чи Москві можуть бути або не бути катедри для української історії, язика, літератури... але в університетах Київським, Харківським, Одеським та різних інших вищих школах вони доконче повинні бути... Коли не можливо, щоб кожний з сих університетів, не кажучи за інші вищі школи, зараз мав повний круг українських катедр,

давав повну систему викладів з різних галузей українознавства, то треба принаймні, щоб кожний з них мав невідмінно катедри й виклади з усіх найвартіших, основних українських дисциплін..." [30: 43].

Цю потребу вчений обґрунтовував об'єктивними інтересами науки, що склалася на початку ХХ ст., адже "... істнованне вже готових українських кафедр по той бік Збруча, і завзята боротьба за повний український університет, що виникла там, – не можуть не служити імпульсом для аналогічних змагань російських українців" [30: 44]. Саме тому катедри з української історії, літератури, мови особливо потрібні на українській території, наголошував діяч, оскільки тут "... українські дисципліни матимуть живе значення, зв'язані тисячними нитками з місцевим життям, й місцевими інтересами притягатимуть до себе живу увагу академічної молодіжи" [30: 46].

Щодо мови викладання в університетах, то М. Грушевський стояв на переконливих позиціях, заявляючи, що виклади на рідній мові є надзвичайно важливою культурною потребою для кожної нації й університету [31: 280].

Отже, заснування українознавчих кафедр в університетах України і запровадження української мови як мови викладання, на думку історика, були невід'ємними складовими українського культурно-національного розвитку.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що М. Грушевський доклав чимало зусиль для підготовки науково-педагогічних кадрів, популяризації української національної ідеї серед підростаючого покоління. На рубежі століть він брав активну участь у боротьбі галицького суспільства за відкриття українського університету. Ця справа згуртувала українське громадянство і саме завдяки славетному професорові набрала конкретних форм, хоча не була реалізована через вибух Першої світової війни. Організація у Львові всеукраїнських курсів з питань українознавства для молоді з Галичини та Наддніпрянщини, відкриття українських кафедр в університетах у Східній Україні, турбота про створення належних умов для науково-освітньої праці студентства свідчили про те, що культурно-освітня діяльність М. Грушевського мала всеукраїнський характер, вирішуючи насущні завдання національного відродження української нації в ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Румак Т. Mychailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto, Buffalo, London, 1987. – 323 p.
2. Белоусенко А. (Лотоцький О.) На общественном посту (М. С. Грушевский как общественный деятель) // Украинская жизнь. – 1916. – № 12. – С. 17–29.
3. Барвінський О. Заснування кафедри історії України в Львівському університеті // Записки НТШ. – 1925. – Т. 140–143. – С. 1–18.
4. Винар Л. Михайло Грушевський у боротьбі за український університет у Львові. – Мюнхен, 1968. – 20 с.
5. Винар Л. Галицька доба життя і діяльності Михайла Грушевського // Український історик. – 1967. – № 1–2. – С. 5–22.
6. Романів О. Михайло Грушевський і його роль у становленні української національної науки // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1994. – С. 80–92.
7. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – організатор української національної науки // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1994. – С. 93–102.
8. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом: Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст. – Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 201 с.
9. Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. – Львів – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1999. – 192 с.
10. Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // Український історик. – 1964. – № 2–3. – С. 1–6.
11. Дзюба І. Михайло Грушевський – провідний будівничий української культури // Український історик. Ювілейне видання / Під загальною редакцією Л. Винара: Українське Історичне Товариство, Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Мюнхен – 1996. – № 4. – С. 228–235.
12. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 26. – Оп. 5. – Спр. 510.
13. Грушевський М. Добиваймося свого університету! // Діло. – Львів, 1897. – Ч. 145. – 12 лип. (30 черв.) – С.

5. 14. Грушевський М. Наукове товариство імені Шевченка // Грушевський М. С. Твори: у 50-ти т. / Ред. кол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.: Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. Серія: Суспільно-політичні твори (1894 – 1907). – С. 188–201.
15. Грушевський М. Справа українсько-руського університету у Львові. – Львів, 1899. – 35 с.
16. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові). – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 44.
17. Лист професора Грушевського до декана Твардовського зараз по інциденті з дня 11 с(ього) м(ісяця) // Діло. – 1901. – Ч. 260–261. – 3 груд. (20 лист.) – С. 7.
18. Лист М. Грушевського до Ф. Вовка від 22 лютого 1902 р. // Листування Михайла Грушевського. І. II – Упор.: Р. Майборода, В. Наулко, Т. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар. – Київ – Нью-Йорк: УІТ, 2001. – С. 162.
19. Лист М. Грушевського до Ф. Вовка від 8 вересня 1902 р. // Листування Михайла Грушевського. І. II – Упор.: Р. Майборода, В. Наулко, Т. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар. – Київ – Нью-Йорк: УІТ, 2001. – С. 166–167.
20. Грушевський М. Українсько-руські наукові курси // ЛНВ. – 1904. – Т. 27. – С. 102–113.
21. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 268. – Оп. 1. – Спр. 163.
22. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 23.
23. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 81.
24. Грушевський М. Наукова діяльність Товариства ім. Шевченка в 1896 і 1897 рр. Записка для загального збору 1898 р. // Записки НТШ. – 1898. – Т. 21. – С. 13–17.
25. Кокорудз І. Секретарське справозданє з діяльності виділу Наукового Товариства ім. Шевченка за рік 1897 // Записки НТШ. – 1898. – Т. 21. – Кн. 1. – С. 3–5.
26. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 85.
27. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 78.
28. Дорошенко В. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1912). – Київ–Львів, 1913. – 88с.
29. Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – 551 с.
30. Грушевський М. Справа українських кафедр і наші наукові потреби // ЛНВ. – 1907. – Т. 37. – С. 42–57.
31. Грушевський М. Українські кафедри // Грушевський М. С. Твори: у 50-ти т. / Ред. кол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.: Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. Серія: Суспільно-політичні твори (1894 – 1907). – С. 279–280.

Oksana Valion

M. HRUSHEVSKY'S ROLE IN THE TRAINING OF SCIENTIFIC STAFF IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN CULTURAL AND SPIRITUAL REBIRTH AT THE END OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURY.

The author gives an analysis of M. Hrushevsky's influence the on the cultural and spiritual rebirth of the Ukrainian people. Special attention is paid to the scientist's participation in the movement for the creation of the Ukrainian university in Lviv, and also to the statesman's contribution to the training of the scientific staff.

УДК 94 (477)

Андрій Кліш

ВНЕСОК К. СТУДИНСЬКОГО У СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

У статті проаналізовано багатогранну діяльність К. Студинського щодо розбудови Наукового товариства імені Шевченка у Львові та перетворення його в загальноукраїнську наукову установу.

Життя і громадсько-політична діяльність Кирила Студинського тісно пов'язані з його громадсько-просвітницькою працею у Науковому товаристві імені Шевченка у Львові (НТШ). Фактично це була перша Українська академія наук. У НТШ сформувалися такі визначні вчені як І. Франко, М. Грушевський, В. Гнатюк, В. Щурат, І. Крип'якевич, М. Кордуба, М. Возняк, Ф. Колесса, І. Свенціцький, В. Шухевич та багато інших.

Постать академіка Кирила Студинського, уродженця Тернопільщини досі не знайшла широкого висвітлення в сучасній вітчизняній історіографії. За радянських часів його постать замовчувалася через те, що він ніби був "фашистом" та "націоналістом", а із здобуттям Україною незалежності – через те що він був радянофілом та проголосив акт про воз'єднання Західної України з УРСР.

Особливе місце у даному контексті займає стаття теперішнього Голови НТШ О. Романів [8]. В ній окремим розділом подається діяльність К. Студинського у НТШ.

У монографії М. Алексієвця та В. Савенка [1] поряд з показом ролі Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.) висвітлюється діяльність К. Студинського у справі видавництва періодичних та серійних наукових видань НТШ.

У книзі О. Рубльова та Ю. Черченка "Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки XX ст." [9] описані політичні та культурні зв'язки між Галичиною та УРСР у 20–30 рр. XX ст., ідеологами яких були М. Грушевський та К. Студинський.

Особливо хотілося б виділити статтю Уляни Єдлінської [4]. В ній найбільш повно розкрита роль К. Студинського у суспільно-політичному та культурному житті України в кінці XIX – першій половині XX ст.

Певні матеріали по діяльності К. Студинського в НТШ ми можемо знайти в працях С. Кульчицького [5], Р. Кучера [6].

При написанні даної статті були використані матеріали Центрального державного історичного архіву у м. Львові та Державного архіву Львівської області.

З 1894 р. Кирило Студинський член НТШ [15: арк. 64]. Від 1896 р. – секретар археографічної, згодом історико-філологічної секцій, деякий час ще т. зв. мовної комісії.

У 1899 р. під впливом М. Грушевського в НТШ проведено зміну статуту, згідно з якою відбувся розподіл членів на дійсних, вибраних секціями, і звичайних без вирішального голосу, щоб надати товариству більш наукового характеру.

1 червня 1899 р. К. Студинського обрали дійсним членом НТШ у Львові. Тепер він мав право брати участь у наукових засіданнях [1: 175].

НТШ стало на той час справді єдиним визначним осередком українського національного життя, який гуртував навколо себе український інтелект зрілих учених і перспективної наукової молоді. Тут К. Студинський знаходить для себе відповідний клімат, щоб віддавати свою творчу енергію для національної науки і культури. Активно включається у наукове і організаційне життя Товариства. Вже у 1902 р. М. Грушевський, як голова Товариства, вважає К. Студинського своїм заступником. К. Студинський стає постійним репрезентантом Товариства на всенациональних і міжнародних форумах. Уперше в цій ролі, як представник і делегат НТШ, бере участь у святі відкриття пам'ятника І. Котляревському у Полтаві у вересні 1903 року. Пишучи про цю подію, К. Студинський висловив своє заповітне кредо, яке послідовно проводив через усе життя: "Ціле свято залишило на усіх учасниках велике враження. Воно єднало нас усіх в одну велику українську родину, хоч розділену кордонами, але з'єднану думками... У всіх наших думках пробивалася чи не найвища ідеальна черта: соборності України" [2: 1].

З березня 1903 р. він член Виділу НТШ, референт музею і бібліотеки Товариства, у 1906–1909 рр. – офіційний заступник голови НТШ. Після університетських подій 1907 р. він у складі спеціальної делегації українських професорів їде до Відня до Міністерства освіти в справі українського університету.

Перша світова війна перервала успішний процес розвитку наукової й суспільної діяльності НТШ. Почалися репресії проти українського руху в Росії. Було фактично заборонено видання літератури українською мовою. Припинились будь-які контакти між "російською" Україною і Галичиною. Багато видатних діячів було заарештовано або інтернова-

но. Серед них опинився й М. Грушевський, якого після арешту й недовгого перебування у в'язниці було вислано до Казані.

Наступ російської армії призвів до оволодіння нею територією Галичини, включаючи Львів. Перед її приходом чимало українських громадських діячів, серед них і члени НТШ, залишили Львів, виїхали до Відня, де продовжували свою наукову діяльність. У Відні була організована українська гімназія, директором якої став член НТШ І. Кокорудз. Декого з службовців австрійських громадян – було покликано до австрійської армії.

Російська адміністрація заборонила в окупованому краї діяльність українських товариств, зокрема і НТШ. Його приміщення були опечатані. З них забрали чимало цінних речей і предметів, наприклад з музею зникла чудова колекція гуцульської зброї.

Війна завдала значних збитків і друкарні. Під час російської окупації почали видавати воєнний часопис "Львовское военное слово", для чого конфіскували значні запаси паперу. Отже, в друкарні НТШ здійснювався випуск військової газети, яка в ній і розміщувалася, а з відступом російських військ було забрано найновішу й найбільшу машину та багато черенок, прихоплено також дещо з внутрішнього устаткування.

Великих втрат зазнала бібліотека Товариства, а також архів Етнографічної комісії, якого не встигли перенести з Академічного Дому до нового будинку НТШ [6: 40–41].

Від 1920 р. НТШ опинилося під польською владою і переживало складний період адаптації до нової ситуації. Але навіть у тих умовах К. Студинський як директор філологічної секції не занедбує організаційної діяльності. 9 червня 1921 р. відбулася святкова Академія, присвячена 5-тим роковинам смерті І. Франка, на якій К. Студинський читав реферат про перший соціалістичний процес 1878 року [8: 63].

Перед новообраним головою постали дуже складні завдання – врятувати Товариство з важкого післявоєнного економічного становища і забезпечити йому статус наукової установи академічного європейського рівня, якого ще перед війною добивався на чолі Товариства його великий попередник і друг Михайло Грушевський. Для здійснення цього вчений змобілізував усі свої можливості. Він заводив широкі зв'язки з українською еміграцією в надії на фінансову допомогу, вивчає науковий потенціал українців краю і за кордоном, намагаючись згуртувати його в рамках Товариства.

Першим документом, виданим на початку головування К. Студинського, у грудні 1923 р., був "Пропамятний лист НТШ у Львові з нагоди заборони національної назви українського народу Кураторією Львівського шкільного округу". Його підписали К. Студинський – голова НТШ та В. Гнатюк – генеральний секретар. Документ мав міжнародний характер, вийшов у перекладі французькою і німецькою мовами з огляду на необхідність захистити національне ім'я народу. В основу цього документа Богдан Барвінський поклав Бопланове визначення поняття "Україна" в його Генеральній карті України 1639 р., виданій 1654 року [8: 64]. Зокрема у листі йдеться: "Нема у світі такої влади, котра могла б живому народови заборонити вживання його національного імени, а накинути такого, якого він не хоче або не може вживати. Тому Наукове Товариство ім. Шевченка, яко найвисша інституція на українських землях, що опинилися під Польщею, приневолене на основі одноголосної ухвали своїх Секцій... подати отсе письмо до прилюдного відома" [6: 45].

Тоді ж, у грудні 1923 року, виповнилося 50 років від заснування Товариства. На урочистій Академії К. Студинський виголосив промову, в якій характеризував пройдений Товариством шлях і реально представив його сучасний стан. Особливо підкреслював заслуги М. Грушевського, завдяки якому Товариство стало визначним осередком науки, що звернув на себе увагу цілого європейського і американського культурного світу і вже перед війною здійснював обмін видань з 236-ти науковими інституціями. Іменування дійсними членами за наукові праці стало серед наукового світу великою почесною. Перейшовши до справ сьогодення, голова змалював реальну фінансову картину – "на державні підмоги не ждемо. Віримо, що і наш поклик не промине безслідно: Хочемо стати власними силами і силами нашого народу – а ми розумною, ощадною господаркою поведемо далі нашу культурну працю. Починаючи 51 рік нашого існування, хочемо покликати до життя всі наші видання, припинені серед воєнного лихоліття" [7: 1].

Одним з перших заходів керівництва у плані здійснення проголошеної заяви стало звернення про допомогу до українських громад (об'єднань) в еміграції. Це виразно представлено в листі-відповіді В. Целевича до новоіменованого голови – К. Студинського, писаному 21 січня 1924 р. з Філадельфії. У ньому читаємо: "От тепер Пан Президент зачали велике діло, щоби промостити світляний шлях для розвою твердині української науки. Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Прекрасна ціль. Ваші відозви передруковано в усіх американських українських часописах, навіть большевицькі часописи згадали о них о потребі допомоги. Летючки і книжочки про Наукове Товариство я роздаю по вічах і згадую також о потребі допомоги українській науці. На жаль, мушу сказати сумну вість, що великої допомоги зібрати годі. Я і Об'єднання доложимо всіх старань, щоби ту справу спопуляризувати. Але, як сказано, тут відносини змінилися, сентимент для краю помер. Українська інтелігенція, а в першу чергу священство, находиться в досить лихому матеріальному положенню, і тому на інтелігенцію не можна числити много" [12: 409].

Натомість у Краю цей заклик Товариства знаходив позитивніші відгуки, наприклад, 29 лютого 1924 р. з Тернополя повідомили, що "філія товариства "Учительська громада" рішила повести енергійну збіркову акцію серед наших громадян на користь Наукового Товариства ім. Шевченка. Члени філії зобов'язалися зложити по 1 \$ на сю ціль. Крім сего, маємо в плані устроїти святочну академію в честь нашої найвищої Наукової Інституції і тим самим спопуляризувати акцію збірок; маємо надію, що навіть у сьогоднішніх скрутних часах зібрали би 90–100 доларів" [8: 65].

Також, попри особисті інтереси, Кирило Студинський повертає у власність Товариства Академічний дім: "...я рішився поволі перебрати будинок "Акад. Дому" й передати його для вжитку молоді. Особисто була для мене дуже прикра з ріжних причин. В "Акад. Домі" містилася одинока тоді у Львові жіноча гімназія, у відношенні до якої я мав зобов'язання хоч би тому, що тут училася свого часу моя дитина... Всі умови виконано і дня 30.7.1927 р. переняв я будинок на власність Товариства..." [11: 16–17].

Слід сказати, що після революції 1917–1921 рр. в Україні поступово налагоджувалися наукові контакти між УСРР та Західною Україною.

Спочатку ці стосунки були спорадичними й виникали завдяки ініціативі окремих відомих представників інтелігенції як Західної України, так і Наддніпрянщини. З 1925 р. розпочала діяльність Комісія історії Західної України. Вона намагалася організувати поїздки до Києва західноукраїнських вчених. Так, у 1927 р. К. Студинський разом з М. Кордубою, Ф. Колесою й О. Макарушкою репрезентували НТШ на відзначенні у Києві сторіччя з часу виходу збірки українських пісень М. Максимовича.

Від 1924 р. контакти між Всеукраїнською Академією наук (ВУАН) у Києві та Науковим товариством ім. Шевченка у Львові поживалися й до початку 30-х років були усталеними. Визнанням значних наукових здобутків та авторитету НТШ стало обрання його членів С. Смалю-Стоцького (1918), В. Гнатюка (1923), К. Студинського (1924), С. Дністрянського (1926), І. Горбачевського (1927), М. Возняка, Ф. Колесси та В. Щурата (1929) академіками ВУАН. Членами НТШ були провідні науковці УСРР – Д. Багалій, М. Василенко, С. Єфремов, А. Кримський та інші. Загалом на 1932 р. членами Товариства були 30 учених з УСРР, серед них дев'ять академіків ВУАН [9: 48].

Активізація наукових контактів ВУАН та НТШ, зміни на краще у книгообміні між УСРР та Західною Україною завдячували, насамперед, тій бурхливій діяльності, яку розгорнув із поверненням на Батьківщину в березні 1924 р. колишній (1897–1913) голова НТШ М. Грушевський. Важливу роль у налагодженні зв'язків із закордонними українськими науковцями, наданні ВУАН не лише формально (за назвою), а й фактично всеукраїнського характеру в цей час відіграли особисті дружні стосунки М. Грушевського з тогочасним головою (1923–1932) Наукового товариства ім. Шевченка у Львові – К. Студинським.

Слід сказати, що радянська влада досить щедро субсидіювала Наукове товариство ім. Т. Шевченка, переслідуючи передусім свої цілі: "НТШ і і наш зв'язок з ним мають величезне значення для завоювання симпатій висококваліфікованої української інтелігенції, яка гуртується навколо нього. Допомога йому є в очах галицької інтелігенції ніби нашим природним обов'язком щодо молодшої сестри ВУАН, яка позбавилася після польської окупації всілякої державної допомоги. Цілком ясно: якщо воно почне субсидіювати-

ся з інших джерел, то не збереже свого сучасного обличчя. А теперішнє обличчя товариства таке, що воно при всій ворожості значної частини його членів до "більшовицьких експериментів" і т. п. об'єктивно не може не визнавати того, що сучасним центром зростання і розвитку української культури є саме УСРР. Це для нас велике політичне досягнення, яке є також результатом нашої допомоги, наших субсидій" [5: 79].

Активізація книгообміну із Науковим товариством ім. Шевченка у Львові призводить до того, що 16 березня 1925 р. Держвидав України звернувся до Центрального управління по справам друку УСРР з проханням подати свою думку щодо доцільності усталених торговельних відносин з книгарнею НТШ. Але до того часу підписання відповідної умови минуло ще два з половиною роки. Річ у тім, що до труднощів сполучення із західноукраїнськими землями, тих перепон, які чинила польська влада, додавалися і цензурні обмеження з боку відповідальних установ в УСРР.

Поступово, хоча й надзвичайно повільно, з чималими, серед яких переважали штучні, труднощами справа книгообміну виданнями між Наддніпрянщиною та західноукраїнськими землями налагоджувалися. Це завдячувало, насамперед, активній позиції К. Студинського та М. С. Грушевського. 2 липня 1927 р. голова Правління ДВУ Ю. О. Войцехівський (1883–1937) звернувся з листом такого змісту до книгарні НТШ: "Згідно з нашими переговорами з головою Наукового Т[овариств]ва ім. Шевченка професором-академіком Студинським, просимо Вас надіслати... по одному примірникові книжок, що є у Вас на складі, які Ви думаєте кинути на книжковий ринок на Україну. Після отримання їх нами буде зроблено заказ на ці книжки" [9: 50–51].

Можливість друкувати свої праці в Радянській Україні мала велике значення для західноукраїнських науковців. Переважна більшість з них практично жили з видання цих праць.

Окрім книгообмінних операцій між Західною Україною та УСРР, в цей же час налагоджуються й регулярні наукові контакти галицьких дослідників з науковцями Наддніпрянщини. Активним учасником цих контактів був Кирило Студинський.

До ювілейних свят М. Драгоманова й І. Франка, що відзначалися у 1926 р., були виконані перші координовані праці львівських і київських дослідників. Тоді ж, у жовтні 1926 р., на ювілей М. С. Грушевського приїздили зі Львова К. Студинський та І. Свенціцький. Навесні 1927 р відбулися публічні доповіді в УСРР академіка ВУАН К. Студинського – про галицьке наукове життя, професора І. Свенціцького – про старе галицьке мистецтво, професора В. Сімовича – про життя Буковини [9: 54].

У травні 1927 р. К. Студинський, І. Свенціцький і В. Сімович брали участь у роботі правописної конференції в Харкові. Українська АН прийняла новий правопис 31 березня 1929 р., а незабаром 29 травня того ж року, прийняло його і НТШ як загальнообов'язковий для своїх видань [4: 95].

У 1928 р. К. Студинський представляв НТШ на відзначенні 20-ліття смерті професора В. Антоновича у Києві. В ЦДІА України у м. Львові зберігся лист від НТШ, в якому Товариство просить Міністерство іноземних справ Польщі про призначення пільгових паспортів для членів Товариства М. Кордуби і К. Студинського [13: арк. 17].

У доповіді про наукову роботу за 1927 р., виголошеній 6 травня 1928 р. у Києві, Студинський бурхливо реагує на заяву А. Кримського про т. з. "штучність" Наукового товариства ім. Шевченка у Львові: "Із... болем... вичитав я у "Вечернем Києве" статтю акад. Кримського, що назвав Наукове тов[ариство] ім. Шевченка... "искусственным произведением". Для чого має воно бути штучним, чи, може, тому, що поза межами радянської землі залишилося ще вісім мільйонів українців... які мають право до наукового і культурного життя? Чи, може, тому, що наукова робота в Науковім тов[аристві] ім. Шевченка поклала угольний камінь під заснування Київської Академії наук? Чи, може, тому, що акад. Кримський не брав участі у виданнях Наук [ового] тов [ариства] ім. Шевченка, і через те воно "искусственное произведение"? Якесь прикре непорозуміння чи брак симпатії для галицької культурної праці бачу у цих словах акад. Кримського" [9: 150–151].

У 1928–1929 рр. стараннями К. Студинського в Харкові тривала підготовка вистави А. Вахнянина "Купало". К. Студинський їздив туди на засідання АН і на перегляд вистави, а потім у позитивній тонації ділився враженнями в "Ділі" та "Новому часі" [4: 95].

Слід сказати, що заходами науковців із Галичини в УСРР закладено підвалини колекції західноукраїнської періодики ("Вечерниці", "Мета", "Нива", "Правда", "Світ", "Діло", "Руслан", тощо) за низку років. Так, у листі Студинського від 28 березня 1928 р. до М. О. Скрипника йдеться про ліцензію "на висилку перших 36 річників "Діла" за р[оки] 1881–1916". "Потім, – писав голова НТШ, – буду їх дальше комплектувати аж до найновіших часів" [9: 54–55].

Кирило Студинський, будучи головою НТШ, намагався віднайти якісь субсидії для його існування, в тому числі і в УСРР. Зокрема, 1 березня 1927 р. іноземне відділення контррозвідки ДПУ УСРР доповідало керівництву республіки: "Коли проф. Студинський був у Харкові (їздив на ювілей Грушевського), йому обіцяли субсидії для українських наукових та культурних організацій (Наукове т[овариств]во ім. Шевченка, "Просвіта" тощо). До цього часу не дістав ні шеляга. Робота буквально валиться, чому поляки дуже й дуже раді" [9: 72].

Одночасно НТШ, на чолі з К. Студинським, не перестає підтримувати контакти з Заходом. Вже 4 червня 1924 р. разом з І. Раковським представляє НТШ на Першому все-слов'янському конгресі географів і етнографів у Празі і виступає з доповіддю. У цей час поживається листування з чеськими професорами, обраними членами НТШ, знайомими ще з часів навчання у Відні, а також з іншими європейськими вченими, яких К. Студинський залучає до членства, висилає їм свої наукові праці, ознайомлює з діяльністю НТШ. Серед них Ф. Кляйн, М. Планк, Д. Гільберт, Я. Бідльо, Ф. Пастрнек, Я. Лось, Я. Махал, А. Пенк, А. Мазон та інші.

З українськими вченими празького осередку (С. Дністрянський, О. Колесса, І. Горбачевський, С. Рудницький, С. Смаль-Стоцький) продовжує затяжну і зрештою безуспішну акцію за створення українського університету [8: 66].

28 грудня 1930 р. на загальних зборах НТШ Студинський майже одностайно знов був обраний головою Товариства і референтом друкарні.

Та вже 25 січня 1931 р. відбулося в Академічному Домі загально-студентське віче за участю понад 400 студентів у справі чергового вибору головою НТШ п. Кирила Студинського. Віче одностайно висунуло резолюцію, в якій засуджується факт перевиборів Студинського як результат політичної безвідповідальності членів Товариства. А ім'я Студинського, якому вже раніше (21 листопада 1929 р.) був кинутий заклик скласти мандат академіка або уступити з голови НТШ, звучало у резолюції віча з гостро негативними, образливими епітетами. Документ закінчувався: "Віче цього вибору не признає і проти того ставить свій протест" [14: арк. 33]. Така чіткість рішень була результатом активних дій Організації Українських Націоналістів, яка з початку 30-их років стала в Галичині провідною політичною силою і масово залучила до своїх рядів студентську молодь.

На захист Студинського став тижневик "Українська правда". У замітці "Кампанія українських фашистів проти акад. Студинського" від 13 лютого 1931 р. зокрема йдеться: "У зв'язку з поновним обранням Кирила Студинського на голову наукового товариства імені Шевченка у Львові, українські фашисти у своєму органі "Український Голос" зняли проти нього шалену кампанію. Кирило Студинський – член ВУАН не подобається українським фашистам через те, що взяв участь у прийомі тов. Скрипника під час його перебування у Львові – 1929 року, а також через те, що Студинський протестував проти діяльності українських контрреволюціонерів з "СВУ" [3: арк. 147].

25 травня 1932 р. Віділ НТШ прийняв резигнацію К. Студинського з проводу Товариства, висловивши йому подяку за довголітній труд для добра Товариства та його культурного і наукового розвитку.

Та не припиняється назавжди зв'язок К. Студинського з НТШ. 25 травня 1935 р. його знову обирають директором Філологічної секції.

До 55-річчя Товариства приурочена стаття К. Студинського "Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1928)" [10]. В цій праці автор приділяє увагу датам, прізвищам видатних діячів Товариства, а також подає відомості про купівлю друкарні, будинків та іншого майна. В кінці розміщена бібліографія видань НТШ.

Підсумовуючи значення доробку Кирила Студинського в Науковому товаристві імені Шевченка, варто зазначити, що він був найпліднішим у житті визначного вченого. Його

талант виявився на різних ділянках: вчений був відомим громадсько-політичним діячем, чудовим видавцем наукових праць та організатором, автором десятків теоретичних праць. Завдяки активній участі К. Студинського у діяльності НТШ авторитет Товариства зріс як на Україні, так і поза її межами.

Список використаних джерел

1. Алексієвець М. М., Савенко В. В. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.). – Тернопіль, 1999. – 188 с.
2. Всенародне свято Івана Котляревського в Полтаві // Руслан. – 1903. – № 196. – 30 серп. (12 верес.). – С. 1.
3. Державний архів Львівської області. – Ф. 121 (Львовское воеводское управление государственной полиции). – Оп. 2. – Спр. 18 (Донесения поветовых управлений государственной полиции, полицейских участков воеводского управления полиции в Станиславе и других, переписка с Львовским городским управлением об аресте лиц, занимающихся распространением коммунистических листовок, газет, развешиванием транспарантов, с приложением листовок и газет). – 151 арк.
4. Єдлінська У. Суспільно-громадська та наукова діяльність академіка Кирила Студинського / Наукове товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження: Збірник наукових праць і матеріалів першої наукової сесії НТШ. – Львів, 1992. – С. 90–97.
5. Кульчицький С. Міжнародна діяльність керівництва УСРР. За матеріалами "особих тек" політбюро ЦК КП(б)У 1924–1930 років // Політика і час. – 1997. – № 2. – С. 71–81.
6. Кучер Р. В. Наукове Товариство імені Шевченка: Два ювілеї. – К.: Наук. думка, 1992. – 112 с.
7. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові вчора і нині (1873–1923) // Стара Україна. – 1924. – Ч. 1. – С. 16.
8. Романів О. Наукове товариство ім. Шевченка – перша Українська академія наук // Київська старовина. – 1999. – № 2. – С. 49–72.
9. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки XX ст. – К.: Наук. думка, 1994. – 351 с.
10. Студинський К. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1928) // ЗНТШ. – Т. СЛ. – Львів, 1929. – С. XI–XVIII.
11. Студинський Кирило. За академічний дім. – Львів: Накладом автора, 1927. – 36 с.
12. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К.: Наук. думка, 1993. – 765 с.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 309. (НТШ) – Оп. 1. – Спр. 54 (Листування з міністерствами фінансів, іноземних справ, просвіти і віросповідання у Варшаві про надання фінансової дотації, звітів, отриманні закордонних паспортів та з інших питань). – 36 арк.
14. ЦДІАУ у Львові (Академік Студинський). – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 55 (Статути, листи, касові звіти та ін. документи про діяльність Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Т. 2 (1930–1940). – 191 арк.
15. ЦДІАУ. – Ф. 309 (НТШ). – Оп. 1. – Спр. 371 (Списки членів НТШ на 1900 р.). – Арк. 64.

Andriy Klish

CONTRIBUTION K. STUDYNSKYU TO THE DEVELOPMENT OF SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

The protean activity of Kyrylo Studynskiy as to the development of Shevchenko Scientific Society in Lviv and reformation it in all-Ukrainian scientific establishment, peculiar, not recognized officially.

УДК 398 (477)

Борис Ракович

**М. ДРАГОМАНОВ ТА В. ГНАТЮК: ВНЕСОК У НАЦІОНАЛЬНЕ
ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ**

Автор статті показує вплив видатного українського ученого і суспільного діяча М. Драгоманова на формування життєвих позицій В. Гнатюка. У статті показаний складний шлях становлення В. Гнатюка як ученого з історичної точки зору.

Сьогодні ми маємо змогу без упередженості подивитися на історичний процес, спробувати дати оцінку історичним явищам на основі нових фактів і джерел. Коли досягнута головна ціль багатовікових прагнень українського народу, коли державна самостійність України, про яку мріяли і за яку боролися багато поколінь, стала реальністю, є змога по-новому переосмислити творчу спадщину М. Драгоманова та В. Гнатюка.

М. Драгоманова цікавили питання всесвітньої історії, вироблення власного методу дослідження історичних проблем. Під впливом занять античною історією Драгоманов активно вивчав західноєвропейську філософію. З певного моменту його перестав влаштувати голий етнографізм і козакофільство попередників, передусім М. Костомарова. Наріжними каменями наукового світогляду стали ідеї І. Гердера, О. Конта, Спенсера, тобто позитивізм. М. Драгоманову імпонували думки І. Гердера про органічний розвиток світу, мову як витвір людського розуму. Вивчаючи історію давньої Греції та Риму, він прагнув знайти "об'єктивні початки" для пояснення історичних явищ [1: 67].

З того часу М. Драгоманову притаманні своєрідна всеохопленість, свого роду все-світній, системний погляд на історію людства. Безумовно, це був якісно новий, відмінний від романтичного, підхід і до історії України. М. Драгоманова цікавив ступінь інтегрованості історії українського народу в західноєвропейську історію, загальне й специфічне в розвитку рідного краю. Він свідомо покладав в основу своїх історико-політичних досліджень принцип історизму, розроблений Г. Спенсером. Його вже цікавила не лише славетна минувшина, а те, яким чином різнопланові процеси впливають на сучасність. Тому він закликав підходити до історичного явища як до складної багатопланової проблеми де немає місця чорно-білим кольорам.

Таким чином, для М. Драгоманова об'єктом наукового пізнання було не індивідуальне явище, а загальний принцип, пошук вічного й незмінного, що базується на природних засадах. Він звертався до різних епох і народів не лише з метою пошуку їх відмінностей. Його цікавила єдність, суть якої зводилася до людської природи і скрізь залишалася незмінно величною. Звідси випливали закони розвитку суспільства, в тому числі українського.

М. Драгоманов свідомо надавав історичній науці особливого значення в системі суспільних, гуманітарних наук; він намагався сповна використати не тільки евристичний, але й світоглядний, методологічний та просвітній потенціал історії. Що відзначало його, так це своєрідне розуміння історизму, тлумачення присутності минулого у часі та просторі суспільного розвитку. Вчений постійно зберігав високу критичність у ставленні до історичних подій. Лейтмотивом його творчості був критичний аналіз сутності тих чи інших процесів, намагання побачити їх нові грані, дати їм нове бачення, він заперечував ефективність апологетичного походу до власного минулого і наполягав натомість: "Далеко більше може бути плоду од об'єктивного, критичного й історичного погляду на своє минуле й на себе, і навіть од збільшення того минулого й наших слабих боків, ніж од величання ним" [2: 194].

Наукова спадщина Михайла Драгоманова велика й розмаїта, понад 2000 одиниць (серед них монографії, розвідки, літературно-публіцистичні статті, науково-популярні

праці), правда, що стосується його праць на суто історичну тематику, на теми минулого України – їх небагато, але вони прослідковуються майже в усіх його літературних, публіцистичних, науково-популярних працях, в яких Драгоманов весь час користується нагодою, щоб висловити той чи інший погляд на минуле в цілому, або на певну епоху, як на окреме історичне явище.

Важливо відзначити, що М. Драгоманов створює власну періодизацію історії України. А оскільки переважаючим архетипам української національної ідентичності, пошуків формування власного національного "я" в Україні були козацько-гетьманські часи, М. Драгоманов не міг оминати інтерпретації цього визначного періоду минулого України [3: 94].

Концептуально драгоманівська теоретична реконструкція цього періоду визначалася його баченням, розробкою своєрідної моделі української "перерваної Реформації". Історію України він, в цілому розглядав як "неповну", "обірвану" у своєму розвитку на тих самих засадах, на яких формувалась історія Західної Європи. Вчений наголошував: "українська історія ще більше обірвана, ніж московська, бо в ній нема навіть і поступу національного збору, й краєвої невіддільності" [4: 214]. У його загальній схемі національного минулого доля реформаційних процесів в українському суспільно-політичному та духовному житті XVI – початку XVII ст. розглядалася як складова частина цього розриву з провідними загальноєвропейськими тенденціями. Отож, можемо говорити про розуміння Драгомановим українських паростків реформаційних процесів як "обірваної Реформації" в Україні. Ця теоретична схема була його відповіддю на ті пошуки, які визначали в другій половині XIX ст. процеси українського національного відродження, спроби позитивної реконструкції національного буття з історичного минулого України [5: 121].

В. Гнатюк почав свою наукову діяльність безпосередньо під впливом М. Драгоманова, тому не дивно, що він дуже пильно, протягом всього свого життя уважно стежив за творчістю цього видатного діяча української науки.

Своєю діяльністю (особливо фольклорною) В. Гнатюк намагався охопити більшість доступних йому українських територій, сягаючи і діаспорних поселень у Югославії, Угорщині, Румунії. Привертала увагу вченого і усна народна творчість українців США, Бразилії, Канади.

Паралельно з фольклором вчений досліджував етнографічні пам'ятки. Його цікавили побут селян і сільське господарство як одна із сфер матеріального виробництва, а також ремесла, промисли, одяг, кулінарія та інше. Без вивчення чисто етнографічних джерел, на думку Гнатюка, неможливе розуміння фольклорної творчості народу.

У червні 1908 р. на засіданні Етнографічної Комісії НТШ В. Гнатюк виступив з пропозицією видати кількатомний збірник українських народних пісень, в основу якого були покладені архівні матеріали записані М. Максимовичем, В. Антоновичем, М. Драгомановим та іншими [6: 60].

Багато теоретичних спостережень зробив вчений у своїх рецензіях на чеські польські, російські наукові праці. У них – зокрема у статтях про народну архітектуру і житло – він особливо наголошував на загальнослов'янських та національних рисах народної культури. Потрібно зауважити, що, досліджуючи народне житло, вчений твердо стояв на прогресивних позиціях у трактуванні його історичного розвитку.

Окрему сторінку В. Гнатюк вписав в історію української поезії. У період, коли на Східній Україні було заборонено українську мову, у Львові засновано

"Українсько-руську видавничу спілку", в якій В. Гнатюк був редактором та упорядником майже півтори сотні книжок. Тоді ж у редактованій ним та І. Франком "Літературно-науковій бібліотеці" вийшли основні твори української літератури XIX – поч. XX ст. та чимало творів світової класики. Цілий ряд художніх творів В. Гнатюк переклав для "Бібліотеки" з російської, польської, німецької, чеської, французької мови. Мета була одна – українським словом донести до читача шедеври вітчизняної та зарубіжної класики.

З 1899 р. по 1907 р. та з 1922 р. по 1926 р. В. Гнатюк входив до редакційної колегії "Літературно-наукового вісника", який саме став провідним літературно-громадським журналом на Україні і відіграв важливу роль у справі єднання літературно-мистецьких сил Східної і Західної України [7: 75].

Як дослідник, насамперед давньої української літератури, В. Гнатюк посідає чільне місце і в українському літературознавстві. Саме завдяки його старанням були надруковані доти невідомі твори – знайдені і впроваджені в науковий обіг оригінальні та перекладні літературні збірники XVII – початку XIX ст. Публікуючи літературні пам'ятки, вчений додав до них вступ із палеографічним описом, зауваженнями про мову, час укладання пам'яток, їх походження. Оpubліковані тексти є цінним матеріалом не лише для літературознавців, а й фольклористів та мовознавців.

Українознавчі дослідження Гнатюка включали в себе і мовознавство. Лінгвістичні інтереси його стосувалися таких важливих галузей, як українська діалектологія, літературна мова, стилістика та культура мови, правопис, лексикографія, лексикологія, а також славістика. Цікавили його й деякі проблеми ономастики, загального мовознавства і міжмовних контактів.

Виступаючи проти реакційного "слов'янознавства" та "москофільства" в Галичині і на Закарпатті, вчений щиро підтримував ті прогресивні ідеї, які збагачували кожную слов'янську націю та її мову.

Значну увагу В. Гнатюк приділяв питанням історії України, причому його найбільше цікавили проблеми новітньої історії всіх українських земель. Найбільше уваги вчений приділяв національному відродженню українського народу та його боротьбі за свої економічні, соціальні, культурні та політичні права. У зв'язку з цим потрібно згадати такі його праці як: "Зносини українців з сербами" [8], "Національне відродження австро-угорських українців" [9], "Кубанщина і кубанські українці" [10], "Причинок до історії зносин галицьких і угорських українців" [11] та десятки інших. З під його пера вийшла одна з найкращих історій Наукового Товариства ім. Шевченка [12].

Серед книг, яким В. Гнатюк присвятив детальні рецензії є історичні праці М. Грушевського, Д. Яворницького, М. Драгоманова, С. Тамашівського, та інших.

Аналізуючи історичні погляди Драгоманова, можна сказати, що він посідає цілком самобутнє, визначальне місце у розвитку історичної науки. Його роздуми, надії, знахідки та розчарування і сьогодні дозволяють відшукувати в них нові "раціональні зерна", а певні концептуальні положення зберігають актуальність. Унікаючи пафосності міркувань про "безсмертність" поглядів окремих мислителів, висловлюю сподівання, що спадщина М. Драгоманова має шанс привернути увагу і з'єднати минуле й майбутнє української історіографії.

Вивчаючи життя і наукову діяльність В. Гнатюка, можна сказати, що він був одним з найвизначніших діячів української культури кінця XIX і першої чверті XX ст., вченим, який поклав наукові фундаменти української фольклористики, спричинився до вивчення й популяризації української літератури та має неабиякі заслуги в галузі українського мовознавства. Однак повний і всебічний аналіз життя і діяльності В. Гнатюка чекає ще свого часу.

Список використаних джерел

1. Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність. – Київ, 1964. – 260 с.
2. Лисенко О. Я. М. П. Драгоманов про історичний прогрес. // Український історичний журнал. – 1968. – № 11. – с. 73–79.
3. Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.). – Київ, 1971. – 315 с.
4. Федченко П. М. Михайло Драгоманов. – Київ, 1991. – 362 с.
5. Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова: Збірник наукових праць. – Київ, 1995. – 118 с.
6. Мушинка М. Володимир Гнатюк // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – т. 207. – 1997. – С. 1–132.
7. Яценко М. Володимир Гнатюк. – К.: Наукова думка. 1964. – 286 с.
8. Гнатюк В. Зносини українців з сербами. – Науковий збірник присвячений М. Грушевському. – Львів. – 1906. – С. 373–408.
9. Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців(1772–1880). – Відень: Союз Визволення України, 1916. – 52 с.
10. Гнатюк В. Кубань і кубанські українці. – Львів: Народна бібліотека Просвіти, 1920. – 16 с.
11. Гнатюк В. Причинок до історії зносин Галицьких і Угорських українців // Літературно – Науковий Вісник. – Т. 7, Кн. 9 – 1899. – С. 126–178.
12. Гнатюк В. Наукове товариство ім. Шевченка. З нагоди 50-ліття його заснування (1873–1923). – Львів. – 1923. – 47 с.

Borys Rakovych

M. DRAGOMANOW AND V. HNATIUK: CONTRIBUTION IN THE NATIONAL REVIVAL UKRAINE

The author of the article reveals the influence of the important Ukrainian scientist and social figures M. Dragomanow to the formation of V. Hnatiuk's life position. The article is showed the hard way on V. Hnatiuk's formation as a scientist from the historical point of view.

УДК 94 (477. 8)

Ірина Федорів

ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ МИРОНА КОРДУБИ

У статті авторка пропонує класифікацію і систематизацію історичних праць видатного українського історика – М. Кордуби.

Проблема об'єктивної оцінки внеску Мирона Кордуби як ученого-дослідника у розвиток української історіографії доволі нелегка. Її складність полягає перш за все в тому, що він обіймав своєю творчістю широкий діапазон історичної тематики, що охоплювала всі періоди історії України, окремі сторінки слов'янської та світової історії, українознавчі та історичні допоміжні науки – етнографію, етнологію, мовознавство, історичну географію, топоніміку, ономастику, демографію, статистику тощо, які безпосередньо стосувалися його історичних досліджень.

Така багатогранна наукова діяльність вченого водночас потребує комплексного розгляду його творчості в системі світових духовних цінностей і конкретної ситуації в Україні кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Аналізуючи наукову спадщину М. Кордуби, неможливо обійтися без об'єктивного висвітлення історичних передумов розвитку української історичної науки на межі ХІХ і ХХ століть, визначення магістральних шляхів світового історичного процесу.

Українське суспільство, в якому М. Кордуба писав історію, було безпосередньо пов'язане з практикою визвольних прагнень народу, коли вироблялися закони і принципи, засновані на загальнолюдських чинниках. А якщо це так, то він повинен був, створюючи свої історичні праці, описувати в них минуле сумлінно, без усяких перекручень, і разом з тим виконувати такі функції, які послужили б практиці сучасності. М. Кордуба добре розумів, що за тогочасної ситуації до свідомого політичного життя суспільність можна було готувати лише через історію та культуру.

При реконструкції тогочасного ідейно-політичного життя важливо пам'ятати складні переплетіння національно-політичних, соціально-економічних і культурних суперечностей, що були характерні усім народам східноєвропейського регіону на початку ХХ ст. Треба також підкреслити, що ця оцінка нелегка через необхідність подолання стійкої історіографічної традиції недооцінки спадщини українських істориків останньої чверті ХІХ – 20-х рр. ХХ ст. Вона розвинулася в середині 30-х рр. і утвердилась у 60–70-х рр. ХХ ст. у літературі, спрямованій проти так званого "українського буржуазного націоналізму" і зарубіжних "фальсифікаторів історії України". Разом з тим неодноразово сучасні дослідники, пишучи про М. Грушевського та його учнів з Львівської школи, спираються на вже відомі твердження й оцінки провідних українських грушевськознавців, повторюють сталі положення і висновки, наголошуючи на їх великому значенні, тим самим не поглиблюючи дослідження про них, та не роблячи спроби подолати відомі радянські кліше і нашарування в підходах до творчості М. Грушевського, його учнів і послідовників епохи

національного відродження. Розв'язання цієї методологічної проблеми можливе тільки за умови вироблення історіософської схеми дослідження, яка передбачала б вивчення творчості М. Кордуби на ретельно розробленій фактологічній базі, на яку накладалися б реальні історичні знання, не вириваючи спадщини історика з контексту всієї української історичної науки.

Зусиллями істориків школи М. Грушевського була подолана відсталість у наукових дослідженнях з історії, етнографії, демографії та ін. Відбулося оновлення, збагачення методів і напрямків вивчення минулого завдяки прилученню до наукових цінностей, що існували на той час у Європі й світі і були найтісніше пов'язані з культурним, політичним і соціальним прогресом людства. Ця проблема потребує глибокого дослідження, особливо для яснішого розуміння значення спадщини М. Кордуби, тлумачення ним методологічних аспектів історіографії, тобто історичного пояснення як стадії формування найцінніших результатів пізнання – історичного знання. Цілком виправданим став метод критичного аналізу, який прийняв учень М. Грушевського, що передбачав не сприйняття історичних концепцій, що були відбитком офіційних польських і російських, разом з тим, не відкидаючи все те позитивне, що накопичене працею багатьох попередніх українських істориків.

Тож хочемо підкреслити, що М. Кордуба не починав своєї наукової праці відірвано від спадщини попередників – М. Костомарова, М. Максимовича, П. Куліша, М. Драгоманова, В. Антоновича, свого ментора і творця національної школи української історіографії М. Грушевського, а також галицьких істориків ХІХ ст. – Д. Зубрицького, І. Вагилевича, І. Шараневича, О. Партицького, які досліджували окремі явища і періоди історії України, видавали джерельний матеріал для створення документальної основи історичних досліджень. Власне, в основі наукового пошуку М. Кордуби збереглась методологія історичного дослідження, започаткована В. Антоновичем і М. Грушевським, а саме, джерельний документалізм та критика історичних джерел на основі аналізу та синтезу.

Досліджуючи історичні праці М. Кордуби у даній статті, візьмемо до уваги тематично-якісний фактор для їх належної оцінки. Упродовж 1895–1947 рр. з'явилося понад 500 наукових праць вченого, які включали окремі монографії, статті, рецензії, джерельні матеріали, навчальні підручники, літературні, публіцистичні та перекладацькі твори. Більшість їх була присвячена історичній проблематиці України.

Тематичний аналіз наукових творів М. Кордуби охоплює такі категорії, які взаємно доповнюючись, віддзеркалюють цілісність історичної спадщини вченого.

1) Наукові монографічні дослідження та популярно-наукові праці з історії України, серед яких основні – "Ілюстрована історія Буковини" (Чернівці, 1906) [1], "Північно-Західна Україна" (Відень, 1917) [2], "Територія і населення України" (Відень, 1918) [3], "Болеслав-Юрій II: останній самостійний володар Галицько-Волинської держави з нагоди 600-ліття його смерті" (Краків, 1940) [4], "Історія Холмщини і Підляшшя" (Краків, 1941) [5], "Б. Хмельницький у Белзчині й Холмщині" (Краків, 1941) [6].

2) Наукові дослідження, що охоплювали різні періоди історії України і слов'янських народів і були опубліковані у періодичних виданнях України, Польщі, Франції, Німеччини, здебільшого – в "Записках НТШ" та "Літературно-науковому вістнику". Це статті "Перша держава слов'янська" (Львів, 1898) [7], "Суспільні верстви та політичні партії в Галицькій князівстві до половини ХІІІ ст." (Львів, 1899) [8], "Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долиною Сяном" (Львів, 1925) [9], "Східно-германські торгові шляхи через Україну в середині I тис. до н. е." (Варшава, 1933) [10], ряд статей, присвячених зовнішньо-політичній діяльності Б. Хмельницького [11–16] тощо. Сюди також входять наукові праці з допоміжних історичних дисциплін: "Потреба організації збирання географічних назв" (Париж, 1928) [17], "М. Максимович і перші досліди над українськими географічними назвами" (Львів, 1927) [18], "Земля свідком минулого. Географічні назви як історичне джерело" (Львів, 1924) [19], "Молдавсько-польська границя на Покуття до смерті Стефана Великого" (Львів, 1906) [20], "Де лежав старовинний город Хмелів?" (Львів, 1907) [21], "Простір і населення України" (Відень, 1917) [22], "Писанки на Галицькій Волині" (Львів, 1899) [23].

3) Історіософічні, політично-публіцистичні твори М. Кордуби, що віддзеркалюють його головну історіографічну концепцію, присвячену самотній інтерпретації історії України. Так, окремої уваги заслуговують праці: "Одне з найважливіших питань історії України" [24], "Початки української нації" [25], "Найновіші теорії про початки Русі" [26], "Виникнення української народності. Генеологічна таблиця" [27]; "В обороні історичної правди" [28], "У кривім дзеркалі" [29], "Конференція істориків у Варшаві" [30], "Українське життя в Чернівцях" [31].

4) Джерельні матеріали до історії української козащини, Хмельниччини та до збірки топографічних назв, географічного словника Галичини і Буковини, більшість з яких досі не опубліковані [32–34].

5) Наукові й історіографічні праці, присвячені проблемам науки, освіти, літературознавства і культури, друковані в різних часописах і журналах. Це насамперед дослідження "Українська і польська історична література про українську еміграцію", "Українська історична література поза межами Радянського Союзу Соціалістичних республік. 1927–1928" [35], "Українська радянська історична література. Період 1917–1931 рр." [36], систематичні "Огляди західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та мистецтва за 1897–1898 рр." [37–40]; ряд праць, присвячених видатним діячам освіти і науки України, зокрема, Т. Шевченку [41], П. Кулішу [42], М. Максимовичу [43], В. Антоновичу [44], Б. Грінченку [45] та статті про М. Грушевського [46–51]; "Укази Югенгеймські" [52], "Утраквізм в гімназії" [53]; "Маркіян Шашкевич" [54], "Про історичну повість" [55], "Біблія в освітленні найновіших вавилонських розкопів" [56], "З життя українських студентів у Москві" [57].

6) Автобіографічні твори-спогади М. Кордуби. Це "Переворот на Буковині (з особистих споминів)" [58] та рукопис "Спогади (1919–1925)" [59], які висвітлюють діяльність історика на Буковині і в Галичині; особисті спомини "Приїзд проф. М. Грушевського до Львова" [60].

7) Вагомий пласт наукових досліджень М. Кордуби займають критично-рецензійні праці. Найбільша кількість їх припадає на 1895–1910 рр., тільки у 1895 р. вчений прорецензував 28 наукових праць німецькою, польською, французькою, українською мовами. Така потужна рецензійна діяльність пов'язана з особливістю методичної підготовки наукових кадрів М. Грушевським, що постійно заохочував своїх учнів до написання рецензій. Опубліковані вони переважно в "Записках НТШ" у розділах: "Наукова хроніка" і "Бібліографія", де за 1895–1899 рр. вміщено 48 рецензій М. Кордуби та в "Літературно-науковому вістнику". Це рецензії на праці Д. Яворницького, Д. Дорошенка, А. Петрова, Л. Гетца, Н. Йорги, Л. Кубаля та ін. Присвячені вони переважно проблемам з історії України, етнографічним, топографічним та географічним дослідженням. Окрім того, у "Записках НТШ" і "Літературно-науковому вістнику" вміщені рецензії М. Кордуби на такі іноземні журнали, як "Етнологічні повідомлення з Угорщини (ілюстрований місячник з народознавства Угорщини)" (Будапешт), "Журнал австрійського народознавства" (Відень-Прага), "Журнал народознавства", "Візантійський журнал", "Журнал східноєвропейської історії", "Місячник з народознавства" (Відень), "Школа" (Прага) [61–66].

8) Окремо треба виділити досі не опубліковані та не введені в науковий обіг праці М. Кордуби, що зберігаються:

1) в фондах ДАЛО: конспекти лекцій з історії України, з історії західних слов'ян доби Перемислідів і П'ястів, з історії Західної Європи від Кромвеля до Великої французької революції, з історії Австро-Угорської монархії, з історії Стародавнього світу і Середніх віків, з історії Австрії, Польщі, України, з історії давньої Русі, з історії філософії, з джерелознавства, з італійської, німецької, французької мов [67]; підготовчі матеріали до підручника з історії та географії [68]; виписки з архівних документів до історії Молдавії XIII–XVIII ст. [69]; нотатки про періодичні видання другої половини XIX ст. [70]; праці "Палеоліт", "Українсько-німецькі зв'язки на протязі століть", "Розмежування і поділ історичного предмету", "Волинська земля – початки історії" [71–74].

2) літературні переклади Гі де Мопассана, Й.-В. Гете і Ж. Верна (фонди ДАЛО та ЦДІА України у м. Львові) [75; 76];

3) ряд маловідомих рукописних досліджень, що в 1955 р. були передані ЦДІА УРСР у Львові в Інститут суспільних наук АН УРСР (сьогодні Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), серед них "Феодально-кріпацькі пережитки в ХХ ст.", "Розвиток і загальний стан досліджень над староруськими літописами", "Передове становище Галицько-Волинської держави у Східній Європі в другій половині XIII ст.", "Історія Галицько-Волинської держави в часи доісторичні", "Перші відомості про українську територію", "З минулого Закарпатської України", "Причинок до визначення границі між Галицькою державою і Польщею" [77];

4) праці й матеріали, що до сьогодні зберігаються в приватному архіві родини історика. Серед них: матеріали про революцію 1917 р. у Росії; витяги з джерел до історії західноукраїнських земель до кінця XIV ст. та про назви "Русь" і "Україна"; матеріали про табір військовополонених-українців у Зальцведелі 1915–1917 рр.; перелік документів до історії Буковини 1500–1774 рр. Також рукописи неопублікованих статей "Приазовська (Тмутороканська) Русь у VIII–X ст.", "Князь Юрій II Ракоці і його часи. Історична монографія", "Громадська діяльність Степана Смаль-Стоцького"; Картотеки персоналій та місцевостей Західної Галичини, рукописний "Бібліографічний словник українських історичних діячів", що був переданий в 1940 р. як депозит до відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, доля якого досі не з'ясована [78].

9) Найбільшою і чи не найціннішою працею М. Кордуби, якій він присвятив 25 років життя, на жаль, досі – рукописною – є "Бібліографія історії України" обсягом 55 тисяч анотаційних карток, що охоплює видання від 1800 до 1941 р. багатьма мовами з книг, часописів, журналів, окремих оглядів літератури. Вона надзвичайно цінна для історика, її не може замінити "Бібліографія старої України 1240–1800 рр." Миколи Жарких [79]. Після смерті вченого родина передала картотеку до Інституту суспільних наук АН УРСР (сьогодні Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Тоді нею активно користувався І. Крип'якевич при написанні праць "Богдан Хмельницький", "Документи Богдана Хмельницького", "Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.)", але після його смерті ця частина картотеки до наукового архіву Інституту не повернулася [80: 115]. Згодом "Бібліографія" була перенесена до відділу історичного словника української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України [80: 116].

Підсумовуючи запропоновану класифікацію творчої спадщини вченого, зазначимо, що це неповний перелік праць М. Кордуби, у нього ввійшли лише основні та концептуальні твори.

Деяким аспектам гносеології і методології дослідження історичного процесу М. Кордуба присвятив працю "Розмежування і поділ історичного предмету" – ключ до розуміння філософського підґрунтя наукової творчості вченого [81]. Центральна теза праці, що "в напрямі будуччини історичний предмет необмежений". М. Кордуба бачив майбутнє історичної науки тільки у зв'язку з такими дотичними до неї дисциплінами, як соціологія, психологія, футурологія, економіка. Дослідник переконаний в тому, що історичне пізнання набуває найбільших глибин об'єктивності та всесторонності тільки при дослідженні подій, які вже давно не мають очевидців. Кожне наступне покоління, на його думку, здатне глибше проникнути у події минулого. Причини цього не так у технічному вдосконаленні науки щодо засобів і методів, як у можливості кращого розуміння загальних умов і обставин розвитку людського суспільства в минулому майбутніми поколіннями. "Що знали римляни про наслідки своєї аграрної політики?, – запитує вчений, – вони відчули їх, але не зрозуміли. А наскільки краще і глибше розуміємо тодішні події ми?" [81: арк. 1]. Мабуть, така філософія історії М. Кордуби пояснює факт, що події, свідком яких він був (тобто кінця XIX – першої половини ХХ ст.), якщо й знайшли своє висвітлення у його творчості, то мали характер публіцистичних, белетристичних, або мемуарних публікацій.

Щодо іншої сторони історичних дослідів – їх початкової межі. Зазначимо, що побутували різні теорії: 1) проведення історичних дослідів тільки з часу, коли народ сам почав описувати своє минуле; 2) з моменту утворення держави; 3) з періоду вступу в загальносвітовий культурний процес тощо. М. Кордуба вважав, що історичні дослідження можна проводити з початкових етапів розвитку людини як соціуму [81: арк. 1].

Таким чином, метод М. Кордуби відзначався широтою погляду на предмет дослідження, події українського минулого часто розглядалися ним у контексті всесвітніх, а головне, європейських історичних процесів. Характерною рисою його як дослідника було також вміння екстраполювати досвід історичного аналізу та синтезу на сучасні йому суспільно-політичні явища і процеси.

Отже, історичні праці М. Кордуби, складаючи вагому частку наукового доробку вченого, стали позитивним явищем в розвитку національної історіографії першої половини ХХ ст. Досліджуючи всі періоди історії України, окремі – зі слов'янської історії, а також різноманітні сторони життя українського суспільства, М. Кордуба проявив широкий діапазон своїх наукових зацікавлень. Найбільший інтерес вчений виявив до давньої історії слов'янських народів, краєзнавчих досліджень ("Ілюстрована історія Буковини", "Північно-Західна Україна", "Історія Холмщини і Підляшшя"), доби козаччини і Хмельниччини, життя та діяльності видатних постатей науки і культури ХІХ ст. з метою визначення їх місця у процесі українського національного відродження, вивчення стану розвитку освіти і шкільництва в Україні. Особливістю досліджень М. Кордуби є також комплексний підхід до наукової проблеми не лише як історика, але й як географа, археографа, етнографа, мовознавця, педагога, – а це безперечно збагачувало його праці, збільшувало їх пізнавальну цінність.

Список використаних джерел

1. Кордуба М. Ілюстрована історія Буковини. – Чернівці, 1906. – 87 с. 2. Кордуба М. Північно-Західна Україна. – Відень, 1917. – 89 с. 3. Кордуба М. Територія і населення України. – Відень, 1918. – 24 с. 4. Кордуба М. Болеслав-Юрій II: останній самостійний володар Галицько-Волинської держави. – Краків, 1940. – 28 с. 5. Кордуба М. Історія Холмщини і Підляшшя. – Краків, 1941. – 127 с. 6. Кордуба М. Богдан Хмельницький у Белзчині й Холмщині. – Краків, 1941. – 47 с. 7. Кордуба М. Перша держава слов'янська // Записки НТШ. – Т. 13. – Львів, 1896. – С. 1–20. 8. Кордуба М. Суспільні верстви та політичні партії в Галицькій князівстві до половини ХІІІ ст. // Записки НТШ. – Т. 32. – Львів, 1899. – С. 1–42. 9. Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долиною Сяном // Записки НТШ. – Т. 138–140. – Львів, 1925. – С. 159–245. 10. Korhuba M. Die ostgermanischen Handelswege durch die Ukraine um die Mitte des ersten Jahrtausends vor Chr. Geb. // Światowit. – Warszawa: Warszawskie towarzystwo naukowe, 1933. – Т. XV. – С. 179–191. 11. Кордуба М. Венецьке посольство до Б. Хмельницького (1650) // Записки НТШ. – Т. 78. – Львів, 1907. – С. 51–89. 12. Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки НТШ. – Т. 84. – Львів, 1908. – С. 5–32. 13. Кордуба М. Матеріали до історії української козаччини. Акти до Хмельниччини (1648–1657) // Жерела до історії України-Руси. – Т. 12. – Львів, 1911. – 545 с. 14. Кордуба М. Між Замостям та Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // Записки НТШ. – Т. 133. – Львів, 1922. – С. 39–56. 15. Кордуба М. Miscellanea. Нові причинки до початків Хмельниччини // Записки НТШ. – Т. 144–145. – Львів, 1926. – С. 209–216. 16. Кордуба М. Рецензія на працю Петрова А. "Карпаторусские межевые названия из пол. ХІХ и из нач. ХХ в.". – Прага, 1929. – 219 с. – (Відбиток з "України"). – С. 136–139. 17. Кордуба М. Потреба організації збирання географічних назв. – Париж, 1928. – 7 с. 18. Кордуба М. М. Максимович і перші дослідження над українськими географічними назвами // Записки НТШ. – Т. 149. – Львів, 1927. – С. 1–8. 19. Кордуба М. Земля свідком минулого. Географічні назви як історичне джерело. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1924. – 14 с. 20. Кордуба М. Молдавсько-польська границя на Покуття до смерті Стефана Великого // Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці у Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. 158–184. 21. Кордуба М. Де лежав старовинний город Хмелів? – Львів, 1907. – 3 с. 22. Кордуба М. Простір і населення України. – Львів, 1921. – 19 с. 23. Кордуба М. Писанки на Галицькій Волині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 1. – Львів, 1899. – С. 169–210. 24. Кордуба М. Одне з найважливіших питань історії України // Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 6. – 17 арк. 25. Кор-

дуба М. Вирізки з газети "Діло" зі статтями на історичні теми // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 15. – 7 арк. 26. Кордуба М. Найновіші теорії про початки Русі // Літературно-науковий вістник. – Кн. 11. – Т. 100. – Тернопіль, 1929. – С. 1082–1096. 27. Korduba M. Geneza pańodowości ukraińskiej // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 14. – 13 арк. 28. Кордуба М. В обороні історичної правди // Літературно-науковий вістник. – Т. 106. – 1931. – С. 424–438. 29. Кордуба М. У кривім дзеркалі // Літопис Червоної калини. Ілюстрований журнал історії та побуту. – 1933. – Р. 5. – Ч. 6. – С. 9–12. 30. Кордуба М. Конференція істориків у Варшаві // Україна. – Кн. 5. – 1927. – С. 196–199. 31. Кордуба М. Українське життя в Чернівцях // Буковина. – 1918. – Ч. 24. – 23 серпня. – С. 2–3. 32. Кордуба М. Хмельниччина. Виписки з друкованих праць і рукописів (1636–1662) // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника Національної Академії Наук України, відділ рукописів (далі – ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. – ВР). – Ф. 61 (Кордуба М.). – Спр. 8–19. – 897 арк. 33. Кордуба М. Матеріали до географічного словника Галичини і Буковини. Карти населених пунктів // ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. – ВР. – Ф. 61. – Спр. 1. – 65 арк.; Кордуба М. Матеріали до географічного словника Галичини. Виписки назв населених пунктів, їх частин і повіту, до якого вони належать // ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. – ВР. – Ф. 61. – Спр. 2. – 163 арк.; Кордуба М. Матеріали до географічного словника Галичини. Записки про населені пункти (географічні, топографічні, історичні та інші відомості). Ч. I // ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. – ВР. – Ф. 61. – Спр. 3. – 500 арк. 34. Кордуба М. Матеріали до збірки топографічних назв // ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. – ВР. – Ф. 61. – Спр. 6. – 126 арк. 35. Кордуба М. Українська літературна енциклопедія: В 5 т. – К.: Вид-во Українська Радянська Енциклопедія імені М. П. Бажана, 1990. – Т. 2. – 576 с. 36. Korduba M. La littérature historique soviétique-ukrainienne. Compte rendu 1917–1931. – Varsovie, 1938. – 277 s. 37. Кордуба М. Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та мистецтва в 1897 р. // Записки НТШ. – Т. 22. – Львів, 1898. – С. 1–42. 38. Кордуба М. Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та мистецтва в 1898 р. // Записки НТШ. – Т. 28. – Львів, 1899. – С. 1–36. 39. Кордуба М. Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та мистецтва в 1898 р. // Записки НТШ. – Т. 29. – Львів, 1899. – С. 1–31. 40. Кордуба М. Огляд часописей за 1897 р.: часописи видані в російській Україні // Записки НТШ. – Т. 25. – Львів, 1898. – С. 1–80. 41. Матеріали про прийняття державних іспитів у студента філософського факультету Кордуби Мирона // Державний архів Чернівецької області. – Ф. 216 (Чернівецький університет). – Оп. 2. – Спр. 125. – 144 арк. 42. Кордуба М. Причинки до урядничої служби П. Куліша // Записки НТШ. – Т. 100. – Львів, 1930. – С. 1–51. 43. Кордуба М. М. Максимович і перші дослідження над українськими географічними назвами // Записки НТШ. – Т. 149. – Львів, 1927. – С. 1–8. 44. Кордуба М. Зв'язки В. Антоновича з Галичиною // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 33–78. 45. Кордуба М. Народньо-просвітня діяльність Б. Грінченка // На могилу Бориса Грінченка. Чернівці: Руська Рада, 1910. – 26 с. 46. Кордуба М. М. Грушевський як дослідник князівської доби історії України // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 8. – 9 арк. 47. Кордуба М. Михайло Грушевський (з нагоди 25-літнього ювілею літературної діяльності) // Каменярі. – Ч. 13–14. – 1910. – 15 травня. – С. 2–3. 48. Кордуба М. Грушевський про нашу політику // Вісник Союзу Визволення України. – 1916. – Ч. 67. – С. 786–787. 49. Кордуба М. Приїзд проф. М. Грушевського до Львова // Вісник Союзу Визволення України. – 1916. – Ч. 128. – С. 795–796. 50. Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик // Літературно-науковий вістник. – Кн. 12. – Т. 96. – 1926. – С. 346–357. 51. Кордуба М. М. Грушевський як учений // Український історик. – 1984. – № 1–4. – С. 33–47. 52. Korduba M. Ukazy Jugenheimskie. – Warszawa, 1931. – 88 s. 53. Кордуба М. Утраквізм в гімназії. – Чернівці, 1904. – 44 с. 54. Руслан. – 1904. 55. Кордуба М. Про історичну повість, а зокрема про повість Осипа Назарука: "Князь Ярослав Осмомисл" // Літературно-науковий вістник. – Річн. 21. – Кн. 5. – Т. 77. – Львів, 1922. – С. 168–177. 56. Кордуба М. Біблія в освітленні найновіших вавилонських розкопів // Літературно-науковий вістник. – Річн. 6. – Ч. II. – Т. 21. – Львів, 1903. – С.

179–190. 57. Кордуба М. "З життя українських студентів у Москві" // Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 834. – Оп. 1. – Спр. 119. – 6 арк. 58. Кордуба М. Переворот на Буковині // Літературно-науковий вістник. – Кн. X–XII. – Т. 131. – Львів, 1923. – С. 135–333. 59. Кордуба М. Спогади (рукопис) 1919–1925 // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 2. – 152 арк. 60. Кордуба М. Приїзд проф. М. Грушевського до Львова // Вісник Союзу Визволення України. – 1916. – Ч. 128. – С. 795–796. 61. Кордуба М. Бібліографія // Записки НТШ. – Т. 5. – Львів, 1895. – С. 5–7; Кордуба М. Бібліографія // Записки НТШ. – Т. 5. – Львів, 1895. – С. 11–12; Кордуба М. Бібліографія // Записки НТШ. – Т. 7. – Львів, 1895. – С. 38–39; Кордуба М. Бібліографія // Записки НТШ. – Т. 8. – Львів, 1895. – С. 39–44; Кордуба М. Бібліографія // Записки НТШ. – Т. 8. – Львів, 1895. – С. 58–61; Кордуба М. Бібліографія // Записки НТШ. – Т. 9. – Львів, 1896. – С. 52–55. 62. З товариства // Записки НТШ. – Т. 11. – Львів, 1896. – С. 1–5; Наукова Хроніка // Записки НТШ. – Т. 11. – Львів, 1896. – С. 1–10; Бібліографія // Записки НТШ. – Т. 11. – Львів, 1896. – С. 11; Бібліографія // Записки НТШ. – Т. 12. – Львів, 1896. – С. 2; Бібліографія // Записки НТШ. – Т. 12. – Львів, 1896. – С. 7–8; Бібліографія // Записки НТШ. – Т. 14. – Львів, 1896. – С. 2–3; Наукова Хроніка // Записки НТШ. – Т. 14. – Львів, 1896. – С. 37–40; Бібліографія // Записки НТШ. – Т. 14. – Львів, 1896. – С. 41–42. 63. Бібліографія // Записки НТШ. – Т. 20. – Львів, 1897. – С. 31–32; Наукова Хроніка // Записки НТШ. – Т. 20. – Львів, 1897. – С. 35–37. 64. Бібліографія // Записки НТШ. – Т. 27. – Львів, 1899. – С. 4–7. 65. Кордуба М. Рецензія на працю Д. Дорошенка "Славянський світ в його минулому й сучасному". – Т. 1–3. – Берлін, 1922 // Літературно-науковий вістник. – Кн. 6. – Т. 80. – 1923. – С. 185–191. 66. Кордуба М. Рецензія на працю д-ра В. Залозецького "Духовне життя України. Минуле й сучасне". – Мюнцер, 1930. – 219 с. // Літературно-науковий вістник. – Кн. 3. – Т. 105. – 1931. – С. 283–287. 67. Кордуба М. Конспекти лекцій з історії України (Т. 1–3) // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 18–20. – 373 арк.; Кордуба М. Конспект лекцій з історії України, прочитаних у Варшавському університеті. Частина I, (Т. 1–7) // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 21–27. – 779 арк.; Кордуба М. Конспект лекцій з історії України, прочитаних у Варшавському університеті. Частина II, (Т. 1–5) // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 28–32. – 393 арк.; Кордуба М. Конспекти лекцій з історії західних слов'ян доби Перемислидів і П'ястів // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 33. – 74 арк.; Кордуба М. Конспекти лекцій з історії Західної Європи від Кромвеля до Великої французької революції // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 34. – 45 арк.; Кордуба М. Конспекти лекцій з історії Австро-Угорської монархії (Т. I–II) // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 35–36. – 402 арк.; Кордуба М. Конспекти лекцій з історії Стародавнього світу і Середніх віків // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 37. – 67 арк.; Кордуба М. Конспекти лекцій з історії Австрії, Польщі, України // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 38. – 65 арк.; Кордуба М. Конспекти лекцій з історії давньої Русі // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 39. – 60 арк.; Кордуба М. Конспекти лекцій з історії філософії // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 40. – 61 арк.; Кордуба М. Конспекти лекцій з джерелознавства // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 41. – 192 арк.; Кордуба М. Конспекти лекцій з італійської та німецької мов // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 42. – 78 арк.; Кордуба М. Конспекти лекцій з французької мови // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 43. – 75 арк. 68. Кордуба М. Підготовчі матеріали до підручника з історії // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 44. – 113 арк.; Кордуба М. Підготовчі матеріали до підручника з географії // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 45. – 82 арк. 69. Кордуба М. Виписки з архівних документів до історії Молдавії XIII–XV ст. (Т. 1) // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 48. – 640 арк.; Кордуба М. Виписки з архівних документів до історії Молдавії XVI–XVIII ст. (Т. 2.) // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 49. – 509 арк. 70. Кордуба М. Нотатки про періодичні видання другої половини XIX ст. // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 73. – 63 арк. 71. Кордуба М. Палеоліт // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 13. – 15 арк. 72. Кордуба М. Українсько-німецькі зв'язки на протязі століть // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 7. – 18 арк. 73. Кордуба М. Розмежування і поділ історичного предмету // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 9. – 16 арк. 74.

Кордуба М. Волинська земля напередодні історії // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 12. – 17 арк. 75. Драма Гете Йоганна "Фауст". Переклад на українську мову М. Кордуби // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Зв. 85. – Спр. 1227. – 32 арк. 76. Авторський переклад на українську мову повісті Ж. Верна "Таємничий острів" та Гі де Мопассана "Дика пані та інші оповідання" // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 16. – 285 арк. 77. Свідectва, договори, листи, довідки, заяви та інші особисті документи дружини М. Кордуби – Євгенії Михайлівни // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 92. – 22 арк. 78. Наукова спадщина М. Кордуби // Приватний архів А. Огорчак (м. Львів). 79. Дашкевич Я. М. Кордуба та його "Бібліографія історії України" // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – № 6. – С. 115–130. 80. Дашкевич Я. Мирон Кордуба зблизька // Пам'ять століть. Історичний науковий та літературний журнал. – № 6. – 2001. – С. 114–119. 81. Кордуба М. Розмежування і поділ історичного предмету // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 9. – 16 арк.

Iryna Fedoriv

HISTORICAL WORKS IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF MYRON KORDUBA

In the article the author suggests a classification and systematization of historic works of the famous Ukrainian scholar M. Korduba.

УДК 94 (477)

Наталія Григорук

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ЧУБАТОГО

У статті висвітлено громадсько-політичну діяльність М. Чубатого. Авторка описує участь М. Чубатого у Листопадовій революції у Львові, в Акті Злуки, у діяльності зі створенню Наукового товариства ім. Шевченка у США та ін.

Актуальність даної теми полягає у тому, що постать Миколи Чубатого посідає особливе місце в історії України, права та церкви. Він був особистістю, яка вражає багатогранністю діяльності і знань, великою ерудицією, а загалом – глибокою любов'ю до свого народу. М. Чубатий зразок того, яким повинен бути українець: працьовитим, витриманим, незламним, гордим і скромним. І як науковець, і як громадсько-політичний діяч, він працював не для себе, а для свого народу. Без таких, як М. Чубатий не було б сьогодні України. Безперечно учений належав до складних особистостей, які на жаль, ще не отримали сьогодні належної історичної оцінки.

Ні наукова, ні тим більше громадсько-політична діяльність історика недостатньо досліджена. Окремі аспекти діяльності М. Чубатого, як політика і громадського діяча висвітлюються у збірниках та працях М. Гуцуляка [1], В. Гамуляка [2; 3], Я. Падоха [4; 5], М. Ждана [6] та інших. Проте в даній літературі досліджувана нами проблема не знайшла повного і всебічного висвітлення.

Тому автор поставила перед собою завдання висвітлити громадсько-політичну діяльність професора М. Чубатого.

Для того, щоб проаналізувати даний аспект діяльності визначного ученого потрібно було б мати велику кількість матеріалів: протоколи засідань, його громадські виступи, спогади та інше. Звичайно, ми будемо аналізувати про цю ділянку його діяльності з тих матеріалів, які нам вдалося віднайти. Найбільш характерно, що громадсько-політичною діяльністю М. Чубатий починав займатися в часи, які називали "кризовими" для України.

Так, він вступив у боротьбу за відродження державності з самих її початків. Без сумніву, що найяскравішими у громадсько-політичній діяльності М. Чубатого були 1918–1919 рр. Ще до облоги Львова українськими вояками він став розвідником і кур'єром Центрального Військового Комітету, який готував переобрання влади від австрійської адміністрації й військової команди. Свою службу в першолистопадову ніч й після неї він описав у спогаді "Моя участь у першолистопадівім зриві" [1: 175–189]. Професор М. Чубатий згадує, що розвідча служба, як важливий чинник, була введена декілька днів перед переворотом і під час самого перевороту, тобто в листопадову ніч, про це подбав організатор Паліїв. Від Центрального Військового Комітету М. Чубатому було доручено організувати розвідку із студентів університету.

Важливість розвідки полягала в тому, щоб по-перше, розвідувач знав стан противника, в цьому випадкові Львова, по-друге, зріло та об'єктивно вмів оцінити зібрані факти і подати командуванню дійсний стан противника. Недооцінювати противника недобре, але й недобре, коли розвідувач дрібні спостереження роздуває до великих фактів в своїх фантазіях і не подає правильну інформацію про дійсний стан противника [1: 179].

В листопадову ніч було важливо не тільки слідкувати, за тим що відбувається по згаданих небезпечних місцях, але також, що діється по поліцейських станціях у цілому Львові. Після півночі Першого Листопада важливим було слідкувати, що діється біля військових казарм, які повинні були взяти українські частини о 4-ій годині ранку.

М. Чубатому Військове Командування призначило нічну службу в горі вулиці Личаківської, на якій знаходилося дві казарми, та два поліцейські відділи. М. Чубатий проживав по вулиці Потоцького, в монастирі СС. Василіянок, де був наставником сиротинця, заснованого митрополитом А. Шептицьким для воєнних сиріт. В холодний, дощовий вечір біля 9-ої години професор вийшов на працю [1: 180].

"Переворот був зовсім непередбачений, такий факт прямо виключали поляки, вважаючи прямо неможливим з боку українців. Ясно, що зайняття Львова вночі в п'ятницю 1-го листопада впало на поляків, як грім з ясного неба", – читаємо в праці професора М. Чубатого [1: 182].

Одним з його доручень на той час було роззброєння жандармерії в Миклашеві біля Львова. Необхідно було поїхати до Миклашева, який знаходився на схід від Львова та провести роззброєння 15 жандармів. Село Миклашево було велике та національно свідоме і звідти до Львова можна було привести добровольців [1: 184].

Професор дуже серйозно поставився до завдання військового командування. Прибувши до Миклашева, М. Чубатий почав суворо говорити з комендантом: "Пане коменданте! Я приходжу тут до вас від українського уряду, який від учора перейняв владу у Львові і в цілім краю. Від нього поручаю вам та вашим підчиненим жандармам, щоб ви зараз склали зброю до рук Н. Н., який обійме ще нині командування постерунку з ваших рук і з призначеними селянами буде від сьогодні виконувати службу безпеки в селі та околиці" [1: 185–186]. М. Чубатий, сказав це і почав дивитися прямо в очі комендантові. Після хвилини тиші старшому жандармові з очей покотилися сльози. І він промовив, що здасть зброю разом з своїми жандармами, чим виконає вимогу українського уряду. А також комендант зазначив, що його жандарм посланий у Львів на розвідку побачив: "на ратуші міста Львова на місці цісарської фани вже повіває українська фана" [1: 186]. Ось так без насилля було виконано доручення УНРади.

Отже, Микола Чубатий справився зі всіма завданнями, які ставило перед ним командування, у своїх спогадах згадував: "Я чесно став до помочі нашому військовому комітетові ще перед Першим Листопада, сумлінно виконував всі обов'язки на мене наложені, і тішуся, що не змарнував ВЕЛИКОГО ДНЯ" [1: 187].

Є дані, що М. Чубатий певний час був заступником голови уряду. Так, В. Гамуляк у статті "Тернопіль у боротьбі за державність" зазначав, що 21 листопада уряд ЗУНР переїхав зі Львова до Тернополя. Д-р Кость Левицький був головою уряду, а професор Микола Чубатий його заступником. В будинку тернопільської гімназії на вул. Костюшка та в сусідньому будинку польської гімназії на вул. Конарського влаштувалися урядові установи, але не довго вони перебували в Тернополі. 2 січня 1919 р. місцем перебуван-

ня уряду ЗУНР став Станислав до якого було перенесено всі урядові установи [2: 86; 3: 57].

Незабаром М. Чубатий був призначений асистентом секретаря освіти А. Артемовича Західної Облaсті Української Народної Республіки. З важливих функцій, які доручив М. Чубатому державний уряд, була участь у складі 40-членної делегації ЗУНР, як експерта до Києва в січні 1919 р. для проведення злуки двох українських республік в одну соборну українську державу, в Українську Народну Республіку, яку було проголошено 22 січня 1919 р. М. Чубатий був членом Трудового конгресу від галицької делегації, також першого виборного парламенту [7: 142].

Після цього доля знову внесла свої корективи в життя М. Чубатого. Опір окупантові й потреба вирощувати нове освічене покоління, змусило Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ) у Львові 20 вересня 1919 р. сповістити про утворення університетських курсів та їх програму. Хоч це сталося згідно зі статутом НТШ, поліція заборонила ці курси. Також було заборонено вести високошкільні курси Товариству наукових викладів ім. Петра Могили [5: XX]. Тоді в 1920 р. студентські організації розпочали систематичні університетські курси, а згодом за дорученням Загального студентського З'їзду, що відбувся в липні 1921 р. "приступлено до творення приватного тайного українського університету у Львові..." [8: 16].

Причиною утворення Університету була початкова відмова державного університету у Львові приймати українців взагалі, а зокрема тих, які боролися в рядах українського війська [5: XXI].

Професор М. Чубатий писав, що вступ до Львівського державного університету перед українською молоддю закрила польська окупаційна влада в 1919–1920 рр. "Коли старання Наукового Товариства ім. Шевченка... створити приватні університетські курси були без успіху, тайна революційна організація старших українських боєвих сил УВО рішались заснувати у Львові Український Тайний Університет, мабуть, одну академічну школу того типу в історії цивілізованого світу" [7: 142].

Правничий факультет запросив професора М. Чубатого викладати історію українського права. Його обрали до сенату й кураторії високих українських шкіл [9: 109]. Організація цього таємного університету та введення до його наукової програми самостійного предмета історії українського права спонукало М. Чубатого ще раз змінити пріоритет своїх наукових інтересів, праці і зайняти правильну громадянську позицію.

Її прийшлося йому проявляти в різні періоди життя та, мабуть, особливо в Америці. Бувши членом Міжнародної католицької організації "Пакс Романа" і директором Підсекретаріату Східних Справ, він виїхав з дружиною 10 серпня 1939 р. до США на Міжнародний конгрес цієї установи. Запланована тритижнева поїздка у зв'язку з початком Другої світової війни затягнулася для нього на всю решту життя.

Після приїзду до Нью-Йорку 21 серпня М. Чубатий взяв участь у конгресі, на який прибув до Америки. М. Чубатий згадував, що його приїзд до Америки, як члена міжнародної ексекютиви "Пакс Романа", став для нього в ті воєнні часи найкращою рекомендацією перед американською владою, тому що "Пакс Романа" в передвоєнний період мала характер антикомуністичної і антифашистської організації одночасно. За те всіх українців в США на той час підозрювали в антинацистських симпатіях. Тому М. Чубатий отримавши паспорт американського громадянина мав повну свободу для публічної праці та журналістської діяльності. Безперечно М. Чубатий широко використовував свободу пересування яка йому була надана [10: 114].

Відразу після приїзду професор почав активно займатися громадсько-політичною діяльністю. Так, велике задоволення для нього і прихильний відгомін отримала його доповідь у Колумбійському університеті на тему: "Характеристичні черти української культури" в серії виступів про Україну, організованих слов'янським департаментом того університету, за кошти Українського Народного Союзу. Доповідь була надрукована українською мовою у "Свободі" (липень-серпень 1941 р.), була перекладена англійською мовою і видана Університетом, але не увійшла в його бібліографію [10: 114]. Так само, як праця "Духове життя українського народу по Першій світовій війні", яка була написана на

замовлення центральної організації "Об'єднання" і надрукована у "Свободі" в кінці 1942 та на початку 1943 року [11]. У них він розкривав правду про Україну.

М. Чубатий в спогадах про свою діяльність відзначав, що до Америки у зв'язку з воєнними подіями в Європі емігрувало багато вчених істориків з Польщі, Чехії, Румунії та інших сусідніх держав. До війни було засновано союз істориків середньої та східної Європи, до якої належало НТШ, а М. Чубатий був його делегатом. Цей союз було відновлено в США з ініціативи професорів Галецького, Одложілека і інших. Головою був професор Галецький. М. Чубатого було запрошено до нього як представника НТШ. Цей союз восени 1943 р. скликав з'їзд у Нью-Йорку. Професор М. Чубатий проголосив доповідь на тему: "Problems of Modern Ukrainian Historiography", доповідь вийшла друком 1944 р. Особою цікавою для американських славістів як Європейського історика східної Європи зробили доповіді М. Чубатого у Колумбійському університеті та на з'їзді істориків. Професор Філіп Мозлі, редактор "Slavic and East European Review", був присутній на з'їзді у Нью-Йорку і запросив М. Чубатого до співпраці в його журналі. Славіст професор Маннінг з Колумбійського університету попросив М. Чубатого написати статтю про митрополита А. Шептицького, для протестантського журналу. Стаття вийшла в осінньому випуску того журналу під назвою: "A Clergyman Apostle of new civilization in Eastern Europe" [10: 16].

На наш погляд, справа про примусову репатріацію українських полонених і втікачів з німецьких таборів до СРСР ще до сьогодні як слід не з'ясована в історіографії. Мало хто знає про ті зусилля, що їх робили американські українці, щоб до тієї репатріації не допустити. У тих зусиллях брав участь також професор М. Чубатий. Його стаття у "Вільному Слові" (11, 12 і 13 вересня 1968 р.) подає про це дуже цікаві відомості. У ній поміщені фотокопії листа М. Чубатого до президента Г. Трумана від 16 червня 1945 року і відповідь державного департаменту 19 липня 1945 року. Там також описана авдієнція М. Чубатого у лідера американських соціалістів Нормана Томаса та його зустріч з Доротою Томсон, найвпливовішою американською журналісткою того часу та з редактором тижневика "Америка", які на сторінках американських часописів зайняли відповідну позицію щодо примусової репатріації, і це, безумовно, вплинуло на її припинення [6: 60]. Отже, і в цій справі М. Чубатий має заслуги перед Україною та українцями.

Невдача знайти викладацьку роботу в американських університетах повернула ученого до іще більш активної громадсько-політичної праці. Тоді настав винятковий час серед американсько-української громади. Ще перед вступом Америки у війну в 1940 р. на Конгресі українців у Вашингтоні було створено І Український Конгресовий Комітет Америки (УККА), проте він восени 1941 року розпався. Тому в той час виникла потреба в таких принципових й відважних людях, як М. Чубатий. Від свого учня він перейняв Українську Радіо Годину, яку перейменував в Українську Культурну Годину. У своїх передачах став проголошувати право українського народу на національну самостійність згідно з американськими демократичними засадами. Його статті на сторінках "Свободи" та радіопередачі були для українських патріотів променем надії та підтримки духу. М. Чубатий почав виступати з цілими серіями доповідей. Це переконало його що все-таки існує можливість обнови політичну репрезентацію американських українців. Перебуваючи в Детройті, М. Чубатий ще з деякими українськими патріотами створили Ініціативний Комітет для створення Ради Американських Українців, який 4 липня 1943 р. в день свята американської незалежності видав відозву до американських українців, запрошуючи їх на новий конгрес, щоб обрати новий УККА. Такий конгрес відбувся в січні 1944 р. у Філадельфії і був оновлений УККА. За пропозицією М. Чубатого було прийнято рішення видавати англomовний журнал "The Ukrainian Quaterly" ("Український Квартальник"). Він став засновником і редактором журналу. "Оснування англomовного журналу про Україну в ЗДА вважав я за найуспішнішу зброю, щоб виробити американську публічну опінію на справу українського народу", – писав М. Чубатий [10: 119]. "Український Квартальник" був призначений для вищої верстви англосакського світу – політичного, журналістського та наукового, тобто тих кіл, що мали вирішальний вплив на міжнародну політику. Він почав видаватися у жовтні 1944 р. і досить швидко здобув довір'я та прихильність у читачів, через те що з першого випуску у ньому подавалась інформація з посиланнями на

солідні джерела. Не дивлячись на те, що симпатії американського керівництва були іще на боці союзника США – Радянського Союзу число прихильників зростало з появою кожного номера. Так, найвища військово-політична установа в США Нешенел Вор Коледж (National War College) три рази просила дозволу передрукувати статті М. Чубатого з "Квартальника" для учасників щорічних студійних сесій. Редактор "Marine Corps Gazette", військового часопису найкращої частини американської армії, писав, що, читаючи "Квартальник", він "прийшов до переконання, що Український Квартальник є компетентним та найбільше об'єктивним інформатором в ЗДА про Советський Союз" [10: 120]. Після п'яти років роботи М. Чубатому стало відомо, що дирекція центральної бібліотеки Організації Об'єднаних Націй зарахувала "Український Квартальник" до 2 тисяч вибраних журналів світу, з яких статті читають працівники ООН. До 1957 р. професор М. Чубатий видавав цей журнал, де була об'єктивна, достовірна інформація про Україну.

У 1947 р. колишні члени Львівського Наукового товариства ім. Шевченка, за ініціативою професора В. Кубійовича, відновили НТШ в Німеччині. Сконтактувавши з ними, професор М. Чубатий, як дійсний член НТШ зі Львова, вирішив також зайнятися організацією американського відділу НТШ [12: 105]. Професор Ярослав Падох у книзі "Незнищене товариство (до 110-річчя НТШ), яка вийшла у Львові (1983 р.) про створення американського відділу НТШ писав так: "На загальних основуючих зборах, які відбулися в Нью-Йорку 29-го вересня 1947 року, заходами проф. Миколи Чубатого обрано президію Управи в особах: проф. М. Чубатий – голова, проф. д-р Роман Осінчук – секретар й о. Лев Чапельський – скарбник. Згодом кооптовано до Управи проф. Романа Смаль-Стоцького, д-ра Ярослава Падеха, д-ра Миколу Шлемкевича, проф. Лева Окіншевича, проф. Володимира Січинського й проф. Василя Лева" [13: 15]. Підтвердження про це можна знайти в таких книгах "Історія Наукового Товариства ім. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування 1873–1948" [14: 48], а також у праці "Наукове Товариство ім. Шевченка в ЗДА" [15: 12]. Воно співпрацювало з іншими українськими та іноземними науковими установами і товариствами, виступало з окремими українськими сесіями на загально-американських наукових з'їздах, вело власну бібліотеку й архів та репрезентувало українську науку перед науковим світом. НТШ проводило березневі Шевченкові свята й брало активну участь у підготовці загально-громадських Шевченківських академій. Так що Товариство займалося не тільки науковою діяльністю, коли головою був М. Чубатий (1947–1952 рр.), а громадсько-політичною працею, бо воно боронило добре ім'я нашого народу й обстоювало його право на те, чим втішається Захід, – незалежність і повну політичну й духовну суверенність. І це потрібно зарахувати до особливих заслуг історика.

Потрібно згадати, що М. Чубатий піклувався, щоб придбати в Нью-Йорку приміщення для НТШ і Дому Української Культури і це йому вдалося. З М. Чубатим співпрацював член НТШ о. Лев Чапельський, а згодом перші дійсні члени, д-р Р. Осінчук та д-р В. Калина. Ідея створення Дому Української Культури знайшла серед громадян прихильний відгук до такої міри, що "в 1951 р. ми мали вже \$ 10. 000. Головним жертводавцем став промисловець Семен Угорчак, який жертвував готівкою тисячу доларів та в тестаменті записав Товариству \$ 7. 000.

Тимчасово вислав я до Німеччини на руки д-ра Кубійовича для НТШ \$ 1. 200 допомоги, а з готівкою \$ 10. 000 приступив я до купна будинку для НТШ, себто Дому Української Культури за \$ 25. 000 в Нью-Йорку, зтягуючи позику \$ 12. 000 в Українськiм Народнiм Союзi. На бракуючу суму – \$ 2. 500 виставив я з дружиною довжний запис на нашу ферму. Тим способом в 1951 р. набув я дім, в якому донині знаходиться своє приміщення НТШ та Український Конгресовий Комітет", – згадував М. Чубатий [10: 121–122]. Хіба це не патріотичний вчинок? Тільки патріот України, щоб принести користь державі, міг піти на такий крок, ризикувати закласти своє майно, у згаданому випадку – ферму, яка допомагала сім'ї ученого пережити матеріальну скруту.

До громадсько-політичної роботи історика можна занести захист на сторінках "Українського Квартальника" Української Католицької Церкви і Української Православної Церкви. М. Чубатий підкреслював, що захищав особисто та різними способами Українську Католицьку Церкву і Українську Православну Церкву. У випадку Української Католицької

Церкви йшло про переслідування за віру, яке було захищене Статутом Об'єднаних Націй про "Основні Права Людини". У випадку ж Української Православної Церкви йшла мова про культурно-національне переслідування, яке не мало такого захисту. "Під час коли перед Об'єднаними Націями можна було з усією певністю доказати, що повна ліквідація Українсько-Католицької Церкви в Україні, це виразне переслідування релігії, того не можна було ніяким чином доказати, що Москва так само переслідує в Україні православною релігію" [10: 126]. Змішати одне з іншим, це означало цілком послабити скаргу українського католицизму без користі для українських православних [10: 126].

Обдумавши все ґрунтовно, професор М. Чубатий 5 грудня 1956 року написав листа до Микити Сергійовича Хрущова про релігійні переслідування в Західній Україні. Зокрема він писав: "Вас може здивувати оцей лист від незнамого Вам історика та журналіста, тому позвольте себе Вам представити. Я американський українець Західної України, по професії історик та бувший професор Українського Тайного Університету у Львові (1920–1924), згодом професор української Греко-Католицької Духовної Академії у Львові (1925–1939)..."

Нині я американський громадянин, однак я люблю свою батьківщину – Україну та радію, коли із-за моря прилітають з України вісті про краще життя українських мас на рідній землі. Я страждаю, коли довідаюсь про важкі переживання українського народу в Україні. Ось і це моє відношення до батьківської землі склоняє мене писати до Вас, Никито Сергійовичу...

Немає сумніву, що нищення української Греко-Католицької Церкви не йшло на благо ані України ані ССРСР; воно не принесло успокоєння в Україні тільки загнало тисячі вірних тої Церкви в підземелля. Інакше й бути не могло, бо Греко-Католицька Церква в Західній Україні відігравала високо позитивну роль в житті Західної України...

До США доходять вісті, що у Львові західні українці, не маючи в столиці Західної України ані своєї греко-католицької церкви, приневолені ходити та заспокоювати свої релігійні потреби в трьох римо-католицьких костелах призначених для невеличкої польської меншини у Львові. Доходять тут вісті, що вірні розгромленої Греко-католицької Церкви заспокоювати мусять свої релігійні потреби потаємно у відсутності своїх церков греко-католицьких священників. Іншими словами на Західній Україні, у своїй – як Ви кажете – державі українські греко-католики приневолені ходити до латинських костелів або мати підземельну Церкву, чого не було за довгі сотки чуженецького панування. Признаєте хіба, Вельми Шановний Никито Сергійовичу, що це аномальні відносини та прикріші, що це все діється в державі, якої господарем мав би бути сам український нарід, в Українській Радянській Соціалістичній Республіці...

Порушуючи в оцім письмі справу свободи віри для греко-католиків Західної України, як одну з найбільше пекучих справ українського життя в межах і УРСР, я вірю, Вельми Шановний Никито Сергійовичу, що для добра майбутніх відносин між українським та російським народом цю справу слід направити негайно та справедливо.

Кінчу з глибокою пошаною для Вас Микола Чубатий
Редактор "Українського Квартальника" [16: 139–143].

Микола Чубатий не був такий наївний, щоб надіятися, що його лист міг змінити політику незмінну протягом двісті років. Проте він хотів подати цей лист для зміни світової думки на захист свободи віри в Україні. Для того, щоб цього досягнути, лист був написаний в пристойній, необразливій формі. Як бачимо, лист написаний з національною гідністю та зберігає всі форми дипломатії. Професор М. Чубатий, звичайно, не надіявся отримати відповідь і, зачекавши три місяці, переклав його англійською мовою та надрукував в 13 випуску "Українського Квартальника" у 1957 році під заголовком: "В Обороні Релігійної Свободи в Україні". Як вступ до англійського перекладу листа до М. Хрущова професор додав звернення до лідерів трьох найбільших комуністичних партій, крім Все-союзної Комуністичної Партії, а саме: американської, італійської та французької [16: 138–139]. Отже, М. Чубатий мав відвагу та готовність приймати незвичайні рішення і повністю відповідати за них.

Над українською громадськістю в діаспорі нависла проблема денационалізації українського молодого покоління. У зв'язку з цим проблема виховання українських дітей в

українському національному дусі, їх навчання відповідного знання потрібно для популяризації українських самостійницьких ідей, врешті виховання українських наукових кадрів постала перед усіма ними з усією гостротою. Професор М. Чубатий, як визначний педагог і вчений мав до цих справ свою позицію. Останні його погляди на цю проблему подані в статтях "Про Годину історії України в гайскулі" [17] у "Свободі" 1969 р., а в часописі "Українське життя" 4 травня 1969 року – стаття "Дискусія над Гарвардською катедрою" [18].

Ще однією справою, що хвилювала українську громадськість у діаспорі – була справа створення українського католицького патріархату. М. Чубатий визначний знавець історії права української церкви не тільки інформував через пресу громадськість про законні підстави домагань частини української нації. Він опублікував статтю у "Свободі" в липні 1969 р. на тему: "До діалогу треба знати справу". Не зважаючи на фізичні зусилля, він брав участь у вічах та громадських зборах, які відстоювали цю потрібну справу.

Ці наведені приклади дають нам певну уяву про всебічну громадсько-політичну діяльність професора М. Чубатого. Підсумовуючи сказане раніше, маємо всі підстави стверджувати, що М. Чубатий був визначним українським ученим, патріотом, який у конкретних історичних обставинах провадив державотворчу працю у громадському та політичному житті.

Список використаних джерел

1. Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року. Зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. – Нью-Йорк, 1973. – 407 с.
2. Гамуляк В. Тернопіль у боротьбі за державність // Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина. Регіональний Історично-Мемуарний Збірник. – Філядельфія, ПА., ЗСА, 1983. – Т. 3. – С. 80–97.
3. Гамуляк В. Тернопіль у боротьбі за державність // Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів. – Тернопіль, 1992. – С. 52–64.
4. Падох Я. Микола Чубатий, 1889–1975 // Український історик. – 1975. – № 3–4. – С. 100–111.
5. Падох Я. *Sempre Tiro*. До життєпису Миколи Чубатого // Упошуках історичної правди: Збірник на пошану Миколи Чубатого 1889–1975 / Ред. Григор Лужницький і Ярослав Падох. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987. – С. XIII–XXXII.
6. Ждан М. Микола Чубатий // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 47–62.
7. Чубатий М. Як народжувалася наука історія українського права // Науковий збірник Українського Вільного Університету на пошану Івана Мірчука (1891–1961). – Т. VIII. – Мюнхен–Нью-Йорк–Париж–Вінніпег, 1974. – С. 140–148.
8. Мудрий В. Український Університет у Львові у 1921–25. – Нюнберг: Видавництво "Час", 1948. – 60 с.
9. Дорошенко В. Огнище української науки. Наукове товариство імені Т. Шевченка. – Нью-Йорк–Філядельфія, 1951. – 118 с.
10. Український Католицький Університет ім. Св. Климента Папи в першому п'ятилітті свого постановлення і діяльності. (1963–1968). – Рим, 1969. – 290 с.
11. Чубатий М. Духове життя українського народу по Першій світовій війні // Свобода, 1942, листопад–грудень [19 частин]; 1943, січень–березень [22 частини].
12. Кучер Р. В. Наукове товариство імені Т. Шевченка: Два ювілеї. – К.: Наук. Думка, 1992. – 112 с.
13. Падох Я. Незнищене товариство (до 110–річчя НТШ). – Львів, 1983. – 21 с.
14. Історія Наукового товариства ім. Шевченка. З нагоди 75–річчя його заснування. 1873–1948. – Нью-Йорк–Мюнхен, 1949. – 52 с.
15. Наукове товариство ім. Шевченка в ЗДА. – Нью-Йорк, 1963. – 42 с.
16. Nicholas D. Chubaty In Defence of the Religious Freedom in Ukraine; A Letter to Nikita S. Khrushchev // The Ukrainian Quarterly. – 1957. – Vol. 13. No. 2. – P. 138–143.
17. Про Годину історії України в гайскулі // Свобода. – 1969. Ч. 26–27.
18. Дискусія над Гарвардською катедрою // Українське життя. 1969. – 4 травня.

Nataliya Hryhoruk

MYKOLA CHUBATYI'S SOCIAL-POLITICAL ACTIVITIES

M. Chubaty's social-political work is elucidated in the article. The author describes M. Chubaty's participation in Norember Revolution in Lviv, in the Statemene of Unification (Akt Zluky), in organizing T. Sheuchenko Scientific Society in the USA and so on.

УДК 94 (477. 8)

Елла Бистрицька

УЧАСТЬ МИТРОПОЛИТА А. ШЕПТИЦЬКОГО У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ГАЛИЧИНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті аналізується роль А. Шептицького у розв'язанні освітніх, релігійних та низки політичних проблем Східної Галичини, які актуалізувалися на тлі загострення російсько-габсбурського протистояння.

Важлива роль у становленні та розвитку української національної ідеї, формуванні державницької ідеології, консолідації національних сил належить греко-католицькій церкві, яку протягом 44-х років очолював митрополит А. Шептицький. В його практичній діяльності, багатій теоретичній спадщині віддзеркалено значний період боротьби українського народу за свою незалежність, досягнення політичної, національної та релігійної консолідації. Цілком закономірно, що вплив митрополита А. Шептицького на суспільно-політичні процеси є предметом зацікавлення вчених. Багатий фактичний матеріал містять спогади сучасників митрополита – К. Левицького [2, 11], М. Бобжинського [4], І. Макуха [7]. Важливим джерелом наукової інформації є опубліковані збірники документів. Вони включають виступи митрополита, пастирські послання, листування, протоколи єпископських конференцій [8–10, 12–20]. Серед нових досліджень заслуговує уваги монографія О. Красівського [3], в якій розглядається діяльність А. Шептицького в умовах Австро-Угорщини. Вивчення діяльності Митрополита Андрея є важливим з огляду на складність та значимість цього періоду для подальшого розвитку державотворчих прагнень українського народу.

Початок ХХ ст. ознаменувався посиленням суперництва на Балканах між Австро-Угорщиною і Росією, що сприяло поживленню національно-визвольної боротьби бездержавних народів. Політичні партії Галичини впритул підійшли до втілення ідеї становлення Української держави. Це важливе завдання вимагало розв'язання цілої низки протиріч, в якому переплелися інтереси Австро-Угорщини, Росії, польських та інших політичних сил. Державницька ідеологія українського руху, яка сповідувала концепцію єдності етнічної України, суперечила австрійським, російським і польським політичним перспективам. Тому в Російській імперії і в Австро-Угорщині підтримували політику стримування розвитку культурно-освітніх прав українців, зменшення державних асигнувань на господарські потреби тощо.

Серед суспільно-політичних сил, які визначали політичне життя Галичини, вагоме місце посідала греко-католицька церква. 63,5 % населення краю вважали себе греко-католиками [1: 2222]. Реформаторська діяльність митрополита А. Шептицького ще більше зміцнила авторитет церкви серед віруючих. Сам митрополит був членом галицького сейму і Палати Панів у Відні. З 1903 по 1913 рр. призначався заступником маршалка га-

лицького сейму. Духовенство брало участь у розв'язанні важливих політичних та церковно-державних питань, які впливали на суспільне життя краю.

Напередодні першої світової війни особливої гостроти набуло питання освіти та виборчого права. Вища і середня освіта мали польський характер. У Східній Галичині полякам належало 39 гімназій, українцям – 6 [1: 2222]. Катастрофічний стан освіти спонукав депутатів сейму вимагати державної підтримки Наукового товариства ім. Шевченка, Руського педагогічного товариства з філією у Станіславові, відкриття українських гімназій та університету. Шокуючим для урядових кіл стало рішення А. Шептицького на знак підтримки української освіти закрити семінарію у Львові (1901) й на власний кошт вислати студентів богослов'я навчатися за кордоном [2: 368]. В 1902 р., виступаючи в сеймі, митрополит домагався відкриття гімназії у Станіславові.

Освітнє питання набуло широкого резонансу й вилилось у страйки студентів, які знаходили розуміння і підтримку в українському суспільстві. Ціною взаємних компромісів за п'ятдесят років крайової автономії вдалося домогтися відкриття українських державних гімназій у Львові, Перемишлі, Коломиї, Тернополі, Станіславі, Бережанах і Стрию. Під егідою Руського педагогічного товариства у 1908–1911 рр. було засновано ще 6 приватних гімназій, 1 ліцей і 4 вчительських семінарії [3: 67, 68].

Впродовж десятиліть нерозв'язаним залишалось питання вищої школи. Університетська проблема особливої гостроти набула у 1910 р. У своїх спогадах намісник М. Бобжинський визнавав, що польські політичні кола передбачали усі негативні наслідки відкриття університету для свого неподільного панування у краї. Викладачі університету вимагали надати закладу суто польський характер. На той час польська фракція у Віденському парламенті прийняла постанова, яка блокувала відкриття двох нових українських кафедр. В університеті було припинено габілітацію руських доцентів з огляду на настрої польської молоді [4: 308, 309].

У шкільній комісії Галицького сейму та Палаті панів українські депутати доклали чимало зусиль, обґрунтовуючи нагальну необхідність розвитку національної освіти, зокрема заснування українського університету у Львові. 28 червня 1910 р. А. Шептицький виступив у парламенті, наполягаючи на відкритті університету. У своїй промові митрополит був категоричним і апелював до австрійського уряду: "Задоволення всіх культурних потреб націй, що належать до зв'язку монархії, має для них велику важливість, однак воно є ще важливіше для самої монархії в її цілості так, що той, хто заступається в того роду справі, ... виступає як громадянин, який турбується добром Австрії" [5: 590].

Його позиція в питанні розвитку української освіти була достатньо принциповою. Поділяючи політику уряду, митрополит заявив, що не голосував за бюджет, в якому не виділено достатньо коштів на потреби народу. Як зауважував К. Левицький, це була перша промова українця в Палаті Панів.

Виступ А. Шептицького та інших депутатів були підтримані студентською молоддю. 1 липня, після відмови ректора створити з українських кафедр автономний відділ, відбулися сутички між українськими і польськими студентами. З'явилися барикади, а згодом зброя. В результаті перестрілки загинув діяч Комітету української молоді Адам Коцко, ще 10 осіб було поранено. Як виявилось, університетська адміністрація та поліція "знали про приготування польської боївки до нападу", однак не попередили студентських заворушень [2: 545, 546; 3: 71]. Питання відкриття університету було загнано в глухий кут.

Важливою справою на шляху утвердження прав української спільноти в Галичині було реформування виборчої системи, яка дозволила б повноцінно делегувати своїх представників до законодавчих органів влади. Рух за реформування виборчої системи розпочався у 1905 р. під впливом російської революції. Вона дала поштовх усім демократичним рухам у габсбургській монархії, а одночасно стала причиною ускладнення україно-польських стосунків. Віденський уряд усвідомлював, що міжнаціональна боротьба є небезпекою, яка підірве основи імперії зсередини, і в інтересах династії розпочав реформи [6: 90].

Виборча ординація отримала широку підтримку українського суспільства і виявила незацікавленість в її проведенні всіх польських партій, за винятком соціалістів. Східна Галичина вибухнула вічами-демонстраціями, які проходили майже в кожному населено-

му пункті й часто закінчувалися сутичками з поліцією. Деякі такі повітові віча збирали понад 10 тис. учасників [7: 48,50].

На проведення виборчої реформи відгукнулася УГКЦ. Про участь духовенства у виборчому процесі йшлося на конференціях єпископів. На прохання комітету народного з'їзду було вирішено, що митрополит і єпископи візьмуть участь у делегації, яка вирушить до Відня на зустріч з цісарем і урядом "щоби Галичина, а взглядно Русини були рівномірно трактовані при розділі мандатів до парламента" [8: 15].

22 січня 1906 р. А. Шептицький, як голова депутації, виголосив промову до цісаря Франца-Йосифа. У своєму зверненні митрополит обґрунтував право русинів отримати рівні з іншими народами імперії виборчі права. На фоні революційних подій у Росії делегати намагалися спростувати хибне уявлення про українців як бунтівників, яке склалося у Відні на основі краєвих звітів, й запевнити, що українці є законслухняними громадянами, рішуче підтримують впровадження урядової реформи загального, рівного голосування. Не менш важливим було те, що духовні владики (до складу делегації ввійшли також єпископи Г. Хомишин і К. Чехович) на державному рівні чітко окреслили власну позицію щодо політичних вимог народу.

Необхідно віддати належне греко-католицькому керівництву, яке підтримувало реформу не тільки на урядовому рівні, але й провело велику організаційну роботу серед духовенства, готуючись до проведення виборів. На наступній конференції у квітні 1906 р. єпископи вирішили провести повітові конференції кліру з метою вироблення солідарної позиції священників щодо кандидата. Їх зобов'язували голосувати на виборах тільки за узгоджену кандидатуру, в іншому разі – "усунутися від виборчої акції". Висувалися певні вимоги до особи майбутнього посла. Перш за все, "кандидат клира може бути лише чоловік знаний з пересвідчень католицьких так в теорії як і в практиці" [9: 16]. Настанови кліру на час виборчої кампанії були викладені у відозві, які направлялися в деканати.

Церква опікувалася не лише власними кандидатами. Зловживання, які мали місце, змусили листопадову конференцію 1906 р. звернутися до намісника "щоби признаних 28 мандатів до Парляменту дістали ся русинам", а не полякам. "Отже, правительство если не може вплинути і вздержати, нехай що найменше заховає нейтральність," – вказувалось у рішенні [10: 19].

Закон про реформу парламентських виборів набув чинності в січні 1907 р. Незважаючи на всі недоліки, він дав право активної участі у виборах до австрійського парламенту усім громадянам у віці від 24-х років. Вибори до парламенту продемонстрували блискучу перемогу українців над москвофільським напрямком. З 28 мандатів вони здобули 27 і разом з українськими послами з Буковини створили міцну групу в кількості 35 послів. Президент ради міністрів, барон Бек, визнав, що в Австрійській монархії існує українське питання, якого "центральный уряд досі не знав", але планує зацікавитись ним [11: 442, 458, 459].

Це був переломний момент в історії Галичини. Він ознаменував початок кінця неподільного панування польської шляхти в краї й засвідчив народження потужної національно-політичної сили, яка вперто йшла до втілення поставлених завдань. У боротьбі за національні інтереси політичні партії отримали значну підтримку збоку греко-католицької церкви. На державному рівні і серед віруючих духовенство на чолі з митрополитом А. Шептицьким активно розвивали національну ідею, наповнюючи її християнським змістом.

Загострення україно-польських протиріч надовго загальмувало реформу виборів послів до галицького сейму у Львові. Вибори у лютому-березні 1908 р. відбувалися в умовах адміністративного тиску, репресій і терору проти українських активістів. Мали місце криваві сутички і вбивства, як наприклад, селянина М. Каганця з с. Коропець Бучацького повіту, Стасюка та інших [7: 83]. Сеймові сесії 1908, 1909 рр. пройшли в атмосфері жорсткого протистояння.

Відсутність конструктивного українсько-польського діалогу у вирішенні нагальних проблем галицького краю, підтримка русофільства і невиразна позиція австрійського уряду сприяли консолідації українських політичних сил. Під головуванням митрополита

А. Шептицького 2. 02. 1910 р. відбулася спільна нарада українських парламентарів (членів Палати Панів і Палати Послів) Галичини й Буковини. В ній взяли участь також єпископи Перемиський К. Чехович і Станіславський Г. Хомишин. Нарада ухвалила спільну програму дій українських політиків. Зокрема йшлося про необхідність проголошення національно-територіальної автономії для Східної Галичини і Північної Буковини. Пріоритетними завданнями було визнано реформу шкільної освіти, поборювання панросійської пропаганди, розширення участі українців у віденському уряді [11: 536].

Справа нового виборчого закону до сейму стала предметом розгляду конференцій греко-католицьких єпископів у 1911, 1913 рр. Митрополит і єпископи звернулися з посланнями "О виборчій реформі", в яких засудили виборчі "надужиття" у вигляді "ошукаництва, нелегальности і підкупства", "фальшування голосів" і т. п. Вони закликали "обдумати таке сформульоване виборчих прав, такий поділ мандатів чи округів, щоби по змозі було виключене і перекупство" [12: 434].

Однак, особливого прогресу не спостерігалось. Як зауважував К. Левицький, польські партії потопали у своєму шовінізмі [11: 557]. Упродовж 1911 р. не відбулося жодного засідання сейму. Українські політики зосередили увагу на парламентських виборах до Відня, здобувши 29 місць. Політична заява нового складу Українського парламентського клубу декларувала вимогу національно-територіальної автономії у складі Галичини і Буковини [11: 586].

У цей період важливим напрямом стала робота серед населення з метою його активізації у боротьбі за політичні права. По містах і селах організовувались віча за підтримку сеймової виборчої реформи, відбулися партійні з'їзди у Львові. 9 липня 1911 р. на горі св. Юра пройшла багатолюдна маніфестація на честь митрополита А. Шептицького у зв'язку з його одужанням. "Це була прилюдна заява пошани від народу, який відчув, що на митрополичому престолі засів не тільки церковний достойник але й щирий син народу" [11: 575].

У вересні того ж року в Львові та Підлиссю широко відзначалося 100-річчя з дня народження о. Маркіяна Шашкевича. З нагоди ювілею А. Шептицький виголосив промову. Текст промови вказує на те, що митрополит розумів ті об'єктивні реалії, які уповільнювали процес політичної консолідації нації, і, таким чином, не дозволяли досягти реальних результатів в українсько-польському протистоянні. Однак, ні в якому разі не вважав за потрібне залишитись осторонь суспільно-політичних подій краю. Навпаки, звертаючись до присутніх, обґрунтував головне завдання духовенства: "В Руській патріотизмі Галичан мало поняття державности, династичности, мало історичних традицій, за те на цілій лінії вибитне, характеристичне, елементарне стремління: в Народ. Всі маємо то поняття, що люд се наша сила; що праця для него – се наша задача; що его добро – се наша будучність" [13: 597].

Війна балканських держав проти Туреччини (1912) несподівано пожвавила хід виборчої реформи. Під тиском Відня Коло Польське у квітні 1913 р. схвалило проект реформи. Несподіваними критиками проекту стали польські єпископи. 16 квітня вони оприлюднили Акт, у якому зазначалося, що проект реформи сприятиме радикалізації суспільства, а також суперечить основним католицьким засадам [4: 365–366].

У 1913 р. виборча реформа зазнала краху, як і загалом усі культурно-політичні вимоги українців. Шовінізм подоляків та ендеків не змогли здолати навіть урядові кола Відня. Аналізуючи причини провалу проекту реформи, М. Бобжинський звертав увагу на деякі суб'єктивні чинники, які супроводжували конфлікт. Зокрема, на глибоку ненависть польського архієпископа до греко-католицьких владик. [4: 369–370]. А загалом події навколо реформи ще раз підтвердили тотожність політичних орієнтацій польського кліру і ендецько-подоляцького табору.

Ламаючи опір противників реформи, цісар без попередніх консультацій з Колом Польським призначив намісником Галичини В. Коритовського і розпустив сейм. 30 червня 1913 р. відбулися вибори, які були успішними для українців. Майже не отримали представництва москвофіли, позбулися десяти сеймових мандатів поляки, в той час як українці обрали 31 посла [11: 956]. Справа виборчої реформи вкотре з усією гостротою постала у політичному житті Галичини, але одночасно актуалізувалася в австрійській

політиці. Вищі віденські урядовці були ініціаторами та учасниками численних засідань, консультацій польсько-українського діалогу. Посередницька роль у розв'язанні спірних питань належала А. Шептицькому та К. Чеховичу, яких президент міністрів Штюрк періодично запрошував до Відня.

У січні 1914 р. непоступливість політиків загрожувала зірвати увесь переговорний процес. На прохання намісника митрополит Андрей запропонував опонентам компромісний проект. Він виголосив промову на українській і польській мовах. За два дні (28.01.1914) був підписаний документ, у якому польські депутати погодилися на негайне відкриття університету. А згодом ухвалили зміни до виборчої системи. На думку К. Левицького, саме А. Шептицький відіграв вирішальну роль у досягненні остаточної згоди щодо сеймової реформи 1914 р. [11: 652, 685–689].

Позиція А. Шептицького у політичних питаннях характеризувалася виваженістю, яка ґрунтувалася на засадах християнської етики. Глибокою повагою до народів, у т. ч. до поляків, проникнуті його звернення. Одночасно він засуджував партійні роздори, які виступали чинником дезорієнтації населення, розпорошували сили нації і гальмували вирішення нагальних потреб.

У другій половині 1912 р. початок війни в Європі здавався неминучим. Плани визволення і усамостійнення України через перемогу центральних держав над Росією з новою силою актуалізувалися серед українського громадянства в Австрії. Вони мали своїх прихильників між українцями в Росії.

Загострення конфлікту на Балканах стало предметом обговорення конференції єпископату 12 жовтня 1912 р. Підтримуючи ідею федеративного устрою імперії, де належне місце займуть українці, керівництво греко-католицької церкви виразило підтримку віденському уряду [14: 40].

Військову кампанію 1914 р. національно-патріотичні сили розглядали з суто прагматичних позицій. Існувало переконання, що війна між Австро-Угорщиною і Росією дозволить позбутися протекторату Росії над Україною й створити незалежну державу. Для греко-католицької церкви перемога над Росією відкривала необмежені можливості для поширення ідей унії серед православних в Україні та Росії. У 1907 р., на тлі загострення міжнародної ситуації, папа Пій Х в усній формі уповноважив митрополита А. Шептицького очолити унійну акцію на Сході Європи. У 1907, 1908 рр. митрополит Андрей таємно виїжджав до Росії з метою встановлення контактів зі священниками, які поділяли ідеї возз'єднання церков. Провівши численні зустрічі, А. Шептицький повернувся з переконанням про необхідність та можливість проведення унійної роботи в Росії.

22 лютого 1908 р. Папа іменував Андрея Шептицького митрополитом Галицьким, адміністратором митрополії Київської і всієї Русі, як рівно ж архієпархій Володимирської, Полоцької, Смоленської, а також єпархій Луцької з екзархатом всієї Русі, Острозької, Новгородської, Мінської, Брестської, Вітебської, Мстиславської, Оршанської, Могилевської, Холмської, Белзької, Сіверської, Пінської, Туровської, і рівно ж Кам'янець-Подільської [15: 50]. Про перебіг подій в Римі А. Шептицький писав брату Казимиру: "На мою гадку, те, що тут сталося, то правдиве чудо... За три дні Бог дав мені більше, як ціла наша Церква від Берестейської Унії дістала" [16: 49]. На території всієї України Папа надав митрополиту Андрею патріарші повноваження. "Надходить переломна хвиля" – так означив митрополит римські події.

Це був небувалий успіх, який відкривав перспективу створення Київського патріархату, а відтак – нову сторінку в історії УГКЦ. Отримані права засвідчили зростаючий авторитет митрополита Андрея і його церкви в римських колах. В новій хвилі політичних подій, що розгорталися в Європі, УГКЦ повинна була стати форпостом формування ідеології релігійної єдності серед народів Російської імперії. Проект фантастичний, який мало враховував соціально-економічний, військовий паритет сил, а в сфері унійної роботи – духовні орієнтири націй. Однак, навіть незначні успіхи у налагоджуванні міжконфесійних зв'язків могли допомогти УГКЦ позбутися меншовартості в очах католиків, так і православних, посилити власні позиції в християнському світі.

Концепція відокремлення Сх. України від Росії і надання їй статусу національно-політичного суверенітету зі збереженням економічного і воєнного контролю з боку Авст-

ро-Угорщини була викладена у Меморандумі про майбутній устрій Української держави й надіслана 15 серпня митрополитом австрійському уряду. У третьому розділі документу розглядалися питання церковного устрою в Україні. "Ця організація, – підкреслювалося в документі, – повинна працювати в напрямі тієї самої цілі: відділити по змозі найповніше Українську Церкву від Російської" [17: 611]. Ставилось також питання про поширення унійної діяльності серед українців і створення, таким чином, єдиної церкви.

Наприкінці 1914 р. російські війська зайняли Львів. 30 серпня 1914 р. і повторно 11 лютого 1915 р. в митрополичих палатах і канцелярії Духовної Консисторії були проведені обшуки. Позиція митрополита та зміст підготовлених ним документів стали відомі російській розвідці. На підставі знайдених документів російською владою був зроблений висновок, що діяльність А. Шептицького "направлялась ним головним чином проти Росії і Православ'я" [18: 635].

Його перебування у Львові визнавалось шкідливим і небезпечним для російських військ. 19 вересня митрополита вивезли до Києва і згодом до Росії. Спроби митрополита розсіяти сумніви щодо антиросійської політики греко-католицьких ієрархів викликали ще більшу недовіру й переконання у нещирості намірів [19].

Поява Меморандуму і листа були обумовлені політичними реаліями того часу. Як український політичний діяч і громадянин А. Шептицький підтримував національні прагнення свого народу, як глава церкви – зобов'язаний був докласти всіх зусиль, щоб зберегти ввірену йому інституцію, як переконаний ідеолог православно-католицького єднання – зберегти за собою можливість й надалі проводити екуменічний діалог. Його перебування в Росії (1914–1917) під пильним наглядом поліції ще раз доводить, що він використовував будь-які можливості, для поширення своїх переконань серед православних.

Влітку 1916 р. війна набула позиційного характеру. Воюючі сторони відчували значні труднощі у подальшому веденні війни. З метою поповнення сировинних, людських і господарських резервів австрійські урядові кола вирішили проголосити створення залежної від імперії Польської держави. 5 листопада 1916 р. генерал-губернатори Варшави і Любліна від імені імператорів Німеччини і Австро-Угорщини оголосили маніфест про створення в майбутньому Королівства Польського. Документ отримав широкий міжнародний резонанс. З його оцінкою виступили Росія, Англія, Франція, США. Проблема польської державності набула міжнародного характеру і зайняла належне місце у післявоєнному устрої Європи. Документ фактично ігнорував національні інтереси і права галицьких українців, оскільки не передбачав поділу Галичини на українську і польську.

Тим не менше, українські політики продовжували відстоювати свої національні інтереси, використовуючи усі можливі засоби. 9 лютого 1918 р. було підписано таємний договір між Австро-Угорщиною та УНР щодо Галичини і Буковини. Австрія зобов'язувалась у липні 1918 р. виділити ці землі в окремий кордонний край. Холмщина і Підляшшя повинні були відійти від Польського королівства до УНР. Ратифікацію договору підтримав у своєму виступі 28 лютого 1918 р. в австрійській Палаті Панів А. Шептицький. Його промова відзначалася глибиною розуміння національних очікувань пригнічених народів, нових політичних реалій повоєнної Європи. Обґрунтовуючи право українців на Холмщину, митрополит сказав: "... принцип етнографічного обмежування не може подобатися тим, які звикли до гегемонії над іншими. Такої гегемонії не вдасться вже більше вдержати, вона належить до пережитих, ненормальних відносин перейшлої історичної доби. Це можливо й буде найбільшим досягненням цієї війни".

Він ще раз наголосив, що Україна повинна мати право на розвиток власного шкільництва і адміністративних органів управління. Через втрати, що поніс український народ в роки війни "ми, напевно, осягнули це право, і цього права ми домагаємося" [20: 678].

У липні 1918 р. Австрія відмовилась від своїх зобов'язань. Стало очевидним, що у зовнішній і внутрішній політиці віденських урядовців українське питання займало другорядне значення. У Відні вважали, що рівень національної і політичної зрілості українського суспільства є недостатнім для перемоги української справи. До кінця існування Австро-Угорської імперії основні українські політичні сили орієнтувалися лише на автономію

в її межах. В системі міжнародних домовленостей 20-х років цей фактор відіграв свою негативну роль, пригальмувавши процес українського державотворення.

У зазначений період греко-католицьке духовенство найактивнішим чином долучилося до становлення і розвитку української національної ідеї та консолідації національно-патріотичних сил. З цього приводу А. Шептицький зазначав: "Погляд, що єпископ не має вмішуватися в чисто політичні справи, є в основному фальшивим і ображаючим нас поглядом. Так само як всі громадяни, ми маємо право й часто обов'язок з'ясувати чисто політичні питання" [20: 675–676]. Греко-католицька церква сприяла участі населення у національно-визвольних змаганнях та державотворчих процесах. Практично у всіх сферах суспільного життя відчувалася підтримка духовенства. Відмінність позицій між політиками і духовенством стосувалися тактики досягнення мети. Церква виступала проти будь-яких проявів насильства та тероризму у мирний час. З усією рішучістю А. Шептицький засудив вбивство Потоцького, директора львівської гімназії Бабійчука та інші терористичні акти. Хоча тим самим викликав бурю незадоволення окремих політиків і преси. Однак, у сфері захисту національно-культурних прав українців можемо відзначити узгодженість ідеологічних засад греко-католицької церкви з програмними завданнями основних політичних партій краю.

Список використаних джерел

1. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. 6. – Львів, 1996.
2. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців, 1848–1914. – Жовква, 1927. – Т. 1.
3. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст.: Проблеми польсько-українських стосунків. – Львів, 2000. – 416 с.
4. M. Bobrzynski. Z Moich pamietnikow. – Wroclaw-Krakow, 1957.
5. 1910 р., червня 28, Відень. – Промова митр. Андрея Шептицького в австрійській Палаті Панів про потребу українського університету у Львові // Документи і матеріали 1899–1944. Том II: Церква і суспільне питання. Кн. 2. – Львів, 1999.
6. Демкович-Добрянський М. Потоцький і Бобжинський цісарські намісники Галичини 1903–1913 // Богословія. – Рим, 1981.
7. Макух І. На народній службі: Спогади. – Київ, 2001. – 572 с.
8. Протокол Конференції єпископату дня 11-го січня 1906 в Перемишлі // Конференції Архидієреїв Української Греко-Католицької Церкви (1902–1937). – Львів, 1997. – 106 с.
9. Конференція дня 23/4 1906 // Конференції Архидієреїв Української Греко-Католицької Церкви (1902–1937). – Львів, 1997. – 106 с.
10. Протокол Конференції Єпископату Галицького, відбувшої ся дня 11–12/3 1907 в Станіславові // Конференції Архидієреїв Української Греко-Католицької Церкви (1902–1937). – Львів, 1997. – 106 с.
11. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців, 1848–1914. – Жовква, 1927. – Т. 2.
12. 1913 р., травня 29, Львів. – Спільне Пастирське послання митр. Андрея Шептицького та ін. Списків до духовенства й вірних О виборчій реформі // Документи і матеріали 1899–1944. Том II: Церква і суспільне питання. Кн. 1. – Львів, 1999.
13. 1911 р., листопада 5, Львів. – Чернетка промови митр. Андрея Шептицького на могилі о. Маркіяна Шашкевича про обов'язки й завдання духовенства // Документи і матеріали 1899–1944. Том II: Церква і суспільне питання. Кн. 2. – Львів, 1999.
14. Конференція руского єпископату у Львові дня 12 жовтня 1912 // Конференції Архидієреїв Української Греко-Католицької Церкви (1902–1937). – Львів, 1997. – 106 с.
15. 1908 р., лютого 22, Рим. – Клопотання митр. Шептицького перед папою Пієм X про надання йому ширших прав для виконання душпастирської праці // Документи і матеріали 1899–1944. Том I: Церква і церковна єдність. – Львів, 1995.
16. 1908 р., лютого 16, Рим. – Лист митр. Шептицького до брата Казимира з приводу авдієнції у папи Пія X // Документи і матеріали 1899–1944. Том I: Церква і церковна єдність. – Львів, 1995.
17. Меморандум митр. Андрея Шептицького до Австрійського уряду про майбутній устрій Української держави // Документи і матеріали 1899–1944. Том II: Церква і суспільне питання. Кн. 2. – Львів, 1999.
18. Донесення Міністра внутрішніх справ Н. Маклакова до імператора Миколи II, начальника жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини полковника Меркулова про обшук в митрополичих палатах та конфіскацію архіву митр. Андрея Шептицького // Документи і матеріали 1899–1944. Том II: Церква і суспільне питання. Кн. 2. – Львів, 1999.
19. В полі-

тичних колах, а згодом серед науковців згадується вітальний лист, який був написаний А. Шептицьким до імператора Миколи II в період інтернування митрополита до Росії. Він був сприйнятий неоднозначно і використовувався опонентами для дискредитації особи митрополита. Вперше лист А. Шептицького до імператора був процитований петербургським журналістом А. Ксюніним у газеті "Новое время" (1917). На відбиток цієї статті, що зберігається в архіві митрополита Іларіона, посилаються у своєму дослідженні Савчук і Мулик-Луцик [С. Савчук, Ю. Мулик-Луцик. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. – Вінніпег, 1985. – Том другий. – 784 с.]. На згаданий лист посилається у своїй монографії Даниленко С. Т. Однак, не вказує використаного джерела [Даниленко С. Т. Дорогою ганьби та зради (Історична хроніка). – Київ, 1972. – 339 с.]. У "Довідці" НКДБ УРСР на митрополита графа Андрея Шептицького зазначається, що митрополит писав вірнопідданого листа російському царю, на який останній відреагував різко негативно [Львівський обласний державний архів]. На факт існування листа вказує "Донесення Міністра внутрішніх справ Н. Маклакова до імператора Миколи II". В "Донесенні" зазначається, що митрополит був висланий за межі Галичини і, перебуваючи в Києві, звернувся з листом до імператора Миколи II. На оригіналі цього послання є власноручний підпис імператора [18: 636]. 20. Промова митр. Андрея Шептицького в австрійській Палаті Панів про перемир'я у Бересті Литовському // Документи і матеріали 1899–1944. Том II: Церква і суспільне питання. Кн. 2. – Львів, 1999. – 1096 с.

Ella Bystrycka

METROPOLIAN A. SHEPTYTSKIY'S PARTICIPATION IN THE SOCIAL AND POLITICAL LIFE OF THE GALICIA OF THE EARLY XX CENTURY

The article analyses A. Sheptytskiy's role in solving education, religious and a number of political problems of the Eastern Galicia, that became urgent against the background of aggravating Russian-Habsburg confrontation.

УДК 94 (477)

Валентин Терещенко

СИСТЕМА ДЕРЖАВНОГО КРЕДИТУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД АГРАРНОЇ РЕФОРМИ П. СТОЛИПІНА (1906–1916 РР.)

У статті розглядається система державного кредитування сільського господарства в період столипінської реформи та її роль у здійсненні урядової аграрної політики.

Потреба в іпотечному кредитуванні сільського господарства, яка особливо гостро відчувається під час сучасного реформування аграрного сектору економіки, стимулює науковий інтерес до запровадження сільськогосподарського кредиту на Україні в роки столипінської аграрної реформи.

Царський уряд активно використовував можливості сільськогосподарського кредиту для впливу на розвиток аграрного сектору економіки. З цією метою протягом другої половини XIX століття була сформована система державного кредитування сільського господарства. В рамках цієї системи окремо слід виділити іпотечні банки та установи дріб-

ного сільськогосподарського кредиту. В даному випадку іпотечне кредитування передбачало видачу довгострокових позик під заставу землі.

Крім іпотеки основними формами сільськогосподарського кредиту були в першу чергу соло-вексельний, продтоварний та меліоративний кредити. Соло-вексельні позики видавались під підписку позичальником соло-векселя (боргового зобов'язання). При продтоварному сільськогосподарському кредиті сплата позики гарантувалась заставою сільськогосподарських продуктів. Окремо виділяли меліоративний кредит, який був спрямований на покращення умов землевпорядкування (при цьому малась на увазі не тільки меліорація, але й придбання насіння, нових порід худоби і т. п.). Ці форми кредитування використовувались селянами та поміщиками переважно для оперативного отримання дрібного (у порівнянні з іпотечним) кредиту.

Метою даної публікації є вивчення співпраці установ державного кредиту в період аграрної реформи Столипіна (1906–1916 рр.), а також дослідження їх ролі у реформуванні сільського господарства.

Основними джерелами для вивчення даної проблеми є матеріали ділової переписки, статuti, звіти іпотечних банків та землевпорядних комісій [1–5]. Головні напрямки роботи Селянського поземельного банку досліджували радянські вчені С. Дубровський [6], С. Сідельніков [7], А. Опря [8]. Цінні для нашої теми матеріали по діяльності іпотечних банків містяться в статистичному збірнику "Материалы по истории аграрных отношений в России в конце XIX – начале XX вв. Статистика долгосрочного кредита в России", складеному Н. Проскуряковою [9]. Окремі аспекти діяльності Дворянського банку досліджені в роботі Н. Єлісеєвої [10]. В сучасній вітчизняній історіографії робота державних кредитних установ досліджується в публікації М. Якименка та О. Краснікової [11].

В цілому для фінансової системи Російської імперії початку XX ст. характерне широкое розповсюдження в сільському господарстві іпотеки на фоні значно меншого розвитку інших форм сільськогосподарського кредиту. Ця невідповідність зумовлювалась, на думку Н. Проскурякової, особливостями пореформеної еволюції поміщицького господарства на шляху від відробіткової системи до вільного найму [9: 3]. Таке явище було характерним і для системи державного кредиту. Царський уряд найбільш активно вкладав кошти в сільське господарство саме через державні іпотечні банки. Державний іпотечний кредит в Російській імперії носив становий характер. Тогочасна державна політика була спрямована на збереження земельного дворянства та селянства, намагаючись перешкодити переходу сільськогосподарських земель у власність представників інших станів. Відповідно державний іпотечний кредит могли отримати тільки поміщики та селяни. Оскільки умови кредитування поміщиків та селян були різними, існувало дві державних іпотечних установи – Дворянський земельний банк та Селянський поземельний банк.

Уряд П. Столипіна для реформування сільського господарства активно використовував можливості іпотечного кредиту. Метою столипінської реформи було встановлення на селі замість общини приватного селянського господарства хутірського типу. На думку реформатора це повинно було покращити аграрну культуру і призвести до економічного зростання сільського господарства. Оскільки столипінська реформа була спрямована на розвиток селянського землеволодіння, значну роль в її проведенні на Україні відіграв Селянський поземельний банк.

Цей державний банк був створений в 1882 році і підпорядковувався міністерству фінансів. П. Столипін розглядав Селянський банк як один з головних інструментів впровадження аграрної реформи. Цьому сприяла різноплановість діяльності даної установи. Селянський банк, зокрема, практикував посередницькі операції, спрямованні на сприяння селянам в придбанні поміщицьких земель. Іншими видом діяльності був продаж земель селянам з фонду банку. В 1895 р. Селянський банк отримав право скуповувати землі поміщиків з метою перепродажу їх селянам. Така діяльність не є характерною для іпотечних установ, тому досвід діяльності Селянського банку в цьому напрямку є свого роду унікальним. Основним видом діяльності Селянського банку була видача кредитів під заставу селянських земель, в тому числі куплених у банку та при його сприянні. При цьому куплена земля була заставою, під яку Селянський банк видавав позику.

Уряд П. Столипіна намагався повною мірою використати можливості цієї іпотечної установи для поширення індивідуального селянського господарства фермерського типу. Тому у 1906–1908 рр. законодавча база діяльності Селянського банку була реформована з метою підпорядкування всіх напрямків діяльності цієї кредитної установи завданням урядової аграрної політики. Зокрема, клієнти банку, в першу чергу селяни-одноосібники, отримали ряд пільг. Наказ від 3 листопада 1905 року дозволяв видавати позику покупцям банківської або поміщицької землі в розмірі 90 % її спеціальної оцінки (це при тому, що приватні іпотечні банки видавали позики у розмірі не вище 60 оцінки закладеної землі). Безземельним та малоземельним з дозволу міністра фінансів і керуючого землепорядкуванням та землеробством Банк міг видавати позики в розмірі повної вартості купленої землі [7: 59].

Указом від 14 жовтня 1906 року з метою залучити ширші кола селян були суттєво знижені річні платежі на всі терміни позик. Кредитна діяльність Селянського банку показала потребу розширення кола банківських операцій.

Тому цілком логічним продовженням реформи став закон 15 листопада 1906 року. Селянський поземельний банк отримав виключне право видавати позики під заставу надільних земель. До того надільні землі не могли бути здані під заставу. Згідно даного закону позика переселенцям на нові землі могла становити 90 % від оціночної вартості закладеної землі, зведеної в одне місце, та 60 % за черезсмужний наділ. Згідно наказу 27 червня 1908 р. селянські товариства могли отримати позику в розмірі не вище 80 % від оцінки купованої землі. Позика в 85 % можлива була для товариств тільки у виключних випадках.

Отже, пільги отримали в першу чергу селяни-одноосібники. Для селянських товариств і громад створювались значно менш сприятливі умови. Це було продовженням політики уряду П. Столипіна, спрямованої на руйнування селянської общини та утвердження приватного селянського господарства. Таким чином, усі напрямки діяльності Селянського банку виконували ті чи інші завдання столипінської реформи. Продаж селянам-одноосібникам земель з фонду банку, що супроводжувався видачею пільгових позик в 90–100 %, повинен був сприяти кращому кредитному забезпеченню новоутвореного прошарку хуторян а також мобілізації на його користь земельної власності. Цій же меті були підпорядковані і посередницькі операції Селянського банку. Створюючи найкращі умови для селян-одноосібників при отриманні кредиту Селянський банк тим самим спонукав своїх клієнтів до виходу з общини і утворення індивідуального господарства. Кредити видані Селянським банком були необхідні селянам для розширення своїх земельних ділянок. Особливо актуально це було для українських губерній де найгостріше відчувалась нестача землі при високих цінах на землю.

В 1907–1915 рр. Селянський банк продав на Україні 589677 десятин своєї землі, з якої 519551 дес. або 88,1 % купили хуторяни та відрубники. Усього за цей період селяни купили на Україні безпосередньо у банку та при його сприянні 1452033 дес. землі [8: 14–15].

Іншою державною іпотечною установою був Дворянський земельний банк, утворений у 1885 році. У царському рескрипті від 21 квітня 1885 р. говорилось, що основним завданням цієї установи іпотечного кредиту є збереження поміщицького землеволодіння [11: 65]. В організаційному плані діяльність Селянського та Дворянського банку були тісно пов'язані. З 1885 р. Керуючий Дворянським банком, призначений міністром фінансів, одночасно очолював Селянський банк. Часто відділення обох банків займали одне приміщення. Проте умови роботи з клієнтом в цих банках мали відмінності. Позика в Дворянському земельному банку видавалась в розмірі 60 % при нормальній оцінці (в рідкісних випадках в розмірі 75 % при спеціальній оцінці) від вартості маєтку [10: 8].

Дворянський банк протягом усього періоду існування постійно надавав своїм клієнтам пільги у вигляді відстрочок платежі. Крім того система оцінки закладеного маєтку була сприятлива для клієнтів-поміщиків. В такий спосіб, через пільгові кредити Дворянського банку, уряд підтримував поміщицьке землеволодіння. Як показала практика, Дворянський банк не виконав покладених на нього урядом завдань по підтримці поміщиків. Кредити банку не могли зупинити скорочення дворянського землеволодіння. Керуючий

Одеськими відділеннями Селянського та Дворянського банку Сухотін у 1910 р. так оцінював результати державного кредитування поміщицьких господарств: "вільний кредит, який опинився в руках осіб, не підготовлених до його використання, переважно не був продуктивним. Гроші витрачались не на покращення маєтків, а проживались як додаток до прибутку з маєтку" [2 арк.: 16].

Це різко негативно позначилась на економічній Дворянського банку. Оскільки кредити, отримані у банку, поміщики у більшості випадків витрачали, а не використовували для розвитку своїх маєтків, заборгованість банку з боку дворянства неухильно зростала. Станом на 1 січня 1917 р. борг Дворянському банку з боку поміщиків України склав 313 млн. рублів. Дворянський банк став економічно нерентабельною установою, тому що політика із надання усіляких пільг та відстрочок перешкоджала йому продавати маєтки боржників з аукціону. Обсяги його діяльності почали неухильно скорочуватись. Протягом десятиліття, яке хронологічно співпадає з періодом столипінської реформи, площа закладеної в Дворянському банку земель скоротилась з 5423 тис. дес. в 1905 р. до 4788 тис. дес. в 1915 р., що є свідченням загальної кризи діяльності цієї установи [9: 42–45].

Таким чином, державний кредит мав переважно пільговий характер, проте способи надання пільг клієнтам в Дворянському і Селянському банках були різними. Дворянський банк надавав пільги своїм клієнтам у вигляді відстрочок або розстрочок платежів, скасування або зменшення розміру пені. Крім того, річні відсотки у Дворянському банку були невисоким. Пільговість кредиту Селянського банку полягала у високому співвідношенні суми позики до оцінки заставленої землі. Селянський банк видавав позики у розмірі 80–95 %, і навіть 100 % вартості застави, тим часом як позики інших земельних банків, в тому числі і Дворянського, становили 60–75 % вартості закладеної землі.

Таким чином, уряд за допомогою операцій Селянського банку з перепродажу землі намагався регулювати процес скорочення поміщицького землеволодіння та мобілізації земельної власності на користь селянства. Дворянський банк, своїми пільговими позиками штучно стримував процес розпродажу поміщицької землі. Це дозволяло поміщикам утримувати на високому рівні земельні ціни. Отже, діяльність Дворянського банку перешкоджала розширенню та розвитку селянського землеволодіння, у першу чергу приватного, і тому фактично суперечила завданням столипінської реформи.

Причини такої неузгодженості в роботі двох державних установ лежали не в економічній, а в суто політичній площині. Така суперечність між державними іпотечними установами була продовженням суперечності аграрної політики столипінського уряду. Намагаючись створити новий прошарок заможних селян-приватників уряд не міг не рахуватися з інтересами поміщиків, як головної соціальної опори самодержавства. Проте інтереси селянства і поміщиків часто були протилежними, що заважало уряду П. Столипіна послідовно проводити свою реформу.

Пільговість державного іпотечного кредиту призвела до того, що обсяги діяльності Селянського та Дворянського банків значно перевищували обсяги роботи приватних іпотечних банків. Станом на 1 січня 1915 р. на Україні в державних банках було закладено 8693 тис. дес. землі, тим часом як у приватних – тільки 5317 тис. десятин [9: 41–42].

Для впровадження аграрної політики уряд Столипіна використовував також можливості дрібного сільськогосподарського кредиту. У цьому плані нас цікавлять виключно державні установи та утворені за сприяння держави кредитні спілки кредитна діяльність яких у тій чи іншій мірі була спрямована на виконання завдань аграрної політики уряду Столипіна. Маються на увазі діяльність землевпорядних комісій, дворянських кас взаємодопомоги, а також сільськогосподарські кредити Державного банку.

На землевпорядні комісії була покладена функція надання хуторянам та відрубникам пільгового дрібного державного кредиту. Позики від Головного управління землевпорядкування та землеробства, видані землевпорядними комісіями покупцям землі у Селянського банку, спрямовувались в першу чергу на переселення покупця на куплену у Селянського банку землю. Такі видачі проводились в обмеженій кількості та в незначних сумах – до 165 руб. на сім'ю при переселенні далі 30 верст та 85 руб. при переселенні на ближчі відстані [1: арк. 27]. Тому пільговий кредит стосувався в першу чергу хуторян. Землевпорядні комісії видавали безвідсоткові позики селянам тільки після купівлі землі у

Селянського банку [3: арк. 29]. Така безвідсоткова позика видавалась селянину на 15 років, причому перші 5 років селянин нічого не сплачував і тільки протягом наступних 10 років повертав борг в казначейство рівними частинами [4: арк. 8]. Необхідною умовою для видачі позики було покриття будівель на хуторі вогнестійким матеріалом [3: арк. 179]. При неповерненні позики можливим був продаж нерухомого майна боржника. При використанні позики даного виду не за призначенням, сума позики відразу вилучалась у позичальника [4: арк. 29]. Крім того землевпорядні комісії здійснювали видачі з особливого грошового фонду позик та грошової допомоги селянам на здійснення найпростіших удосконалень агрокультури: меліорацію, купівлю інвентарю, вогнестійке будівництво, розвиток кустарної промисловості [1: арк. 20]. Позики землевпорядних комісій могли бути використані селянами для сплати недоїмок Селянському банку.

Дворяни також могли користуватися послугами дрібного кредиту. Ще 3 червня 1902 р. було затверджено статут губернських Дворянських кас взаємодопомоги. Такі каси засновувались губернськими дворянськими зборами. Держава активно сприяла діяльності Дворянських кас: при заснуванні губернської каси з казни надавалась одноразова сума на формування статутного фонду, визначена безпосередньо імператором. Крім того, щорічно держава надавала допомогу, що дорівнювала річній сумі грошових надходжень в касу від губернських дворянських зборів.

Згідно статуту, каси надавали позики для здійснення невідкладних платежів за кредити, отримані в іпотечних банках під заставу поміщицьких маєтків, що знаходились в даній губернії. Позики Дворянських кас видавались у розмірі до 20 % до суми всіх боргів, забезпечених заставою даного маєтку. При цьому загальна заборгованість маєтку не повинна була перевищувати 90 % його оціночної вартості. Термін позики – не більше 5 років. Позики видавались спадковим дворянам під заставу маєтку, або при поручительстві двох благонадійних землевласників губернії. Таким чином, діяльність Дворянських кас була спрямована на підтримку дворянського землеволодіння, і в першу чергу на збереження дворянських маєтків, закладених в іпотечних банках [12: 686].

Кредитування сільськогосподарських виробників здійснював також Державний банк. Він видавав поміщикам кредити на купівлю сільськогосподарських машин, а також дрібні позики під соло-векселі, під заставу продуктів [6: 451].

Отже, робота державних іпотечних банків та Дворянських кас, сільськогосподарські кредити Державного банку, кредитна діяльність землевпорядних комісій утворювали єдину державну систему кредитування сільського господарства. Головними ланками цієї системи були іпотечні банки, які видавали великі суми довгострокових позик. За допомогою Селянського та Дворянського банку уряд мав можливість впливати на економічний та соціальний розвиток села, на динаміку землеволодіння в країні, боротися з проблемою земельного голоду в українських губерніях та організувати переселенський рух. Дрібний державний кредит доповнював іпотечне кредитування і використовувався для оперативного вирішення поточних господарських проблем. Досвід роботи кредитних установ на початку ХХ ст. може бути використаний сьогодні для організації державного кредитування сільського господарства.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України у Києві. – КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 345. – Арк. 150.
2. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 859. – Спр. 404. – Арк. 10.
3. Державний архів Черкаської області. – Ф. 754. – Оп. 7. – Спр. 1. – Арк. 1–417.
4. Державний архів Черкаської області. – Ф. 754. – Оп. 7. – Спр. 23. – арк. 1–11.
5. Устав Крестьянского поземельного банка. – СПб., 1909 – 56 с.
6. Дубровский С. М. Столыпинская аграрная реформа: из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 599 с.
7. Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1980. – 288 с.
8. Опря А. В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906–1916 гг.): автореф... канд. ист. Наук: 07. 00. 02 / Днепропетровский гос. ун-т. им. 300-летия воссоединения Украины с Россией – Днепропетровск, 1982. – 24 с.
9. Материалы по истории аграрных отношений в России в конце XIX – начале XX вв. Статис-

тика долгосрочного кредита в России. Сост. Проскурякова Н. А. – М., 1980. – 49 с. 10. Елисеєва Н. О. Статистические публикации Дворянского банка как источник для изучения помещичьего хозяйства России конца XIX – начала XX вв.: Автореф. дис... канд ист. наук. – М., 1984 – 16 с. 11. Якименко М. А., Краснікова О. М. Робота з клієнтами державних земельних банків України в епоху вільного підприємництва (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. – 2001. – № 2. – С. 64–67. 12. Дворянские кассы взаимопомощи // Новый энциклопедический словарь (под ред. Арсеньева). – М., б.д. – Т. 15. – С. 786.

Valentine Tereschenko

STATE SYSTEM OF AGRICULTURE CREDIT IN UKRAINE DURING THE PERIOD OF P. STOLIPIN'S REFORM (1906–1916)

The article is dedicated to role of state credit system in the development of agriculture during the period of agrarian reform of P. Stolipin (1906–1916).

УДК 94 (477)

Юрій Молінський

МИРОН ТАРНАВСЬКИЙ І ВІЙСЬКОВА ФОРМАЦІЯ “УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ”

У даній статті зроблена спроба дослідження та аналізу військової діяльності Мирона Тарнавського як кадрового австрійського офіцера, старшини УСС, в майбутньому генерала УГА, пов'язаної з легіоном УСС під час Першої світової війни.

У багатовіковій історії України збройна боротьба народу за незалежність і соборність на початку XX століття є однією з найяскравіших сторінок. Важливу роль у цій боротьбі відіграв легіон Українських Січових Стрільців. Сформований під час Першої світової війни, він у майбутньому став основою національної армії ЗУНР – Галицької Армії. В ході Першої світової війни через УСС та ГА пройшло тисячі старшин і стрільців, серед яких особливо виділяються постаті українського офіцерства: Дмитра Вітовського, Михайла Барана, Григорія Коссака, Якова Струхманчука, Теодора Рожанковського, Никифора Гірняка, Степана Шухевича, Олени Степанів, Осипа Букшованого, Осипа Микитки, Романа Сушка, Осипа Думіна, Андрія Мельника. Визначне місце у цьому переліку займає постать старшини УСС та генерала Української Галицької Армії Мирона Тарнавського.

Досліджуючи постать Мирона Тарнавського, як військового діяча слід поглиблено вивчити його військову службу в легіоні УСС під час Першої світової війни. Таке дослідження дозволить більш докладно визначити його місце і роль у створенні національної армії, з усіма досягненнями та прорахунками допущеними ним під час командування підрозділами легіону УСС. Користуючись порівняльно-історичним та проблемно-хронологічним методами спробуємо проаналізувати чиники, що вплинули на формування його національно-патріотичних та політичних поглядів, висвітлити його військову діяльність в лавах Українських Січових Стрільців.

Характеризуючи публікації, в яких показано постать Мирона Тарнавського як військового старшини УСС періоду Першої світової війни слід зауважити, що вони переважно містять біографічно-описову інформацію. Короткі дані про перебування Мирона Тарнавського в складі УСС віднаходимо в енциклопедичних виданнях, зокрема у: “Довідник з іс-

торії України" [1], "Енциклопедія Українознавства" [2], "Генералітет українських визвольних змагань" [3], "Військова еліта Галичини" [4], "Народжені Україною" [5], "Український військовий календар" [6]. Такі праці як: "Мирон Тарнавський – Начальний Вождь УГА" М. Гордія [7], а також сучасні роботи "Генерал Мирон Тарнавський життя і чин" Б. Якимовича [8] та "Генерал Мирон Тарнавський" О. Панькевича [9] мають оглядовий характер, а щодо військової служби Мирона Тарнавського в УСС містять мізерні, епізодичні дані. Більш докладна інформація про перебування Мирона Тарнавського в УСС є в його мемуарній книзі: "Спогади генерала Мирона Тарнавського" [10], та спогадах адютанта Мирона Тарнавського січового старшини Володимира Старосольського "Rebus in arduis", надрукованих у альманасі "Пам'яті вождя УГА" [11]. Часткову інформацію про цей період життя Мирона Тарнавського вміщено у періодичних виданнях: "Сльози генерала Тарнавського" Є. Куртяк (Літопис Червоної калини) [12], "Мирон Тарнавський" Ф. Дудко [13], газетних публікаціях: "Генерал-четар Мирон Тарнавський" М. Литвина, К. Науменка [14]; "Слово про генерала Тарнавського" В. Гордієнка [15]; "Життя і чин генерала Мирона Тарнавського" [16], "... Був твердий як граніт" О. Панькевича [17]. Проте ці публікації не дають повної та вичерпної інформації до періоду перебування М. Тарнавського в УСС, і є суто оглядовими щодо всього життєвого шляху генерала.

Певні дані з досліджуваної проблеми вміщено в наукових працях: С. Макарчука "Українська республіка галичан" [18], М. Литвина, К. Науменка "Історія галицького стрілецтва" [19], С. Ріпецького "Українське Січове Стрілецтво" [20], В. Гордієнка "Українські Січові Стрільці" [21], О. Думіна Історія Легіону Українських Січових Стрільців [22], П. Мірчука Українська державність 1917–1920 [23], М. Лазаровича Українські Січові Стрільці [24] та інших. Цінна інформація про українське січове стрілецтво та про Мирона Тарнавського, міститься у фондах: Центрального державного історичного архіву України у Львові (фонд 353 т. – Легіон Українських Січових Стрільців, що нараховує 279 справ, 360 фонд адвоката В. Старосольського, де серед інших, містяться документи про діяльність Бойової Управи та її взаємин з УСС, фонд 309 – Наукове товариство імені Т. Шевченка – містить ряд матеріалів пов'язаних із легіоном УСС); Центрального державного архіву вищих органів влади та управління Україною (фонд 4097. – Кіш Українських січових Стрільців 1917–1918 рр. Представлений Книгою наказів Команди Коша УСС за 6.XI.1917 – 23.VI.1918 рр., фонд 4465. – Колекція окремих документальних матеріалів українських національних еміграційних установ, організацій і осіб, де містяться протоколи засідань, реєстраційні книги та фінансові звіти Бойової Управи УСС, ряд статей та спогадів, рукописних видань стрілецтва).

У даній публікації автор поставив собі за мету на основі досягнень української історіографії, широко залучивши опубліковані й архівні джерела, висвітлити військову діяльність М. Тарнавського в лавах УСС.

Військову службу Мирона Тарнавського в корпусі УСС можна поділити на два періоди згідно посад, які він займав у цій військовій формації: перший, як командир Вишколу (навчального військового центру для новобранців і фронтовиків – *авт.*) УСС (з січня 1916 до середини 1917 року); другий, як командир Легіону УСС (з 15 вересня до 15 грудня 1917 року). Крім того значний період часу (з травня по грудень 1915 року) Мирон Тарнавський, як командир сотні 35-го полку, був задіяний у важких боях під Болеховим, Заваловом, Семиківцями на російському фронті разом з підрозділами УСС.

Досліджуючи військову діяльність та бойовий шлях Мирона Тарнавського в період I світової війни, як командира військових підрозділів УСС, слід насамперед з'ясувати, що впливало на формування його національно-патріотичних та політичних поглядів та встановлення військової майстерності. В цьому плані слід пасамперед розглянути окремі аспекти його життєвого шляху.

Народився майбутній український генерал 29 серпня 1869 року в селі Бариліві [25] Бродівського повіту (нині Радехівський район) на Львівщині в сім'ї священика о. Омеляна Тарнавського [26]. Закінчивши початкову народну школу в рідному селі, хлопець здає екзамени і розпочинає навчання у Бродівській гімназії (тоді Цісарсько-Королівська вища реальна класична гімназії імені Рудольфа – нині гімназії ім. І. Труша – *авт.*), яку успішно закінчує у 1889 році [27: 5].

Закінчивши гімназію, М. Тарнавський проходить обов'язкову військову службу в австрійській армії. Закінчує піврічні старшинські курси у Львові (нині у цьому будинку біля Стрийського парку Військово-політичне училище [12]) та військову практику в 30-му батальйоні Краєвої оборони, що дислокувався у Бродах. Після однорічної відпустки, та короткотермінової роботи в Краєвій Управі Мирон Тарнавський остаточно пов'язує себе з армією.

Високу теоретичну та практичну військову підготовку М. Тарнавський отримує навчаючись у вищій офіцерській школі Відня, яку успішно закінчує в 1892 та на офіцерських курсах при цій же школі в 1896 роках [3: 248; 4: 248; 16]. Паралельно, проходить піврічну військову практику у 13-м піхотнім батальйоні у Тарнові [16]. Успішно склавши військовий іспит при вищій офіцерській школі у Відні М. Тарнавського приділяють з 1896 року в 18-й полк Краєвої оборони в Перемишль, а в 1899 у званні поручника направляють у австрійську військову частину у Самборі [7: 9]. З 1907 року за власним проханням, М. Тарнавського переводять у 35 полк Краєвої оборони, що базувався у Золочеві, де в 1909 році він отримує звання капітана і призначається командиром піхотної сотні [1]. Перебуваючи на різних посадах значну увагу приділяє військовій підготовці рекрутів, яких набирали з місцевого українського населення, займається вишколом старшин і підстаршин, веде для них курс української мови.

Зробити військову кар'єру в австрійській армії офіцерам-українцям було не просто. Наглядним прикладом упередженого ставлення австрійського командування до них є просування Мирона Тарнавського по службі в цісарській армії. Незважаючи на високу фахову підготовку, рангове просування було повільним, головною причиною цього була національність – українець, а крім того, його демократизм та лояльне ставлення до підлеглих. Так, у 45 років Мирон Тарнавський лише капітан, а за п'ять років Першої світової та польсько-української воєн пройшов шлях до генерала-четаря; від командира сотні до командира армії. Висока фахова підготовка та талант полководця яскраво проявився у ході Першої світової війни, що не змогло не привернути уваги вищого командування.

З перших днів війни М. Тарнавський, як командир піхотної сотні, на передовій. Своє бойове хрещення він прийняв на Бродівщині в районі Радзивилова, де біля с. Олієва, разом із своєю сотнею, стримав наступ ворожого кінного полку і тим самим дозволив відступити основним силам кінної дивізії генерала Заремби. В результаті за кілька днів його ім'я з'явилося у бойових повідомленнях з фронту [11].

Влітку – восени 1914 році сотня М. Тарнавського, відступаючи і прикриваючи головні сили, відзначилась в боях під Сасовим, Красним, Буськом, Львовом, Городком, Перемишлем. В бою під Магеровом він був поранений і після поневірянь в лікарнях Перемишля, Будапешта, Бадена, у травні 1915 року повертається на фронт під Славське, вже як командир куреня.

Знайомство Мирона Тарнавського з легіоном УСС відбулося у 1915 році. В ході бойових дій частин корпусу генерала Гофмана під Болеховим, Заваловим, Семиківцями Мирон Тарнавський мав можливість переконатись у боєздатності легіону УСС. До складу корпусу входили не тільки австрійські частини, а й два курені УСС. Весною 1915 року, переслідуючи відступаючу 9 російську армію в напрямку Стрия, австрійські та українські частини корпусу наступали через Тухолю, Сколе, Камінку, Тисів на Болехів, де зіткнулись з сильним опором російських військ [28: 320]. Саме в районі Болехова було сконсолідовано сильне угруповання російських військ, яке 29 травня завдало відчутного контрудару в напрямку Лисовичі – Гузіїв [22: 128]. Особливо важке становище склалося на фронті 130 бригади генерала Вітошинського в районі Болехова й Гузієва, що змусило австрійське командування ще 28 травня перекинути, на допомогу бригаді, курені УСС [28: 320]. Власне під Болеховим Мирон Тарнавський мав можливість вперше почути відозви про український легіон. Про цю подію М. Тарнавський згодом зазначав: "Вправді ще перед тим доводилося читати в часописах про Український Легіон, але коли маю бути щирий, ніколи не думав я, що це справді серйозне військо" [27: 43]. Ціною неймовірних зусиль, втратам та героїзму УСС, позиції корпусу під Болеховим було втримано, що дозволило в подальшому продовжувати наступ. В ході якого курень 35 полку під командою М. Тарнавського, як і сам полк, отримала наказ оволодіти Галичем, форсувати Дніс-

тер і наступати у напрямку Завалова на Семиківці до річки Стрипа. Наступ розпочався на початку червня 1915 року, а 27 червня ударна група корпусу оволоділа Галичем. В цій наступальній операції найбільше відзначилась сотня УСС під командою Д. Вітовського, яка першою увірвалась в давню княжу столицю, а за його наказом на міській ратуші було вивішено національний синьожовтий прапор [24: 58], що мало надзвичайно великий національно-патріотичний вплив на українське вояцтво.

З початком липня і переходом усієї Південної армії на лінію р. Золота Липа на два місяці припиняється загальний наступ для відпочинку і реорганізації армії. На цей період Південна армія генерала Лізінгена у своєму складі мала німецький корпус генерала Маршала, австрійський корпус генерала Гофмана, 19 піхотну дивізію, 38 мадярську т. зв. гонверську дивізію та Першу кінну дивізію [22: 132]. Частини легіону УСС, як і 35-й полк М. Тарнавського входили до складу 55 дивізії корпусу Гофмана, що складалася з 129, 130 і 131 бригад і на липень-серпень 1915 року займали позиції в районі Завалова над Золотою Липою. Саме тоді, за наказом армійського командування від 9-го серпня та наказу штабу корпусу від 21-го серпня, на основі двох куренів українського легіону було створено полк Українських Січових Стрільців – К. К. Ukrainishes Schutzenregiment № 1 [22: 133]. Таке безпосереднє сусідство з Українськими Січовими Стрільцями дозволило Мирону Тарнавському ближче ознайомитись з внутрішнім життям та побутом українського стрілецтва. Сталося так, що саме в районі Завалова поруч з сотнями куреня М. Тарнавського наступали підрозділи легіону УСС, що дозволило йому наочно оцінити організованість, військову тактику та боєздатність першої національної військової частини.

Наприкінці серпня 1915 року, в ході загального наступу Південної Армії, 129 та 130 бригади корпусу генерала Гофмана наштовхнулись на потужні оборони редути російських військ в районі Завалова і Маркова. Згідно наказу командування, 27 серпня 130 бригада розпочала наступ на ворожі становища в Заставчі. Передову ударну групу склали II курінь УСС та сотні 35 полку. В цих боях найбільшу ініціативу і рішучість проявили сотні УСС, які завдяки своїй активності здобули тактичну перевагу і, в результаті, перемогу. Найбільше в цьому бою відзначився четар І. Балюк, що на чолі віреної йому чети та ще двох чет 35 полку зумів прорвати оборону противника та вдерлись в його тили [28: 324].

Саме в Завалові Мирон Тарнавський ближче познайомився з галицькими старшинами Дмитром Вітовським, Василем і Петром Дідушками, а згодом з Григорієм Коссаком, Михайлом Галущинським, Степаном Шухевичем та іншими. Ці зустрічі та розмови з січовими активістами остаточно вплинули на формування його національно-політичних поглядів. Особливу увагу у своїх спогадах Мирон Тарнавський приділяє своїй зустрічі з Дмитром Вітовським характеризуючи його як "... чоловіка наскрізь ідейного, запального. Вже в тоні його бесіди було пізнати людину, яка про себе мало думає, лише підпорядковує свої думки, амбіції та особисті інтереси якійсь вищій ідеї" [18: 44]. Мирон Тарнавський підтримує погляди С. Шухевича, братів Дідушків, Д. Вітовського, Д. Паліїва – збереження УСС для збройної боротьби за здобуття української держави, що протистояли поглядам тієї частини старшин УСС, що стояли на позиції здобуття державності з рук цісаря як винагороду за вірність і безухильну службу. За для чого потрібно чітко і неухильно виконувати всі накази Начальної Команди Армії (центрального австрійського командування – авт.). Ці два шляхи здобуття державності були основним дестабілізуючим фактором ідейної цілісності УСС [29: 12].

На прохання Бойової Управи УСС в січні 1916 року Мирона Тарнавського в званні майора було переведено до Українського легіону. В листопаді 1915 року стараннями Н. Гірняка, командира коша УСС, та згодою вищого австрійського командування, всі сотні новобранців були виділені зі стану коша, на їх основі було сформовано окремий курінь – вишкіл УСС (навчальний центр для новобранців і фронтників). Первинно вишкіл складався з двох відділів під керівництвом поручника Вінічека, та та четаря П. Гарасиміва, які напочатку січня були об'єднанні в єдиний навчальний підрозділ, а на його коменданта було призначено власне Мирона Тарнавського, якого в липні 1916 року замінив на цій посаді К. Слюсарчук [22: 299]. "Була зима 1915 на 1916 р., коли в Світільниках в коші УСС з'явився сотник австрійської армії Мирон Тарнавський, – згадував В. Старосольсь-

кий. – Не знали ми тоді, що це одна з цих подій, які записуються на сторінках історії. В рядах тих, що мали стати і стали початком Української Армії, знайшовся той, хто мав стати начальником, тої армії вождем..." [11: 5].

У вишколі УСС, під керівництвом досвідченого командира, старшини-фронтовика домагалися високої індивідуальної підготовки стрільців і підстаршин. Інспекторами у вишколі працювали четарі С. Краснопера і П. Семирозум та хорунжий М. Девоссер та інші. Крім того, діяли двохмісячні курси підстаршин, а в Трускавці готувалися старшини. Одночасно підготовку могли проводити близько 3000 стрільців, а за роки війни навчалось понад десять тисяч старшин і стрільців [4: 251], що позитивно відбивалося на рівні боєздатності українського легіону. До речі варто зауважити, що подібної навчальної військової формації австрійська армія не мала.

Влітку 1916 р., під час Брусилівського наступу, Вишкіл УСС було переведено в Розвадів на Миколаївщині. При Вишколі діяв окремий адміністративний апарат, самостійна харчова управа, малярська і самодіяльна вишкільні групи, а також Пресова Квартира. В Розвадові почав свою діяльність т. зв. "Орден Залізної Остроги" – молодіжний стрілецький гурток на зразок лицарського ордену. В навчальній частині УСС з'явилися одні з найкращих стрілецьких пісень Р. Купчинського, Л. Лепкого, М. Гайворонського [15: 170].

З середини 1916 року, з приходом німецьких інспекторів, вишкіл УСС перейшов на німецьку систему військового навчання. На кожну сотню припадало по два німецький офіцери. Значно підвищилась якість навчання, за програмою вивчалися всі галузі військової науки, були введені і спеціальні курси: рукопашного бою, мінометні, хімічної оборони та інші. Навчання проводилося як в малих групах, так й індивідуально, застосовуючи найновіший досвід як наступальної так і оборонної тактики військового мистецтва. Всі військові команди і навчальні процеси проводились українською мовою. Навчання закінчувалося перевіркою, яку проводив командуючий німецького Армійського Вишколу [20: 169]. Проте серед цього позитиву слід відзначити і цілий ряд негативних аспектів для української військової формації: озброєння старого зразка, брак мінометів, кулеметів, гармат, мізерна кількість українського старшинського складу, особливо серед вищого офіцерства, а також спроба перевести всі військові команди в навчальному центрі на німецьку мову. До того ж призначення німецьких старшин в український навчальний підрозділ значно обмежувало його автономію. Австрійське командування неодноразово намагалося унеможливити перетворення українського легіону на військово-політичну формацію, розробляючи всілякі плани з його ліквідації [30].

В Розвадові Мирону Тарнавському, як командирі формування довелося приділяти більшу увагу не тільки організаційним питанням, а й муштрі новобранців. Справа полягала в тому, що з переходом вишколу до Розвадова почастишали перевірки з боку вищого австрійського командування. Частими гостями у ньому були: полковник Вараді, принц Оскар (син Вігельма II – авт.), та полковник Бернацький. Коли перших двоє прихильно ставилися до українського навчального підрозділу, то полковник Бернацький відкрито виражав своє вороже ставлення не тільки до навчального центру УСС, а й до легіону в цілому.

Прихильне ставлення М. Тарнавського до своїх підлеглих, домінування у підрозділі національної атмосфери викликало часті конфліктні ситуації між Мироном Тарнавським та полковником Бернацьким, що відзначався своїми шовіністичними поглядами щодо всього українського. Власне не без участі Бернацького майора Мирона Тарнавського було переведено до 35 полку. Командиром вишколу було призначено пполк. К. Слюсарчука, а після нього майора Г. Коссака і пор. С. Краснопера [20: 170].

Оцінюючи діяльність М. Тарнавського на посаді командира вишколу, один з його підлеглих М. Девоссер писав: "Мирон Тарнавський – кадровий старшина, отаман австрійської армії, людина надзвичайно врівноважена, з воєнним досвідом, з великим умінням щадити життя бійців на фронті, знавець вишколу новобранців, для старшин вирокумілий, але точний по службі, ворог всяких маркерантів" [31: 8]. Власне підтвердженням цього можуть слугувати відзнаки отримані за успішно проведену військову операцію в районі Куропатників на Поділлі. За ці бої командир куреня отримав відразу дві нагороди:

Хрест Залізної Корони і німецький Залізний Хрест [32: 11]. Крім цього, він уже мав Воєний Хрест Заслуги, Хрест Карла і кілька медалей [33: 113].

В липні 1917 року майора М. Тарнавського призначають командиром військової групи в складі 55 дивізії, до якої входять і рештки легіону УСС, що вціліли після бою з російськими частинами під Конюхами. В цьому бою з 26 офіцерів УСС залишилось 9, а з 952 тільки 444 стрільці [21: 27]. Більшість з них попала у полон, разом із командиром підполковником Ф. Кікалем. Залишилися лише ті відділи розташування який було за межами Конюх, а саме: технічна і будівельна сотні, чета скорострілів, та Гуцульська сотня. Таким чином, М Тарнавський був змушений послуговуватись реорганізованими залишками УСС. На їх базі було сформовано три нові сотні без загального командування. Місцем розташування цих сотень було с. Куропатники.

В ході загального наступу, який розпочався 19 липня, група Мирона Тарнавського захопила переправи через р. Збруч і першою, 29 липня, вступили на землі Наддніпрянської України [34: 11]. До складу переможної групи входили і підрозділи УСС, які в ході наступу часто перекидалися з одної частини фронту на іншу. Про перехід через Збруч і здобуття переправ було повідомлено вище командування армією у Відні, і безпосередньо самого цісаря. В донесенні було відзначено командира переможної групи Мирона Тарнавського, а віденський маляр Франц Трімнелль змалював цю подію на окремому полотні [36: 7]. Слід зауважити, що Мирону Тарнавському й раніше доводилося командувати бойовими сотнями УСС, які були приділені до його куреня 35 полку. Частини УСС розташовувалися в районі Чорткова і мали поставлене завдання атакувати і захопити Тернопіль. Цією операцією успішно керував Мирон Тарнавський [18: 38].

В кінці серпня 1917 року всі підрозділи УСС були переведені в с. Залісся на Чортківщині де було відновлено український легіон. Його командуючим від 15 вересня, призначають Мирона Тарнавського. В цей час він в значній мірі дбає про відновлення легіону, його чисельності, військової вправності, а особливо національно ідентичності та патріотизму. Задля цього було перешито військову форму, систематизовано січові відзнаки, створено і 28 жовтня в Розвадові освячено митрополитом Андрієм Шептицьким прапор УСС [24: 68].

У січні 1918 р. М. Тарнавського знову перекидають до австрійського війська – командиром 16-го піхотного полку [4: 252]. Причиною такого переведення були його проукраїнські погляди та зокрема підписання спільного звернення від усіх старшин до корпусної команди з проханням дати дозвіл на відсвяткування проголошення в Києві Українською Центральною Радою III-го Універсалу в якому проголошувалася Українська Народна Республіка [20: 182]. В своєму останньому наказі по легіону УСС від 8 січня 1918 року М. Тарнавський писав: "Виходячи з-поміж січового стрілецтва – дякую всім в імені власнім і в імені загальної нашої Справи за совісне сповнення тих обов'язків, які на кожного з нас наложив отся важка хвиля, коли постає і твориться Українська держава, під якої будову клало свої кості і буйні голови стільки наших товаришів... Почувався б я щасливим, якщо б серед Українського Січового Стрілецтва задержалась добра і щира згадка про бувшого отамана" [36: 427–428].

Одже проаналізувавши військову діяльність Мирона Тарнавського в УСС, можна підкреслити, що саме тоді проходить процес утвердження його національно-патріотичних та становлення політичних поглядів. Саме в співпраці з стрільцями і старшинами легіону УСС, формується ідейне бачення майбутньої української держави. Українські Січові Стрільці своїм героїзмом, самовіддачею, та самопожертвою були прикладом для наслідування, зразком для майбутньої національної армії її початковим ядром. Саме в створенні цієї армії значна заслуга в майбутньому її генерала. Перебуваючи на різних посадах в УСС він всіляко працював на вдосконаленні військової майстерності стрілецтва, на покращенні його побуту, культурного і духовного життя. За ініціативи М. Тарнавського було створено та освячено прапор УСС. Саме на його запрошення, для освячення прапора до легіону приїхав митрополит Андрій Шептицький. Значно допоміг по створенню подібного військової частини – полку УСС під командою Є. Коновальця в Наддніпрянській Україні. Власне ці військові формації стали основою українських армій – армії УНР та УГА командуючим якої був генерал Мирон Тарнавський.

Список використаних джерел

1. Довідник з історії України. – К., 2000. – С. 844.
2. Енциклопедія українознавства. – Львів: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 2000. – С. 3133.
3. Колярчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995. – 285 с.
4. Литвин М., Науменко К. Військова еліта Галичини. – Львів, 2004. – 375 с.
5. Народжені Україною. – Т. 1. – К., 2002. – С. 598–599.
6. Костюк П. Будівничий української армії. // Український Історичний календар. – С. 176–177.
7. Гордій М. Генерал Мирон Тарнавський – Начальний Вождь УГА. – Львів, 1936. – 133 с.
8. Якимович Б. Генерал Мирон Тарнавський – життя і чин. – Львів, 1994. – 25 с.
9. Панькевич О. Генерал Мирон Тарнавський. – Броди, 1997. – 48 с.
10. Ласовський В. Спогади Мирона Тарнавського. – Львів, 1935. – 197 с.
11. Старосольський В. Rebus in arduis // Альбом. Пам'яті Вождя УГА. – Львів, 1939. – С. 12.
12. Куртяк Є. Сльози генерала Тарнавського // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1991. – С. 53–55.
13. Дудко Ф. Мирон Тарнавський. // Дніпро. Календар-альманах на 1939р. – Львів, 1938. – С. 136–137.
14. Литвин М., Науменко К. Генерал-четар Мирон Тарнавський // За вільну Україну. – 13–14 квітня 2001.
15. Гордієнко В. Слово про генерала Тарнавського // Молода Галичина. – 29 червня 1991.
16. Якимович Б. Життя і чин генерала Мирона Тарнавського // За вільну Україну. – 23 вересня 1994.
17. Панькевич О. Був твердий, як граніт // Голос відродження. – червень 1998.
18. Макаруч С. Українська республіка галичан. – Львів: Світ, 1997. – 190 с.
19. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів: Каменяр, 1991. – 192 с.
20. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. – 360 с.
21. Гордієнко В. Українські Січові Стрільці. – Львів, 1990. – 48с.
22. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців – 1914–1918. – Львів: Червона калина, 1936. – 375 с.
23. Мірчук П. Українська державність 1917–1920. – Філадельфія, 1967. – 400 с.
24. Лазарович М. Українські Січові Стрільці. Національно-політична та культурно-просвітницька діяльність. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – 202 с.
25. Радеківський РАГС. Метрична книга села Барилова за 1866–1942. – арк. 8.
26. Центральний державний історичний архів України у Львові. Метрична книга села Барилова за 1835–1865. – Ф. 201. – Оп. 4а. – Спр. 121.
27. Тарнавський М. Спогади. – Львів: Вечірня година, 1992. – 127 с.
28. Крип'якевич І., Гнаткевич Б., Стефанів З. та інші. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ століття). – Львів: Світ, 1992. – 702 с.
29. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДІА України у Львові). – Ф. 353. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 12. Легіон Українських Січових Стрільців.
30. Центральний державний архів вищих органів влади і управління Україною. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 14зв.
31. Девоссер М. Шляхами Вишколу УСС // За волю України. – Нью-Йорк, 1967. – С. 252.
32. ЦДІА України у Львові. – Ф. 760. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 11. Генерал-четар Мирон Тарнавський – дещо з даних його військової служби.
33. ЦДІА України у Львові. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 113. Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР.
34. Лепкий Л. Вояк холодної крові і гарячого серця // Пам'яті Вождя УГА. – Львів, 1939. – С. 11.
35. Кох Г. Спомини про генерала // Українські вісті. – 1938. – Ч. 168. – С. 5–7.
36. Останій приказ генерала Тарнавського // За волю України. – Нью-Йорк, 1967. – С. 427–428.

Yuriy Molinski

MIRON TARNAVSKIY AND MILITARY FORMATION "UKREINIEN SICHOVY STRILTSY"

In this article was made attempt the research of the military activities Murona Tarnavskogo as the commanding Austrlian officer, foremen of the USS, in future-general of the UGA, which connect with the Legion of the USS during the first World War.

УДК 94 (477)

Володимир Старка

СТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ ПОЛІТИЧНИМИ ПАРТІЯМИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯМИ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Стаття розкриває основні аспекти творення та діяльності військових загонів і формувань різними політичними структурами на території Східної Галичини у міжвоєнний період.

У травні 2005 року Європейська громадськість буде відзначати 60-ту річницю перемоги коаліційних сил над нацистською Німеччиною. Цій події присвячено чимало історичних досліджень. Разом з тим, ще "залишаються білі" плями, які потребують детального вивчення. Саме до таких, малодосліджених сторінок, можна віднести історію створення військових формувань різними політичними структурами на території Східної Галичини у міжвоєнний період.

Наше дослідження даної проблеми ґрунтується на документальних матеріалах, які зберігаються у державних архівах Львівської та Тернопільської областей, нами враховано також і спеціальні наукові публікації, що стосуються даного питання.

Зазначена проблематика у сучасній українській історіографії розкрита недостатньо. Опубліковані з даної тематики дослідження умовно можна розділити на дві групи. Першу становлять публікації, які вийшли у радянські часи. Зокрема, у праці івано-франківських дослідників А. С. Шиндлера та В. А. Шиндлера містяться певні відомості про підготовку військових кадрів українськими національними організаціями [15]. Відомості про військовий вишкіл польськими, українськими національними та прокомуністичними організаціями подано в дослідженні "Фізична культура і спорт в Українській РСР" тернопільського історика Б. Є. Трофим'яка [14].

Проте, більше уваги даній тематиці приділено в історичних дослідженнях, які опубліковані з часу відновлення суверенітету України. Серед них варто відзначити роботи львівського дослідника М. Посівнича "Військова підготовка Організації Українських Націоналістів у 1929–1939 роках" [12], "Військова доктрина ОУН 1929–1939 рр" [11], а також вже згаданого, Б. Є. Трофим'яка "Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга половина XIX ст. – перша половина XX ст.)" [13]. Певні відомості містяться у довідниковій літературі [8].

Метою даної статті, є висвітлення основних передумов та етапів створення політичними організаціями, що діяли на території Східної Галичини мілітарних структур, та опис найвідоміших акцій цих воєнізованих формувань і організованих груп.

Хронологічні рамки даного дослідження охоплюють період з середини 1920-х років (часу захоплення частини західноукраїнських земель польською державою та початку відновлення діяльності мілітарних організацій) і до вересня 1939 року (часу початку Другої світової війни і приходу на ці землі нової – радянської, влади).

Під термінами польські, українські національні та прокомуністичні мілітарні організації, ми розуміємо всі їх складові частини.

Розкриваючи питання створення мілітарних організацій політичними структурами на території Східної Галичини ми виокремимо три основних напрямки, це:

- діяльність українських національних мілітарних організацій;
- створення польськими урядовими колами військово-спортивних організацій;
- прокомуністичні мілітарні утворення.

Такий поділ обумовлено тим, що в початковий період нацистської окупації території західних областей України в роки Другої світової війни, саме на основі цих організацій виникали перші осередки антинацистського руху опору.

Перша світова війна не вирішила всіх суперечностей, які її спричинили, і тому більшість європейських держав готувалися до нової війни, зокрема Німеччина, Італія, Угорщина та Радянська Росія [9: 447].

Не стали винятком і політичні організації українців, що діяли на західноукраїнських землях в умовах Польської окупації. Вони мали певні сподівання на нову війну в Європі, яка, на їх думку, могла створити сприятливі обставини для відновлення незалежної Соборної української держави. Саме тому українські політичні організації взялися за створення мілітарних структур, на базі яких мали би сформуватися власні збройні сили для участі у майбутньому конфлікті.

Не маючи змоги відкрито провадити військовий вишкіл своїх членів, українські національні організації створювали різноманітні спортивні товариства, під прикриттям, яких, і розпочали військову підготовку.

Серед перших у Галичині, постало, у 1925 р. українське фізкультурно–спортивне товариство "Луг". Створене за ініціативою Р. Шашкевича товариство мало на меті національно-патріотичне виховання української молоді та підготовку її до боротьби за незалежність України. "Луг" виник після заборони польською владою у 1924 р. спортивно–протипожежного товариства "Січ". Організаційна структура базувалася на трирівневій основі: центральний відділ у Львові, повітові і місцеві осередки. Організації "Луг", маючи напіввійськовий характер, забезпечували активну участь членів товариства у військовій підготовці (проведення польових занять, стрільб) [8: 176]. Свідченням того, що дана спортивна організація була лише прикриттям військового вишколу, можуть бути слова заступника голови "Лугу" Львова Ю. Мамчака, який на повітовому вишколі луговиків заявив їм: "Сьогодні займаємось гімнастикою, маємо надію, що скоро будемо займатися карабінами і будуть вони нашими власними. Ми є основою до утворення незалежної держави" [13: 476].

Для кращої організації військового вишколу, один із керівників "Лугу" Р. Шашкевич спільно із старшиною "Великого Лугу" та представниками польської військової влади на початку січня 1933 року розпочали складання підручника для руханково-спортивних товариств "Луг", який вийшов у 1936 р. правда перший підручник подібного типу, розроблений Р. Шашкевичем, вийшов ще в 1926 р. у Львові. Він мав 211 сторінок, велику його частину складала розділи, присвячені військово-прикладним видам спорту [13: 476]. Подібними вишколами займалися і учасники інших українських національних спортивних товариств, зокрема, "Пласту", "Сокола" та напіввійськової спортивної організації "Орлик-КАУМ" (Католицької акції української молоді) [14: 22].

Підтвердження інформації про військовий вишкіл учасників "Пласту", знаходимо в агентурних повідомленнях польської поліції. Так, наприклад, Комендант державної поліції Тернопільського воєводства Гончарук у своїй доповіді зазначав: "26 липня 1935 р. на території Тернопільського воєводства під час літніх таборів, молодь колишнього пласту мала проходити вишкіл з таких дисциплін, як наука картографії і теренознавства, розвідка, спостереження, військова муштра" [7: 1]. Станіславівський відділ державної поліції у своєму донесенні від 22 лютого 1929 р. повідомляв, що на території воєводства існують дружини пласту, які виховують українську молодь у військовому дусі. Вони проводять свої заходи у Станіславові, Стрию, Коломиї, Косові, Тисмениці [13: 192]. Під особливою увагою польської поліції був пластовий табір на горі Сокол у Підлютому Долинського повіту. Табір постійно охоронявся. Тут проводилися такі заняття: формальна муштра, марші, прийоми з пластовими палицями, карабінами. Відділи вишколювалися в атаках і обороні, стрільбі за допомогою пластових палиць у стрілецьких окопах, викопаних на горі Сокол. В таборі панувала зразкова дисципліна і зберігалася службова "таємниця" [13: 192].

Проте чи не найбільшу військову підготовку своїх членів проводила ОУН. На першому Конгресі Українських Націоналістів, який проходив 27.01.–02.02.1929 р. було ухвалено низку документів, якими було затверджено військову доктрину ОУН. Зокрема за-

значалося: "В умовах ворожої займанщини підготовку народних мас та її провідників і організаторів до збройної боротьби перебере окремий військовий осередок" [12: 83]. Керівництво ОУН добре розуміло, що без вишколеного у військовому плані населення важко буде здобути незалежну державу. Реалізація цих ідей відбувалася у двох напрямках: I – створення власної системи військового вишколу; II – встановлення контролю над спортивно-пожежними товариствами "Луг", "Пласт", "Сокіл".

Втілення ідей першого напрямку, має місце у резолюції Військової Комісії ухваленої пленумом Конгресу Українських Націоналістів, що відбувся 1–2 лютого 1929 р. Зокрема в ньому йшлося про наступне: "А) Українська озброєна сила мусить базуватися на засадах воєнної науки та досвіду. В) Мілітаризація населення та усього народу для рішучої боротьби" [10: 48].

Скликана Проводом ОУН у Празі військова конференція, ухвалила рішення про проходження військового вишколу всіма членами ОУН без винятку. Планувалося також видавати військовий журнал "Військові вісті" [1: 26].

Паризький осередок військового штабу ПУН у 1931–1932 рр. видав під загальною редакцією генерала М. Капустянського та полковника В. Колосовського сім невеликих брошур із циклу "Військове знання". В цій збірці вийшли лекції на такі теми: вступ, летунство, хемічна і бактеріологічна війна, танки, гармати, технічні та допомогіві війська, піхота, кіннота. У Відні генерал В. Курманович і полковник Р. Сушко написали та видали підручники для військового вишколу [12: 85].

Втілюючи свою військову доктрину, ОУН у кожному її структурному підрозділі передбачила посади референтів військового вишколу, в обов'язки яких входила і організація навчальних таборів і теоретичних курсів з військової справи [11: 94].

У 1929 р. (1928?) ОУН випустила листівку "Хлопці", у якій українських рекрутів закликали не дезертирувати з польського війська, а навпаки добре навчатися володіти зброєю, знайомитися з тим, що могло б стати у пригоді українській армії. "Прийде слушний час, і Ви обернете ваші кріси проти Польщі" [4: арк. 212].

У 1932 р. було створено десять інструкторських відділів, у яких працювало 90 осіб. Крім того, було сформовано окремий вишкільний відділ для дівчат. Спочатку проводилася теоретична підготовка, згодом отримані знання закріплювалися на практиці. Кожні півроку члени ОУН, які навчалися на вишкільних курсах, складали екзамени [12: 87]. Бойовикам заборонялося бути членами українських громадських організацій, щоб не наражати їх на репресії з боку влади. Проте, цю заборону нерідко порушували.

Перший військовий вишкіл, ОУН провела в 1930 р. у Чехії [12: 87].

ОУН. Активно готувалася до партизанської війни. Керівництво організації таку підготовку обґрунтовувала тезою, що весь світ готується до війни, і ми повинні бути готові до неї. В цій війні Україна стане епіцентром подій. І тому дя захисту українського народу ОУН виробить воєнну тактику малої війни, яка суттєво буде відрізнятися від тактики сучасних армій. Вона має базуватися на використанні географічних особливостей кожної з місцевостей та повної підтримки народу. У газеті "Сурма" була надрукована стаття "партизанка", в якій детально описані основні прийоми та засоби ведення війни малими та середніми відділами [12: 88–89]. Згодом час показав правильність цих ідей, і вся тактика дій УПА базувалася на цих інструкціях.

Крім того, учасників ОУНівського підпілля навчали основ конспірації, проведенні зовнішньої та внутрішньої розвідки. У 1931–1932 рр. була створена бойово-розвідувальна дівоча п'ятірка на чолі з Марією Кос [11: 96].

На одній з нарад у 1932 р. Д. Грицай виступив з пропозицією збільшити організаційний вплив на жіночий сектор, бо на його думку, в майбутній війні жінки будуть відігравати важливу роль у підпіллі та бойових операціях. З тою ж метою проводилися курси санітарів [5: арк. 7 зв].

Під час вишкільних ОУНівців навчали і того, які гасла вони мають застосовувати при веденні військової пропаганди. Вибір гасел визначався умовами, психологією населення, його мовою, особливостями краю чи країни. Серед пропагандистських акцій розрізняли: а) позитивні, тобто такі, що мають справляти позитивний вплив на населення; б) негативні – такі, що мають вплинути на когось чи на щось за певних обставин; в) випе-

реджувальні – ті, що пояснюють певні події суспільного життя; г) дезінформаційні – поширення неправдивих відомостей; "пропаганда розкладова" – акції, що сприяють анархії і безладу в середовищі ворога [12: 93].

Крім навчання української молоді військової справи у польській армії та на власних вишколах, члени ОУН проходили військове навчання у військових навчальних закладах інших Європейських держав. Спеціальні військові школи для українських націоналістів, було створено німецькою владою у Мюнхені (1923 р.), Пруській Голландії (1924), Гданську (1928) [15: 63]. З 1933 р. при Українському науковому інституті в Берліні існувала офіцерська школа ОУН. У 1937–1938 рр. провідні діячі ОУН на чолі із Р. Шухевичем закінчили скорочені курси при Баварській військовій академії [2: 26].

Певну допомогу у вишколі військових кадрів ОУН надавала Японія. Відомо, що сотник Р. Ярий та Є. Коновалець налагодили зв'язки з генеральним штабом Японії [12: 97].

Наведені вище заходи дозволили ОУН підготувати у міжвоєнне десятиліття значну частину західноукраїнського суспільства до збройної боротьби за незалежність України під час і після Другої світової війни.

Українському національному рухові польська державна машина, протиставила створені нею польські шовіністичні за духом мілітарно-спортивні товариства. Можна стверджувати, що дані організації створювалися швидше на протидію українським мілітарним утворенням, ніж для підпільної діяльності в умовах війни.

Воєводи західноукраїнських земель, виконуючи наказ міністра внутрішніх справ від 10 січня 1927 р., вимагали у своїх циркулярах до повітових старост активізувати роботу по створенню військово-спортивних організацій. Мета яких – підготовка слухняних солдатів [6: арк. 1, 18].

Військову підготовку польської шляхетської молоді на території Східної Галичини, проводило польське гімнастичне товариство "Сокул", яке забезпечувало військовий вишкіл молоді у своїх "постійних командах" [14: 14].

Процес військової підготовки охоплював широкі маси польського населення західноукраїнських земель. Проводилася спеціальна військова підготовка жінок (подібно до того, як це відбувалося в ОУН). Зокрема, в Тернопільському воєводстві існувало 39 відділень військової підготовки для жінок [14: 22].

Протягом 1928–1930 рр. кілька цивільних спортивних клубів було об'єднано з військовими частинами і вони отримали назву військово-цивільних клубів. Так, Тернопільський польський спортивний клуб "Креси" у 1929 р. увійшов до складу 54-го піхотного полку [14: 15].

Крім перелічених організацій на західноукраїнських землях діяли польські скаутські (харцерські) організації, а також військово-спортивний, терористично-шовіністичний за духом, "Союз Стшельців", який відновив діяльність у 1921 році [13: 15].

Учасники даної організації часто брали участь в антиукраїнських акціях, особливо під час так званої "Паціфікації". Зокрема, в складі загону карателів, що тероризував українське населення в с. Карлів Снятинського повіту на Станиславщині, 50 з 60-ти учасників були членами "Стшельця" [14: 19].

Військова підготовка та шовіністичний гарт молодих поляків в мілітарних організаціях, дадуть свої результати. Чимало з них стануть учасниками польського підпілля в час Другої світової війни.

Не були осторонь від процесів військового виховання населення західноукраїнських земель і представники прокомуністичного руху. Після провалу спроб засилання диверсійних груп з території УРСР, вище радянське керівництво вирішило покластися на підготовку військових кадрів на місці.

На західноукраїнських землях було створено низку гімнастично-спортивних товариств і клубів. Так, наприклад, у 1929 р. виникла комуністична організація "Сокіл", а в травні 1931 р. спортивну організацію "Більшовицький Пласт" створено у Львівському воєводстві. На теренах Тернопільського воєводства діяв спортклуб "Вперед" [14: 26–27].

Для координації роботи з військово-спортивної підготовки дорослого населення і молоді у 1931 році було створено військові відділи при ЦК КПЗУ і КСМЗУ [5: арк. 20].

Крім того, керівництво ЦК КПЗУ планувало створення загонів "Червоних стрільців", які формувалися з колишніх вояків УСС котрі у 1920 р. перейшли на бік Червоної Армії на території України, і згодом повернулися на західноукраїнські терени. Також мали бути створені загони самооборони, де мали пройти вишкіл майбутні учасники і керівники партизанського руху, який мав розгорнутися з початком нової "Імперіалістичної" війни. до самооборонних загонів мали залучати і колишніх членів УВО, які пройшли військовий вишкіл у своїй організації [5: арк. 21].

У спортивних товариствах, контрольованих КПЗУ і КСМЗУ виховували майбутніх борців за комуністичні ідеали та воз'єднання західноукраїнських земель з УРСР.

Слід відзначити, що низка українських низових організацій "Луг", "Каменярі", "Сокил" перебували під впливом прокомуністично налаштованих керівників. В 1936 р. в с. Ясениця Сольна Дрогобицького повіту товариство "Луг" очолював комуніст М. Сеньків. Він разом з колишнім військовим Д. Багрієм проводив військову підготовку сільської молоді [14: 31].

Популярність комуністичних ідей на теренах Східної Галичини, дещо підупала внаслідок голодомору на території УРСР. Ще більше вони втратили через розпуск у 1938 році КПЗУ та пов'язаних з нею молодіжних структур.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що в умовах польського окупаційного режиму українські гімнастично-спортивні товариства на західноукраїнських землях стали тими легальними осередками, в рамках яких патріотично налаштовані люди могли отримати військовий вишкіл для майбутньої боротьби за Українську державу. Чимало таких організацій перебували під впливом національних політичних структур – ОУН, УНДО та ін. Українському національному рухові, польська влада протиставила польські мілітарні організації. У непростій політичній ситуації своє місце під сонцем намагалися знайти і прокомуністично налаштовані кола західноукраїнського населення. Вони також намагалися встановити власний контроль над уже діючими українськими спортивними товариствами, створювали власні.

З початком Другої світової війни, на базі зазначених гімнастично-спортивних організацій та інших напіввійськових формувань виникають перші антинацистські підпільні організації. Найдієвішими виявилися осередки українського національного руху, які зуміли вести боротьбу не лише проти нацистів у час Другої світової війни, але і проти радянських репресивних органів по її закінченні. Польські підпільні структури, які виникли на базі організацій польського "Сокола", "Стрільців", "Харцерів" були швидко розбиті радянськими органами державної безпеки. Прокомуністичне антинацистське підпілля, що складалося переважно з колишніх членів КПЗУ, не змогло в часи нацистської окупації розгорнути дієвої мережі.

Список використаних джерел

1. Бедрій А. ОУН і УПА // Визвольний Шлях. – 1983. – Кн. 3. – С. 26.
2. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945) / ЛНУ ім. І. Франка; Канадський інститут українських студій Альбертського університету. – Львів, 2003. – 686 с. іл.
3. Державний архів Львівської області (далі ДАЛО). – Ф. 11. – Оп. 29. – Спр. 1086. – арк. 7 зв.
4. ДАЛО. – Ф. 121. – Оп. 1. – Спр. 357. – Арк. 212.
5. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1804. – 199 арк.
6. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 970. – 58 арк.
7. ДАТО. – Ф. 282. – Оп. 1. – Спр. 1183. – 13 арк.
8. Довідник з історії України. Том 2.: К. Бондаренко, В. Гордієнко та ін. За редакцією І. Підкови та Р. Шуста. – К.: Генеза, 1995. – 440 с.
9. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 752 с. + 8 кол. мап.
10. Муравський В. Протоколи засідань військової та ідеологічної комісії Конгресу Українських Націоналістів 1929 р. // Український визвольний рух. Збірник № 3. – Львів.: "Коло", 2004. – С. 39–61.
11. Посівнич М. Військова доктрина ОУН 1929–1939 рр. // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / голова редакційної колегії Я. Ісаєвич / (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Львів, 2004. – С. 92–101.
12. Посівнич М. Військова

підготовка організації Українських націоналістів у 1929–1939 р. // *Визвольний Шлях*. – 2004. – № 6. – С. 83–100. 13. Трофим'як Б. Є. Гімнастично–спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX ст. – перша пол. XX ст.). – Тернопіль: "Економічна думка", 2001. – 694 с. 14. Трофим'як Б. Є. Фізична культура і спорт в українській РСР. – Львів: "Вища школа", 1987. – 157 с. 15. Шиндлер А. С., Шиндлер В. А. Боротьба КПЗУ проти українського буржуазного націоналізму і сіонізму (1931–1939 рр.) // *Український історичний журнал*. – 1973. – № 7. – С. 61–68.

Volodymyr Starka

REACTION OF MILITARY GROUPS BY POLITICAL PARTIES(SETS) IN TERRITORY BY EAST GALACHINA IN THE TWENTIETH–THIRTIETH YEARS OF THE TWENTIETH CENTURY

Clause opens the main aspects of creation both actions of military groups and formations by various political structures in territory by east galichina in the twentieth-thirtieth years of the twentieth century.

УДК 94 (477)

Тетяна Савенко

НАУКОВО-ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті досліджується багатогранна діяльність Наукового товариства ім. Шевченка, яке стало у міжвоєнний період вогнищем української науки і духовності, його роль у піднесенні національної самосвідомості в умовах наступу на вітчизняну мову і культуру з боку польського та російського шовінізму.

В історії української науки Наукове Товариство імені Шевченка займає визначне місце. Довгі роки це була єдина на всю Україну, справді українська, наукова установа, що розвивала українську науку, в найширшому значенні цього слова. Наукове Товариство імені Шевченка (НТШ) було справжнім промотором української науки, тому що саме його діяльність, його праця сприяла національно-культурному відродженню українців другої половини XIX – на поч. XX ст. і відстоювала національно-культурні права українців в роки Другої Речі Посполитої. НТШ упродовж тривалого часу в складних соціально-політичних і економічних умовах було втіленням духовної культури українського народу. Діяльність Товариства постала тим джерелом, з якого кілька поколінь черпали мудрість, духовні сили, потрібні для утвердження національної свідомості, свободи особистості і свободи нації [1: 5].

Але Перша Світова війна перервала успішний процес розвитку наукової і суспільної діяльності НТШ. Наступ російської армії призвів до оволодіння нею територією Галичини, включаючи Львів. Російська адміністрація заборонила в окупованому краї діяльність українських товариств, зокрема і НТШ. Його приміщення були зачинені [9: 40].

Війна завдала значних збитків друкарні. Під час російської окупації позамикали і опечатували бібліотеку і музей Товариства, друкарню перетворили на свої потреби, друкували там російську воєнну газету "Львовское военное слово". В академічному домі по вулиці Супінського квартирували військові частини, вони знищили усі цінності. Тоді пропали цінні рукописи українських письменників, архів Юрія Федьковича, депозит Лесі Українки, збірки пісень Бодяньського [6: 95]. Були знищені каталоги бібліотеки, підшивки

українських часописів. Утікаючи військові вивезли із собою найкращу друкарську машинку та багато черенок, недавно придбаних Товариством, прихопили дещо з внутрішнього устаткування [20: 40].

Багато видатних діячів було заарештовано або інтерновано. Серед них і Михайло Грушевський, якого після арешту й недовгого перебування у в'язниці було вислано до Казані [15]. Під час війни померло ряд видатних членів НТШ. Серед них М. Павлик, В. Шухевич, І. Франко та ін. Був заарештований і висланий на заслання митрополит Андрей Шептицький. Померли меценати Товариства – доктор Т. Дембицький, І. Джинджора, М. Євшан-Федюшка, кустос музею О. Назаріїв [20]. Декого російська адміністрація розпорядилася депортувати до Росії, серед них і управителя книгарні Товариства А. Дермаля, який так і не повернувся, помер у Києві під час голоду 1922 року [4: 37].

Діяльність НТШ, перервана російською окупацією Галичини, налагодилась, властиво, аж у 1918 році. Тому що й після відступу російських військ, довго, майже, не було що друкувати через брак паперу і укладачів, які ще перебували у війську [22: 60–61].

Великих втрат зазнала бібліотека Товариства, також архів Етнографічної комісії, якого не встигли перенести з Академічного Дому до Нового будинку НТШ.

Все ж таки з 1916 до 1918 року вийшло чимало різних видань Наукового товариства ім. Шевченка, а крім цього монографія німецькою мовою А. Єнсена про Шевченка та Історія України в життєписах Костомарова у перекладі О. Барвінського [13: 20], збірку статей В. Щурата "На досвідку нової доби" [22: 62].

Але пожвавлення тривало надто недовго й було перерване польсько-українською війною, що вибухнула 1.11.1918 року. Приєднання Галичини до Польщі дошкульно відчували українські науковці, згуртовані в НТШ. Як офіційна галицька установа Товариство в системі Австрії отримувало грошову допомогу і деякі привілеї для своїх підприємств [17]. Тепер в нових умовах науковцям, членам НТШ прийшлося заробляти на прожиття, число їх зменшилось. Невелика група дійсних членів НТШ переїхала у Східну Україну, сподіваючись там, в умовах українізації, знайти можливість продовжувати свою наукову працю [19: 493].

У 1923 р. польський уряд відібрав право на виготовлення українських шкільних книжок у друкарні Наукового Товариства. Розпочалися обшуки поліції, дрібні причіпки. Обов'язковою була присутність комісара поліції на загальних зборах Товариства 1923 року. Після окупації Львова поляками професорів-українців було звільнено [9: 44–45].

Польська влада проводила шовіністичну політику проти Наукового Товариства, накладаючи надмірно великі податки на будинки і підприємства, хоча воно, оскільки використовувало весь прибуток на цілі культури, повинно було бути звільнено від них [18: 67–70]. Митна влада намагалась утруднити функціонування Товариства тим, що брала за книжки, надіслані для бібліотеки з-за кордону, але накладала мито на літературу бібліотеки НТШ, яку вона надсилала зарубіжним закладам, членам Міжнародного Союзу наукових бібліотек. Цензура часто конфісковувала надіслану з-за кордону пресу, особливо із США та УРСР, незважаючи на науковий характер бібліотеки [17: 147–150].

Революційні події 1917–1918 рр. на Наддніпрянщині мали великий вплив на населення Галичини, Буковини та Закарпаття, незважаючи на те, що воно було за кордоном. Озброєні багатими традиціями визвольних змагань, західні українці посилили боротьбу за національно-державне відродження краю. Досягненню їх віковичної мети сприяло і міжнародне становище. Восени 1918 року над Австро-Угорщиною нависло марево розпаду. 19 жовтня 1918 року одностайно було прийнято постанову про створення на українській етнографічній території в Австро-Угорщині Української держави [10: 201–203]. Відбулось фактичне відродження української державності на західних землях. Це викликало великі сподівання на повноцінний розвиток науки, освіти, культури [21: 63].

Однак, ЗУНР із самого початку опинилась у надзвичайно важких військово-політичних та міжнародних умовах. Ніхто із поляків як військових, так і цивільних не думав стати на ґрунт самовизначення народів і погодитись з фактом існування української держави в Галичині. Поляки негайно почали організацію своїх військових сил у Львові. Вихід із цієї важкої ситуації уряд ЗУНР бачив у об'єднанні молоді галицько-української держави з Наддніпрянщиною. 22 січня 1919 року Трудовий конгрес майже одностайно

ухвалив універсал про злуку ЗУНР з УНР, переіменувавши в Західну область Української Народної Республіки. Яка проіснувала більше восьми місяців, впала, у зв'язку з неможливістю тримати фронт проти переважаючих сил польських інтервентів, впала, її історія – героїчна й водночас трагічна, сторінка визвольних змагань українського народу, який, незважаючи на великі втрати, збагатився новим досвідом, знаннями і вміннями [10: 204].

Українські визвольні змагання зазнали поразки насамперед через низький рівень національної свідомості українства, успадкувавши від довгої політичної неволі, в якій традиція і вага власної державності завмерли в народній масі. А майбутнє народу визначається насамперед його освітою, набуток якої розкриває духовні творчі сили суспільства і призведе до нового відродження державності [5: 40–42].

Чи не найбільшу роль у цьому відігравали науковці, згуртовані навколо НТШ. Вони активно взялися за народну, зокрема вищу освіту, організацію українського університету у Львові. Головна мета цих змагань полягала в організації вищої освіти, створення національних вищих шкіл, насамперед університету на Західній Україні. Ця організація і встановлення у Львові українського вищого навчального закладу була справжньою "боротьбою за університети" [15: 35–37].

Сенат Львівського університету проголосив про те, що він перестає бути утраквістичним і перетворюється на суто польський. Ректор цього університету оголосив, що до навчання в університеті імені Яна Казімежа допускаються тільки громадяни польської держави, які відбули службу в польській армії, а також громадяни союзних і нейтральних держав. Члени УГА належали до ворогів Польської держави, отже залишались поза майбутнім контингентом студентів цього навчального закладу [7: 147].

Українська громадськість відразу відреагувала на цю заяву ректора. Назріла потреба робити радикальні кроки. Першим з таких кроків – була необхідність створення паралельної української вищої школи [9: 44].

З ініціативи НТШ приватний Український Університет передали формально Товариству Наукових Викладачів ім. Петра Могили, яке мало право відкривати курси на вищому науковому рівні. На таке оголошення польська окупаційна влада відповіла, що члени НТШ І. Свенціцький і Ф. Колесса, які підписали звернення до влади, не мають статутних положень [20: 52].

Була зроблена ще одна спроба легально відкрити університетські курси у березні 1919 року через Ставропігійський інститут. Але польська влада не допустила реалізації цієї спроби з допомогою поліції. Звернення української громадськості Галичини до керівника держави Ю. Пілсудського залишилось без відповіді. Тоді 30 червня 1920 р., під патронатом НТШ, дев'ять найбільш представницьких українських організацій Галичини видало "Меморіал українських наукових та культурних установ академіям, університетам та іншим науковим закладам цивілізованого світу", в якому було стисло викладено історію боротьби українського народу Галичини за університет та подано найновіші факти задумів і дій польських окупантів проти спроб відкрити у Львові українські університетські курси [17: 150].

Цей протест дещо розтривожив польських політиків. Вони поставили за мету замаскуватись перед зарубіжною громадськістю [19: 375].

Польський міністр освіти Ратай наприкінці серпня 1920 року запросив представників українських науковців Львова, які були найактивнішими учасниками "університетських акцій", – К. Студинського, В. Щурата, Ф. Федака – й повідомив їх, що уряд надає можливість відкрити першого січня 1921 р. український університет в м. Станіславі (тепер Івано-Франківськ). Для реалізації цієї мети буде виділено 3 мільйони польських марок – дуже мізерну суму грошей, як на той час, тому що відбувалась постійна девальвація цієї валюти. Українські представники заявили, що українська громадськість не погоджується на університети поза Львовом. Ідея створення університету поза Львовом є абсурдною, через брак бібліотек, необхідних наукових установ, і навіть хоча б тому, що ніхто з поважних українських науковців не згодиться на переїзд і роботу в такому закладі. На цю заяву Ратай відповів, що у разі відмови українських науковців польський уряд запросить

викладачів з-за меж Західної України. Таким чином, ці "переговори", вірніше їх видимість припинилися [9: 48].

У Львові кількість, саме, українських студентів зростає. Здебільшого це були воєнні інваліди, полонені УГА, котрим вдалось вирватись з в'язниць та концтаборів, дівчата. Вони об'єднуються і відновлюють студентські Товариства, які існували перед першою світовою війною: Академічну громаду, Академічну поміч, Медичну громаду, Клубок правників, Студентський союз. Центром відновленого студентського руху стає Академічна громада, яка розмістилась в Академічному Домі по вул. Супінського, 21. Ця громадська організація веде переговори з ректором Львівського університету ім. Яна Казімежа у справі українських студентів. Ці переговори закінчуються безрезультатно [17: 152].

Вже на початку 20-х років (1921 р. – окупаційний) відбувся перший прийом студентів на три факультети: філософський, юридичний (правничий), медичний. Але навчання на них проходило нелегально. Заняття відбувалися в приміщенні Академічного Дому, яке згодом стало затісним, тоді їх перенесли до жіночого монастиря сестер Василіанок, на інші місця, навіть до приватних квартир. В 1920–1921 рр., на початку другого семестру до співпраці в університеті було залучено 54 викладачі, з них 25 доцентів, хоча студентів було всього 62 [9: 62–65].

Ось так взявши всю відповідальність за рівень, розвиток, і взагалі існування української науки, Наукове товариство ім. Шевченка, у 1920 році організувало унікальний в історії української культури таємний університет у Львові. Який при постійному розігнанні окупаційною владою та її поліцією зміг проіснувати до 1925 року [18: 65].

За час існування і праці таємно, в "катакомбах" кількість студентів, які тут навчалися зростала. Вже у 1922 році в українському університеті налічується 1293 студенти. Першим ректором таємного українського університету було обрано голову НТШ, академіка Василя Щурата, проректором – професора медицини Михайла Панчишина, постійними викладачами були дійсні члени Наукового товариства ім. Шевченка [22: 64–67].

Діяльність об'єднаної в НТШ наукової інтелігенції Західної України є подвигом. Він став можливим тільки завдяки співпраці науковців зі студентами та іншими товариствами. Характерно, що в боротьбі за українські вищі школи практично не грали ніякої ролі політичні погляди окремих груп [9: 62–64].

Незважаючи на важкі умови праці Наукового товариства ім. Шевченка між двома світовими війнами, все одно воно намагалось працювати. У складних обставинах, зокрема, у перші роки після Першої світової не було змоги видавати багато наукових праць. Згодом, однак, стало можливим налагодити видавництво, хоча воно вже ніколи не змогло розгорнути такої широкої діяльності як перед війною. Якщо раніше "Записки НТШ" виходили кожних два місяці, то тепер пересічно раз на два роки, інколи у збільшеному об'ємі. Випуск деяких серій припинився взагалі, але з'явилися деякі нові. Окрім того, видавались популярно-наукові журнали: в 1924–1925 рр. – історичний місячник, орган бібліотеки і музею Товариства, "Стара Україна" за редакцією І. Кревецького; в 1939 р. – вийшов українознавчий місячник за редакцією голови Товариства доктора І. Раковського і секретаря доктора В. Сімовича "Сьогочасне і Минуле" [17: 147–152].

Загальні збори НТШ змогли відбутися аж 28. 03. 1921 р. На цих зборах було обрано нове управління Товариства. Головою Наукового Товариства ім. Шевченка тепер уже й формально став доктор В. Щурат, який був його головою з 1919 до 1925 року (фактично від 1917 до 1917, з 1918 до 1925). Після нього головами НТШ були доктор Кирило Студинський з 1925 до 1931 року, доктор Володимир Левицький з 1931 до 1935 і доктор Іван Раковський з 1935 до 1940 року, до ліквідації Товариства після першої більшовицької окупації в 1940 році [11: 55–60].

Товариству все-ж таки вдалося розбудувати свої установи. Відновити бібліотеки, друкарню, книгарню, музейні установи. Бібліотека розрослась під керівництвом нового директора. З 1909 і до вибуху Першої світової війни, від 1923 до 1937 директором бібліотеки НТШ був І. Кревецький. його заступником від 1914 до 1923 року формально і фактично був В. Дорошенко, який після відходу від справ І. Кревецького в 1937 перейняв пост директора бібліотеки і виконував до 1944 року. І потім в еміграції після відновлення НТШ від 1947 до 1965 року. Вартість цієї бібліотеки не так у кількості як у якості. Звича-

ем, було те, що смерті українських діячів їхні бібліотеки та архіви переходили до бібліотеки НТШ [19: 374].

У 1926 році бібліотека налічувала вже більше 100. 000 томів, наступних 13 років їх кількість збільшилась втричі. Під час великої наукової активності в Україні бібліотека НТШ здобула в науковому світі свою заслужену славу найкращої української бібліотеки поза межами УРСР [18: 71–73].

Ще до вибуху Першої світової війни при Науковому товаристві ім. Шевченка існував Етнографічно-історичний музей, і ще в 1917 році вдалось повністю упорядкувати музейні збірки. Їх було згруповано в п'ятьох відділах: археологічному, етнографічному, природописному, церковного мистецтва і картинної галереї. Із встановленням польської влади продовжується збір і закупівля нових експонатів. У 1920 році зусиллями художників-живописців І. Труша, І. Раковського, Ю. Полянського були знову впорядковані і відкриті для відвідувачів. Дари для музеїв надходили постійно. Згодом усі ці відділи були об'єднані у два великі відділи: культурно-історичний і природописний [20: 48–51].

Культурно-історичний музей у 1928 році складався з таких відділів: археологічного, етнографічного, образотворчого мистецтва, історичних пам'яток і нумізматичного. Разом близько 75 000 каталогізованих предметів. Під керівництвом членів Товариства Ю. Полянського та проф. Я. Пастернака було проведено понад 100 археологічних розкопів, що також поповнили і збагатили експонати музею [19: 347]. Культурно-історичний і природописний відділи музею були зразково упорядковані, мали своїх співробітників, керівників, у 1936 році налічується 72. 492 томи [20: 44].

У 1937 під патронатом Наукового Товариства було організовано ще й третій Музей – воєнно-історичних пам'яток з часів українських Визвольних змагань. Туди увійшов окремий пластовий відділ, що після заборони Пласту польською владою, що його передала пластова старшина [21: 65].

В 1940 році після переімення НТШ у філіал АН УРСР, давніший культурно-історичний музей замінено на історичний, етнографічний і картинну галерею, яку перенесено до колишнього Національного музею, а Природописний музей НТШ замінено на так званий, Львівський Науковий Природознавчий Музей АН УРСР. За німецької окупації частину цінних експонатів загарбали і вивезли в Німеччину німецькі офіцери [13: 27–28].

Книгарня Товариства видавала у цей час кількості книжок з красного письменства та українських шкільних підручників, зокрема для середніх шкіл. Плідним було співробітництво з деякими українськими видавництвами, зокрема з Українським видавничим інститутом, що випускав у світ праці окремих членів або й цілих комісій.

Головним підсумком діяльності Товариства стало формування національної наукової спільності. Саме НТШ об'єднало навколо себе видатних українських вчених по обидва боки кордону для ведення наукової роботи. Велика роль Товариства як єдиної на той час наукової установи, у виведенні української науки на міжнародний рівень.

Список використаних джерел

1. Алексієвець М. М., Савенко В. В. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.). – Тернопіль, 1999. – 188 с.
2. Вашкевич О. Діяльність НТШ в 1873–1990 рр. // Природничі та гуманітарні науки: Актуальні питання: тези доповідей студентської конференції присвяченій 150-річчю з дня народження І. Пулюя. – Тернопіль, 1995. – 174 с.
3. Головач В. Вчені НТШ і Український університет у Львові // Вісник НТШ. – 1992. – Ч. 1. – С. 12–13.
4. Гор О. Наукове Товариство імені Шевченка // Фенікс. – 1951. – Ч. 1. – С. 35–41.
5. Грицак Я. Й. Почин для зросту на спільнім ґрунті // Погляд на Наукове Товариство ім. Шевченка, що діяло у Львові протягом 116 років // Наука і суспільство. – 1989. – № 10. – С. 20–26.
6. Гнатюк В. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (історичний нарис першого 50-тиріччя 1873–1923. II видання до 130 річчя НТШ). – Мюнхен–Париж: 1984. – 47 с.
7. Дорошенко В. Огнище української науки – Наукове Товариство ім. Шевченка. – Нью-Йорк–Філадельфія, 1951. – 147 с.
8. Кубійович В. З приводу статті О. Прицака про роллю НТШ в історії України // Сучасність. – 1984. – № 5. – С. 99–103.
9. Кучер Р. В. Наукове Товариство імені Шевченка: Два ювілеї. – К.: Наук. думка, 1992. – 112 с.
10. Лано-

вик Б., Матейко Р., Матисякевич З. Історія України. – Тернопіль, 1998. – 373 с. 11. Лев В. Наукова і видавнича праця НТШ // Альманах УНС, 1973. – С. 55–62. 12. Мушинка М. У Львові відновлено Наукове Товариство ім. Шевченка // Сучасність. – 1990. – № 12. – С. 125–127. 13. Наукове Товариство імені Т. Шевченка в ЗДА. – Нью-Йорк, 1960. – 29 с. 14. Оглоблин О. Наукове Товариство імені Шевченка в історії України // Український історик. – 1977. – № 3–4. – С. 5–13. 15. Падох Я. Незнищене Товариство: До 110-річчя Наукового Товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк, 1983. – 20 с. 16. Паньківський К. Спогади про НТШ (у Львові) // Український історик. – 1978. – Ч. 4. – С. 94–95. 17. Прицак О. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові поміж двома війнами // Український історик. – 1981. – Ч. 1–4. – С. 147–152. 18. Прицак О. Роля Наукового Товариства ім. Шевченка в історії України // Сучасність. – 1984. – № 3. – С. 67–74. 19. Семчишин М. Тисяча років української культури. – К., 1993. – 550 с. 20. Стецюк В. У сторіччя НТШ // Альманах УНС. – 1973. – С. 39–54. 21. Стахів М. НТШ в краю і на еміграції // Альманах УНС. – 1973. – С. 63–75. 22. Стебельський Б. 100 років НТШ // Альманах "Голосу України" на 1975. – С. 60–68.

Tetjana Savenko

SCIENTIFIC-PUBLIC ACTIVITIES OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC COMMUNITY

The article investigates the versatile activities of the Shevchenko Scientific Community, that became the torch of Ukrainian science and spiritual values; its role in awakening of national self-consciousness under the harsh conditions of great-scale offence, on the mother tongue and culture, launched by supporters of polish and Russian chauvinism.

УДК 94 (477) "1919/1939"

Іван Зуляк

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ У ВІДНОСИНАХ МІЖ "ПРОСВІТОЮ" І "СКАЛОЮ" (30-ТІ РР. ХХ СТ.)

У статті розкрито основні тенденції відносин між "Просвітою" і "Скалою" у 30-ті рр. ХХ ст., визначено ідеологічні чинники і критерії, які призвели до протистояння інституцій і не сприяли консолідації українства у контексті культурно-просвітнього руху.

Відносини з іншими українськими товариствами і інституціями в цілому і "Скалою" зокрема відігравали важливе місце у діяльності "Просвіти". Досліджувана проблема вимагає поглибленого наукового обґрунтування, оскільки дає змогу проаналізувати основні тенденції у відносинах між "Просвітою" і "Скалою" у 30-х рр. ХХ ст., яким притаманні специфічні особливості і умови розвитку, пов'язані перш за все з протистоянням у середовищі вищого греко-католицького духовенства. Наукова новизна поставленої проблеми полягає у тому, що у даній публікації комплексно, всебічно та ґрунтовно досліджено основні тенденції у відносинах між товариствами, проаналізовано організаційні умови становлення "Скали", зміст, форми і методи діяльності.

Об'єктом наукового дослідження виступають основні тенденції у відносинах між "Просвітою" і "Скалою", їхня роль у культурному поступі українства у 30-ті рр. ХХ ст.

Предметом дослідження є закономірності розвитку, внутрішній стан та специфіка функціонування "Просвіти" і "Скали" у контексті просвітнього руху у досліджуваній період.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі об'єктивного й комплексного аналізу дослідити питання відносин між двома українськими товариствами, розкрити особливості формування просвітньої структури "Скали" і наповнення її змістовною працею, визначити чинники, які сприяли протистоянню у даному процесі. Завдання дослідження ґрунтуються на тому, щоб дослідити основні тенденції у відносинах товариств, визначити їхню значимість у культурно-просвітньому русі, дати цілісну і об'єктивну оцінку діяльності як Головного відділу "Просвіти", так і управи "Скали", проаналізувати здобутки і невикористані можливості, осмисливши їх практичне і пізнавальне значення для сучасності.

Досліджувана проблема залишилася поза межею наукових досліджень міжвоєнного періоду. Науковий доробок дослідників обмежується публікаціями безпосередніх засновників і ідеологів "Скали" О. Назарука [12], о. І. Чернодоли [13], інших працях загального змісту, які подають ідеологічні розбіжності організаційного і статутного характеру між "Просвітою" і "Скалою" [14; 15]. Зрозуміло, що у вищевказаних публікаціях відсутній об'єктивний аналіз досліджуваних явищ, оскільки автори належали до одного з товариств, відповідно тенденційно і заангажовано подавали інформацію. Таким чином, окреслена нами проблема не знайшла ґрунтовного, об'єктивного і комплексного висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії проблеми дає змогу зробити зважений й обґрунтований висновок, що на сьогодні у науковій літературі відсутні праці, у яких було б досліджено основні тенденції відносин між "Просвітою" і "Скалою" у 30-ті рр. ХХ ст.

Протистояння між вищим греко-католицьким духовенством призвело до того, що у середовищі клерикальних партій чітко окреслилися протистояння митрополита А. Шептицького, який намагався підтримувати національні прагнення свого народу, та єпископа Г. Хомишина, і Василіанського ордену, що виступали за злиття греко-католицької церкви з католицькою, сприяючи цим процесові асиміляції українців [1: 435]. У вересні 1930 р. група галицьких політиків, які гуртувалися навколо станиславського єпископа Г. Хомишина та газети "Нова зоря" заснували Українську католицьку народну партію (УКНП), з 1932 р. – Українську народну обнову (УНО) [2: 184–185]. Деякі джерела подають інформацію, що дана партія не мала значного політичного впливу [3: 559]. Однак члени партії обиралися до усіх законодавчих зібрань, сейму і сенату міжвоєнної Польщі, становлячи тим самим більшість української парламентської репрезентації [4: 331].

1 січня 1931 р. у Львові з ініціативи митрополита А. Шептицького створено Український католицький союз (УКС) [2: 185]. Р. Тожецький писав, що УКС не був партією у точному значенні цього слова, оскільки не висував конкретної політичної програми, хоча зберігав організаційні форми партії; співпрацював з тими українськими рухами що базувалися на християнській платформі [5: 113–114].

Станиславівська консисторія на початку 30-х рр. почала організовувати свої читальні "Скали", не заохочуючи до праці священиків у читальнях "Просвіти" [6: 263]. Так, Черемиський єпископат навіть заборонив священикам бути головами читалень без окремого дозволу єпископату [7: арк. 4]. У 1935 р. згідно розпорядження єпископа Г. Хомишина, кожного священика зобов'язували засновувати у своїй парохії читальню "Скали", які підпорядковувалися безпосередньо єпископові, тому "... всі священики мусіли відійти з читалень "Просвіти", а їх місце зайняли світські проповідники..." [8: 263]. Один із голів осередку "Просвіти" писав, "... уявіть ситуацію, у селі є читальня, а священик закладає "Скалу", залишає працю у читальні і проводить іншу..." [9: арк. 2].

Напружені стосунки між духовенством і "Просвітою", у зв'язку з появою "Скали", з користю для себе використовували різні політичні партії. "Муж довір'я" "Просвіти" з Мельниччини повідомляв Головний відділ, що радикали використовують настрої місцевих громад повіту, викликані протистоянням духовенства, з успіхом вербують передплатників "Громадського голосу". У трьох селах часопис передплатило 80 осіб, з них у Ніврі – 7, Бабинцях і Кривчу – 73 [10: арк. 1].

І. Брик вважав "Скалу" освітньо-виховним товариством, яке згідно своєї програми, виконувало аналогічні функції, що й "Просвіта", яка мала відповідні напрацьовані досвід,

методи і принципи праці, однак "... де, провідники "Скали" виступають проти "Просвіти" агресивно підкопують її добре ім'я та утруднюють працю, там "Просвіта" мусить прийняти визов і стати супроти "Скали" в позиції оборонній. Що ця оборона може прийняти ні для духовенства ні для просвітян небажані форми, це вже спадає на совість тих, що цю борню на місцях спровокують" [9: арк. 6].

Прихильники "Скали" притримувалися точки зору, що своєю діяльністю вони не "... хотіли шкодити "Просвіті", а для скріплення нашого народу в католическій душі ґрунтується читальні "Скали". Наше завдання виховувати правих католических діячів для свого народу, діячів з виразним обличчям, діячів таких, що ніколи не пішлиб на порозуміння не лише зі злом, але навіть з тим, що невиразне" [11: арк. 17; 12: 5]. О. Назарук, з основних ідеологів "Скали", зазначав, що більшість української інтелігенції і суспільства у цілому притримуються хибної думки у відношенні до "Скали", визнаючи її основним джерелом "... незгоди в нашому народі, це розбивання нашого найстарішого культурного товариства "Просвіта", це ушкодження української нації" [12: 4].

Насправді ж засновники товариства сприймали "Скалу" за "... найважливішу організаційну позитивну справу на даний час, за справу потрібну і кінцеву, за справу, що прояснює відносини й оздоровлює наш народ, бо дає йому праву організацію як протидію лівим організаціям, які тягнуть народ у пропасть" [12: 4]. 23 квітня 1936 р. О. Назарук у виступі на загальних зборах делегатів читалень "Скали" у Станиславі, зазначав, що "Просвіта" заснована як загальнонаціональна організація, коли нація світоглядно "... розбилася на різні групи і гуртки, мусіла внутрі розбитися також і "Просвіта" – якраз тому, що вона була загально-національна організація... Значить хто був Українцем і зголосився на члена "Просвіти", того "Просвіта" не мала причини не приймати задля різниць у світогляді..." [11: арк. 17; 12: 3]. У своєму виступі О. Назарук визначав "9 користей", що принесе заснування читалень "Скали" [12: 18–23].

о. І. Чорнодоля з'ясовуючи мету і завдання "Скали", зауважував, що це освітньо-культурна установа, на відміну від "Просвіти" не загальнонародна, яка об'єднує усіх українців, незважаючи на їхні ідеологічні переконання, ставлення до церкви і релігії, а така, що здійснює освітньо-виховну діяльність, притримуючись католицьких засад [13: 10]. Мета "Скали" (§ III статуту – автор) ґрунтувалася на тому, щоб "... підпомагати, поширювати й поглиблювати освіту й культуру українського народу та його релігійно-моральне життя, а саме на основах св. католицької Церкви" 14: 6]. Опікуном товариства (§ V і VIII статуту – автор) вважався греко-католицький єпископ у Станиславі, куратором читальні – місцевий парох або призначений єпископом священник (§VIII статуту – автор) 14: 7]. Членами товариства на підставі статуту (§V А, § VIII статуту – автор) парохіяльних читалень могли бути лише українці-католики 14: 10].

Клерикальні діячі Станиславівської єпархії на чолі з єпископом Г. Хомишиним передбачали посісти домінуюче становище у проводі "Просвіти" завдяки зміні статуту товариства, який закріпив би домінуючу роль церкви, заборонивши особам з лівими деструктивними поглядами вступати до нього. Окрім того, планувалося проведення "генеральної чистки" у ліберально-матеріалістичній тематиці видань, звільнення книжкових складів від сумнівних, атеїстичного характеру творів, від урядників з лівими поглядами і ворожих церкви [15: 110–112]. До речі, Т. Коструба, у "Новій зорі" писав, критикуючи "Просвіту" за борги, що товариство могла б закупити книжки не у Я. Оренштайна, серед яких велика кількість сумнівних і шкідливих, а "... увійти у контакт з видавництвом "Добра книжка" й підтримати його, а не жидівську фірму" [11: арк. 19; 16: 1].

Не лише окремі діячі "Скали", але й особисто станиславівський єпископ Г. Хомишин, звинувачував "Просвіту" у тому, що вона вороже ставиться до греко-католицької церкви, маючи на увазі окремі книжки, видані товариством. Зокрема твори М. Залізняка "Як люди до кращого життя доходили (Нариси з загальної історії людської культури)", І. Франка "З вершин і низин", твори В. Винниченка [9: арк. 1–2].

У пояснюючій записці голови товариства І. Брика до К. Левицького зазначалося, що "Просвіта" ніколи не ставилася до церкви вороже. Обґрунтовуючи видання книжки М. Залізняка "Як люди до кращого життя доходили (Нариси з загальної історії людської культури)", І. Брик вказував, що наклад книжки становив всього 250 примірників, які було

розіслано як обов'язкові для органів влади та бібліотекам у тому числі і закордонним. Подальше видання книжки Головний відділ заборонив, оскільки М. Залізняка, будучи у відпустці, подав матеріал так, як сам того бажав. Окрім того, у виданні вищевказаного твору, голова товариства звинувачував радикалів, наголосивши на тому, що видання фонду "Учітеся, брати мої..." надалі будуть рецензуватися [9: арк. 1]. І. Брик вважав, що критика єпископом фонду і цілому є некоректною і недоцільною, не сприяє авторитетові товариства, тим більше, що книжка М. Залізняка передано богословам, які мали доопрацювати текст [9: арк. 1]. До речі, твір М. Залізняка, зважаючи на жорстку позицію греко-католицької церкви, не було включено до каталогу книгарні "Просвіти" [17].

Збірка поетичних творів І. Франка "З вершин і низин", у кількості 1000 примірників, була видана "Українською накладнею" Я. Оренштайна, визнавалася церквою забороненою у зв'язку з тим, оскільки її товариство поширювало масово. Іншою причиною, на думку І. Брика, було те, що "... безсовісні і безвідповідальні інформатори вашої ексцеленсії (єпископа Г. Хомишина – автор) вважають, що товариство має повні магазини книжок і великі борги, тому буде прагнути їх позбутися за будь-яку ціну..." [9: арк. 3]. Фактично з усього тиражу було реалізовано лише 500 примірників видання, вартість кожного складала 18 зл., тому можна припустити, що збірку купляла виключно інтелігенція, зважаючи на її високу ціну [9: арк. 1–2]. До речі, з ганебним явищем заборони "масі" (народові – автор) брати участь у поминальному богослужінні по І. Я. Франкові зустрічаємося у висловлюваннях деякого з духовенства. Так, В. Кудрик писав, що у 1919 р. Р. Гамчикевич і інші особи зверталися до парохіяльного уряду у Перемишлі з тим, щоб відслужити поминальне богослужіння за Каменяра, як передбачали організатори, за участю 5000 осіб. Однак консисторія не погодилася, тому що "Франко був атеїст", заявивши, що "... парохія коли буде вигідно, може відправити за Франка тихе Богослужіння (значить – без народу!)" [18: 160].

В принципі нічого антирелігійного у поезії "З вершині і низин" не було, хоча автором подавалися сатирично-гротескні образи деяких духовних осіб, в основному москвофілів. У тому ж таки виданні було вміщено "Панські жарти", де зображувався чесний і моральний священик-громадянин [9: арк. 1–2].

Що стосується творів В. Винниченка, то І. Брик зазначав, що товариство їх не закупило, "... не висилає і не має...", однак взамін цього отримало у комісійну розпродажу книги іншого автора – С. Тимошенка з Праги, які "... для народу за змістом невідповідні" [9: арк. 2]. Голова "Просвіти" зауважував, що з 1932 р. творів С. Тимошенка не було у каталогах, призначених для читалень [9: арк. 2]. До речі, їх взагалі не було у жодних каталогах, навіть у каталозі книгарні товариства [Каталог книгарні товариства "Просвіта". Ч. 861. – Львів: Видавець: Товариство "Просвіта", 1939. – 35 с.]. У 1934 р. книгарня товариства звернулася до президії Головного відділу з тим, щоб твори повернути авторові. С. Тимошенко пообіцяв забрати їх до грудня 1936 р., однак так і не забрав [9: арк. 2].

За нашими даними, твори В. Винниченка, такі як "Біля машини", "Голод", "Записки кирпатого Мефистофеля", "Контрасти", "Кузь та Грицунь" все ж таки були закуплені товариством, їхня вартість становила від 0,20 зл. до 3,60 зл. (підрховано автором), і включені до каталогу книгарні "Просвіти" [17: 15]. Про це свідчить той факт, що одна з читалень "Просвіти" Тереховлянського повіту у 1933 р. замовила і отримала їх у книгарні, однак місцевий священик повернув їх, замовивши на ту ж суму, інші "... відповідні книги" [9: арк. 2].

Незважаючи на те, що ще у 1936 р. голова "Просвіти" І. Брик спростував усі зауваження не лише станиславівського єпископа Г. Хомишина, але й М. Дзеровича, президента генерального інституту католицької акції, які стосувалися окремих творів, виданих або закуплених товариством, дана проблема час від часу піднімалася часописом "Нова зоря", який контролювала Станиславівська єпархія [10: арк. 2–5]. 12 грудня 1937 р. С. Магальс, директор канцелярії "Просвіти", у листі до М. Дзеровича писав, що основним аргументом "Нової зорі" є те, начебто "Просвіта" видає книжки, які церква вважає забороненими, наводячи для прикладу книжку М. Залізняка "Як люди до кращого життя доходили?", видану фондом "Учітеся, брати мої". Однак книжку вилучили з обігу, передали теологам, які її виправили, тому вона знову появилася у продажі, після виправлень бо-

гословів [10: арк. 3]. Як вважав С. Магальяс, для "... видань релігійного змісту є інші спеціальні видавництва і немає потреби з ними конкурувати..." [10: арк. 3].

Певне відображення на просвітньо-організаційній діяльності "Просвіти" мало протистояння протестантів і греко-католицького духовенства, яке негативно впливало на функціонування окремих осередків товариства. У окремих випадках навіть призводило до ліквідації читалень. У різних повітах Західної України достатньо чітко спостерігалася тенденція, якщо місцевий греко-католицький священник самоусувався від громадської праці у читальні "Просвіти", його місце посідав протестантський пастор. Так, голова читальні у Вороні Отинського повіту заявляв, що якщо місцевий священник не буде працювати на благо громади, то селяни співпрацюватимуть з євангелістським пастором. Загроза втрати парафії позитивно вплинула на нього [10: арк. 14–15]. Складна ситуація склалася і у Солотвино у відносинах о. Грицяя з місцевою громадою, у якій поширювалися протестантські ідеї, тому що священник не брав участі у громадському житті. Аналогічна ситуація спостерігалася у Косові Чортківського повіту, Богородчанах, Верхівцях Копичинецького повіту, Пістині Косовського повіту [10: арк. 14–15].

18 січня 1930 р. єпископський ординаріат у Станиславі звернувся до "Просвіти" з тим, що у деяких сільських місцевостях, зокрема у Палагичах, Камінному Товмацького повіту, Верхівцях, Перемилові Гусятинського повіту, де протестанти розвивають антикатолицьку акцію, члени місцевих відділів читалень товариства, здають їм в оренду приміщення на проведення зборів [19: арк. 10]. 19 червня 1930 р. представник "Просвіти" прибув у Товмацький повіт з завданням перевірити інформацію, зобов'язавши віділи читалень, що вони не "... будуть відступати читальняних домівок ворогам Церкви..." [19: арк. 14–15]. о. Плав'юку з Товмача було доручено контролювати віділи читалень у повіті, які надавали у оренду приміщення для проведення зборів протестантами, закликати громадян, вірних католицькій церкві, до вступу у члени читалень, щоб на найближчих загальних зборах посісти провід у читальнях. Окрім того, о. Плав'юка було наділено повноваженнями ліквідації читалень, яка б порушила розпорядження Головного віділу [19: арк. 14–15]. З часом о. Плав'юк повідомляв Головний віділ, що читальня у Палагичах надавала приміщення для зборів протестантам, тому її згідно розпорядження "Просвіти" було ліквідовано. Тимчасовим розпорядником майна стали запропоновані о. Плав'юком місцеві жителі [19: арк. 14–15].

4 квітня 1936 р. генеральний інститут католицької акції греко-католицької Галицької церковної провінції звертався до Головного віділу з тим, щоб він звернув увагу на діяльність читальні, розташованої на вулиці Крупярській у Львові. 3 квітня 1936 р. самоосвітній гурток організував зібрання з виступом на тему "Релігія і вірування українців", який став засобом поширення євангелістської пропаганди, оскільки на зібранні був присутній євангельський пастор Л. Бучак, а Кабарівський, член віділу читальні виголошував, що "... ніякої релігії нема, що це вигадка людського розуму... Католики не мають рації, коли називають євангеліків (протестантів – автор) єретиками, бо таксамо євангеліки моглиб називати єретиками католиків..." [20: арк. 1].

Голова читальні на вулиці Крупярській у Львові, о. Є. Дудикевич, повідомив віділ філії, що дійсно у читальні відбувалося зібрання на релігійну тематику, у присутності євангелістського пастора, без відома віділу читальні. Є. Дудикевич запевнив віділ філії, що надалі таке не повториться [20: арк. 2]. Як свідчить витяг з протоколу засідання віділу читальні від 8 квітня 1936 р., що у приміщення читальні самоосвітній гурток проводив зібрання на тему "Християнські віросповідання в українській суспільності", на якому виступав М. Кархут, однак його виступ не носив пропагандистського характеру [20: арк. 3]. Хоча у протоколі засідання віділу читальні зазначалося, що подібні виступи у подальшому не будуть допущені до публічного виголошення [20: арк. 4].

8 травня 1936 р. Головний віділ у листі до генерального інституту католицької акції вказував що виступ М. Кархута планувався як виступ інформаційного характеру, однак автор підійшов до розкриття теми дещо тенденційно, також виступ Кабарівського не варто ототожнювати з думками усіх членів самоосвітнього гуртка читальні [20: арк. 7, 7 зв]. Часопис "Віра і наука" (ч. 5, травень, 1936 р.) писав, що у Львові 11 квітня у читальні по вулиці Крупярській відбувся виступ М. Кархута "Що то є релігія та про релігійні вірування

серед нашого народу", на якому пастор Л. Бучак зазначав, що "... роздор вносять не євангелісти, а самі католики, їх церковні князі, політичні партії (боротьба табору єп. Хомишина з УНДО)" [20: арк. 8]. Як бачимо, кожне з джерел подає не лише неточні назви виступів М. Кархута, але й різні дати, коли він відбувався, що є свідченням хибно поданих даних, певної політичної заангажованості вказаної події.

"Скала" вважала, що "Просвіта" виступає проти церкви, тому що у її діяльності прослідковуються антирелігійні тенденції. Одним із аргументом "Нової зорі" було те, що доказом "... безбожності товариства ("Просвіти" – автор) є те, що вона під час богослужінь проводить імпрези, чим відтягує віруючих від церкви..." [10: арк. 3]. 26 лютого 1930 р. священник з Ігровиці (повіт Глубичок Великий) повідомляв Головний віділ про те, що на загальних зборах філії "Просвіти" у Тернополі ухвалено рішення проводити загальні збори у неділю з метою залучення їх до участі у зборах [21: арк. 1].

Після протесту місцевого духовенства, віділ філії анулював ухвалу щодо проведення загальних зборів, призначивши їх на 7 березня поточного року, першу п'ятницю великоднього посту, коли кожен священник не зможе бути на зборах, відправляючи службу у храмі [21: арк. 1]. Проти такого рішення віділу філії виступило духовенство Тернопільщини, висловивши протест Головному віділові, "... бо духовенство не може бути рівнодушне, беручи активну участь в освітній роботі по читальнях" [21: арк. 1, 11зв]. До речі, свого листа парафіяльний священник просив передати до редакції "Діла" [21: арк. 1 зв].

У зв'язку з антирелігійними виступами членів читальні у Гринівцях, 30 липня 1937 р. ч. 4437/37 директор канцелярії у листі до священника у Гринівцях З. Кисілевського просив проінформувати його про рівень релігійності і ідейності членів віділу, вказати прізвища тих членів читальні, які поводити себе не толерантно у відношенні до церкви [22: арк. 1].

Значних збитків просвітно-організаційній діяльності "Просвіти" було завдано не лише відносинами зі "Скалою", протестантами і греко-католиками, але й православними-москвофілами, у тому числі товариством ім. М. Качковського у цілому і окремими його членами зокрема. Так, занепад читальні "Просвіти" у Молодиньчу Бібркського повіту, призвів до того, що колишній член читальні П. Левицький, пропагуючи москвофільство, зневажив портрет Т. Шевченка [23: 9]. У деяких місцевостях священники брали участь у відновленні читалень товариства ім. М. Качковського [24: 5] та інші особи намагалися утворювати осередки москвофільства [25: 3].

Внаслідок проведених 31 травня 1923 р загальних зборів товариство ім. М. Качковського було перейменовано на товариство "Наука" і за статутом наближено до "Просвіти". Більшістю голосів головою товариства було обрано адвоката М. Глушкевича, професора українського університету, тому з його обранням не погодилися "... сідоглови преторіяне Лісковацького і провінціальні "батюшки" [26: 3]. У 1923 р. "Діло" писало, що стабілізація польської влади у Східній Галичині призвела до "... гальванізації гнилого трупа польських москвофілів", які висловивши лояльність владі, неодноразово направляли делегації до Варшави з проханням передати у їхнє користування Народний дім і Ставропільський інститут [27: 2]. Упродовж 1935 – 1936 рр. товариство "Наука" отримало від міністерства віросповідань і публічної освіти 2000 зл. на видавничу діяльність, скарбова палата анулювали податки товариству у сумі 585 зл. [28: 184]. На 1936 р. "Наука" нараховувала вісім філій: у Бродах, Жовкві, Золочеві, Сокалі, Станиславові, Сяніку, Устріках Долішніх, практично усі, крім філії у Станиславові, розвивалися досить слабко і б1 читальню (підраховано автором) [28: 183].

Відновленню москвофільства у Західній Україні сприяла влада, намагаючись використати його у своїх інтересах і протиставити "Просвіті". Під час вистав члени читалень організували охорону приміщень, ставили віконниці на вікна. Мав місце факт нападу на о. Боднара, пароха з Яйковець на Журавеншині, тому що під час відправи у храмі на свято "Просвіти" члени товариства у супроводі отця виконували духовний гімн "Боже, великий, єдиний" [29: 4]. На третій день різдвяних свят 1930 р. члени читальні "Просвіти" колядували, збираючи кошти на "Рідну школу", що викликало обурення москвофілів у Дубравці Жидачівського повіту. Вони здійснили зухвалий напад на читальню, яка орендувала приміщення у приватному помешканні В. Стасика, вибили вікна, стріляючи з револьверів, знищили майно читальні, підпалили документацію [30: 5]. Деякі джерела, на-

пад на читальню у Дубравці подавали як непорозуміння місцевих парубків, які зводили особисті порахунки. Як свідчать факти, події у Дубравці носили запланований характер, місцеві москвофіли поставили собі за мету знищити читальню "Просвіти" [31: 7].

Таким чином, основні тенденції у відносинах між "Просвітою" і "Скалою" розвивалися у складних суперечливих протиріччях, викликаних ідеологічними розбіжностями у розумінні організаційного і статутного чинників, характеризувалися протистоянням, не сприяли консолідації українства у контексті культурно-просвітнього руху.

Список використаних джерел

1. Бойко О. Д. Історія України: Посібник. – К.: Видавничий центр "Академія", 2001. – 656 с.
2. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.: іл.
3. Енциклопедія українознавства. У 3 т. Загальна частина. Перевидання в Україні. Репринтне відтворення видання 1949 року. – К.: Національна академія наук України, Інститут української археографії, 1995. – Т. 2. – 800 с.: іл.
4. Історія України: нове бачення / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гурій та ін. Загальна редакція В. А. Смолія. – К.: "Альтернативи", 2000. – 464 с.: іл.
5. Тожецький Ришард. Митрополит Андрей Шептицький // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка, Інститут Історії Церкви, 1993. – Число I. – С. 113–114.
6. Білинський Б. Філія Просвіти в Городенці // Городенщина. Історично-мемуарний збірник. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український Архів. Том XXXIII. – Нью Йорк-Торонто-Вінніпег, 1978. – 8712 с.: іл.
7. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 821.
8. Колцьо В. Праця і розвиток читалень т-ва "Просвіта" в Бучачині // Бучач і Бучаччина. Історично-мемуарний збірник. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український Архів. Том XXVII. – Нью Йорк-Лондон-Париж-Сідней-Торонто: З друкарні Української Видавничої Спільки в Лондоні, 1972. – С. 263.
9. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 303.
10. Там само. – Спр. 284.
11. Там само. – Спр. 6798 г.
12. Узасаднення "Скали". Реферат дра Осипа Назарука виголошений на Загальних Зборах делегатів читалень Товариства "Скала" у Станиславові дня 23 квітня 1936 року. – Львів, 1936. – 56 с.
13. о. Ілля Чернодоля. Ціль і завдання "Скали". Реферат виголошений на Загальних Зборах "Скали" у Станиславові 26. V. 1938. – Львів: Накладом Бібліотеки Т-ва "Скала", 1938. – Число 17. – 36 с.
14. "Скала" і "Просвіта". Які різниці між ними ідеологічні, статутові й організаційні. – Львів: Накладом Головного Відділу "Скали", 1937. – 52 с.
15. Просвітній рух в Галичині. Який досвід з нього винесло греко-католицьке духовенство? – Львів: Накладом Головного Відділу "Скали", 1937. – 132 с.
16. Коструба Теофіль. Наступ на "Скалу". 1. Як націоналіст ворог УНДА пропагує "ундизм" // Нова зоря. – 24 вересня 1936. – Ч. 73.
17. Каталог книгарні товариства "Просвіта". Ч. 861. – Львів: Видавець: Товариство "Просвіта", 1939. – 35 с.
18. Кудрик Василь. Маловідоме з історії греко-католицької церкви. Том IV. – Вінніпег, Манітоба: Друком Видавничої Спільки: "Тризуб", 1956. – 256 с.
19. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 474.
20. Там само. – Спр. 3653.
21. Там само. – Спр. 2724.
22. Там само. – Спр. 291.
23. Що чувати в нашій селі? Молодиньче пов. Бібка. Чесна праця одних і хамська других // Народна справа. Український тижневий часопис. Рік III. – Львів, неділя 6 квітня 1930. – Ч. 14 (79).
24. Товщів пов. Львів // Діло. Видавнича Спілька "Діло". – Львів, четвер 13. березня 1930. – Ч. 56 (12. 422).
25. Повіт Броди. Село Бучина. Кацапська кириня // Народна справа. Український тижневий часопис. Рік III. – Львів, неділя 27 липня 1930. – Ч. 31 (96).
26. В русофільському таборі. Загальні збори "Общества ім. Качковського" // Діло. Рік XLI. – Львів, вівторок 5. червня 1923. – Ч. 48 (9. 929).
27. Польські москвофіли // Діло. Рік XLI. – Львів, четвер 11. жовтня 1923. – Ч. 153 (10. 034).
28. Окунь-Бережанський Василь. Дещо про общество ім. М. Качковського // Життя і знання. Ілюстрований журнал-місячник. Рік X. – 1937. – Червень. – Ч. 6. – С. 184.
29. Воююче москвофільство. Сумні події в Журавенщині // Діло. Видавнича Спілька "Діло". – Львів, вівторок 4. лютого 1930. – Ч. 26 (12. 392).
30. Як воно справді було у "Просвіті" в Дубравці // Діло. Видавнича Спілька "Діло". – Львів, четвер 23. січня 1930. – Ч. 16 (12. 382).

Москвофіли ідуть розбоєм

// Народна справа. Український тижневий часопис. Рік III. – Львів, неділя 2. лютого 1930. – Ч. 5 (70).

Ivan Zuljak

THE BASIC TENDENCIES OF ATTITUDES BETWEEN "PROSVITA" AND "SCALA" (30 TH. XX CENTURY)

In article it is opened the basic tendencies of attitudes between "Prosvita" and "Scala" at 30 th years of XX century, it is determined ideological factors and criteria which have led to to an opposition of institutions and consolidations ukrainian at a context of cultural and educational movement did not promote.

УДК 94 (477)-055.2

Юлія Юрків

РОЛЬ ЖІНОЦТВА В НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ У 40-Х РОКАХ ХХ СТ.

У даній статті висвітлено роль українського жіноцтва в контексті національно-визвольної боротьби у 40-х рр. під проводом ОУН і УПА.

Роль українського жіноцтва у національно-визвольному русі у 40-х рр. ХХ ст. була предметом дослідження багатьох вчених, однак на сьогоднішній день залишається ще чимало невирішених питань щодо вагомості внеску українських жінок у розвиток національно-визвольного руху в нашій державі.

У сучасному світі роль жінки стає дедалі вагомішою і не обмежується лише побутовою сферою. Багато представниць жіночої статі займають ключові посади в державі, очолюють великі корпорації і наукові установи, а також інші не менш важливі посади. Однак ще 60 років тому про таке українським жінкам можна було лише мріяти. Тому актуальним є конкретно-історичний, комплексний аналіз процесу формування українського жіночого руху, а також його ролі і впливу на національно-визвольний рух 40-х рр. ХХ ст.

Рівень вивчення теми в сучасній українській історіографії залишається поки недостатнім. Ґрунтовних спеціальних праць з комплексним аналізом проблем ролі жіноцтва к національно-визвольному русі в Україні ще неопубліковано. Свій внесок у дослідження ролі жіноцтва у зазначений період зробили Марта Н. і Кравець А. [6: 8]. До окремих питань жіноцтва у 40-х рр. ХХ ст. зверталися Онишко Л. і Улас Т. [2: 7] та ін. Об'єктом їх вивчення в основному були роль і місце відомих жінок у громадсько-політичному житті.

На початку 90-х рр. із здобуттям Україною незалежності інтерес до ролі жіноцтва в національно-визвольному русі посилювався. Водночас з'явилися нові статті і дослідження з даного питання [4; 5; 9].

Безпосередньо джерельною базою дослідження є документи і матеріали Державного архіву Тернопільської області. Цінною стала Справа №149026, де містяться матеріали про звинувачення Зарицької К. М.

Виходячи з актуальності теми, враховуючи недостатню наукову розробку проблеми даного дослідження поставлено за мету: на базі конкретно-історичного аналізу процесу формування національно-визвольного руху 40-х рр. ХХ ст. визначити роль українського жіноцтва у цьому русі, а також розкрити зміст основних форм впливу українського жіноцтва на даний процес.

У зв'язку з тим, що обрана нами тема є малодослідженою і актуальною, ми ставимо таке завдання: з'ясувати роль українського жіноцтва в національно-визвольному русі у 40-х рр. ХХ ст.

До недавнього часу українська історія розглядалася в контексті загальноросійської, чимало подій та фактів замовчувалися, а документи української суспільно-політичної та культурної думки цілеспрямовано вилучалися з обігу.

Проголошення Української Незалежної Держави поставило на порядок денний об'єктивний аналіз нашої історії з тим, щоб ґрунтовно дослідити її невивчені сторінки, адже без знання правдивої історії свого народу не можна почуватися повноцінним громадянином своєї держави. І чи не найбільшою мірою досліджень потребує період національно-визвольного руху під проводом ОУН і УПА.

У 40-х рр. минулого століття український народ відкрито виступив проти німецько-гітлерівського та російсько-сталінського тоталітарних режимів. Боротьбу за незалежність України політичними методами вела Організація Українських Націоналістів (ОУН), військовими – Українська Повстанська Армія (УПА). Кожне з цих формувань мало свою структуру, тактику, методи, цілі, проте їх об'єднувала спільна головна мета – здобуття Української Самостійної Соборної Держави.

Після розколу Організації, революційно-політична ОУН під проводом С.Бандери виробила власну програму боротьби. У її основу були покладені революційні принципи боротьби, що спиралися на власні сили українського народу. Структурно Провід ОУН(б) поділяв територію, на якій діяв, на Землі, Землі поділялися на Краї, Краї – на Області, Області – на Округи, Округи – на Надрайони, Надрайони – на Райони, Райони – на Підрайони, Підрайони – на Кущі, Кущі – на Станиці. На усього структурному рівні були зорганізовані референтури: організаційна, військова, молодіжна, фінансово-господарська, служби безпеки.

Структура УПА оформилася в серпні 1943 р., коли Головний Військовий Штаб відокремився від проводу ОУН. Військове командування УПА здійснював Головний Командир – Роман Шухевич [1: 34].

На кожному структурному рівні ОУН і УПА поруч із чоловіками працювали жінки. Провід ОУН з початком німецько-російської війни закликав весь український народ піднятися на боротьбу з окупантами. Почали формуватися жіночі підрозділи. Поряд із чоловічою успішно працювала жіноча сітка ОУН. До її компетенції входили підготовка юнацтва, поширення пропагандистських матеріалів, листівок, організація санітарної служби, господарські функції тощо. Восени 1941 р. з Кракова, прибула Дарія Ребет, член Проводу ОУН, яка мала своїм завданням розбудову жіночої організаційної мережі на українській території Галичини. На зустрічі у Львові вона доручила Катерині Зарицькій очолити референтуру пропаганди Юнацтва ОУН.

К.Зарицька – донька відомого професора математики Мирона Зарицького, ще з гімназійних років стала активною прихильницею ОУН. Вона взялася виконувати обов'язки пропагандиста юнацької сітки в м. Львові. До кола обов'язків входили такі: плекати серед студентської молоді ідеї національно-визвольної боротьби, відкривати правду про історичне минуле України, зміцнювати морально-психологічні, ідейні та політичні настанови юнаків та дівчат. З 1942 о. Зарицька проводила заняття серед інструкторів жіночих структур в обласних організаціях Тернопільської, Станіславської, Дрогобицької областей.

Восени 1943 р. К.Зарицьку призначили головою підпільного Українського Червоного Хреста на Західних українських землях. У листопаді 1943 р. її було введено до складу Галицького крайового проводу ОУН і затверджено референтом ОУН–УЧХ. Цю посаду вона обіймала до січня 1945 р. [2: 23–25]. Новостворена референтура опікувалася хворими, яких відправляли на лікування крайові лікарі, дбала про систематичне поповнення запасів ліків, організувала вишкільні курси для лікарів і санітарок, опікувалася дітьми загиблих вояків УПА.

Крайовій референтурі УЧХ Галицького крайового проводу підпорядковувалися Львівський, Станіславський, Дрогобицький і Тернопільський проводи. При кожному з обласних проводів було засновано референтуру УЧХ. Львівською референтурою УЧХ ке-

рувала Ірина Козак, Тернопільською – Галина Дидик, Станисласкою – Юлія Ганущак, Дрогобицькою – "Модеста" [3: 18].

Такі структури УЧХ було створено й на Північно-Західних українських землях. Тут крайовою коменданткою стала Олена Мостович. На Північно-Східних землях референтуру УЧХ очолювала Лариса Сіра.

Найголовніше завдання УЧХ полягало в організації санітарних пунктів у селах, віддалених від головних доріг, військових та поліційних об'єктів. У такому селі знаходили хату й облаштували підпільну лікарню. При окружних проводах працювали лікарі, які опікувалися організацією таких шпиталів. До складу куреня УПА направлялися навчені санітарки, які надавали невідкладну медичну допомогу пораненим повстанцям після боїв [3: 22].

На території кожного району було організовано 2–3 лікарні.

У с. Ситниця Колківського району медичну та військову підготовку отримало 20 дівчат 1920–1925 р.н. Дівчата збирали матраци, подушки, продукти – усе потрібне для нормальної роботи шпиталю, який знаходився в селі. Керувала ними окружна провідниця УЧХ Парасковія Нагорна [4: 6].

Марія Бондаренко-Ріпецька так згадує про вишкіл санітарок: "Навчання відбувалося в невеличкому будинку... Виклади починалися щодня о 9 год. ранку" [5: 286].

Після вишколів санітарки УЧХ направлялися в діючі відділи УПА. Вони отримували не лише медичні знання, а й проходили вишкільний курс з військової та організаційної підготовки, їх навчали чітко орієнтуватися в тогочасні політичній ситуації, а в разі потреби вони були готові взяти участь в бойових сутичках. Не один вояк УПА завдячує санітарці своїм життям [6: 202]. Діяльність УЧХ на крайовому рівні ускладнювалась умовами другої більшовицької окупації. І у березні 1945 р. Галицький крайовий провід прийняв рішення про розпуск крайової референтури УЧХ. Її обов'язки було покладено на районні проводи, до складу яких знову входили жінки. Їх самовіддана праця у лавах УЧХ була відзначена: К.Зарицьку нагородили у 1945 р. Срібним Хрестом Заслуги, за активну діяльність в організації УЧХ на західних українських землях. Олена мостович – посмертно нагороджена Срібним Хрестом Заслуги. Ірина Козак і Ю.Ганущак відзначені Бронзовим Хрестом Заслуги.

Українське жіноцтво проявило себе й в інших ділянках національно-визвольного руху. Неоціненною була допомога жінки у справі збирання розвідувальних даних, перевезення підпільної літератури, передачі таємних повідомлень, налагодження зв'язку між розрізненими відділами УПА.

Нерідко жінки разом з боївками здійснювали кількомісячні рейди. Переодягнені як селянки, вони могли вільно ходити по захоплених ворогом селах з метою отримання відомостей про кількість і подальші плани ворожих відділів. Під час облав жінки були чи не єдиними постачальниками інформації та заготівельниками продуктів [8: 94]. Жінка відіграла надзвичайну роль в лавах ОУН і УПА. Силою духу, своїми здібностями, працею та самопожертвою вона дорівнювала чоловікові, а в деяких випадках навіть перевершувала.

Важливу роль у справі поширення ідей націоналістичного руху відіграла референтура пропаганди. Найвищим органом цієї мережі був Головний осередок пропаганди ОУН. Від 1943 р. як член редакції підпільних видань там працювала Богдана Світлик-Литвинко. Друкувалась у періодичних виданнях "До волі", "Самостійність". Основна її книга – "Не на життя, а на смерть", передруковувалась близько семи разів. У цьому творі вона намагалася донести сучасникам і нащадкам правду про борців за волю України, розповісти про їх героїзм, жертвність і дивовижну самопожертву. Посмертно Б.Світлик-Литвинко була нагороджена Бронзовим Хрестом Заслуги.

У референтурі пропаганди активно працювали й уродженки центральних областей України. Зокрема, на Київщині народилася Людмила Фоя. У 1941 р. ознайомившись з програмою ОУН, вона стала членом Організації. Працювала співредактором підпільного журналу "Молодий революціонер". Опублікувала низку своїх нарисів і оповідань із життя повстанців. Найвідоміший твір Людмили Фоя – "Його спадкоємці", присвячений заступ-

никові командира Проводу ОУН на Північно-Західних українських землях Миколі Козаку [7: 9].

На низових ланках референтури пропаганди жінки працювали друкарками, при світлі лампи передруковували підпільну літературу. Підпільні друкарні розташовувались у важкодоступних місцях – лісах, горах. Серед друкарок відомою є Надя. Вона виконувала деколи завдання кур'єрки, але найбільш секретарки. У всьому, що робила, була старанна й точна, і друкувала на машинці швидко [8: 96].

На окрему увагу заслуговує роль жінок – довірених осіб при проводі ОУН. Серед них у першу чергу слід згадати Катерину Зарицьку, Галину Дидик, Одарку Гусяк. За дорученням Шухевича вони виконували важливі завдання щодо зв'язку та налагодження контактів між членами Проводу, опікувались надходженням пошти, організовували криївки. Крім того, Катерина Зарицька та Галина Дидик постачали шухевича відповідною літературою, інформували про події в краї.

Останню криївку Романа Шухевича підготувала Галина Дидик у с. Білогориза недалеко Львова. Вона часто їздила з дорученнями по Україні, зокрема, побувала в Харкові, Києві, Донецьку, Одесі, а також у Кишиневі. Їй було доручено розвідати, що собою представляють люди на сході України, адже роз'яснювальну роботу слід було проводити по всій території нашої держави [9: 4–7].

Отже, жінки працювали на всіх рівнях підпілля. Велику роль відіграли також жінки у справі забезпечення медичної опіки. Український Червоний Хрест допомагав не лише пораненим воякам Повстанської Армії, але й місцевому населенню. На організовані курси медсестер масово йшли дівчата, згодом вони ставали районними, надрайонними і крайовими провідниками. Брала участь у бойових діях, займалися заготівлею ліків, постачанням харчів, необхідного одягу і білизни. Жінки проявили себе як кмітливі розвідниці, мужні зв'язкові та кур'єрки. В умовах підпілля система зв'язку мала важливе значення, тож люди, які виконували відповідні функції підбиралися надзвичайно ретельно. Чимало жінок працювало в референтурі пропаганди, закликаючи народ опиратися тиску окупанта. У такий спосіб жінки на рівні з чоловіками боролися за Українську Державу, закладали підвалини нашої незалежності.

Список використаних джерел

1. Содоль П. Українська Повстанча Армія 1943–1949. Довідник. – М., 1994. – С. 34.
2. Онишко Л. Громадський портрет Катерини Зарицької // Воля і Батьківщина. – 2000. – № 1. – С. 23–25.
3. Протокол допиту Зарицької К. М. від 23. 09. 1947 // Архів в м. Тернополі. Спр. 149026. В II томах. – Т. 1. – С. 18–24.
4. Романюк Н. У війни – обличчя жіноче // Віче. – 1995. – 12 травня – С. 6.
5. Бондаренко-Ріпецька М. Картина з моїх буднів в УЧХ // Літопис УПА. – Л., 1993. – Т. 23. – С. 286.
6. Кравець А. Медична служба УПА // Національно-визвольна боротьба 20–50-х рр. XX ст. в Україні. – К., 1993. – С. 202.
7. Улас Т. Українська героїня Людмила Фоя // Шлях перемоги. – 2001. – № 19. – С. 7.
8. Марта Н. Жінка в українському визвольному русі. – М., 1957. – С. 94–96.
9. Луценко Є. Історія жіночого руху в Україні // Громадські ініціативи. – 1997. – № 6. – С. 4–7.

Yulia Yurkiv

ROLE UKRAINIAN WOMENS IN NATIONALITY-RELEASE STRUGGLE IN THE FORTIES XX CENTURY

The given article show role Ukrainian womens in context nationality-release struggle in the forties XX century under wire OUN and UPA.

УДК 94 (477)

Богдан Трофим'як

ГЕНЕРАЛ РОМАН ШУХЕВИЧ – ВЗІРЕЦЬ ГАРМОНІЇ ДУШІ І ТІЛА, ПРОВІДНИК ОУН В УКРАЇНІ, ГОЛОВНИЙ КОМАНДИР УПА, РЕВОЛЮЦІОНЕР, СПОРТСМЕН, ГЕТЬМАНСЬКИЙ ПЛАСТУН – СКОБ

У статті розкривається роль спорту, пластової ідеї, елітарного пластового куріня "Лісові Чорти" (Львів), спілкування з Провідниками УВО-ОУН у вихованні Головного командира УПА, воїна і політика – Романа Шухевича.

*Як ви умирили, вам дзвони не грали
Наїзники танками землю орали!
Орали до рани, до крові земної,
І кров українська спливала в двобої
... В ній іскри Батурина, кривця крутянська...*

(Лубківський Р. Республіка янголів. Помаранчева феєрія. – Літературна Україна. – 3. 02. 2005)

Українська революція листопада-грудня 2004 та в січні 2005 р. ввійде в новітню історію як створення нової історичної доби, державницької нації – надійної, повної опори суверенної, незалежної і відродженої Української держави. Запорукою перемоги став революційний Майдан не лише в Києві, а й велелюдні майдани десятків українських міст, де оборонці української державності (з численною участю молоді) Помаранчевої революції, повірили, що їх багато і їх не подолати.

Феномен майдану чекає на глибоке та всебічне наукове дослідження і був пов'язаний з історичним тлом ще не втраченої "нитки Аріадни". Адже учасники грандіозного всенародного спротиву були гідними нащадками Героїв Крут, Базару, листопадового зриву, боротьби УПА проти фашизму та більшовизму. Минуле ХХ сторіччя увійшло в історію України як епоха героїчної боротьби українського народу за відновлення втраченої незалежності наприкінці XVIII століття. У цьому контексті, чи не на перший план, впливає історична постать Романа Шухевича – державного мужа і командира легендарної УПА.

На шлях революційної визвольної боротьби з новими окупантами після Визвольних Змагань Роман Шухевич стає у 16 років, як член Української Військової Організації, навчаючись з 1917 р. у філії, потім у головній Українській академічній гімназії та у Львівській політехніці. Власне у цих навчальних закладах у юного члена товариства "Пласт", українських спортивних клубів Львова і формується незламний характер національного лідера-борця за Українську самостійну соборну державу (УССД), що тривала до 24. 08. 1991 року. Про військову, фізичну, моральну підготовку майбутнього командувача Української повстанської армії, гармонійний сплав його духовних і фізичних сил висловився його наступник генерал-хорунжий Василь Кук: "Першу військову підготовку такі люди, як Роман Шухевич, і багато других отримували у "Пласті"..." [1: 10].

На жаль в сучасній вітчизняній історіографії незалежної України це питання належним чином не висвітлено, а українське суспільство виявилось не готовим оцінити цей мужній вчинок УПА, що заслуговує на всенародне визнання. Багатогранна революційна діяльність, велика любов до українського народу, відданість Великій Справі визволення України та здобуття суверенної Української держави Романа Шухевича, що не має аналогів в історії інших народів, не стали прикладом, підґрунтям формування національної ідеї, виховання молодого покоління – національної політичної еліти. В цьому контексті

заслужують на увагу дослідження останнього десятиріччя. Зокрема книга відомого ветерана національно-визвольної боротьби 40–50-х рр. Петра Дужого. Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин. – Львів: Галицька Видавнича Спілка. – 1998. – 256 с.; Збірка статей – Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Голова редколегії Я. Ісаєвич / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2004. – 296 с.; Дашкевич Ярослав. Штрихи до політичного портрету Романа Шухевича. Есе. Україна в минулому. Вип. 7. – Київ–Львів, 1995; Трофим'як Богдан. Роман Шухевич – перший рекордсмен краю, Гетьманський пластун СКОБ – символ гармонії духовних і фізичних сил: Всеукраїнська наукова конференція "Роман Шухевич – "Тарас Чупринка": постать на тлі епохи Воюючої України" (до 50-річчя героїської загибелі). 28–29. 09. 2000. Тернопіль: Трофим'як Б. Генерал-хорунжий Роман Шухевич-Тарас Чупринка // *Визвольний Шлях*. – 1998. – КНУ – С. 387–390; Матеріали наукової конференції Всеукраїнського Братства вояків УПА (ОУН і УПА. Історія, уроки, сучасність). Упорядники О. Дичковський, Галина Дичковська, Л. Наконечний. – Стрий: ТОВ "УВІС", 1993. – С. 124; Кук Василь. Роман Шухевич – державний муж і командир легендарної УПА. "Шлях Перемоги" – 2 березня 2005 р.; Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі. – Київ, 1997. – 68 с.; Арсенич П. Родина Шухевичів. – Коломия: Тов. "Вік", 1995. – 117 с.; Васькович Т. Роман Шухевич – командир повстанських війн // *Збірник на пошану ген. Романа Шухевича / Упорядник Василькович Т.* – Лондон: УВС; Мюнхен: Укр. Інститут Освітньої політики, 1990. – С. 36–66.

Мета статті розкрити з погляду історичної ретроспективи сьогоденні доленосні революційні події українського суспільства, розпочаті на Помаранчевому Майдані в контексті національно-визвольної боротьби на всіх її етапах.

На світанку 5 березня 1950 року на подвір'ї вчительки в селі Білогорща під Львовом Роман Шухевич прийняв останній у своєму житті бій з переважаючими силами НКВД на чолі з добре вже випробуваним керівником багатьох подібних акцій, московським полковником КДБ Павлом Судоплатовим. Адже "майстер темних справ" московсько-більшевицьких НКВД, МГБ, КГБ Судоплатов вже мав значний досвід підступних акцій щодо Євгена Коновальця, священників, інтелігенції, галицьких українців. Цей інквізитор перед виконанням отриманого завдання тривалий час перебував у відрядженні в НКВДС у Львівській області.

Після вбивства Провідника ОУН Євгена Коновальця терорист-убивця за безпосереднім наказом Сталіна отримує і виконує важливу післявоєнну "місію" щодо ліквідації керівника УПА. Метою Судоплатова було захопити Р. Шухевича живим та це йому не вдалося. За вбивство терорист був нагороджений орденом Червоного Прапора, що був найвищою московською нагородою після ордена Леніна, і отримав звання генерала. Московський обер-шпигун П. Судоплатов, "спеціаліст" з українських справ в акціях придушення Руху Опору в Західній Україні, знайшов слід криївки українського генерала аж через шість місяців пошуку.

Із 43 років свого життя 27 Роман Шухевич – відомий серед пластуниів як "Шух", він же Тарас Чупринка-Тур, він же Р. Лозовський, віддав священній боротьбі за визволення віками мордованого великого українського народу, за вільну Україну.

Міжвоєнний час 1920–1939 років на західних землях України був визначальним тим, що повсякденна виховна робота в молодіжних гімнастичних товариствах Східної Галичини і в пластових організаціях творила вже зовсім новий тип молоді генералів, еліти нації – у к р а ї н ц я, який за національну ідею готовий покласти своє життя. Такі люди і стали творцями Руху Опору, легендарної Української Повстанської Армії.

Головний Командир УПА і Голова Проводу ОУН на українських землях генерал Роман Шухевич, навчаючись в Українській Академічній гімназії у Львові і Львівській політехніці, був членом Пласту 8 років. Після офіційного розв'язання Пласту (1930) назавжди залишився пластуном, підтримуючи зв'язки з таємним Пластом через свого брата Юрка. Як учень Академічної гімназії, що знаходилася в "Народнім Домі", Роман Шухевич був чинним пластуном і належав до пластового полку ім. Князя Льва. Брав активну участь в організації першого українського пластового свята, що відбулося 1922 року, дякуючи старанням О. Тисовського, професора Академічної гімназії. До пластової четвірки Р. Шухевича належали його друзі: Євген Жарський – історик фізичної культури, педагог, про-

фесор, доктор філософії в Америці; Богдан Кравців – поет, громадсько-політичний діяч та Іван Гриньох – доктор теології і протоієрей, колишній духовник сокільства, християнсько-спортивного товариства "Орли"-КАУМ.

Найбільш відомою бойовою акцією ОУН було вбивство 15 червня 1934 року польського міністра внутрішніх справ генерала Броніслава П'єрацького, одного з чільних організаторів пацифікації – "умиротворення" – в 1930 році та автора нового плану "на знищення Русі", а разом з тим товариства "Пласт". Згідно з цим планом мало бути ліквідовано все українське політичне і культурне життя на окупованих Польщею українських землях, а все українське населення піддано посиленому процесові повної колонізації.

На лаві підсудних під час політичного процесу, що тривав у Варшаві з 18 листопада 1935 року до 13 січня 1936 року, було 12 членів ОУН віком від 21 до 31 року – студенти, люди з вищою освітою, з них 10 – вихованці Пласту, що звинувачувалися у співучасті в убивстві польського міністра П'єрацького.

Процес, що перетворився на політичну маніфестацію і отримав розголос не тільки в Польщі, змусив з повагою заговорити про українських революціонерів і визнати український народ. Зокрема, орган польських народовців "Просто з Мосту" писав: "Ми, польські народовці, зобов'язані найголосніше казати про те, що існує український народ, що він живе і бореться за своє право на життя. Саме ми мусимо розуміти і цінити героїчні зусилля українського народу, який протягом сотень років не має своєї державности, що його русифікують, полонізують, роздирають, а він живе. Хай українських націоналістів буде горстка, та напруження жертвенности, посвяти і героїства тієї горстки так наявно велике, що його досить не лише на те, щоб воскресити, але навіть створити націю".

Помітний вплив на розвиток та формування характеру юного Романа Шухевича справили Є. Коновалець та вчитель філософії Академічної гімназії професор Степан Шах, який виразно вбачав зародки трьох прикмет характеру юного гімназиста, що визначали і мету виховання: "Ясність в думанні, правда в говоренні, рішучість у чині". Є. Коновалець, який на початку 1921 року приїхав до Львова з Відня, і професор С. Шах наймали помешкання у бабці Романа Герміні Шухевичевої на вул. Собіщини, 7 і проживали у неї протягом 1921–22 років. Роман Шухевич високо цінував товариство та розповіді Є. Коновальця і С. Шаха. Спілкування професора з учнем так зміцніло, що вони спільно ходили на прогулянки до Високого Замку, на Кайзервальд, вулицями Львова та його околицях. Зокрема, зайшли якимось на Чортківську скалу біля Винників, що опісля стала улюбленим місцем Романа Шухевича для пластового таборування. Звідси і пішла назва елітарного пластового куреня "Лісові чорти".

Неодноразово запрошував Романа до своєї кімнати полковник Євген Коновалець і там вів з ним розмови. Для історії слід нагадати, що в цей час до тієї кімнати сходились найближчі співробітники Є. Коновальця ще з полку Київський Січових Стрільців – сотник Михайло Матчак і сотник Ярослав Чиж, а також колишній поручник УГА Степан Федак. Звідси і взяв свій початок Комітет тайної Української Військової організації (УВО). Ще в 16-літньому віці Роман Шухевич вступає в ряди УВО і бере активну участь в бойових акціях, а в 1926 році виконує атентат на польського шкільного куратора. З 1929 року він стає членом ОУН і учасником Першого Великого Збору ОУН 1929 року, маючи за плечима 6-річну практику підпільної бойової діяльності в УВО.

Успішне навчання в гімназії та Львівській політехніці, а також активна політична діяльність були неможливі без тілесного загартування. Про молоді роки Романа згадує його шкільний товариш Богдан Підгайний ось так: "Патріотично виховувались ми в Пласті. Там гартували нам і хребти. Ми мали свій гурток, де Роман часто був провідником. Наш гурток належав перший до тієї групи пластунів, які в 1923 році поїхали літом на Маківку, щоб упорядкувати побосвище УСС-ів з московським наїзником. Роман був відважніший від усіх. Ще 15-річним юнаком він врятував життя одному хлопцеві на річці Буг у Камінці Струмиловій, тепер Кам'янка-Бузька, який провалився крізь лід у воду. За це заплатив важкою піврічною хворобою – бронхітом і лише весною пішов до гімназії".

Його товариш з куреня "Лісові чорти", членом якого він був з 1923 до 1927 року, пластовий поет, науковець, талановитий публіцист і редактор, громадський і політичний діяч, Перший Провідник Крайової Екзекутиви ОУН на західноукраїнських землях Богдан

Кравців згадує, що друг Роман "1922 року організує пластовий спортивний гурток "Ясний Тризуб", в якому був добрим змагуном футбольного гімназійного СК "Русалка", грав не тільки у футбол, але і в кошиківку (баскетбол) та відбиванку (волейбол)".

У дні 15–16 вересня 1923 року на IV Запорізьких ігрищах у Львові вперше поруч з дорослими виступають юнаки. На цих змаганнях 16-річний Роман Шухевич вперше в історії української легкої атлетики встановлює рекорд з бігу на дистанції 400 м з бар'єрами. Водночас на тих же Запорізьких ігрищах було започатковано розвиток українського плавання як вид спортивного змагання, оскільки до цього часу ніяких змагань з плавання не проводилося. І знову самоук Роман Шухевич виграє єдину дистанцію 100 м горілиць (кроль на спині) на львівському ставі "Світязь". А чемпіоном Галичини у штовханні ядра стає співець стрілецької слави композитор Роман Купчинський. Р. Шухевич також майстерно володів шпагою, якою тричі захищав честь українського студентства в краї.

В 1924 році кільканадцять юнаків провели першу прогулянку на лижах довкола Львова, що було першим виступом новоствореного "Карпатського Лещетарського Клубу". Серед засновників клубу був і Роман Шухевич. Заснувавши в 1927 році пластовий курінь "Чорноморці", Роман організує разом з Антоном Івахнюком моряцькі табори під час плавання по найважливіших річках Західної України.

"Шухевич, – згадує А. Івахнюк, – був релігійною людиною, хоч ніколи цього крикливо не маніфестував. За студентських часів у Львові "Чорноморці" щонеділі після ранньої руханки в залі "Сокола-Батька" гуртом йшли до Успенської церкви. І тут ніколи не бракувало друга "Шуха". На грудях Роман носив образок Матері Божої, в чю опіку він себе віддав. У важкі хвилини, під час запроторення польською владою до Берези-Картузької, його друзі часто спостерігали, як він щодня вранці і ввечері застигав у молитовній задумі, в чому можна вбачати джерело релігійних засад УПА".

Товариш з куреня "Лісові чорти" Б. Кравців про спортивну добу Шухевича цитує характерні і пророчі слова однієї учасниці змагань: "Він для кожної і для кожного з нас мав ласкаве слово, кожному і кожній вмів сказати щось приємне і підбадьорююче. Ми знали, що він найкращий між нами, що він найдостойніший вести нас і, якщо він подав був команду, ми були б пішли за ним навіть під кулі".

Крім спорту, Роман Шухевич цікавився також і музикою. Він досить добре опанував гру на фортепіано. В 1933 році на чергових Запорізьких ігрищах на площі "Сокола-Батька" він командує парадом спортсменів і виграє перше місце з бігу серед сеньорів. Того ж року він перемагає на лижних змаганнях сеньорів поблизу Білогорищанського лісу під Львовом. І саме в селі Білогорща 5 березня 1950 року на своїй підпільній квартирі у боротьбі з московсько-большевицькими окупантами загинув смертю героя генерал-хорунжий УПА Роман Шухевич. В 1950 році Головна Пластова Старшина посмертно присвоїла Романові Шухевичу почесне звання в українському Пласті – Гетьманський пластун-СКОБ. За керівництво бойовими операціями УПА проти тоталітарного сталінського режиму за самостійну соборну Україну він нагороджений Золотим Хрестом бойової заслуги Першого класу, Золотим Хрестом заслуги.

"Ми мусимо гартувати спортом тіло, – говорив Роман Шухевич, – але, що найважливіше, здобувати знання, вчитись чужих мов і вправляти сильну волю".

Відомий педагог, письменник Володимир Янів, автор книги "Шухевич-Чупринка. Людина і Символ", розкриває нам його як близького героя, в якому є краса і сила, могутність і велич, все понад тілесне, земське та понад матеріальне, що й згадується у вірші:

Скоріш! Скоріше! –

Перегнати

Найсильніший скорий рій,

В перемозі засміялись,

Виграти завзятий бій!

Життя Шух-Тура давало йому сили перемагати на спортивних дистанціях, пластових багатокілометрових естафетах, страх перед смертю в любові до Бога й України. Вихованці Шухевича в нерівній боротьбі на своїй землі – Україні перемагали ворога і поступово зросли до 200-тисячної повстанської армії (УПА). Генерал Тарас Чупринка ще в

липні 1946 року в українських лісах промовляв до своїх друзів по зброї: "Я гордий з того, що мені довелося очолювати ту славу армію героїв, якій рівної не знає історія України". Після цих палких слів повстанці заспівали пісню УПА-Північ:

*І знову хмари потемніли,
А з моря йде туман...
Скажи, скажи, чого задумавсь,
Скажи, наш Отаман...*

Спортсмен, пластун, герой УПА командир Шух-Тур заповів: "Я впевнений, що зброї, яку ви одержали з рук Нації, не посоромите, й прийдешнім передасте своє ім'я, вкрите безсмертною славою".

В час духовної кризи, спроб її подолання, невизначеності влади щодо формування концепції національної політики та ідеї, постає нагальна потреба зупинити процес спланованої колишніми урядами моральної та національної деградації молоді на засадах національної новаторської педагогічної ідеї. Свідоме українське громадянство, дослідники історичної правди та відроджувані пластові, спортивні, молодіжні товариства повинні продовжувати чин Романа Шухевича на засадах пластових, національних ідей – "Вірність Богові і Україні".

Список використаних джерел

1. Васькович Г. Генерал Роман Шухевич. – Видання ЗЧ ОУН. – 1966. – С. 30, 47; Селюк Олег. Легенда про генерала-хорунжого. – Свобода. 15–21 березня 2005 р. – № 9. – С. 10.
2. Васькович Г. Назв. праця. – С. 70.
3. Дужий П. Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин. – Львів: Галицька Видавнича Спілка. – 1998. – С. 13.
4. Цвіт України. – 1992. – Ч. 9. – С. 4.
5. Немилівський В. Шух-Тур – пластун. – Торонто, 1963. – С. 12.
6. Визвольний шлях. – 1970. – Березень. – С. 352.
7. Державність. – 1995. – Ч. 1. – С. 33, 34.
8. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995. – С. 269, 270.
9. Готовсь. – 1935. – 24 квітня; Визвольний шлях. – 1970. – Ч. 3. – С. 331, 352; 1980. – Ч. 4. – С. 517, 518.
10. Немилівський В. Назв. праця. – С. 13.
11. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX ст. – перша пол. XX ст.). – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – С. 332–336.

Bohdan Trofymyak

GENERAL ROMAN SHUKHEVYCH – A PATTERN OF SOUL AND BODY'S HARMONY, THE GUIDE OF ASSOCIATION OF UKRAINIAN NATIONALISTS, THE CHIEF COMMANDER OF UKRAINIAN REBELLIOUS ARMY, A REVOLUTIONIST, A SPORTSMAN, HETMANSKYY PLASTUN – SKOB

In the article it is enlightened what role in training of Chief commander of Ukrainian Rebellious Army, warrior and political figure Roman Shukhevych, played sports, Plast's ideas, elitist Plast kurin (unit) "Forest Devils" (Lviv) and intercourse with the Guides (Leaders) of Ukrainian Military Organization – Association of Ukrainian Nationalists.

УДК 94 (477)

Тетяна Гонтар

РОЛЬ ПОЛЬСЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДО УРСР У 1945 Р.

Польські органи влади виявляли безпосередню зацікавленість у депортації українців у 1945 р., коли цей процес носив найбільш драматичний і масовий характер. Вони проводили виселення з країни її громадян, часто достатньо лояльних, платників податків.

Трагічні події насильницького переселення українців Польщі у 1944–1946 рр. і зараз, через більш як шістьдесят років, що минули від тих подій, залишаються як важливою публіцистичною темою, так і проблемою наукових досліджень істориків України та Польщі [1;2;3;4]. Переселення українців з Польщі і одночасне з ним поляків з УРСР неодноразово розглядалися на наукових конференціях [5; 6; 7]. Оpubліковано немало документів, що відображають події того часу і слугують матеріалом для їх аналізу та оцінки [8; 9; 10].

На сьогодні проблема переселення не тільки не втратила актуальності, але й набула рис певної дискусійності. Одним із питань, в якому єдність наукових поглядів та оцінок далеко не досягнута, є міра відповідальності кожної із сторін за ті насильства та утиски, що відбувалися стосовно українців Польщі. Деталізація у висвітленні дій урядових органів обох країн буде сприяти виробленню обґрунтованих підходів до розв'язання даного питання. Саме тому в даній статті ставимо за мету виявлення участі в переселенських процесах ролі органів польської влади та Війська Польського. Цьому до певної міри сприятиме розгляд тих змін, що сталися в житті українців Польщі з приходом Червоної Армії у 1944 р. [11]. Принагідно зазначимо, що розгляд діяльності органів польської влади не носить однобічного та тенденційного характеру. Політика уряду Радянської України щодо переселенців вже також була нашим предметом вивчення [12].

Угода 9 вересня 1944 р. про обмін населенням була підписана між Урядом УРСР та Польським Комітетом Національного Визволення. Рішенням Крайової Ради Народової від 31 грудня 1944 р. ПКНВ був перетворений у Тимчасовий Уряд Республіки Польщі. Президія Верховної Ради СРСР визнала цей Уряд, США та Велика Британія відмовились від його визнання. Цей уряд продовжив політику переселення через створені згідно з Угодою адміністративні органи. Разом з тим органи влади на місцях – у воєводствах, повітах та гмінах не могли бути сторонніми спостерігачами процесу депортації, адже на них покладалася значна частина практичних справ в його проведенні.

Українці, котрі підлягали депортації, були громадянами Польщі і, природно, зверталися до органів влади з різноманітними питаннями, в тому числі й з пропозиціями та скаргами. Останніх в переселенні не бракувало з огляду на його примусовий характер. Так, в грудні 1945 р. делегація з сіл Ухнова і Тарношина поїхала із скаргами на примус до переселення і грабунки до Томашова Любельського. Це звернення до влади не було спонтанним і відображає цілу історію пошуку у польської влади захисту від переселення.

Зберігся протокол зборів українського населення Томашівського повіту про ставлення до переселення в УРСР. Збори відбувались ще 5 серпня 1945 р. На них був присутній Микола Королько – член КПЗУ, ППР і ПОРП, в'язень Освенціма і Маутхаузена. Він виступав агітатором за переселення – однак не з проурядових позицій. Його аргументом було прагнення уникнути денаціоналізації українців у Польщі. Зокрема, він сказав, що система аграрної реформи і пов'язане з цим об'єднання приватних ділянок змусить уряд Польщі переселити частину населення на захід країни, оскільки на територіях, населених українцями, є велике перенаселення. Та частина українців, котра залишиться, буде

розпорошена [13: 442]. Це говорилося майже за два роки до сумнозвісної операції "Вісла", котра цілком справдила ці припущення.

Природно, більшість виступаючих говорили про те, що вони тут народилися і нікуди виїжджати не хочуть, податки, котрі накладає польський уряд, виконують, що збираються робити й надалі. Війт гміни Ухнів Корчинський говорив про вимоги – українське населення живе компактно і хоче мати свою школу. Збори завершилися тим, що був створений комітет з семи осіб який у повіті повинен бути зв'язком між українським населенням і державними органами влади у справах, котрі стосуються українців [13: 422].

Зрозуміло, що коли тиск на українців щодо переселення посилювався, комітет почав звертатися по черзі до усіх владних інстанцій, починаючи з найнижчої.

Томашівський староста прийняв селян і з прикрістю ствердив, що грабунки і вигнання українців військами за кордон мають місце, запевнив, що він "буде старатися про ті нечувані події дати звіт компетентній владі, а від поліції свого повіту буде вимагати докладних звітів". Староста далі сказав, що війська, котрі діяли проти українців, були з Жешува і він з їх командуванням не має безпосередніх зв'язків. Після цього староста переглянув привезені скарги і порадив їхати до воєводи до Любліна. Оскільки питання не було розв'язане, делегація повезла скаргу у Люблін [14: 299].

Делегацію прийняв віце-воєвода Соколовський, провів з її членами майже годинну розмову, переглянув подані йому письмові прохання і скарги і запевнив, що влада візьме громадянство під опіку. Разом з тим урядовець вдався до дуже образного порівняння, що містило неприховану погрозу. Війна, за словами віце-воєводи, це буря, що лишає по собі купи сміття, тому суспільство являє собою хворий організм, що потребує лікаря, тобто війська. Закінчив він зустріч словами: "Старайтесь, панове, щоб такого лікаря не треба було і для вас. Вертайте до своїх громад і скажіть населенню, що примусового виселення нема, нема також каральних експедицій. Хто працює і виконує свої обов'язки, тому дотепер нічого не сталося і далі нічого не станеться" [14: 300].

Повідомлення про цю українську делегацію було надіслане до проводу ОУН. Там така ініціатива звертання до польських органів влади знайшла осуд. Але врешті-решт ініціатор скарги Целевич опинився у в'язниці [14: 301].

Подібна ситуація склалася на Лемківщині у вересні 1945 р. У Команчі було складено прохання до Міністерства внутрішніх справ, яке було подане через Сяноцьке староство і Жешувське воєводство, тобто згідно з адміністративним підпорядкуванням території. В проханні від імені лемківського населення південно-західної частини Сяноцького і Ліського повітів аргументувалась необхідність зупинити виселення місцевих селян. Серед аргументів – те, що в цьому районі проживає від 95 до 100 % русинів, що місцевість гориста і ґрунти – найгірші в Польщі, руське населення завжди було лояльним до польської влади, сповідує католицизм, а в минулому році тисячі молодих людей боролися проти Німеччини у війську, захищаючи польські землі.

Гмінна Рада Народова в Команчі цілком підтримала це прохання, додавши від себе, що працювати в гористій місцевості можуть лише народжені і виховані тут люди. Вона відзначала, що населення є аполітичним і лояльним до польської держави. Управління волості в Команчі теж підтримало прохання. Війт гміни Станіслав Касевич запевняв, що лемки завжди сплачували усі податки [15: 522–526].

Прохання це, підтримане на місці, оскільки і в гмінному і у волосному керівництві були лемки, вже у Жешувському воєводстві навіть не розглядалося. Доля офіційних звернень була однаковою, зупинити депортацію вони не могли, оскільки вона була урядовою політикою, що спиралась на міжнародну угоду.

Досить частими були скарги українців і з приводу оцінки майна, котре вони залишали при переселенні. Лист головного представника Уряду РП у справах евакуації в Любліні Бендаша до віце-міністра Вольського у Варшаву містить інформацію про нагромадження скарг на неправильну оцінку вартості залишеного майна. Як польські громадяни українські селени подавали такі скарги до суду. Разом з тим польська влада не була зацікавлена у розгляді таких справ насамперед через те, що вони давали змогу відстрочити переселення. Як видно з даного листування, суди відмовлялись розглядати такі справи посилаючись на те, що опис майна є актом адміністративним [16: 21]. Таким чином,

усувалась будь-яка можливість оскарження дій адміністративних органів, що вело до сваволі.

Неодноразово представники польського уряду у справах евакуації (так називали чиновників, котрі безпосередньо займались організацією депортації) скаржились на різноманітні чинники, що перешкоджали виселенню українців. Б. Свідзінський, районний представник у справах евакуації в Грубешові, у липні 1945 р. скаржився на припинення кампанії по переселенню українців. У звіті він називає дві причини. Перша – що селяни вже посіяли і чекають на урожай. Разом з тим він зазначає, що дана причина не є серйозною, пише: "...особисто вважаю. Що це лише викрути, щоб обманути пильність влади, оскільки певним є, що на цій території лютують маси українських агітаторів з Галичини, які умовляють населення південних гмін не евакуйовуватися, вони стверджують, що не треба виїжджати, бо ці землі і так невдовзі відійдуть до України" [17: 438]. Тут районний представник у справах евакуації натякає на можливі рішення щодо кордонів Польщі на Потсдамській конференції. Дійсно, певні ілюзії, хоча й безпідставні, побутували ще у частини українського населення. Другою причиною польський урядовець вважав помилки радянського уряду, котрий дозволяв переселенцям по кілька разів перетинати кордон з метою вивозу майна більше як дві тонни, звинувачує українську сторону в жадібності і в тому, що вона дає можливість повідомляти про сумні реалії в УРСР [17: 438].

Використання Війська Польського також було урядовим кроком польської влади, хоча й не без тиску з боку СРСР. 22 серпня 1945 р., коли в кампанії переселення відчувався явний застій, була проведена нарада під головуванням Міністра Громадської Адміністрації Керника, за участю його заступника Вольського, Начальника Генерального Штабу Війська Польського генерал-полковника Корчиця, трьох командирів дивізії ВП, двох воєвод – Люблінського і Жешувського. Був на нараді й Головний уповноважений Уряду УРСР з питань евакуації М. Підгорний. На нараді було вирішено виділити три дивізії ВП "для боротьби з бандитизмом, а також для організації в усіх гмінах і населених пунктах органів польської влади і підкорення українського населення цих повітів розпорядженням і законам польського уряду" [18: 624].

В подальшому М. Підгорний, котрого важко запідозрити у бажанні припинити депортацію українців, вказував на кричущі випадки насильства і грабунків з боку Війська Польського: "Замість того, щоб проводити роботу, спрямовану на ліквідацію бандитизму, організацію польських органів влади на місцях і здійснення заходів польської влади, що своїм дотичним результатом повинно було дати серйозний ефект і у вирішенні завдань евакуації, окремі частини Війська Польського проводили у деяких місцях свою роботу як прямий тиск на місцеве населення в розумінні його виїзду в УРСР" [18: 627–628].

Варто відзначити, що були й приклади, коли представники польських органів влади на місцях негативно ставились до переселення українців. Голова Ради Народової Сяноцького повіту п. Гула переконував у необхідності припинити депортацію українців, бо це веде до руйнації господарства Польщі. З огляду на те, що в сільській місцевості цього повіту українське населення переважало, в заявах Голови не було нічого дивного. Гула очолив делегацію у Варшаву, направлену нарадою організацій чотирьох демократичних партій у повіті. У столиці п. Гулу не підтримали і зажадали від повітової влади виконувати розпорядження уряду – тобто переселяти українців. Але повернувшись назад, Голова і в подальшому діяв на власний розсуд. Він поділяв українців на благонадійних і неблагонадійних і вважав, що депортувати потрібно тільки других. В результаті, село Домбровка Руська, де вже були списки на переселення, відмовилось від виїзду на тій підставі, що п. Гула визнав це село благонадійним [18: 629].

В цьому ж напрямі діяла в Сяноцькому повіті й група польських солдат на чолі з двома офіцерами, один з яких відомий – хорунжий Смик. Вони створили своєрідну комісію, яка визначала, хто благонадійний, а хто ні. Першим самовільно видавали довідки, що звільняли від депортації, а інших нещадно грабували [18: 628].

Звичайно, така позиція попри її деяку відмінність від урядової, зовсім не мала на меті захистити українців як громадян Польщі і не привела до істотних змін у депортації навіть з Сяноцького повіту. Саме з нього приїздило багато сімей українців зовсім без майна, пограбовані по дорозі як АК, так і Військом Польським.

Звичайно, серед польських урядовців зустрічались гуманні люди, котрі намагались допомогти українським родинам залишитись в рідних місцях, однак за існуючої системи вони могли допомогти лише одиницям. Переселенка О. Кіцілінська в своїх спогадах наводить факт людяного ставлення з боку польського вояка. "До нашої хати прийшов польський вояк і почав кричати. Але, видно, був досить м'якосердим. Коли тато зі сльозами на очах почав його просити, що ми не можемо залишити свою хату, бо тут наше коріння, тут проживали наші родичі і прародичі, що тато тут служив у польському війську і вважає Польщу своєю батьківщиною, то у цього вояка самого сльози виступили на очах і він дозволив залишитися" [19: 201].

Значно більше, на жаль, свідчень про вбивства та грабунки українських селян як ВП, так і загонами АК. Ось деякі з них, що відносяться до 1945 р. 26 вересня солдати 26-го полку 8-ї польської піхотної дивізії в с. Мхава Лісківського повіту при виїзді українців забрали у них 10 корів і убили селянина Фецо, котрий чинив опір. 22 вересня солдати цього ж полку в с. Кальниця під час переселення убили старика, який не міг йти [20: 642]. Майже кожен вересневий день знаменувався грабунками, вбивствами, знущаннями.

Рішення про обмін населенням між Польщею та УРСР було прийняте всупереч інтересам людей, долі яких воно вирішувало. Відома роль радянського керівництва в його прийнятті. Разом з тим відповідальність за його реалізацію поділяють уряди і органи влади на місцях обох країн. Польські органи влади депортували власних громадян, які в більшості випадків не лише не прагнули переселення, але й чинили йому опір, в тому числі й пасивний – звертаючись до влади, запевняючи в лояльності.

Список використаних джерел

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – К., 1994 – Кн. 1. – 432 с. 2. Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. – Львів, 2002. – 226 с. 3. Макар Ю. Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття: Історико-політична проблематика. – Львів, 2003. – 88 с. 4. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1977. – 440 с. 5. Світовий конгрес українців Холмщини і Підляшшя. Матеріали наукової конференції. Львів – Холм. 17 – 21 вересня 1994 р. – Львів, 1996 – 180 с. 6. Україна – Польща: важкі питання. – Т. 3 / Матеріали III наукового семінару "Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни". Луцьк, 20–22 травня 1998 р. – Варшава, 1998. – 68 с. 7. Українсько-польські відносини у ХХ столітті: державність, суспільство, культура. Матеріали наукової конференції. – Тернопіль, 1999. – 256 с. 8. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. / Документи, матеріали, спогади. – У трьох томах. – Т. 1. 1939–1945 рр. – Львів. 1996. – 752 с.; Т. 2. 1946–1947 рр. – Львів, 1998. – 540 с. 9. Repatriacja czy deportacja. – Т. 1. Dokumenty 1944–1945 pod red. E. Misily. – Warszawa, 1996. – 333 s. 10. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Т. 3. – Warszawa, 1994. – 378 s. 11. Гонтар Т. Прихід Червоної Армії та зміни в становищі українського населення Посяння та Підляшшя у 1944 році // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2003. – Вип. 1. – 281 с. 12. Гонтар Т. М. Політика уряду УРСР щодо переселенців з Польщі у 40-х роках ХХ ст. // Депортація українців з етнічних земель – трагічна сторінка в історії нашого народу. Матеріали наукової конференції, присвяченої 60-річчю початку виселення українців з території Польщі в 1944–1946 рр. (Тернопіль, 24 вересня 2004 р.). – Тернопіль, 2004. – 84 с. 13. 5 серпня 1945. Томашів Люблінський. Протокол зборів представників українського населення Томашівського повіту про ставлення до переселення. // Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 2. Переселення поляків та українців. 1944–1946. – Варшава–Київ, 2000. – С. 442–444. 14. Sprawozdanie ze spotkania delegacji ludności ukraińskiej gmin Uhnów i Tarnoszyn ze starostą powiatowzm tomaszowskim i wicewojewodą lubielskim w dniach 27 i 29 grudnia 1945 // Repatriacja czy deportacja. – Т. 1. Dokumenty 1944–1945 pod red. E. Misily. – Warszawa, 1996. – S. 298–302. 15. Прохання лемків з Команчі про залишення їх у Польщі. 15–17 вересня 1945, Команча // Польща та

Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 2. Переселення поляків та українців. 1944–1946. – Варшава – Київ, 2000. – С. 522–526. 16. Arhiwum Akt Nowy. – Zesp. Główny Przedstawiciel Rządu RP ds Ewakuacji Ukraińców z Polski w Lublinie. – S. 171. 17. 30 липня 1945 р. Люблін. Звіт Б. Свідзінського Головному представникові з питань евакуації про причини припинення переселення українського населення з Грубешівського повіту // Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 2. Переселення поляків та українців. 1944–1946. – Варшава–Київ, 2000. – С. 438. 18. Доповідна записка Головного уповноваженого уряду УРСР секретарю ЦК КП(б)У та заступникам Раднаркому УРСР про хід виконання угоди від 9 вересня 1944 року щодо виселення українців з Польщі // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. / Документи, матеріали, спогади. – У трьох томах. – Т. 1. 1939–1945 рр. – Львів. 1996. – С. 624–632. 19. Свинко Й., Лановик Б. Межовий край у вогні (Польсько-українські взаємини у 1944–1947 рр.). – Тернопіль, 2004. – 340 с. 20. Докладная записка о ходе переселения украинцев в УССР по Жешувскому воеводству // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. / Документи, матеріали, спогади. – У трьох томах. – Т. 1. 1939–1945 рр. – Львів. 1996. – С. 641–645.

Tetiana Hontar

THE ROLE OF POLISH STATE ORGANS IN DEPORTATION OF UKRAINIANS TO UKRAINIAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC IN 1945

The article deals with the role of Polish bureaucratic administrative organization in anti-Ukrainian actions and deportation of Ukrainians in 1945.

УДК 94 (477)

Марія Єленчук

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1944–1950 РР.)

У статті висвітлюються особливості становлення і розвитку системи охорони здоров'я в західних областях України (Львівській, Станіславській і Тернопільській) в 1944–1950 роках. Розглядається також процес становлення професійної медичної освіти в західних областях України і формування кваліфікованих національних медичних кадрів.

Кризові явища в українській економіці в останні роки призвели до ускладнень у вирішенні соціальних проблем, негативно позначилися і на системі охорони здоров'я. Недостатнє з боку держави матеріальне забезпечення медичних установ, руйнування медичної інфраструктури, запровадження платних послуг в медичних закладах призвели до зниження рівня якості медичного обслуговування населення, і як наслідок, до погіршення стану здоров'я як нації в цілому, так і окремих людей зокрема. Апробація досягнень зарубіжних систем охорони здоров'я на українських теренах в цілому через недостатню фінансову підтримку з боку держави не дала результату, тому особливої уваги заслуговує досвід державних вітчизняних органів щодо розвитку системи охорони здоров'я в західних областях України в 1944–1950 рр.

В українській історіографії дана проблема досліджувалась переважно представниками медичної науки, основною джерельною базою дослідження яких були результати їх практичної діяльності в ті роки. Так, Є. Мухіна [1] досліджувала становлення і розвиток охорони материнства і дитинства в західних областях України, роботи Т. Буріхіна [2] присвячені підготовці і удосконаленню медичних кадрів. Історики та економісти, досліджуючи промисловий розвиток західних областей України в означений період, лише побіжно згадують про стан в системі охорони здоров'я. Наприклад, В. Варецький [3] в своїй праці, висвітлюючи соціально-економічні перетворення в західних областях України з приходом радянської влади, коротко характеризує і зміни в системі охорони здоров'я. В цілому ж аналіз становлення системи охорони здоров'я в радянській історіографії був одностороннім, спрямованим на завищення результатів. На сучасному етапі є цікаві дослідження з соціальної медицини. Так, О. Голяченко [4], М. Шегедин і Н. Мудрик [5], Н. Пасечко [6] в своїх працях розглядають деякі аспекти історії системи охорони здоров'я повоєнного періоду. Ґрунтовною є праця львівського науковця, доктора медичних наук Я. Ганіткевича [7] "Історія медицини в іменах та датах", де він систематизує і аналізує головні події в історії медицини і охорони здоров'я України. Окремого дослідження зі становлення та розвитку системи охорони здоров'я в західних областях України в цей період у вітчизняній історичній науці немає.

У дорадянський період на території західних областей стан медичного обслуговування населення був незадовільним. В січні 1939 року в Галичині працювало 66 міських лікарень, на 14 000 сільського населення припадав 1 лікар [7: 130]. Так, на території Тернопільської області в 1939 р. було всього 12 лікарень; в цілій низці районів (Гусятинський, Зборівський, Почаєвський та ін.) не було стаціонарних лікарняних установ, а в Новосельському та Білобожницькому районах не було жодного медичного працівника [8: арк. 5]. Медичне обслуговування було платним. Все це призводило до широкого поширення захворювань, особливо епідемічних. Характерним є те, що переважну більшість лікарів на західноукраїнських землях до 1945 року становили неукраїнці. Із загальної кількості практикуючих лікарів в 2800 українців було біля 200 [9: 1309].

З приходом радянської влади в західних областях України відбулися радикальні зміни в галузі охорони здоров'я. Була проведена націоналізація колишніх приватних лікувальних установ, лабораторій і аптек; відмінена плата за лікування і введена безкоштовна загальнодоступна медична допомога.

Радянський уряд забезпечив державну матеріальну базу для охорони здоров'я, що дозволило за короткий термін забезпечити становлення системи охорони здоров'я в західних областях. Так, вже перший радянський бюджет Львівської області з охорони здоров'я складав 34 млн. карбованців [10: 84].

У Львівській, Станіславській і Тернопільській областях на кінець 1940 року функціонувало 175 лікарняних установи на 11,2 тисячі ліжок, в яких працювало 3374 лікарів і 6,8 тисяч середнього медичного персоналу [11: 509–510, 514–516].

Паралельно з реорганізаціями в практичній охороні здоров'я проводились відповідні зміни в системі медичної освіти. 19 лютого 1940 р. постановою Раднаркому УРСР лікарський і фармацевтичний факультети було перетворено в Львівський державний медичний інститут. Директором було призначено Олександра Макарченка, вихідця з Києва, заступником – професора мікробіології Максима Музику, другим заступником – Микиту Онопрієнка, також із Києва, третім заступником і начальником політичної частини – О. Павленка, який був вихідцем зі Східної України. В 1939 р. на 1 курс медичного інституту було прийнято 340 студентів, вперше в Галичині більшість прийнятих студентів становили українці (48 %), євреїв було 32 %, поляків – 16 %, інших національностей – 4 %. Навчання в інституті було переведено на програми Міністерства ОЗ УРСР, запроваджено обов'язкове вивчення російської мови, значна частина підручників також була російською мовою. Викладання в інституті проводилося українською, польською та російською мовами [7: 130–131]. В 1940 році другий набір у медичному інституті був таким: на перший курс прийнято 510 чоловік (за планом 400), на другому курсі навчалися 339 студентів; третьому – 242, на 4-му – 160, на 5-му – 357; всього – 1713 студентів. За національ-

ним складом: українців – 33,2 %, євреїв – 36,4 %, поляків – 14,2 %, росіян – 3,6 %, інших – 2,6 % [7: 132].

Створена в грудні 1939 р. Львівська фельдшерсько-акушерська школа в січні 1940 р. розпочала підготовку медичних працівників за трьома спеціальностями: фельдшер, акушерка та медсестра. Усього в школі навчалося 109 чоловік. У червні 1941 року відбувся перший випуск акушерської групи. У Станіславі та Кременці у вересні 1940 р. відкрились 4-річні фельдшерсько-акушерські школи [6: 43].

Узагальнюючи вищесказане, можна стверджувати, що за неповних два довоєнних роки вперше на території західних областей України була створена державна безкоштовна система охорони здоров'я, що охоплювала всі прошарки населення. Була розгорнута мережа лікувально-профілактичних та санітарно-протиепідемічних установ, створені спеціальні навчальні заклади для підготовки медичних кадрів. Проте в роки Другої Світової війни система охорони здоров'я в західних областях України майже повністю була зруйнована, особливо в сільській місцевості.

У 1944 р., після звільнення західних областей України, основними завданнями в становленні системи охорони здоров'я було відновлення матеріальної бази та вирішення проблеми забезпечення кадрами медичних установ. Міністерство охорони здоров'я УРСР в перші повоєнні роки продовжувало направляти на роботу в західні області медичних працівників зі східних областей країни. В одну Тернопільську область з травня 1944 року по березень 1945 року зі східних областей прибуло 88 лікарів і 361 чоловік середнього медичного персоналу [12: арк. 30]. Направлені з інших областей кадри, особливо середній медичний персонал, не завжди мали достатню кваліфікацію, обздоравливали і направляли їх в західні області одразу після закінчення навчання. Чимало лікарів прибувало прибувало в медичні установи щойно після вузу, або з малим практичним стажем. Не направлялося достатньої кількості лікарів вузьких спеціальностей [12: арк. 31]. Ускладнювало проблему також і те, що частина місцевих кваліфікованих медичних кадрів емігрувала в цей період в Польщу, що посилювало і без того наявний дефіцит медичних кадрів.

Тому потреба в лікарських кадрах для медичних установ західних областей могла бути повністю компенсована тільки шляхом створення в західних областях нових спеціальних навчальних закладів для їх підготовки.

У день визволення Львова, 27 липня 1944 р. в. о. директора Максим Музика підписав указ про відновлення діяльності Львівського державного медичного інституту. З усієї кількості професорсько-викладацького складу, що працював в інституті до війни, на 1 жовтня нараховувалось тільки 95 чоловік – 18 професорів, 13 доцентів, 64 асистента і викладача. 5 листопада 1062 студенти лікувального і фармацевтичного факультетів приступили до занять.

В 1945 році був відкритий медичний інститут в Станіславі; перший рік тут навчалося 395 студентів [7: 148]. В 1946 р. в Україні розпочався процес переведення медичних інститутів з 5-ти на 6-ти річний термін навчання.

З вересня 1944 року відновили свою роботу фельдшерсько-акушерські школи у Львові, Станіславі та Кременці. В них навчалися переважно українці-вихідці з цього краю [5: 295].

Таким чином, наприкінці досліджуваного періоду поповнення медичними кадрами лікувально-профілактичних установ західного регіону України відбувалось в основному за рахунок випускників місцевих вищих та середніх медичних навчальних закладів.

Органи системи охорони здоров'я одночасно з розширенням і покращенням підготовки лікарських кадрів почали роботу з підвищення кваліфікації і спеціалізації практикуючих лікарів. Якщо в перші повоєнні роки курси удосконалення і спеціалізації лікарів проводилися в Києві, то в 1947 р. розпочали роботу такі курси при Львівському медичному інституті [2: 36].

В повоєнний період основними напрямками практичної охорони здоров'я були: забезпечення медичним обслуговуванням робітників і колгоспного селянства; організація охорони материнства і дитинства та забезпечення догляду інвалідам Вітчизняної війни.

Для розвитку кожного з цих напрямів державою асигнувалися кошти і провадилася відповідна організаційна робота.

У 1945–1947 рр. в обласних центрах західної України було створено госпіталі інвалідів Великої Вітчизняної війни та санаторії для них. Питання медичного обслуговування і трудовлаштування інвалідів Вітчизняної війни знаходилося на постійному контролі з боку держави [13: 1].

У повоєнні роки значна увага була приділена також охороні здоров'я материнства і дитинства. В повоєнний період держава різними способами заохочувала, фінансово підтримувала і стимулювала матерів народжувати дітей, була організована широка мережа пологових будинків, жіночих та дитячих консультацій, дитячих ясель [1: 15]. Так, загальне число жіночих і дитячих консультацій в західних областях України в 1950 р. становило 189, що в 1,4 рази більше, ніж в 1940 р.; загальна кількість ліжок (лікарняних та акушерських) – 3301, що в 2,1 рази більше, ніж в 1940 році [11: 511, 513].

У 1947 р. відновив свою діяльність у Львові Інститут охорони материнства і дитинства, який очолив заслужений лікар України І. М. Тригуб, один із перших організаторів радянської системи охорони здоров'я в західних областях.

У повоєнний період почалась активна розбудова мережі лікувально-профілактичних установ в сільській місцевості. Так, якщо в 1940 р. в Львівській області було 45 лікарень на 4566 ліжок, і 12 з них на 120 ліжок в сільській місцевості, то в 1945 р. лікарень в області було 47 на 4013 ліжок, з них в сільській місцевості – 17 лікарень на 165 ліжок. Якщо в 1940 р. в області був 81 фельдшерсько-акушерський пункт, то в 1945 р. їх було вже 177 [10: 220]. В Тернопільській області в 1940 р. було 42 лікарні на 1360 ліжок, з них в сільській місцевості – 19 на 441 ліжка [14: 3], а в 1945 році в області було 48 лікарень на 1180 ліжок, з них в сільській місцевості – 26 на 521 ліжка [15, 2]. Фельдшерсько-акушерських пунктів в 1940 р. було 39 [14: 13], а в 1945 р. – 63 [15: 8].

У відбудові медичної інфраструктури західних областей України велику роль відіграло її населення – на суботниках та одноденниках було відремонтовано чимало лікарняних установ в містах та селах. Так, в серпні 1945 року трудящі Копичинецького району відремонтували районну та одну сільську лікарню, поліклініку, вендиспансер, три фельдшерські пункти, дитячі ясла. Для всіх лікувальних установ завезли паливо на всю зиму. Так одноразово були заощаджені 32 тисячі карбованців державних грошей [16: 1]. Також в повоєнний період продовжувався процес націоналізації споруд та будівель і передача їх у відання органів охорони здоров'я. Найчастіше об'єктами націоналізації ставали культові споруди. Так, в серпні 1946 р. постановою Ради Міністрів УРСР приміщення колишнього монастиря в с. Язловець Золотопотіського району було передано Тернопільському облздороввідділу [17: арк. 1].

З метою підвищення продуктивності праці радянська влада шукала нові шляхи покращення медичного обслуговування працюючих. На великих промислових підприємствах були створені здоровпункти і аптеки, які обслуговували робітників. Було запроваджено соціальне страхування робітників і службовців за рахунок держави. В сільській місцевості на час польових робіт періодично організовувалось медичне обслуговування селян безпосередньо в полі, в колгоспах створювали спеціальні санітарні пости, з міст і районних центрів в села відряджали лікарів і середній медичний персонал. Так, в Микулинецькому районі Тернопільської області в період весняно-польових робіт 1948р. було створено 32 санітарні пости [18: 3].

Одним із нових напрямів радянської системи охорони здоров'я в повоєнний період стає організація профілактики захворювань серед населення. У 1947 р. були зведені в одну організаційну структуру поліклінічні заклади з лікарняними [7: 150]. В основу діяльності медичних установ був покладений диспансерний метод і дільничий принцип обслуговування населення. Основними завданнями диспансеризації було систематичне виявлення хворих, організація для них відповідного лікування та оздоровлення умов праці та побуту населення.

Рішенням уряду України про організацію обласних лікарень було завершено триступеневу систему медичної допомоги: лікарські дільниці – районні та обласні лікарні – об-

ласні лікарні. В 1948–1949рр. обласну лікарню було відкрито в Тернополі. Першим головним лікарем став доктор Ляпіс, згодом відомий лікар-онколог [4: 17].

У 1949 році мережа лікарняних та лікувально-профілактичних установ не лише була повністю відбудована, а й значно перевищила довоєнний рівень. Динаміку зростання мережі лікарняних закладів в західних областях можна прослідкувати в табл. 1. Динаміку зростання кількості лікарняних ліжок, тобто потужності лікарняних закладів, показано в табл. 2.

Табл. 1. Число лікарняних закладів (на початок року) [10: 179]

Область	1941	1946	1947	1948	1949	1949 в % до 1941
Львівська	74	103	123	142	150	202
Станіславська	58	75	90	100	118	203
Тернопільська	42	49	66	79	87	207
Разом	174	227	279	321	355	206

Табл. 2. Число лікарняних ліжок (на початок року) [10: 180]

Область	1941	1946	1947	1948	1949	1949 в % до 1941
Львівська	7109	6624	8294	8827	9393	132
Станіславська	2156	2891	3596	3716	3849	178
Тернопільська	1906	1830	3410	3630	2866	150
Разом	11171	11345	15300	16173	1610	165

Чисельність лікарів всіх спеціальностей у Львівській області в 1950 році становила 2940 лікарів, Станіславській – 911, Тернопільській – 683 лікарів [11: 514]. Разом по західним областям це становило 4643 лікарів, що в 1,3 рази більше, ніж в 1940р. Середнього медичного персоналу у Львівській області в 1950 році було 6,8 тисяч чоловік, Станіславській – 2,9 тисяч, Тернопільській – 2,6 тисячі [11: 516]. Разом по західним областям це становило 12,3 тисячі, що в 1,8 разів більше, ніж в 1940 р. Таким чином, до 1950 року в західних областях України підготовка медичних кадрів, їх спеціалізація і удосконалення дозволили в основному вирішити проблему забезпечення населення лікарськими кадрами різних спеціальностей.

Процес подальшого розвитку системи охорони здоров'я західних областей в досліджуваний період відбувався в складних економічних та соціально-політичних умовах і зазнав їх впливу. В 1949 році за даними директора Львівського медичного інституту Г. Ф. Скосогоренка в Львівському медичному інституті професорсько-викладацький склад був таким: завідувачів кафедр – 41, з них місцевих – 8; доцентів – 25, місцевих – 4; старших викладачів – 11, місцевих – 3; асистентів – 142, місцевих – 43; всього 236, з них місцевих – 67. Серед загальної кількості студентів 2268 українців було – 1664; росіян – 365; євреїв – 137; інших – 102 [7: 152].

Проблема нестачі місцевих кадрів на керівній роботі обговорювалася 10 жовтня 1949 р. на пленумі Львівського обкому КП(б)У. Секретар Зленко заявив на ньому: "Зовсім незадовільно організована підготовка спеціалістів з місцевого населення. З 15 тисяч студентів вищих навчальних закладів – місцевих лише 39 %...". Пленум відмічав малу кількість місцевих фахівців в області; "в установах науки, культури та охорони здоров'я на 203 посадах ... з місцевого населення 20 чоловік..." [7: 153].

Репресії за звинуваченням в зв'язках з підпіллям ОУН-УПА не оминули також і представників медицини. У 1948 р. у Станіславі було звільнено з роботи і репресовано ректора медичного інституту Олексія Сушка, у Львові заарештовано асистента кафедри

шпитальної терапії Медичного інституту Матвія Лотовича. В листопаді 1949 р., після убивства Я. Галана, почалися арешти інтелігенції та молоді; в Медичному інституті заарештовано і звільнено десятки студентів [7: 152–153].

Отже, найбільшій проблемою в системі охорони здоров'я досліджуваного періоду були: нестача місцевих кадрів на керівних посадах галузі, недостатність спеціалістів у вузьких галузях, а також репресії щодо представників медицини та студентів медичних вузів.

Незаперечними заслугами радянської системи охорони здоров'я були: запровадження безкоштовної медицини, розгортання в обласних районних центрах та селах мережі лікувально-профілактичних та санітарно-протиепідемічних установ; організація профілактики захворювань серед населення; створення в усіх областях спеціальних навчальних закладів, що вперше в історії західних областей України забезпечило формування національних кваліфікованих медичних кадрів. До найбільших досягнень радянської системи охорони здоров'я в повоєнний період слід також віднести організовану тут вперше охорону материнства і дитинства, піклування про інвалідів. Організація державними органами системи охорони здоров'я робітників і селян призвела до підвищення їх життєвого добробуту і продуктивності праці.

Список використаних джерел

1. Мухина А. Е. Охрана здоровья детства в западных областях Украины после их воссоединения с Украинской ССР: Автореф. дис... канд. мед. наук. – Львов, 1954. – 15 с.
2. Бурхин Т. Н. Медицинские кадры, их подготовка и усовершенствование в западных областях УССР до и после воссоединения // К истории медицины на Украине (На материалах западных областей УССР, Закарпатья и Буковины). – Львов: Издательство АН УССР, 1961. – С. 24–41.
3. Варецкий В. А. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР (в довоєнний період). – Київ: Видавництво Академії Наук УРСР, 1960. – 296 с.
4. Лікарі Тернопільщини. Хронологія імен та фактів / Під ред. проф. О. Голяченка. – Тернопіль: Лілея – 100 с.
5. Шегедин М. Б., Мудрик Н. О. Історія медицини та медсестринства. – Тернопіль: "Укрмедкнига", 2003. – 328 с.
6. Пасечко Н. В. Основи сестринської справи (курс лекцій). – Тернопіль: Укрмедкнига, 1999. – 496 с.
7. Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах та іменах. – Львів, 2004. – 368 с.
8. ДАТО. – Ф. 2366. – Оп. 1. – Спр. 2. – 7 арк.
9. Енциклопедія Українознавства: Перевидання в Україні / Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові. – Львів: Б. В., 1993. – Т. 4. – С. 1200–1600.
10. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979: Збірник документів і матеріалів. – Київ: "Наукова думка" – 546 с.
11. Народне господарство УРСР в 1960 році. Статистичний щорічник. – Київ: Держстатвидав, 1961. – 555 с.
12. ДАТО. – Ф. 2366. – Оп. 1. – Спр. 12 – 46 арк.
13. Вільне життя – 1946. – 3 березня.
14. Годовой отчет о сети, деятельности и кадрах медицинских учреждений Тернопольской области за 1940 год. – Отчетная форма № 90-обл. – 17 с.
15. Годовой отчет о сети, деятельности и кадрах медицинских учреждений Тернопольской области за 1945 год. – Отчетная форма № 90-обл. – 24 с.
16. Вільне життя. – 1945. – 3 серпня.
17. ДАТО. – Ф.Р. 2366 – Оп. 1 – Спр. 33. – 1 арк.
18. Вільне життя – 1948. – 24 квітня.

Maria Yelenchuk

THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF HEALTH CARE SYSTEM IN WESTERN REGIONS OF UKRAINE IN THE POST-WAR PERIOD (1945–1950)

The peculiarities of the establishment and development of Health Care system in Western regions (Lvivska, Stanislavska and Ternopil'ska oblast) of Ukraine in the post-war period (1945–1950) are regarded in the article. The process of ascertainment of professional medical education of western regions of Ukraine and the formation of highly – qualified staff is Being observed by the author.

УДК 94 (477)

Ярослав Секо

КУЛЬТУРНИЦТВО 1987–1991 РР. НА ПРИКЛАДІ НЕФОРМАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ, ЛЬВІВСЬКОЇ ТА ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ

У статті проаналізовано основні аспекти діяльності неформальних культурницьких товариств Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей.

Новий виток українського націотворення кінця ХХ ст., як і в попередні рази – II половині ХІХ ст., 1960-х рр., починався з активного відродження української культури. Свідченням цього стало створення цілої мережі неформальних культурницьких організацій по всій Україні. На початках їх завдання не виходили за межі зацікавленості окремих осіб, однак згодом у міру розширення гласності культурницькі питання набули суспільного звучання й стали приводом для перегляду національної парадигми розвитку.

Обрання Івано-Франківської, Львівської й Тернопільської областей в якості прикладу розвитку культурництва не випадкове. Саме там наприкінці 1987 р. перші неформальні культурницькі товариства залучили до активної роботи широкі верстви населення, або ж просто актуалізували в суспільній свідомості негласно заборонену національну ідентичність. Згодом виникли первинні й крайові осередки "Товариства української мови" та "Меморіалу", які спираючись на досвід цих організацій, й функціонуючи паралельно з ними, надали культурництву загальнореспубліканського звучання, найвищим проявом чого стала вимога державного статусу українській мові. Водночас саме тоді в регіоні спостерігається й поступова політизація неформальних організацій, що стало закономірним наслідком пізнього входження території до складу УРСР й збереження в латентному вигляді серед населення традицій визвольної боротьби, насамперед, під знаменами ОУН–УПА, відновлення діяльності колишніми дисидентами, а також боротьби греко-католиків за легалізацію своєї церкви.

У той же час не вірно розглядати культурницький рух у цих областях як певний веберівський "ідеальний тип" для всієї України. Адже за шириною поставлених завдань він дисонував з переважною більшістю регіонів – це було не лише прагнення відродити мову, історію, певні відтінки ментальності але й модернізувати їх настільки, щоб вони могли стати формотворчим ядром незалежної Української держави. Витворений ідеал "українця" повністю збігався із настроями й світобаченням жителів цього регіону, однак спроба його перенесення в східному напрямку наштовхувалася на інше бачення цього ж таки ідеалу, що породжувало численні конфліктні ситуації, упередженості, взаємні образи на рівні внутрішньоетнічного спілкування.

У вітчизняній історіографії дана проблема не знайшла належного висвітлення. В дослідженнях А. Камінського [1], О. Гараня, А. Русначенка та О. Бойка увага переважно звернена на політичну позицію неформальних товариств, їх роль в постанні Народного руху України (НРУ), радикалізації суспільних настроїв [2]. Натомість безпосередньо культурницька фаза націотворення залишається не розробленою ні методологічно, ні фактологічно. Існує комплекс питань, які потребують розв'язання, зокрема: взаємозалежність між культурницькою діяльністю та політичною вимогою змін у становищі нації; регіональна специфіка культурологічного пошуку й діяльності; роль вертикальних зв'язків типу "центр–регіон" або "регіон–центр" у їх поєднанні з горизонтальними ланками при виробленні загальних ідеологічних засад; відродження національної культури й проблема її використання в умовах новітнього державотворення; внесок окремих організацій та діячів у відродження національної культури, мови, історії тощо. Деякі з цих питань порушені в даній статті, втім не претендуючи на вичерпність і заключність оцінок.

Якщо в СРСР в цілому неформальний рух стає масовим із середини 1986 р., то в Україні – не раніше 1988 р., через неофіційний статус республіки як "заповідника застою". У січні 1989 р. зафіксовано більше двадцяти тисяч формувань різної спрямованості [3: арк. 9], а в червні їх кількість перевищила 47 тис. [4: арк. 76]. О. Бойко виділив такі характерні риси неформальних організацій: 1) стихійний процес формування; 2) розбудова структур "знизу" під впливом народної ініціативи; 3) об'єднання громадян на основі спільних інтересів та особистих стосунків; 4) відсутність на початковому етапі чіткої регламентації діяльності; 5) обрання, а не призначення лідера на основі визнання його авторитету та компетентності у відповідному виді діяльності; 6) консолідація на основі демократичних засад; 7) порівняно значний ступінь самостійності та незалежності від державних та політичних структур [5: 44]. Додамо також відсутність єдиного членства, переважання вербальної комунікації над іншими видами передачі й обміну інформацією, локальний характер діяльності тощо.

У Львівській області діяло 2102 самодіяльних суспільних об'єднань, з них: суспільно-політичної спрямованості – 600, художніх – 540, фізично-оздоровчих – 315, продовольчих – 180, колекційно-збиральних – 170, виробничо-краєзнавчих – 93, побутових – 80, відеосалонів – 39, клубів воїнів-інтернаціоналістів – 24, спортивно-технічних – 15, молодіжних центрів – 13, музичних – 6, екологічних – 5, клубів творчої молоді – 2, інших – 20. З них усіх лише 8 визначалося як негативно спрямовані [6: арк. 64].

У жовтні 1987 р. у Львові виникла молодіжна організація "Товариство Лева". Перший рік її діяльності позначений співпрацею з львівською комсомольською організацією, та після зриву владою конференції 23 жовтня 1988 р., на котру приїхали представники прибалтійських Народних Фронтів, відносини ускладнилися [1: 456]. Серед заходів проведених товариством варто виділити природоохоронні експедиції "Дністер – Лев – 89", "Дністер – Лев – 90", та щорічні різдвяні "Вертепи".

Активну національну позицію на Львівщині також займали: громадсько-культурне товариство ім. В. Кобільника (м. Самбір, засноване в червні 1988 р.), Розточівське братство (м. Нестерів), Бібрське міське товариство "Громада" ім. Д. Боброка (Перемишлянський район, 26 квітня 1988 р.), товариство "Лемківщина" (8 липня 1988 р.), народознавче (етнографічне) товариство ім. І. Франка (26 грудня 1988 р.), мистецьке об'єднання "Шлях" (червень 1988 р.), молодіжне товариство "Писана криниця" (м. Сколе, листопад 1988 р.), суспільно-культурне товариство ім. О. Маковея (м. Яворів, вересень 1988 р.), культурно-просвітнє товариство "Верещиця" (м. Комарно Городоцького району), товариство "Спадщина" (Львів, 15 грудня 1988 р.), ініціативну групу по створенню фольклорного товариства "Рідна мова" (Львів, січень 1989 р.) [7: арк. 32]. Варто згадати й львівське "Студентське братство" під керівництвом М. Іващишина (весна 1989 р.), метою якого було поширення серед студентства знань про українську культуру та історію. Щоправда в ньому з самого початку домінував політичний аспект роботи, зокрема боротьба за права студентів.

За прикладом "Товариства Лева" в червні 1988 р. виникло івано-франківське товариство "Рух", з дочірніми осередками в Коломиї, Олешкові, Ямниці, Надвірні, Яремчі. Основні зусилля його членів спрямовувалися на культурно-просвітницьку діяльність, відродження культури, реставрацію пам'яток, організацію виставок. Серед заходів відзначимо мітинг 29 січня 1989 р. присвячений пам'яті жертв сталінізму. Резонансним виявилось Звернення товариства з приводу 50-річчя возз'єднання українських земель у травні 1989 р., в якому розкритикована офіційна державна позиція щодо згаданої події та вказано на наслідки сталінізму про які замовчувала офіційна пропаганда [1: 488]. Значних зусиль до культурницької справи докладали товариства "Лемківщина" (жовтень 1990 р.), "Гуцульщина" (сmt. Верховина, 1990 р.), "Дзвін" (серпень, 1988 р.), "Галицька Січ", "Паростки" (с. Тяпче Долинського району) [8: арк. 2–3].

Станом на 20 грудня 1989 р. на Тернопільщині нараховувалося близько тисячі любителських об'єднань і клубів за інтересами [9: арк. 31]. Серед культурницьких товариств відзначимо літературно-мистецький клуб "Золотий вересень", котрий виник ще в квітні 1984 р. та під впливом перебудови переглянув власні завдання, екологічне товариство "Ноосфера" на ВО "Ватра", товариства "Дума", "Тернове поле", "Лемківщина". У

стінах Тернопільського педагогічного інституту в середовищі студентів-філологів восени 1988 р. виникло товариство "Вертеп". Його головне завдання – відродження духовних традицій, обрядовості, звичаїв українського народу, аналогічне до цілей львівського "Товариства Лева", тому не випадково тернополяни на початках користувалися саме їхнім статутом. 30 липня 1989 р. у виконанні активістів "Вертепу" вперше у Тернополі під час громадської панахиди біля могили січових стрільців прозвучав гімн "Ще не вмерла Україна" [10: 7].

Вплив львівських левенят помітний і на "Громаду Подільського краю Тернопільщини" (15 липня 1988 р.) при Палаці культури і техніки "Ватра". Товариство виступило за збереження історико-архітектурної спадщини й прищеплення молодому поколінню національних почуттів через вивчення історії, етнографії, архітектури [11: арк. 1]. До його активу слід занести допомогу у відкритті церкви у с. Біле, де співала С. Крушельницька, оновлення "Меморіалу УГА" на тернопільському цвинтарі, захист етноніму "Поділля" перед партфункціонерами, участь у екологічному русі та національних мітингах, які відбувалися в краї тощо.

Наприкінці 1990 р. посилюються тенденції до суспільної переоцінки діяльності ОУН–УПА, свідченням чого стають мітинги у Львові, Тернополі, районних центрах. З'являються неформальні організації реабілітаційного напрямку, наприклад "Братство вояків УПА Карпатського краю" на Івано-Франківщині, крайові організації "Спілки політв'язнів України". Програмні вимоги цих товариств характеризувалися прагненням відтворити історичну правду про жертви масових репресій усіх тоталітарних режимів, влаштувати їх пам'ять, встановити справедливість та домагатися повної реабілітації усіх репресованих з політичних мотивів [12: арк. 3]. Поза як на території цих областей проживало понад 60 тис. учасників ОУН–УПА, осіб ув'язнених з політичних мотивів, то встановлення історичної правди носило не лише теоретичний, але й прикладний характер. Це політизувало вищеназвані товариства, спрямувало їх діяльність в юридично-правове русло, й, водночас, знижувало якість дослідницької роботи.

Наприкінці 1987 р. колишні дисиденти розпочинають створення власних структур: "Української ініціативної групи за звільнення в'язнів сумління" (6 вересня 1987 р.), мистецького об'єднання "Українська Асоціація Незалежної Творчої Інтелігенції" (УАНТІ, початок 1988 р.), Української гельсінської спілки (УГС, 7 липня 1988 р.). З них лише УАНТІ, на протигагу правозахисництву й політичній діяльності інших структур, мала безпосереднє відношення до культурництва. Її метою проголошувалося видавання творів членів УАНТІ окремими книжками, підготовка й випуск періодичних видань і альманахів літературно-мистецьких напрямків, організація виставок художніх полотен, усна й письмова пропаганда творчості асоціації, підтримка всіх, хто бажає своїм талантом і громадянською мужністю прислужитися благу і духовному розвитку рідного українського народу, національного буття України [13: 398]. Серед видань УАНТІ журнал "Кафедра" (Львів), альманахи "Євшан-зілля" (Львів), "Пороги" (Дніпропетровськ), "Сніп" (Харків), "Карби гір" (Коломия).

Піком діяльності культурницьких неформальних організацій стало створення республіканських організацій "Товариства української мови ім. Тараса Шевченка", "Меморіалу" та "Зеленого світу". Загальні підходи до роботи почали позбавлятися стихійності, випадковості, відособленості. Проблеми функціонування української мови, відродження й розвитку національної культури, мистецтва, фольклору, ліквідація "білих сторінок" вітчизняної історії, захист навколишнього середовища розглядалися комплексно в контексті тогочасного становища української нації. Слабка централізація цих організацій дозволяла чітко окреслити нагальні завдання, уникаючи надмірної бюрократизації.

У західному регіоні процес виникнення первинних осередків відбувався стихійно за активної низової ініціативи й значно передував республіканським установчим зборам. Розгортання мережі організацій відбувалося в напрямку від обласного центру, через район до окремих сіл. Для прикладу, створення першої з вищеназваних організацій розпочалося в Львові протягом 13–20 червня 1988 р. Згодом – з'являються міські й районні осередки в Самборі, Червонограді, Стрию, Бориславі, Трускавці, Мостиську, Золочеві, Дрогобичі. 23 листопада 1988 р. обласний осередок ТУМу виник у Тернополі, на початку

1989 р. – у Івано-Франківську. Після цього створено потужну й чисельну мережу тісно пов'язаних між собою осередків, що значною мірою пояснювалося закріпленням у свідомості населення авторитетом ліквідованої радянською владою товариства "Просвіта" (1868–1939 рр.).

Неформальні товариства були нечисельними. Найбільші з них – "Товариство Лева", "Громада Подільського краю Тернопільщини" нараховували дещо більше 300 чоловік. Переважно це молоді або люди середнього віку, українці за національністю. Значно чисельнішим було ТУМ. Станом на 1 жовтня 1989 р. на Львівщині налічувалося 10 тис. його, а на Івано-Франківщині (1 грудня 1990 р.) – понад 15,5 тис. членів. До того ж цифри мали постійну тенденцію до збільшення. Крайові та місцеві осередки "Меморіалу" та "Зеленого світу" користувалися меншою популярністю. Так на Львівщині у вищезазначений період товариство "Меморіал", очолюване І. Юхновським налічувало 10 тис. членів, а "Зелений світ" (очолював Р. Братунь) – 100 чоловік; у Івано-Франківському "Меморіалі" активно працювало дещо більше однієї тисячі осіб, а в "Зеленому Світі" – близько 400 [7: арк. 32, 41, 42; 14: арк. 11–13]. Звичайно, в орбіту діяльності цих товариств було втягнуто значно більшу кількість осіб, проте дуже часто одні й ті ж особи перебували в кількох організаціях, або ж формально рахувалися, не виконуючи жодних доручень.

Порівняння чисельності цих культурницьких організацій та НРУ дозволяє стверджувати наявність чіткої тенденції до політизації суспільного життя в західних областях, що, відповідно, позначалося на безпосередніх результатах культурницької роботи. Так львівський крайовий осередок НРУ налічував близько 70 тис. членів [7: арк. 42], а понад 280 первинних осередків івано-франківського НРУ за неповними даними – 12 574 членів. Інформація про членство ще в 122 осередках не уточнювалася [14: арк. 3]. На 1 грудня 1989 р. у Тернопільській області зареєстровано 145 осередків загальною чисельністю 4408 членів [15: 434], однак, після березневих виборів 1990 р. остання цифра значно зросла.

Багато з вищеназваних товариств виникали за підтримки партійних та державних установ і діяли під їх протекцією. Та згодом, в міру розходження партійної ідеології з реальними очікуваннями народу зв'язки руйнуються, навіть посилюється протистояння. На Львівщині це помітно з весни 1988 р., а з початку 1989 р. – на Івано-Франківщині та Тернопіллі.

Щодо популярності цих товариств, то доволі цікавими є результати опитування жителів Львівщини ідеологічним відділом обкому КПУ:

Громадсько-політична організація	Голосують			Голосують "ЗА"			
	за	проти	не визначилися	Львів	Середнє місто	Мале місто	Село
ТУМ	65	6	24	59	57	66	71
НРУ	58	9	28	56	56	67	57
КПРС	42	16	38	31	46	43	51
Профспілки	41	14	40	28	42	44	47
Товариство Лева	38	13	41	44	28	39	36
Меморіал	31	14	47	31	20	42	29
ВЛКСМ	32	20	42	24	31	33	27
УГС	19	25	48	24	10	26	13

Соціальний портрет прихильника "Товариства Лева" виглядав так: 41 % серед робітників, 40 % – інженерно-технічних працівників, 40 % – інтелігенції, 49 % – молоді, 55 % – членів ВЛКСМ, 41 % – українців. Прихильність до ТУМу засвідчили: 65 % колгоспників, 68 % інтелігенції та інженерно-технічних працівників, 68 % молоді, 69 % комсомольців, 67 % українців та 36 % росіян. "Меморіалу" симпатизувало 44 % інтелігенції, 35 % робіт-

ників, 36 % інженерно-технічних працівників, 32 % молоді, 31 % людей старшого віку, 33 % безробітних, 31 % українців [16: арк. 68–70].

Характерною особливістю неформальних організацій була культурницька робота спрямована на відродження національних традицій на невеликих територіях (місто, район, область), або ж у межах проживання етнічних груп (гуцули, лемки, подоляни тощо). Головні зусилля спрямовувалися на виховання в громадян почуття спадкоємців і господарів природної та культурної спадщини народу, формування національної самосвідомості, громадської відповідальності за примноження загальнонаціональних надбань, поширення української мови та боротьбу за її чистоту тощо.

Культурницька робота здійснювалася методами реконструкції. Повсякчасно акцентувалася увага на штучному характері занепаду національної культури, зумовленого русифікаторською політикою КПРС–КПУ. Не випадково з самого початку відродження української культури пов'язувалося із звуженням сфери вжитку російської культури, індикатором чого мала стати вільне функціонування української мови, захищеної привілеєм "державного статусу". Серед її форм переважала пошукова діяльність – збирання фактичного матеріалу (запис фольклору, традицій, спогадів, колекціонування етнографічних предметів старовини), реставрація пошкоджених і збереження вцілілих предметів мистецтва й споруд, організація акцій по прибиранню цвинтарів, встановленню хрестів, меморіальних дошок. Просвітництво здійснювалося через організацію лекцій, мистецьких вечорів, урочистих академій, національних свят по вшануванню пам'ятних дат чи видатних імен.

Новою надзвичайно популярною формою роботи виявився випуск неформальних періодичних видань. На сторінках "Братства" (Студентське братство, Львів), "Гуцульщини" (Гуцульщина, Верховина), "Зеленого дзвону", "Поступу" (Товариство Лева, Львів), "Кроку" (Рух, Івано-Франківськ), "Нескорених" (Спілка політв'язнів, Львів), "Посвіту" (Вертеп, Тернопіль), "Скрині" (Товариство ім. Осипа Маковея, Яворів), "Спадщини" (Спадщина, Львів), "Українського юнацтва" (Паростки, Стрий), а також обласних та районних виданнях ТУМу й "Меморіалу" піднімалися актуальні питання невідповідності тогочасного стану розвитку української мови та культури реальним потребам нації. У статтях з історії України викривалася злочинна сутність сталінізму, друкувалися свідчення очевидців та архівні матеріали про голодомори ХХ ст., репресії проти української інтелігенції, церковних діячів та селянства. Підносилися героїка стрілецького руху, визвольних змагань 1917–1921 рр., а особливо – націоналістична боротьба в період другої світової війни та по її завершенні.

Розмаїття форм часто приводило до ускладнення внутрішньої структури товариств, поділу на секції, наприклад, етнографічну, екологічну, фольклорну, художньої самодіяльності, виховання дітей тощо. Схожість завдань сприяла об'єднанню творчих зусиль, що в умовах нечисельності організацій було ефективним засобом посилення роботи.

Втім слід визнати, що почата культурницька робота не завжди доводилася до кінця. Причини були різні: аматорство, відсутність державного фінансування, брак ініціативи, виконавців та виконавчої дисципліни тощо. Так підсумовуючи проведення акції "Дністер–Лев–89" активістами "Товариства Лева", відзначалося: "У першу чергу слід звернути увагу на недостатню активність членів Товариства. Нам постійно бракувало екологів, на деяких ділянках – істориків та етнографів. Дуже нас підвело Самбірське товариство ім. Кобільника, п'ять екологів з якого подали заявку на участь в експедиції, але жоден з них не прибув" [17: арк. 24].

Особливою рисою культурницьких організацій західної України є їх тяжіння до виходу за межі регіону, намагання поширити власні ідеологеми серед якомога більшої кількості населення України. За їх активної участі відбувся "ланцюг злуки" 21 січня 1990 р. за маршрутом Київ – Житомир – Рівне – Тернопіль – Львів – Івано-Франківськ, вшанування пам'яті С. Петлюри у Полтаві (13 травня 1990 р.), створення двотисячного живого ланцюга під девізом "Від ката Петра I – до Сталіна" під час відзначення 281-річчя Полтавської битви (8 липня 1990 р.), проведення акції "Дзвін-90" (21–27 липня 1990 р.) у Чернігівській області, святкування 500-річчя українського козацтва (2–5 серпня 1990 р.) в Дніпропетровській та Запорізькій областях, різдвяна акція "Вертеп" (січень 1991 р.) у Черка-

ській, Одеській та Кіровоградській областях, тощо. Також практикувалося запрошення дітей зі сходу України в західні області на час різдвяних свят для вивчення народних звичаїв та традицій.

Українська нація на 1980-і рр. була переважно урбаністичною, однак наявна міська або висока культура, що їй відповідала, носила не етнічні українські ознаки, а радянські (навіть не російські!). Відродження етнічності у властиво українському обрамленні породжувало викривлену дійсність, коли урбаністичному суспільству нав'язувалася модель-відповідник сільської нації. Не випадково індустріалізоване населення сходу та півдня України, визнаючи себе за етнічних українців, противилося зміні культурних цінностей, тоді як переважно аграрні мешканці західних областей, що не втратили зв'язків із селом їх сприймали як належні.

Уникнути окресленого протиріччя неформальні організації не могли, і власне не прагнули цього. Відроджуючи культуру в тих формах у яких вона існувала, з'єднуючи в єдиний ланцюг минуле й сучасне покоління на основі далеко не категоричних матеріальних і духовних цінностей, вони не переосмислювали її значення в конкретному історичному часі. Теоретичним пристосуванням етнічних характеристик (навіть чи доводиться говорити про практику за умови відсутності елементарної теорії) до новітніх умов існування нації мала б зайнятися інтелігенція маючи такий потужний ресурс як ТУМ, "Меморіал". Однак вона перекинулася на розв'язання політичних проблем, боротьбу за державність, і, мабуть, в тих умовах це було закономірно. Як наслідок, культурницькі питання втратили попередню нейтральність й перетворили ставлення населення до них на предмет вибору власної ідентичності.

З початку 1988 р. ідеологічний відділ львівського обкому відзначав тенденцію зближення між культурницькими неформальними організаціями та дисидентами й, відповідно, швидку політизацію перших. У січні 1988 р. через представників московського журналу "Гласність" члени львівської групи "Довіра" встановили контакт із членами редколегії "Українського вісника" – В. Чорноволом, М. Горинем, І. Гелем. Також зафіксовані контакти В. Чорновола та М. Гориня з "Товариством Лева" й відзначено симпатію до їх позиції Я. Путька та Ю. Савченка [18: арк. 77–78]. Не випадково, члени "Довіри" й "Товариства Лева" разом із угеєсівцями почали в липні 1988 р. активно виступати за створення "Демократичного руху сприяння перебудови" [1: 128]. Тісні контакти з членами УГС, прибалтійських народних фронтів, неформальних організацій Львова та Києва сприяли політизації товариства "Рух", котре активно підтримувало ідею створення осередків НРУ. Аналогічною була позиція членів "Громади Подільського краю Тернопільщини".

На політизацію культурницького руху також вплинула боротьба греко-католиків за легалізацію УГЦ. Те що ревізійний церковний рух, проходячи під сакральними гаслами, був насправді секуляризованим, засвідчують результати опитування громадської думки ідеологічного відділу львівського обкому КПУ у липні 1990 р. Постійними учасниками релігійних свят та обрядів було 77 % опитаних, при цьому для 64 % це актуально через те, що релігійні свята одночасно є і національними. Цікаві відповіді опитаних стосовно причин необхідності легалізації УГКЦ: 38 % – через її насильну ліквідацію радянською владою; 31 % – через гарантії Конституції щодо рівності віросповідань; 22 % – УГКЦ в умовах русифікації була єдиним хранителем національних традицій, культури, мови; 13 % – релігійні мотиви [19: арк. 98]. Яскравим свідченням посилення національних мотивів у релігійному житті церков стало проведення так званих мітингів-панахид.

Члени культурницьких товариств приймали активну участь в "мітинговій демократії", включилися в розбудову рухівських осередків, балотувалися в народні депутати різних рівнів. Для прикладу, 24 грудня 1989 р. на звітно-виборчій конференції тернопільського обласного ТУМу було висунуто О. Германа кандидатом у народні депутати УРСР, а ще 37 осіб кандидатами до обласної ради [20: арк. 13]. І це не поодинокий випадок. Загальновідомо, що під час виборчої кампанії 1990 р., в умовах відсутності в НРУ легальних можливостей для висунення власних кандидатів через пізню реєстрацію організації, головне навантаження випало саме на ТУМ. На його регіональних конференціях висунуто понад 60 чоловік кандидатами в народні депутати, значно більше – до місцевих рад [21: арк. 2].

Фактично неформальні організації стають "кузнею кадрів" нової національної еліти, першою пробою сил. Після виборів 1990 р. багато їх лідерів стало народними депутатами різних рівнів. Зокрема, у Верховній Раді опинилися І. Юхновський, Р. Іваничук, Р. Лубківський, І. Гринів, М. Чучук, М. Куземко та ін. Не випадково для культурницьких товариств актуальним стало збереження чисельності, інтелектуального потенціалу та захист від відвертих кар'єристів, що прагнули використати їх суспільний авторитет. ТУМ з цим зіткнулося вже на початку 1990 р.

Як видно з проведеного аналізу, культурництво західного регіону стало ефективним засобом пробудження національної свідомості та громадянської активності. Розгортання мережі неформальних організацій, а згодом – первинних осередків республіканських культурницьких товариств засвідчило прагнення до організованості як серед громадян так і у формах роботи. Набуття вже на ранніх стадіях політичного присмаку зумовлювалося штучним занепадом української культури, свідомим замовчуванням історії з боку влади та невирішеністю цілого комплексу реабілітаційних проблем. Наслідком цього стало зміщення культурництва на другий план і його розгляд в контексті головного питання націотворення – незалежності України.

Список використаних джерел

1. Камінський А. "На перехідному етапі. "Гласність", "перебудова" і "демократизація" на Україні". – Мюнхен, 1990. – 624 с. 2. Гарань О. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України. – К.: Либідь, 1993. – 200 с.; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.; Бойко О. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. – К.: ІПІЕНД, 2002. – 306 с. 3. О самодеятельных формированиях // Центральный державный архив громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1 "Центральний комітет Комуністичної партії України" – Оп. 32. – Спр. 2555. – 259 арк. 4. О работе партийных комитетов республики с самодеятельными общественными объединениями // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – 233 арк. 5. Бойко О. Предтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України в період перебудови // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 44–57. 6. Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф. П-3 "Львівський обком Компартії України". – Оп. 62. – Спр. 576. – 140 арк. 7. Самодіяльні товариства і групи (на 1.10.89) // ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 62. – Спр. 835. – 104 арк. 8. Перелік політичних партій та громадсько-політичних формувань, що діють в Івано-Франківській області, станом на 1 грудня 1990 р. // Державний архів Івано-Франківської області (ДАФО). – Ф. П-1 "Івано-Франківський обком Компартії України". – Оп. 1. – Спр. 5596. – 159 арк. 9. Інформація про виконання в області постанови ЦК Компартії України "Про організацію виконання постанови ЦК КПРС від 8 січня 1988 р. "Про подолання негативних тенденцій в діяльності деяких самодіяльних угруповань" // Державний архів Тернопільської області (ДАТО). – Ф. П-1 "Тернопольский областной комитет Компартии Украины". – Оп. 39. – Спр. 25. – 41 арк. 10. Чернопиский М. Товариство "Вертеп" – пролог духовного пробудження молоді // Духовні скарби українського народу в житті молоді (Зб. статей і мат. всеукр. наук.-практ. конф. присв. 5-річчю тернопільського товариства "Вертеп", 24–25 лютого 1994 р.). – Тернопіль: Чумацький шлях, 1994. – С. 4–8. 11. Громада Подільського краю Тернопільщини // ДАТО. – Ф. Р-3450 "Громада Подільського краю Тернопільщини". – Оп. 1. – Спр. 2. – 5 арк. 12. Статут Тернопільської обласної Спільки політв'язнів і репресованих України // ДАТО. – Ф. Р-3448 "Тернопільська обласна спілка політв'язнів і репресованих України". – Оп. 1. – Спр. 1. – 8 арк. 13. Декларація Української асоціації незалежної творчої інтелігенції // Визвольний шлях. – 1988. – № 4. – С. 398–399. 14. Нове в діяльності громадсько-політичних формувань, що діють в Івано-Франківській області // ДАФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 5596. – 159 арк. 15. Петрук-Попик Г. Аура слова й борні (1984–1991). Сьома книга акросеміології життя. Очима і серцем. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 743 с. 16. Про ставлення основної групи населення до виборів в республіканські та місцеві органи народовладдя // ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 62. – Спр. 801. – 156 арк. 17. Стецюк В. "Дністер–

Лев-89" // ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 62. – Спр. 1086. – 34 арк. 18. О преодолении негативных тенденций в деятельности некоторых самодеятельных формирований // ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 62. – Спр. 300. – 83 арк. 19. Про релігійну ситуацію в області // ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 62. – Спр. 830. – 138 арк. 20. Протокол Тернопільської обласної звітно-виборної конференції Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка // ДАТО. – Ф. Р-3449 "Тернопільське Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка". – Оп. 1. – Спр. 1. – 15 арк. 21. О выдвижении кандидатов в народные депутаты УССР и местных советов // ЦДА-ГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2745. – 52 арк.

Jaroslav Seko

THE CULTURALLITY DURING 1987–1991 BY THE EXAMPLE OF THE INFORMAL ORGANIZATIONS OF THE IVANO-FRANKIVSK, LVIV AND TERNOPIL REGIONS

The basic aspects of activity informal culturallitic societies of the Ivano-Frankivsk, Lviv and Ternopil regions are analyzed in this article.

УДК 94 (477)

Назарій Дребот

ПЕРШІ КРОКИ СТАНОВЛЕННЯ В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА ЯК ПОЛІТИКА

Стаття присвячена боротьбі молоді української інтелігенції 60-х років ХХ ст. проти радянської влади, яка своїми злочинними діями боролася із проявами самовираження та спробами відродження української мови, культури та національної держави.

Місце і роль окремих постатей в історії України викликали і викликають підвищений інтерес у політиків та творчої громадськості. У цій статті робиться спроба проаналізувати перші кроки становлення В'ячеслава Чорновола як політика, громадсько-політичного діяча

В'ячеслав Максимович Чорновіл – український політик, державний діяч, публіцист і журналіст, невтомний борець за незалежність України, правозахисник. Він започаткував в Україні національно-визвольний рух шестидесятників разом з І. Світличним, І. Дзюбою, Є. Сверстюком, А. Горською, М. Плахотнюком, Л. Танюком, В. Стусом та іншими представниками творчої молоді шестидесятих років ХХ ст. Зокрема, був одним з найяскравіших організаторів та активістів цього руху. Діяльність цього руху була спрямована на протистояння тоталітаризму, відродження України, її мови, культури, духовності, державного суверенітету [1: 38].

8 серпня 1965 року в с. Шешори, Івано-Франківської області відбувся перший знаковий виступ В. Чорновола на відкритті пам'ятника Т. Г. Шевченку. Чорновіл говорив про Шевченка як про оборонця українського національного духу, про Україну з великої літери, про людей, що поклали і кладуть за неї голову. Тоді місцеві селяни, мабуть, вперше почули таку проникливу, чесну й відверту розмову. Співробітники КДБ хотіли затримати Чорновола, проте люди не змогли допустити затримання талановитого оратора, вони своїми тілами закривають його і він щасливо позбувається переслідувачів [4: 40].

Саме страх щодо таких виступів, поширення самвидавної, захальовної літератури й спричинив арешти восени 1965 року. Це була кампанія погрому молоді української ін-

телігенції. Були арештовані Іван Світличний та Опанас Заливаха, брати Михайло та Богдан Горині, Михайло Осадчий та Михайло Косів, Ігор Герета – наш земляк – разом 24 особи, і всі – творча й технічна інтелігенція. Але решта творчої молоді не залишила поза увагою ці арешти і вирішила виявити своє незадоволення діями тоталітаризму.

4 вересня 1965 року В. Чорновіл разом з І. Дзюбою і В. Стусом, перед прем'єрою фільму Параджанова "Тіні забутих предків" виступили на захист заарештованих інтелігентів. Першим виступав І. Дзюба, який повідомляв про початок масових арештів інтелігенції. Зал спочатку завмер, та коли оговтались ті, хто не хотів нічого чути, то почали заглушувати голос І. Дзюби, В. Чорновіл вигукнув: "Хто проти диктатури – устаньте!" [2: 49]. Дехто з присутніх підвівся. Саме цей виступ посприяв вибухам протестів проти арештів інтелігенції. Згодом почались протестні листи до верхів, 15 вересня 1965 року В. Чорновіл підписався під відкритим листом до ЦК КПУ та комсомолу України з протестом проти репресій. Також В'ячеслав Чорновіл був автором та співавтором інших документів протесту проти антиукраїнського терору [5: 32]. Після таких дій В. Чорновіл потрапляє в поле уваги органів КДБ – розпочалися обшуки, допити.

6 вересня 1965 року було винесено постанову про обшук житла В. Чорновола на підставі того, що в ході слідства "про поширення антирадянських документів в м. Львові", старший слідчий встановив, що В. Чорновіл займався поширенням таких документів. Постанова була винесена 6 вересня, а з обшуком прийшли тільки через три тижні. Це врятувало Чорновола від арешту, бо з дому вдалося винести та переховати в різних місцях багато документів самвидаву, власних рукописів і інших книг.

Обшук проводився 30 вересня 1965 року, проводив його слідчий управління КДБ по Київській області лейтенант Берестовський, двоє співробітників цього ж управління в присутності двох понятих. Перед початком обшуку слідчий запропонував В. М. Чорноволу видати документи антирадянського змісту. Та він відповів, що таких документів в нього немає. В ході обшуку жодного документу не було знайдено, але було вилучено частину його наукової бібліотеки. Усього забрали 190 окремих книг та комплектів журналів, які в протоколі обшуку названі "документами антисоветского содержания". Після обшуку, прочитання протоколу обшуку, В. М. Чорновіл заявив, що він протестує проти вилучення цих книг, документів, листів, оскільки вони не містять антирадянського характеру і необхідні йому для наукової роботи [3: 7]. Тоді В. Чорновола з двома мішками вилученого в нього повезли до Києва в обласне управління КДБ, де чинили на нього психологічний тиск, а згодом відпустили.

Як тоді сказали Чорноволу, література вилучається для ознайомлення. Йшов другий місяць після обшуку, а жодної книжки не було повернуто. Тоді В. Чорновіл написав заяву на ім'я начальника КДБ при Раді Міністрів УРСР товаришу Нікітченко. В ній йшлося про обшук, про вилучену літературу, яка потрібна йому для журналістської та наукової діяльності. Чорновіл прохав повернути йому літературу, оскільки він збирав домашню бібліотеку протягом 10-ти років, старі видання купував у букіністів Києва, Львова, Москви, ряд книг були рідкісними. Після цієї заяви більшість книг було повернуто, але 55 видань не було повернено. Пізніше В. Чорновіл написав ще одну заяву з проханням повернути решту книжок і подав їх детальний перелік з коментарем до кожної книжки. Ця заява не була задоволена.

Згодом, 15.04.1965 року В. Чорновіл був викликаний як свідок на закритий судовий процес над братами Горинями, Осадчим та Зваричевською у Львові. На суді Чорновіл відповів на питання, що встановлюють особу. На всі інші – що не буде давати жодних свідчень, оскільки суд закритий і незаконний. Він також сказав, що не хоче бути "учасником грубого порушення соціалістичної законності" [6: 196]. Після цього суддя оголосив, що В. Чорновіл притягається до кримінальної відповідальності за ст. 179 КК УРСР і зачитав статтю. Чорновіл сказав, що знає цю статтю і має скаргу до суду, в якій розповідав про факти грубого порушення процесуальних норм, що їх допустили слідчі КДБ. Зокрема, в ній йшлося про обшук вдома у Чорновола, про вилучення значної частини його наукової бібліотеки, в якій жодна із книг не містила антирадянського змісту, розповідав й про те, як слідчий КДБ, порушуючи процесуальні норми здобував потрібні йому свідчення. Коли скарга була передана прокуророві, він, навіть не читаючи її, жбурнув на підлогу. Потім

Чорновіл підійшов до підсудних і поклав на коліна крайньому букетик квітів, солідаризуючися з людьми, яких, порушуючи порушуючи закон, судять. Після такого жесту солдати накинулися на В. Чорновола і вивели його із зали суду.

Таким чином, це дало підставу для ще одного закритого суду, але цього разу вже над самим В. М. Чорноволом. Суд відбувався 8.07.1966 року, його звинувачували за статтю 179 КК УРСР. На суді В. Чорновіл пояснював, з яких причин він відмовився давати свідчення на закритому судовому процесі братів Горинів та ін. Зокрема, він говорив, що бачить в закритих судах "рецидив культивських часів". Але суд не зважав на ці пояснення, доречі, свідками на цьому суді були співробітники КДБ, свідчення яких не були об'єктивними, а також не були присутні як свідки брати Горині, Осадчий і Зваричевська, а були лише їх письмові свідчення, і то написані не їх рукою. Фактично не дали сказати останнього слова. Хоч В. Чорновіл не визнавав себе винним, суд вирішив посвоєму – його визнали винним і засудив до виправних робіт на три місяці за місцем роботи з утриманням 20 % заробітної плати [3: 12]. Після суду В. Чорновіл подав касаційну скаргу до Львівського обласного суду в, якій викривав порушення процесуальних норм. Проте скарга не була задоволена, тоді В. Чорновіл вирішив подати ще одну скаргу, але вже до Верховного суду УРСР, та й тут йому відмовили.

Нажаль, такі закриті судові процеси та необ'єктивні дії слідчих КДБ, суддів та прокурорів були типовими для шестидесятих років ХХ ст. Такими злочинними діями, порушуючи права та свободи особи, принижуючи людей, радянська влада боролася із будь-яким проявом самовираження, з будь-якою спробою відродження української мови, культури та національного становища. Судили інтелігенцію, творчу молодь, в яких була бездоганна біографія та значні досягнення і успіхи у сферах їх професійної діяльності. Одним із них був В. М. Чорновіл – успішний журналіст, критик, який за відмову брати участь у судовому свавіллі був засуджений на 3 місяці примусової праці.

Список використаних джерел

1. Біографія // В'ячеслав Чорновіл. Твори: У 10-ти т. – Т. 1. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 36–45.
2. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995. – 224 с.
3. Особова справа голови обласної ради Чорновола В. М. звільненого у 1992 р. // ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 3. – Спр. 1318. – 15 арк.
4. Танюк Л. Сяйливий дух доби // Твори: У 10 т. – Т. 2. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 24–57.
5. Танюк Л. Коли ми були молоді // Чорноволівські читання. – К., 2003. – С. 18–25.
6. Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору? // Твори: У 10 т. – Т. 2. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 69–359.

Nazariy Drebot

THE FIRST STEPS OF CHORNOVIL'S PROTESTS

The article is devoted to the struggle of young Ukrainian intelligentsia in the 60s of 20th century against the Soviet Power. That was fighting with its criminal actions against the manifestations of its self – determination and the attempts of the rebirth of Ukrainian language, culture and the national status.

УДК 94 (477)

Сергій Бондаренко

ВИНИКНЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ КІНЦЯ 80-Х РОКІВ ХХ СТ.

У статті розглядається виникнення Народного руху України за перебудову на кінець 80-х років ХХ ст. Подаються основні проблеми утворення НРУ, а саме: конфронтація народної організації з КПРС, ставлення народних мас до новоствореної організації.

Середина 80-х років ХХ ст. стала фатальною для Радянського Союзу. Процес лібералізації і демократизації прав людини набрав потужних масштабів. Реформація почала здійснюватись не лише "згори", а й "знизу", з боку широких мас. Відбувалася поляризація суспільних сил, почали формуватись нові політичні партії і громадсько-суспільні об'єднання, зароджувався реальний політичний плюралізм, різко зростає значення національного питання. На перехідному етапі до свободи слова утверджується гласність, яка перш за все поширилася на історію. Були вперше опубліковані матеріали про сталінські злочини і голодомор 1932 – 1933 років, переосмислювалось історичне минуле українського народу. В пресі і на телебаченні з'являються рубрики, що стосуються питання націоналізму та його походження. Велика увага приділяється питанню української державності 1917 – 1920 років, а також питань правдивих подій жовтневої соціалістичної революції. Торкаються питання утворення і діяльності УПА, як військової одиниці, яка боролася з німецькими і більшовицькими загарбниками за незалежність України в час Другої світової війни. Все це впливало на відродження демократії народів колишнього СРСР, усвідомлення українцями своєї приналежності до української державності.

Дана стаття присвячена основним питанням зародження і виникнення громадської організації республіканського масштабу – Народний рух України за перебудову, а також проблемам протистояння Компартії Радянського Союзу.

Основна мета статті – проаналізувати основні етапи утворення НРУ, а також розглянути процес взаємодії новоствореної організації з керуючою Компартією України та її лідерами

Основою для вивчення вищезазначених питань статті послужили архівні матеріали Центрального архіву громадських об'єднань м. Києва, які містять цінні матеріали про утворення і діяльність НРУ у 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст. Праці авторів: Гарань О. В., Чемерис В., Камінський А., які детально досліджували проблему перебудовчих процесів на Україні кінця ХХ ст.

Слід зазначити те, що в період перебудови виникають організації і товариства, які намагаються донести людям правду про політику КПРС. Це організація "Зелений світ", яка утворилася в 1987 році і стояла на засадах захисту довілля, товариство "Меморіал", "Товариство Лева", Українська Гельсінська Спілка, Український Демократичний Союз, Спілка письменників України. Ці організації в кінці 80-х рр. найбільше впливали на історію і політику нашої держави, але найбільш масовим і дієвим на Україні стала організація – Народний рух України (за перебудову) утворена в 1989 році з ініціативи народних мас, а також народних рухів і фронтів, які діяли не тільки в Україні, а й в Прибалтиці і в Закавказзі.

Ініціативи щодо створення Народного фронту мали місце не тільки у Львові чи Києві. Так, на одному із засідань обласного дискусійного філософського клубу "Істина" у Вінниці була висловлена ідея Народного фронту України сприяння перебудові, створеного в листопаді 1988 р. У його статуті було записано, що НРУ визнає "КПРС політичним авангардом народу".

Одним із першочергових завдань НФУ називалося "переведення республіки на повний госпрозрахунок і справедливий розподіл її національного доходу, справедливе урегулювання національно-державних взаємин у складі СРСР та реалізацію гарантованого Конституцією державного суверенітету республіки". Організація виступила за державний статус української мови, за "регулювання демографічних процесів і міграційної політики, яка б не вела до денационалізації українців" і водночас за "повне справедливе задоволення національно-культурних запитів і потреб усіх національностей, що живуть на території республіки". Очолив це об'єднання філософ, тоді комуніст Володимир Мулява.

Однак усім цим об'єднанням не вистачило сил, політичних лідерів, здатних очолити процес згуртування опозиційних сил у межах всієї республіки. І головне: їм не вдалося подолати протидію влади.

Вже влітку 1988 р. ідея створення масової суспільно-політичної організації республіканського масштабу витала у повітрі. Під час червневих та липневих несанкціонованих багатотисячних мітингів у Львові вона дістала масову підтримку. І хоча у цих заходах брали участь представники різних політичних сил: від Української Гельсінської спілки до міськкому комсомолу, утворити Демократичний фронт (а саме такий заклик з ініціативи УГС пролунав на мітингах) не вдалося. На заваді стала жорстка охоронницька позиція місцевого та республіканського партійного керівництва. З тієї ж причини невдало закінчилися і дві аналогічні спроби створення масової загальноукраїнської організації у Києві та Вінниці [1: 15–17]. Ситуація кардинально змінилася у жовтні 1988 р. Фактично протягом трьох тижнів – з 1 по 23 жовтня – відбулись установчі конференції Естонського народного руху, а також Латиського та Литовського народних фронтів. Цей потужний політичний залп став справжнім каталізатором розвитку суспільних подій в СРСР в цілому та в Україні зокрема. Саме у жовтні на екологічному семінарі, що відбувся у Спілці письменників України (СПУ), у виступі письменника Ф. Бурлачука прозвучала пропозиція створити Народний фронт України, підтримана С. Плачиндою. Проте ніяких рішень ухвалено не було [2: арк. 20]. 30 жовтня за ініціативою безпартійних письменників П. Мовчана та В. Терена у конференцзалі було скликано неформальні збори за участю 150 членів СПУ та працівників Інституту літератури, на яких обговорювалося питання про створення ініціативної групи для створення Народного фронту за перебудову [3: 138]. (Очевидно саме ці події і дали підставу І. Драчу у лютому 1992 р. стверджувати, що першими на підтримку ідеї створення народного фронту пролунали голоси Віктора Терена, Павла Мовчана та Ф. Бурлачука [4: 15]). Дії письменників викликали блискавичну реакцію партійних структур. Вже наступного дня після згаданих зборів секретарі правління СПУ І. Драч, Д. Павличко та секретар партійної організації Б. Олійник були викликані у ЦК КПУ на розмову з секретарем ЦК Ю. Єльченком. Мета партійної бюрократії полягала у тому, щоб взяти під контроль цю загрозливу для влади ініціативу, максимально звузити та приглушити її суспільний резонанс. Жорстка позиція ЦК КПУ змусила письменників дещо уповільнити розпочатий процес створення масової громадської організації республіканського масштабу. 1 листопада 1988 р. на звітно-виборчих партійних зборах Київської організації СПУ майбутні лідери Руху змушені були маневрувати: ідея створення Народного фронту, очевидно, з тактичних міркувань, не була підтримана, разом з тим було прийнято рішення про створення "Ініціативної групи Спілки письменників сприяння перебудові" [5: арк. 20]. По суті це не було кроком назад, оскільки безпосереднім завданням новоутвореної групи стало "об'єднання в одну організацію всіх перебудовчих сил у республіці, консолідація цих сил" [6: 20].

Отже, фактично мова йшла не про відмову від ідеї створення масової суспільно-політичної організації типу прибалтійських фронтів, а про відсування на більш пізній час (коли буде набрано достатньо сил) офіційного її проголошення. Однак навіть така обережна позиція викликала бурхливу реакцію ЦК КПУ. Наступного дня під час зустрічі з письменниками Ю. Єльченко відверто заявив: "Навіть якщо ви у свою програму перепишете всю програму КПРС, все одно вам цього руху не бачити..." [7: 112]. Між тим події розгорталися досить динамічно. Вже 13 листопада на багатотисячному екологічному мітингу у Києві (до речі, першому санкціонованому місцевою владою) поети Д. Павличко та Л. Тараненко під бурхливі оплески присутніх висунули ідею створення Народного

Руху [8: 96]. Наприкінці листопада біля приміщення СПУ відбувся ще один мітинг за участю неформальних організацій, у рішеннях якого рекомендувалося Спілці письменників створити Народний фронт України [9: арк. 20]. Народна підтримка радикалізує позицію прихильників створення Народного Руху – у резолюції пленуму правління Спілки письменників України, що відбувся наприкінці листопада, зазначається: "доручити ініціативній групі СПУ сприяння перебудові... розробити проект програми Народного руху України за перебудову; уповноважити обласні письменницькі організації брати активну участь у роботі місцевих ініціативних груп" [10: 21]. Тобто ідея із теоретичної сфери обговорення поступово почала переходити у практичну площину – було дано сигнал для створення програмних документів та розбудови організаційних структур на місцях. Протягом грудня 1988 р. та січня 1989 р. над проектом програми та відозвою до українського народу спільно працювали ініціативна група СПУ, а також аналогічна група Інституту літератури АН УРСР на чолі з В. Брюховецьким. 30 січня 1989 р. проекти цих документів майже одностайно були схвалені на загальних зборах Інституту літератури АН УРСР [11: арк. 20]. Наступного дня у Будинку кіно відбулися загальні збори Київської письменницької організації, на яких була присутня майже половина її членів (у ідеї Руху серед членів СПУ були не лише палкі прихильники, а й такі ж палкі противники, один з них у своєму листі-доносі на адресу В. Щербичького, написаному у "кращих" традиціях сталінської доби, писав: "Не знаю, чи про це поінформували Вас, але вважаю за необхідне повідомити, що керівництво Київської організації СПУ розіслало всім письменникам запрошення на збори з приводу створення українського народного фронту сприяння перебудові... Отож хоч нині й рік змії, але таку змію необхідно нищити негайно, доки вона не виповзла з яйця") [12: арк. 1]. Обговорення було досить конструктивним. В цілому схвалюючи проект програми Народного руху України за перебудову та текст відозви до народу, В. Брюховецький, П. Мовчан, С. Плачинда, Д. Павличко, Ю. Щербак, В. Яворівський та інші разом з тим висловили низку слушних міркувань та критичних зауважень. Оскільки весь хід зборів було знято на відеоплівку, а невдовзі показано по українському телебаченню, принципово важливе значення мав виступ на них завідувача ідеологічним відділом ЦК Компартії України Л. Кравчука, основні положення якого за цих обставин розглядалися як офіційна позиція ЦК КПУ у ставленні до Руху. Пізніше Леонід Макарович визнав, що на той момент він ще не розумів суті створюваної організації, але мав директиву Політбюро: поховати Рух [13: 48]. У своєму виступі, скутий директивами та класичними партійними постулатами, Л. Кравчук гостро критикував проект програми за те, що в ньому йшлося про рівне партнерство між НРУ та Комуністичною партією, в чому вбачалось порушення 6 статті Конституції СРСР про керівну роль КПРС. Не погоджувався він і з положенням про те, що кожна республіка повинна мати право вето (до речі, цього пункту у зачитаному на зборах проекті вже не було), оскільки це суперечить відомій тезі Горбачова "сильні республіки – сильний центр". Коментуючи текст відозви, Леонід Макарович підкреслив: "Замість реформи політичної системи... пропонується її злам, знищення, здійснювані безпосередньо громадянами. Це або словесна еквилібристика, або заклик до застосування сили". Не пройшов завідувач ідеологічним відділом ЦК КПУ і повз аналіз форми проектів рухівських документів, зазначивши, що в них 19 разів говориться про те, що Рух буде "вимагати" та "домагатися", крім того ще 71 раз в такому ж розумінні використовувалися синоніми цих слів. На цій підставі робився висновок: "Це не демократична термінологія, в ній звучать авторитарні мотиви" [14: арк. 29–33]. Певною мірою справедливо критикуючи "дитячі хвороби" словесної радикальності авторів обговорюваних документів, Л. Кравчук фактично обстоював монополію партії на владу. В цьому, власне, і полягала суть його виступу. Попри всі критичні зауваження збори одностайно прийняли обговорювані документи за основу. І після доопрацювання 16 лютого 1989 р. вони були опубліковані у газеті "Літературна Україна". Основний мотив, яким керувалися партійні функціонери, даючи дозвіл на цю публікацію, полягав у тому, що "... виникла політична необхідність, з метою викриття намірів ініціаторів створення НРУ опублікувати проект програми руху" [15: арк. 21]. Викривальна акція планувалась з розмахом. На першому її етапі на своїх зборах негативну оцінку проекту повинні були дати масові громадські організації (профспілки, комсомол, об'єднання ветеранів) та трудові

колективи. Офіційні рішення таких зборів мали широко публікуватися у пресі, а також надсилатися на адресу СПУ, а копії – на адресу Президії Верховної Ради УРСР. Якщо ці дії не зупинять ініціаторів створення Руху, то на другому етапі планувалося прийняття Президією Верховної Ради УРСР постанови "про неправомірність створення НРУ як такого, що суперечить Конституції СРСР та УРСР" [16: 131–132]. Для полегшення здійснення викривальної кампанії на місцях ідеологічним відділом ЦК КПУ було розроблено інформаційну записку "Матеріали до виступу про НРУ". Вона складалася з двох частин: 1. Передісторія створення ініціативної групи по організації НРУ. 2. Політична суть проекту програми НРУ та його головні недоліки. У цьому документі проект програми Руху кваліфікувався як "маніфест політичних вимог альтернативної КПРС політичної структури". Вказувалось на його утопічність, неконституційність. Творців програми звинувачували навіть у політичному плагіаті – позитивна частина, на думку партійних функціонерів, запозичена з Програми КПРС, матеріалів ХІХ партійної конференції, передвиборчої платформи КПРС, Конституції СРСР та УРСР, а негативна – з документів різних політизованих самодіяльних об'єднань (УГС, УДЛ, "Саюдіс"). Наприкінці записки було вміщено жорстку мобілізуючу формулу: "У ситуації, що склалась, не можна виявляти нерішучість, віддавати на відкуп сумнівним угрупованням справу перебудови. Кожен член партії повинен чітко визначити свою позицію. Спроби відсидітися, закрити очі на намагання лідерів "руху" розпалити неприязнь до Компартії України та радянських органів повинні отримувати сувору партійну оцінку" [17: арк. 26]. Як бачимо, КПУ ретельно готувалась до серйозної боротьби, кінцевою метою якої мало бути знищення Руху у зародку. Певні корективи у ставленні республіканського партійного керівництва до Руху вніс М. Горбачов. Під час свого візиту до України у лютому 1989 р. він зустрічався з письменниками-ініціаторами створення Руху. Під час цієї зустрічі В. Щербицький намагався переконати Генсека, що створюється не рух, а нова партія, проте, аргументи українського партійного лідера виявилися непереконаливими. М. Горбачов підтримав письменників: "Вони он які завдання ставлять – хай працюють" [18: 97–100]. Чим же пояснюється така його поблажлива позиція? По-перше, вище партійне керівництво вже обпеклось, проводячи недалекоглядну політику щодо прибалтійських фронтів, і не бажало повторювати ці помилки в Україні. По – друге, Горбачов був заколисаний власною помилковою оцінкою ситуації в Україні (Після візиту до нашої республіки він повідомив на засіданні Політбюро ЦК КПРС: "серед кадрів і у народі дуже сильні інтернаціоналістські настрої. Тому глашатаям "самостійності" доводиться їздити за вірусом до Прибалтики. Проте, цим "іскривцям" пожежу так і не вдалося розпалити, навіть багаття не запалюється". У цьому ж контексті активність українських письменників пояснювалась вузьким меркантильним мотивом: "Хто ж буде читати їх твори на їх мові" [19: 150]). По–третє, підтримка Руху не тільки зайвий раз підтверджувала імідж Генсека як демократа, а й ослаблювала позиції республіканського партійного апарату у протидії перебудовчим процесам, ініційованим "згорі". По–четверте, висловившись на підтримку ініціативи українських письменників, Горбачов, власне кажучи, нічим не ризикував, адже ще напередодні візиту в Україну партійного лідера 30 січня 1989 р. з'явилась постанова ЦК КПРС "Про заходи, спрямовані на протидію спробам антирадянських елементів створити опозиційні КПРС політичні структури", яка чітко визначила рамки дозволеної діяльності для громадських організацій. Разом з тим не варто перебільшувати значення короткочасного візиту М. Горбачова до України та його вплив на ситуацію у республіці. Висловлена Генсеком мимохідь умовна підтримка Руху хіба що трохи інакше розставила акценти у антирухівській кампанії, розгорнутій КПУ: у її ході основна увага зверталась не стільки на пропаганду тези "Рух – це альтернативна партійна структура", скільки на збирання доказів того, що новостворювана організація стане зайвою ланкою у структурі суспільства і тому не потрібна народу і немає у його середовищі своєї соціальної бази. Першою спланованою КПУ акцією стала критика проекту програми та засудження самої ідеї Руху з боку інтелігенції, тобто саме тієї суспільної верстви, до якої належали ініціатори створення НРУ. Вже через два дні після публікації проекту програми НРУ у пресі з'явився колективний лист, під яким серед інших стояли підписи трьох віце-президентів АН УРСР та головного вченого секретаря Президії АН УРСР. Його лейтмотивом стала критика Руху за те, що він претендує на

роль сполучної ланки між КПРС та народом. У результаті, на думку авторів листа, виникає ситуація, у якій "партія розглядається у відриві від народу й нібито потребує додаткового механізму для зв'язку з ним". Проти утворення Народного Руху виступили і учасники семінару ректорів вузів республіки, що відбувся 24 лютого 1989 р. У рішенні цього зібрання зазначалося: "Через весь проект програми проводиться думка, що "Рух" претендує на якесь особливе місце в керівництві процесами перебудови. По суті проект програми орієнтує на фетишизацію цього громадського об'єднання" [20: арк. 4]. Своєрідним завершальним акордом цього першого залпу по НРУ стало розширене засідання Президії АН УРСР, яке не лише засудило ідеї Руху, а й дало практичну рекомендацію керівникам усіх підрозділів Академії "вжити практичних заходів щодо посилення роз'яснювальної роботи в колективах" [21: 33]. Антирухівська кампанія у республіці дедалі більше набирала обертів. Як свідчать архівні документи, керовані вправними діями партійних апаратників різних рівнів, резолюції проти Руху приймають збори первинних парторганізацій, трудових колективів, суспільно-політичні клуби, сесії місцевих рад [22: арк. 5, 16, 17, 52, 116]. Така ситуація давала підставу партійним структурам звітувати "нагору" у заспокійливому тоні. Зокрема, Донецький обком КПУ так повідомляв про здійснені антирухівські дії: "Публікація проекту програми Народного Руху України за перебудову була з тривогою сприйнята багатонаціональним населенням області... Проект розглянуто та засуджено на заняттях обласного партійно-господарського активу, нараді секретарів горкомів та райкомів партії, семінарах ідеологічного активу. У міста та райони надіслані орієнтовки, у яких пояснюється теоретична помилковість, політична та практична шкода ідей, які в ньому викладені" [23: арк. 112]. Однак партійним функціонерам не вдалося створити єдиного антирухівського фронту. Надзвичайно важливим для новостворюваної організації було те, що її підтримали такі авторитетні об'єднання, як ТУМ, "Меморіал" та "Зелений світ" (особливо важко це далось "зеленим" на їх квітневій конференції 1989 р.: рішення на підтримку НРУ було прийняте лише при незначній перевазі голосів: "за" – 33, "проти" – 26) [24: арк. 42]. Активно захищали та пропагували програмні документи Руху не лише у західному регіоні, де були найбільш поширені національно-патріотичні настрої, а й у Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Одесі, Донецьку та інших містах України [25: арк. 19–21, 82, 130–131]. Нерідко обговорення проекту програми Руху перетворювалося на його пропаганду, як це було у Київському університеті, де в травні 1989 р. після дискусій комітет комсомолу університету (секретар – М. Томенко) прийняв рішення про підтримку Руху, а 19 травня у КДУ було утворено університетське відділення НРУ [26: арк. 20, 142–143]. Піднесло авторитет Руху і те, що на його підтримку публічно висловилися новообрані депутати СРСР Р. Братунь, В. Грищук, В. Черняк, В. Яворівський. Поступово ситуація навколо НРУ (по суті громадськість обговорювала не стільки програму, скільки саму ідею створення Руху) стала змінюватися. Галаслива антирухівська кампанія врешті-решт почала давати зворотні результати – відвертий тиск на ще формально не створену організацію викликав зростаючий спротив у демократично налаштованій частині суспільства. Гранично чітко ці настрої передав редактор газети "Вечерня Одеса" Б. Дерев'яно, який публічно заявив: "Я не сприймаю того, що зараз на цей Рух, якого ще немає, спрямовано весь пропагандистський арсенал... Як це можна узгодити з демократичними принципами?... Так не повинно бути. У нас в країні це вже було" [27: арк. 54]. Посилення протиріччя між проголошеною "згори" демократизацією та силовими методами придушення Руху, з одного боку, та приклад успішної діяльності прибалтійських фронтів і більш глибоке та широке ознайомлення з проектом програми НРУ – з іншого, поступово почали схилити шальки терезів суспільної думки до визнання права на існування цієї громадської організації. Соціологічні опитування серед молоді, проведені у грудні 1988 р. – травні 1989 р. у Дніпропетровській області, показали, що жоден з опитаних не вважав створення організацій типу народних фронтів шкідливим. Характерно й те, що лише близько 10 % респондентів висловили думку, що такі організації можливі тільки під партійним керівництвом [28: арк. 100–101]. Зростаючий рейтинг НРУ зафіксували і партійні документи. У липні 1989 р. Київський міськком КПУ змушений був визнати, "що ідея "Народного руху України за перебудову", як показують соціологічні опитування, користується популярністю у певної частини населення міста

через співзвучність назви даного руху настрою людей на зміни у суспільному житті" [29: арк. 11]. Аналіз показує, що якщо на початку року основним лейтмотивом партійних документів, де характеризувалась ситуація навколо НРУ, була теза "народ не підтримує", то вже влітку тональність різко змінюється – типовою можна назвати таку оцінку: "На нинішній момент у республіці склалася неоднозначна ситуація з оцінкою НРУ. В абсолютній більшості трудових колективів НРУ підтримки не знаходить, а в багатьох – засуджується навіть сама ідея створення його. Разом з тим окремі програмні положення НРУ, насамперед ті, що стосуються рідної мови, культури, навколишнього середовища, а також низки соціально-економічних проблем, знаходять схвалення певної частини інтелігенції, представників інших соціальних груп" [30: арк. 123]. Варто підкреслити, що позиція республіканського партійного керівництва у ставленні до Руху від жовтня 1988 р. і до кінця 1989 р. зазнала значної еволюції, основними віхами якої стали:

1. Блокування та заборона дій, спрямованих на організацію масового суспільно-політичного об'єднання республіканського масштабу, намагання придушити ініціативу його створення у зародку. 2. Розгортання широкої кампанії дискредитації проекту програми та самої ідеї Руху. 3. Активізація спроб розколоти НРУ на "конструктивну" більшість та "екстремістську" меншість. 4. Намагання шляхом комбінації налагодження діалогу та застосування силових дій спрямувати Рух у безпечне для КПРС русло. 5. Нав'язування суспільній думці ідеї про більшу доцільність створення Координаційної Ради громадських організацій, ніж розбудову структур НРУ [31: арк. 80–81]. 6. Ініціювання та всебічне сприяння створенню альтернативної Руху організації – Спілки трудящих України за перебудову [32: арк. 69].

Отже, на кінець 80-х рр. в Україні назріла нова політична ситуація. Хоч тиск з боку КПРС на НРУ був досить міцний, але організація вистояла і на початку 90-х рр. перетворилася у політичну партію номер один по чисельності і авторитету серед населення усіх регіонів України. Очолювана В'ячеславом Чорноволом, вона була борцем за незалежність України і демократичні перетворення в державі.

Список використаних джерел

1. Гарань О. В. Убити дракона. – К., 1993. – 197 с. 2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658 / Матеріали до виступу про НРУ від 27 лютого 1989 р. 3. Камінський А. На перехідному етапі. "Гласність", "перебудова", "демократизація" на Україні. – Мюнхен, 1990. – 624 с. 4. Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. – Одеса, 1997. – 165 с. 5. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. 6. Гарань О. В. Убити дракона. – 197 с. 7. "Рух": обретение пути // Дружба народов. – 1990. – № 4. – С. 191. 8. Чемерис В. Президент. – К., 1994. – 263 с. 9. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. 10. Гарань О. В. Убити дракона. – 197 с. 11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. 12. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32 / Лист Данила Бакуменка до В. Щербицького від 3 лютого 1989 р. 13. Чемерис В. Президент. – 263 с. 14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658 / Тези виступу Л. Кравчука на засіданні ініціативних груп по створенню Народного Руху України за підтримку перебудови від 31 січня 1989 р. 15. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. 16. Литвин В. М. Украина: политика, политики, власть. На фоне политического портрета Л. Кравчука. – К., 1997. – 294 с. 17. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. 18. Чемерис В. Президент. – 263 с. 19. Черняев А. С. Шесть лет с Горбачевым. – М., 1993. – 252 с. 20. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2557 / Рішення семінару ректорів вузів республіки щодо доцільності створення Народного Руху України за перебудову та його програми від 24 лютого 1989 р. 21. Гарань О. В. Убити дракона. – 197 с. 22. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658 / Інформація Одеського обкому КПУ "Про деякі аспекти ідеологічної ситуації в м. Одесі та області", від 10 лютого 1989 р. – Спр. 2557 / Записка секретаря Одеського обкому КПУ Г. Крючкова "Про реакцію громадськості Одеської області на спроби створити так званий "Народний Рух України" від 3 березня 1989 р.. – Спр. 2557 / Телеграма в ЦК КПУ від комуністів інституту Харківський промзернопроект від 24 березня 1989 р. – Спр. 2676 / Інформація про оперативну ситуацію у республіці від 29 серпня 1989 року. 23. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2557 / Доповідна записка Донецького обкому КПУ "Про суспільно-політичну ситуа-

цію в області" від 23 березня 1989 р. 24. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2611 / Інформація "Про республіканську конференцію асоціації "Зелений світ" від 29 квітня 1989 р. 25. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2557 / Доповідна записка Хмельницького обкому КПУ "Про ставлення громадськості, трудящих Хмельницької області до проекту програми Народного Руху України за перебудову" від 13 березня 1989 р. – Спр. 2557 / Доповідна записка Одеського обкому КПУ "Про реагування громадськості Одеської області на спроби створити так званий "Народний рух України" від 3 березня 1989 р. – Спр. 2558 / Доповідна записка зав. ідеологічним відділом ЦК КПУ Л. Кравчука "Про роботу Харківського міськкому партії у галузі національних відносин та патріотичного виховання" від 11 квітня 1989 р. – Спр. 2658 / Інформація Донецького обкому партії "Про перебування у Донецькій області народного депутата СРСР Яворівського В. та проведення регіональної конференції Народного руху за перебудову" від 23 серпня 1989 р. 26. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2557 / Інформація Л. Кравчука "Про нові спроби об'єднання та організаційного оформлення прибічників "Народного руху України за перебудову" у Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка" від 26 травня 1989 р. 27. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32 / Довідка Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР "Про підсумки соціологічного дослідження "Міжнаціональні відносини в умовах перебудови: оцінка молоді", проведеного в грудні 1988 – травні 1989 рр. 28. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32 / Інформація Київського міськкому партії "Про установчу конференцію Народного руху України за перебудову м. Києва та Київської області" від 5 липня 1989 р. 29. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658 / Матеріали до виступу про НРУ від 27 лютого 1989 р. 30. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32 / Доповідна записка "Про заходи у зв'язку з підготовкою республіканського установчого з'їзду Народного руху України за перебудову" від 15 серпня 1989 р. 31. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32 / Довідка ідеологічної комісії ЦК КПУ "Про роботу партійних комітетів республіки з самодіяльними громадськими об'єднаннями" від 24 червня 1989 р. 32. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Арк. 125; Спр. 2556 / Звернення в ЦК КПУ секретаря парткому Київського виробничого об'єднання "Київтрактородеталь" від 4 грудня 1989 р. – Арк. 70; там само / Записка С. Гуренка від 5 грудня 1989 р.

Sergiy Bondarenko

RISE NARODNYI RUKH OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN NATIONAL REBIRTH AT THE END OF THE 80-S OF THE XX CENTURY

The article deals with the goundation and activity of Narodnyi Rukh of Ukraine in the time of perestroika and the collaps of the Soviet Union at the and of the 80-s of the previus century.

УДК 94 (477)

Тетяна Деменко

ОСОБЛИВОСТІ ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РЕФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті аналізуються особливості та основні тенденції реформування загальноосвітніх навчальних закладів України на сучасному етапі.

З проголошенням незалежності України відбулися кардинальні зміни в системі середньої освіти. Поставивши особистість дитини на перше місце, її розвиток і саморозвиток, проголосивши основною метою школи формування національно свідомого громадянина незалежної України, тим самим змінивши педагогічні й ідейні орієнтири, молода українська педагогіка почала у швидкому темпі реформувати зміст освіти.

Ми знаємо, що реформація освіти розпочалася не вчора. Ще середньовічна педагогіка передбачала "рецептурне учнівство", передавання знань від учителя до учня. Формальна освіта, витоки якої лежать саме в середньовіччі, стверджувала, що головна мета школи – розвиток здібностей учнів, їхнього мислення, уяви, пам'яті, а не здобуття великої кількості знань. Вважалося, що найціннішим є не знання основ наук, а їх розвиваючий вплив на удосконалення здібностей дітей. Функції вчителя полягали лише в передаванні знання "тренуванні" розуму учня.

З часу середньовіччя багато чого змінилося. Після багаторічних зусиль, скерованих на реформу системи освіти, стан справ довгий час бажав бути кращим. Поточні реформи, що проводились, необхідні, але їх явно було недостатньо для того, щоб суттєво покращити системи викладання і навчання. Реформи не носили характеру корінних змін.

Та критикуючи реформаторський рух кінця 1917 року, класно-урочну систему 1931–1937 років, розвиваюче навчання 50-х, потрібно відмітити реформування освіти кінця 60-х – початку 70-х років. Саме воно стало найбільш серйозним і виваженим кроком порівняно з іншими етапами розвитку середньої освіти.

У 70–80-х роках продовжувалась робота щодо удосконалення змісту освіти: уточнювалися програми, обґрунтовувалися міжпредметні зв'язки, конкретизувалися поняття світоглядного, морального характеру [1: 39–43].

Ще на початку 1990-х рр. у середній освіті співіснували різні дидактичні концепції. Та з процесом створення стандартів загальної середньої освіти, прийняттям низки законів про освіту: перехід загальноосвітньої школи на 12-річний термін навчання, зміни критеріїв і підходів до оцінювання досягнень учнів – 12-и бальне оцінювання, впровадження профільного навчання в старших класах, дистанційного навчання, реформування освіти увійшло в певне русло.

Освіта в Україні стала основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Пріоритетними напрямками державної політики щодо розвитку освіти стали:

- особистісна орієнтація освіти;
- формування національних і загальнолюдських цінностей;
- створення для громадян рівних можливостей у здобутті освіти;
- постійне підвищення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу;
- розвиток системи безперервної освіти та навчання протягом життя;
- пропаганда здорового способу життя;
- розширення українського освітнього простору;
- забезпечення освітніх потреб національних меншин;
- забезпечення економічних і соціальних гарантій для професійної самореалізації педагогічних, науково-педагогічних працівників, підвищення національного статусу;
- розвиток дошкільної, позашкільної, загальної середньої освіти у сільській місцевості та професійно-технічної освіти;
- органічне поєднання освіти і науки, розвиток педагогічної та психологічної науки, дистанційної освіти;
- запровадження освітніх інновацій, інформаційних технологій;
- створення індустрії сучасних засобів навчання і виховання, повне забезпечення ними навчальних закладів;
- створення ринку освітніх послуг та його науково-методичного забезпечення;
- інтеграція вітчизняної освіти в європейський та світовий освітній простір [2: 6–7].

Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями і народами. Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найбільш цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізи-

чних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями [3: 26].

Входження України у світовий освітній простір зумовлює приведення вітчизняних освітніх стандартів, зокрема щодо тривалості здобуття загальної середньої освіти, у відповідність з нормами світового співробітництва (не менше 12 років). Досі вона не відповідала цим нормам і становила 10 років, для учнів, які вчаться у трирічній початковій школі (а таких 75 %), і 11 років – для решти дітей. Це не сприяє підвищенню рівня освіченості молодого покоління, поглиблює розрив між дошкільною і початковою школою, загальноосвітньою і вищою школою [4: 108].

Слід зауважити і на те, що 12-и річна школа – економічно доцільна й ефективна форма зайнятості молоді 17–18-річного віку, яка в умовах конкуренції на ринку праці далеко не завжди може знайти роботу.

Наше сьогодення потребує якісно нової освіти для всіх дітей шкільного віку. Це вимагає пріоритетної уваги до навчального змісту і методик, які формують світогляд, ціннісні орієнтації, вміння самостійно вчитися, критично мислити, користуватися комп'ютером, здатність до самопізнання і самореалізації особистості. Саме тому основними завданнями загальноосвітньої школи є:

- різнобічний розвиток індивідуальності дитини на основі виявлення її задатків і здібностей, формування ціннісних орієнтацій, задоволення інтересів і потреб;
- збереження і зміцнення морального, фізичного і психічного здоров'я вихованців; виховання школяра, як громадянина України, національно свідомої, вільної, демократичної, життєво і соціально компетентної особистості, здатної здійснювати самостійний вибір і приймати відповідальні рішення у різноманітних життєвих ситуаціях;
- формування у школярів вміння і бажання вчитися, виховання потреби і здатності до навчання упродовж усього життя, вироблення умінь практичного і творчого застосування здобутих знань;
- становлення в учнів цілісного наукового світогляду, загальнонаукової, загальнокультурної, технологічної, комунікативної і соціальної компетентностей на основі засвоєння системи знань про природу, людину, суспільство, культуру, виробництво, оволодіння засобами пізнавальної і практичної діяльності;
- виховання в учнів любові до праці, забезпечення умов для їх життєвого і професійного самовизначення, формування готовності до свідомого вибору і оволодіння майбутньою професією;
- виховання школяра, як людини моральної, відповідальної, людини культури з розвиненим естетичним і етичним ставленням до навколишнього світу і самої себе.

Школа – це простір життя дитини; тут вона не готується до життя, а повноцінно живе, і тому вся діяльність навчального закладу вибудовується так, щоб сприяти становленню особистості як творця і проектувальника власного життя, гармонізації і гуманізації відносин між учнями і педагогами, школою і родиною, ґрунтуючись на ідеї самоцінності дитинства, діалогу, усвідомленого вибору особистого життєвого шляху [4: 110– 111].

Українська школа будується на принципах єдності і варіативності, за своєю сутністю є демократичною, світською, діяльність школи ґрунтується на засадах органічного поєднання національного і загальнолюдського.

12-річна школа має три ступені: початкову (чотирирічну, вступають діти, яким на 1 вересня виповнилось 6 років), основну (5–9 класи, базова загальна середня освіта), старша (10–12 класи, повна загальна середня освіта) – які можуть функціонувати разом або окремо.

Сучасні тенденції суспільного розвитку змушують істотно оновитись, змінитись і змісту шкільної освіти. Так на сучасному етапі пріоритетним є створення передумов для різнобічного розвитку особистості, індивідуалізація та диференціація навчання, перехід до особистісно орієнтованих педагогічних технологій; виховання особистісних якостей громадянина – патріота України; формування життєвої, соціальної, комунікативної і

комп'ютерної компетентності учнів; гуманізація та гуманітаризація змісту навчання; оздоровча функція освіти; забезпечення у старшій школі профільного навчання та інше.

Розвиток світового і, зокрема європейського простору, об'єктивно вимагає від української школи адекватної реакції на процеси реформування загальної середньої школи, що відбуваються у провідних країнах світу. Загальною тенденцією розвитку старшої профільної школи є її орієнтація на широку диференціацію, варіативність, багатопрофільність, інтеграцію загальної і допрофесійної освіти [5: 130].

Об'єктом гострої полеміки серед педагогів у багатьох країнах світу є одна з ключових проблем організації сучасної школи – диференціація. Існують різні і навіть зовсім протилежні погляди на ідею диференційованого навчання. Саме вони певною мірою відображають дві діалектично протилежні тенденції у розвитку сучасної науки, виробництва і освіти. Це – інтеграція (що потребує від кваліфікованого працівника широкої загальної культури й обізнаності у багатьох суміжних галузях) та інша тенденція – спеціалізація (яка не лише сприяє розвитку виробничих сил, науки, культури, але й відповідає різноманітності задатків і здібностей людини, її індивідуальним нахилам до того чи іншого виду діяльності). Більшість педагогів і в нашій країні, і за рубежом є прихильниками саме цієї тенденції, про що свідчить той факт, що диференціація навчання є одним із основних організаційних принципів середньої загальноосвітньої школи зарубіжжя впродовж багатьох десятиліть.

Профільне навчання – вид диференційованого навчання, який передбачає врахування освітніх потреб, нахилів і здібностей учнів і створення умов для навчання старшокласників відповідно до їхнього професійного самовизначення, що забезпечується за рахунок змін у цілях, змісті, структурі та організації навчального процесу. Профільне навчання має за мету – забезпечити можливості для рівного доступу учнівської молоді до здобуття загальноосвітньої профільної та початкової допрофесійної підготовки, неперервної освіти впродовж усього життя, виховання особистості, здатної до самореалізації, професійного зростання й мобільності в умовах реформування сучасного суспільства [5: 135].

Соціальним фоном гуманізації змісту та спрямованості освіти в сучасних умовах є, безумовно, інформаційна революція. Розпочавшись на межі 1960–1970-х років, вона буквально за два десятиліття радикально змінила основні структурно-функціональні характеристики суспільства, а відтак запрограмувала й поступову зміну його соціокультурних характеристик. Перетворившись на основний ресурс суспільного виробництва, інформація (знання) стали елементом соціальної структури, який постійно змінюється, причому все більш швидкими темпами. У таких умовах єдиною основою успішного функціонування і суспільства, і індивіда є їх готовність до змін, уміння адаптуватися до цих змін, їх програмувати і навіть детермінувати своєю діяльністю. Важливим стають не знання людини самі по собі, навіть не застосування їх у тій чи іншій ситуації, а вміння самостійно добувати необхідну інформацію, відповідно до змін оволодівати новими навчальними компетентностями, в рамках нової загальносуспільної ситуації змінювати свою життєву програму розвитку [6: 26–38].

Помітні певні тенденції і у виховній системі. Так велика увага приділяється національному вихованню школярів, вихованню особистісних якостей громадянина – патріота України. Національне виховання є одним із головних пріоритетів, органічною складовою освіти. Його основна мета – виховання свідомого громадянина, патріота, набуття молоддю соціального досвіду, високої культури міжнаціональних взаємовідносин, формування у молоді потреби та уміння жити в громадському суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної художньо-естетичної, трудової, екологічної культури [2: 8].

Сучасна практика виховання знаходиться у перехідній стадії – вихователі та вчителі ще не працюють за добре налагодженою науковою технологією, але вже поступово відходять від замкненого на індивідуальність інтуїтивного вирішення виховних завдань. Помітна тенденція до впровадження апробованих технологічних знахідок, прагнення до уніфікації та стандартизації вимог.

Необхідність технологізації виховного процесу зокрема, введення особистісно зорієнтованих технологій обґрунтована академіком АПН України І. Д. Бехом. У книзі "Особис-

тісно зорієнтоване виховання" (К., 1998) автор розкриває відмінність виховної технології від виховного методу. Якісно нові методи, що ґрунтуються на рефлексивно-вольових механізмах, механізмах співпереживання й позитивно-емоційного оцінювання, що "апелюють, насамперед, до самостійності та до свідомого, творчого ставлення людини до суспільних норм і цінностей", на думку дослідника, можна кваліфікувати як виховні технології особистісної орієнтації.

Життя не стоїть на місці. Ось і нова "Помаранчева" революція вносить свої корективи в життя і в розвиток освіти, зокрема. На сторінках науково-методичного журналу "Історія та правознавство" – матеріали першої прес-конференції Міністра освіти і науки України Станіслава Ніколаєнка, який зустрівся 10 лютого 2005 року з представниками ЗМІ та окреслив основні пріоритети розвитку освіти. Міністр освіти і науки України виділив п'ять пріоритетів в галузі освіти: якість і доступність нашої освіти, формування інформаційного освітнього наукового простору, вчитель, мораль і духовність, інноваційна тріада – наука, освіта, виробництво, удосконалення технічних засобів навчання. А перший наказ, який готується до друку, новим Міністром, стосується здоров'я дітей. Станіслав Ніколаєнко запевнив, що ні мета, ні завдання освіти на сьогодні не змінилися. Необхідно продовжувати удосконалювати, модернізувати, оновлювати, поліпшувати [7: 2–6].

Реформа – це втілення уяви в реальність – це пошук. І скільки буде тривати життя на землі, стільки будуть діти, батьки, вчителі, стільки ж буде тривати і реформа освіти. Школа майбутнього завжди буде знаходитися в майбутньому.

Список використаних джерел

1. Сухомлинський О. В. До питання про розвиток змісту загальної середньої освіти // Шлях освіти. – 2004. – № 12. – С. 39–43.
2. Національна доктрина розвитку освіти: Затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. // Освіта, 2002. – № 26. – С. 2–4.
3. Закон України "Про освіту" // Нормативно-правове забезпечення освіти. У 4 ч. – Х.: Видав. гр. "Основа", 2004. – Ч. 1. – С. 26.
4. Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа) // Нормативно-правове забезпечення освіти. У 4 ч. – Х.: Видав. гр. "Основа", 2004. – Ч. 1. – С. 108–128.
5. Концепція профільного навчання в старшій школі // Нормативно-правове забезпечення освіти. У 4 ч. – Х.: Видав. гр. "Основа", 2004. – Ч. 1. – С. 130–143.
6. Романенко М. І. Гуманізація змісту та спрямованості освіти // Директор школи. – 2004. – № 2. – С. 26–38.
7. Освіта – не галузь, а майбутнє України. Матеріали прес-конференції Міністра освіти і науки України Станіслава Ніколаєнка // Історія та правознавство. – 2005. – № 8. – С. 2–6.
8. Дичківська І. М. Основи педагогічної інноватики: Навчальний посібник. – Рівне: РДГУ, 2001. – 233 с.
9. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання. – К.: Освіта, 1998.
10. Богданова І. М. Технології в освіті: теоретико-методологічний аспект. – Одеса, 1999.
11. Підласний І. П., Підласний А. І. Педагогічні інновації // Рідна школа. – 1998. – № 12. – С. 3–16.
12. Вербець В. Реформа освіти: проблеми, що чекають вирішення // Нова педагогічна думка. – 1995. – № 2–3. – С. 13–16.

Tetyana Demenko

PECULIARITIES AND MAIN TENDENCIES OF REFORMING EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS OF UKRAINE IN THE MODERN TIME

In the article peculiarities and main tendencies of reforming educational establishments of Ukraine in the modern time are analyzed.

РОЗДІЛ 2
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(438)

Леся Алексієвець

ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ КОРДОНІВ ПОЛЬЩІ ТА ЗАХИСТ ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В 1918–1926 РР.

У статті визначено та проаналізовано основні етапи визначення кордонів Польської Республіки, показано боротьбу за захист польської національної державності у період від проголошення Республіки до запровадження санації.

Проголошена незалежність Польщі 11 листопада 1918 р. надзвичайно гостро поставила питання про розбудову національної державності. Одним з найперших державотворчих кроків було запровадження атрибутів державності. Важливою віхою на цьому шляху стало визначення кордонів Польської Республіки та їх захист. Щоб вирішити територіальні проблеми, Польща взяла участь у 60 локальних збройних конфліктах, півторарічній війні на сході. Загалом, до військових дій було залучено понад мільйон польських солдатів. Визначенням кордонів II Речі Посполитої закінчився процес її повернення на політичну карту світу як суверенної країни, дієвого учасника міжнародних відносин.

Розгорнутий після відновлення політичної самостійності Польської держави процес складання її території протікав складно і неоднозначно. Зрозуміло, чимало у цьому досвіді суперечливого, проте дещо не втратило актуальності й дотепер. Впродовж багатьох десятиліть, у тому числі й останнім часом, нововідродження Польщі в 1918–1926 рр. розглядали в українській історіографії переважно в контексті національно-визвольних змагань, поглиблення міжнаціональних суперечностей. Але відновлена Польська держава давала не лише приклади конфронтації, в ній формувалися традиції плідного співіснування різних держав.

Об'єктивне дослідження всього комплексу боротьби поляків за встановлення кордонів своєї країни та захисту національної державності нині набуває все більшої популярності серед українських істориків. Свідченням цього стали міжнародні наукові конференції [1], а також поява в останнє десятиріччя низки праць [2], автори яких намагалися оцінити польські проблеми в усій суперечливості та неоднозначності складної доби міжвоєнної Європи. Сприяти розв'язанню цих завдань певною мірою покликана і ця стаття, авторка якої намагається неупереджено, на новітній методологічній основі, з широким використанням українських і польських джерел, визначити та проаналізувати формування кордонів Польської Республіки: від її проголошення до запровадження санації (1918–1926 рр.).

Виникнення незалежної Польщі стало важливою подією не лише для неї, але і для Європи в цілому, об'єктивним результатом післявоєнного розвитку. Із забезпеченням єдності польського народу й польської території виникла нова ситуація в Центральній Європі, де відроджена Польща була однією із найбільших держав з багатовіковими традиціями самостійного існування та активної зовнішньої політики.

Варто зазначити, що тогочасна міжнародна ситуація і становище Польської держави були непростими. Поки Польща знаходилась у неволі, її прагнення до свободи пробуджували до неї симпатію у багатьох країн і народів. Коли ж вона почала існувати як суверенна держава й відстоювати власні інтереси на міжнародній арені, зокрема вигідні для себе питання розв'язання кордонів, тут вже почали звучати численні критичні голоси, часто навіть ворожі, які засуджували Польщу, говорили про неї як про "сезонну державу", робилися нападки на т. зв. польський коридор (Німеччина), заявляли як про "охоронця біля колючого дроту, що відділяє Росію від Європи" (РРФСР) і т. д.

Закономірно, що при цьому Польська держава повинна була забезпечити зміцнення зовнішньополітичних позицій, налагодити взаємні стосунки з близькими державами на тлі тогочасних міжнародних проблем (до загального повоєнного їх врегулювання) та відновити втрату нею вагомого місця в структурі міжнародних відносин Центрально-Східної Європи між двома світовими війнами, посилити свій вплив на історичні процеси на європейському континенті в нових умовах міжвоєнної доби.

Основними завданнями зовнішньої політики початкового етапу становлення Польщі були: захист національної державності, визначення її кордонів та утвердження на міжнародній арені як самостійної незалежної держави. В контексті цього зовнішню політику II Речі Посполитої в досліджуваний нами період можна поділити на два головні етапи. Перший охоплює 1918–1923 рр. і характеризується зусиллями щодо визначення кордонів нововиниклої Польської держави, а також їх міжнародного визнання; другий – 1923–1926 рр., коли Польща простувала до зміцнення свого нового становища в Європі, до укладення відносин із сусідами й тогочасними великими державами. В цей час велася напружена дипломатична боротьба за існування Польської держави і польської національної державності. Питання про кордони відродженої держави було серед найбільш складних. Західні держави вважали, що Польща повинна одержати тільки області з переважачим польським населенням, тож її керівники не могли добиватися повернення історичних територій, втрачених в період з XIII по XVIII ст., які на початку XX ст. у більшості своїй мали непольське населення. У час проголошення незалежної держави в 1918 р. на заході, поза кордонами Польщі, залишалися Верхня Сілезія, Великопольща, Помор'я, Вармія і Мазури. Це були землі з переважною кількістю польського населення. На сході польські політичні кола добивалися введення в кордони новоствореної держави таких територій, як: Східна Галичина – по р. Збруч, Холмщина, Підляшшя, Полісся, Волинь – по р. Случ, Проскурівського та Кам'янського повітів і значної частини литовських та білоруських земель. Поразка Німеччини, революційні події в Європі і відродження Польської держави активізували поляків. Їх патріотизм підсилювало переконання, що об'єднання всіх польських земель є справою недалекого майбутнього.

Важливими віхами на цьому шляху було визначення кордонів Польської Республіки та забезпечення збереження територіальної цілісності й захист національної державності. Долю Польщі неодноразово обговорювали і вирішували під час мирних переговорів. Вагому роль у відродженні й визнанні Польської держави, встановленні її кордонів відіграла зустріч країн-переможниць у Парижі 18 січня 1918 р.

Ще наприкінці Першої світової війни основними центрами вирішення польського питання стали: з одного боку – власне країна та її народ, який із зброєю в руках захищав своє право на самовизначення, а з другого – держави Антанти і Сполучені Штати Америки. Особливого резонансу в світі набрало послання В. Вільсона конгресу США 8 січня 1918 р., т. зв. 14 пунктів мирного післявоєнного врегулювання.

Тринадцятий визначав кордони майбутньої Польщі й проголошував необхідність створення незалежної Польської держави з включенням до неї територій, населених переважно польським населенням, причому цій державі мав забезпечуватись вільний і надійний доступ до моря, її політична й економічна незалежність і територіальна недоторканість повинні були гарантуватися міжнародною угодою [3: 233]. Цей пункт, після визнання Німеччиною й Австро-Угорщиною програми Вільсона як платформи для перемир'я, став міжнародно-правовою тезою, на основі якої світове співтовариство погодилося виправити несправедливість щодо поляків, допущену при поділі Речі Посполитої і на Віденському конгресі 1815 р. Як уже зауважувалось: оскільки західні країни вважали, що Польща повинна отримати лише території, на яких переважали за етнічним складом поляки, її керівники не могли офіційно добиватися повернення історичних земель, втрачених у XIII–XVIII ст., на яких на початок XX ст. більшість становило непольське населення. Загалом ситуація у XX ст. в Європі була зовсім іншою, ніж наприкінці XVIII ст. Незважаючи на це, у більшості програм, присвячених відновленню державності, польські політичні діячі зверталися до традицій великої держави, яка існувала до поділів. Тому надалі виникали значні диспропорції між планами та сподіваннями польських політичних сил і реальними можливостями для їх реалізації.

Так, Комп'єнське перемир'я передбачало відведення німецьких військ на лінію кордону 1914 р. Проте польське населення Великої Польщі й Верхньої Сілезії не бажало надалі миритися з німецьким пануванням. Наприкінці грудня 1918 р. у Великій Польщі розпочалося повстання, яке тривало до середини лютого 1919 р.

Уже в другій половині січня 1919 р. повстанці визволили від німецьких окупантів Познань та провінцію. 8 січня Головна народна рада офіційно перебрала владу над цією територією, адміністрацію очолив В. Тромпчинський. 16 січня головнокомандуючим повстанськими частинами, за пропозицією Юзефа Пілсудського було призначено генерала Юзефа Довбур-Мусніцького, який почав реорганізовувати повстанські загони, формуючи регулярну армію.

16 лютого було продовжено загальний договір про перемир'я між Німеччиною та коаліцією. Його постанови розглядали воєнні дії у Великопольщі. Так, повстанські відділи визнали частиною військових формувань коаліції, демаркаційну лінію визначили між уже визволеною територією та тією, що перебувала під німцями. Визнання влади польських повстанських центрів на визволених землях повинно було вплинути на рішення мирного договору щодо західних кордонів Польщі.

Головна народна рада здійснювала управління на звільнених територіях до серпня 1919 р. У цей час згадані землі офіційно увійшли до Польської держави, хоча ще певний період мали спеціальний статус-представництво – т. зв. Міністерство колишньої Пруської області. Формально до мирної конференції в Парижі вона продовжувала залишатись у складі Німеччини.

11 листопада 1918 р. завершилася Перша світова війна – для Польщі цей день став першим днем незалежності. Невдовзі після утворення уряду І. Падеревського Другу Річ Посполиту визнали і заявили про встановлення з нею дипломатичних зв'язків: США – 30 січня 1919 р., Франція – 24 лютого 1919 р., Великобританія – 25 лютого 1919 р. та інші держави [4: 250]. Однак остаточний вигляд післявоєнної Європи, насамперед Центральної і Східної, виборювався шляхом збройної боротьби та дипломатичних переговорів на Версальській мирній конференції, яка закінчилася 28 червня 1919 р. підписанням договору.

Мирна конференція у Парижі, як уже було зазначено, розпочалася 18 січня 1919 р. У ній брали участь 27 країн, які належали до табору переможців і безпосередньо воювали з чотирма центральними державами – Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією, чи, принаймні, розірвали дипломатичні відносини хоча б з однією із перерахованих країн. Офіційно керівництво Паризькою конференцією здійснювали п'ять головних держав-переможниць: Сполучені Штати Америки, Англія, Франція, Італія і Японія. Лише їх представники, двоє від кожної країни, входили до Ради десяти – керівного органу, створеного на початку роботи конференції. У березні 1919 р. утворився менш чисельний орган – Рада чотирьох, до якої увійшли: президент США В. Вільсон, глава англійського уряду Д. Ллойд-Джордж, французький прем'єр-міністр Ж. Клемансо і прем'єр-міністр Італії В. Орландо. Пізніше функціонували інші керівні органи конференції: Рада п'яти – у складі міністрів закордонних справ США, Англії, Франції, Італії і спеціального представника Японії, Рада глав делегацій та ін. Але фактично на всіх етапах конференції найважливіші питання, у тому числі щодо кордонів Польщі, вирішували представники трьох держав: Сполучених Штатів, Англії і Франції.

У роботі конференції брала участь і Польща, оскільки з 4 травня 1917 р. на території Франції діяла польська армія, яка у завершальний період війни була залучена до боротьби з Німеччиною. На чолі польської делегації до травня був Роман Дмовський, далі – прем'єр Ігнацій Падеревський.

Відповідно до своїх попередніх декларацій Ллойд-Джордж і Вільсон робили натиск на положенні, за яким до Польщі повинні бути включені винятково території, на яких проживали поляки. Цей постулат формулювали як щодо західного, так і східного кордонів. Найсприятливішу позицію стосовно визначення західного кордону Польщі займав Клемансо, тому що головною метою Франції було якнайшвидше послаблення Німеччини [5: 184]. Зате у справі східного кордону ставлення Франції, хоч і менше виставлялося на перший план, вирівнювалося з точкою зору американців і англійців.

Ставлення держав до Польщі не було надто прихильним. Допомагаючи Польщі, Англія, Франція і США шукали в цілому прийнятної для них вирішення взаємних суперечностей. Вони вважали власною заслугою вже те, що привели до утворення Польської держави після 123 років неволі. Стверджували, що Польща зі своїми претензіями на півдні, півночі, сході й заході створює надмірно великі труднощі, порушуючи творення і розгортання мирних відносин у Європі. Особливо пристрасним виразником цього подиву "польською невдячністю" й обурення "польським імперіалізмом" був англійський прем'єр Ллойд-Джордж [6: 41].

Роман Дмовський свою невдачу на мирній конференції пояснював впливами євреїв і масонів (демократ В. Вільсон, ліберал Д. Ллойд-Джордж і радикал Ж. Клемансо представляли партії, які перебували у сфері єврейських і масонських впливів). Та насправді Дмовський мав на увазі той факт, що він був неприйнятний власне як націоналіст. Польський дослідник Єжи Красуський зазначав: "Було вартою жалю річчю те, що з одного боку перебував Дмовський із своїми прихильниками, з іншого ж – ніхто інший, як власне Клемансо, Ллойд-Джордж і Вільсон" [6: 42]. На його думку, "тією людиною, яка підходила для того, щоб знейтралізувати ліберальні, масонські та єврейські застороги щодо Дмовського" [6: 42], був Падеревський. Однак цей аспект належав до другорядних.

Основною ж причиною слабкості польського становища на мирній конференції було те, що британці і французи однаково прагнули, щоб, як і до цього часу, Німеччина та Росія загрожували одна одній. Водночас у розпалі дебатів Клемансо відверто заявив: "Коли було підняте питання про утворення Польської держави, малося на увазі не лише загладити один з великих злочинів історії, а й створити бар'єр між Німеччиною і Росією..." [7: 35].

Франція прагнула бачити Росію антибільшовицькою, але великою і сильною. Вважала, що до неї повинні увійти не лише землі на схід від р. Буг, а й також Східна Галичина, яка перед війною їй не належала. Франція була готова визнати Польщу і за нею значні території лише коштом Німеччини. "Якщо головним союзником проти Німеччини мала бути Росія, то Польща, ворожа Росії, мала бути в очах французів лише тимчасовим заміником", – вважає Є. Красуський [6: 42]. Протиріччя французької політики у польському питанні зумовлювалися прагненнями: з одного боку – послабити Німеччину, й з іншого – використати її, як і Польщу, в боротьбі з радянською Росією. Французькі політики в подальшому фактично відмовилися від висунутого ними історичного принципу у формуванні польсько-німецького кордону і почали дотримувати етнографічної основи в територіальному розмежуванні, формально-статистичного методу у визначенні національного характеру земель.

Важливою для Другої Речі Посполитої була позиція щодо неї Великобританії, голос якої багато означав у повоєнній Європі. Англійці не ставилися до Польщі як до гідного підтримки партнера, вбачали у ній насамперед союзника Франції, тому польські інтереси неодноразово страждали від англійсько-французьких сутичок. Розбудова Польщі за французьким зразком означала посилення Франції в Європі. "Не треба створювати нову Ельзас-Лотарінгію", – повторював Ллойд-Джордж [7: 35].

Польські дипломати настійно, різними способами, дбали про позитивну думку і підтримку представників Великобританії. Однак, незважаючи на це, часто "відчували з їх боку образи, зневагу" [8: 138], неодноразово були змушені захищатися перед британськими атаками на міжнародному форумі. В антипольських виступах особливо вирізнявся англійський прем'єр Д. Ллойд-Джордж. При цьому, як зазначає Петро Лоссовський, "його явне ігнорування у сфері ознайомлення зі справами нашого краю перепліталось з однаково відвертою грубістю" [8: 138]. Власне, представники Великобританії вирішальною мірою спричинили обмеження польських повернень на заході, несприятливе для поляків визначення польсько-німецького кордону.

Англійці розглядали Польщу насамперед крізь призму свого ставлення до Німеччини і Росії. Вони були настійливіші, ніж французи, у прагненні створити загрозу Німеччині від Росії, і навпаки Росії з боку Німеччини. Польща їм, по суті, заважала, тому старались її "обрізати" якнайбільше з усіх боків, створити таку державу, яка у разі перемоги більшовиків у Росії, повинна була потрапити в залежність від Німеччини і разом з нею склас-

ти антирадянський і антиросійський бастион, і навпаки – у разі перемоги антибільшовицьких сил – у залежність від Росії і становити небезпеку Німеччині. Міністр закордонних справ Великобританії Артур Бальфур трактував у щоденнику в листопаді 1916 р. цю позицію так: "Остерігалися, що нова Польща страждатиме на ті ж хвороби, які згубили давню Польщу; що вона буде ареною постійних інтриг між Німеччиною та Росією; і що її існування, зовсім не приводячи до справи європейського миру, давало б постійний привід до європейських суперечностей. Більше того, якби навіть така Польща була здатна відіграти ефективну роль як буферна держава (у чому є сумнів), не є певен, чи буферна держава між Німеччиною і Росією була б корисна для Західної Європи. Якби Німеччина була позбавлена всієї боязні натиску з боку Росії й мала вільне повернення всієї своєї сили в напрямку розвитку власних західних амбіцій, то Франція і Великобританія могли б стати жертвами. Не є повністю певен, чи відрізання Росії від західних сусідів не повернуло її інтересів до Далекého Сходу в мірі, яка не могла не сповнювати британських мужів стану певного неспокою. Чим більше Росія буде державою європейською, ніж азіатською, тим краще для кожного. Звідси приходимо до висновку, що розв'язання польського питання, яке найкраще відповідало б нашим інтересам, означало б утворення Польщі, наділеної автономією у широких розмірах, що залишалася б одночасно інтегральною частиною російської імперії" [6: 42–43].

З іншого боку, вважаючи Німеччину єдиною достатньо сильною перешкодою Росії, однаково якої, британці трактували помилковим і нелогічним прагнення Франції до послаблення Німеччини на користь Польщі. Вони виступали проти відібрання у Німеччини вугільно-промислового басейну Верхньої Сілезії, оскільки це послаблювало здатність Німеччини до сплати воєнних відшкодувань. Окрім цього, Англія боялася, що із поразкою Німеччини Франція отримає гегемонію на європейському континенті, Польщу ж вважали сателітом Франції. Скориставшись виникненням нових держав над Балтійським морем: Естонії, Фінляндії, Литви і Латвії, Великобританія намагалася отримати у згаданому регіоні певні впливи, і з цієї точки зору їй відповідало творення нових міст у Гданську і Клайпеді.

Позиція американських представників щодо вирішення питання кордонів Польщі на Паризькій мирній конференції була близькою до англійської, водночас відображала прагнення США до світового панування. Ця політика мала на меті посилити вплив Сполучених Штатів у Європі, й тому суперечила бажанням Франції зміцнити своє становище на європейському континенті. Утвердження Польщі за рахунок передачі їй важливих польських земель не відповідало інтересам американських представників на мирній конференції [5: 11–12]. Отже, долю Польщі вирішували країни-переможці й насамперед Великобританія, Франція, США відповідно до їх бачення власних позицій і впливів у повоєнному світі. Важливу роль відігравали становище і наступний розвиток ослаблених, але доволі могутніх сусідів – Німеччини і Росії, національні інтереси поляків при цьому відсувалися на другий план.

29 січня 1919 р. Рада десяти заслухала повідомлення Р. Дмовського про ситуацію в Польській Республіці та територіальні вимоги польського уряду. В основу визначення кордонів Польщі пропонували покласти "історичний принцип". Тобто, Дмовський намагався довести право Польщі на відновлення її в цілому відповідно до кордонів Речі Посполитої до часу її першого поділу – 1772 р. з можливою їх частковою зміною. Польська делегація прагнула добитися не лише повернення Гданська, а й надання їй кращого виходу до моря, південних земель Східної Пруссії, більшої частини Верхньої Сілезії і Тешинської області. Загалом територія, якої домагалися, становила 84 198 км² з населенням 6598692 осіб [10: 17]. До Другої Речі Посполитої мали відійти Литва, майже вся Білорусь, включаючи басейн Березини і великий район на правому березі Західної Двіни, а також значна частина Західної України з майже усією Волинською і частиною Подільської губерній [11: 112–113]. При цьому, якщо ендеки прагнули до інкорпорації цих територій, то "пілсудчики" схилилися до максимально широкої федерації різних народів під егідою Польщі.

Згідно з проектом, який розробив національний табір, кордони Польщі на сході мали б проходити по лінії другого поділу – 1793 р. Р. Дмовський, автор цього (названого інко-

рпоративним) плану, вважав, що найнебезпечнішим ворогом незалежності Польщі буде Німеччина, яка заохочувала і підтримувала прагнення до незалежності народів, котрі жили на землях між Росією і Річчю Посполитою. Тому він пропонував приєднати до Польщі лише ті східні території, на яких більшість населення становили поляки. Це, на його думку, повинно було разом з тим створити умови для поліпшення відносин з Росією. Автором другої концепції – федеративної – був Ю. Пілсудський. Найнебезпечнішим ворогом Польщі він вважав Росію. Відповідно до цього плану, Друга Річ Посполита повинна була допомогти литовцям і українцям у становленні їх державності. Ю. Пілсудський пропонував створити федерацію суверенних держав: литовсько-білоруської, української і польської, здатну протистояти можливій російській агресії [6: 40]. Обидва проекти, що стосувалися східних, а в разі здійснення інкорпоративного плану – також західних та північних кордонів держави, були спрямовані на забезпечення незалежного існування Другої Речі Посполитої [12: 231].

Для демаркації польських кордонів за ініціативою Ради десяти було утворено комісію, яку очолив французький дипломат, колишній посол Франції у Німеччині, Ж. Камбон. 12 березня 1919 р. комісія Камбона виклала свої думки щодо визначення польсько-німецького кордону. В основу проекту було покладено етнографічні принципи, які у січні 1918 р. проголосили Вільсон і Ллойд-Джордж. Відповідно до основних пропозицій комісії Камбона у Познанській області й Західній Пруссії (Польському Поморці) західний рубіж польської етнічної більшості повинен був стати кордоном між Польщею та Німеччиною; Гданськ і землі, що лежать на правому березі Вісли вздовж залізничної дороги Варшава – Млава – Гданськ, мали належати Польщі; державна належність території, суміжної з районом Алленштейн (Ольштин) у Східній Пруссії, повинна визначатися плебісцитом; усі райони Верхньої Сілезії з переважаючим польським населенням також мали увійти до Польщі [5: 113]. При збереженні за Німеччиною основної частини земель Східної Пруссії польський вихід до моря мав вигляд коридору, прокладеного крізь німецькі володіння.

У цілому пропозиції Камбона були не дуже прийнятними для Польщі, оскільки передбачали збереження за Німеччиною значної частини безсумнівно польських земель. Однак і вони викликали рішучий протест англійського прем'єр-міністра Ллойд-Джорджа, якого підтримав президент США Вільсон. 25 березня 1919 р. Ллойд-Джордж надіслав Клемансо і Вільсону меморандум "Деякі зауваги для мирної конференції до укладення остаточного проекту мирних умов", відомий як "Документ із Фонтенбло". У ньому він писав: "Не можна собі уявити гіршої причини наступних воєн, аніж оточення німецького народу, який показав себе однією з найсильніших і найжиттєздатніших рас у світі, рядом малих державок, складених з народностей, які в минулому ніколи не мали сталої влади, і передання кожній з них певної кількості німців, які прагнуть лише однієї мети: з'єднання з вітчизною. Пропозиція польської комісії, аби віддати 2100 тис. німців під панування народу з відмінною релігією і який протягом усієї своєї історії жодного разу не зумів виявити здатність до утримання постійної самостійності, мусить, на мою думку, раніше чи пізніше призвести до нової війни у Східній Європі" [6: 44–45]. Визначаючи у документі східні кордони Німеччини, Ллойд-Джордж погоджувався з отриманням Польщею Данцігського коридору, однак з таким розрахунком, щоб він охопив якомога менше територій із німецьким населенням.

За слабкого опору Клемансо, Ллойд-Джордж і Вільсон вирішили провести плебісцит не лише в Мазурах, як пропонувала комісія Камбона, а й у частині Західної Пруссії, що лежить на східному березі Вісли, а також утворити з Гданська вільне місто. У проекті мирного договору, врученого 7 травня 1919 р. представникам Німеччини, містилися дві дуже важливі поправки, внесені до пропозицій комісії Камбона. Одна з них передбачала не передачу Гданська Польщі, а виокремлення його в самостійну "державу", інша – виділення району Марієнвердера (Квідзин), як і Алленштейну (Ольштин) в плебісцитну зону.

Згодом Р. Дмовський з приводу такого рішення писав: "Відібрали головну частину того, що видерли від нас прусси під час поділів, дістаємо колыску Польщі, Познань, через Помор'я повертаємося до Балтики... Але не можна було закривати очі на той факт, що ми отримали тільки половинчасте вирішення нашої прикордонної проблеми з німцями. Цей проект трактату..., що встановлював вільне місто Гданськ і наперед визначену,

в даних умовах, поразку плебісцитів у Квідзин і й Мазурах, які залишають, таким чином у руках Німеччини, урізаної дещо при гирлі Неману, а збільшеної на заході Східних Прус, створював для нашої держави дуже важке становище. Ми не досягли того, чого бажали, що ми вважали за необхідне для безпеки Польщі, для її успішного розвитку, для здобуття її незалежності й на що ми мали право" [13: 18].

Використовуючи протиріччя між своїми супротивниками, німці вирішили добитися перегляду умов мирного договору. В обширних "Заувагах щодо умов миру", представлених 29 травня 1919 р., німецька делегація в Парижі спробувала спростувати всі рішення щодо польського питання. Німеччина була готова віддати Польщі лише частину Познаньщини, настійно прагнула збереження Гданська, виступила проти будь-яких плебісцитів і за утримання всієї Верхньої Сілезії. Німецькі урядові кола стверджували, що польська мова не є мовою корінного населення вказаної території, її жителі не брали участі у польській національно-визвольній боротьбі і їм не властиві національні почуття. Представники німецької делегації заявляли, що Німеччина не може обійтися без Верхньої Сілезії, а Польща її не потребує [14: 114]. Суть цього твердження полягала в тому, що Німеччина визнавала сам факт виникнення Польської держави, однак при цьому не лише прагнула зберегти за собою якомога більше польських земель, а й добивалася того, щоб Польща була позбавлена індустріальної бази і приречена на роль аграрного придатку.

Німецькі домагання підтримав Ллойд-Джордж. Його позиція завдавала серйозного удару інтересам Польщі. Так, питання про Верхню Сілезію вирішилося не на користь Речі Посполитої. Запрошений на засідання Ради чотирьох, Падеревський поступився натискові Ллойда-Джорджа і погодився на проведення плебісциту.

У результаті Польща отримала в безумовній формі лише 45 тис. кв. км території замість 84 тис. кв. км, які вимагала (Познанську область, польські землі навколо Бидгощі, Торуня та Грудзендза і згодом вузький вихід до моря, т. зв. Польський коридор).

Гданськ було перетворено на "вільне місто", що перебувало під контролем Ліги Націй [14: 252]. Отже, головний і єдиний польський морський порт, якого добивалися поляки, був відірваний від Польщі. У Мазурах (південна частина Східної Пруссії), на правому березі нижньої течії Вісли, у Верхній Сілезії і Тешинській області було вирішено провести плебісцити. Так на Паризькій мирній конференції було зроблено ще одну поступку на користь Німеччини. Позиція польської делегації і, зокрема, Падеревського визначалася прагненням ціною згоди на плебісцит у Верхній Сілезії й інших польських землях зміцнити її становище на східних рубежах і забезпечити Польщі підтримку в її політиці з боку як країн Антанти, так і Німеччини.

У цілому Паризька мирна конференція при вирішенні польсько-німецьких питань відкрито проігнорувала інтереси Польщі. Польсько-німецький кордон, встановлений рішенням конференції, залишав поза межами Польщі вихід до моря лише у вигляді вузького коридору, прокладеного через землі, що належали Німеччині. За нею були збережені багаті польські землі, понад 2 млн. осіб польського населення. Кордон Польщі проходив близько від її основних життєвих центрів. Ніяких державних територіальних змін не знала Східна Пруссія. Таким чином, рішення конференції давали німцям змогу контролювати морські зв'язки Польщі, використовувати західні польські землі як плацдарм для наступу на II Річ Посполиту.

Мирний договір з Німеччиною був підписаний у Версалі 28 червня 1919 р. і набрав реальної чинності 10 січня 1920 р. Від імені Польщі його підписали Падеревський і Дмовський. Версальські домовленості встановлювали західні й північні кордони II Речі Посполитої. Німеччина позбавлялася прав на частину Великої Польщі, а також на Східне Помор'я. В Ольштинському та Квідзинському округах Східної Пруссії, а також у Верхній Сілезії передбачали проведення плебісциту. Шляхом голосування населенню надавали змогу висловитися, до кого воно прагнуло приєднатися: до Польщі або до Німеччини. Стаття 87 Версальського договору обумовлювала за головними державами – Великобританією, Францією, Італією, Японією і США – право встановлення останніх рубежів II Речі Посполитої. Залишалось відкритим питання східних кордонів.

Одночасно з укладенням мирного договору відбулося підписання Польщею, Великобританією, Францією, США й іншими країнами особливого договору "Про захист прав

національних меншин" у Польській державі. Згідно з його умовами, II Річ Посполита зобов'язувалася забезпечувати свободу і рівноправ'я національним меншинам, які проживали на її території. Перша частина трактату зобов'язувала Польщу справедливо ставитися до національних і релігійних меншин; друга містила настанови торгово-ремісничого характеру. Відповідно до статті 12-ї трактату гарантом постанов про охорону прав меншин мала виступати Рада Ліги Націй. Кожен член меншини міг до неї звернутися, якщо вважав, що трактат порушено.

Щодо Польщі, то її прем'єр Падеревський виступив проти цього документа. Представникам великих держав він підкреслював: польський народ не забув, що поділ Польщі був "результатом інтервенції іноземних держав у справі її релігійних меншин, і та болюча згадка говорить Польщі остерігатися втручання закордону до її внутрішніх справ більше від чогось іншого" [6: 47].

Ігнацій Падеревський домагався, щоб ідентичне зобов'язання було накладене на Німеччину. Однак цього не сталося. Положення про охорону меншин зафіксоване в мирних договорах з Австрією, Болгарією, Туреччиною і Угорщиною. Окрім Польщі, трактати меншин були продиктовані Чехословаччині, Греції, Югославії та Румунії.

Польща була змушена прийняти трактат меншин, оскільки до цього її зобов'язувала 93 стаття мирного договору. Крім цього, голова мирної конференції Клемансо в ніч на 24 червня 1919 р. повідомив польській делегації, що прийняття цього документа "буде вимагатися від Польщі з огляду на підтвердження визнання Польщі як незалежної держави і передачі їй колишніх територій Німеччини" [6: 47].

30–31 липня 1919 р. після тривалих дебатів польський сейм ухвалив рішення про ратифікацію мирного договору і трактату меншин більшістю голосів – 286 проти 41. Критика трактату, який вважали за зневагу, була всюди, однак переважила думка національних демократів і прем'єра Падеревського про те, що обидва документи повинні бути ратифіковані як цілість, оскільки їх відхилення призвело б до катастрофічних наслідків [6: 47].

За Версальським мирним договором долю південної частини Східної Пруссії та Верхньої Сілезії мав вирішити плебісцит. Ця ухвала була прийнята на користь Німеччини, оскільки їй належали різні засоби тиску на населення: державна влада, сильний адміністративний апарат. Значну роль відігравало католицьке духовенство, здебільшого німецьке, яке очолював кардинал Бертрам з Вроцлава. Серед польського населення почалася підготовка до збройного виступу. У серпні 1919 р. страйк польських робітників у Верхній Сілезії переріс у визвольне повстання, яке придушили німецькі війська. Виступ закінчився поразкою. Основними причинами перемоги німецького адміністративного апарату стали відсутність єдиного керівництва повстанців, погана озброєність, а також пасивна позиція польського уряду, який не надав допомоги, боячись викликати незадоволення західних держав. Рятуючись від німецьких репресій, Сілезію залишили 22 тис. осіб.

9 листопада 1919 р. у Верхній Сілезії відбулися вибори до місцевих органів самоврядування, які обидві сторони: і поляки, і німці розглядали як генеральну репетицію плебісциту. В результаті на 11255 обраних до місцевої адміністрації припадало 6822 поляків, що становило понад 60 %.

Відповідно до Версальських домовленостей, за якими проведення плебісциту призначали на січень-лютий 1920 р., на територію Верхньої Сілезії прибули військові частини Антанти та міжсоюзницька урядова й плебісцитна комісія, яка розташувалась у м. Ополе. Її очолював французький генерал Генрі Ле Ронд, більшість окупаційних військ також були французькими. У лютому 1920 р. в Битомі був створений Польський комітет з питань плебісциту. Уряд призначив комісаром, відповідальним за його проведення, В. Корфанти, який тоді користувався значним авторитетом серед населення. Водночас на початку 1920 р. німецькі владні структури утворили таємну, добре озброєну антипольську організацію, спеціальні терористичні відділи, які повинні були паралізувати польську підготовку до плебісциту, їх діяльністю керували штаби в Ополе і Вроцлаві.

15 липня 1920 р. сейм прийняв закон про організаційний статут Сілезького воєводства, тобто про так звану автономію Сілезії. Згідно з ним Тешинській Сілезії та частині

Верхньої Сілезії було гарантовано особливий статус, який визначався їх специфічною господарською структурою і довготривалою економічною ізоляцією від Польщі. Як представницький орган Сілезії був утворений окремий сейм, якому належало право проголошувати акти в усіх галузях адміністрування, крім військової та закордонних справ. За його згодою також мали впроваджувати деякі загальнодержавні закони на території воєводства.

На можливі наслідки плебісциту негативно впливала польсько-радянська війна, яка ускладнювала надання матеріальної допомоги населенню Верхньої Сілезії і разом з тим сприяла пропагандистській кампанії Німеччини.

Загострення міжнаціональних відносин призвело 18–28 серпня 1920 р. до другого повстання польського населення Верхньої Сілезії. Повстанці захопили Катовицький, Битомський, Піцинський і Тарногурський, а також частину Гливицького, Тостовського і Рибицького повітів. Міські центри цих земель, в яких перебували війська Антанти, поляки обійшли. Всюди було роззброєно німецьку поліцію і створено польську громадянську охорону. На противагу першому повстанню друге було контрольованим і мало на меті ліквідацію німецької поліції [6: 73]. Цього досягнули, коли міжсоюзницька комісія утворила плебісцитну поліцію, яка складалася наполовину з поляків.

Друге повстання мало стати "збройною демонстрацією" на користь польської справи для могутніх держав Заходу. Частина лідерів ставила за мету не лише ліквідувати німецькі бойові загони, а й спробувати реалізувати плани першого повстання, зокрема, йдеться про безпосереднє приєднання Сілезії до Польщі. Проте в умовах, які тоді склалися, вирішити це завдання було нереально. 28 серпня 1920 р. польський і німецький комісаріати підписали між собою договір з питань плебісциту. У ньому було зазначено, що територію, на якій проводять плебісцит, повинні залишити некорінні мешканці Верхньої Сілезії. Тобто, в основному бійці німецьких загонів, які були здебільшого чужинцями.

Німці інтенсивно готувалися до березневого плебісциту. Військові приготування проводили як таємні організації, так і війська, котрі відкрито зосереджувалися уздовж території, де він мав відбутися. Польські відділи також сконцентрувалися вздовж кордону з Сілезією. У березні 1921 р. був розроблений план захисту плебісцитної території Верхньої Сілезії. Він став оперативним планом третього повстання.

20 березня 1921 р., безпосередньо після прийняття Конституції і підписання Ризького мирного договору, у Верхній Сілезії відбувся передбачений Версальським мирним договором плебісцит. Він проходив в атмосфері гострих національних і соціальних конфліктів, у загалом несприятливих для Польщі умовах.

Влада у Верхній Сілезії впродовж кількох століть належала німцям. Відповідно, на землях, де мешкали поляки, відбувався інтенсивний процес їхнього онімечення. Німецька влада і монополії проводили велику та різнобічну діяльність для того, щоб прихилити на свій бік більшість населення Сілезії. Вони обіцяли полякам автономію краю і здійснення аграрної реформи. Для збільшення кількості голосів своїх прихильників були привезені у Верхню Сілезію з Німеччини 195 тис. емігрантів [15: 12]. Водночас польський уряд мало дбав про успіх плебісциту, що вплинуло на результати голосування.

Отже, за залишення у складі Німеччини проголосувало 792 гміни (707 тис. осіб), за приєднання до Польщі – 682 гміни (479 тис. осіб, або 40,3 % населення) [14: 261]. У зв'язку з цими результатами виникли дві версії, одна – німецька, друга – польська, на жаль, поширені й в історіографії. Німці стверджували, що Верхня Сілезія повинна бути визнана у кордонах Німеччини, оскільки більшість населення проголосувала за це. Однак 88 стаття Версальського договору спростовує цю тезу, обумовлюючи підрахунок результатів голосування гмінами, а не загальною кількістю. У свою чергу, польська сторона поширювала думку про те, що до голосування було незаконно допущено осіб, які не мешкають на плебісцитній території, хоча тут народилися. Припускалося, що в більшості вони підтримали Німеччину. Однак надання можливості віддати свій голос за приєднання до Польщі чи проти не було "виразом злої волі плебісцитної комісії" [6: 73], а передбачалося 88 статтею Версальських домовленостей. Більше того, цю поправку внесли на вимогу польської делегації [6: 73].

Після проведення плебісциту виникла складна проблема поділу Верхньої Сілезії. Гміни, які проголосували за приєднання до Польщі, були розкидані. Крім того, промисловий характер регіону робив поділ небажаним. Німеччина хотіла анексувати весь край, хоча б для того, щоб сплачувати репарації, її підтримував Ллойд-Джордж. Однак, відповідно до результатів голосування держави Антанти повинні були передати Польщі принаймні ту частину плебісцитної зони, де більшість населення висловилося за приєднання до Польщі. Міжсоюзницька комісія, яка займалася питанням поділу Верхньої Сілезії, не виробила узгодженого рішення. Два її члени – англійський та італійський – висунули пропозицію про такий поділ Верхньої Сілезії, за яким II Річ Посполита повинна була отримати лише половину цієї території, більшість населення якої висловилося за приєднання до Польщі.

Рішення міжсоюзницької комісії, результати плебісциту викликали незадоволення серед поляків. 2 травня розпочався всезагальний страйк у всьому промисловому регіоні, який переріс 3 травня у нове повстання.

Третє польське національно-визвольне повстання у Верхній Сілезії підготували і розпочали верхньосілезькі робітники, організовані у повстанську організацію. Остання, незважаючи на її формальний розпуск після другого повстання, продовжувала існувати і розвиватися. До початку третього повстання вона нараховувала близько 50 тис. чол. і була побудована за військовим зразком: поділялася на полки, батальйони, роти. Політичне керівництво в ній належало НПР і ППС.

Очолив повстання син польського шахтаря Войцех Корфанти, який представляв свою країну в комісії з плебісциту. За "Маніфестом до населення Сілезії", оголошеним 4 травня 1921 р., В. Корфанти отримував диктаторські повноваження. Щодо уряду Вітоса, то він, побоюючись загострення відносин з Німеччиною, не лише не підтримав повстання, а й негайно заклав кордон з Верхньою Сілезією і категорично заборонив польським підданам надавати повстанцям будь-яку допомогу. Щоправда, деякі історики схиляються до думки, що уряд Польської Республіки неофіційно сприяв повстанцям [10: 21]. Загалом повстання проходило доволі організовано і успішно. Повстанці зайняли майже всю територію Верхньої Сілезії, розташовану на правому березі Одри, до міст Гоголі та Гожова. Німці були захоплені польським повстанням зненацька і спочатку не чинили серйозного опору. Щоправда, траплялися зіткнення з французькими та італійськими військами [6: 74]. Представники Антанти вимагали залишити захоплені міста. Польські повстанці були змушені це зробити й обмежитися їх оточенням та облогою. Відхід повстанців з міст значно послабив їх позиції.

На звільненій території були роззброєні та ліквідовані німецькі збройні сили і створена польська адміністрація на чолі з Корфанти і Виконавчим комітетом. Загалом, третє польське повстання у Верхній Сілезії, як і попередні, було національно-визвольним. Однак знову втрутилися представники Антанти, які вимагали припинення військових дій. Особливо гостро атакував повстанців Ллойд-Джордж. 13 травня у Палаті обшин він стверджував, що Польща "з впевненістю не має жодного історичного права на Верхню Сілезію" [6: 74].

Дуже швидко почали прибувати для боротьби з повстанцями німецькі військові частини добровольців. На кінець травня вони розпочали операцію витіснення поляків за територію, яку вони захопили, т. зв. лінію Корфанти, що тягнулася вздовж Одри. Найзапекліші бої точилися біля гори св. Анни. Шанси повстанців були щораз меншими, тому що польський уряд через тиск західних держав не міг надати допомогу. Від поразки поляків захистила інтервенція союзницьких військ, які розділили воюючі сторони, утворюючи нейтральну зону. Залишалось залагодити проблему. Збройна боротьба тривала до кінця червня. Тоді за вимогою Антанти розпочалась евакуація з Верхньої Сілезії німецьких і польських повстанських збройних сил.

Можемо припустити, що третє сілезьке повстання унаочнило західним державам факт, що надмірно несправедливий поділ Верхньої Сілезії призвів би до нових зіткнень і міжнародних ускладнень. Хоча воно не досягло остаточної мети, однак сприяло прийнятнішому вирішенню верхньосілезького питання, ніж це пропонували спочатку англійський та італійський представник Міжсоюзницької комісії. У

будь-якому разі, Рада послів, яка прийняла рішення з верхньосілезького питання, 20 жовтня 1921 р. передала Польщі не лише Пщину і Рибнік, а також Катовіце, Крулевську Гуту, Тарновські Гури і Люблінєць [11: 68]. II Річ Посполита отримала третину території Верхньої Сілезії – лише половину тієї, якої добивалися повстанці. Це становило 3214 кв. км, тобто 29 % плебісцитної території, що дорівнювала 11008 кв. км. На польській території залишилися близько 260 тис. німців, на німецьких теренах – 532 тис. поляків. Якщо брати до уваги населення, то Польщі припало його більше порівняно з відсотком польських голосів, але територій менше. Зате площу земель вирівнювала їх вартість. На приєднаних до Польщі територіях діяли великі промислові підприємства, хоча й були залишені у власності німецьких монополій. Із 67 вугільних шахт Польща отримала 53, з 15 копалень цинку й олова – 10, з 14 сталеварних заводів – 9 [6: 76]. Врешті-решт, "Ліга Націй здійснила вигідний для Польщі поділ Верхньої Сілезії, передавши II Речі Посполитій багаті райони вугільного басейну з містами Катовіце і Хожув" [12: 237]. Цим землям, відповідно до міжнародних рішень, надали автономію. Як умову передачі територій, конференція послів ставила укладення договору між Німеччиною і Польщею щодо охорони прав нацменшин і пом'якшення наслідків господарського поділу верхньосілезької промисловості. Тимчасово, на кілька років, було встановлено безмитний ввіз верхньосілезьких промислових виробів у Німеччину. Польський уряд повинен був заснувати у своїй частині Верхньої Сілезії особливий сейм – орган місцевого самоуправління. Загалом у господарському відношенні польська частина спірної території була вартіснішою, ніж німецька.

15 червня 1922 р. була прийнята угода, відома в історії як "Верхньо-Сілезька Конвенція" або "Женевська". На найближчих 15 років у Верхній Сілезії, що входила до Польської республіки, чинним залишалося німецьке законодавство. Польща могла приймати нові закони, якщо вони були обов'язковими і діяли в усій країні. Закони про робочий час та аграрну реформу мали відповідати існуючим у Німеччині. Таким чином остання захистила себе від впровадження у Верхній Сілезії сільськогосподарської реформи, яка могла серйозно вплинути на велику німецьку власність. Конвенція передбачала двосторонній захист національних меншин на території, де відбувався плебісцит.

Практичне передання Польщі частини Верхньої Сілезії відбулося в червні 1922 р. Приєднання до II Речі Посполитої індустріально розвинутого краю сприяло відбудові її економіки.

Про інші тогочасні плебісцити, які мали вирішити питання польських кордонів.

18 липня 1920 р., під час найбільших поразок польської армії на радянсько-польському фронті, відбулися плебісцити для населення, яке проживало на правому березі нижньої течії Вісли і в Мазурах. Голосування відбувалося в дуже несприятливих для Польщі умовах. Уряд не звернув належної уваги на підготовку до плебісциту у вказаних областях. Разом з цим падав престиж молодого держави, яка зазнавала поразок на радянському фронті. Цим скористалися німці, які проводили значну антипольську агітацію. У такій обстановці більша частина голосуючих, позбавлена впродовж останнього століття зв'язку з польською культурою і яка сповідувала протестантизм, висловилися за належність до Німеччини, вважаючи, що такий вибір позбавить їх можливості опинитися в залежності від більшовицької Росії [12: 237].

У Квідзинському плебісцитному окрузі лише 28 гмін (8 тис. осіб.) висловилися за приєднання до Польщі, й 386 гмін (97 тис. осіб.) – проти. При цьому з географічних позицій визнано за II Річчю Посполитою – 5. В окрузі Ольштина за Польщу – тільки 9 гмін (8 тис. осіб), проти – 1694 гміни (363 тис. осіб), 3 визнано за Польщею [6: 71]. Навіть у Мазурах, де корінне населення становили поляки, більшість голосів було віддано за збереження області у складі Німеччини. Як бачимо, в результаті Польща не отримала цих власне польських земель. До II Речі Посполитої приєдналися лише кілька прикордонних гмін, де переважало польське населення.

Усупереч первісним намірам лідерів великих держав Гданськ не був переданий Польщі. Відповідно до Версальського мирного договору його разом з округом перетворили на "вільне місто", яке перебувало під протекторатом Ліги Націй. 9 січня 1920 р. було укладено договір між Польщею і Гданськом. Згідно з ним, зовнішню політику "вільного

міста" визначав польський уряд. Польщі був гарантований вільний вихід до Балтійського моря [16: 71–72]. За відома польського уряду Гданськ міг отримувати іноземні позики. Місто входило до митного кордону Польщі. Однак поляки, які мешкали на території Гданська, отримали права лише національних меншин. Створювалася ситуація, яка призводила до постійних суперечок і конфліктів. "Польський коридор" і "вільне місто" Гданськ завдяки політиці англійських і американських лідерів та дипломатів на Паризькій мирній конференції стали постійними і вагомими джерелами польсько-німецької ворожнечі.

Південний кордон Польщі було встановлено безпосередньо після підписання Сен-Жерменського договору 19 вересня 1919 р. [17: 116]. Згідно з ним, Австрія відмовилася на користь держав Антанти від будь-яких зазіхань на неавстрійські землі, що належали Австро-Угорщині. Тобто, Австрія апіорно визнала майбутні акти Антанти щодо польських земель.

Серйозні труднощі виникли при встановленні польсько-чехословацького кордону в Тешинській Сілезії. Цей регіон із змішаним польсько-чесько-німецьким населенням був дуже важливим в економічному відношенні. Тут були зосереджені великі місцезнаходження високоякісного коксівного вугілля, успішно розвивалися чорна металургія, машинобудування, хімічна і текстильна промисловість. Попереднє розмежування території, яке здійснили 5 листопада 1918 р. польські і чеські місцеві органи влади, не влаштувало празький уряд, оскільки основна частина промисловості опинилась у поляків. 23 січня 1919 р., напередодні виборів у польський сейм, які, у разі їх проведення, юридично б закріплювали входження більшої частини Тешинської Сілезії до Польщі, чеські війська раптово перейшли розмежувальну лінію і почали успішний наступ. У конфлікт втрутилася Антанта. Загалом, суперечка між Польщею і Чехословаччиною за Тешинську область відбувалася чи безпосередньо між польськими і чеськими властями, чи переносилася в міжсоюзницькі органи Антанти. Спочатку було вирішено врегулювати територіальну суперечку шляхом плебісциту, але потім від цієї думки відмовилися. Врешті-решт питання було передано на Раду Послів. 28 липня 1920 р. Рада Послів Антанти вирішила поділити Тешинську область приблизно навпіл: Чехословаччині віддано 1270 кв. км, а Польщі – 1012 кв. км [16: 72]. При цьому вугільний регіон залишався в межах Чехословаччини. Водночас було вирішене питання про невеликі райони Спиш і Орава, в яких проживало багато поляків. Обидва вони були поділені між Польщею і Чехословаччиною. Польсько-чехословацька суперечка за кордони негативно вплинула на відносини цих двох словенських держав у міжвоєнне двадцятиріччя.

Якщо при визначенні північних, західних і південних кордонів II Річ Посполита була змушена зважати на проголошений Антантою етнічний принцип, то іншу політику проводили на сході. Серед польських політичних кіл існували дві концепції щодо встановлення східних кордонів Польщі. Вони мали одну мету і відрізнялися лише методами її досягнення. За обома концепціями до новоствореної держави мали увійти: Східна Галичина до р. Збруч, Холмщина, Підляшшя, Полісся, Волинь до р. Случ, Проскурівський та Кам'янський повіти і значна частина литовських та білоруських земель. Питання визначення східних кордонів Польщі – центральний пункт її зовнішньої і внутрішньої політики – виявилось дуже складним. До нього була прикута особлива увага і державпереможниць. 8 грудня 1919 р., врахувавши етнічний склад населення території, вони визначили тимчасовий східний польський кордон ("лінія Керзона"), який збігався зі східними кордонами колишнього Польського Королівства (без Августова і Сувалок). Однак польський уряд відмовився визнати цей кордон, оскільки він не відповідав ні федеративним, ні інкорпоративним засадам.

Загальним в обидвох підходах домінувало переконання у тому, що Східна Галичина, де переважало українське населення, була невід'ємною частиною Польщі. Ілюзорність розрахунків на мирне вирішення галицької проблеми стала очевидною ще до часу утворення загальнопольського уряду. 18 жовтня 1918 р. Українська Національна Рада у Львові проголосила утворення незалежної держави з усіх українських територій Австро-Угорщини, а в ніч на 1 листопада Центральний військовий комітет захопив Львів. Неза-

баром українські частини контролювали всю Галичину – від р. Збруч на сході до р. Сян на заході [18: 2]. Державу назвали Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР).

Проти цієї держави активно виступили галицькі поляки, які отримували допомогу з Малої Польщі, Тешинської Сілезії, колишнього Королівства Польського. До середини 1919 р. тут тривали бойові дії. Оскільки в 1919 р. відбулось об'єднання ЗУНР і Української Народної Республіки, у військові дії були втягнуті й петлюрівські війська. Завдяки перекиданню в Галичину польської армії з Франції, а також бойовим діям проти ЗУНР Румунії, яка претендувала на Північно-Східну Буковину, поляки здобули перемогу [19: 7–8].

Складною залишалася ситуація у Литві та Білорусі. У 1918 р., за підтримки німецьких окупаційних властей, проголошено створення національних республік: у березні – Білоруської Народної Республіки, в листопаді – Литовської Республіки зі столицею у м. Вільно. Поразка Німеччини на заході зумовила анулювання Брестського договору, евакуацію її окупаційних військ. Схожа доля спіткала новостворені уряди Литви і Білорусі. Передбачаючи кінець німецького панування, польські поміщики створили Комітет оборони кресів і розпочали формування відділів Самооборони Литви та Білорусі, їх діяльність підтримували Регентська рада, згодом – уряд Морачевського. Юзеф Пілсудський, остаточно взявши владу в свої руки, розпочав переговори з урядом Німеччини, прагнучи відкласти евакуацію німецьких військ на час повної готовності польських військових відділів. Польське командування організувало спеціальну Литовсько-Білоруську дивізію на чолі з генералом В. Івашкевичем. У грудні 1918 р. польська Самооборона Мінська, не маючи шансів на утримання влади в місті, евакуювалася.

Перші зіткнення у Білорусі та Литві польських військових загонів з Червоною армією відбулися вже наприкінці 1918 р., під час встановлення тут радянської влади. Активні бойові дії між польською армією і військовими частинами Білоруської та Литовської радянських республік розпочалися у січні 1919 р. Ще 1 січня 1919 р. в Мінську було проголошено Білоруську Соціалістичну Республіку Рад. Тоді ж польські військові формування зайняли Вільно і всю Віленщину. Однак уже через кілька днів під тиском литовських більшовиків вони були змушені відступити. У Вільно утворилася Литовська Рада народних комісарів. На січень-лютий 1919 р. був визначений польський північно-східний фронт. 19 квітня 1919 р. польські війська зайняли столицю створеної в лютому цього ж року Литовсько-Білоруської РСР – Вільнюс. У наступні місяці вони просунулися далі на схід, до лінії рік Березина і Західна Двіна, захопили Мінськ.

У 1920 р., у досить тривалу суперечку між Польщею і Литвою з приводу Віленщини, втрутилася Верховна рада великих держав. На конференції у Спа 10 липня 1920 р. польському урядові було рекомендовано віддати литовцям окупований Вільнюс. Однак радянсько-польська війна внесла корективи в хід подій. 12 липня 1920 р. в Москві був підписаний радянсько-литовський договір, 14 липня Червона армія звільнила від поляків Вільнюс, який був одразу ж переданий Литві. Відповідно до тимчасової угоди, підписаної 7 жовтня 1920 р. в Сувалках, Польща визнавала Вільнюс і Віленську область складовою частиною Литви. Однак уже 8 жовтня дивізія генерала Люціана Желіговського захопила Вільнюс. 12 жовтня польські власті проголосили створення на Віленщині Центральної Литви.

Польська влада не зуміла домовитися з урядом Литви. Долю спірної території мав вирішити Віленський сейм. У виборах, які незабаром відбулися, взяли участь понад 60 % мешканців Центральної Литви, які мали право голосу. Непольське населення краю вибори бойкотувало. Від голосування відмовилися нечисельне литовське населення, котре мешкало в краї, частина білорусів і євреїв, чисельність яких у самому Вільно перевищувала 30 %. Віленський сейм прийняв рішення про приєднання Центральної Литви до території Другої Речі Посполитої. Акт про це підписали 3 березня 1922 року. Рада послів великих держав, відповідно до Версальського договору, прийняла 15 березня 1923 р. резолюцію, що остаточно визнавала східні та північні кордони Польщі. Щодо Литви, то вона не примирилася з втратою колишньої столиці Великого князівства Литовського, пішла на розрив дипломатичних відносин з Польщею, які були відновлені лише в 1938 р.

Політику експансії на схід, де мешкали переважно українці і білоруси, активно підтримували польські землевласники. Це й призводило до перманентних сутичок із сусі-

дами на сході, і, насамперед воєнного конфлікту з Росією, який тривав протягом 1919–1920 рр.

Проголошення незалежної Польської держави спонукало радянський уряд до встановлення добросусідських відносин. Однак пропозиції, що надходили з Москви, Варшава залишала без відповіді [16: 73].

Паризька мирна конференція залишила відкритим питання про східні кордони Польщі, сподіваючись, що воно буде вирішеним остаточно після падіння радянської влади в Росії. Така позиція Антанти давала Пілсудському змогу вести наступальні дії на сході [16: 73]. Близько половини державного бюджету Польщі та майже всі іноземні позики поглинали витрати на військові потреби. При цьому польське командування уникало тісного співробітництва з білогвардійцями, прихильниками "единой й неделимой" Росії в кордонах 1914 р., навіть вело таємні переговори про перемир'я з представниками РСФСР. Під час наступу влітку 1919 р. армії А. Денікіна на Москву, Ю. Пілсудський призупинив наступ поляків на схід, що дозволило радянському командуванню перекинути частину військ із Західного на денікінський фронт [21: 106–109]. Після провалу наступу А. Денікіна переговори з Ю. Мархлевським були зупинені, й знову розпочалися воєнні дії.

Польський експансіонізм на сході викликав обурення і протест політичних еліт народів, які тут проживали, їх звернення до великих держав з проханням дати їм можливість реалізувати право на національне самовизначення. Польща ігнорувала рішення Антанти щодо "лінії Керзона". Щоправда, остання не особливо наполягала на його виконанні. Радянський уряд також неодноразово пропонував Польщі укласти мирну угоду на вигідних для неї умовах. Так, у ноті, спрямованій 22 грудня 1919 р. польському урядові, радянське керівництво зазначало, що мир між двома державами "є необхідним для розвитку обох сторін" [16: 74]. Однак Пілсудський не довіряв Москві, побоюючись, що після перемоги в громадянській війні Червона армія розпочне наступ на Польщу, щоб експортувати революцію в Європу. Спроба об'єднатися з Фінляндією, Естонією, Латвією та Литвою в січні 1920 р. успіху не мала. Пілсудський вів активну підготовку до реалізації свого плану щодо України [22: 128].

21 квітня 1920 р. польський уряд підписав договір з Директорією на чолі з С. Петлюрою. За допомогу у встановленні його влади на Україні він погодився поступитися, на користь Польщі, територіями Східної Галичини, Західної Волині та частини Полісся. Разом з політичним, 24 квітня у Варшаві, був підписаний військовий договір. Він передбачав перехід армії Петлюри під польське командування на час спільного наступу на Київ, а також забезпечення союзної армії продуктами харчування. Трохи пізніше був підписаний договір між Польщею та білоруською Найвищою радою. Відповідно до нього Білорусь на правах автономії входила до Польщі.

Згідно з стратегічним планом польського командування, головний удар потрібно було завдати 12,8-тисячній Червоній армії на київському напрямку, після цього основні сили мали повернутися на північ і наприкінці травня остаточно розбити противника в Білорусі.

Після підписання Варшавського договору Ю. Пілсудський разом з С. Петлюрою розпочали похід на Київ. Обидва політичні діячі виступили з відозвами до населення України. В них було зазначено, що "після закінчення боротьби з більшовиками польська війська повернуться на свою вітчизну" [8: 32]. Проте польсько-українську акцію не підтримало населення. Недовіру до польських намірів посилювали більшовики і емігрантська влада галицьких українців, обурених відмовою С. Петлюри від Східної Галичини. Польська громадськість схвалювала дії Пілсудського в Україні. Реакція Заходу не була однозначною. Франція підтримувала Польську Республіку. Політичні діячі Англії єдиної думки не мали: прем'єр Ллойд-Джордж вважав, що Польща загрожує миру в Європі, міністр Керзон називав польські воєнні дії справедливими, король Георг V надіслав Пілсудському телеграму, в якій висловлював свої симпатії. Німеччина під тиском країн Антанти оголосила нейтралітет у польсько-радянській війні.

7 травня 1920 р. було взято Київ. Однак, незважаючи на успіхи, вирішити головне завдання – знищити основні сили Червоної армії, не вдалося. Не збулися також надії на

активну підтримку українським народом Петлюри, яка б могла дати йому можливість зміцнити свою владу.

14 травня 1920 р. розпочався наступ Червоної армії в Білорусі, а 26 травня – в Україні. 10 червня польські війська залишили Київ, почали відступ по всьому фронту [23: 34]. Особливо успішно діяли радянські війська під командуванням М. Тухачевського. У липні 1920 р. вони перейшли етнічний кордон Польщі та підійшли до Варшави.

У зв'язку з поразками на фронті, 9 червня пішов у відставку уряд Л. Скульського, 23 червня було сформовано позапарламентський, але орієнтований на сейм уряд на чолі з ендеком С. Грабським. Створено надзвичайний орган Раду оборони держави, наділену всією повнотою законодавчої, виконавчої та військової влади [24: 280].

Загострення внутрішньополітичної ситуації змусило прем'єра С. Грабського звернутися до Верховної ради держав Антанти з проханням про допомогу. Рада ухвалила пропозицію Д. Ллойд-Джорджа погодитися на встановлення східного кордону по лінії, яку визначила комісія Ж. Камбона. 11 липня 1920 р. міністр закордонних справ Англії Д. Керзон відповідно до рішення Верховної ради держав Антанти надіслав ноту радянському урядові. Але пропозиції щодо встановлення кордону по лінії, яку визначила комісія Ж. Камбона, і радянсько-польських мирних переговорів при посередництві Англії, були відкинуті.

Перемогу над Польщею лідери Комінтерну розглядали як початок пролетарської революції в Німеччині. Під час польського походу Червоної армії значного розміру набули заходи щодо встановлення радянської влади. 8 липня 1920 р. було створено Галицький революційний комітет, а 30 липня Тимчасовий революційний комітет Польщі (Польревком) на чолі з Ю. Мархлевським, Ф. Дзержинським та ін. Польревком проголосив націоналізацію фабрик, шахт, помість, відокремлення церкви від держави і світську освіту. Як найбільше політичне завдання було проголошено утворення Польської радянської соціалістичної республіки. Однак, дотримуючись ультралівих поглядів, Польревком проводив політику, яку загалом поляки не сприймали [16: 76].

Більшість населення Польщі вважало, що радянський наступ загрожував її незалежності. Це дало змогу польському керівництву мобілізувати всі ресурси країни для ведення війни. Держави Антанти надали допомогу полякам. Водночас радянські резерви відволікалися на південь, де знову загострювалася громадянська війна. Розпорошуючи свої сили внаслідок недооцінки воєнного потенціалу супротивника, Червона армія просувалася до Варшави і Львова. Скориставшись цим, поляки в середині серпня перейшли в наступ під Варшавою і завдали поразки радянським військам [25: 105].

Ще до середини серпня обстановка на фронтах була невизначеною, хоча перемога Червоної Армії здавалася неминучою. Проте сталося "диво на Віслі". Після ударів польської армії радянські війська були не лише зупинені, а й 14–16 серпня відкинуті на схід. 17 серпня в Мінську розпочалися переговори про умови перемир'я. Вони були завершені 12 жовтня 1920 р. в Ризі підписанням попередніх умов майбутнього мирного договору між Польщею та радянськими республіками – Російською та Українською.

Підписання остаточного тексту мирного договору, яким закінчувалася польсько-радянська війна, відбулося після тривалих переговорів 18 березня 1921 р. в Ризі. Набрав чинності він 30 квітня 1920 р. Згідно з ним, Польща визнавала незалежність радянських України та Білорусі. Відповідно кордон мав проходити від Західної Двіни на південь до заходу від Мінська і на схід від Лунінця, через Остріг до Збруча і по Збручу до Дністра. Тобто, II Речі Посполитій були передані землі Західної України та Західної Білорусі, кордон встановлено за 32 км від Мінська. Радянська Росія зобов'язувалася сплатити Польщі 30 млн. золотих карбованців, а також повернути всі архіви та трофеї, які з 1772 р. захопила в поляків російська армія [26: 143–196]. Країни Антанти визнали східний кордон Польщі в 1923 році.

Таким чином, відновлення Польської держави відбулося в листопаді 1918р. на землях колишнього Королівства Польського. Територія незалежної Польської Республіки формувалася від листопада 1918 р. до червня 1922 р. У результаті дипломатичних і військових зусиль Польща склалась як багатонаціональна держава. Національні меншини становили понад 30 % її населення. Найбільшими з них були українська – 14,3 %, єв-

рейська – 7,8 %, німецька – 4,7 %, білоруська – 3,9 % [1: 98]. Як бачимо, на практиці перемогла територіальна концепція Р. Дмовського. Польща була унітарною державою. Вона відмовляла меншинам не лише в праві на самовизначення, а й у територіальній та культурній автономії.

Становлення кордонів II Речі Посполитої фактично закінчилося в 1921 р. Через два роки Ліга Націй остаточно визнала східні кордони Польської держави. Найпротяжніший кордон Польща мала з Німеччиною. Він становив 34,5 % усієї довжини кордонів, або 1912 км. На другому місці була Радянська Україна – 25,5 %, або 1412 км, потім – Чехословаччина – 17,8 %, або 984 км і Румунія – 6,2 %, або 347 км. Морський кордон становив близько 2,5 % – 140 км. При цьому, крім Гданська, на всій протяжності не було жодного порту, за винятком рибальських пристаней. Згідно з встановленими кордонами, за переписом 1921 р. площа Польщі досягла 389 тис. км². Польська Республіка за цим показником займала шосте місце в Європі. На процес формування кордонів значною мірою вплинули жорстка позиція поляків та їх сусідів, що негативно позначилося на відносинах Польщі з суміжними державами. Силowe встановлення більшої частини її кордонів призвело до напруги, підозри і конфліктів із сусідами, за винятком, мабуть, лише Румунії і, певною мірою, Латвії [27: 116]. Особливу тривогу викликав найдовший кордон з Німеччиною, що ніби лещатами оточувала Польщу з півночі та заходу. Напругу і взаємні територіальні претензії також спричиняв південний кордон з Чехословаччиною (справа Тешинської Сілезії, Спиша і Орави). Тривога і конфлікти повставали вздовж східного кордону, що відмежовував національно непольські чи змішані території від України і Білорусі. Джерелом ворожнечі був польсько-литовський кордон.

Відроджена Польща розбудовувалася в умовах постійної зовнішньої загрози. Разом з тим, до складу держави увійшли землі з етнічно переважаючим непольським населенням, яке прагнуло створити власні держави.

Це істотно впливало як на внутрішні відносини в країні, так і на зовнішню політику II Речі Посполитої, її міжнародне становище у міжвоєнному світі.

Список використаних джерел

1. Баженов Л. Важкі питання українсько-польського діалогу істориків (1991–2002 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2002. – Вип. 2. – С. 127–133.
2. Баран З. А. Відродження і становлення Польської держави. 1918–1921 рр. – Львів: Ред.-вид. відділ Львівського університету, 1995. – 55 с.; Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів: Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с.; Алексієвець Л. М. Польща: шляхом відродження державної незалежності. 1918–1939. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с.; Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. та ін.
3. Архив полковника Хауза. Подготовлен к печати профессором истории Иэилского университета Чарлзом Сеймиром. – Т. III. Перевод с английского В. В. Прокунина. – М: Государственное социально-экономическое издательство, 1939. – 320 с.
4. Алексієвець Л. Політичний розвиток та еволюція парламентської системи у Польщі в 1918–1939 роках // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль. – 2001. – Вип. 12. – С. 247–256.
5. Sowa A. U progu wojny. Z dziejów spraw wewnętrznych i polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej. – Kraków: Towarzystwo Sympatyków Historii, 1997. – 322 s.
6. Krasuski J. Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – 347 s.
7. История дипломатии: В 3 т. / Под ред. В. П. Потёмкина. – Т. 3: Дипломатия в период подготовки второй мировой войны (1919–1939 гг.). – Москва-Ленинград: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1945. – 884 с.
8. Łossowski P. Położenie międzynarodowe i polityka zagraniczna // Polska odrodzona 1918–1939. Państwo, społeczeństwo, kultura / Pod redakcją Jana Tomickiego. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1982. – S. 128–199.
9. Поваляев В. П. Вопрос о границах Польши на Парижской мирной конференции 1919–1920 гг.: Автореф. дис... канд. ист. наук / Рязанс-

кий государственный педагогический институт. – Рязань, 1950. – 20 с. 10. Баран З. А. Відродження і становлення Польської держави. 1918–1921 рр. – Львів: Ред.-вид. відділ Львівського університету, 1995. – 55 с. 11. История Польши: В 3 т. / Под ред. Ф. Г. Зуева, А. Я. Манусевича, Й. А. Хренова. – Т. 3. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1958. – 668 с. 12. Dybkowska A, Żaryn J., Żaryn M. Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1944. – 378 s. 13. Краткая история Польши. С древнейших времен до наших дней. – М.: Наука, 1993. – 528 с. 14. Дюрпель, Жан-Батист. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з фр. Є. Марічева, Л. Погорелової, В. Чайковського. – К.: Основи, 1995. – 903 с. 15. Яровий В. І. Історія західних та південних слов'ян у XX ст. – К.: Либідь, 1996. – 416 с. 16. Всемирная история: В 10 т. – Т. VIII / Под ред. И. И. Минца, В. Г. Трухановского, Н. И. Саморукова, С. И. Якубовского. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1961. – 644 с. 17. Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 211. – Оп. 1. – Спр. 9. 18. Державний архів Львівської області. – Ф. 257. – Оп. 2. – Спр. 257. 19. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів: Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с. 20. Доклад о переговорах Ю. Мархлевского с заверенным лицом Пилсудского // Международная жизнь. – 1990. – № 9. – С. 106–109. 21. Suleja W. Piłsudski a Petlura // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. – S. 113–129. 22. Манусевич А. Я. Трудный путь к Рижскому мирному договору 1921 г. // Новая и новейшая история. – 1991. – № 1. – С. 19–43. 23. Tymowski M., Kieniewicz J., Holzer J. Historia Polski. – Warszawa: Editions Spotkania, 1991. – 400 s. 24. Дадиани Г. А. Возвращаясь к “чуду на Висле” // Международная жизнь. – 1990. – № 9. – С. 101–106. 25. Український текст Ризького договору від 18. 03. 1921 р. // Завада І. Ризький договір і Україна. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 2000. – С. 142–196. 26. Zieliński H. Historia Polski 1914–1939. – Wrocław: Ossolineum, 1985. – 317 s.

Lesya Alexiyevets

PRINCIPAL STAGES OF THE FRONTIERS FORMING IN POLAND AND THE PROTECTION OF THE POLISH NATIONAL STATEHOOD IN 1918–1926

The paper determines and analyses the principal stages of the Polish Republic frontiers forming, as well as elucidates its struggle for the protection of the Polish National Statehood during the period of the announcement of the Republic to the time of the Sanation establishment.

УДК 94 (438)

Інна Боровська

НОВИЙ КУРС РУЗВЕЛЬТА – РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД

У статті висвітлені основні напрямки і зміст історичних досліджень “нового курсу” Ф. Рузвельта.

Сьогодні, в нових соціально-економічних, політичних реаліях історики, економісти, політологи знову звертаються до вивчення досвіду Нового курсу, тому що соціальне замовлення на вивчення процесу реформування в умовах кризи, надзвичайно велике і ак-

туальне. Про це доводиться згадувати щоразу, коли виникає потреба здійснити історичну ретроспективу, чи реконструювати будь-які явища і процеси минулого.

Стан економіки Сполучених Штатів в 20–30-х роках ХХ століття був своєрідним спільним знаменником світової економічної кризи. Економіка цієї країни набула настільки важливого значення, що від її успішного розвитку залежало економічне становище інших держав. У зв'язку з цим до теперішнього часу побутує думка, що першопричини виникнення "великої світової депресії" слід шукати саме в Сполучених Штатах [3: 162]

Теоретичним фундаментом нового курсу Ф. Рузвельта було вчення англійського економіста Кейнса, згідно з яким для забезпечення нормального функціонування виробництва необхідне державне регулювання економікою та соціальні реформи. Активне державне регулювання сприяло поступовому послабленню кризових явищ в економіці.

В американському суспільстві ніколи не було одностайності в оцінці "нового курсу". Далеко не всі представники ділових кіл країни підтримали політику Рузвельта, хоча вона фактично зміцнювала засади капіталізму, як економічної системи. Його звинувачували у підриві вільного підприємництва, у занадто великих поступках "натовпу", у різкому збільшенні урядових витрат і державного боргу, що сприяло інфляції, і навіть у потуранні "вповзання соціалізму в Америку", або у запровадженні "корпоративного фашизму" [5: 232].

Новий курс Рузвельта став об'єктом дослідження американських істориків, економістів, соціологів, психологів. Більшість дослідників вважає, що "новий курс" є другою за масштабами дослідження проблемою в американській історіографії після проблеми Громадянської війни в США 1861–1865 років; вони стверджують, що період Нового курсу став початковим етапом перетворення американського суспільства в державно-регульоване і соціально-орієнтоване суспільство.

Найбільшу увагу Новому курсу Рузвельта приділили представники неоліберального напрямку, основною метою якого був соціальний реформізм. Вони вважали, що формування середнього класу і підвищення регуляторної функції держави як гаранта суспільної стабільності – головні неоціненні наслідки реалізації Нового курсу Рузвельта.

Так, в центрі наукових інтересів А. Шлезінгера, найбільш яскравого представника неоліберального напрямку – історія Нового курсу [11: 521]. Ним написані фундаментальні дослідження: "Доба Рузвельта: криза старого порядку", "Прихід нового курсу". Автор розглядає "новий курс" в плані спадкоємності ліберально-реформістської традиції. В роботі, написаній на широкому масиві архівних документів, включаючи матеріали бібліотеки Ф. Рузвельта в Гайд-парку, де зберігається архів президента, немало сторінок, що змальовують гостроту страйкового руху, але головна проблема часу, в трактуванні автора, полягала в пристосуванні американського суспільства до умов "укрупненого виробництва". Це завдання, на думку А. Шлезінгера, було вирішено в результаті співробітництва бізнесу і праці під егідою держави, що виступала в якості нейтральної сили, що гарантувала стабільність. Американська політична система була вдосконалена, адміністративна система пристосована до потреб "забутої людини" і їй були вручені нові засади впливу на соціальне і економічне життя країни. А. Шлезінгер показав Ф. Рузвельта лідером, який діяв проникливо і безпомилково.

Представники неоконсервативного напрямку також багато уваги приділяли історії американського ліберального реформізму. У реформаторській політиці ХХ століття ними виділені два головні етапи: новий курс Ф. Д. Рузвельта 1930-х рр. і "Велике суспільство" Кеннеді–Джонсона 1960-х рр. Соціальні заходи Нового курсу ними в основному приймаються. Так, обґрунтовуючи позицію неоконсерваторів, Т. Лоуві доводив, що соціальні програми Нового курсу були направлені на "заправку насосу", створення сприятливих умов функціонування і відтворення робочої сили. Введені в період Нового курсу форми соціального страхування, охоплювали працездатні прошарки населення, тобто сприяли підтримці його продуктивних сил і користувались підтримкою серед всіх основних соціальних верств – бізнесу, середнього класу, робітників [5: 248].

Проблематика Нового курсу широко представлена вітчизняними дослідженнями. Проте ставлення до країни і її політики неоднозначне, так само, як суперечливим і неоднозначним є сам американський історичний досвід США. В літературі радянської доби

щодо цього побутувало два підходи. Перший, ортодоксальний, полягав у тому, що політична система США та її інститути на всіх історичних етапах відбивали волю панівного капіталістичного класу і обслуговували його інтереси. Другий, неортодоксальний, який набув поширення в 60–80-х роках, визнавав відносну самостійність американських політичних інститутів та політичної влади, їхню здатність врегульовувати конфлікти між різними соціальними верствами та групами. Це забезпечувало даній системі стабільність і характеризує її як буржуазно-демократичну. [4: 28]

Значний інтерес становлять дослідження відомих істориків Болховітінова М. М., Малькова В. Г., Наджафова Д. Г., Яковлева Н. Н. [1: 7,8,12] Їх праці присвячені висвітленню внутрішньої і зовнішньої політики Ф. Рузвельта крізь призму комуністичної ідеології. У праці Яковлева Н. Н. "Рузвельт: человек и политик" автор стверджує, що Рузвельт завжди стояв на лівоцентристських позиціях, про що сам президент неодноразово заявляв. Щодо його зовнішньо-політичних орієнтацій, то в дослідженні відзначається, що Рузвельт завжди прагнув до мирного співіснування з СРСР, а також був палким прихильником ідеї миру у всьому світі. Разом з тим, Новий курс Рузвельта згідно марксистського аналізу оцінювався як такий, що вигідний, насамперед монополістичному капіталу, а проведені реформи були чітко обмежені капіталістичними рамками і, безсумнівно, перешкоджали робітничому класу добитись радикальних реформ і створити широку робітничу партію – до цього зводилось завдання Нового курсу [3: 478].

Політична та ідеологічна актуалізація притаманна більшості монографічних досліджень радянського періоду. Особливо це характерно при висвітленні страйкового руху, "голодних походів" американців під час економічної кризи 30-х років. Низка радянських авторів при цьому зазначають, що в роки депресії СРСР впевнено накреслив темпи економічного розвитку, що виділяло його на фоні хаосу і бідності, що проникла в усі сфери американського суспільства. Головну увагу вони сконцентровують на питаннях всеохоплюючого втручання держави в господарське життя і розширення прав робітників. Особливий акцент робиться на таких фактах, як твердження соратника Рузвельта Тагвелла, що "криза в США – закономірний результат розвитку американської економіки, майбутнє ж – за плановим господарством" [7: 152].

Радянська історіографія низько оцінювала програму НРА, програму відновлення регіонів, банківський біль, які були прийняті в перші 100 днів президентства Ф. Рузвельта і значно покращили стан економіки США, що перебувала в кризі. Втім, і американські, і радянські історики наголошують на тому факті, що до кінця 30-х років "новий курс" втратив інерцію і його реалізація практично прийшла до свого завершення. До того ж, стверджують вони, амбіційні завдання, поставлені в 1933 році, так і не були виконані, шість років було затрачено на відновлення, але США так і не досягнули передкризового рівня 1929 року: влітку 1939 року США займали передостаннє місце в списку вісімнадцяти капіталістичних держав.

В 90-х роках ХХ століття з'явилися роботи, в яких зроблені спроби відійти від ідеологічних штампів у висвітленні нового курсу. Це пояснюється, насамперед кардинальними змінами, що супроводжувались реформами на пострадянському просторі і появою соціального замовлення на зарубіжний, в тому числі американський досвід реформування. Однією з перших публікацій був збірник статей дослідників МГУ Маникіна А. С., Рогольова Ю. Н., Язькова Е. Ф. "Российская американистика в поисках новых подходов" [9: 382]. Статті збірника присвячені пошуку нових, адекватних сучасним реаліям підходів до вивчення фундаментальних проблем розвитку американського суспільства, взаємодії американської цивілізації з оточуючим світом, проблемам викладання американістики у вищих навчальних закладах.

Сучасні дослідники акцентують увагу на історичному досвіді Нового курсу, його уроках та наслідках, особливо підкреслюючи значення банківського білю, програми працевлаштування, закону про соціальне забезпечення, фінансової допомоги сільському господарству та найбільш бідним регіонам. Дискусійним залишається питання успішності Нового курсу.

Компаративістський вектор в дослідженні Нового курсу представлений працями сучасних істориків А. У. Уткіна та В. Е. Коломойцева [6: 10]. Монографія А. У. Уткіна при-

свячена політичній біографії Ф. Рузвельта. Йому, на думку автора вдалось не просто подолати кризу – він повернув американцям віру у власні сили і перетворив країну у світового лідера. В дослідженні розкриті особисті якості Рузвельта, його спосіб мислення і дії. Достовірність і повнота фактичного матеріалу поєднуються з глибоким психологічним аналізом внутрішнього світу президента та його оточення.

Український дослідник В. Е. Коломойцев в праці "100 днів президента Ф. Д. Рузвельта" аналізує, перш за все, вагомі досягнення Нового курсу і приходять до висновку про доцільність втілення в сучасній Україні ряду економічних та політичних заходів, розроблених мозковим центром Ф. Рузвельта. Для Коломойцева Ф. Д. Рузвельт – ідеальний політик і його концепція державного регулювання, сильної виконавчої влади, узгодження роботи правлячої партії та опозиції безперечно заслуговують на увагу сучасних українських політиків.

Всі без винятку, сучасні дослідники діяльності Ф. Рузвельта єдині в своїх висновках, що розроблений ним Новий курс дає приклад вирішення низки складних проблем, подібних до тих, що стоять перед пострадянськими республіками.

Сьогодні продовжуються дискусії в історичній науці навколо "нового курсу" та його спадщини. Через всю гостроту і суперечність питання не можна не погодитись з твердженням американського історика А. Шлезінгера, що "новий курс" був поверненням до традиційних ідей раннього періоду США про поєднання приватних і суспільних інтересів у процесі "розвитку політичної економії шляхом експерименту". Новий курс покликаний був вмонтувати в економіку стабілізатори, призначені для того, щоб захищати її від депресії. [5: 248]

Новий курс Рузвельта став першим широкомасштабним застосуванням державного регулювання, початком перетворення американського суспільства в державно-регульоване і соціально-орієнтоване.

Список використаних джерел

1. Болховитинов Н. Н. США: проблемы истории и современная историография. – М., 1980.
2. Газін В. П., Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки 1918–1945 рр. – Київ: Слово, 2003. – 472 с.
3. Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты. – Москва: Аквариум, 1999. – 896 с.
4. Іваницька О. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002). Навчальний посібник. – Вінниця: Фоліант, 2003. – 560 с.
5. Историческая наука в XX веке. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки. – Москва: Простор, 2005. – 432 с.
6. Коломойцев В. Е. Сто дней президента. – Киев, 1997.
7. Мальков В. Л. Франклин Рузвельт. Проблемы внутренней политики и дипломатии. – Москва, 1988.
8. Мальков В. Л., Наджаров Д. Г. Америка на перепутье 1929–1938: Очерк социально-политической истории "нового курса" в США. – Москва, 1967.
9. Маныкин А. С., Рогулев Ю. Н., Язьков Е. Ф. Российская американистика в поисках новых подходов. Сборник статей. – Москва: МГУ, 1998. – 382 с.
10. Уткин А. И. Дипломатия Франклина Рузвельта. – Свердловск, 1990.
11. Шлезингер А. Циклы американской истории. – Москва, 1992. – 521 с.
12. Яковлев Н. Н. ФДР – человек и политик. – Москва, 1988.

Inna Borovska

THE NEW COURSE F. RUSVELT'S – RETROSPECTIVE VIEW

The main directions and content of historical (investigations) of "the new course" by F. Rusvelt are shown in this article.

УДК 327. 7

Андрій Дмитрук

ПРОБЛЕМНІ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ ЯК НАСЛІДОК РОЗПАДУ СРСР

У запропонованій статті проаналізовано проблемні ситуації в економічній та політичній сферах в наслідок розпаду СРСР. Висвітлено їх основні положення, аргументовано причинно-наслідковий характер.

Останнє десятиріччя ХХ століття ознаменувалося докорінними змінами, які призвели до розвалу двополюсної системи протистояння, що існувала у світі. Багато держав активно виробляють загальноприйняті схеми розвитку глобального процесу і стратегії, що включають як формування нових центрів геополітичного й гео економічного впливів так і моделі регіональної співпраці. Геополітичні чинники визначають своєрідність довілля кожної країни, створену нею і державами-партнерами, що впливає на її зовнішньополітичний курс. За таких складних і не цілком визначених умов Україні довелося заявляти про себе як про самостійного учасника міжнародної політики, напрацьовувати власний зовнішньополітичний курс і стиль.

В сучасних умовах зовнішньополітичний курс української держави визначається як багатовекторний. Українську геостратегію визначають три головні вектори зовнішньополітичних взаємодій, які зумовлюють ту або іншу історичну конфігурацію пріоритетів країни. Це євразійський (Росія), європейський (Західна Європа, США) та південно-східний (Балкани, Туреччина, країни Сходу) напрямки, навколо яких виникають відповідні парадигми зовнішньополітичного мислення. Всі вони мають достатні історичні корені й зумовлені низкою геополітичних чинників, що свідчить про їхню об'єктивність та важливість для існування держави. Вони є традиційними для політичного життя країни. Кожного разу, коли Україна отримувала можливість жити власним життям, вона повинна була визначитись у цих напрямках: з ким боротись, кому протистояти а з ким укласти угоди й налагоджувати союзні відносини. З отриманням незалежності Україна знову повинна визначити себе в цих напрямках. У громадській та політичній думці йде боротьба між прихильниками пріоритету насамперед західного і північно-східного напрямків. Визначення національного інтересу України в цьому питанні є стратегічним вибором, і сформовані в нашу добу рішення позначаються на долі держави. На наш погляд, геополітична ситуація України вимагає створення збалансованої системи відносин із усіма векторами з визначенням пріоритету.

У даному контексті особливо актуальними в Україні, та й поза її межами постають сьогодні українсько-російські відносини зі своїми багатовимірними напрямками. На користь цього говорить і сама історія двох країн і народів, тісна економічна взаємозалежність, геополітичні позиції України і Росії, безпрецедентне взаємопроникнення культур, подібна мовна близькість, психологічна спорідненість масового усвідомлення.

Принципово помилковими є спроби розглядати відносини з Російською Федерацією як альтернативу або співдружність, політична й економічна кооперація, або конфронтація і конкуренція. Більш правильним є підхід до вище згаданих відносин як до складного багатовимірного комплексу, що має як сфери співробітництва, так і, водночас, сфери конкуренції чи, навіть, прямої конфронтації (зовсім не обов'язково військової).

Зважаючи на існування цих сфер кооперації і конфронтації в найрізноманітніших галузях міжнародних стосунків і повинна будуватися політика України щодо Російської Федерації. Це політика взаємовідносин двох рівноправних суверенних держав, які на основі норм міжнародного права намагаються, по можливості, розширювати сфери співробітництва і звужувати сфери конфронтації, при цьому усвідомлюючи, що останні завжди

будуть існувати в тій чи іншій формі. Обидві держави проводять власну внутрішню в зовнішню політику, обирають статус нейтральності чи позаблоковості, входять до економічних, політичних чи військових союзів, створюють альянси чи блоки, виходячи зі своїх національних інтересів і національної безпеки.

Таким чином, одним із пріоритетних напрямів зовнішньополітичного курсу України є налагодження взаємовигідних відносин з Російською Федерацією. Для об'єктивного дослідження даних відносин, на нашу думку, потрібно дослідити проблемні ситуації, котрі заважали налагодженню рівноправних, взаємовигідних відносин.

Отже розпад СРСР тривалий процес, котрий почався ще у 80-ті роки. В 90-ті роки ці ознаки перетворились в реальність. В радянському суспільстві виникли ті негативні, трагічні соціально-економічні й політичні явища, які привели до всезагальної кризи, а потім і до розпаду. Дана криза особливо гостро проявилася у всьому прогресуючому економічному і технологічному відставанні Радянського Союзу, в ідейно-політичному примітивізмі і догматизмі, у всевладді партійно-адміністративних номенклатур. Реформи стали об'єктивною необхідністю життя всього суспільства і запорукою існування радянського суспільства. Але почата в середині 80-их років так звана "перебудова", фактично обернулася спочатку в тотальну розруху соціалістичної системи, а потім і в розпад Радянського Союзу.

1991 рік був останнім роком в житті СРСР, а починаючи з серпневих подій починається вже відлік в біографіях нових незалежних і суверенних держав, що утворилися на осколках великої держави. Використовуючи ситуацію що склалася, Україна стала на шлях незалежності. Опираючись на основний Закон Радянського Союзу – Конституцію Союзу Радянських Соціалістичних Республік (1977 р.) де, ст. 72. було передбачено, що "за кожною союзною республікою зберігається право вільного виходу із СРСР", Україна скористалась цим правом. [1: 3].

З проголошенням Україною незалежності та крахом СРСР у 1991 р. відкрився новий етап у відносинах між Україною та Росією. Його даного етапу у спробі переходу від стосунків залежності та підкорення в рамках єдиної наддержави – СРСР, до стосунків рівноправних партнерів.

Україна, як і Росія, з часу розпаду СРСР перестали бути об'єднаними в єдине ціле і стали незалежними один від одного. Дві держави після розпаду СРСР зіткнулись з новим явищем побудова державності. До грудневих подій 1991 р. політикам складність цього завдання була до кінця не зрозумілою, вони її не ставили і не обговорювали.

Отже негативні тенденції в економічному, політичному, ідеологічному, соціально-культурному житті Союзу призвели до його розпаду. На цих уламках двом державам довелося будувати свої відносини. Розглянемо дану ситуацію, яка склалася після розпаду СРСР.

Після розпаду СРСР Росія та Україна отримали не однакові умови для вироблення свого власного зовнішньополітичного курсу та налагодження рівноправних, взаємовигідних відносин.

В галузі економіки розпад СРСР привів до розвалу великої частини традиційних зв'язків між господарськими суб'єктами колишніх республік і різкому скороченню виробництва. Розвиток цих зв'язків характеризувався також і різницею в термінах, глибині і ринкових масштабах, в зміні структурі цін в екс радянських державах різко зросла економічна і соціальна ціна реформ в економіці країн. [2: 41].

В економічному плані розпад Радянського Союзу поставив Україну в економічну залежність від Росії. Ця залежність була наслідком тієї політики, яку проводила Москва. Республіки СРСР були не стільки об'єктами, а скільки суб'єктами економічної політики унітарної держави. Економічна взаємозалежність була досить тісною: доля міжреспубліканського обміну в сукупності з валовим національним продуктом СРСР оцінювалася більше як 20 %, тоді коли в європейських країнах вона не перевищувала 14 %. Перед розпадом СРСР на території Росії проживало 51,4 % його населення, було сконцентровано 60 % національного багатства, вироблялось 58,7 % ВВП, 66,4 % промислової продукції і 46,2 % продукції сільського господарства. Доля другої за потенціалом республіки – України, в загальносоюзних показниках була в 2–4 рази менша.

У Росії доля імпорту у виробництві кінцевого продукту оцінювалась в 16 % і лише 11 % експортувалось. При розпаді Союзу Росія самостійно забезпечила себе виробництвом кінцевого продукту на 65 %, а Україна самостійно може виробити лише 20 % своєї продукції [3: 26]. Про асиметрію взаємозалежності економіки свідчать такі експертні оцінки: експортна база що постачається з Росії в кінцевому виробництві України становить 67 %, а з України в Росію – 1 %. Товари що постачаються із України в Росію за високими технологіями, а їх 89,7 % не є продукцією кінцевого результату. В силу економічних зв'язків, до того часу як перестав існувати Радянський Союз, продукцію із України по багатьом її важливим складовим використовували головним чином Російська Федерація, для якої Україна була сировинним придатком [3: 27].

На Росію припадає $\frac{3}{4}$ "ближніх" зв'язків України. Між економіками обох держав існувало виключно висока інтеграція, взаємодоповненість і взаємозалежність, особливо між підприємствами оборонної промисловості і металургії. Найбільша залежність проявлялася в сільському господарстві України від постачання Росією нафти та нафтопродуктів 90 %, природного газу 75 %, лісоматеріалів 48 %, продукції машинобудування 76 %, металургії 72 %, 70 % товарів народного забезпечення, 63 % хімічної промисловості. Близько із 300 видів пріоритетної продукції лише 40 Україна виробляла сама [4: 23]. За рахунок українських постачань Росія задовольнила 20–30 % свої потреб в чорних металах, 30–40 % в трубах, 13 % в коксовому вугіллі. Для Росії мали і мають велике значення вироблені в Україні авіамотори і інші двигуни, ракетно-космічна галузі, засоби зв'язку, транспортні засоби, певні види сільськогосподарських машин, ядерне паливо, алюмінієвий концентрат, етилен, титан, цукор, злакова продукція. Надзвичайно високий ступінь інтегрованості промисловості в СРСР зумовив той факт, що 80 % підприємств України не мали закінченого виробничого циклу. Все це зумовило високий ступінь залежності української економіки від російської, породило проблему боргів [5: 76].

Українські економісти і спеціалісти із-за кордону звернули увагу на те, що отримана в наслідок розпаду Союзу інфраструктура виробничого циклу потребувала технічного оснащення. Не менш важливим неякісним чинником розпаду було і те, що доступу до значної частини ринків далекого зарубіжжя українським товарам загороджували ті чи інші чинники: давні зв'язки цих ринків з іншими постачальниками, обмежені квоти, штучні антидемпінгові міри.

Для Росії не негативним було і те, що менш гарантованим для країни був доступ її до зовнішніх ринків збуту енергоресурсів. Ускладнилась ситуація з доступом до морських портів. Державна територія скоротилась на четверть, населення – на половину. Загострилась проблема нерозвиненості інфраструктури, особливо в нових прикордонних областях. Збільшилась різноманітність ресурсного і виробничого потенціалу. Перший оцінювався в той час 27 трлн. доларів, в декілька разів перевищував потенціал США. Другий – на 78 % нижчий американського (за обсягом ВВП) [6: 39].

При такому масштабі на початку 1990–1991 рр. взаємного обігу та взаємозалежності двом державам довилось будувати відносини на взаєморозумінні даних проблем. Вагомим моментом стала втрата Росією експортних портів України і країн Балтії. Наприклад, здійснюючи близько 80 % загального об'єму експорту колишнього СРСР, Росія отримала інфраструктуру, котра лише мала 40 % пропускної здатності портового господарства. Більше 90 % природного газу що постачався по трубопроводах із Росії в Західну Європу, проходять по території України [7: 143].

Крім зазначених факторів, стартові можливості незалежної України в економіці значною мірою визначались дією соціально-психологічних чинників, які теж були частиною спадщини, що дісталась від СРСР. Якщо раніше в СРСР організаційно-економічний механізм формувався по принципу вертикалі: зверху нав'язувалась певна система відносин, і навіть взаємодія республік йшла по шляху звертання в центр, то в умовах розпаду при побудові відносин ці стереотипи потрібно міняти. В умовах розпаду і сучасних умовах все вирішують горизонтальні зв'язки підприємницьких, виробничих і комерційних структур. Не менш важливим було і те, що в радянські часи було сформовано психологічний клімат колективної пасивності, утриманства, абсолютного пріоритету державних ін-

тересів стосовно особистих [5: 72]. На нашу думку, даний соціально-психологічний чинник відігравав теж неабияку роль у побудові даних відносин.

Таким чином, можна сказати, що проблеми в українсько-російських стосунках є наслідком економічних змін, що відбувалися в СРСР та призвели до його розпаду. Розвиток взаємовідносин починався на базі послаблення господарських і коопераційних зв'язків, значним спадом обсягів виробництва і ще більш глибоким скороченням взаємного товарообігу. Ці кризові тенденції призвели до проблем в економічному середовищі, які теж відігравали чималу роль у побудові відносин. В умовах порушення коопераційних зв'язків, що склалися з розпадом Союзу, нестабільності громової системи що була породжена даними негараздами, недосконалістю систем взаєморозрахунків, оподаткування, погіршилась структура товарообігу і зросла бартеризація експортно-імпортних операцій.

Заінтересованість України і Росії у взаємному економічному співробітництві не викликає сумніву. Економіка України і Росії залежить в тій чи іншій мірі одна від одної, маючи при цьому не пропорційні характер. Як і в Росії, так і в Україні ще не закінчився процес широкого розуміння, і тим більш державного оформлення, національних економічних інтересів у зв'язку із змінами в геополітичному просторі. Тому, на наш погляд було необхідно сформулювати таку ієрархію пріоритетів шляхом аналізу інтересів обох країн та їх партнерів, щоб ці відносини не шкодили національним інтересам обох країн.

Не менш негативними були і політичні наслідки розпаду Союзу для обох країн. В політичній сфері розпад СРСР розпочав початок довготривалому процесу зміни свідомого і регіонального балансу сил: економічних, політичних, воєнних. Вся система міжнародних відносин стала менш стабільною і менш передбачуваною. Відвернулася загроза виникнення світової, в тому числі ядерної війни, але посилилась вірогідність локальних воєн і воєнних конфліктів. В міжнародному плані розпад СРСР супроводився і позитивними змінами. Зовнішній світ став менше остерігатися Росії у порівнянні з СРСР. Потенційна можливість створення ворожого по відношенню до неї оточення відносно зменшилась. Різко зменшився політичний потенціал впливу Росії у порівнянні з СРСР, її спроможність відстоювати свої інтереси. Зберігши 4/5 території СРСР, вона отримала чуть більше половини населення колишнього СРСР, контролює не більше половини союзного валового національного продукту 1990 р. і зберегла близько 60 % оборонної промисловості [8: 139]. Як ми бачимо, наведені зміни внесли свої корективи у політичну діяльність обох країн на зовнішній політиці. Основними завданнями зовнішньої політики будь-якої країни є забезпечення максимально позитивних умов для вирішення внутрішньополітичних завдань. Почнемо з того, що з розпадом СРСР в обох країнах склалися не однакові політичні умови, а також і відбувалась трансформація політичної ідеології, котра мала сильну марксистсько-ленінську базу поряд із зростаючою національною ідеєю.

Росія отримала в спадок в основному, головні напрямки і пріоритети колишнього Радянського Союзу і проголосила себе його єдиним спадкоємцем. А це в свою чергу, зберегло за собою весь актив Союзу (алмазний, валютний, золотий запаси), а також і всю дипломатичну інфраструктуру, а у військовому плані це означало, що за нею збереглися всі підводні та наземні човни, котрі становили першу лінію оборони СРСР. В Росії також збереглися основні дипломатичні кадри, структура зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних органів, система підготовки дипломатичних кадрів. В Україні ситуація склалась інша: зразу загострився дефіцит в усіх вказаних напрямках, котрий потребував відповідного рішення. Після розпаду Союзу Україна від суто формального і керованого учасника у зовнішніх справах перейшла до безпосередньої діяльності міжнародної правосуб'єктності. В наслідок цього потребувались кваліфіковані дипломатичні кадри, яких у потрібній кількості не було [3: 76]. Розпад єдиної держави привів до посилення національно-патріотичної ідеології, інколи навіть із відверто шовіністичними тенденціями. Але той склад управлінського апарату котрий прийшов до влади в обох країнах, залишився в більшій мірі незмінним. Характерною його рисою було і те, що вони виховані на старій радянській ідеології управління, зі всіма впливаючими звідси наслідками.

Про шовіністичні тенденції свідчить і те, що на перших порах достатньо чітко, послідовно здійснювались спроби сформулювати в масовій свідомості, мас медіа нові стереотипи, як певні комплекси України і Росії по відношенню один до одного.

З боку України – це сприйняття Росії як головного ворога української незалежності, що мало під собою історичні корені. Хоча ці історичні корені мали таке місце. Причому з боку російських ультраправих, так і в результаті певних заяв російської влади. Такого роду стереотипи мислення існували як і в масовій свідомості, так і на рівні політичної та інтелектуальної еліти.

Що стосується Росії, то там, на досить масовому політичному та інтелектуальному рівні існував психологічний комплекс сприйняття України як частини єдиного цілого, як тимчасово втраченої території, яка так чи інакше вернеться в лоно матері. Звідси відкрито чи таємно, виконувалась надія на те, що різні способи тиску (переважно економічні) змусять Україну, рано чи пізно піти по шляху залежного "молодшого брата" [5: 83]. Але, на нашу думку, не слід забувати що крім певних комплексів котрі нав'язувалися певними політичними колами обох країн, мали місце і реальні події, котрі теж були цілеспрямованою політикою. Це зокрема підняття прапора Російської Федерації на одному із суден Чорноморського флоту України, а також відліт кількох літаків Військово-повітряних сил України до Росії.

Ситуація ускладнювалась на перших порах і тим, що Росія зразу заявила про свої претензії бути єдиною правонаступницею Радянського Союзу. Устами Президента Росії Ф. Б. Єльцина, Міністра закордонних справ А. Козирєва була сформульована тактика та стратегія Росії у "близькому зарубіжжі", яка весь геополітичний простір колишнього СРСР оголошувала сферою російських життєвих інтересів. Член Президентської Ради А. Мігранян порівнював її з "доктриною Монро". Дане порівняння у історію ввійшло під назвою "доктрина Монро Міграняна". Голова Комітету Держдуми у справах СНД К. Затулін, заявив що багато з нових держав приречені стати нашими сателітами чи померти [6: 349].

В Україні і в Росії існували з певними модифікаціями, політична система влади рад. В обох країнах ця система з тяжким небажанням сприймала принципи розподілу влади, що було підкріплено історичними і правовими традиціями радянського періоду. Боротьба навколо політичних і економічних реформ, співвідношення законодавчої та виконавчої гілок влади розвивався в обох країнах часто по подібних сценаріях [7: 211].

Аналізуючи зміни що відбулись у політичному житті з розпадом єдиного Союзу, не слід забувати ще один фактор. Реконструюючи минулу історію, не слід забувати політичного статусу Росії і України в СРСР. Росія при розпаді отримала всі союзні структури, котрі керували Радянською державою із своїми функціональними можливостями. У політичній сфері негативну дію мало те, що в Україні були відсутні міцні традиції української державності, нерівномірне географічно по території України національне самовизначення. Ніяким чином не применшуючи ті державні традиції котрі сформувались на протязі всієї історії України, не слід забувати, на нашу думку, що державні традиції Росії є більш довготривалими. Починаючи з часу падіння Київської Русі, традиції державності у порівнянні з українськими є довго триваліші з точки зору дієвості.

Таким чином, при розпаді СРСР в політичній схемі відбулися докорінні зміни, на яких двом державам потрібно було будувати свої відносини. Політика в сучасних умовах вимагає більш високу культурну всього корпусу політичних діячів: критерієм мудрості в даному випадку повинні виступати не демонстрація сил і могутності, а врахування інтересів не тільки свої власних, але й протилежної сторони. При цьому відповідальна політика виходить з визначення того факту, що інтереси сторін конструюються самими політичними діячами як фактори мобільності підтримки [8: 241].

Отже на даному періоді основними завданнями зовнішньої політики України було забезпечення максимально сприятливих умов для досягнення внутрішньополітичних цілей держави. Проте внутрішні і зовнішні умови для розв'язання цього завдання, основні напрямки і пріоритети зовнішньої політики обох країн зовсім не спільні. Почнемо з того, що Росія (при всіх нових відтінках її зовнішньої політики) успадкувала в основному головні напрямки і пріоритети СРСР і проголосила себе єдиним наступником. У Росії збереглися основні дипломатичні кадри, структура зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних органів, система підготовки дипломатичних кадрів. В Україні ситуація склалася інша: зразу відчувалась нестача кадрів у всіх вказаних напрямках, на основі яких проводився зо-

внiшньополiтичний курс. Встановлення України як незалежної держави, породило i iншi проблеми. Зокрема:

- як подiлити спiльне багатство, надбане працею обох народiв;
- як замкнути на базi власної суверенної економiки розiрванi господарськi зв'язки;
- якою мiрою i в яких формах суверенна полiтика повинна взаємодiяти з полiтикою Росiйської Федерацiї у зовнiшнiй сферi [9: 147].

Також пiсля розпаду СРСР Україна вiд суто формального i пiдпорядкованого учасника у зовнiшнiх справах Радянського Союзу перейшла до безпосередньої мiжнародної правосуб'єктності з усіма наслідками, що витiкають iз цього процесу. Мається на увазi створення незалежної зовнiшньої полiтики як в теорiї, так i на практицi.

Таким чином, ми бачимо, що пiсля розпаду СРСР Україна як молода держава повному заявляла про себе. Вона стала повноправним суб'єктом зовнiшньої полiтики в Європi та свiтi. Першочерговим завданням України було налагодження дружнiх та рiвноправних стосункiв iз колишнiми краiнами Радянського Союзу, а особливо з Росiйською Федерацiєю. Адже iсторичне минуле, етнiчна, мовна, культурна подiбнiсть, економiчна спорiдненiсть пiдводять двi краiни до того, що їм потрібно розробляти мiж собою дружнi рiвноправнi вiдносини, котрi б не шкодили обом краiнам, а були взаємовигiдними для них. Пошук Україною органiчного мiсця в системi мiжнародних вiдносин вiдбувається за умов зростаючого впливу європейських реалiй. Залежнiсть вiд Росiї, уповiльненiсть реформ обмежували партнерський потенцiал краiни. Тому для України є важливим якнайшвидше змiнити свiй iмiдж як одного з рiгiонiв колишнього СРСР i завоювати авторитет самостiйної європейської держави. Досягти цього можливо лише в процесi вiдродження i змiцнення власної державности, вiдтворення нацiональної економiки, утвердження громадянської iдентичности.

Список використаних джерел

1. Степанкова Т. Україна на перехiдному перiодi: Полiтико-економiчна культура. – К.: Академiя, 2002. – 297 с.
2. Базив Д. Геополитическая стратегия Украины. – К.: Аверс, 2000. – 190 с.
3. Евзеров Р. Украина с Россией вместе или врозь? – М.: Весь мир, 2000. – 158 с.
4. Бiлiблoцький М. Бодрук О. Україна та Росiя в системi мiжнародних вiдносин: стратегiчна перспектива. / Рада нацiональної безпеки України, Нацiональний iн-т проблем мiжнародної безпеки. – К.: НiПМБ, 2001. – 623 с.
5. Пирожков С. I. Українсько-Росiйськi вiдносини: економiчний аспект. – К.: Держ. п-во. "iкрархбудiнформ", 1999. – 103 с.
6. Iвченко О. Україна в системi мiжнародних вiдносин: iсторична ретроспектива та сучасний стан / Українська академiя наук нацiонального прогресу. – К.: РiЦ УАНiП, 1997. – 687 с.
7. Пiдкова I., Клименко О. Україна 1991–1996: Хронiка подiй. – Л.: Край. 2001. – 495 с.
8. Бондаренко В., Головаха Е., Фурман Д. – Украина и Россия: общества и государства. – М.: Правда человека, 1997. – 387 с.
9. Белебева I. Поразки та надiї України. – Х.: Прапор, 1996. – 366 с.

Andriy Dmytruk

PROBLEM SITUATIONS IN UKRAINIAN – RUSSIAN RELATIONS AS RESULT OF THE USSR COLLAPSE

In the article the problem situations in economic and political sphere as a result of the USSR collapse are analysed. The main principles are highlighted and the reason – consequence character is argued.

УДК 327 (477)

Вікторія Гевко

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

У статті показано політичне значення сучасних процесів розширення НАТО і ЄС та їх вплив на розвиток двосторонніх українсько-польських відносин.

На сьогоднішній день процес євроатлантичної інтеграції набуває дедалі більшого значення. Соціально-економічні й політичні перетворення в країнах Центрально-Східної Європи, розпад СРСР та Організації Варшавського Договору, поява нових незалежних держав наприкінці ХХ століття – призвели до кардинальних змін в системі міжнародних відносин та відкрили можливість для встановлення нових форм взаємодії і співробітництва країн. Зміни в системі міжнародних відносин набули характеру поступового поширення євроатлантичної сфери політичного, економічного, правового та морально-етичного впливу на Схід континенту, на субрегіон Центрально-Східної Європи, розгалуження функцій НАТО, набуття європейською інтеграцією нової якості [1: 63]. У результаті склалася нова ситуація, яка вимагає проведення для європейських держав нової політики. Вихід на перший план економічних, екологічних та інших несилових аспектів безпеки вимагають найактивнішої участі в інтеграційних процесах. У цьому зв'язку наукову цінність, пізнавальне і практичне значення має висвітлення і аналіз особливостей формування та розвитку українсько-польських взаємовідносин на тлі євроатлантичної інтеграції.

Закономірним явищем є те, що ці питання в умовах розвитку та утвердження незалежності України і Польщі та поширення євроатлантичної сфери впливу на Схід континенту все більше стають предметом дослідження багатьох українських та зарубіжних дослідників. В нових умовах розширення НАТО та Європейського Союзу з'являється чимало досліджень, присвячених українсько-польським відносинам на тлі стосунків цих держав з міжнародними політичними та економічними інститутами. Ґрунтовними в цьому плані є статті С. Павленка [2–3], де він аналізує відносини України та Польщі в контексті європейської інтеграції, розкриває значення поглиблення двосторонніх відносин, особливо після вступу Польщі до НАТО та ЄС. Автор у своїх працях прогнозує розвиток українсько-польських стосунків після вступу Польщі до ЄС. Дослідження С. Онуфрив [4] також присвячене вивченню наслідків для України вступу Польщі до Європейського Союзу. Дослідниця піднімає актуальне для України питання введення Польщею візового режиму. Проблему українсько-польських відносин на тлі європейської інтеграції розглядає у своїй статті і Я. Матійчик [5]. Автор називає пропольський напрям політики України визначальним і обґрунтовує підстави та практичні інтереси подальшого українсько-польського співробітництва. Проблему розвитку українсько-польського партнерства в контексті членства Польщі в НАТО та в ЄС аналізує у своїй розвідці Г. Зеленько [6] та ін.

Зростаюча увага і актуальність вищезазначеної проблеми приводить дослідників до необхідності вивчення досвіду Польщі для України в процесі євроатлантичної інтеграції, виокремлення закономірностей та особливостей розвитку даного процесу і участі у ньому обох держав. Розв'язанню цих завдань певною мірою покликана дана стаття, автор якої намагається об'єктивно показати особливості процесу євроатлантичної інтеграції; проаналізувати політичне значення сучасних процесів розширення НАТО та ЄС; розкрити нову якість відносин між урядом України та Республіки Польща і їх співпрацю в цьому контексті.

Для поглиблення процесу європейської інтеграції на початку 90-х років ХХ століття (1 листопада 1993 р.) на правовому фундаменті Маастрихтського договору (лютий 1992 р.) був створений Європейський Союз у складі 12 держав-членів Європейських співтовариств, кількість яких поступово збільшується у зв'язку із приєднанням нових членів [7: 279].

Із зміною міжнародної ситуації на початку 90-х років ХХ століття змінився також характер діяльності Північноатлантичного Альянсу. Докорінні зміни геополітичного становища в Європі і світі після розпаду соціалістичної співдружності та СРСР висунули перед НАТО, як перед головною структурою нової європейської системи безпеки, проблему необхідності пошуків нових форм та напрямів діяльності. Нова стратегічна концепція Альянсу, схвалена в Римі в листопаді 1991 року, передбачала значне скорочення збройних сил в Європі, більш широке використання багатонаціональних військових формувань, а також налагодження прямих і постійних контактів з постсоціалістичними країнами, для чого було створено Раду Північноатлантичного співробітництва у складі держав НАТО, Центральноєвропейських країн та так званих нових незалежних держав на території колишнього Радянського Союзу. На зустрічі глав держав та урядів Альянсу в Брюсселі у січні 1994 року було схвалено концепцію "Партнерство заради миру" (ПЗМ) з постсоціалістичними державами. Прийнято заяву про відкритість НАТО для вступу інших європейських країн [8: 23–24].

У Польщі процес приєднання до євроатлантичних політичних та економічних структур розпочався набагато раніше ніж в Україні. Ще в кінці 1991 року Польщу прийняли до Ради Європи та Північноатлантичної ради співдружності. У жовтні 1992 р. польський уряд офіційно звернувся до НАТО з декларацією про бажання Польщі вступити у цей військово-політичний блок, а в 1994р. подав офіційну заяву про вступ до ЄС. Тоді ж РП приєдналась і до програми "Партнерство заради миру". Успішно виконавши умови до країн-кандидатів, Польща з 1999 р. стала членом НАТО, а з 2004р. – ЄС.

Україна, як вважають дослідники зовнішньополітичної діяльності нашої держави, лише починаючи з середини 1990-х рр. обрала стратегічний курс на зближення з Європою. В лютому 1994 р. наша держава приєдналась до оголошеної НАТО програми "Партнерство заради миру", а влітку 1994 року між Україною та ЄС було підписано Угоду про партнерство та співробітництво. У 1995 році Україна стала членом Ради Європи, а у 1997 році підписала Угоду про особливе партнерство з НАТО. Стратегічним пріоритетом України на сьогоднішній день, є – інтеграція до європейських та євроатлантичних структур. Про прагнення України поглиблювати співробітництво з метою повномасштабної інтеграції у європейські та трансатлантичні структури свідчать документи, прийняті Україною в останні роки: "Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу", "План дій Україна – ЄС", підписаний 21 лютого 2005 р. у Брюсселі на восьмому спеціальному засіданні Ради з питань співробітництва між Україною та Європейським Союзом, рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 травня 2002р. "Про стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО)", Державна програма співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО), офіційна заява українського керівництва про наміри набуття повноцінного членства в НАТО та ЄС.

Після набуття Польщею повного членства в 1999 році в НАТО, а особливо у 2004 році – в Євросоюзі, питання євроатлантичної інтеграції України значно посилилось. У розвитку українсько-польських відносин, на нашу думку, внаслідок такої геополітичної зміни у Центрально-Східній Європі, як безпосереднє межування східного кордону Європейського Союзу з Україною, відбудуться значні зміни. Для партнерських відносин між нашими державами ці зміни матимуть ймовірно більше значення, ніж вступ Польщі до НАТО. Набуття Польщею повноправного членства в Північноатлантичному Альянсі не принесло значних змін у розвиток відносин між РП – новим членом Північноатлантичного Альянсу і Україною – країною особливим партнером НАТО, і тим більше не виник новий геополітичний бар'єр на шляху всебічного співробітництва.

Це пояснюється тим, що Україна та Польща плідно співпрацювали і надалі співпрацюють в рамках оголошеної НАТО програми "Партнерство заради миру" та є активними

членами Ради євроатлантичного партнерства (РЄАП). Українські та польські військові беруть участь у навчальних програмах в рамках програми ПЗМ. Зокрема, "Міст співпраці – 1994", "Кооперейтив спірит – 1994", "Щит миру – 96", "Широкий Степ – 97" "Хоробрий орел – 97", "Козацький степ – 98", "Козацький степ – 99" та ін. Україна та Польща, як стратегічні партнери, прагнучи брати активну участь у міжнародній політиці створили спільний миротворчий батальйон. Формування спільного українсько-польського підрозділу мало велике значення і для політики Північноатлантичного об'єднання, оскільки даний факт зміцнював зв'язки між цією організацією та Україною, завдячуючи польському посередництву. Існування такої військової одиниці заклало й принципи, на яких повинна була ґрунтуватися ширша оборонна співпраця між Україною та іншими державами НАТО в найближчій перспективі. Ефективність створення батальйону була практично доведена під час миротворчої місії в липні 2001 р. у Косово в рамках континенту КФОР. Ще одним практичним підтвердженням активної участі України та Польщі у міжнародних миротворчих і гуманітарних акціях стала спільна діяльність українських та польських військовослужбовців в гуманітарній місії по наданню допомоги в ліквідації наслідків воєнних дій в складі багатонаціональної дивізії під командуванням польських військових, яка розпочалась у вересні 2003 року в Іраку [9: 16–18].

Інша ситуація спостерігається в контексті розширення ЄС. На сьогоднішній день Польща вже є повноправним членом Європейського Союзу, а Україна навіть не набула статусу асоційованого члена. Україна та Польща знаходяться на різних стадіях економічного та демократичного розвитку. Зараз, коли РП отримала повноправне членство в ЄС, вона зобов'язана виконувати відповідні постанови, прийняті керівними органами Євросоюзу. Польща, ставши ланкою єдиного європейського економічного і політичного простору, змушена змінити спектр співробітництва з Україною за рахунок впровадження нових стандартів і вимог до експортованої Україною продукції, регулювання міграційних процесів, перегляду митного режиму та ін. Східний кордон РП став зовнішнім кордоном ЄС та у зв'язку з цим має виконувати певні функції. Ці обставини змусили польський уряд прийняти рішення про запровадження візового режиму з 1 жовтня 2003 року для громадян України та ще 13 держав, серед яких Росія, Білорусь, Румунія [4: 175].

Запровадження віз для перетину українсько-польського кордону може перетворити його на своєрідний рубіж та створити нові перепони у розвитку відносин. Крім того суттєво ускладниться процес ввезення товарів України на польські ринки, загостриться проблема конкурентоспроможності українських товарів. Експерти прогнозують суттєве зниження товарообігу між обома країнами, що негативно відіб'ється на економіці України.

Розширення ЄС та НАТО на схід фактично не залишає Україні вибору стосовно її стратегічних орієнтирів. На захід від України європейську сучасність та майбутнє визначає процес європейської інтеграції. Тому збереження і зміцнення стратегічно-партнерських відносин із Польщею, яка постійно підтримує Україну у її прагненнях, має для України виняткове значення з огляду на потребу реалізації західного вектора її зовнішньої політики. Зокрема, Польща, як член ЄС може відіграти активну посередницьку роль у діалозі між Україною та Євросоюзом, будучи в українських справах не лише найініціативнішою, а й найкомпетентнішою державою з-поміж членів ЄС. На думку дослідників, вступ до ЄС держав, з якими Україна має традиційно добрі стосунки, Польщі зокрема, та отримання ними відповідних квот у керівних органах Союзу (Рада ЄС, Європейська комісія) може сприяти просуванню українських інтересів у ЄС [3: 102]. Тим більше, що польська керівна еліта неодноразово запевняла Україну у всебічній підтримці євроінтеграційних прагнень України. Свідченням цього є і слова Президента Республіки Польща А. Квасневського про те, що: "Сьогодні нашим завданням є максимальне включення України до європейських процесів і європейських структур" [10: 190].

Республіка Польща неодноразово підтверджувала свій намір підтримати Україну у її бажанні стати асоційованим членом Євросоюзу та приєднатись до Світової Організації Торгівлі (СОТ). Про це свідчать неодноразові заяви чинного на той час Прем'єр-міністра Польщі Л. Міллера під час двосторонніх переговорів та зустрічей з українською політичною елітою. Так, коли під час візиту діючого Прем'єр-міністра України В. Януковича у січні 2003 р. український Прем'єр заявив, що: "Завдання українсько-польського співробіт-

ництва залишається незмінним – ефективна взаємодія в євроатлантичних і євроінтеграційних процесах" [11: 3]. Глава польського уряду Л. Міллер, у свою чергу, підтвердив прагнення Польщі підтримати Україну на шляху вступу до Світової Організації Торгівлі. Він запевнив, що: "В особі Польщі Україна має надійного союзника. Польща підтримує ринкову і політичну трансформацію України і готова ділитися досвідом, якщо уряд України готовий прислухатися" [11: 3].

Зміна влади в Україні внаслідок обрання Президентом України В. Ющенко наприкінці 2004 р. значно підняла її авторитет на міжнародній арені. Новообраний Президент рішуче налаштований на активізацію процесу євроатлантичної інтеграції України, який до цього часу носив лише декларативний характер, та ефективні економічні і демократичні реформи. Зараз створилася сприятлива ситуація для здобуття Україною повноправного місця в об'єднаній Європі. Послідовне розширення юрисдикції НАТО та Євросоюзу свідчить, що новий устрій має тенденцію до поширення на територію всього європейського континенту. Тому майбутнє України, в цьому контексті, в значній мірі залежатиме і від позиції Польщі стосовно цього питання, проте головним чином – від діяльності керівної еліти Української держави, внутрішньополітичних демократичних змін і економічних реформ в країні та від послідовності й наполегливості максимально адаптувати українське законодавство до законодавства ЄС.

Послідовне прагнення України до виконання критеріїв членства в ЄС, поєднане з євроінтеграційною політикою Польщі та інших Центральноєвропейських держав – членів ЄС, з якими Україна має традиційні добрі стосунки, повинно з часом принести позитивні результати.

Подальше поглиблення українсько-польської співпраці, як і тісне співробітництво України з іншими Центральноєвропейськими державами – її західними сусідами, повинно сприяти тому, щоб шенгенські кордони не еволюціонували до нових розмежувальних ліній в Європі. Поглиблення і розвиток відносин нового типу між Україною та Польщею – новим членом ЄС, вимагає здійснення великого обсягу роботи щодо визначення всього комплексу передумов, можливостей та інтересів партнерів по обидва боки нового кордону Європейського Союзу. Українському та польському керівництву в нових умовах необхідно докласти чимало зусиль для подальшого повноцінного розвитку співробітництва, важливо зуміти ефективно використати переваги розширення і, водночас, максимально зменшити його потенційно негативні наслідки.

Приєднання РП до Європейського Союзу висуває перед нашими державами завдання докласти максимум зусиль для продовження доброї традиції взаємовідносин, подальшої ефективної співпраці та поглиблення стратегічного партнерства. На сьогоднішній день створилася ситуація, яка вимагає ретельного перегляду існуючої договірно-правової бази українсько-польських стосунків. Оскільки значна частина угод, протоколів та інших документів укладалась у попередні роки в дещо відмінних від сучасності геополітичних умовах. Деякі положення або й окремі цілі двосторонніх українсько-польських документів слід переглянути з огляду на зобов'язання, які бере на себе РП як новий член ЄС та в контексті договірно-правової практики стосунків ЄС з державами, які не входять до його складу. Зараз обом державам потрібно укласти нові угоди, відповідно до вимог ЄС, зокрема, Угоду про економічне співробітництво, оскільки попередня угода, підписана у 1991 р., денонсована. Необхідно відпрацювати механізм спрощеного митного та прикордонного контролю на українсько-польському кордоні, удосконалити прикордонну інфраструктуру, відпрацювати ефективний механізм запобігання нелегальному перетину кордону осіб та контрабанди товарів та ін.

Тобто із офіційним вступом Республіки Польща в ЄС, розпочався новий етап у розвитку відносин, який потребує докласти максимум зусиль для подальшої ефективної співпраці. Тому потрібно сподіватися, що спільна партнерська діяльність України й Польщі буде й надалі підтверджувати стратегічний характер українсько-польських взаємин та сприяти подальшому поглибленню процесу євроатлантичної інтеграції. На нашу думку, Україна та Польща цілком здатні, на основі існуючої традиції добросусідства, стратегічного партнерства і спільності національно-державних євроінтеграційних інтересів сформулювати таку модель подальшого співробітництва, яка не лише не створить но-

вих завіс у Європі, а й буде сприяти її подальшому об'єднанню. Це буде предметним вкладом України та РП у забезпеченні стабільності в Європі та доповнення практичним досвідом українсько-польського інтеграційного співробітництва.

Список використаних джерел

1 Кіндрат К., Трохимчук С. Українсько-польські стосунки на зламі тисячоліть. – Львів, 2002. – 112 с. 2. Павленко С. Відносини України та Польщі в контексті європейської інтеграції. Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє // Збірник наукових праць. – Ч. II. – К., 2002. – С. 30–39. 3. Павленко С. Сучасний стан українсько – польських взаємин та перспективи співпраці РП і України в контексті майбутнього членства Польщі в ЄС. Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє // Збірник наукових праць. – Ч. II. – К., 2002. – С. 97–107. 4. Онуфрив С. Польща в ЄС: український фактор // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2002. – № 5. – С. 174–179. 5. Матійчик Я. Європейський екзамен. Українсько-польські відносини на тлі пан'європейської інтеграції // Політика і час. – 2001. – № 8. – С. 40–48. 6. Зеленько Г. Проблема українсько-польського партнерства в контексті членства Польщі в НАТО // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2002. – № 5. – С. 162–164. 7. Міжнародні відносини та зовнішня політика 1980 –2000: / Гайдуков Л., Кремень В., Губернський Л. та ін. – К.: Либідь, 2001. – 624 с. 8. Будкін В. У рамках особливого партнерства: через співробітництво з НАТО до об'єднаної Європи, ЄС// Політика і час. –1998. – № 9. – С. 23–28. 9. Гевко В. Українсько-польська співпраця в контексті взаємовідносин з НАТО // Сторінки історії. Збірник наукових праць / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. – К.: ІВЦ С 81 "Видавництво "Політехніка", Вип. 19. – С. 9–18. 10. Зеленько Г. "Невздогінна модернізація": досвід Польщі та України. – К.: "Критика" – 2003. – 216 с. 11. Україна і Польща: складові добросусідської співпраці // Урядовий кур'єр. – 2003. – 9 січня. – С. 1, 3.

Victoria Hevko

THE UKRAINIAN-POLISH RELATIONS IN THE CONTEXT OF THE EUROATLANTIC INTEGRATION

The political significance of the modern processes of the widening (expansion) NATO and E U and shier influence on the development of the bilateral Ukrainian-Polish relations is showed in the article.

РОЗДІЛ 3
ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ ТА МИСТЕЦТВА

УДК 351. 853

Олександр Петровський

**ПРО ПАМ'ЯТКООХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**

У статті висвітлюється пам'яткоохоронний аспект краєзнавчих досліджень ТНПУ імені Володимира Гнатюка.

Важливість пам'яткоохоронної справи визнана суспільством і потребує об'єднаних зусиль з боку державних, громадських, наукових інституцій, зокрема й залучення наукового потенціалу освітніх установ і закладів [1;6].

Робота з охорони історико-культурних пам'яток ґрунтується на Законах України "Про охорону культурної спадщини" (2000 р.) [5] та "Про охорону археологічної спадщини" (2004 р.) [4]. Постановами Кабінету Міністрів України затверджено низку комплексних програм, що прямо чи опосередковано стосуються збереження і використання пам'яток історії та культури. Певний правовий захист пам'яткам забезпечує внесення їх до Державного реєстру національного культурного надбання [2;3].

Пам'яткоохоронна робота передбачає не лише збереження уже існуючих, але й пошук і взяття на облік та під охорону, а також надалі вивчення нововідкритих пам'яток [6].

Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка проводить у цьому напрямку значну роботу. В університеті створено низку освітніх музеїв, працюють пошукові та проблемні групи. Історичний факультет щороку споряджає археологічну, етнографічну краєзнавчі експедиції.

Археологічна експедиція історичного факультету активно співпрацює з обласним краєзнавчим музеєм, а також з обласною комунальною інспекцією охорони пам'яток історії та культури, державним архівом Тернопільської області. Основні зусилля експедиції спрямовані на виявлення і взяття на облік нових археологічних пам'яток та укладення археологічної карти області. Упродовж кількох польових сезонів археологічні пошуки проводилися і на території Бережанського району.

Перші археологічні розвідки експедиції історичного факультету на Бережанщині відбулися ще у 1994 році. Тоді, при підтримці Бережанської станиці "Пласту" та за активної участі студентів-географів Антимиса Р., Баюрака А. було обстежено околиці с. Вільхівець і хут. Молохів. Повторне обстеження місцезнаходження пам'яток здійснене автором у 1999 – му році.

Вільхівець–1. Під час огляду схилів уроч. Замчище поблизу с. Вільхівець було виявлено залишки оборонних укріплень, вочевидь, середньовічного часу.

Молохів – 1. Багатошарова пам'ятка виявлена за допомогою пластунів поблизу хут. Молохів. На мисоподібному виступі горба, на березі струмка, було зібрано артефакти різних епох – пізнього палеоліту (визначення матеріалів проведено О. Ситником), гальштатського періоду раннього залізного віку (визначення наше – Авт.), черняхівської культури (визначення І. Герети). На жаль, культурні шари пам'ятки перевідкладені через інтенсивну та глибоку оранку поля упродовж десятків років.

Планомірні пошукові дослідження історичного факультету в Бережанському районі розпочалися у 2000-му році з обстеження території, прилеглої до рослинно – ентомологічного заповідника "Голиця" в селі Гутисько, і вивчення топоніміки села та околиць. Були обстежені урочища *Голиця, Могила, Біля Могили, Яворове, Біля Грушки, Скалки, Лазу, Кар'єр, Під лісом, За мостом, Глинка* та інші. Обстеження місцевості довкола села дозволили виявити декілька місцезнаходжень археологічного значення.

Гутисько – 1. Матеріали епохи каменю, гальштатського, та черняхівського (?) часу виявлено в ур. *Біля Могили*. На полі перед ур. *Яворове* знайдено фрагменти кружально-го посуду пізнього середньовіччя.

Гутисько – 2. На полі *Біля Грушки* зібрано артефакти, що засвідчують тут у минулому наявність гутництва (чи не звідси походить назва села Гутисько?). Культурний шар піддавався інтенсивним оранкам.

Гутисько – 3. Кілька фрагментів ліпного посуду гальштатського періоду піднято неподалік джерела у місцевості *За мостом*, що по правий бік від полотна залізниці (ділянка Гутисько – Демня). Культурний шар пам'ятки знищено під час будівництва залізниці.

Уроч. Скалки. У відшаруваннях піщаних відкладів знайдено фрагмент закам'янілої кістки викопної тварини. Обстеження поверхні та відшарувань ґрунту знахідок археологічного значення не дало.

Уроч. Лази. Територія урочища вкрита надзвичайно густим трав'янистим покривом. Тут знаходиться близько двох десятків великих і малих карстових "лійок". За розповідями місцевих мешканців, на північно–західному схилі урочища було знайдено бронзовий кельт. За його описом можна припустити, що він належав до пізнього періоду епохи бронзи.

На шляху між *уроч. Лази* та *уроч. Кар'єр* зафіксовано нагромадження плитоподібних каменів, що могли бути залишками зруйнованого дольмену. Це припущення вимагає додаткової перевірки шляхом розкопок.

На полі під дорогою, що в'ється довкола Голиці, знайдено два дрібних фрагменти пластин з темно – сірого кременю з слідами ретушування.

Таким чином, у 2000-му році в околицях села Гутисько виявлено три місцезнаходження археологічних пам'яток: Гутисько – 1, 2, 3. Знахідки в інших урочищах, хоч і дають поживу для припущень, проте їх важко перевірити внаслідок численних перевідкладень ґрунту, що сталися під впливом природних чинників та через переміщення величезних пластів ґрунту в роки I та II світових воєн.

Учасниками експедиції був оглянутий занедбаний цвинтар часів I світової війни, на якому поховані загиблі турецькі офіцери. Відновлення первісного вигляду надгробків та огорожі потребуватиме значних коштів.

У 2001-му році розвідкові маршрути пролягли від с. Гутисько до сіл Награб'я, Надорожнєв, Куряни, Підвисоке.

На південних околицях с. Куряни, поблизу джерела "*Під фігуркою*", знайдено фрагмент ножевидної пластинки з темно-сірого кременю, а також декілька грудочок і фрагментів сплавленого скла. Останні явно свідчать про існування в минулому в цій місцевості промислу по виробництву скла і, можливо, скляного посуду.

Надорожнєв – 1. На східному схилі у південно–західних околицях села Надорожнєв знайдено кілька екземплярів сірого кременю, зокрема фрагмент рублячого знаряддя неолітичного – енеолітичного часу.

Під час обстеження долини та схилів плато по правий бік залізниці, на маршруті "Гутисько – Награб'я", знайдено заготовку наконечника дротика (?) з темно-сірого кременю (епоха каменю).

Обстеження обох берегів річки Нараївка на ділянці Гутисько – Підвисоке дало наступні результати.

Демня. На правому березі, на території с. Демня поблизу кам'яної церкви знаходиться місце колишнього розташування магістрату (за розповідями місцевих жителів, часів XVII–XVIII ст.).

Підвисоке. Село розляглося переважно на правому березі річки, зокрема на схилах великого мисоподібного виступу плато. Вище села, у привершинній частині виступу, колись знаходився кар'єр, з якого видобували каміння і пісок. Поблизу нього виявлено зруйноване або ж досліджуване раніше мегалітичне поховання. У відшаруваннях знайдено два фрагменти темно – коричневого кременю та фрагмент суглоба людського кістяка.

У 2002-му році розвідкові маршрути пролягли в напрямку сіл Кути та Мечищів.

Кути – 1. Поселення гальштатського часу виявлено у північно–східних околицях с. Кути. Знайдено фрагменти крем'яних знарядь, ліпного посуду. Культурний шар дуже пошкоджений через інтенсивні оранки.

Можливо, з цим поселенням пов'язаний штучно насипаний горб правильної форми, який у минулому міг використовуватись як спостережний пункт.

Кути – 2. Курган гальштатського часу, зруйнований під впливом природних і антропогенних чинників.

З названими пам'ятками могли бути пов'язані два плитоподібних каменя невеликих розмірів, знайдені між поселенням і курганом у перевідкладеному стані. Один з каменів передано у Бережанський краєзнавчий музей.

Необхідно відзначити, що поверхня поля посічена не лише слідами глибоких борозен оранки, але й грабіжницькими ямами.

Мечишів – 1. Місцезнаходження епохи каменю на мисоподібному виступі краю плато у північно – західних околицях села Мечишів. Зруйноване під впливом природних і антропогенних чинників.

Мечишів – 2. Майстерня під відкритим небом, на якій відбувалась первинна обробка кременю, виявлена у північно – східних околицях села на березі потічка, що є допливом правої притоки річки Золота Липа.

Таким чином, завдяки пам'яткоохоронним дослідженням історичного факультету ТНПУ ім. Володимира Гнатюка, на археологічній карті Бережанського району з'явилося близько 20 нових місцезнаходжень артефактів, що належали різним епохам.

Десять з них впевнено інтерпретуються як певний вид археологічних пам'яток.

Окрім згадуваних вище пам'яток археології, експедицією університету зафіксовані місця, де встановлено "фігури", а також "Пам'ятний хрест" на місці загибелі українських партизанів.

Матеріали експедицій зберігаються у фондах археологічно-краєзнавчого музею історичного факультету. Вони використовуються у навчальному процесі та з метою підготовки курсових і дипломних робіт.

Список використаних джерел:

1. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. Ч. 1. / Ред. кол. Тронько П. Т., Горбик В. О., Піскова В. М.; відп. ред. Горбик В. О., Піскова В. М. – К.: Ін-т історії НАН України, 1999. – 274 с.
2. Державний реєстр національного культурного надбання: [пам'ятки архітектури, культові споруди] // Пам'ятки України: історія та культура. – 1999. – № 2–3.
3. Державний реєстр національного культурного надбання: (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології) // Пам'ятки України: історія та культура. – 2000. – № 2.
4. Закон України "Про охорону археологічної спадщини" (№ 1626–IV. 18.03.2004 р.) // Голос України. – 2004. – № 78 (3328). – 27 квітня. – С. 10–11.
5. Закон України "Про охорону культурної спадщини" (№ 1805–III. 8.06.2000 р.) // Бюлетень українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – К., 2000. – С. 4–32.
6. Історико-культурна спадщина: проблеми дослідження та збереження. – К., 1998.

Olexander Petrovskiy

SOME ASPECTS OF WORK OF THE TNPУ NAME OF VLADIMYR GNATYUK ON RESEARCH OF CULTURAL LEGACY

About some aspects of work of the TNPУ name V. Gnatyuk in the field of research and saving a cultural legacy.

УДК 1302

Михайло Ревуцький, Аліна Ревуцька

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ РАКУРС АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМАТИКИ МУЗИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглядається проблематика музичної діяльності в історико-культурологічному аспекті.

В системі аналізу соціодинаміки культури важливе значення мають багато дисциплін: соціологія, історія, антропологія, мистецтвознавство, мовознавство.

Кожна з вказаних дисциплін вивчає не лише власні соціально-психологічні закономірності, але й має значення для вирішення науково-практичних завдань дослідження культури.

Пізнання культури фіксується на якісно-визначених її сторонах і характеристиках – діяльнісно-ціннісних, якщо, наприклад, йде мова про культуру людства, соціально-історичних, якщо предмет аналізу – культура певного історичного періоду, наприклад, "культура Просвітництва", антропологічних, якщо досліджуються порівняльні особливості суспільного становлення людських звичаїв і традицій, диференціально-психологічних, якщо мова йде про культуру конкретної людини, і нарешті, художніх чи музичних, коли мова йде про художню культуру чи культуру музичну [1: 4]

При калейдоскопічності моделей суб'єктивності культури нашого часу вирішити проблему спадковості розвитку культури як процесу неможливо без діалогічної організації дослідника, [2: 5] коли той знаходиться одночасно і в середині і поза епохою, що його породила.

Ситуація міжкультурного спілкування, репрезентація явищ однієї культури представнику іншої культури, функціонування і розвиток самої культури в рамках людської цивілізації можливо лише на основі розуміння культури, її змісту. Проблема розуміння є однією з актуальних міждисциплінарних проблем.

Завдяки ускладненню та інтенсивному розвитку соціального життя нині вступають в діалог культури, які раніше були відособленими і володіли в силу цього різними змістовними структурами.

В умовах сучасного інформаційного зрушення та інформаційного потоку, багато людей залишаються мало залученими до власної локальної культури, до культурних цінностей минулого. Існує також значне розходження між якістю сучасного культурного середовища, його мобільністю та мінливістю і повільним формуванням навичок орієнтації в ньому. Внаслідок чого існує значний розрив між рівнем професіоналів і широким загалом непрофесіоналів [2: 6]. Останніми є ті люди, що погано знають і розуміють своє культурне оточення, що не звикли використовувати його складні елементи. В такому випадку вони виражають своє невдоволення цією складністю і часто закликають заборонити те чого вони не розуміють.

Сучасні демократичні перетворення в нашій країні, безперечно, збільшили кількість перепон для розуміння як на рівні конкретно-історичної ситуації, так і на рівні локальних соціокультурних ситуацій, що вимагає пошуків способів і шляхів вирішення загально значимих і особистих проблем.

Безперечно, проблема розуміння знаходиться також в епіцентрі уваги мистецтвознавства та естетики завдяки комплексному вивченню процесів творчості і сприйняття. Мистецтво, що у всі часи було своєрідним "дзеркалом" культури як цілого в єдності і взаємозв'язку всіх її компонентів, в наші дні виступає справжнім "кодом" глобальної загальнолюдської культури, з одного боку, і кожної конкретної субкультури, з іншого.

Жодна з інших сфер діяльності не може забезпечити такого прямого і доступного шляху до змісту будь-якої культури і до серця кожної людини, як мистецтво.

Важко переоцінити роль мистецтва в діалозі культур, в процесі їх зближення, відродження і самовизначення, регіоналізації. Незважаючи на величезну актуальність мистецтва, зокрема музичного мистецтва, в справі розвитку людської культури, на жаль, ще зовсім мало фундаментальних досліджень, присвячених вивченню історико-культурологічних механізмів художньої діяльності.

Історико-культурологічний аспект є вимогою сучасної методології дослідження, зокрема аналізу в цьому контексті закономірностей діяльності, творчих установок і мислення композиторів.

Композитор, як і кожен творець гостро реагує на соціальні явища дійсності, що хвилюють сучасників та відображає їх в музичній картині світу. Музична картина світу, як і художня картина світу в цілому, соціально опосередкована [3: 16]. Ця соціальна опосередкованість проявляється вже у виборі об'єкта відображення. Історія свідчить про те, що композитор не завжди вільний у виборі об'єкта [4: 143]. Так, на ранніх етапах розвитку музичного мистецтва, в епоху античності і середньовіччя композитор був мало самостійним по відношенню до предмету своєї творчості. Музика розглядалася в той час лише як засіб відображення законів ідеалізованого космосу або як канал передачі певних ідей. Космос як всеохоплююча категорія включала і людину, і оточуючу її дійсність, і мистецтво. Музика, на думку Піфагора, існує у всьому, і її лише потрібно почути.

Церковна музика в епоху середньовіччя була орієнтована на вище духовне начало, культ, слово боже. Космологічний пантеїзм і теологічний антропоморфізм обумовлювали жорстку залежність творців від соціально-заданих художніх норм.

В 17–19 століттях, коли музика виділяється з синкретичної єдності мистецтв, на зміну безпристрасному відображенню безособової об'єктивної чи суб'єктивної дійсності (космосу чи вищого духовного начала) прийшло прагнення до індивідуалізованого емоційно пристрасного відображення внутрішнього світу людини. Процес "олюднення" музики, що розпочався в епоху Відродження, призвів до того, що центром музичної картини світу стає людина, її переживання, почуття, її відношення з оточуючою дійсністю. Саме в цей період сформувалося уявлення про музику, як виді творчої діяльності людини.

Чим більш об'єктивованим і індивідуалізованим є світовідчуття композитора, тим більше це позначається на соціальній значимості вибраного об'єкту творчого відображення.

Народність, демократичність, художня правда, стали естетичними принципами реалістичної музичної естетики, що живляться соціально-ціннісними світоглядними установками і почуттями композитора. Саме соціальні почуття та їх індивідуальний особистісний зміст який втілюється у світовідчутті художника, є головними детермінантами творчості.

Світогляд має вирішальну роль не тільки в формуванні творчих установок, але й визначає рух думки композитора в пошуках засобів музичної виразності, детермінує його вибіркоче відношення до музично-естетичної проблематики і домінуючої системи музичного мислення.

Остання ж створює своєрідний музичний "фільтр переваг" [2: 162], також впливаючи на вибір об'єктів музичного відображення.

Система музичного мислення, так само як і світоглядні установки композитора, соціально детермінована. Загально визнаним є положення Б. В. Асаф'єва про інтонації як комплексі характерних прикмет музики епохи [5]. Інтонаційний словник епохи як продукт суспільного інтонаційного відбору є живильним середовищем творчості композитора, тезаурусом його музичної пам'яті. Користуючись цим словником, композитор, з одного боку, застосовує традиційні, лексичні і синтаксичні рівні музичної мови, що історично склалися, з іншого боку, по-новаторському їх перетворює, змінює, розвиває мовні норми.

В епоху античності і середньовіччя композитор був повністю під владою інтонаційного словника епохи. В музиці строгого стилю індивідуальний тематизм також не сформувався.

Посилення ролі індивідуалізованого інтонаційного відбору пов'язане, на думку більшості музикознавців, з переходом від поліфонії до гомофонії. Індивідуалізація мелодійного начала, безперечно, обумовлена виділенням мелодії в одночасному русі ліній. Така індивідуалізація досягає висот в музиці XVII–XVIII століть, коли панування принципу

централізуючої єдності призвело до відособлення музики в якості самостійного виду мистецтва.

Справжньою революцією в інтонаційному відборі другого рівня стало народження в XVIII столітті опери, з появою якої мелодія в співі-диханні стала самостійним мистецтвом-відображенням. Оперний музичний тематизм створив основу для нових реформ як в сфері інтонаційній, так і в сфері формотворення. Але індивідуалізм стилю бароко, розвинутий до шаблонів і стандартів вокальної типізації, призвів до кризи музичного мислення (яскравим прикладом можуть бути опери Генделя).

На відміну від скачка в музичному мисленні епохи бароко перехід до класичного стилю здійснювався поступово. Музика Моцарта була підготована реформою Глюка, пошуками Баха, Гайдна, італійською комедійною оперою. Музичне мислення Моцарта дало для музики контрастну поліфонію індивідуалізованих музичних образів, що була блискуче розвинута в різних напрямках Бетховеном (від яскравих індивідуалізованих речитативів до монументальних симфонічних полотен). Творчість Бетховена надовго визначила шляхи розвитку музичного мистецтва.

Постійності принципів інтонування класицизму романтичний стиль протиставив найширшу свободу інтонаційної виразності з діалектикою інтонаційних взаємоперетворень, рухливою відносністю, індивідуалізацією "загальних форм руху" [6: 355].

Ця інтонаційна свобода отримала яскравий розвиток і утвердження в реалістичній музиці. Хорова культура Київської Русі, народної пісні стала інтонаційною основою для революції в реалістичному стилі російської і української музики (в творчості Глінки, Мусоргського, Лисенка).

Нарешті індивідуальний інтонаційний відбір в музиці 20 ст. [7] перевершив всі очікування: мелодика сучасної, стилістично суперечливої музики формується і фольклорною образністю (Б. Барток, Г. Свиридов, Р. Щедрін), і свободою безмежного використання арсеналу сучасної техніки (П. Хіндеміт, С. Стравінський, К. Пендерецький), і глибоко пристрасною зображальністю по відношенню до засобів відображення образів великої соціальної значимості (Д. Шостакович, Т. Хренніков та ін.). Мистецтво в 20 ст. досить яскраво підтвердило ідею прогресу, в культурі настала епоха таких творчих напрямків як "модернізм", пізніше "авангардизм", виникла множинна поляризація та розвиток численних крайнощів. В якості неминучого заперечення попереднього історичного етапу проступає антиромантизм, що понизив цінність естетики почуттів і переживань, помітно знизилася роль любовно-ліричних емоцій в мистецтві. Лише в кінці 20 століття стало відчутним розчарування в ідеї прогресу, що породило в ряді композиторських шкіл індиферентність до проблеми старого і нового, "Крах гуманізму" (О. Блок) усвідомлений у вищому прошарку культури, обумовив значне перенесення емоційно-позитивної області в нові, породженні 20 століттям субкультури – джаз, масову пісню, естраду, а пізніше – поп- і рок-музику. Характерним для 20 століття став плюралізм субкультур. В музикальному мистецтві два крайні пласти отримали назву E-Musik і U-Musik – emste (серйозна), erhabene (піднесена) музика; U-Musik – Unterhaltungs – (розважальна), untested (нижча) музика. Проміжний прошарок між ними, – це "третій пласт" або "третья культура" [6: 401].

Множинність художньо-змістових протилежностей і поляризацій в E-Musik 20 століття безпрецедентні в історії музичної культури: політизоване – естетичне, гіперемоційне – аемоційне; широкий ліризм – машинний урбанізм, витонченість – варварство, натуралістичне – прекрасне, релігійна віра – скепсис, гротеск; есхатологічні очікування – мужність і надія, символи – технологічні розрахунки, над складність – неопрIMITIVІзм, моно стилістика – полі стилістика і т. д.

Такими ж полярними є і основні художні течії 20 ст.: експресіонізм і "музичний фовізм" – неокласицизм, фольклоризм, "нова простота". В Стравінського і Бартока – "музичний фовізм", тобто експресія музичних фарб і ритму (по аналогії з французьким живописом), неокласицизм і фольклоризм. У Шенберга, Берга – течії австро-німецького експресіонізму, поєднання політизованого і чисто естетичного, словарних підтекстів і структурних розрахунків, музичної драми і абсолютної музики, крім того у Берга – бридке і натуралістичне (хропіння солдатів, секс-елементи і передсмертні крики героїнь). У Веберна підвищена виразність звуків, піднесені образи (зірки, небо, високогір'я) – і всеохопна

раціональність (структурованість форм, канонів, серій). У Хіндемита – неокласика, не-обароко, високі музичні традиції, ідея "гармонії світу", а поряд з цим – анти романтизм (наприклад, пародії на Вагнера), антиестетизм коли краса звуків є справою другорядною та ідея "музики побуту". Шостакович – як своєрідний "російський експресіоніст", а також і неокласик; він художник-громадянин, схильний до політичних тем в музиці, поєднав скепсис і гротеск з мужністю, співчуттям і катарсисом. Отже, як бачимо, множинність художньо-змістових поляризацій відобразилася в плюралізмі симфонічних концепцій, що набувають змісту аналогічному філософським і культурологічним концепціям, а це в свою чергу відкриває шлях до необмеженої багатоманітності симфонічних задумів 20 століття.

В ситуації розділеності музичної культури на множинність субкультур, характерній всьому 20 століттю, основна тенденція розвитку E-Musik в другій половині століття полягала у багатоманітності її "розгерметизації" [6: 445]: в концертний зал проникли елементи театру, інколи ритуального дійства, слухачі стали залучатися до ходу виконання творів, традиційні інструменти почали доповнюватися технічними засобами (магнітний запис, динаміки), завдяки глобальному характеру культури тісніше наблизилися світові регіони, полістилістика здійснила тотальний синтез сучасного та історичного, стала стиратися грань між творчістю композитора і виконавцем, музична мова стала поліпараметровою. В межах одного композиторського стилю могли суміщатися авангардизм і ретро, математично розрахований конструктивізм та інтуїтивізм. На противагу переускладненості мови авангардизму виник нарощне примітивізований "мінімалізм". Важливу галузь творчості складає електронна музика.

Показником "розгерметизації" концертної естради стала поява "інструментального театру". З технічних засобів магнітофонні записи стають композиційним елементом (приклад чоловічого хору в балеті "Ярославна" Тищенко).

Колористику європейського авангарду збагатило проникнення східних і взагалі неєвропейських елементів культури. Так Штокгаузен, не приймаючи традиційно європейської драматургії пар-антитех, звертається до східної ідеї "єдиного дао". Булез бачить шанс східної музики на Заході у відмові від повної завершеності твору.

В музичній мові другої половини 20 століття на перший план виходить розвиток тих елементів, які раніше належали творчості виконавців: артикуляція і способи звуковідтворення. З'явилися партитури з одних лише виконавських вказівок, словесні і графічні партитури, що дають режисерський план твору, а звуковисотність, ритм, темп, інколи і вибір інструментів довірено творчості виконавця.

Знання закономірностей створення музичних творів, особливостей творчої діяльності композиторів може допомогти музикознавцям правильно і глибоко аналізувати ідейно-змістовні і технологічні особливості музики, семантичні можливості музичної мови, як специфічного продукту людського мислення.

Особливо важливим дослідження особливостей мислення композитора є для музичної педагогіки, яка вивчає шляхи і способи виховання майбутніх композиторів.

Дослідження культурологічних механізмів художнього сприйняття і творчості – означає проникнути в соціальну технологію внутрішніх взаємозв'язків і взаємозалежностей, вияснити структурні складові того чи іншого способу культурно-детермінованої перцептивної і творчої діяльності, закономірностей її динаміки.

Список використаних джерел

1. Арнольд А. И. Введение в культурологию. М., 1993.
2. Бочкарев Л. Л. Психология музыкальной деятельности. М., 1997.
3. Художественное творчество. Л., 1982.
4. Котляревский И. А. Музыкально-теоретические системы европейского искусствоведения. К., 1983.
5. Асафьев Б. В. Музыкальная форма как процесс. Л., 1971.
6. Холопова В. Н. Формы музыкальных произведений. СПб., 1999.
7. Во А. Классическая музыка. Новое восприятие. М., 1997.

Mihail Revutskij, Alina Revutska

**HISTORICAL AND CULTURAL ASPECTS OF PROBLEMATIC ANALYZE OF
MUSIC ACTIVITY**

The article deals with the problems of music activities in the historic and cultural aspects.

РОЗДІЛ 4

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ І МЕ-
ТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ**

УДК 930. 2

Олег Полянський

ВСТУП ДО МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРІЇ

У статті розглядаються концептуальні проблеми методології історичної науки.

Питання про те, що таке "історія" вже в давнину усвідомлювалося як розповідь про те, що вже відбулося, тобто розповіді про минулі події важливі для долі держав і народів, а також біографічний жанр про видатні особистості. Пізніше появилось багато визначень, трактувань, навіть афоризмів, які, здебільшого, з діаметрально протилежних позицій розглядають це справді непросте поняття. Але від поліваріантності таких підходів зовсім не зменшується інтерес до історії.

Свого часу М. Чернишевський наголошував, що можна не знати, не відчувати потягу до вивчення математики, грецької та латинської мов, хімії, можна не знати тисячі наук, а все-таки бути освіченою людиною. Але не любити історію може тільки невіглас [1: 3]. Зрештою, ще грецький історик Полібій (III–II ст. до н. е.) писав: "Наука історії є потрібною: по-перше, це заняття з писемними документами і укладання матеріалу, здобутого з них; по-друге, топографія, вигляд міст і місцевостей, опис рік і портів..., по-третє, політичні проблеми... Особливою галуззю історії є передусім встановлення – які слова вжито в дійсності, а потім пізнання, як це відбулося і чому певна політика або дії вдалися чи ні" [2: 26]. Історія на його думку, повинна дати допитливим невмирущі уроки і настанови правдивим записом діянь і промов.

Отже, що таке історія? Опис минулого? Хронологія подій? Концепції дослідників про становлення, розвиток і занепад людських спільнот? А може це розповіді про діяння видатних особистостей, народних мас чи державних утворень? Яке співвідношення між політикою, економікою та культурою? Які механізми їх взаємодії? Для чого вивчають історію? Яке місце посідає вона в системі інших наук, в суспільній свідомості? Що таке історична пам'ять й історична свідомість, історична гіпотеза й історична концепція? Наскільки достовірними є історичні знання? Чим історична наука відрізняється від історичних знань? Яке співвідношення між випадковістю, неминучістю і необхідністю в історії? Чому історичні знання відіграють важливу роль у формуванні національної свідомості?

Власне метою даної статті є спроба дати, хоча б, часткові відповіді на ці складні запитання. Звичайно, що у різні епохи відповіді на них були різними, але більшість зводилася до положення, що історія є засобом пізнання і розуміння реального світу, який існує в часі і просторі. Тобто історія – це своєрідний місток над рікою часу, який поєднує минуле-сучасне-майбутнє.

Тому інтерес до історії існував завжди. Численні любителі старожитностей інтенсивно шукали матеріальні і духовні джерела попередніх епох, щоб спробувати відтворити перебіг і суть подій, згодом пояснити їх причини, послідовність і наслідки. Це був складний і тривалий процес нагромадження історичних знань, їх осмислення, аналіз й далі – різні форми викладу цих знань (саги, хроніки, аннали, літописи і т. д.), які на певному етапі переросли в історичну науку.

Сучасна історична наука дає таке тлумачення дефініції: "Історія (від грец. historia – оповідь про минулі події, про те, що пізнано) – наука, яка вивчає розвиток окремих держав і народів, а також людства в цілому в усій його конкретності й різноманітності, яке пізнається з метою розуміння його минулого, сучасного стану і перспектив у майбутньому. Внутрішньою основою історичної науки є накопичення фактів, їх систематизація і вивчення взаємозв'язків. Історична наука повинна зрозуміти і пояснити описувані факти. На підставі аналізу їх у сукупності вона з'ясовує сутність специфічних законів розвитку сус-

пільства, особливості історичного процесу окремих країн і народів порівняно з іншими" [3: 178–179].

В історичній науці важливу роль відіграють історичні знання, історична пам'ять та історична свідомість. У своїй еволюції історичні знання пройшли шлях, що обчислюється сотнями тисяч років – від найпримітивніших уявлень та міфів, легенд і переказів – до наукових знань, від суто описового, хронікально-літописного фіксування подій до наукового узагальнення, аналізу і створення синтетичної картини минулого. Таким чином, історичні знання сприяють формуванню історичної пам'яті, тобто здатності людської свідомості відтворювати минуле. Історична пам'ять успадковує минулий досвід й існує у вигляді історичної свідомості народу, яка може проявлятися на різних рівнях – міфологічному та науковому. Отже, на певному етапі розвитку суспільства, з одного боку, й розвитку історичних знань, з другого, виникає історична наука. В різні періоди свого розвитку вона розв'язувала різні завдання – від найпростіших описових, до аналізу сутності специфічних законів розвитку суспільства, особливостей історичного процесу окремих країн, народів та регіонів.

Необхідною умовою об'єктивного вивчення явищ і фактів суспільного життя є принцип історизму, тобто намагання з'ясувати визначальні тенденції історичного процесу, головні етапи його розвитку, зв'язки між ними, спроби розглянути кінцевий результат. Фактично, історизм – це світоглядний і методологічний принцип, вихідна засада історичного пізнання. В той же час, поняття історизму є багатозначним і включає в себе різні світогляди і методології. Якщо християнський світогляд виходить з наявності двох історій – сакральної і мирської, то т. зв. просвітницький вбачав вартою уваги лише реальну історію людських діянь. Звідси випливала така вимога історизму: історія має розглядатись як різновид історичних процесів з властивими йому детермінаціями, закономірностями і тенденціями, які досягаються науковими засобами в межах історичних дисциплін.

Із згаданих вище світоглядів (християнського, чи ширше – релігійного та просвітницького), бере початок ідеалістичне і матеріалістичне розуміння історії. Ідеалістичне трактування історії визначальною мірою ґрунтується на ідеях, вірі, волі, прагненнях, теоріях, зрештою свідомості людей, тоді як матеріалістичне – базується на визнанні вирішальної ролі суспільного матеріального виробництва і розглядає історію як прогресивний природно-історичний процес зміни конкретно-історичних типів суспільства, які, за визначенням К. Маркса та Ф. Енгельса, називаються суспільно-економічними формаціями: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична та комуністична. Матеріалістичне розуміння історії та заснований на ньому т. зв. формаційний підхід до історії, хоча й мали та мають своїх прихильників, проте виявилися не завжди підтвердженими реаліями історичного процесу в просторі і часі.

На відміну від матеріалістичного, ідеалістичне розуміння історії характеризується значно тривалішим часом існування (від Стародавнього світу до наших днів) й ширшим діапазоном застосування. Сформульоване ще св. Августином, воно трансформуючись і адаптуючись, дійшло до нашого часу й відіграє роль світоглядно-методологічного підґрунтя низки сучасних гуманітарних, соціальних, соціологічних, історичних, філософських і релігійних напрямків і шкіл, вчень, теорій та концепцій. В основі ідеалістичного розуміння історії лежать духовні чинники – релігійні, моральні, філософські, правові, на базі яких ґрунтується теологічне тлумачення історії. Суть його полягає в тому, якщо світ є свідомо створеним вищою силою, то це відбулося заради певної мети, досягнення якої й має бути кінцем світу. Тобто світ має початок (акт творіння), історію (перебіг подій – в розумінні драматичних взаємин Бога з людьми) і фінал (кінець світу).

Розмірковуючи над теологічними перспективами пізнання історії, зокрема проблемою християнства і смислу історії, французький філософ Поль Рікер ставить сакраментальне запитання: чи та історія, яка відбувалася і яка має стосунок до фаху історика, може бути пізнана з погляду істини, згідно з рекомендаціями та правилами об'єктивної думки, застосовуваної в науках? Проаналізувавши проблеми об'єктивності і суб'єктивності в історії, зазначивши, що істина в пізнанні історії, з одного боку, й історичній діяльності, з другого, він зазначає, що є кілька рівнів прочитання історії, а отже, є також, ймовірно, кілька різнопланових відповідей на запитання про смисл історії.

"Для християнина, пише він, саме віра у всемогутність Бога домінує над усім його баченням історії; якщо Бог є володарем над індивідуальними душами, то він є володарем і над історією; цю історію, непевну, велику й обтяжену відчуттям провини, Бог обертає до себе" [4: 100]. Отже, християнин, продовжує П. Рікер, це людина, яка живе в неоднозначності світської історії, але з дорогоцінним скарбом історії священної, смисл якої вона сприймає. Християнським смислом історії є надія, що світська історія також утворює частину смислу, сформованого історією священною, і що, зрештою, існує лише одна історія, що вся історія в кінцевому підсумку, є священною. Християнин – це людина, для якої неоднозначність історії, небезпеки історії не є джерелом страху та безнадії. Християнська надія є також надією для історії.

"Виходячи з цієї віри, наголошує П. Рікер, вирушаймо назустріч життю! Я вірю, що там завжди знайдеться якесь діло, завжди треба буде виконати якесь завдання, а отже, й завжди будуть можливості вхопити свій шанс" [4: 102].

Важливою проблемою є визначення предмета та об'єкта історичної науки. Предметом історичної науки є вивчення провідних тенденцій й закономірностей історичного розвитку суспільства в усіх виявах, аспектах, в хронологічній послідовності від найдавніших часів до наших днів. Так, предметом історії України є провідні тенденції етногенезу українського народу, його діяльності в усіх сферах суспільного, державно-політичного, соціально-економічного й духовного життя на всіх етапах його історичного розвитку. Об'єктом історичної науки є історична дійсність, процес, події, явища історичного розвитку, його дійові особи.

У процесі розвитку в історичній науці відбулася спеціалізація її окремих частин на всесвітню історію, історію окремих регіонів та країн, а також на політичну, економічну, військову історії, історію науки. Ще дві групи галузей історичної науки становлять спеціальні та допоміжні історичні дисципліни. На нашу думку, до спеціальних історичних дисциплін належать: джерелознавство, історіографія, археологія та етнологія (етнографія). А до допоміжних: палеографія, сфрагістика, геральдика, нумізматики, боністика, хронологія, метрологія, топоніміка, ономастика, історична картографія, історична бібліографія, археографія, генсалогія, кодикологія, папірологія, текстологія, епіграфіка, мемуаристика, фалеристика та ін. Кожна з цих дисциплін має свій предмет, методіку й методологію дослідження і сприяє всебічному та об'єктивному історичному аналізу.

Роздумуючи над концептуальними проблемами історичної науки не можна не порушити питання про достовірність історичного знання, тобто його обґрунтованість, доказовість, безперечність. При цьому варто зауважити, що достовірність не тотожна істині, як іноді вважають, а є лише її виявом.

Проблеми достовірності історичної науки завжди привертала й привертають увагу, як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Так, Н. Яковенко зазначає, що кілька професійно підготовлених, чесних вчених на підставі одних і тих самих фактів можуть написати зовсім різні історії. "Адже, звертаючись до минулого, пише вона, дослідник має справу не з фізично існуючим предметом дослідження, а з конструктом власної уяви. Тому нам ніколи не дано пізнати, якою історія була насправді... Історик завжди залишається дитям своєї доби, тож і в минулому опукло бачить тільки те, що здається "цікавим", "важливим" чи "потрібним" його сучасникам, а в поясненні подій відштовхується від властивих своїй епосі уявлень про історичний процес" [5: 3].

Ці роздуми Н. Яковенко співзвучні з методологічними установками відомих зарубіжних дослідників. Зокрема Карл Поппер – автор відомої праці "Відкрите суспільство та його вороги" підкреслює: "В історії, так само як і в науці, ми не можемо уникнути певної точки зору, а віра в те, що ми таки спроможні це зробити, обов'язково веде до самообману і відсутності критичного погляду" [6: 283].

Американський вчений Пітер Берк теж наголошує: "За традиційною парадигмою, історія об'єктивна. Завдання історика – дати читачеві "факти" або, за відомим висловом Ранке, написати "як це було насправді"... Сьогодні цей ідеал загально вважається нереалістичним. Хоч би як рішуче ми прагнули уникнути упереджень, пов'язаних з кольором шкіри, віросповіданням, класом чи статтю, нам не уникнути розуміння минулого під пев-

ним кутом зору... Наш розум не відбиває реальності безпосередньо; ми сприймаємо світ крізь мереживо звичаїв, схем і стереотипів" [7: 13–14].

В історичному дослідженні достовірними, здебільшого вважають події та судження, які емпірично підтверджені писемними джерелами, пам'ятками матеріальної культури, даними археології. В той же час, потрібно зазначити, що пошук історичної істини ускладнюється рядом обставин, зокрема неповнотою інформації про минуле, неможливістю експериментально-практичного відтворення подій давнини, а також тісним взаємозв'язком історичного пізнання з ідеологією.

В контексті порушуваних проблем цікавими є судження відомого вченого Омеляна Пріцака, який звертає увагу, що оскільки історик не може відтворити минуле, ні "повторити досвіду", ні "оживити минулого", то мусить проводити свій аналітичний експеримент у ширшому теоретичному аспекті. Основою правильного розуміння будь-якого "історичного експерименту" є всебічне вивчення функцій вибраних "історичних фактів", які є складовою загальної системи, а не вивчення історичних фактів як таких. Завданням історика є пізнання системи і відшукування спільного знаменника для всіх фактів. "Історія, пише він, це міряна лінеарним часом об'єктивна візія минулого свідомих себе і документуючих свій досвід на письмі людських спільностей (а не поодиноких людей)... Історія не може фізично відтворити минулу дійсність..., вона досліджує функцію історичних фактів. Історичний факт – найменша самостійна одиниця, що абстрагується на базі аналізу джерел як одноразовий суспільний факт... пов'язаний своїми пучками із попередніми і пізнішими фактами у структурі закінчених циклів" [8: 25–26].

В цьому плані вартими уваги є питання про історичну гіпотезу та історичну концепцію. Історична гіпотеза, як форма наукового історичного пізнання, спрямована на раціональну організацію історичного дослідження, яку слід підтвердити або спростувати. Тому історична гіпотеза, з одного боку, стимулює розширення джерельної бази дослідження, а з другого – спонукає до поглиблення теоретичних аспектів історичного пізнання, що супроводжується пошуком нових концептуально-доказових конструкцій і розвитком понятійно-категоріального апарату.

Історична концепція створюється на основі історичної гіпотези і являється головним задумом, провідною ідеєю дослідження, за допомогою якої обґрунтовується вибір об'єкта і предмета дослідження, здійснюється формулювання проблеми, аргументація принципів понять, які в сукупності творять чітку схему, своєрідний каркас історичного дослідження.

З історичною концепцією та її достовірністю тісно пов'язані питання про випадковість, неминучість і необхідність в історії. Постановка цих питань вимагає визнання дії людського фактора в історії, на відміну від теологічного її трактування. Звичайно, історична наука не визнає умовностей. Як пише К. Бондаренко: "Вона не оперує категоріями "що було би, якби...". Історики розуміють, що час неможливо повернути назад і неможливо виправити ті помилки, які колись кимось були допущені. Історики можуть говорити про втрачені можливості, можуть апелювати до "фактора особистості" чи "фактора випадку". А між тим вони дають зрозуміти: ось вам доконаний факт, ось вам така схема розвитку подій, в кращому випадку – ось вам пояснення дій тієї чи іншої особи – чому вона в той чи інший проміжок часу діяла так, а не інакше" [9: 5].

В такому ж плані про історію розмірковує Я. Грицак, який зазначає, що "розгляд кожного тривалого періоду української історії варто завершувати не крапкою, а великим знаком питання" [10: 22]. І далі: "Історик, пропонуючи свою точку зору, мав би чесно признатися: будьте обережні, бо я пояснюю вам лише від і до" [11: 20].

Тобто, мова знову ж таки йде про об'єктивність і суб'єктивність в історії. Надзвичайно цікаву інтерпретацію цих понять дає П. Рікер, який зазначає, що об'єктивним є те, що опрацьоване, впорядковане, осмислене завдяки застосуванню методичної думки, а отже, й доступне внаслідок цього, для зрозуміння. Існує стільки рівнів об'єктивності, скільки існує видів методичної поведінки. "Ми чекаємо від історика, пише він, певної якості суб'єктивності, не просто будь-якої суб'єктивності, а суб'єктивності, яка б точно відповідала тій об'єктивності, що пасує історії... Тобто ми передчуваємо, що існує добра й погана суб'єктивність, і ми сподіваємося, що застосування фахових здібностей історика

дасть змогу провести лінію розділу між доброю суб'єктивністю і поганою... Отаким буде наш шлях: від об'єктивності історії до суб'єктивності історика" [4: 29].

Суттєво важливими є роздуми вченого над методикою й методологією використання істориком документів. Він зазначає, що особливості реконструкції історичних подій на основі документів, полягають в тому, що документ, фактично примушують відповідати на поставлені істориком запитання. "Документ не був документом доти, доки історик не подумав поставити йому якесь запитання, й таким чином історик формулює твердження... маючи за собою документ і виходячи зі своїх спостережень, тим самим він формує історичні факти" [4: 30–31].

Об'єктивність історії, на його думку, полягає в бажанні опрацювати значення фактів, піднявши його на рівень історичного розуміння. Історія, створювана працею історика, розглядає, аналізує та пов'язує між собою лише важливі події. Саме тут вступає в дію суб'єктивність історика, який творить інтерпретаційні схеми, добирає документи, формулює проблеми. Тобто "історик іде до людей минулого зі своїм власним людським досвідом. Момент, де суб'єктивність історика набуває особливо опуклої рельєфності, це той момент, коли, над будь-якою критичною хронологією, історик поновлює життєві цінності людей минулого". В той же час, П. Рікер акцентує що "об'єктивність історії оголює суб'єктивність самої історії, а не лише суб'єктивність історика" [4: 37].

Але, при всій різноманітності методологічних підходів, український історик, образно кажучи, має дивитися на українську історію українськими очима, бо, як писав І. Франко: "Все, що йде поза рами нації, це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді б прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або ж хворобливий сентименталізм фантастів, що раді б широкими "вселюдськими" фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації" [12: 79].

Як зазначають дослідники український конкретно-історичний матеріал доводить існування тісного зв'язку між науковим феноменом – історичною думкою та суспільним феноменом – національною свідомістю спільноти. Тобто нації в процесі свого становлення, в той чи інший спосіб, спиралися на національну історичну парадигму розуміння власного минулого, яка несла у собі потужний інтеграційний потенціал [13: 402].

Аналізуючи проблеми української історичної науки слід мати на увазі, що вона є багатовимірним феноменом, який тісно пов'язаний з такими особливостями українського історичного процесу, як відсутність державної тяглості, двоїстий характер національної свідомості, зокрема еліти. Визначальний вплив на становище історичної науки в Україні мали тривала бездержавність українського народу, з одного боку, й процеси культурно-національного відродження, з другого. Адже, загарбання українських земель і їх розчленування іноземними державами в XIV–XVI, XVII, XVIII, XX століттях, супроводжувалися не лише втратою державності, асиміляцією еліти, народних мас, а й активізацією національного руху, національним відродженням, яке проявлялося у різних формах – від культурно-освітнього до політичного.

І, звідси, як пише І. Колесник, така ментальна риса української історичної науки, як надмірна ідеологізація діяльності історика, заангажованість його свідомості суспільно-політичною думкою. "Справа в тому, зазначає вона, що в умовах жорстких політичних режимів, якими були Російська та Австрійська імперії, духовне життя суспільства, культура, наука, література були занадто зполітизовані, ідеологічно загострені... Розумовий потенціал українських інтелектуалів був спрямований на оборону права історичного існування українського народу, національного самовизначення" [14: 9].

Тому, коли мова йде про об'єктивність, достовірність, істинність історик має пам'ятати, що історична наука не має права підлаштовуватись під суспільні потреби поточного моменту. Адже, немає історії для задоволення патріотичних почувань національно свідомої громадськості й історії для фахівців. Є єдина реальна історія – складна і суперечлива, неоднозначна й багатовимірна і саме її повинен досліджувати історик-науковець, а не патріотично налаштований аматор-міфотворець.

Як бачимо, серед теоретичних проблем історичного дослідження важливе місце займають питання методології історії, тобто осмислення процесу розвитку об'єкту дослідження, методів його пізнання, формування наукових знань та їх соціальної значущості.

В цьому плані можна говорити, що методологія історії намагається вибудувати певну систему понять, категорій і принципів, які повинні допомогти історику в його дослідженнях. Взагалі, методологія (з грецької) – шлях дослідження, спосіб пізнання, поняття, вчення; а методологія історії – це система принципів, прийомів та процедур формування й використання методів історичного пізнання, а також вчення про цю систему. В сучасних умовах не існує єдиної методології історії, оскільки вона характеризується різноманітними, часто протилежними підходами до вивчення історичного процесу, розбіжності між якими зумовлені відмінностями у світогляді істориків, рівнем їх професійної кваліфікації, умовами соціального та індивідуального буття.

Але, незважаючи на різні методологічні підходи, основоположними принципами історичного наукового дослідження мають бути історизм та об'єктивність. Відповідно до принципу історизму процеси розвитку об'єктивного світу мають розглядатися в тому вимірі, в якому вони відбувалися в дійсності, тобто історизм збігається з науковою об'єктивністю і має виключати будь-які спотворення історичної дійсності. А об'єктивність – це такий принцип підходу до різних явищ та історичних фактів, за якою нівелюються класові, партійні чи інші класифікації. Такі принципи вимагають від історика дослідження подій, фактів тільки на підставі наукового підходу, зіставлення кількох аналогічних фактів, що дає змогу з найбільшою вірогідністю об'єктивно підійти до їх оцінки.

З методологією історії тісно пов'язана філософія історії, тобто галузь знання, що вивчає історичний процес та його складові у їх взаємозв'язку, а також природу, способи та форми історичного пізнання, особливості й шляхи використання історичних знань. Важливими завданнями філософії історії є осягнення ідеї історії, моменту збігу поняття про історію, історичні знання з історичною реальністю, а далі – розходження між ними, співпадання і відтворення цього циклу на нових щаблях історичного процесу.

Одним із засадничих понять філософії історії є категорія смислу історії, тобто, як людство розуміє своє минуле, сучасне і майбутнє, взаємозв'язок між ними. Очевидно людина надає історії смислового визначення, вона трактує своє минуле, перетворюючи його на підставу сучасних дій і на основі цього проектує своє майбутнє, перетворюючи історичний акт на історично осмислені дії.

Ключовим питанням історичної науки і, зокрема, філософії історії є поняття "кінець світу". Існує щонайменше три основні інтерпретації цього поняття. Перша – кінець історії, як її вершини, досягнення людством найвищої точки можливих якісних змін і відповідно втілення у тій чи іншій формі суспільного ідеалу в масштабах всесвітньої історії. Друга – кінець історії, як припинення існування людства внаслідок термоядерної війни, неспроможності розв'язати сучасні глобальні проблеми техногенного характеру чи планетарної антропологічної катастрофи. І третя – кінець світу людства і перехід до божественної теократичної історії.

Таким чином, праці американського вченого-політолога Френсіса Фукуяма "Кінець історії" та "Кінець історії й остання людина" поставили перед істориками справді кардинальні питання – чи людська історія містить у собі внутрішній сенс? Чи можливе наукове пізнання минулої дійсності? Відповіді на ці запитання залишаються й сьогодні, на початку XXI століття відкритими. Як зазначають сучасні дослідники: "Двоїстий характер людської природи (буття і свідомість) зродили непевність у пізнавальних можливостях раціонального пояснення минулого, змусили звернутися до ірраціональних проявів людських діянь, які потіснили в історії раціональний сенс. Поступово склалося переважне нині уявлення про те, що історичне пізнання й історичне знання не дають істинної картини минулого, а лише приблизний, вибірковий образ історичних подій, який зазнає змін в залежності від культурного розвитку людства та його окремих представників. У підсумку, це призвело до сумнівів відносно науковості історії, її приналежності до традиційних наук" [2: 218].

Не менш багатозначними, але цікавими, є висловлювання Я. Грицака, який звертає увагу на те, що "Професійний історик не може бути певний у кінцевому успіхові своїх зусиль; він добре розуміє, що в історії є щось таке, що уникає точности й узагальнень. Для нього взагалі є питанням, наскільки історія є наукою" [10: 14].

З цього приводу, В. Масненко, проаналізувавши три рівні суперечностей в осмисленні феномену історії (онтологічний, гносеологічний, феноменологічний), зауважує: "Людство в межах власної історичної свідомості намагається вирішити непросту проблему розрахунків із своїм минулим. Насправді ж маємо справу з позірним вирішенням, оскільки історична пам'ять, в силу власної химерної природи (поєднанням свідомого та підсвідомого, раціонального та ірраціонального), тільки частково допомагає у цій справі... Маємо визнати обмеженість наукового пізнання, особливо в історичній сфері. Де є впевненість, що зруйнувавши попередні ілюзії та змінивши інстинкти знаннями, ми не створимо інших ілюзій, які можливо є менш адекватними справжньому життю... Нарешті, в чому полягає сенс історії, наскільки вона єдина для всього людства, детермінована та передбачувана?" [13: 4–5].

Наче відповідаючи на поставлені українськими вченими запитання, французький філософ П. Рікер зазначає: "Віра в смисл, але в прихований смисл історії, є водночас мужністю, яка допомагає вірити в найтрагічніше значення історії... Надія залишається завжди тісно пов'язаною з драматичним, тривожним аспектом історії" [4: 103].

І, врешті, як підсумок довготривалих пошуків істини: "Ніколи історик не почуватиме себе в ситуації математика, який називає – і, називаючи, визначає – чіткі контури свого поняття... Історія є фактично царством неточного. Це відкриття не залишається марним; воно виправдовує історика; воно позбавляє його причини розгублюватись і бентежитись. Історичний метод може бути лише методом неточним... Історія хоче бути об'єктивною, але вона не може бути такою. Вона хоче відроджувати, але може тільки реконструювати. Вона хоче говорити про сучасне, але разом з тим їй треба зберігати дистанцію і глибину історичної віддаленості" [4: 35, 84].

Можливо такі висновки щодо історичної науки є надто песимістичними, але вони не позбавлені раціонального зерна. Адже багатоманітність історичних концепцій і теорій у сучасному світі, відображають різноманітність позицій світобачення. Зрештою, плюралізм світобачення є теж одним з великих досягнень нинішньої цивілізації. Справа полягає в тому, наскільки ця цивілізація зуміє відповісти на виклики доби.

В цьому контексті привертає до себе увагу концепція англійського історика Арнольда Джозефа Тойнбі, який наголосив, що історик не може обмежуватися описом подій, а повинен шукати відповідь на питання про сенс історії, її мету і завдання. На його думку історія є справою Творця і здійснюється через людей і людство в цілому. Але люди у своїй діяльності можуть наближатися до задуму Творця і тоді їхні дії дають позитивні результати, а в протилежному випадку вони приречені на невдачу. Тойнбі пропонує розглядати історичний розвиток через ідею "Виклик – і – Відгук", тобто подолання людиною "викликів", які перед нею ставить Творець. Якщо суспільство і його творчі сили здатні дати "задовільну" відповідь на "виклик", то цивілізація розвивається, якщо ні, то гине [15: 100–146].

Справді, історичний процес взагалі й пізнання та реконструкція цього процесу зокрема – це складний шлях сприйняття своєрідних "викликів" доби, подолання "відгуків" і намагання дати на них адекватні часові "відповіді". В інструментарії нинішньої історичної науки є різноманітні засоби, сучасні методики й методології дослідження які дають можливості відтворити як загальні закономірності світової історії, так і специфічні особливості національних історій.

Список використаних джерел

1. Полянський О. Історія України (робоча програма). – Тернопіль, 1994. – 74 с.
2. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – 224 с.
3. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с.
4. Рікер Поль. Історія та істина. – К., 2001. – 396 с.
5. Яковенко Н. Нарис з історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.
6. Поппер Карл. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 2. – К.: Основи, 1994. – 436 с.
7. Берк Пітер. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє // Нові перспективи історіописання. – К.: Ніка – Центр, 2004. – 392 с.
8. Прицак Омелян. Походження Русі // Хроніка 2000. Вип. 1. – К., 1992. – с. 17–51.
9. Бондаренко К. Не нехтуймо втраченими можливостями // Шурхало Дмитро.

Українська "якбитологія": Нариси альтернативної історії. – Львів, 2004. – 180 с. 10. Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року? // Я. Грицак. Страсті за націоналізмом. – К.: Критика, 2004. – 344 с. 11. Ярослав Грицак // Інший формат. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. – 60 с. 12. Франко Іван. Поза межами можливого // Політологія. Кінець XIX–перша половина XX ст. Хрестоматія. – Львів: Світ, 1996. – 800 с. 13. Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – Київ; Черкаси, 2001. – 440 с. 14. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.). – К.: Генеза, 2000. – 256 с. 15. Тойнбі А. Д. Дослідження історії. – Т. 1. – К.: Основи, 1995. – 614 с.

Oleg Polanskiy

INTRODUCTION IN METHODOLOGY HISTORY

In the article conceptual problems of methodology of historical science are investigated.

УДК 93 (07)

Наталія Ігнатенко

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ: ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ У ХХ СТОЛІТТІ

У статті подано короткий історичний огляд розвитку вітчизняної методики викладання історії у ХХ столітті. Головну увагу приділено етапам модернізації змісту процесу навчання історії в школі, його освітніх та виховних завдань, навчально-методичної і джерельної бази, прийомів і методів навчання.

У різні періоди розвитку людства із зміною суспільних потреб виникали різні системи навчання, одні дидактичні ідеї змінювались іншими. Все, що витримувало випробовування часом, відображає сучасна методика викладання історії. Однак, на шляху її становлення як науки та самостійної навчальної дисципліни найвагомніше місце посідає ХХ століття, якому притаманна не лише боротьба за модернізацію загальноосвітньої системи, а й пошук шляхів підвищення ефективності викладання окремих навчальних предметів, в тому числі й історії.

У процесі формування шкільної історичної освіти та вітчизняної методики викладання історії чітко простежуються декілька етапів: 1) початок ХХ століття; 2) 20-ті – 40-ві рр.; 3) 50-ті – 70-ті рр.; 4) 80-ті – 90-ті рр.; 5) середина 90-х рр. – 2001 р. Саме цієї періодизації ми дотримуватимемося при аналізі окресленої проблеми.

Початок ХХ століття відзначився рядом кардинальних змін в загальноосвітніх системах країн Західної Європи та Америки. Світова війна та революції спонукали швидкий розвиток науково-технічного прогресу, вимагали напруженої праці від кожного представника суспільства, і як наслідок – розвитку освіти, як найкращого втілення всіх природних здібностей особистості, запоруки успішного і забезпеченого майбутнього. Нові віяння одразу знайшли відображення у педагогічній теорії та практиці. Школа була вимушена раз і назавжди "понехтувати своє закостеніле, одностороннє становище чисто інтелектуального виобрання". Її завданням стало "впровадження учня у вирій до поступу змагаючого життя, виховання його по можливості на людину, здатну до самостійного трудового заняття" [1: 28].

Підкріплені науковими досягненнями в психології, соціології, філософсько-гуманітарних дисциплінах, педагогічні інновації початку ХХ століття, відомі як реформаторська педагогіка, за короткий час були максимально популяризовані та спонукали кардинальні зміни у теорії та практиці навчання більшості країн світу, в тому числі Австро-Угорщини, Росії і Польщі, до складу яких у цей період входили окремі території України. Одним з провідних напрямків модернізації стало вивчення і подальше обговорення на сторінках фахових видань теоретичних аспектів удосконалення методики викладання предметів загальноосвітнього циклу. Стосовно історії, це призвело до поступового її відмежування від дидактики й оформлення в повноцінну науку з метою, предметом, об'єктом і методами дослідження.

Загалом реформування проходило за трьома напрямками. По-перше, було проведено розмежування навчальних дисциплін, які до початку ХХ століття викладались в комплексі; історію – відокремлено від географії і перетворено в самостійний предмет. По-друге, на шляху до запровадження загальної триступеневої системи освіти, теорія якої була розроблена німецьким педагогом Карольраушем на базі досліджень гербартианської педагогіки, в дію було введено нові навчальні програми з історії. Побудовані на засадах концентричного способу розташування навчального матеріалу, програми передбачали вивчення історії у школі протягом двох або трьох послідовних етапів (концентрів), кожен з яких охоплював весь (або майже весь) курс, з поступовим його поглибленням і деталізацією [2: 86, 196]. Перевага концентризму видавалась настільки переконливою, а педагогічні вимоги планувати навчання історії з урахуванням вікових особливостей учнів настільки очевидними, що спонукали створення так званого підготовчого, або пропедевтичного курсу історії. По-третє, реформування торкнулось не лише змісту історії, а й дидактичних особливостей побудови усього навчально-виховного процесу. Домінуючою формою навчання, як і раніше, залишився урок (лекція), проте підходи до його організації і проведення змінились. Акроматична (монологічна) форма навчальної діяльності поступилася діалогічній; словесні методи навчання – практичним.

Всі ці зміни зумовили появу спеціальної методичної літератури. Зокрема, теоретичне обґрунтування шляхів та засобів оновлення методики викладання історії знаходимо в працях представників київської педагогічної школи: Н. П. Покотила ("Практическое руководство для начинающих преподавателей истории"); В. Я. Уланова ("Опыт методики начального курса истории"); М. І. Караєєва ("Заметки о преподавании истории в средней школе"); дослідженнях галицьких педагогів: Г. Поховської ("Дидактика історії", "Нові напрямки у вивченні історії", "Історичні джерела у навчанні історії", "Об'єм і методика навчання подій ХХ століття"); Я. Мацюка ("Будова лекції"); І. Карого ("Допоміжні засоби в навчанні історії"); Я. Романенка ("Історія чи легенда"); С. Сочінського ("Методичні зауваження щодо навчання історії"); Г. Орші ("Про навчання історії Польщі"); М. Кордуби ("Картини із Всесвітньої історії") та інших.

Зауважмо, що теорії реформаторської педагогіки початку ХХ століття були настільки радикальними у плані перегляду класичної загальноосвітньої системи і пропонували настільки нестандартні варіанти її реформування, що загалом сприймалися як великий педагогічний експеримент, який безумовно має право на існування, але ще не надто досконалий для загального запровадження. Проте, були країни, в яких цей експеримент отримав значно потужніший відголос. Наприклад, у Радянській Росії 20–30-х рр., до складу якої з грудня 1919 року увійшла переважна частина українських земель.

У бурхливих 20-ті роки, коли метою суспільства і школи стало, як зазначалось у "Кодексі законів про народну освіту" (1922 р.), формування нової "радянської" людини із матеріалістичним світоглядом, психологією колективізму, твердою волею та необхідною для суспільства кваліфікацією, з'явилася нова філософія освіти – педагогіка розвитку особистості. Побудована на теоріях вільного виховання та школи праці про первинність природних талантів і здібностей різновікових груп дітей, а також необхідність їх розвитку шляхом активізації фізичних сил, вона запропонувала кардинально нові погляди на роль освіти в житті людини, її зміст, принципи, мету, завдання. Пік реформи припав на 1923/24 навчальний рік, в який Державна вчена рада Наркомосу ініціювала запровадження так званого комплексного навчання, основою якого стали навчальні схеми, оріє-

нтовані на практичну освіту підпорядковану фізичній праці учнів у сільському господарстві, на виробництві, на ниві громадської діяльності. Загальноосвітня школа з притаманною їй класно-урочною системою та предметним викладом навчального матеріалу проголошувалась буржуазним анахронізмом. Натомість запроваджувалась бригадно-лабораторна форма навчання з притаманними їй елементами самостійності та самодіяльності [3: 31]. Навчання відбувалось без уроків та розкладу в формі організованого діалогу пар учнів, які, вивчивши різноманітні теми, по черзі навчали один одного [4: 4]. Зміст шкільної програми зводився до трьох навчальних схем: а) природа; б) праця; в) суспільство [5: 4]. Історія належала до останньої і розглядалась не як самостійна навчальна дисципліна, а в контексті таких її розділів: 1) сім'я і школа; трудове життя і суспільні установи міста і села; 2) господарство рідного краю, місцеві громадські установи; 3) державне господарство і державний лад нашої країни; 4) картини минулого нашої країни; картини минулого людства [6: 6–7].

Зміна мети навчання, перебудова змісту і процесу навчання викликала потребу у модернізації навчальної літератури. Місце підручників зайняли робочі книги, в яких послідовне і систематичне викладання учбового матеріалу було замінене завданнями для самостійного опрацювання та допоміжними матеріалами до них. Найбільш послідовно такий підхід був реалізований у посібнику К. Введенського і Д. Предтечного "Робоча книга з історії" (1928 р.). Книга призначалась для організації роботи учнів на уроках історії за бригадно-лабораторним методом навчання і складалась із 30 завдань, кожне з яких передбачало досягнення конкретної мети, включало набір допоміжних першоджерел, питання для підсумкової конференції, а також перелік літератури для домашнього читання [7: 15].

Отже, значною мірою російська школа стала прототипом нової експериментальної європейської школи. У ній можна було знайти всі найголовніші, наповнені тільки іншим ідеологічним змістом, принципи притаманні останній, а саме: політизація (тенденція до забезпечення буття держави через школу, "прищеплювання" державного патріотизму), громадський активізм (виховання активних громадян суспільства) і практицизм (спрямування школи на розбудову господарського життя як запоруки міцності і стабільності держави). Проте, цілковита відмова від традиційної класно-урочної системи мала і суттєві недоліки.

Вже на початку 30-х рр., коли зросла потреба у висококваліфікованих членах суспільства, з'ясувалось, що загальний рівень освіти громадян нижчий за середній. Це примусило правлячий режим переглянути зміст і методику викладання предметів загальноосвітнього циклу, в тому числі й історії. Особливо важливе значення у цьому процесі мала постанова РНК СРСР ЦК ВКП (б) від 16 травня 1934 року "Про викладання цивільної історії в школах СРСР" [8: 34]. Відповідно до неї в школах вводився курс вітчизняної та всесвітньої історії, що будувався за лінійним принципом розташування навчального матеріалу. Послідовні етапи розвитку людської цивілізації з найдавніших часів до новітньої історії вивчались протягом усього шкільного курсу один раз: в V–VI вивчалась давня історія; в VI–VII – середні віки і Конституція СРСР; в VIII–X класах – історія СРСР з найдавніших часів до сьогодення і нова історія (у другому півріччі в VIII і IX класах). За таким принципом шкільний курс історії будувався 31 рік – з 1934 по 1965 роки [9: 227–230]. Необхідно підкреслити, що розташування навчального матеріалу таким чином мало багато переваг. Зокрема, послідовність викладу тем навчальної програми відповідала загальній структурі історичної науки; переходячи з класу в клас учні, що завершували повний курс, отримували повне уявлення про історичний розвиток людства з найдавніших часів до сьогодення; застосування лінійного принципу дозволяло уникнути повторень і зекономити навчальний час; зрештою, вивчення в кожному наступному класі іншого навчального матеріалу стимулювало пізнавальний інтерес учнів до предмету.

Та поряд із суттєвими перевагами у лінійної структури шкільного курсу історії були і недоліки. Наприклад, спостерігався недостатній рівень знань учнів з курсів стародавньої і середньовічної історії, які вивчались у молодших класах і, звичайно, виходячи з вікових особливостей школярів, не могла засвоюватися з тією ж глибиною, що історія пізніших періодів у старших класах. Практика доводила також, що учні IX – X класів мали доволі

абстрактне уявлення і про історію стародавнього Єгипту, Греції та Риму. Суттєвий недолік лінійної побудови курсу історії полягав також у тому, що учні, які завершували неповний курс навчання у школі ("семилітку"), не отримували знань з радянського періоду історії Батьківщини. Особливо помітним цей недолік став в період Другої світової війни, коли завдання патріотичного виховання молоді просто вимагали запровадження курсу вітчизняної історії в програму неповної середньої школи. Прорахунком лінійного курсу історії можна вважати і факт відсутності курсу новітньої історії та запровадження у VII класі курсу Радянської конституції, який хронологічно випереджав історією СРСР.

Прорахунки існуючої системи історичної освіти: перевантаження навчальним матеріалом в V–VI класах, відсутність елементарного курсу вітчизняної історії, брак підручників та методичних посібників які б орієнтувались на вимоги програми в черговий раз спонукали потребу в перегляді її окремих положень та удосконалення методики викладання предмету. Початок реформування збігся із постановою ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР від 14 травня 1965 року "Про зміни в порядку викладання історії в школах" [10: 218–219]. Відповідно до неї було прийнято нову – лінійно-ступінчасту структуру шкільного курсу історії, особливістю якої стало поєднання принципу концентризму у побудові двох курсів історії СРСР – елементарного і систематичного – із ступінчастим розташуванням матеріалу всесвітньої історії: над елементарними курсами історії стародавнього світу та середніх віків надбудовувались систематичні курси нової і новітньої історії. Модифікована навчальна програма набула такого вигляду: в V–VI класах вивчення елементарних курсів історії стародавнього світу та середніх віків, в VII–VIII класах – елементарного курсу історії СРСР, до якого входили ключові теми радянської історії, а також Конституції СРСР (у VIII кл.), в старших, IX – XI класах, вивчались систематичні курси історії СРСР, нової та новітньої історії, а у випускному класі – курс основ політичних знань (суспільствознавства) [11: 5]. З метою покращення правової освіти учнів та формування у них соціалістичної правосвідомості і моральних норм поведінки з 1775/76 навчального року у восьмих класах загальноосвітньої школи було запроваджено новий навчальний предмет – "Основи Радянської держави і права" [12: 99].

Перехід загальноосвітньої школи на нові навчальні плани і програми вимагав удосконалення навчально-методичної бази. Відтак у червні 1967 року Рада Міністрів СРСР прийняла спеціальну постанову "Про заходи з метою покращення підготовки і видання шкільних підручників та забезпечення ними учнів" [13: 186]. Більшість нових підручників відзначались добре продуманим змістом, високим методичним та лінгвістичним рівнями, оригінальною побудовою, якісним поліграфічним виконанням. Та найголовніше, підручники нового покоління розглядались не як основне джерело знань, а як допоміжний елемент на шляху їх опанування. Показовими у цьому плані є навчальні книги Ф. П. Коровкіна, Є. В. Агібалова, Г. М. Донського. Поряд з авторським текстом, вони включали уривки з документів, тематичні ілюстрації, таблиці, схеми, довідковий матеріал, завдання на закріплення і самостійне опрацювання.

Багато уваги приділялося створенню методичної літератури для вчителів. Керуючись спеціальним наказом Міністерства освіти СРСР, Комітету по друку при Раді Міністрів СРСР від 3 вересня 1971 року видавництва "Просвещение" і "Рідна школа" почали випускати серії "Методична бібліотека школи", "Бібліотека вчителя історії" [14: 188]. За їх сприяння в 70 – 80-х роках склався тип методологічних посібників, які давали вчителю методологічні рекомендації як по викладанню курсів історії в цілому, так і по окремих його напрямках – з використання наочності, з роботи над документами, з опитування, проведення повторювально-узагальнюючих уроків тощо. З найбільшою повнотою ці аспекти знайшли відображення в працях О. О. Вагіна, П. С. Лейденгруба, В. Г. Карцева, К. Д. Нікіфорова та інших.

У 80–90-х роках дидактика збагатилася дослідженнями з теорії змісту освіти, працями про компоненти змісту, які формують досвід творчості та емоційно-ціннісного ставлення до світу (М. М. Скаткін, І. Я. Лернер, В. В. Раєвський, В. С. Ледньов). Значного розвитку в ці роки набули концепції проблемного та програмового навчання, оптимізації навчально-виховного процесу, формування мислення і розвитку пізнавальних здібностей. Вони знайшли втілення в передовому педагогічному досвіді вчителів-новаторів (С. М.

Лисенка, І. П. Волкова, Т. І. Гончарові, І. П. Різника та ін.) і створили міцне підґрунтя для глибокого реформування системи історичної освіти.

Здобуття Україною незалежності спонукало пошук нових схем викладання історії України та історії Росії і країн колишнього СРСР як частин всесвітньої, а не вітчизняної історії. Першим конкретним результатом і до певної міри знаковою подією у цьому процесі стало опублікування проекту програми з історії України, орієнтовного тематичного планування із всесвітньої історії, і як наслідок – вихід у світ та апробація першого покоління вітчизняних підручників з історії з власною концепцією історичної освіти. Як зазначав історик І. Гирич: "Україні єдиній з усіх пострадянських республік вдалося створити власні підручники з історії, підручник, що написані не "очима сусідів", а з власного погляду, чим, власне, було вписано Україну як об'єкт історії в загальний світовий контекст" [15: 53].

За своїм цільовим спрямуванням методика викладання історії продовжувала орієнтувати вчителя та учнів на здобуття історичних знань, мотивуючи це потребами розібратись у сучасних проблемах або зумовлюючи цим громадянську позицію й почуття патріотизму: "Вивчаючи історію середніх віків, ви дістанете уявлення про... корені багатьох явищ нинішнього життя, заглиблені саме у ті часи..." [16: 3]; "Ми можемо відчувати міцний зв'язок між минулим і сучасним, збагатитися попереднім досвідом, щоб використати його в розв'язанні сьогоденних проблем і обрати правильний шлях у майбутнє" [17: 4]; "Старанне вивчення минулого допоможе вам впевненіше орієнтуватися у проблемах сучасності, бачити перспективи їх розв'язання" [18: 3]. На фоні подібного роду ідей справді інноваційним стало впровадження у практику навчання історії діалогового підходу, запропонованого І. Мішиною, Л. Жаровою, А. Міхеєвим: "Наше завдання полягало в тому, щоб спробувати, наскільки це можливо, поглянути на минуле очима його сучасників, зрозуміти, чому вони чинили саме так, а не інакше". Дещо пізніше цю тезу автори конкретизують у низці глобальних завдань: допомогти школяреві знайти своє місце в сучасному багатоликому світі, збудити в ньому інтерес до активної життєтворчості, навчити безконфліктного існування у соціумі з іншими людьми; знати, розуміти і цінувати традиції свого народу і водночас мати гнучке мислення, бути відкритим до історичного досвіду інших народів [19: 12].

Новий етап у становленні національної системи історичної освіти розпочався у 1996 році з інтенсивної роботи над підготовкою та опублікуванням шкільних програм з історії, розробкою проекту Державних стандартів шкільної історичної освіти, аналізом результатів апробації підручників, першими інформаційними семінарами Ради Європи з реформування викладання історії в школі і дорученням України до європейського освітнього простору. Теоретично він тривав до 2001 року і завершився прийняттям постанови Кабінету Міністрів України про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання. Шкільна історична освіта України вступила в чергову фазу свого реформування, головною парадигмою якого стало обговорення й прийняття Національної доктрини розвитку освіти України в XXI столітті, апробація 12-бальної шкали оцінювання, виходу нової редакції шкільної програми з історії та видання перших інтерактивних підручників третього покоління.

Список використаних джерел

1. Веронський А. Трудова школа // Календар українського учителя на 1923 рік. – Коломия: Друкарня М. Бойчука. – 1923. – С. 27–30.
2. Курляк І. Є. Класична освіта на Західноукраїнських землях (XIX – перша половина XXст.). Історико-педагогічний аспект. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 328 с.
3. Гриценко М. С. Нариси історії школи в Українській СРСР. – Київ: Радянська школа. – 235 с.
4. Пометун О., Пироженко Л. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. – Київ: Видавництво А. С. К., 2003. – 192 с.
5. Катаев И. Вопросы преподавания обществоведения. – Москва: Рабпрос, 1925. – 32 с.
6. Сингалевич С. Обществоведение в трудовой школе. – Москва: Рабпрос, 1925. – 36 с.
7. Поліщук Ю. Й. Методика викладання історії в школі. Курс лекцій. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – 164 с.
8. Постанови партії та уряду про школу. – Київ: Радянська школа, 1947. – 201 с.
9. Бушик Л. П. Очерки развития школьного исторического образованиря в

СССР. – Москва: АПН РСФСР, 1961. – 362 с. 10. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа / Сб. Документов. 1917–1973 гг. Москва, 1974. – 79 с. 11. Программы восьмилетней и средней школы на 1970/71 учебный год: История. Москва: Просвещение, 1970. – 86 с. 12. Средняя школа: Сборник постановлений, приказов и инструкций. М.: Просвещение, 1983. – 276 с. 13. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1961 – 1986 гг.) / Под ред. Ф. Г. Паначина, М. Н. Колмаковой, З. И. Равкина. – Москва: Педагогика, 1987. – 416 с. 14. Гирич І. Б. Чи суперечить національний міф історичній правді? // Українська історична дидактика: міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії). Збірник наукових статей. – К.: Генеза, 2000. – С. 47–54. 15. Агібалова К. В. Донской Г. М., Духопельников В. М. Всесвітня історія: Середні віки: Пробний підручник для 7 класу середньої школи. – Київ: Освіта, 1995. – 368 С. 16. Майборода О. М. Новітня історія (період після Другої світової війни): Навчальний посібник для 11 класу середньої школи. – Київ: Освіта, 1995. – 351 с. 17. Швидко Г. К. Історія України (XIV–XVIII ст.): Пробний підручник для 8 класу середньої школи. – Київ: Генеза, 1996. – 304 с. 18. Баханов К. Написані з власного погляду (Перше покоління українських підручників: основні напрями модернізації) // Історія в школах України. – 2004. – № 5. – С. 11–17. 19. Мішина І. А., Жарова Л. М., Михеев А. А. Всесвітня історія: Епоха становлення сучасної цивілізації (кінець XV – початок XX ст.). – Київ: Генеза, 1994. – 384 с.

Natalia Ignatenko

METHODOLOGY OF TEACHING HISTORY IN SECONDARY SCHOOL: MAIN STAGES OF FORMATION AND DEVELOPMENT IN THE XX-THE CENTURY

Short historical review of the national methodology in teaching history development in the XX-the century has been given in the article. Main attention has been granted to the stages of modernization in the contents process of teaching history in school, in educational tasks, educational and source basis, methods and technigues of teaching.

РОЗДІЛ 4

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94 (477)

Леся Ковалишин

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ О. КАНДИБИ-ОЛЬЖИЧА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті автор подає джерельну базу дослідження постаті О. Кандиби-Ольжича, як суспільно-політичного та наукового діяча.

Після проголошення України незалежною державою наше суспільство дістало змогу об'єктивно вивчати минуле власної держави, нашу історію. Долаючи ідеологічну заангажованість радянської історії, ми дізнаємося все більше і більше про різні історичні події, факти, досліджуємо різні особистості, які в радянській історіографії замовчувалися і не висвітлювалися в історії України. Сьогодні ще багато видатних людей, які творили історію свого народу залишаються невідомими. Але з цієї "темряви віків" до нас приходять такі видатні особистості, як М. Гушевський, М. Кордуба, К. Студинський. Майже невідомою для нас залишається ще одна постать – відомий публіцист, політик, науковець, засновник різноманітних культурно-освітніх організацій – О. Кандиба-Ольжич.

У ході написання статті автором було окреслено основну мету та завдання вивчення, опрацювання та систематизація відповідної джерельної бази дослідження.

Найбільшу інформацію про суспільно-політичну та наукову діяльність вченого містять неопубліковані документи й матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади України (далі – ДАВОВ України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Центрального державного історичного архіву у м. Львові (далі – ЦДІА у м. Львові), Державного архіву Житомирської області (далі – ДАЖО), бібліотеки імені О. Ольжича, відділу рукописів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України, Національної бібліотеки імені В. Вернадського НАН України, відділу україніки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України.

Масив неопублікованих та виданих матеріалів умовно було згруповано за такою схемою: особисті документи О. Кандиби-Ольжича та його родини; документи про діяльність вченого у різних товариствах й організаціях; епістолярна спадщина.

До важливих документів, які стосуються дитинства вченого, належать особисті документи. Серед них слід назвати метрику про народження [1], а також цілий ряд документів, які дають певні відомості щодо родини його матері – з роду Свадковських [2–7].

Виняткову цінність для дослідження проблеми мають архівні документи Центрального державного історичного архіву у м. Львові. Власне наукова діяльність О. Кандиби-Ольжича була пов'язана з НТШ. Це відображено у матеріалах фонду 309 ("НТШ"), з якого дізнаємося про його членство у цьому товаристві [8; 9], участь в управі археологічної комісії, яка діяла при відділі НТШ.

До найчисельніших та найрізноманітніших за змістом джерел у вищеперерахованих архівах необхідно віднести листування О. Кандиби-Ольжича з батьком, яке пов'язане з різними сферами його діяльності. Незначна частина цих матеріалів опублікована, зокрема видано листи вченого до батька [10], В. Фюкса [11], Марини та Марка Антоновичів [12], О. Стуля [13].

Автор дослідження широко вводить до наукового обігу неопублікований епістолярій О. Кандиби-Ольжича, представлений у роботі архівними матеріалами з особистих фондів українських дослідників, культурних та громадських діячів. Зокрема, у відділі рукописів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України (м. Київ) зберігаються листи вченого до батька [14].

Епістолярна спадщина О. Кандиби-Ольжича та М. Андрусяка [15] стала важливим джерельним матеріалом при висвітленні співпраці обох вчених. Так, у п'яти листах науковця до М. Андрусяка, що зберігаються у фонді 388 "Андрусак Микола – бібліотекар НТШ" в ЦДІА України у м. Львові, йдеться про створення Американського Наукового інституту в Америці, а також видання першого збірника зазначеної інституції.

У ДАВОВ України (фонди 3803 [16–18], 3695 [19; 20], 3833 [21–25], 4465 [26; 27], 3206 [28–32]) та ЦДАГО України (фонд 1 [33; 34], містяться матеріали, що аналізують суспільно-політичну діяльність вченого, розкривають основні етапи становлення та розбудови культурної референтури Проводу українських націоналістів і визначають місце у її діяльності О. Кандиби-Ольжича як першого культурного референта.

До опублікованих джерел, що характеризують наукову діяльність О. Кандиби-Ольжича – рапорти: Гранта Манкурті [35; 36], В. Фюкса [37–40] та самого вченого [41]. Ці матеріали дають певні відомості про співпрацю дослідника з Американською школою передісторичних досліджень, а також про археологічні розвідки, які О. Кандиба-Ольжич проводив у країнах Східної Європи (Чехо-Словаччина, Югославія) за сприяння згаданої інституції. Також досить цікавими є матеріали С. Нарішного [42; 43], де автор подав короткий аналіз культурно-освітньої та наукової діяльності О. Кандиби-Ольжича, визначив його участь в Українському історико-філологічному товаристві у м. Празі і дав загальну характеристику доповідей, виголошених на форумах Товариства.

Важливим джерелом для вивчення літературної творчості О. Ольжича є рецензії на його збірки О. Лятуринської [44], Ю. Шереха [45], М. Лободовського [46], У. Самчука [47], Ф. Загори [48] у часописах "Обрії" [49; 50], "Українське слово" [51] та бюлетені "Культура" [52], які були передані у відділ україніки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України. Ці матеріали дають певне уявлення про окремі збірки поета і його творчість взагалі.

Цінними першоджерелами при дослідженні трипільської культури є опубліковані ще за життя О. Кандиби-Ольжича праці, згодом перевидані у журналі "Український історик". Їхня систематизація вказує на те, що вони були присвячені аналізу неолітичної кераміки, зокрема "Kemienne nastraje nediticke makane keramika Halici" [53], "Unetickehroby z Kobiliz" [54], "S -spiral the Decoration of the Dnistro-Neolithic Pottery" [55], "Diefortaufende Spiral inder bard kramichen Ornamentic Braun shwing" [56], "Shipenitz-Kunst unol Gerate eines neotilischen Donfes" [57] (ця праця згодом була перевидана у "Буковинському журналі" [58]), "Zprava dra Oleha Kandyba ouzitistu dijni podpory" [59], "Trypilske hamatry vesbiirkaeh Archeologickego us tam karlovy university" [60], "Старша мальована кераміка в Галичині" [61], "Галицька мальована неолітична кераміка" [62], "Розвиток української мальованої неолітичної кераміки" [63], "Українська мальована кераміка європейського неоліту" [64], "Техніка посудини на ніжці в пасковій кераміці" [65].

Праці з археології О. Кандиба-Ольжич видавав українською мовою у "Записках НТШ", які пізніше не перевидавалися. Серед них варто назвати "Досліди на Галицькому Поділлі в рр. 1928 – 1929" [66], "Перегляд поглядів на мальовану неолітичну кераміку" [67], "Розкопки в Галичині 1928 р." [68] та "Галицька мальована кераміка" [69]. Ці праці були написані на основі результатів проведених археологічних розвідок у Галичині (Борщівському та Заліщицькому повітах) упродовж 1928–1929 рр. Про результати археологічних досліджень вченого у Галичині знаходимо у праці Ю. Полянського [70], який підтверджує висунуті гіпотези О. Кандиби-Ольжича щодо походження галицької мальованої кераміки.

Значна частина наукових робіт публіцистичного характеру О. Кандиби-Ольжича присвячена ідеї української державності, зокрема "Українська історична свідомість" [71], "Дух руїни. По сторінках історії" [72], "Наші завдання" [73], "Український націоналізм" [74], "У двадцятиліття" [75], "Вояки будівничі" [76], "Євген Коновалець" [77], "Український міт" [78], "В авангарді героїчної боротьби" [79], "Карпатська Україна" [80]. У розвідках автор розробив власну концепцію розвитку української державності.

Крім згаданих розвідок політичного характеру в інших виданнях знаходимо статті, присвячені процесу освіти та виховання, а саме "Весняні ігрища" [81], "Українське дошкілля" [82], "Виховання молоді" [83]; літературознавчих "Василь Мисик" [84], "Дмитро Фа-

льківський" [85], "Два світовідчуття" [86], "Голод і сучасна українська література" [87], "Сучасна українська поезія" [88] та культурознавчих "Українська культура" [89], "Національна культура" [90], "Облога культури" [91], "До проблеми культурної ділянки" [92], "Культурна політика українського націоналізму" [93]. У розвідках автор розробив власну концепцію національної педагогіки і культури, аналізує твори окремих письменників, літературознавчий процес у цілому. Більшість згаданих публікацій були перевидані у збірниках "Незнаному Воякові" та "Цитаделя духу".

Важливим джерелом для дослідження обраної теми стали спогади і мемуари дружини, друзів, колег, сучасників, а саме: К. Білецької-Кандиби [94], М. Антонович-Рудницької [95], М. Антоновича [96; 97], М. Андрусяка [98; 99], О. Бойдуника [100], Л. Винара [101].

До джерельної бази дослідження увійшла періодика видань України, Чехословаччини, Німеччини. В основному це публікації О. Кандиби-Ольжича у "Записках НТШ", альманахах "Проблем", "Сурми", "Український вісник", "Новий шлях", "Новий час", "Обрії", бюлетені "Культура", "Український голос", "Орлик", "Польсько-український", "Огляд передісторичний", "Pastry tided", "Americal journal of arohallatong" та інші.

Отже, для дослідження теми були використані різноманітні матеріали: архівні й опубліковані джерела, праці сучасних дослідників, періодичні видання. Не всі джерела є рівнозначними, однак сукупність робить джерельну базу, започатковану дослідженням цілком достовірною і достатньо об'єктивною для досягнення поставленої мети та завдань.

Проведений джерелознавчий аналіз досліджуваної теми підтверджує, що при з'ясуванні окремих аспектів діяльності відомого українського вченого, суспільно-політичного діяча, публіциста, поета О. Кандиби-Ольжича, зокрема суспільно-політичної, наукової, особливе значення посідають питання вивчення й опрацювання джерельної бази, пошуку нових матеріалів, їх аналізу, систематизації і узагальнення не тільки на території України, але й у архівах і бібліотеках інших країн.

Підсумовуючи вищезазначене, слід підкреслити, що необхідність дослідження місця та ролі О. Кандиби-Ольжича у історії України першої половини ХХ століття продиктована становленням процесу дослідження проблеми. Незважаючи на наявність значної кількості джерельного матеріалу у цілому, тема "Суспільно-політична та наукова діяльність О. Кандиби-Ольжича в першій половині ХХ століття" не досліджувалася комплексно й концептуально, у повному обсязі й належним чином, тому потребує глибшої і ґрунтовнішої наукової праці.

Список використаних джерел

1. Книга метричних записів Успенської церкви 1900–1909 р. // Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 1 (Акти хрещення). – Оп. 77. – Спр. 1774. – Арк. 245.
2. Книги реєстрації шлюбів Успенської церкви // ДАЖО. – Ф. 1 (Акти реєстрації шлюбів). – Оп. 77. – Спр. 1796. – Арк. 10.
3. Книги метричних записів Успенської церкви // ДАЖО. – Ф. 1 (Акт хрещення). – Оп. 77. – Спр. 709. – Арк. 56.
4. Книги метричних записів Успенської церкви // ДАЖО. – Ф. 1 (Акти хрещення). – Оп. 77. – Спр. 593. – Арк. 11.
5. Списки службовців Староконстантинівського унфенотдела // ДАЖО. – Ф. 225 (Акцизний фонд). – Оп. 1. – Спр. 536. – Арк. 12.
6. Дело по иску статного советника Игнатия Харского к Пульхерии Харской и Антону Свадковскому об имени части держание Людвиновки Овручского уезда // ДАЖО. – Ф. 225 (Акцизний фонд). – Оп. 2. – Спр. 379. – Арк. 13.
7. Книга метричних записів Успенської церкви 1860 – 1890 р. // ДАЖО. – Ф. 1 (Акт хрещення). – Оп. 1. – Спр. 713. – Арк. 8.
8. Лист О. Кандиби-Ольжича до Я. Пастернака від 29 червня 1928 р. // Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІА у м. Львові). – Ф. 309 ("НТШ"). – Оп. 1. – Спр. 2403. – Арк. 62–63.
9. Лист О. Кандиби-Ольжича до батька від 2 серпня 1928 р. // ЦДІА у м. Львові. – Ф. 309 ("НТШ"). – Оп. 1. – Спр. 976. – Арк. 126.
10. Кандиба О. До батька // Український історик. – 1994. – № 1–6. – С. 227–333.
11. Листування В. Фюкса з О. Кандибою-Ольжичем // Український історик. – 1985. – № 1–4. – С. 129–132.
12. Лист О. Кандиби до Марини та Марка Антоновичів // Український історик. – 1985. – № 1–4. – С. 100–104.
13. Штуль Олег Збірник Українського наукового інституту в Америці. Праці українського наукового інституту в

Америці – Прага, 1939 // Пробоєм. – Прага, 1940. – № 7. – С. 188–191. 14. Лист О. Кандиби до О. Олесья // Відділ рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. – Ф. 15 (фонд О. Олесь). – Оп. 906. – Спр. 125. – Арк. 9. 15. Лист О. Кандиби до М. Андрусяка // ЦДІА у м. Львові. – Ф. 388 (Андрусяк Микола – бібліотекар НТШ). – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 1–25. 16. Просвітницька діяльність ОУН // Державний архів вищих органів влади України (далі – ДАВОВ України). – Ф. 3803 (Особистий фонд видавця української національної літератури за кордоном, журналіст Юрій Пилипович Тіщенко (Сірий)). – Оп. 2. – Спр. 31. – Арк. 1–6. 17. Організаційна діяльність ОУН // ДАВОВ України. ф. 3803 (Особистий фонд видавця української національної літератури за кордоном, журналіст Юрій Пилипович Тіщенко (Сірий)). – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 10. 18. Видавнича діяльність ОУН // ДАВОВ України. – Ф. 3803 (Особистий фонд видавця української національної літератури за кордоном, журналіст Юрій Пилипович Тіщенко (Сірий)). – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк. 2–20. 19. Друковані статті С. Шелухіна // ДАВОВ України. – Ф. 3695 (Особистий фонд члена Центральної Ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна). – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 21. 20. Часописи "Нова громада" (1924), "Тризуб" (1925, 1931), "Розбудова нації" (1928–29 рр.), "Життя і право" (1933) // ЦДАВОВ України. – Ф. 3695 (Особистий фонд члена Центральної Ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна). – Оп. 1. – Спр. 166. – Арк. 13. 21. Створення і розбудови організації // ЦДАВОВ України. – Ф. 3833 (Краєвий провід Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях). – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 105. 22. Видання мельниківського проводу // ЦДАВОВ України. – Ф. 3833 (Краєвий провід Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях). – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 16. 23. Видання мельниківського проводу // ЦДАВОВ України. – Ф. 3833 (Краєвий провід Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях). – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 123. 24. Лист копія А. Мельника до Гітлера та Роземберга про приєднання Західної України в склад генерал губернаторства // ЦДАВОВ України. – Ф. 3833 (Краєвий провід Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях). – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 6. 25. Лист А. Мельника до так званої Української Ради сенаторів у Львові від 30 липня 1941 р. // ЦДАВОВ України. – Ф. 3833 (Краєвий провід Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях). – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 2. 26. Стаття Кандиби О. "Два світовідчуття". Грантки та чернетки // ЦДАВОВ України. – Ф. 4465 (Колекція документальних матеріалів українських міграційних установ, організацій і осіб). – Оп. 1. – Спр. 531. – Арк. 16. 27. Об'яви (некрологи) про смерть і похорони українських націоналістів // ЦДАВОВ України. – Ф. 4465 (Колекція документальних матеріалів українських міграційних установ, організацій і осіб). – Оп. 1. – Спр. 349. – Арк. 152. 28. Організація управління на Україні // ЦДАВОВ України. – Ф. 3206 (Рейскомісаріат України м. Ровна). – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 86. 29. Списки членів Національного Совету // ЦДАВОВ України. ф. 3206 (Рейскомісаріат України м. Ровна). – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 6. 30. Момерандум УНР у м. Києві // ЦДАВОВ України. – Ф. 3206 (Рейскомісаріат України м. Ровна). – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 4–6. 31. Звернення УНР до Райскомісаріату України Е. Коха, де виражається вдячність за звільнення українських земель // ЦДАВОВ України. – Ф. 3206 (Рейскомісаріат України м. Ровна). – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 14. 32. Момерандум УНР у м. Києві // ЦДАВОВ України. – Ф. 3206 (Рейскомісаріат України). – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 9–10. 33. Розвідка оперативної групи НУВД УССР про діяльність українських націоналістів на території тимчасово окупованої німцями // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1 (Особистий сектор ЦК КП (б) України). – Оп. 23. – Спр. 115. – Арк. 63. 34. Переклади з німецької на російську виписок про доповіді начальника охорони про військові дії і ситуацію на окупованих територіях // ЦДАГО України. – Ф. 1 (Особистий сектор ЦК КП (б) України). – Оп. 23. – Спр. 534. – Арк. 18. 35. Mac Curdy G. G. Report of the Director on the Work of the School, including the Thirteenth Annual Session // Bulletin American School of Prehistoric Resefrch. – 1934. – № 10. – P. 5–10. 36. Mac Curdy G. G. Report of the Director // Bulletin American School of Prehistoric Research. – 1939. – № 15. – P. 4–9. 37. Fewks J. V. Report on the 1933.

Summer Course of the American School of Prehistoric Research // Bulletin Americal School of Prehistoric Reserch. – 1934. – № 10. – P. 21–28. 38. Fewks J. V. Explorations in Yugoslavia and Czechoslovakia a report on the 1934 Summer course on the American of Prehistoric Research // Bulletin Americal School of Prehistoric Reserch. – 1935. – № 11. – P. 7–30. 39. Fewks J. V. A report of the 1938 Summer Course on the American of Prehistoric Research // Bulletin Americal School of Prehistoric Reserch. – 1939. – № 16. – P. 6–12 40. Fewks J. V. Excavations at Starchevo, Yugoslavia, seasens 1931–1932 // Bulletin Americal School of Prehistoric Reserch. – 1933. – № 9. – P. 33–54. 41. Kandyba O. Report on Museum studies Yugoslavia, Bulgaria and Romania // Bulletin Americal School of Prehistoric Reserch. – 1933. – № 9. – P. 53–55. 42. Нарішний С. Українська еміграція // Культурна праця еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1938. – С. 193–195. 43. Нарішний С. 15 літ Українського Історично-Філологічного товариства в Празі (1923–1938). – Прага, 1939. – 18 с. 44. Лятуринська О. О. Кандиба-Ольжич // Новий шлях. – 1945. – 15 жовт. 45. Шерех Ю. Поетична спадщина О. Ольжича // Орлик. – 1947. – 20 січ. 46. Лободовський Й. Добувати перемогу // Кур'єр Паланки. – 1937. – 24 жовт. 47. Самчук У. "Рінь" – про поезію О. Ольжича // Український голос. – 1943. – 11 черв. 48. Загора Ф. Бюлетень поета О. Ольжича польсько-український. – 1935. – 17 лют. 49. Варро О. Поет глибини // Обрії. – 1936. – 6 листоп. 50. Творчість О. Ольжича // Обрії. – 1947. – 5 трав. 51. "Рінь" // Українське слово. – Ужгород, 1936. – 15 берез. 52. Ольжич О. "Підзамчя" // Бюлетень "Культура". – 1946. – С. 9–14. 53. Kandyba O. Kemiene nastroje pediticke makane keramiku Halicji // Obzor praehistoricky. – 1930–1935. – R. 9. – S. 32–56. 54. Kandyba O. Unetickehroby z Kobyliz // Pamatky archoologicke. – 1932. – № 38. – Str. 46–48. 55. Kandyba O. S-spiral the Decoration of the Dnistro – Danubian Neolithic Pottery // American Journal of archaeology. – 1936. – № 2. – P. 228–245. 56. Kandyba O. Diefortlaufende Spirale inder bard kramischen Ornamentik Braun Schweig. – Praha, 1936. – 32 p. 57. Kandyba O. Shipenitz – Kunst unol Gerate eines neolitischen Donfes. – Wien. – 1937. – 127 s. 58. Кандиба О. Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного селища. (Уривок): Рік Олега Ольжича / Перек. з нім. Г. Захарків // Буковинський журнал. – 1994. – № 1–2. – С. 17–21. 59. Zprava dra Oleha Kandyba o uzitistu dijni podpory // Slovansky ustav. – Praha, 1931. – № 4. – P. 113–115. 60. Kandyba O. Trypilske hamatry vesbirkach Archeologickego us tam karlovy university // Pamatky archeologicke. – Praha, 1932. – № 2. – P. 35–38. 61. Кандиба О. Старша мальована кераміка в Галичині. – Прага, 1939. – 39 с. 62. Кандиба О. Галицька мальована неолітична кераміка // Український історик. – 1985. – № 3–4. – 124–130. 63. Кандиба О. Розвиток української мальованої неолітичної кераміки // Український народний з'їзд у Празі. – Прага, 1934. – С. 141–142. 64. Кандиба О. Українська мальована кераміка в європейському неоліті // Український народний з'їзд у Празі. – Прага, 1934. – С. 143–145. 65. Кандиба О. Техніка посудин на ніжці в пасковій кераміці. Недруковані праці О. Кандиби // Український історик. – 1985. – № 1–4. – С. 136–41. 66. Кандиба О. Досліди на Галицькому Поділлі 1928–1929 рр. // Записки НТШ. – Львів, 1937. – Т. CLIV. – С. 33–35. 67. Кандиба О. Перегляд поглядів на мальовану неолітичну кераміку // Записки НТШ. – Львів, 1928. – Т. CLV. – С. 15–17. 68. Кандиба О. Розкопки в Галичині 1928 р. // Записки НТШ. – Львів, 1929. – Т. CLVI. – С. 23–27. 69. Кандиба О. Галицька мальована кераміка // Записки НТШ. – Львів, 1929. – Т. CLVII. – С. 12–16. 70. Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини // Записки НТШ. – Львів, 1928. – Т. CLIV. – С. 68–76. 71. Кардаш Д. Українська історична свідомість // Пробоєм. – 1940. – № 4. – С. 130–134. 72. Запоточний Д. Дух руїни. По сторінках історії // Пробоєм. – 1940. – № 3. – С. 140–152. 73. Кардаш Д. Наші завдання / Ольжич О. Незнаному Воякові. – Київ: Фондація імені О. Ольжича, 1994. – С. 306–307. 74. Кардаш Д. Український націоналізм // Український вісник. – 1942. – № 4. – С. 9–17. 75. Кардаш Д. У двадцятиліття // Пробоєм. – 1940. – № 10. – С. 269–272. 76. Сам Н. Вояки будівничі / Ольжич О. Незнаному Воякові. – Київ: Фондація імені О. Ольжича, 1994. – С. 273–282. 77. Кардаш Д. Євген Коновалець / Ольжич О. Незнаному Воякові. – Київ: Фондація імені О. Ольжича, 1994. – С. 264–273. 78. Сам Н. Український міт / Ольжич О. Незнаному Воякові. – Київ: Фондація імені О. Ольжича, 1994. – С. 256–

264. 79. Кандиба О. В авангарді героїчної боротьби / Ольжич О. Незнаному Воякові. – Київ: Фундація імені О. Ольжича, 1994. – С. 232–241. 80. Ольжич О. Карпатська Україна в боротьбі // Збірник УПС. – Відень, 1939. – С. 231–253. 81. Кардаш Д. Весняні ігрища // Пробоєм. – 1941. – № 2. – С. 104–106. 82. Кардаш Д. Українське дошкілля // Пробоєм. – 1941. – № 2. – С. 163–169. 83. Кандиба О. Виховання молоді // Альманах "Сурми". – 1941. – С. 111–114. 84. Кандиба О. Василь Мисик / Ольжич О. Незнаному Воякові. – Київ: Фундація імені О. Ольжича, 1994. – С. 152–159. 85. Кандиба О. Дмитро Фальківський / Ольжич О. Незнаному Воякові. – Київ: Фундація імені О. Ольжича, 1994. – С. 159–167. 86. Кандиба О. Два світовідчуття / Ольжич О. Незнаному Воякові. – Київ: Фундація імені О. Ольжича, 1994. – С. 139–144. 87. Кандиба О. Голод і сучасна українська література / Ольжич О. Незнаному Воякові. – Київ: Фундація імені О. Ольжича, 1994. – С. 145–151. 88. Кандиба О. Сучасна українська поезія / Ольжич О. Незнаному Воякові. – Київ: Фундація імені О. Ольжича, 1994. – С. 173–185. 89. Кардаш Д. Українська культура / Ольжич О. Незнаному Воякові. – Київ: Фундація імені О. Ольжича, 1994. – С. 204–226. 90. Кардаш Д. Національна культура / Ольжич О. Незнаному Воякові. – Київ: Фундація імені О. Ольжича, 1994. – С. 230–232. 91. Кардаш Д. Облога культури / Ольжич О. Незнаному Воякові. – Київ: Фундація імені О. Ольжича, 1994. – С. 199–204. 92. Ольжич О. До проблеми культурної ділянки / Ольжич О. Незнаному Воякові. – Київ: Фундація імені О. Ольжича, 1994. – С. 186–199. 93. Ольжич О. Культурна політика українського націоналізму / Ольжич О. Незнаному Воякові. – Київ: Фундація імені О. Ольжича, 1994. – С. 226–230. 94. Білецька-Кандиба К. О. Ольжич, яким я його пам'ятаю / Ольжич О. Цитаделя духу. – Братіслава, 1991. – С. 143–147. 95. Антонович-Рудницька М. Із споминів про О. Ольжича // Український історик. – 1985. – № 1–2. – С. 94–97. 96. Антонович М. Молодість О. Ольжича // Шлях молоді. – 1968. – № 6. – С. 58–67. 97. Антонович М. Спогади про О. Кандибу-Ольжича: Джерельні матеріали // Український історик. – 1985. – № 1–2. – С. 146–156. 98. Андрусак М. Жмуток спогадів // Український історик. – 1976. – № 3. – С. 136–140. 99. Андрусак М. Жмуток спогадів у зв'язку з редагуванням доктором О. Кандибою Збірника Українського Наукового інституту в Америці: Спогади // Український історик. – 1976. – № 1–4. – С. 110–113. 100. Бойдуник О. На переломі (уривки спогадів). – Париж: Національне видавництво в Європі, 1967. – 302 с. 101. Етел Лессер до Л. Винара від 3 травня 1984 року // Український історик. – 1985. – № 1–4. – С. 134–138.

Lesya Kovalyshyn

SOCIPOLITICAL AND SCIENTIFIC ACTIVITY OF O. KANDYBA-OLZYCH IN THE EARLY XX CENTURY: SOURCE BASIS OF THE RESEARCH

The article author gives the source basis to personalities O. Kandyba-Olzych, and sociopolitical and scientific activity.

РОЗДІЛ 5
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94 (477)

Володимир Окаринський

**УКРАЇНЬКА ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА: ЗАБУТЕ І НЕВІДОМЕ /
ЗА РЕДАКЦІЄЮ ПРОФ. М. М. АЛЕКСІЄВЦЯ. – ЧАСТ. 1. –
ТЕРНОПІЛЬ: ЛІЛЕЯ, 2005. – 352 С.**

У рецензії здійснено розгорнутий аналіз комплексної праці тернопільських науковців історичного факультету, присвяченої дослідженню історії України в особах XVII–XX століть.

Всі, хто цікавляться і люблять вітчизняну історію нещодавно отримали нове добротне видання нашого історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка "Українська історична біографістика: забуте і невідоме". Одна з перших в українській історіографії комплексна праця такого роду, створена авторським колективом наукової школи професора М. М. Алексієвця, що складалася на історичному факультеті ТНПУ ім. В. Гнатюка. Це спеціалізована тематична монографія, присвячена дослідженню історії України в особах, науковій і творчій спадщині вчених, громадсько-політичних, культурних і державних діячів XVII–XX століть.

Історична біографістика, яка *de facto* вже давно є самостійною галуззю історичної науки, має свою давню історію. Чималий внесок у розвиток біографічного жанру зробили українські історики В. Б. Антонович ("Історичні діячі Південно-Західної Русі"), Д. І. Яворницький ("Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний", "Іван Сірко"), І. Борщак (дослідження про І. Мазепу, Г. Орлика, А. Войнаровського), Д. Дорошенко (неопублікована досі в Україні монографія про гетьмана П. Дорошенка), Б. Крупницький ("Гетьман Пилип Орлик") та інші. На нашу думку, цей напрям у науці започатковується романтичним напрямком в нашій історіографії. Початок такому історико-біографічному жанру як самостійному в українській (і в російській) історіографії поклав і підніс його на належний високий рівень геній М. І. Костомарова з його "Руською історією в життєписах її найвизначніших діячів" та монографією "Богдан Хмельницький". Що показово, народницька школа з її применшення ролі особистості і увагою до суспільних і економічних процесів все ж віддавала належне ролі певних історичних осіб (можливо, завдячуючи впливу того ж М. Костомарова). Однак, головна увага, зокрема в радянський період, присвячувалася ватажкам соціальних рухів (М. Залізник, У. Кармелюк та інші) та деяким представникам комуністичної еліти (тут теж існувало достатньо табу на певні постаті). Представники державницької школи надавали перевагу постатям часів Гетьманщини, зокрема "мазепинцям".

Модерна історична наука значну увагу звернула на українські історичні постаті ХХ століття. Але тут, як завше буває, бракує об'єктивності та незаангажованості (наприклад, показові в своїй односторонності "праці" ідеолога "бандерівців" та, за сумісництвом, історика П. Мірчука чи публіцистів-істориків, що гуртуються довкола націоналістичних журналів). Об'єктивні науковці, крім уваги до княжої історії чи Гетьманщини, розглядають головню діяльність історичних осіб Української революції та громадянської війни (1917–1921 рр.), вищих церковних діячів, діячів визвольного руху 1940-х років (ОУН і УПА), представників української радянської еліти. Зростає увага до представників дисидентського руху 60–80-х років ХХ століття. Так, вийшли в світ дослідження, присвячені М. Грушевському, Н. Махну, М. Скрипнику, А. Волошину, В. Щербицькому тощо.

Значним науковим центром у дослідженні історичних біографій є історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, в стінах якого захищено дисертації по таких постатях як В. Винниченко, С. Русова, П. Скоропадський та багато інших. Бачимо, що таким центром стає і Тернопіль зі своєю науковою школою з української історичної біографістики. Так, на історичному факультеті ТНПУ були успішно

проведені наукові конференції, присвячені постатям М. Грушевського, О. Кандиби-Ольжича, В. Яніва та ряду інших. Захищена ціла низка дисертацій по дослідженню життєтворчості історичних постатей, написано сотні наукових та публіцистичних статей з цієї проблематики.

Укладачі рецензованого нами дослідження вважають, що постаті, які висвітлені науковцями – учасниками збірника, справили значний внесок у розвиток і становлення в першу чергу державності України. Так, увага авторів прискіпливо та ретельно зупинилася на таких особах як (у хронологічному порядку) митрополит Петро Могила та діячі Києво-Могилянської академії, Д. Зубрицький, Г. Квітка-Основ'яненко, І. Горбачевський, митрополит Андрей Шептицький, М. Грушевський, К. Студинський, В. Гнатюк, Б. Лепкий, М. Кордуба, М. Чубатий, патріарх Йосиф Сліпий, О. Кандиба-Ольжич, Д. Донцов, М. Брайтчевський, В. Чорновіл. Звичайно, формування модерної української нації – процес складний і тривалий, а постатей, які її творили велика кількість. Кожна із історичних постатей, представлених у збірнику, це, безумовно, предмет самостійного наукового дослідження. Але разом вони вже представляють собою певну картину, мозаїку, колективний портрет процесу націо- і державотворення в особах, всіх тих, хто отримав назву еліта. Це і духовна, політична, інтелектуальна, творча та наукова еліта. Разом з тим, на нашу думку, слід свідомо розширювати хронологічні і тематичні межі добору імен в історично-бібліографічних дослідженнях. Так, заслуговує на увагу період Середньовіччя, а зокрема, близька до нас географічно і духовно Галицько-Волинська княжа державність; боротьби українців за національну емансипацію в умовах приналежності цих українських земель до Польщі та Австро-Угорської імперії; суспільно-політичні рухи періоду ХІХ – початку ХХ століття; період Української революції (1917–1921 чи навіть 1914–1923 рр.), зокрема ЗУНР; національно-визвольний рух протягом 20–80-х років ХХ століття.

Збічник починається вступною редакційною статтею доктора історичних наук, професора Миколи Алексієвця, у якій знайомить із діяльністю історичного факультету та Тернопільської наукової школи історичної біографістики, а також авторами, представленими у колективній монографії. Професор М. Алексієвець є засновником і керівником Тернопільської наукової школи історичної біографістики. Під його науковим керівництвом здійснені дисертаційні дослідження, курується наукова діяльність школи. Монографія укладена у хронологічному порядку, що нам видається більш логічним, ніж алфавітний. І є вже усталеним в українській історіографії (як наприклад, в таких виданнях: *Котляр М. Ф., Смолій В. А. Історія в життєписах.* – К.: Час, 1994. – 328 с.; *Історія України в особах: ХІХ – ХХ ст. / І. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. Аблицов, О. Божко та ін.* – К.: Україна, 1995. – 479 с., тощо). Крім того, уваги і поваги заслуговує широта і різноманітність проблематики досліджень, якими займається Тернопільська школа історичної біографістики.

Так, тривалий період в розвитку вітчизняної освіти і науки, суспільної думки, літератури і поезії, живопису, музики і філософії з пов'язаний із першим українським університетом світового рівня Києво-Могилянською академією. Дослідниця Леся Алексієвець у статті "Києво-Могилянська академія в особах (ХVІІ–ХVІІІ ст.)" з'ясовує роль києвомогилянців – фундаторів, професорів, вихованців – у суспільному і духовному житті України. Так, зокрема, виявлено, що визначні києвомогилянці, а це І. Гізель, Є. Славинецький, І. Галятовський, С. Полоцький, С. Яворський, Ф. Прокопович, Г. Сковорода, А. Ведель, батько і син Бантиш-Каменські, низка гетьманів України та багато-багато інших не тільки справили значний вплив на історію України, а й непересічна їхня роль у суспільному житті слов'янських країн, зокрема Росії, Білорусі, а також Сербії, Польщі, Болгарії, в Академії навчалися студенти з Валахії, Греції, Молдови. Таким чином, це була лабораторія еліти не лише України, а й багатьох інших країн. Авторка простежила роль києвомогилянців у розбудові Гетьманщини, їх зв'язки з козацтвом, а узагальнено в націо- і державотворчих процесах України. Заслуговує також уваги, що дослідниця зуміла віднайти в цій цікавій темі і краєзнавчий матеріал. Таким чином, стаття є підсумком багатолітніх досліджень кандидатки історичних наук Л. Алексієвець, що дозволяє на багатому джерельному матеріалі робити цікаві узагальнюючі висновки.

Молодий викладач університету Іван Куций в контексті своїх історіографічних досліджень Галичини ХІХ ст. на багатому матеріалі розглядає постать Дениса Зубрицького ("Денис Зубрицький в українському історіографічному процесі Галичини"). Дослідник доходить важливих висновків, щодо місця і ролі цього визначного історика і культурного діяча першої половини ХІХ ст., аналізує наукові зацікавлення вченого, його науково-історичну концепцію. Зокрема, цей діяч розглядає Галичину в контексті "всеобщей русской истории", він автор фундаментальних узагальнюючих монографій з її історії. Д. Зубрицький досліджував давньоруську історію, історію Львова, русько-польські взаємини, соціальні відносини на Русі, а ще торкався інших історичних проблем, видавав історичні документи. Цьому вченому належить вагомий внесок у дослідженні різних галузей спеціальних історичних дисциплін: архівознавства, генеалогії, історичної географії. Через постать Д. Зубрицького можна прослідкувати феномен старорусино-русофільської течії в українському національному русі. Таким чином, молодий дослідник І. Куций повертає безумовно цікаву і варту уваги постать Д. Зубрицького українській історіографії.

Тривалий час досліджує життєвий і творчий шлях класика української літератури Г. Квітки-Основ'яненка Оксана Ятищук. У статті "Григорій Квітка-Основ'яненко – культурно-просвітницький та громадський діяч Слобожанщини кінця ХVІІІ – початку ХХ ст." дослідниця значно розширяє погляд на місце і значення, яке займав Квітка-Основ'яненко в українському суспільному і культурному житті. О. Ятищук справедливо і аргументовано доводить значну роль цього діяча як одного з основоположників української журналістики, фундатора Харківського професійного театру, етнографа, громадського діяча. Зокрема Г. Квітка-Основ'яненко постає у раніше не знаній для нас ролі доброчинця, освітнього діяча. А висвітлення творчого шляху цього видатного українського культурного діяча справді докладне і ґрунтовне, зокрема як письменника, журналіста і етнографа. Таким чином, дослідження О. Ятищук належить до одного з кращих у збірнику.

Значну увагу в колективному дослідженні приділено постатям духовно-релігійної еліти, зокрема митрополита Андрея Шепицького (дослідник Л. Крупа) і патріарха Йосифа Сліпого (Б. Стула) – глав Української греко-католицької церкви. Ґрунтовністю відзначається стаття кандидата історичних наук Любомира Крупи "Вплив митрополита Андрея Шепицького на суспільне і культурно-просвітницьке життя в Галичині кінця ХІХ – першої половини ХХ століття". Так, автор аналізує праці архиєпископа і митрополита Андрея Шепицького, на основі яких з'ясовує погляди цього видатного духовного діяча на виховання молоді, проблеми міжвікових взаємин та моделі побудови християнської родини. Велич постаті А. Шепицького справедливо заслужила на увагу дослідника, адже моральний авторитет цього мужа церкви не лише дозволяв йому залишатися чесним і безкомпромісним захисником і виразником прагнень українців як в умовах національно-державного відродження, так і чотирьох окупацій України. З дослідження Л. Крупи також бачимо, що питання виховання молоді цікавили митрополита також у практичному вимірі, що зокрема знайшло відбиток у його знаменитій доброчинній діяльності. Науково-педагогічна і громадсько-просвітницька діяльність Патріарха Йосифа Сліпого знайшла відображення в однойменній праці здобувача Богдана Стули. Велику діяльність зокрема приділено висвітленню ролі Й. Сліпого як вченого-богослова і педагога, введено важливий аспект духовної історії того часу.

Кандидати історичних наук Віктор Савенко та Оксана Валіон в збірнику докладно зупиняються на ключовій постаті українського національного відродження кінця ХІХ – початку ХХ століть, найвидатнішого українського історика академіка Михайла Грушевського. У статті "Концепція українського культурно-духовного відродження Михайла Грушевського (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.)" О. Валіон здійснює комплексний аналіз науково-методологічних основ національного відродження, які розробив М. Грушевський і яких присвячено чимало місця не тільки в публіцистичній, а й у науковій спадщині вченого. Також здійснено аналіз культурно-освітньої та наукової праці М. Грушевського. У дослідженні "М. Грушевський і НТШ" доцент Віктор Савенко аналізує багатогранну наукову дослідницьку, організаційну та педагогічну діяльність М. Грушевського в Науковому товаристві імені Тараса Шевченка (НТШ), починаючи з 1894 р. Автор не оминає й не завжди простих стосунків М. Грушевського із науковцями НТШ, в тому числі, з І. Франком.

Все ж В. Савенко доводить, що саме під довголітнім керівництвом М. С. Грушевського НТШ перетворилося із однієї з багатьох просвітницьких організацій у загальноукраїнську неофіційну Академію наук. На основі здійсненого аналізу, у своїх статтях обидва дослідники підводять до логічного висновку про видатне місце вченого і громадського діяча в національно-культурному житті України наприкінці XIX – на початку XX століть.

"Українська біографістика..." характеризується й потужним пластом досліджень життя і творчості видатних вчених. Крім М. Грушевського це біохімік Іван Горбачевський, літературознавець Кирило Студинський, етнограф і фольклорист Володимир Гнатюк, історики і громадські діячі Микола Чубатий, Олег Кандиба-О. Ольжич та Михайло Брайчевський.

Увагу до постаті акадєміка В. Гнатюка, уродженця Тернопільщини та довголітнього вченого секретаря НТШ, ім'я якого носить наш університет, на сторінках збірника проявляють науковці І. Іванюта та Б. Ракович. Суспільно-політичну діяльність Володимира Гнатюка у контексті національного відродження України XIX – початку XX ст. досліджує в однойменній статті кандидат історичних наук Ігор Іванюта. Стаття, яка є підсумком дисертації науковця, висвітлює місце і значення В. Гнатюка політичному житті західноукраїнських земель, доводить, що політична діяльність вченого, яку слід розглядати в контексті народовецького руху, була невіддільною від наукової діяльності В. Гнатюка. В статті "Роль Володимира Гнатюка в українському національно-культурному відродженні наприкінці XIX – початку XX ст." аспірант Борис Ракович досліджує маловідомі та недостатньо вивчені аспекти діяльності вченого. Життя та діяльність видатного етнографа і фольклориста акадєміка В. Гнатюка розглянуто крізь призму українського національного відродження. Так, висвітлюються історичні погляди В. Гнатюка, його педагогічна та освітня праця, літературно-критичні дослідження та стосунки вченого з визначними українськими письменниками. Це дозволяє робити висновок про значну роль акадєміка В. Гнатюка в українському національно-культурному відродженні кінця XIX – початку XX ст.

В контексті свого дисертаційного дослідження "Громадсько-політична та наукова діяльність Кирила Студинського" виконана стаття аспіранта Андрія Кліша. Дослідник приділив увагу розгляду життя і творчості відомого вченого-філолога акадєміка К. Студинського, з'ясував його внесок у духовну спадщину України, а також еволюцію політичних поглядів. Так, зокрема, висвітлено діяльність К. Студинського як голови НТШ, який налагодив та підтримував зв'язки з Всеукраїнською академією наук у Києві, його "радянськості" орієнтація, стосунки з політичними, науковими, культурними колами як на західноукраїнських землях, так і в УРСР. Постать іншого видатного землянина всесвітньою вченого-біохіміка Івана Горбачевського досліджує аспірантка Тетяна Лахманюк ("Науково-педагогічна та громадсько-політична діяльність Івана Горбачевського"). Так, з'ясовано місце і роль вченого у становленні вітчизняної та світової медичної науки, його наукові здобутки. Саме визнанням цих здобутків визначного науковця пояснюється такі його посади як: професор і ректор Празького університету, акадємік, ректор Українського вільного університету та перший міністр народного здоров'я Австро-Угорщини. Увагу дослідниця приділила і громадсько-політичній діяльності І. Горбачевського. Так, ще в студентські роки він двічі обирався головою акадємічного товариства "Січ" у Відні, а в 1925 році з його ініціативи було відкрито Музей визвольної боротьби України. Таким чином, дослідниця робить висновок про непересічну роль І. Горбачевського в світовій науці та використання вченим свого авторитетного імені для української національної справи.

Визначним постатям історичної науки на сторінках збірника присвячено дослідження кандидаток історичних наук Ірини Федорів ("Національно-державницька концепція Мирона Кордуби") та Лесі Ковалишин ("Науково-літературна діяльність О. Кандиби-Ольжича"), аспіранток Наталії Григорук ("Історик Микола Чубатий: життя і творчість") і Христини Шкіри ("Михайло Брайчевський як історик: життя та діяльність").

Так, Ірина Федорів аналізує в першу чергу наукові ідеї видатного історика Мирона Кордуби, що було б неможливим без ґрунтовних знань дослідниці. Особливу увагу у статті приділено проблемі етногенезу українського народу в інтерпретації вченого. З'ясовано чому М. Кордубу, який був талановитим учнем Львівської історичної школи М. Грушевського, зачисляють до державницької школи в українській історіографії. В

зв'язку з тим авторка детально аналізує національно-державницьку концепцію цього вченого, прискіпливо вивчаючи численну спадщину М. Кордуби, розкидану по наукових збірниках, журналах, архівних фондах. І. Федорів доводить, що плідні дослідження вченого закономірно вилилися у виведення М. Кордубою оригінальної наукової схеми історії українського народу. Вчений детально дослідив традиції українського державотворення, їх тяглість в історичному процесі, його підхід зараз є загальноприйнятим у висвітленні історії України. Таким чином, наукова спадщина М. Кордуби зберігає свою актуальність і в сучасних умовах державного будівництва України.

Леся Ковалишин у своїй статті аналізує основні етапи наукової та літературної діяльності доктора Олега Кандиби, талановитого поета, яскравого суспільно-політичного діяча 30–40-х років ХХ століття Олега Ольжича. В цій постаті органічно переплелися і відобразилися наукова діяльність, літературний процес та політичне життя доби. Тому закономірно, що Олег Ольжич є одним із її символів. Тому дослідження постаті О. Кандиби-Ольжича вимагає всебічної ерудиції та обізнаності в цих питаннях. Л. Ковалишин детально розглядає внесок доктора О. Кандиби в українську та світову археологічну науку, зокрема в дослідження Трипільської культури. Іншим виявом таланту О. Кандиби-Ольжича є його літературна діяльність в рамках Празької групи українських поетів. На підставі детальних досліджень авторка робить висновок про те, що вся науково-літературна діяльність О. Кандиби-Ольжича є великим надбанням українців.

Постать відомого у світі, але, на жаль, недостатньо поцінованого в Україні історика, уродженця Тернополя Миколи Чубатого досліджує Наталія Григорук. Основні етапи формування та становлення М. Чубатого як вченого і громадянина розглянуто в статті збірника. Так, заслуговують на увагу дослідження цього вченого, учня М. Грушевського, з історії України княжої доби, церковної історії, зокрема церковної Унії, історії українського права та ЗУНР. В уряді ЗУНР – Державному Секретаріаті, зокрема під час його перебування в Тернополі, на посаді асистента державного секретаря освіти працював М. Чубатий. Також Н. Григорук досліджує науково-педагогічну та громадську діяльність М. Чубатого на еміграції. Таким чином, роль М. Чубатого, в першу чергу, як історика України, визначна і вимагає свого повноцінного включення в український історичний процес. Життєвий шлях і наукова діяльність видатного українського історика сучасності Михайла Брайчевського висвітлена у праці Христини Шкіри. Наш сучасник, людина, яка на жаль, вже пішла з життя, історик, археолог, філософ, художник, людина енциклопедичних знань. Всі грані таланту М. Брайчевського висвітлені в статті. Наукова і громадська діяльність вченого розглядається в контексті суспільно-політичного і культурного життя України того періоду. Зокрема, авторка аналізує наукові погляди М. Брайчевського, його погляди на становлення слов'янської державності, походження Русі, виникнення Києва, утвердження християнства на Русі. Так, цьому вченому належать концепції походження міста Києва, висловлює гіпотезу про перше (Аскольдове) хрещення Русі, яку й детально аналізує в статті Х. Шкіра. Авторка з'ясовує єдність в особі М. Брайчевського чесності дослідника із її закономірним зв'язком з рухом шістдесятників, в якому М. Брайчевський брав активну участь, та дисидентством (стаття "самвидав" "Приєднання і возз'єднання?"). Таким же закономірним постає конфлікт вченого з "системою". З'ясовано непересічну роль вченого у здобутті і розбудові незалежної України як співзасновника Народного Руху України, теоретика державного устрою, провідного вченого.

Тривалий час досліджує спадщину письменника і науковця Богдана Лепкого кандидат історичних наук Надія Білик (Лиса). Цікавий аспект дослідження постаті Б. Лепкого знайдемо у статті збірника "Постать Богдана Лепкого у контексті українсько-польських взаємин". На базі архівних джерел та друківаних матеріалів досліджено багатогранну діяльність поета, письменника, вченого-літературознавця, який багато зробив для українсько-польського порозуміння і цивілізованого діалогу культур цих двох сусідніх народів. Авторка розглядає творчість Б. Лепкого в контексті європейської культури. Детально проаналізовано наукову спадщину Б. Лепкого, зокрема як професора Ягеллонського університету, його як україномовні, так і польськомовні дослідження, діяльність письменника і вченого щодо популяризації в світі української культури. Заслуговує на увагу висвітлення різнобічних і величезних контактів Б. Лепкого з різними установами, діячами укра-

їнської та польської культури. Отже, вслід за Н. Білик, доходимо висновку про ключову роль Б. Лепкого в українсько-польських стосунках та українській культурі кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., підтвердженням чого є сталий інтерес до цього митця і громадського діяча по обидва боки українсько-польського кордону на тлі цивілізованих і дружніх стосунків сучасних України і Польщі.

На основі доступних джерел аспірант Дмитро Дембіцький досліджує постать публіциста, літературного критика, науковця, політика, ідеолога українського інтегрального націоналізму Дмитра Донцова ("Дмитро Донцов та українська національна ідея"). З'ясовано основоположну роль цього діяча на формування ідеології т. зв. інтегрального або "чинного" націоналізму, зокрема її панівне значення на формування молоді західно-українських земель, зокрема Галичини, у період між двома світовими війнами. Доведено, що вона відіграла ключову роль на ОУН-р. Основні положення ідеології Донцова, зокрема ідея провідної верстви, стосунки з іншими видатними діячами, зокрема В. Липинським та їх непрості стосунки, життєвий шлях Д. Донцова знайшли місце в статті дослідника.

Дослідженню багатогранної громадсько-політичної діяльності постаті В. М. Чорновола присвятили свою статтю "В'ячеслав Чорновіл: постать на тлі доби" аспіранти Ярослав Секо та Сергій Бондаренко. Всебічний аналіз доступних джерел, здійснений науковцями, дозволяє в значній мірі оцінити масштаб постаті В. Чорновола в контексті процесу українського націотворення протягом 60–90-х років ХХ століття. Шлях від молодого журналіста до шістдесятника, від літературного критика до дисидента і одного з авторів "самвидаву", від правозахисника до одного з батьків сучасної Української держави, від політичного до державного діяча прослідкували молоді дослідники. Особливу увагу дослідники акцентують на ключових моментах біографії В. Чорновола, які від виходу "Лиха з розуму", через редагування "Українського вісника", ув'язнення, акції протесту, мітинги, і до виступів з трибуни парламенту наочно демонструють безкомпромісність і знаковість В. Чорновола у новітній історії України. Велич постаті В. Чорновола найбільш зручно побачити в єдності його з добою, у взаєминах із сучасниками (далеко не завжди безхмарних), що наочно демонструють автори статті. А від себе додамо, що весь масштаб цієї та інших постатей близького минулого зможе оцінити вповні тільки перспектива.

На завершення висловимо думку, що в галузі історичної біографістики ще залишається чимало незаповнених лакун, постатей, місце і роль яких вимагає ретельного дослідження. Крім багатьох названих здобутків, великим плюсом дослідження є його краєзнавча спрямованість. З представлених постатей, лише уродженцями і мешканцями Тернопільщини були академіки І. Горбачевський, К. Студинський та В. Гнатюк, Б. Лепкий, М. Кордуба, М. Чубатий, патріарх Йосиф Сліпий, почесним громадянином міста був В. Чорновіл.

Звичайно, у статтях аналізованої нами колективної монографії, як і в будь-якому дослідженні, можна знайти й деякі недоліки. Має місце певна ідеалізація предмету свого дослідження, адже молоді науковці "закохуються" в свою тему. Не завжди висновки з досліджуваних тем носять потрібний рівень узагальнень, оскільки для цього потрібні тривалі, багаторічні і прискіпливі дослідження. Тут час працює на молодих науковців, які, сподіваємося, не зупиняться на досягнутому. Видання має бути корисним для науковців, коло наукових зацікавлень яких охоплює як зазначений період, так і проблеми сучасної української біографістики, а також для краєзнавців, педагогів, студентів, громадських діячів, усіх, хто цікавиться історією України.

Отже, в результаті копіткої праці дослідників, систематизації та аналізу великої кількості різноманітних (а в багатьох випадках неопублікованих) джерел та спеціальної фахової літератури авторам вдалося створити унікальну колективну авторську працю, яка вносить значний внесок в українську історіографію. Сподіваємося, що невдовзі побачить світ друга частина "Української історичної біографістики", яка буде логічним продовженням рецензованої праці. Таким чином, Тернопільська наукова школа історичної біографістики, що склалася на історичному факультеті Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка вже зайняла своє чітке місце і розширяє

коло наукових тем та пошуків. А історична біографістика – та галузь, що дозволяє це робити постійно і плідно.

Volodymyr Okaryns'kyi

**UKRAINIAN HISTORY BIOGRAPHIC SCIENCE: FORGOTTEN AND UNKNOWN /
AFTER THE RELEASE OF PROFESSOR M. M. ALEXIYEVETS. – PART 1. –
TERNOPIL': LILEYA, 2005. – 352 P.**

In review it is carried out the extended analysis of complex labour of Ternopil' scientific workers of history faculty devoted to research of the Ukraine history in persons of the XVII–XX ages.

РОЗДІЛ 6**НАУКОВІ ПРАЦІ ДОСЛІДНИКІВ ІНШИХ ВІЗ
УКРАЇНИ****АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ЗАРУ-
БІЖНОЇ ІСТОРІЇ**

УДК 94 (477) "17" (092)

Галина Яценюк

ДІЯЛЬНІСТЬ ПИЛИПА ОРЛИКА В ПЕРІОД ТАК ЗВАНОВОГО "СОЛУНСЬКОГО СИДІННЯ" 1722–1734 рр.

У даній статті йдеться про дипломатичну діяльність гетьмана-емігранта Пилипа Орлика протягом 1722–1734 рр., в час його перебування на території турецьких володінь в місті Солунь, яка була спрямована на створення антимосковської коаліції.

На початку 20-х рр. XVIII ст. для українських емігрантів, а насамперед для їх гетьмана Пилипа Орлика склались сприятливі обставини для відновлення української справи на європейському рівні. Адже саме в цей час такі сильні європейські держави, як Англія і Австрія, разом з польським королем Августом II, вирішили покласти край експансії Росії та зорганізувати європейську коаліцію, щоби витіснити росіян (російські війська були вже в Мекленбурзі) з меж Західної Європи. Здавалося, що перед Орликом відкривалися нові перспективи, і він ретельно взявся до праці. Гетьман розумів, що українська дипломатична акція тільки тоді буде мати успіх, коли він сам стане на чолі запорозького війська, яке поки що знаходилося під татарською зверхністю. Тому Пилип Орлик вирішує поїхати до Туреччини. Швеція, яка підтримувала всі демарші гетьмана Орлика в українській справі й на таємній нараді Шведської королівської ради в 1720 р., ухвалила видати Орликові листи до європейських володарів, а трохи згодом від імені шведської корони написала листи до: цісаря Австрії, уряду Голландських Генеральних Штатів, королів англійського, французького, іспанського, султана турецького та хана кримського з пропозицією підтримати гетьмана Орлика. Отже, заручившись такими листами Пилип Орлик, вже 11 жовтня (в день свого народження – Г. Я.) 1720 р. зі своїм товариством покинув Швецію.

Виїзд Орлика прискорила ще й невиразна політична ситуація. Однією з неприємних подій для українських емігрантів стало підписання на початку 1721 р. Ніштатського миру між Швецією та Росією після 21 року війни. Польща тепер ставала занадто залежною від Росії, щоби взагалі приймати до уваги політичні проекти Орлика. Спроби порозуміння з царем через впливового в Петербурзі гольштинського герцога і його дипломатів не вдалися. Тому Пилип Орлик разом зі своїм найближчим оточенням покидає Швецію і через європейські країни прямує до Туреччини [11].

На деякий час з жовтня 1721 по лютий 1722 р. він затримується в Кракові, там залишає всю свою сім'ю і подорожуючи далі бере тільки свого сина Михайла, секретаря капітана де Кюара і довголітнього слугу Кароля. А вже в березні він перейшов польсько-турецький кордон, і того ж місяця був в околицях м. Хотин (нині Чернівецька область).

На той час найвищою військовою владою на польсько-турецькому кордоні в м. Хотині був сераскир. Всі приїжджі одразу ж потрапляли під його контроль. Тут Орликові не дуже пощастило. Почувши про його приїзд, турецький достойник заявив, що він має вертатися туди, звідки приїхав, але побачивши, що в руках Орлика рекомендаційні листи шведського короля до султана, великого візира і до нього самого, сераскир пішов на поступки.

М. Битинський же висловлює думку, що Хотинський паша був "підкуплений москалями" і тому на якийсь час затримав П. Орлика, але вже через 18 днів за наказом найвищого візира мусів його звільнити [3: 43]. Однак становище Орлика все ж таки лишилося невизначеним. Він не міг навіть добитися особистого побачення з сераскиром, хоч це йому було й обіцяно. Йому доводилося терпеливо чекати, поки турецький уряд на повідомлення сераскира так або інакше вирішить його долю. Врешті прийшов із Царгороду

наказ вислати гетьмана до міста Сереса в Македонії. Але це було тільки тимчасове розпорядження. Постійним місцем його перебування було призначено м. Салоники. Тут український гетьман опинився вже 7 грудня 1722 р. [13: 153]. Однак в своїй праці М. Битинський висловлює версію, що турки мали на меті затримати Орлика з повним позбавленням волі, оскільки, як стверджує автор, є документи, які свідчать, що завдяки лише заступництву й клопотанням англійського посла в Царгороді Станіяна дали гетьманові змогу переїхати з Сересу до Солуня. Тут гетьман-емігрант Пилип Орлик мусів прожити без права виїзду цілих дванадцять років. У цей час головним зв'язковим між гетьманом і політичним світом, українською еміграцією та навіть з Україною був його син Григій Орлик. І саме він стверджує, що лише через інтриги росіян його батька було примушено до такого довголітнього "сидіння" в Солуні [7: 5].

Отак розпочалась нова доба підневільного життя гетьмана. В основному у перші роки заслання П. Орлик провадив велике листування, читав голландські, французькі та італійські часописи, звідки робив нотатки про події в Україні або в сусідніх з нею країнах, займався і політично-теоретичними проблемами, оскільки якісь книжки можна було дістати. Знайомих у нього було багато. Хоча П. Орлика і переслідувала Росія, все-таки український гетьман був видатною фігурою в Салониках, з якою і високі достойники, і дипломати, і вище духовенство мусили рахуватись. Час від часу він робив візити турецьким урядовцям, – муфтію і кадї, що також приходили до нього в гості. Тамтешні англійські і французькі консули були його добрі знайомі. Не один громадянин міста запрошував його до себе, як почесного гостя, а також чимало відвідувачів приходило до помешкання емігранта, шануючи в його особі знаного та спорідненого вірою чужинця. Особливо широкі зв'язки мав гетьман з місцевим грецьким духовенством, починаючи з митрополита і закінчуючи звичайними священиками [9: 106]. Є досить цікавий документ, який свідчить, що в 1724 р. архієрей Чернігівський доносив архієрею Псковському, що Пилип Орлик листується з П. Полуботком [12: 20].

Щодо провідних європейських країн, то вони теж на початку 20-х рр. XVIII ст. надавали перевагу дипломатичним крокам та політичним комбінаціям. Модою часу стали європейські конгреси, які, хоч і тягнулися роками, не в стані були залагодити суперечливі інтереси європейських держав.

Трагедією ж для Орлика була цілковита відірваність від рідного терену і від запорозького війська. Ще в Хотині він почав перші спроби налагодження безпосереднього зв'язку з січовиками, яких просив надіслати військо. Але вони, були марними, тим більше в далеких Салониках. Тепер гетьман всю свою енергію звернув на те, щоби дістатися до Царгороду, де він сподівався розвинути якусь важливу політичну акцію, вступивши у безпосередні зносини з турецькою владою і представниками європейської дипломатії. Чимало часу віддав він кореспонденції в цій справі, листуючись з великим візиром, кримським ханом, молдавським господарем, з шведським урядом, з англійським послом у Відні Сафориним, який був йому за посередника для кореспонденції з європейськими державними мужами і навіть з родиною, а також і з англійським послом у Царгороді Станіяном, якому сам англійський король порекомендував заступитися за Орлика перед султаном. Взагалі англійська дипломатія, в основному ворожа до Москви, поставилася прихильно до гетьмана – на відміну від стриманої на той час позиції французів [4: 260]. Але всі ці заходи розбивалися, нашттовхуючись на небажання Туреччини порушити мирні відносини з Москвою, хоч цар повів агресивну політику на південному Сході, почавши в 1722 р. війну проти Персії, що сильно зачепило інтереси Порти. Султан і далі не дозволяв Орликові покинути Салоники.

Однак Орлик не забував дбати й про долю тих українських емігрантів, переважно запорожців, що перебували на турецькій території, і становище яких було дуже тяжке. До того й цар Петро I не залишав у спокої емігрантів, постійно домагаючись їх видачі. Тому Орлик вважав своїм обов'язком, заступатись за козаків. 9 жовтня 1724 р. пише гетьман до турецького великого візира з приводу чуток про намір турків видати запорожців москалям. Цей лист, як зауважує Іл. Борщак, – цілий трактат про азиль і екстрадицію. Орлик у тому листі протестував проти наміру турків, покладаючись на випадок із колишнім турецьким васалом Кантеміром, "який, хоч зрадив Туреччину, але має в Росії добре

становище, і Порта не могла добитись його видачі. Він же й запорожці, вказує Орлик, не були ніколи підданцями царя, і як вільна нація склали договір із кримським ханом" [3: 43].

У березні 1725 р. Орлик надіслав листа й запорожцям, прохаючи їх бути твердими й очікувати на його допомогу.

Разом з тим на 1725 р. в Європі сталися дві важливі події, які вселяли у Пилипу Орлику надію на відновлення українського питання на міжнародному рівні. Першою з них була смерть впертого і неблаганного ворога українських емігрантів Петра I. Не менше значення мав і шлюб (в серпні 1725 р.) Марії, дочки Станіслава Лещинського, з французьким королем Людовиком XV. Тим самим Франція вступила в конфлікт з Росією, яка так негативно ставилась до колишнього польського короля [5: 105]. Поряд з цими подіями інтереси європейських держав поділилися на два ворожі табори. В одному, так званій Віденській коаліції, знаходилися Австрія, Іспанія і Росія, в другому – Ганноверській коаліції – Англія і Франція разом з Голландією і Данією. На боці Англії й Франції стояв Станіслав Лещинський, а польський король Август II опирався на Австрію.

Тому Пилип Орлик вживав різні дипломатичні заходи, щоби нав'язати відносини з Ганноверською коаліцією, котра як не вороже, то, принаймні, не дуже прихильно ставилась до зміцнення Російської імперії. Однак гетьман не забував пильно слідкувати і за відносинами цієї імперії з Австрією.

2 серпня 1726 р. Орлик пише листа до французького консула Бланка, де запевняє, що він, гетьман-емігрант, може бути дуже корисним для інтересів Ганноверської коаліції; знаходячись в постійному контакті з Україною, він може в слушний час піднести революцію й, таким чином, нанести удар Росії.

Майже одночасно, 6 серпня 1726 р., Орлик пише листа до Станіслава Лещинського в м. Шамбор біля Парижа, у якому вимагає, щоби король допоміг йому у вирішенні українського питання. Він просить "протекції для української нації й запорозької армії від всієї Ганноверської коаліції, що має таке гарне завдання, як установа миру в Європі, а без спокою на Україні жодного миру не буде". Пилип Орлик також просив допомогти йому звільнитись від "Солунського сидіння" він навіть пропонував конкретний план. Французький корабель має взяти його в Салоніках і перевезти до Ліворно, звідки вже французький консул переправить його в Хотин [5: 104].

Однак Орлик добре розумів, що будь-яка допомога заснована на інтересі. І він намагається вказати цей інтерес й Ганноверській лізі, і Франції, і навіть Станіславу Лещинському, постійному кандидатові на трон у Варшаві. Хоча нічого конкретного не пропонує, а тільки намагається звернути увагу на антимосковський характер руху в Україні. З цього вже міжнародні дипломати мали робити свій висновок. Друге, чого гетьман вимагав – міжнародної гарантії для України. Це квінтесенція його праці – ставити завжди українське питання на широкий міжнародний ґрунт. Для того, щоби європейські уряди звернули більшу увагу на проблему українських емігрантів, Орлик наводить цитати з диплому Карла XII від 10 травня 1710 р., цим самим зазначаючи характер грамоти, котру прохав у французького короля. "Слідуючи по стопах наших славних попередників, королів Швеції, бажаємо постійного спасіння і вільності для славної руської нації... І цим публічним дипломом ми декларуємо, що не покладаємо зброї й не зробимо миру, поки гетьман і запорозька армія не звільняться від московського ярма і не реституються в старих вільностях і поки незайманість їх території не буде певно гарантована майбутнім мировим трактатом" [5: 104].

Станіслав Лещинський не обманув сподівань свого старого друга; він виступив на захист інтересів Орлика у Версалі, і звідси були надіслані до французького посла в Царгороді інструкції, які стосувалися звільнення Орлика з Солуня.

Вже на початку 1727 р. до Орлика пише французький посол у Царгороді Анрезель, який повідомляє, що з наказу свого уряду вступає у взаємини з гетьманом українським. 27 жовтня 1726 р. Орлик отримує листа від Адразеля в якому той пише, що "жаліє за тим, що досі не мав нагоди ввійти в контакт з такою славною особою, але сподівається нині це виправити..." Також Орлик отримує лист від Станіслава Лещинського, в якому той повідомляє: "Всі ганноверські союзники з свого боку абсолютно розуміють великі користі, які Ваша слава особа може принести справі, спільній для них всіх" [5: 105].

Між тим конгрес в Суасоні наближався, й Орлик, не маючи змоги самому прибути на конгрес, звертається до всіх своїх прихильників.

Допомога Франції, Англії й Швеції була йому обіцяна. Головний його дипломатичний захисник в Парижі – це сам Станіслав Лещинський, а також гольштинський посол граф Бассевіц, представник гольштинського князя Карла Фрідріха. Однак цей конгрес не приносить ніяких змін.

Але найбільш помітним моментом у політичній діяльності Орлика в Солуні є його заходи щодо реституції Переяславської угоди з Москвою. Пилип Орлик вислав ноту-звернення до численних представників конгресу, де вимагав перш за все реституції Переяславського договору 1654 р. "Обіцяв цар (Петро) подібно своїм попередникам протекцію козацькій нації", бо "козацька нація після низки перемог над поляками, перемоглими, триумфуючи й могутня, добровільно пішла під московську протекцію спільно з своєю великою країною по обох боках Дніпра; зроблений був, однак, трактат про непорушення законів і вільностей козацьких, який був санкціонований клятвою Олексія Михайловича за себе і за його наступників; і син його, Петро, не тільки обнявши престол, але і після полтавської битви в 1709 р. негайно публічною грамотою підтвердив це все...". Тому "Нехай повноважні представники царя підтвердять на Суасонському конгресі реституцію давньої свободи козацької" [5: 105–106; 3: 46].

Таким шляхом гетьман сподівався добитися повної незалежності України. І вважав це він настільки потрібним й важливим, що виносив цю справу на міжнародний рівень.

У цій же ноті гетьман-емігрант гостро критикує поведінку росіян на Україні, причому він висвітлює це питання теж з точки міжнародного права – гніту одного народу другим. "Весь козацький народ притиснений жахливим московським ярмом"... "30 тисяч козаків були відправлені на будівництво Ладозького каналу й в Персію, де їх годували борошном, змішаним з каменюками. Колись квітуча Україна нині мертва, ніби ураган пройшов по ній, населення в жаху біжить в Січ" [8: 15].

Д. Апостола Орлик не вважав законно обраним гетьманом, а посадником російського уряду, який за походженням не був козаком.

Конгрес в Суасоні тягнувся майже два роки й ні до чого конкретного не довів. Протоколів з конгресу не залишилося, тому важко встановити, чи українське питання було поставлене на пленарному засіданні. Але з листувань Орлика відомо, що такі особи як, кардинал Флері – голова французького уряду, Лорд Стенгоп – англійський делегат, барон Гослінг – голландський делегат, князь Бурнонвіль – іспанський делегат, вели розмови з російським делегатом Олександром Головкіним при посередництві шведського посла барона Гедди і гольштинського графа Бассевіца. І запевняли його, що "справа гетьмана Орлика є справедлива й що в інтересах всієї Європи негайне полегшення її" [5: 106].

О. Головкін дуже холодно поставився до цих демаршів і зразу же, в грудні 1728 р., відповів Флері, що його уряд не може припустити дискусії української справи на конгресі, що на Україні тепер повний спокій, що російський уряд настільки прихильно ставиться до козацької нації, що навіть наперекір постанові покійного царя знов дозволив обрати гетьмана.

Гетьман і сам вів переговори з російським урядом про реституцію Переяславського договору, але вони, як він потім запевняв, завдяки Меншикову не довели ні до чого, й у відповіді до французького посла в Туреччині на лист Флері він гірко пише: "Московські міністри з непам'ятних часів були найбільше підозрілі у всьому світі, від яких не треба чекати ні доброї волі, ні правди..." [10: 138].

Починаючи з 1729 р. гетьман відновлює листування з французькими урядовцями, в яких наголошує насамперед про жахливе становище українського козацтва, разом з тим прохаючи юридичної допомоги у Франції.

В 1730 р. Орлик, звертається до великого турецького візира з інформаціями про ситуацію в Україні та знов нагадує про важкий стан запорожців-емігрантів [3: 48].

Тим часом неясна заплутана політична ситуація в Європі помалу починає вивертатись. У Польщі помер король Август II, і Королівство Польське знову почало роздиратись внутрішнім хаосом пов'язаним з виборами нового наступника на польський трон. Численна польська партія Станіслава Лещинського знову відновила свою чинність і

вживала рішучих заходів, щоб вернути йому корону. Росія ж підтримувала іншого кандидата на трон – саксонського князя-електора Августа III. Французький король почав збройно підтримувати свого тестя С. Лещинського та його партію. Це довело до польсько-сукцесійної війни й викликало збройне зіткнення Франції з Росією. При цьому через різні династичні та інші політично-союзні зв'язки Європа знову поділилася на два ворожі табори: до одного з них належала Франція, Іспанія, Швеція й Оттоманська Порто – до другого Росія, Німеччина, Данія, Голландія й Англія.

У зв'язку з цими подіями Франція не могла обійти увагою антимосковську справу України й вигідні для своїх інтересів домагання української еміграції, тому вона знову відновлює тісні стосунки із мазепинцями-емігрантами. І вже 1730 р. французькі дипломати вживають заходів у Туреччині про звільнення Орлика з Солуня, повернення його на Запорожжя і про новий його наступ на Україну [3: 43–49]. Але звільнення Пилипа Орлика було відкладено ще на чотири роки.

Та в цей нелегкий для гетьмана Пилипа Орлика час він не був залишений наодинці, найбільшим помічником і порадиником для нього стає його син Григор Орлик, який від імені батька зустрічається з дипломатами Франції, Англії, Швеції... 11, 14 і 16 грудня 1730 р. Григор Орлик мав довгі наради з міністром закордонних справ Франції Шовеленом, якого ще більше переконав своєю аргументацією, яка стосувалася звільнення його батька. Шовелен обіцяв на королівській нараді підтримувати меморіал гетьмана. Григор зумів знайти дорогу також до старого маршала Вілена, який з 1730 р. став новим послом Франції в Царгороді. Вілен теж обіцяв допомогти справі, бо Григор писав до батька: "Маршал Вілен дуже розумна людина й добре розуміє сучасну кон'юнктуру" [6: 75].

2 січня 1732 р. відбулася королівська рада. На раді Шовелен обговорив меморіал про українську справу і в доказ того, наскільки рух на Україні небезпечний для росіян, покликався на донесення французького посла в Петербурзі Маньяна, котрий, передаючи 16 листопада 1730 р. історію вступу на трон цариці Анни, писав: "Шляхта не хоче обмеження абсолютної влади цариці, бо вважає, що в такому разі козаки на Україні повстануть і скинуть московське панування..." [6: 75].

Внаслідок цієї наради 1 березня 1732 р. Людовік XV надіслав докладну інструкцію до Вілена відносно Орлика. В ній говорилося: "Тому що я цікавлюсь багато долею і станом пана Орлика, пишу те, що вважаю найбільш корисним. Перше, щоби обмежити його сучасне положення; друге – щоби в майбутньому він міг мати поважне і відповідне його заслугам становище. Щодо першого, мій посол, з одного боку, і прихильний хан, з другого – мають переконати Порту про потребу більшої підмоги для пана Орлика відповідно до обставин, поки кон'юнктура не буде більш сприятлива для війни з Московщиною, бо в цьому разі сама Порто вже піде на все, щоби настановити авторитет пана Орлика, котрий, знаходячись на чолі своєї армії, можна сподіватись не попадати знову в мізерне становище, в якому він сьогодні знаходиться завдяки війні... Щодо другого, я переконаний, що пан Орлик і його нація бажають, щоби було повернено трон нашому коханому тестеві, королеві Станіславу. Тому треба зобразити Порті й ханові небезпеку від Польщі, як вона буде під управою чужинця, котрий буде з'єднаний в інтересах з цісарем і Московщиною; коли ж король Станіслав буде мати владу, він буде, очевидно, союзником Франції й Швеції, й обидві ці держави ніколи не можуть бути підозрілими Порті; таким способом союз Порту з Польщею буде існувати міцно. Треба абсолютно настоювати, щоби Порто твердо трималася пунктів Прутського договору, щоби москалі не втручалися в справи Польщі і козаків. З другого боку, нехай Порто допомагає панові Орликові стати на чолі своєї армії і зібрати під свої прапори свою націю в такій кількості, яку зможе" [6: 76–77].

Ця інструкція – цілком конкретна програма. Французький уряд ясно й недвозначно підтримує перед Портою інтереси Орлика. Визволення України мало прийти вже потім, коли він буде на чолі запорожців.

Те, що в Версалі, де панував такий суворий етикет, де кардинал Флері косо дивився на дружбу з невірними, вирішено надіслати такого ласкавого листа до хана, було, без сумніву, великою дипломатичною перемогою Григора Орлика. Гетьман міг бути задоволений своїм сином. Також його спільна робота з Віленом в Царгороді, давала свої нас-

лідки. 17 травня 1732 р. французький посол писав у Версаль: "Ханський посол прийшов до мене дати звіт у справі його переговорів з Портою відносно гетьмана Орлика. Великий візир сказав, що Портою з задоволенням виконує прохання хана і дає змогу Орликові переїхати в Ясси. Але ж при цьому великий візир додав, що москалі – великі вороги пана Орлика, котрий був гетьманом України, і це вони спонукали Порту тримати його в Салоніках немов на засланні. Портою нині ще бажає гарних відносин з Москвою, і тому є небезпека, коли пан Орлик буде біля запорозької армії, він може викликати козаків на акцію, яка дасть москалям привід виступити з жалобами на Порту і може навіть потягти за собою розірвання зносин між султаном і запорожцями. Тому Портою могла б піти і назустріч проханню хана під умовою, що він поручиться за поведінку гетьмана Орлика, що запорожці, зустрівшись з своїм шефом, не зроблять ніякої диверсії, яка б викликала жалоби москалів" [6: 78–79].

Між тим на європейській арені знову сталися зміни. В лютому 1733 р. помирає король Польщі Август. Конвокаційний сейм ухвалив постанову, що чужоземці не можуть посягати на трон, таким чином відпадала кандидатура Фрідріха Августа Саксонського, російського кандидата. У Версалі почали працювати над майбутніми виборами в Польщі. В розпорядження Монті було надіслано мільйон флоринів, і польським магнатам дано зрозуміти, що все золото французької державної скарбниці – в розпорядженні короля Станіслава.

А вже 1 лютого 1734 р. Пилипу Орлику було дозволено покинути Салоніки. Він одразу ж їде до кримського хана в його літню резиденцію в Каушани (Молдавія), входить в зносини з іншими державами і посилає великого листа на Січ, в якому пише, що "не буде вже того щасливого часу який тепер нам дається, при таких великих і звитяжних силах, для виконання обов'язків, які далися під присягою... тому прийшов нарешті, давно бажаний час визволення України і всього українського народу з-під московського ярма". Закінчується лист Орлика застереженням, що коли ми "утратимо і сей час до звільнення милої отчизни, то ніколи вже такого не знайдемо його і не дочекаємось в потонні часи" [1: 117–118].

Але надії Орлика, висловлені в листі, не збулись. Запорожці не виступили йому на допомогу. Заявляючи, що "жодної допомоги наше Войско тепер вам не дасть і не ізвольте більше до нас писати, бо є уже її Великого Імператорства ми Військо Запорожское слуги, а не Ханські". Лист підписав кошовий отаман Іван Милашевич [1: 119]. Не спалахнуло і європейської війни в тому вигляді, в якому прагнув і сподівався побачити її Орлик для інтересів України. Не утвердився і Станіслав Лещинський на польським престолі, і не розпочалась війна між Швецією та Росією.

Та все-таки можна з упевненістю говорити, що уряд першої української політичної еміграції не зрікався ніколи своєї мети – визволення України з під Російського впливу. І так зване "велике відсиджування" гетьмана Пилипа Орлика в Солуні було в історії першої української еміграції періодом великої дипломатичної боротьби. Остання була спрямована на визволення України. Мазепинці орієнтувалися на міжнародні стосунки і взаємодопомогу; уряд еміграції в особі Пилипа Орлика добре розумів, що безпомічна в своїх власних силах Україна лише тоді може встати з колін, коли буде нарівні втягнена в сферу загального міжнародного політичного руху.

Тому дванадцятилітній період перебування найвищого провідника української еміграції гетьмана Пилипа Орлика в солунському засланні не був часом пасивного відсиджування в бездіяльності. Невтомний гетьман-емігрант невпинно працював на користь своєї України і продовжував робити це аж до своєї смерті, яка сталася 24 травня 1742 р.

Список використаних джерел

1. Письмо Орлика к Запорожцам // Киевская старина. – Т. 2. – Киев. – 1882. – С. 115–118.
2. Ответ Запорожцев Орлику // Киевская старина. – Т. 2. – Киев. – 1882. – С. 118–120.
3. Битинський М. Мазепинці по Полтаві. – Варшава: Б-ка краєвого Воєнно-історичного товариства, 1938. – 83 с.
4. Борщак І. В книгозбірці гетьмана Орлика // Літературно-науковий вістник. – Т. LXXIX. – Кн. 3. – Львів, 1923.
5. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // Український історичний журнал. – 1991. – № 8. – С. 99–110.
6. Борщак І. Геть-

ман Пилип Орлик і Франція // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 72–79
7. Голійчук Ф. Филипп Орлик в Галичині. – Львів: Бібліотека НТШ, 1910. – 6 с. 8. Грушевський О. По катастрофі 1708 р. // ЗНТШ. – Т. 78. – Кн. 4. – Львів, 1904. – С. 5–25. 9. Єнсен А. Орлик у Швеції // ЗНТШ. – Т. ХСІІ. – Кн. 6. – Львів, 1909. – С. 93–169. 10. Історія української еміграції / Під ред. Б. Лановика. – К.: Вища школа, 1997. – 520 с. 11. Кравчик В. Воїни політики і розвідники // Голос України. – 1994. – 26 лют. 12. Петрушевич А. Филиппъ Орликъ. Послѣдній польскій гетьманъ Украины. 1709–1742 г. – Львовъ: Типографія Стефана Гучковського, 1872. 13. Сергійчук Б. Україна і Туреччина в історичних взаєминах // Всесвіт. – 1997. – № 3–4. – С. 27–29.

Galyna Yatsenyuk

ACTIVITY OF PYLYP ORLYK DURING SO CALLED "SOLUNSK BEING" IN 1722–1734

This article deals with the diplomatic activity, of Hetman Pylyp Orlyk during 1722–34, He activity was directed to creation of anti-Moscow coalition during, he was on the territory of Turkey in the town Solyn.

УДК 94 (477)

Оксана Гомотюк

УНІВЕРСИТЕТИ – ЦЕНТРИ УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У І ПОЛ. ХІХ СТ.)

У статті зроблено спробу виокремити значення університетської науки для становлення українознавства у ХІХ столітті. Автор аналізує подвижницьку діяльність харківської інтелектуальної еліти у напрямку відкриття рідної мови, історії, культури.

У вітчизняній науці є багато тем, інтерес до яких впродовж багатьох років не згас. До кола таких питань належить інтелектуальна думка ХІХ ст. Причини такого глибокого інтересу пояснюються багатьма моментами. По-перше, дослідження цих років отримали всенародне та міжнародне визнання. По-друге, саме у цей період зароджується національна наука. У цей час розширюється джерелознавча база українознавства, оформлюються методологічні підходи до наукового дослідження. По-третє, ціле сузір'я імен асоціюється з ХІХ ст. З'являються інтелектуали, чия творчість визначила напрямки розвитку українознавства. По-п'яте, українознавство ХІХ ст. тісно пов'язане із національним відродженням України, що в свою чергу відбувалось у контексті подій слов'янської історії та віддзеркалювало основні тенденції європейської наукової думки. По-шосте, українознавство було основою кристалізації нації, її ментального одужання та духовного зростання. Воно сприяло утвердженню національної свідомості та слугувало прокладанню шляху для порятунку від фізичного, духовного, економічного, політичного занепаду в умовах "напівлюдського" існування у Російській та Австрійській імперіях. Українознавство, по суті, стало ініціатором відродження української нації, виступило формою збереження українства на геополітичній карті Європи. Шлях розвитку українознавчої думки – це шлях накопичення та консолідації етнічних, психічних, духовних сил, матеріальних засобів та створення потенційних можливостей для майбутніх творчих дій у векторі виборення політичної самостійності.

Варто відзначити, що у сучасній науці ще залишається багато неопрацьованих тем, пов'язаних з українознавством. Не досліджено роль Київського, Харківського, Львівського університетів у становленні національної науки, у їх вирішальному впливі на трансформацію української інтелектуальної думки ХІХ–ХХ ст. На сьогоднішній день чи не єдиними розвідками, що торкаються ролі Харківського університету залишаються публікації Д. Багалія, Т. Щербань, В. Онопрієнка [1].

Пропонована стаття є спробою дослідження українознавчої місії Харківського університету у першій половині ХІХ століття.

З огляду на поставлену проблему слід зазначити, що особливістю українознавства ХІХ ст. стала його наступність, відкритість до передових напрямів суспільно-політичної думки російського та європейського громадянства. При цьому зберігалась національна формула, творчо застосовувалось прогресивне. Великі українознавці були і Великими двигунами громадської, політичної свідомості, давали напрям для прийняття політичних рішень, українознавство виконувало завдання по підготовці державотворчої діяльності українства.

Українознавча думка пережила складні етапи у напрямку інституційного та концептуального оформлення. Найперше, що необхідно було зробити, це відокремитись від існуючих, усталених поглядів російської та польської інтелектуальної еліти про минуле, сучасне та майбутнє українського народу. Другим важливим завданням стало створення власної парадигми, яка відповідала б основним традиціям, тенденціям розвитку національного буття та перебувала на гідному рівні у світовій інтелектуальній думці.

Українська інтелектуальна думка початку ХІХ століття відчула на собі великий вплив європейського романтизму. Романтики вбачали у конкретній історії сутність минулого. Основний акцент прихильники цього напрямку ставили на поняття "народу-нації" як історично сформованої індивідуальності, що постає під впливом природного середовища та соціальних умов. В Україні ці теоретичні постулати продовжувались крізь призму народницьких ідей.

Трансформаторами передових ідей тогочасної Європи, зокрема, німецької філософської думки, що концентрувала свою увагу на вивченню розвитку окремих народів, їх національних особливостей, стали університети. Знайомство із німецькою класичною філософією у Наддніпрянській Україні пов'язане із Харківським університетом. Репрезантами цих ідей стали філософи історії як Й. Шад, І. Кроненберг, М. Лунін, В. Цих. М. Лунін, зокрема, підкреслював, що основним завданням історика є пошук історичної своєрідності кожного народу, відділення "племені від племені, покоління від покоління, народу від народу... тоді народи приберуться у свій відмітний одяг, у свої відмітні форми, заговорять своєю мовою; століття набудуть свого індивідуального обличчя; і дух часу, ідеї і поняття кожного народу забринять під прозорою оболонкою; і тоді – то відбудеться велике воскресіння" [2: 270]. Основні постулати німецької класичної філософії знайшли творче застосування на українському інтелектуальному ґрунті, чого, очевидно, не чекали у Російській імперії.

Власне, Харківський університет, заснований у 1805 році, став першим новітнім вищим навчальним і науковим закладом у Наддніпрянській Україні. Наявність університету перетворила, до того часу мале провінційне місто, у значний центр, з якого почалося національне відродження [3]. Ініціатива у цьому належала відомому українському вченому та громадському діячу В. Каразину, котрий виступав з ідеями реформування освіти в Російській імперії. У своїх публікаціях інтелектуал вказував на колоніальне становище України. Йому належить ціла низка винаходів у сільському господарстві. Але про його смерть навіть не було згадано на офіційному рівні [4: 237]. З огляду на це, один із біографів – В. Анастасевич, правдиво зауважував, що В. Каразін, "як метелик, занадто наблизився до полум'я та опалив собі крила, занадто довірився царському двору, забувши, що там не все говориться, що є в душі" [5].

В. Каразін планував побудувати ціле університетське містечко, але реально для початку функціонування такої установи не було матеріальних засобів. Тому Харківський університет, створений на пожертви громадян, запрацював у складі чотирьох факультетів: словесного (історико-філологічного), етико-політичного (юридичного), фізико-

математичного та медичного. Університетський статут давав широкі права і обов'язки як найавторитетнішій освітній установі великого учбового округу. Спочатку до Харківського округу входили Слобідська Україна (Харківська область), Воронежська, Орловська, Курська, Чернігівська, Полтавська, Миколаївська, Таврійська, Катеринославська губернії, землі Донського та Чорноморського козацтва.

Першим ректором цієї найвищої установи в Україні став професор І. Рижський, викладач російської літератури. Саме його пропозиція до Імператорської академії наук видати один з літописів, що стосується стародавніх прав Слобідського краю і "писаний мовою, яка давніше тут уживалася, а в останніх роках сильно змінюється і з великими кроками наближується до великоросійської" [5: 238] дала поштовх до українознавчих студій харківських інтелектуалів.

Першими викладачами університету стали вітчизняні та іноземні науковці. (На 1805 р. із 19 професорів 6 – вітчизняні, 13 – іноземці, на 1810 відповідно із 24 – 17 та 7) [6]. У їх середовищі з'явилося сильне відчуття спільної відповідальності за справу науки та просвіти, вони жили почуттям спільної належності до живого суспільного організму – університету, що був не механічною сумою факультетів, а органічною єдністю комплексу наук. Російський вчений В. Семевський констатував присутність українофільських та панславистських симпатій у новоутвореному вузі [7: 78].

За статутом Харківського університету історія поділялась на два блоки: всесвітня історія та вітчизняна. Кафедри всесвітньої та російської історії входили до складу словесного факультету. Дослідження інтелектуалів спрямовувались у русло історії, статистики, географії та знаходження діалектичного взаємозв'язку між російською та всесвітньою історіями.

Важливого значення для розвитку науки мала організована при університеті друкарня у 1805 році [8: 158]. На популяризацію досліджень працювала ця потужна машина, яка за перших 10 років свого існування видала майже половину усієї друкованої продукції царської Росії [9: 400]. Також науковим розвідкам сприяла наявність ліберального цензурного статуту 1804 року. Згідно закону, книги цензурувалися в університетських центрах місцевими комітетами. Тому видавнича діяльність могла проводитися вільно.

З університетом пов'язано заснування не лише друкарні, але і книгарні, наукових осередків, літературних гуртків, першої української періодики. У 1812 році утворено перше в Україні Товариство наук за ініціативи В. Каразіна. У 1817 році Товариство випустило один том своїх народознавчих праць. Харківські інтелектуали гуртувалися і навколо місцевих періодичних видань: "Харьковский еженедельник (1812)" (перша газета, що з'явилась у Харкові), "Украинский домовод (1817–1818)", "Харьковские известия (1817–1823)", та інші.

Варто відзначити, заснування перших українських часописів "Украинский вестник" (1816–1819) за редакцією професора Є. Філомафитського, вчителя Р. Гонорського, письменника Г. Квітки-Основ'яненка та "Харьковский Демокрит" В. Масловича. "Украинский вестник" мав широку програму, що включала 5 відділів: наука, проза, поезія, харківських записок, інше. У 1816 році на сторінках "Украинского вестника" проходила перша дискусія в українознавчій думці з приводу в'яснення термінів "Україна" та "Малоросія". Активну участь у цьому обговоренні взяли І. Квітка та М. Марков. "Харьковский Демокрит" виділявся сатиричними публікаціями. Серед його співробітників були Г. Квітка-Основ'яненко, І. Срезневський, Р. Гонорський, Райдаровський. Ці часописи були відгуком місцевого життя, життя України, і хоч мова була російською, та за змістом публікації мали українознавчий характер. Лише окремі вірші та монолози публікувались українською. На сторінках часописів друкували свої твори Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський, С. Писаревський, М. Писаревська, О. Корсун, А. Метлинський, І. Срезневський, М. Костомаров. Науково-літературні видання містили інформаційні матеріали, белетристику, етнографічні твори, вірші.

У започаткуванні українознавчих студій помітний вплив мав і "Украинский журнал" (1824–1825), в якому друкувались українознавчі матеріали про побут, звичаї, усну народну творчість та історію, літературні твори. Ініціаторами цього видання стали ректор Джунковський та З. Карнев. Журнал редаговано О. Складовським. Український письмен-

ник П. Білецький – Косенко досить прихильно поставився до програми журналу, який головне місце виділяв Україні, але висловився за удосконалення проекту – поміщати твори українською мовою.

У 30-х роках з'являються спеціально українські альманахи: "Украинский альманах", "Утренняя звезда" професора І. Срезневського, "Сніп" О. Корсуна, "Молодик" Бецького, якого Д. Багалій назвав живим пам'ятником розумового відродження краю [10: 171]. "Украинский альманах" перетворився у репрезанта ідей романтизму історико-філологічного гуртка, душею якого був І. Срезневський. Росіянин за походженням, щиро захоплювався історією, побутом, народною творчістю українського народу. Ним зібрано унікальні етнографічні матеріали – тексти українських пісень, дум – на території Харківської, Полтавської, Катеринославської губерній. Ці матеріали стали основою для збірника "Запорожская старина", який виходив протягом 1833–1838 років. Також цей збірник поміщав джерельні матеріали, аналітичні огляди з історії українського козацтва. Серед їх числа: уривки з козацьких літописів, з "Історії Русів", твори про гетьманів, матеріал про селянсько-козацькі повстання К. Косинського, С. Наливайка, Я. Остряниці та інші. Правда, як зауважував М. Марченко, І. Срезневському не було притаманне критичне ставлення як до інформації літописів, так і до усної народної творчості [11].

І. Срезневський став першим професором-славістом у Харківському університеті, в якому з 1842 року читав курси з історії та слов'янських мов. У 1846 році після захисту докторської дисертації "Святынища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современным и преданиям" став першим у Росії доктором слов'янської філології. І. Срезневським на підставі джерел складено невелику розвідку "Историческое изображение гражданского устройства Слободской Украины".

Першим кроком у зборі архівної інформації Харківщини стало "Историко-статистическое описание Харьковской епархии" священнослужителем Філаретом у п'яти розділах. Цей дискурс відкривав сторінки не лише церковної, але і громадянської історії Слобідської України.

"Можна сказать, что Харьков своим ростом и развитием в первой половине XIX века обязан столько же университету, сколько и торговле, и, даже, пожалуй, больше университету, если принять во внимание, что образование есть само по себе ценный капитал и является наилучшим показателем богатства государств и народов" – підкреслював Д. Багалій [10: 115]. Підтвердженням розуміння місії вченою спільнотою університету як регіонального наукового центру було рішення цього вищого навчального закладу про організацію видавництва власного наукового журналу "Ученые записки". Та Микола І на доповіді про це поклав резолюцію "Повременить". Університет чекав 40 років. "Записки Императорского Харьковского Университета" почали виходити лише у 1874 році. Натомість прийнято новий університетський статут 1835 року, що покінчив з академічною свободою, мав реалізовувати проголошені С. Уваровим принципи "православ'я, самодержавство, народність" у наукове життя. Від 1835 року розпочалася смуга утисків на внутрішнє життя університетів. Саме у цей період С. Уваров наказав М. Костомарову знищити дисертацію "О причинах и характере унии в западной России", знайшовши декілька закидів на сторону православних патріархів.

Таким чином, з початком створення Харківського університету у XIX ст. розпочалась подвижницька діяльність харківської інтелектуальної еліти у напрямку відкриття рідної мови, історії, культури, започаткування ряду досліджень українського буття, що продовжувалась вченими наступних періодів. Важливим було те, що українська культура змогла реабілітувати своє власне ім'я – українське. Ним названо першу українську періодику. Воно стало визначальним у, хай ще нечисленних, але важливих для українства газетних, журнальних статей, у публікації перших фольклорних та джерельних матеріалів. Мислителі Харківського університету започатковували історію вивчення Слобідської України.

Лише новий університетський статут 1863 року відновив університетську автономію. Ректор та декани стали виборні. Університет мав право судити студентів власним судом. Наукова ступінь остаточно призначалася професорською радою. Факультети отримували право цензури над працями науковців, опублікованих у власній друкарні. Обме-

жувалась влада куратора шкільної округи загальним доглядом над діяльністю університету. До 80-х років існували ці привілеї для вищих учбових закладів. Ситуація ускладнилася указами 1863 та 1876 років та контрреформами 80–90-х років. Незважаючи на утиски російської адміністрації, традиції вивчення національної культури, започатковані у Харкові В. Каразіним, Рижським, М. Костомаровим набувають нового звучання і забарвлення у науковій спадщині їх наступників.

Список використаних джерел

1. Багалий Д. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьков, 1906. – 329 с.; Заїкін В. Харківський університет. Його роля в історії культурного й громадського життя на Україні // Березіль. – 1994 – № 9–10. – С. 155–162; Онопрієнко В. Історія української науки XIX–XX ст. – К., 1998; Щербань Т. З історії українознавства на Харківщині. 2. Цит. за Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. – К.: Либідь, 2002 – 480 с. 3. Лисяк-Рудницький І. Каразін і початки національного відродження. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. I. – К., 1994. – С. 203. 4. Сірополко С. Історія освіти в Україні. К., 2001. – 254 с. 5. Анастасевич В. Записка о В. Н. Каразіне // Чтения Общества Истории и Древностей Российских. – М., 1861. – Июль-сентябрь. 6. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX век). Историко-социологический очерк. – К., 1991. – С. 170. 7. Семевский В. И. Николай Иванович Костомаров (1817–1885) // Русская старина – 1886 – Т. XLIX – С. 182. Цит. за Астахов В. и. Курс лекций по русской историографии. – Ч. 2. – Харьков, 1962. – С. 78. 8. Заїкін В. Харківський університет. Його роля в історії культурного й громадського життя на Україні // Березіль. – 1994. – № 9–10. – С. 155–162. 9. Борисенко Б. Курс української історії. – К., 1998. – С. 400. 10. Багалий Д. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования. (1805–1905). – Харьков, 1906. – 329 с. 11. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX століття). – К., 1959.

Охана Номотук

UNIVERSITYS – THE CENTRES OF UKRAINIAN INVESTIGATION (HARKIVS UNIVERSITY IN THE FIRST PART OF THE 19TH CENTURY)

Harkivs university place and role in the Ukrainian cultural and spiritual rebirth are clarified in the article. There has also been given the most valuable elements of the historian's spiritual heritage.

УДК 94 (477)

Оксана Гомотюк, Людмила Давидович

СОБОРНИЦЬКИЙ АСПЕКТ УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ М. ДРАГОМАНОВА

У статті автор звертається до соборницьких аспектів українознавчої думки кінця XIX – початку XX століття. Увага акцентується на теоретичній та практичній діяльності. М. Драгоманова у царині наукового утвердження єдності українського народу.

Ідея соборності в українській суспільно-політичній думці має глибокі корені й сягає у далеке минуле. Вона виразно окреслюється під час формування території великої Укра-

їни-Руси, прослідковується у козацько-гетьманських потугах будівництва незалежної держави. Нового звучання вона набуває у програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства, Руської трійці, Головної Руської Ради. Але на науковий рівень її поставлено у другій половині XIX століття. У цьому векторі українознавчі дослідження М. Драгоманова, М. Грушевського, І. Франка та ін. мислителів мають важливе значення і для сьогоднішніх непростих процесів становлення української незалежної і соборної держави. Ідея соборності хвилює сучасних політиків та науковців, оскільки багато проблем, породжених трагічним періодом розшматування єдиної етнічної української землі, залишились невирішеними. З плином часу поняття соборності трансформувалось у політичну, економічну, культурну, релігійну, духовну цілісність, але залишається важливим інтегруючим началом сучасного суспільства. З огляду на це, вдумливе вивчення наукової спадщини теоретиків української суспільно-політичної думки XIX–XX століть залишається актуальним завданням сучасного державотворення і національної науки. Свідченням цього стали публікації І. Гошуляка, М. Кармазіної, Ю. Левенця, Я. Калакури, А. Коцура та ін. [1].

Мета пропонованої статті – привернути увагу до ще недостатньо висвітлених питань, а саме ідеї соборності в українознавчих дослідженнях кінця XIX – початку XX століть.

Першим виразником політичної доктрини українства в українознавстві другої половини XIX століття став Михайло Драгоманов, філософ, соціолог, історик, етнограф, культуролог і педагог. Ще й сьогодні "беруть за живе" ідеологічні концепції мислителя, оскільки науковець торкався у своїх напрацюваннях "живих справ" [2: 297]. Слушно підкреслював І. Франко, що 70–80-ті роки залишаються часом переважного впливу М. П. Драгоманова. Хоча вплив його праці і думок триватиме далеко "довше і ввійде у великій частині як основа всякої будучої програми роботи на українському ґрунті" [3: 17]. М. Драгоманов був одним із перших українських вчених, який поставив як актуальну наукову проблему і практичне завдання – вивести український рух на нові шляхи, піднести його до загальноєвропейського рівня. Виробленню засад політичної програми Михайла Петровича слугували українознавчі дослідження. До українознавства М. Драгоманов прийшов через студії над українською народною словесністю [4: 113]. Апелюючи до історичних пісень, що стали предметом уваги вченого у збірках "Політичні пісні українського народу", "Нові українські пісні про громадські справи", "Малорусские народные предания и рассказы", М. Драгоманов зауважував, що "историческая поэзия малорусского народа станет надежным источником для истории народа" [5: 46]. Дослідження поетичної історії соціальних явищ південної Русі наштовхнули М. Драгоманова на думку, що в "часи найдужчих повстань нашого мужицтва показувались і найбільші змагання громад по всій нашій Україні стати в спілці проміж себе" [6: 279]. А козацький устрій в "його рівності й в спільному господарстві над усім, що потрібно людям, і єсть корінь волі й для людей, маючих свої держави й не маючі їх" [5: 295]. Модель майбутнього політичного устрою відшукувалась у тому, що було близьким для українства в минулому. Такою моделлю стала федерація автономних землеробських та робітничих громад, заснованих на колективній власності та праці її учасників.

Публікації "Про українських козаків, татар та турок", "Пропащий час: українці під Московським царатом", "Що таке українофільство?", "Шевченко, українофіли і соціалізм", "Переднє слово до "Громади", "Листи на Наддніпрянську Україну", "Историческая Польша и великорусская демократия" доводять право українського народу на самостійний суспільно-політичний і культурний розвиток. Правда, щодо сепаратистського сценарію розвитку подій М. П. Драгоманов мав сумніви. Реалії зовнішніх та внутрішніх умов відкидали думки про можливість реалізувати незалежницьку ідею. "Українцям замість того, щоб рватись зложити свою державу або які-небудь дуалізми..., ліпше старатись розбавляти усяку державну силу й прямувати до волі краювої й громадівської вкупі з усіма іншими країнами й громадами. От через те українцям найліпше виступати з думками не стільки національними, скільки автономними й федеральними, до котрих пристане завше багато людей і з других країв і пород" [7: 320–321]. В принципі, не заперечуючи, що "своя держава... була й досі ще єсть для людей спілкою задля оборони себе од чужих і

задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі", М. Драгоманов пропагував думку об'єднання всіх українських земель у федеративну державу [8: 293]. М. Драгоманов мав на увазі всі українські землі, оскільки саме ним внесено до політичної програми питання про кордони України. На початку "Переднього слова до "Громади" мислитель окреслює границі етнічної української території – від Підляшшя до Кубанщини та від гирла Дунаю до Слобожанщини [7: 276–277]. "Україною ми зevamo всю сторону від верху р. Тиси в теперішнім Венгерським королівстві, на заході сонця, до р. Дону на сході й кубанську землю у теперішнім російським царстві, – від верху р. Нарова на півночі до Чорного моря на півдні. – усю ту землю, де гурт народу говорить українською мовою" [8: 148]. На цій землі, підкреслює вчений, живе 17 мільйонів українців [7: 276–277]. У конституційному проекті "Вольный союз" ("Вільна спілка") передбачалось створення Вільної спілки, яка б також охоплювала всі українські землі. Майбутня федерація презентувала єдність 20 областей – суб'єктів федерації. Українська етнічна територія у складі Російської держави об'єднана у Подільську, Київську, Харківську області. До складу Харківської пропонувалось включити українські повіти Курської та Воронежської губерній. Науковим способом (допомогли пізнання етнографії) планувалось відстояти права українців на власні етнічні території.

Апелюючи до історичних та етнографічних даних, вчений підкреслив, що раніше українці мали свою державність і втратили її через причини зовнішнього характеру. З огляду на зовнішні обставини вчений прояснює існуючі проблеми в українсько-польських та українсько-російських взаємовідносинах. Способом для цього, зауважує І. Лисяк-Рудницький, послужило "розрізнення Польщі історичної й етнографічної. Драгоманов вказав, що польська й російська національна територія ніде не стикаються, отже, в дійсності боротьба обох суперників ведеться за чужі, українські... землі" [9: 294]. Розв'язка цього вузла бачилась через наділення Польщі лише етнічними межами, а не історичними.

Упорядкування взаємин із Російською імперією мислилось через її перебудову на федерацію вільних народів. Даремно чекати перших кроків від північного сусіда і добиватися своїх прав лише теоретизацією, а "боронити автономію всіх територій Росії..." [10: 5]. М. Драгоманов також покладав надії на Росію, як можливість відриву частини українських земель, якими володіє Австрія. Та це стосувалось далекого майбутнього, а у визначенні найближчих завдань українського руху чітко розмежовується ситуація по-російськи та по-австрійськи. В Австрії, де існувала певна політична свобода, можна приступити до організації соціалістичних партій з робітників і селян. У Росії слід добиватися політичної свободи, а соціалістичні ідеї поширювати тільки літературно-науковим способом [11: 161]. На перебудову Росії покладались великі надії. Федералістичної концепції розвитку подій М. Драгоманов дотримувався протягом усього життя. У праці "Чудацькі думки про українську національну справу" вкотре підтверджував свою позицію: "Проти цього нариса можна сказати тільки одне, що трудно добитись політичної вільності в Росії. Правда. Але ж відірвати від неї увесь край від Збруча до Кубані ще трудніше. Діло так стоїть, що треба або одне, або друге. Третього не пригадаєш" [12: 548]. Вкотре зверталась увага громадянства на проблему цілісності українських земель. М. Драгоманов бачив нагальну потребу духовної, культурної єдності всієї України. Його перебування у Галичині мало поворотні наслідки для організації національного руху у цьому краї. Він перший почав ширити між галичанами поступову російську літературу, а разом з нею і поступові європейські ідеї, підкреслював М. Павлик [13: 7]. Нова російська література, за задумом інтелектуала, своїм "світським характером підірве в Галичині клерикалізм та бюрократизм і наверне молодь до демосу, а поскільки демос там український, то українська національна свідомість досягнеться сама собою" [14: 68]. У розвідках, публікаціях, листах М. Драгоманов радив галицькій молоді пізнавати народ, наблизитись до нього, активно працювати для його просвіти та визволення, відкинути москвофільські орієнтації. Завдяки його листам у 1875–1876 роки до редакції журналу львівської молоді "Друг" галицький рух звернув у якісно нове русло – радикальне і демократичне, розірвавши зв'язок із ганебним москвофільством. Саме під впливом листів І. Франко та М. Павлик стали на шлях української національної ідеї. Згодом І. Франко скаже, що "він був для нас

правдивим учителем, не жалував праці, щоб наводити нас малоосвічених, вирслих в рабських традиціях нашого глухого кута на ясніші шляхи європейської цивілізації".

Політична програма, пропагована М. Драгомановим, у тому числі і на галицькому ґрунті, мала один важливий момент – вона в основі своїй була високоетичною програмою. І. Франко у праці "Молода Україна" писав: "Отсі майже чисто етичні принципи, то був великий фермент, який вкинув Драгоманів у галицьку суспільність. І тим він поклав одну з головних основ нашої регенерації. Присоромлені показом своєї ігноранції в справі загальнолюдської освіти, болюче захоплені драгоманівським поглядом про обов'язки інтелігентної людини супроти маси робучого народу, деякі молоді галичани кинулися до праці. Вони хапали звідки могли матеріал, щоб виробити собі як мога суцільний світогляд" [15: 15]. Так, гарячі проповіді М. Драгоманова привернули галичан до реальних дій, до насущних потреб свого народу, і в кінцевому рахунку це мало всеукраїнські наслідки – постановня першої політичної організації у Галичині. Очевидно, планувалось, що успіхи на західноукраїнській землі будуть хорошим прикладом для російської України і у слушний час прислужаться загальноукраїнській справі.

До речі, неодноразово мислитель звертав увагу на неполітичність руху, що приводило до відтоку найкращих сил у російські революційні організації. "Щоб добитись чогонбудь і стати у щирій пригоді народу, – зазначав вчений, – український напрямок мусить не тільки узятись за кріпку працю, тверезу і впрост обчислену на те, щоб освітити уже видній потребі народу, вийти з старих народно-патріархальних форм бити і ідей і щоб першим ділом поставити не народність для народності, а соціальний, економічний і культурний чоловічий поступ народу, для чого народна мова і форма пропаганди мусять бути тільки практичнішою одежею, а не метою. Для такої праці треба одложити набік романтичні мрії, не так часто дивитись назад, у археологію і етнографію, як уперед... показуючи народові з симпатією у історії більш усього те, у чому можна побачити проби проведення у побит ідей будучого, як свободи особи, совісті, проби праці економічної, а найбільш усього наполягати на розвій чуття гуманності і розширення духу свободи познакомленням народу з побитом других народів, та очистити його розум від поганського і середньовічного фанатизму, подати практичну поміч і виучити думати через науки природні" [16: 231].

Великою заслугою М. Драгоманова є звертання уваги всеукраїнської громадськості на всі частини української етнічної території. Саме М. Драгоманов вказував на необхідності дослідження історії, культури, етнографії Західної України, у тому числі "пораненого брата" – Закарпатської України, щоб прив'язати Угорську Русь до національно-демократичного і поступового руху, в котрому лежить її єдиний порятунок" [17: 333]. Слід зазначити, що процес "пробудження Західної України" М. Драгомановим мав й інший, не менш важливий бік. Мається на увазі "відкриття Західної України" для України. Очевидно, без цього вченого галицько-буковинсько-угорський край жеврів би у "едином русском свете", або витворив окрему національну індивідуальність. Мислитель хотів бачити українство об'єднаним в етнічних кордонах. Очевидно, ані під австрійським, ані під російським пануванням в ідеалі, бо сам неодноразово виступав проти колоніального володіння, застерігаючи балкансько-слов'янські народи від нового російського поневолення [18]. А точне окреслення етнічних кордонів і постійний наголос на них допоміг українській інтелігенції усвідомити ідею єдності всього народу. Саме завдяки йому українська національна ідея розширила свої географічні простори.

І не лише географічні, але й часові. Драгоманівська політична концепція, його соборницькі ідеї мали вплив включно до 1917 року. Мислитель навіть передбачав наслідки пропагування політичних постулатів на суспільство. І. Франко стверджує позитивне ставлення М. Драгоманова до розбурханого суспільства. У "Чудацьких думках", "Листах на Наддніпрянську Україну" інтелектуал зауважував, коли це почуття стане силою, то воно здобуде собі стільки політичного ґрунту, скільки зможе, політична самостійність стане питанням часу. Лонгин Цегельський у 1900 році зауважував: "Два найбільші сини нашого народу в цьому столітті: Шевченко і Драгоманів – перший своїм мужицьким, своїм великим серцем, другий незрівняним розумом і бистрим умом, віднайшли дорогу до визволення України, відкрили шлях, яким йдучи дійде український народ не тільки до політич-

ної незалежності, як нація, але й до соціальної рівності та певного культурно-економічного розвитку" [19]. Таким чином, недаремно пройшла праця в Галичині М. Драгоманова, оскільки там, вперше в Україні, з'явилась праця Юліана Бачинського "Україна irredenta" (поневолена), що проголосила самостійність України.

Список використаних джерел

1. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку. – К., 2001. – 585 с.; Коцур А. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. – Чернівці, 2000. – 423 с.; Гошуляк І. Зародження й розвиток ідеї соборності в українській суспільно-політичній думці дореволюційного періоду // Історичний журнал – 2004. – № 6–7. – С. 71–90; Калакура Я. Українські історики на шляху до соборності національної історіографії Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Серія історія. – 2001. – № 54. 2. Павлик М. Смерть і похорони М. П. Драгоманова. У кн. Драгоманов М. Документи і матеріали. / Упоряд. Г. Болотова. – Львів, 2001. – 730 с. 3. Ріпецький Ст. Іван Франко і Михайло Драгоманів. У кн. Ріпецький С. Михайло Драгоманів в оцінці визначних українських громадян – Нью-Йорк, 1967. – 42 с. 4. Дорошенко Д. Драгоманів і українська історіографія. У кн. Драгоманівський збірник під редакцією В. Сімовича. – Прага, 1932. – 316 с. 5. Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Драгоманов М. Выбранные. – К., 1991 – 683 с. 6. Драгоманов М. Передне слово до "Громади" 1878 р. Драгоманов М. Выбранные. 7. Драгоманов М. Передне слово до "Громади" 1878 року. 8. Драгоманов М., Павлик М., Подолинський С. Програма "Громади". 9. Лисяк-Рудницький І. Из Драгоманівських студій. // Лисяк-Рудницький І. Историчні есе. Т. 1. – К., 1994. – 554 с. 10. Павлик М. Михайло Драгоманів і його роля в розвою України. Львів, 1907. 11. Драгоманов М. Автобіографічна замітка. Драгоманов М. Документи і матеріали. 12. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. Выбранные. 13. Павлик М. Михайло Драгоманів і його роля в розвою України. 14. Драгоманов М. Автобіографія. Выбранные творы. – Т. 1. – Прага–Нью-Йорк, 1937 15. Ріпецький С. Іван Франко і Михайло Драгоманів. Ріпецький Ст. Михайло Драгоманів в оцінці визначних українських громадян. 16. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства. Выбранные. 17. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик. Историчні есе. – Т. 1. 18. Драгоманов М. Турки внутренние и внешние. Выбранные.

Oksana Homotuk, Ljudmyla Davudovuch

SPIRITUAL ASPECT OF INVESTIGATION OF UKRAINE STUDY BY M. DRAGOMANOV

M Dragomanov's place and role in the Ukrainian cultural and spiritual rebirth are clarified in article. There has also been given unites elements of his ukrainoznaustvo researchs.

УДК 94 (477)

Петро Брицький, Євгенія Юрійчук

ВАСИЛЬ СІМОВИЧ ТА ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

У статті досліджується діяльність визначного українського вченого – Василя Сімовича в контексті відродження української державності.

Учений-філолог, літературознавець, визначний пропагандист української мови Василь Сімович, що народився 9 березня 1880 р. в селі Гадинківцях Гусятинського повіту на Галицькому Поділлі в сім'ї народного учителя. Але сталося так, що з юнацьких років тісно пов'язав своє життя з Буковиною.

Закінчивши гімназію в Станіславові, В. Сімович продовжив навчання в Чернівецькому університеті (1899–1904 рр.). Уже в студентські роки він виявляє зрілий культурно-національний український світогляд.

Прибулі на Буковину разом з В. Сімовичем галичани були здивовані тим, що буковинські українці в повсякденному житті користувалися мовою чужинців, а свою українську знали погано. Студенти-галичани заповзялися досить енергійно провадити освітньо-політичну діяльність серед українців. З приводу цього виникали суперечки. У яких В. Сімович, завдяки своєму товариському такту і вмінню підтримувати дружні стосунки, намагався не допустити розбрату, який міг шкідливо позначатися на національно-демократичному русі. Але молоді амбіційні члени студентського товариства "Союз" не змогли дійти згоди, що призвело до розриву. В грудні 1900 р. частина студентів-галичан на чолі з Василем Сімовичем і Платоном Лушпинським заснували своє товариство під назвою "Молода Україна" [1]. Його члени, як зазначає В. Сімович, "чи не вперше на Буковині" спопуляризували назву "українець", "Україна". Загалом, як зазначає В. Сімович, "Молода Україна" (1901–1902 рр.) була таки дуже рухлива і зродила дещо своєю рухливістю й бунтарством серед нашого громадянства в Чернівцях" [2: 193].

Саме це й непокоїло австрійську владу. Уряд кілька разів відхиляв статут студентського товариства "Молода Україна", оскільки стверджував, що ніяких українців в Австрії немає, а є етнічна група "рутени", яка нічого спільного з українцями підросійської України не має.

В. Сімович і П. Лушпинський заснували літературний гурток, де читалися доповіді та відбувалися дискусії, влаштовувалися поїздки на село до хат-читалень з просвітніми рефератами. Поступово студентське товариство втягувалося в загальноукраїнський національно-демократичний рух, що викликало побоювання в місцевої влади політичного сепаратизму. Свідченням цього є донесення комісара, який був присутній на одному з перших вечорів, влаштованих товариством "Молода Україна". Він повідомляв, що майже всі бесідники (промовці), які вітали засновників "Молодої України", наголошуючи про дух єдності всіх українців, яка особливо в серцях української академічної молоді б'ється живим пульсом". На основі цього урядовець зробив висновок про те, що "майбутнє товариство має за мету здобути незалежність українського народу, що воно не визнає територіальних кордонів, які розділяють український народ, що товариство стоїть на "всеукраїнських засадах", коли всі українці від Сяну до Кавказу і від Прип'яті до Чорного моря вважаються одним нероздільним народом. Тим часом діяльність товариства буде поширюватися на всіх українців – у Буковині, в Галичині, в Україні і в Угорщині. Цей найновіший український дух, – писав урядовець, – поза сумнівом вийшов з молодорутенства. Молоді рутенці – це винахід галичан до поборювання русофільського руху, який знову повстав як реакція проти утисків українців поляками. Цей молодорутенський рух, який перейшов з Галичини на Буковину і якого уряд на початку підтримував, дуже скоро розрісся, однак переріс свою початкову мету і набрав небезпечного напрямку" [3: 32–33].

Якщо комісар у своєму донесенні перебільшував небезпеку молодих українців щодо "ліквідації австрійської монархії", то його оцінка того, що товариство стоїть на "всеукраїнських засадах", була близька до істини. Принаймні це однозначно стосувалося В. Сімовича. Будучи лише на 2-му курсі філософсько-філологічного факультету, маючи лише 21 рік, він встановив тісний зв'язок із представниками Наддніпрянської України, ставши фактично технічним редактором друкованих органів Революційної Української партії (РУП) "Гасло" (1902–1903 рр.) і "Селянин" (1903 р.). Ось як пізніше розповів про це сам В. Сімович: "В 1901 р. [4], якось у лютому, приїхав до Чернівців Муха-Антонович (Дмитро Антонович, один із засновників РУП. – Б. П., Ю. Є.) із готовим матеріалом до першого числа "Гасла"... Його післали до Чернівців зі Львова, бо матеріал був такий, що його краще було друкувати у Чернівцях. Я не міг підписувати за редактора, бо не мав ще 24 роки, тому редактором став Л. Когут (д-р Лев Когут, відомий буковинський діяч, журна-

ліст, адвокат. – Б. П., Ю. Є.), який дуже радо на це погодився. Перше число березневе друкувалося в "Руській Раді" (друкарня товариства "Руська Рада". – Б. П., Ю. Є.), але ж після його конфіскації, місцеві патріоти викинули "Гасло" з друкарні й ми мусіли податися до нової друкарні "Австрія". Увесь матеріал нам прислали, я був тільки технічним редактором. Як чого не доставало до 8-ї сторінки, то я доповнював коротенькими вістками із робітничого руху в світі й українського життя... Увесь матеріал йшов через мої руки, на мою адресу, так само і гроші; все платив я сам і поквітування одержував (передавав пізніше Мусі). На вказані адреси я вислав рекомендованою посылкою кожне число "Гасла" на Україну, решта йшла транспортом через Добринівці (в нас на Буковині, в Галичині іншим шляхом)" [5]. Водночас В. Сімович повідомляє, що він мав "ключ до шифрованих листів і сам точками в "Гаслі" давав знати, що й як". В інших спогадах В. Сімович пише, що "від весни 1902 р. Чернівці зробилися осередком видавничої діяльності РУП" [6: 198]. На Приватній вулиці, 4, на Монастирських (дім Данилевича, де жив Л. Когут) була адміністрація видань РУП – один центр, а на вул. Мецгера, буд. 10, в кімнаті В. Сімовича – другий. Тут була редакція [7]. У кімнаті В. Сімовича "довгий час проживали видавці й редактори, тут відбували свої наради, тут укладали у валізку пачки "Гасла", "Селянина", брошури РУП для перевезу їх на Україну через Добринівці... Ми тоді, головно ті, що стояли близько до рупівців, дихали здебільша духом РУП" [8: 198], – згадував В. Сімович.

Влітку 1902 р. Д. Антонович приїхав у Чернівці і сам редагував "Гасло", а після його від'їзду В. Сімович "знову редагував "Гасло" разом із Л. Когутом" [9], який теж був молодим двадцятичотирьохрічним чоловіком. До речі, за одну із статей антиросійського змісту, надруковану в "Гаслі", Л. Когут був засуджений до 3-х місяців ув'язнення.

Студентське товариство "Молода Україна" мало своє видавництво, в якому основну редакційну роботу виконували теж В. Сімович і Л. Когут. Крім видань брошур з політичної пропагандистської літератури РУП, видавалися збірки художньої української літератури. Так, була видана поетична збірка лірики "Відгуки" Лесі Українки, поетеса була дуже задоволена редакційною роботою В. Сімовича. Видавництво товариства опублікувало також збірку новел "Карби" М. Черемшини, "Думи та пісні" Т. Галіпа, українською мовою "Ревізор" М. Гоголя, "Серце" А. Крушельницького та ін.

Знайомство українських студентів Буковини з громадськими діячами Наддніпрянщини надихало їх на громадську діяльність.

Однією з перших наддніпрянців побувала в Чернівцях Леся Українка. 22 травня 1901 р. члени студентського товариства "Молода Україна" на чолі з В. Сімовичем влаштували в Народному домі на її честь вечірку. З того часу, як свідчить сам В. Сімович, він цілих два роки листувався з Л. Українкою, будучи ще студентом II-III курсів Чернівецького університету [10: 181], але листування припинилося в часи Першої світової війни. Перед наступом російських військ на Чернівці В. Сімович закопав листи й невеликий архів Революційної Української партії у квітнику біля своєї квартири, а коли в листопаді 1914 р. повернувся на кілька днів, їх уже не було.

У вересні 1903 р. В. Сімович був обраний делегатом від студентської молоді до Полтави на урочисте відкриття пам'ятника І. П. Котляревському. Тут відбулося востаннє його особисте спілкування з Лесею Українкою.

Таким чином, як бачимо, Василь Сімович ще з юнацького віку, брав активну участь у громадській культурно-освітній праці на благо українського народу. Для більш яскравого відображення напряму і форм діяльності В. Сімовича та його друзів, а також тих умов, в яких їм доводилося працювати, звернімося до спогадів їхніх сучасників. Зокрема, відомий історик Мирон Кордуба згадував: "Коли я в листопаді 1900 р. приїхав до Чернівців на посаду вчителя в тамошній нижчій (пізніше II) гімназії, в гуртку українських письменників університету стрінувся з Василем Сімовичем. Саме під цю пору того невеличкого гуртка боротьба між буковинцями й галичанами, православними та уніатами, автохтонами і зайдами". Вона зовсім не мала характеру релігійно-віросповідного, лише була виявом різниць культурно-націоналістичних світоглядів. Буковинська молодь, вихована в чужомовних гімназіях, з дуже невеличким або ніяким знанням рідної історії та літератури, захоплена буршівськими традиціями німецького студентського життя, конвентами, двобоями, вживала в розмовах між собою здебільшого чужої мови, а рідною володіла

слабко в слові, та ще слабше в письмі. Все це вражало галичан, вихованих серед гострої національної боротьби в пошанівку до рідної мови і рідних традицій, та викликувало з їхнього боку протести, докори, деколи й насмішки. Галицький елемент був меткіший, більш енергійний, спрямовував діяльність студентства до освітньо-політичної роботи між народом, захоплював у цій роботі та інших імпрезах провід у свої руки, що вражало амбіцію буковинців, які бачили себе відсуненими на бік у своїм власнім краю. Серед галичан – "зайдів" Василь Сімович і Платон Лушпинський здобули собі силою особистих прикмет передове становище. Незабаром дійшло до цілковитого розриву: всі галичани виступили зі студентського товариства "Союз" і заснували власне під назвою "Молода Україна".

Душею нового товариства був Василь Сімович. Він заснував літературно-науковий гурток, де відбувалися відчити та дискусії, влаштовував поїздки на села, до читалень, з просвітніми рефератами, навіть зорганізував видавництво "Молодої України", яке в рр. 1903–1904 випустило серію замітних книжок... [11].

Але згодом В. Сімович, вважаючи поділ студентського гуртка на два ворожі табори небажаним і національно шкідливим проявом, докладав усіх зусиль до їх порозуміння і об'єднання. Це йому через кілька років удалося. На основі цих обох товариств утворили нове спільне під назвою "Січ".

Після закінчення навчання в університеті і складання іспиту на звання вчителя, Василь Сімович з 1904 р. й до Першої світової війни працював учителем української мови в учительській семінарії м. Чернівців. Водночас там видавав "Бібліотеку для молоді" та був співредактором всеукраїнського часопису "Україна". На посаді вчителя В. Сімович досить швидко заслужив високий авторитет і велику популярність, любов і пошану серед учнів.

Значну громадську роботу він проводив також за межами семінарії. Так, в 1909–1911 рр. в Чернівцях діяв так званий "селянський університет", зорганізований професором Степаном Смаль-Стоцьким. Повні три роки, в зимові місяці, коли закінчувалися сільськогосподарські роботи в полі, до Чернівців з'їжджалися 40–70 селян з різних кінців Буковини (жили й харчувалися в одному місці), професори та вчителі вели з ними заняття не лише з українознавства і загальних дисциплін, але також практичних знань, потрібних для селянського господарства. Впродовж 1,5–2 місяців селяни слухали лекції з історії України та всесвітньої історії, фізичної географії, історії української літератури, історії релігії, дізнавались про державний устрій України Австро-Угорської імперії та ін. Головним помічником проф. С. Смаль-Стоцького у цій справі був В. Сімович, який не тільки сам читав лекції, але й часто вечорами заходив до селян і проводив з ними бесіди на різні теми [12]. Проводив й іншу культурно-освітню роботу: вечори пам'яті Бориса Грінченка, Тараса Шевченка, виступав також як режисер і актор аматорських вистав.

Ще навчаючись в університеті й займаючись видавничою справою, В. Сімович виявив нахил до мовознавчої науки. Він був улюбленим учнем професора Степана Смаль-Стоцького, під керівництвом якого у 1913 р. захищає дисертацію "Дієслово у творах Іоанікія Галятовського". Але життя В. Сімовича склалося так, що він не став лише кабінетним ученим-мовознавцем. Крім мовознавчої науки, він цілком віддається активній історико-літературній, педагогічній, редакційній, видавничій, культурно-освітній праці. І на кожній з цих ділянок залишає помітний слід. І все це попри хворе серце, яке турбувало його з молодих років і змушувало до періодичного лікування в санаторіях.

Перша світова війна перервала працю Василя Сімовича на Буковині. Перед наступом російських військ він залишає край і від'їжджає до Австрії. Уже в грудні 1914 р. Спілкою Визволення України (СВУ) він був залучений до культурно-освітньої роботи серед українських військовополонених російської армії. У цій важливій і необхідній для українського суспільства роботі брали участь в основному представники західноукраїнської інтелігенції (Галичини й Буковини). Серед них такі відомі вчені, письменники і громадські діячі як Степан і Роман Смаль-Стоцькі (батько і син), Василь Сімович, Мирон Кордуба, Богдан Лепкий, Петро Карманський, Іван Крип'якевич, Василь Темницький, Володимир Старосольський, Зенон Кузеля, Осип Безпалко, Остап Терлецький та ін.

Завдяки Спілці Визволення України вдалося домовитися з австрійськими та німецькими урядами про виділення близько 200.000 військовополонених українці в російській армії в окремі табори. Впродовж 1914–1917 рр. їх було переведено до таборів Фрайштадт, Дуна-Сердагель, Йозефштадт – в Австро-Угорщині та Раштат, Весляр, Зальцведель і Ганновер-Мюнхен – у Німеччині. Для організації проведення національної культурно-освітньої роботи в цих таборах були створені "Просвітні відділи СВУ".

Треба брати до уваги те, що серед полонених українців більшість була малописьменними селянами, середній вік яких був 30–35 років. Вони вважали себе "вірними захисниками царя і отчєства". Потрібно було докладними чимало зусиль, щоб розбудити в них національну свідомість. Це покликані були зробити "Просвітні відділи СВУ". Але на заваді стало те, що частина військовополонених вважала завданням "Просвітнього відділу" лише надання допомоги в отриманні елементарної освіти: неграмотних навчити читати і писати, а для тих, хто вже це вмів, – підвищити освітній рівень. Щодо лекцій чи бесід з історії України, української мови та літератури (та ще й представниками Галичини та Буковини), то окремі полонені розглядали це як німецьку чи австрійську інтригу. Були й такі, які сповідували ліві, революційні ідеї і прагнули перетягнути військовополонених на свій бік, щоб після повернення та батьківщину мати в них опору для своєї політичної роботи, подібної до роботи російських більшовиків. А були й такі, які вважали за необхідність збереження єдиної, неподільної російської держави, а щодо України виявляли байдуже ставлення. Адже родом полонені були з різних українських земель від Збруча до Кубані.

Започатковувати культосвітню роботу доводилося в складній обстановці. Як пізніше згадував В. Сімович, "не обходилося раз у раз без грубих лайок, нахабних виступів, прокламацій проти таборових робітників. Бувало й таке, що до викладацького бараку сипалося каміння [13].

Усе ж завдяки добре продуманому змісту просвітницької роботи і значному життєвому й фаховому досвіду визначних діячів, які добровільно пішли на працю з військовополоненими, їм вдалося налагодити культурно-освітню роботу в цих таборах.

В. Сімовичу за розподілом СВУ довелося працювати у трьох таборах українських полонених: у Фрайштадті (грудень 1914 – жовтень 1916 р.); Зальцведелі (жовтень 1916 – березень 1917 р.); Раштаті (березень 1917 – грудень 1918 р.).

Очоливши "Просвітній відділ СВУ" в таборі Фрайштадт, Василь Сімович розгорнув активну напружену роботу з організації освіти і культурного дозвілля полонених. Для всіх неписьменних були створені школи для навчання грамоти, для інших були відкриті прикладні народні школи, де вивчали українську мову та літературу, німецьку мову, історію України і всесвітню історію, географію України і всього світу, арифметику, геометрію, ботаніку, зоологію, фізику, спів, гімнастику.

Для більш грамотних були створені народні університети, де викладали українську літературу і мову, історію і географію України, суспільно-правові науки, природознавство і гігієну, теорію музики і співу, теорію драматичної гри і сценічної справи, українське мистецтво, малярство і рисунок, земельне господарство, земельну справу і кооперацію, садівництво, бджільництво та ін.

Окрему групу становили ті, хто мав середню освіту. Для них були організовані учительські курси з метою підготовки учителів для шкіл за місцем проживання після повернення їх в Україну. В. Сімович викладав українську мову та літературу, історію української літератури, історію України, німецьку мову. Водночас ним була проведена велика робота з організації культурного дозвілля полонених. Про це залишив свої свідчення колишній полонений фрайштадтського табору підполковник Василь Прохода (згодом з 1945 р. багатолітній в'язень сталінських таборів), який зазначає, що в цьому таборі були зорганізовані: Видавниче товариство ім. І. Франка, товариство "Просвіта" ім. М. Драгоманова, Драматичне товариство ім. І. Котляревського, Співоче товариство ім. М. Лисенка, кооператив "Власна поміч" (спількова чайня), фотографічне товариство "Світло", Український хор ім. В. Вербицького, "Літературні вечорниці", "Етнографічний гурток" [14: 73]. В липні 1916 р. було утворене товариство "Січ" ім. гетьмана П. Дорошенка, метою якого було підготувати національно-свідомі кадри інструкторів-"січовиків", які після закінчення

війни й повернення в Україну змогли б там закласти подібні товариства, в яких дали б змогу зорганізуватися українській молоді для виховання борців за українську державність.

У таборі було організовано видання тижневої газети "Розвага", в якій В. Сімович спочатку виступав як автор, редактор і коректор. Як відзначає один з дописувачів, що спочатку "було й таке, що самі члени "Редакційної секції" мусіли нишпорити всюди по бараках, вишукувати дописувачів – особливо в цьому відзначався д-р Василь Сімович, що кожному радив "пробувати свого пера" [15]. Згодом справа з дописувачами налагодилась і газета стала розповсюджуватися не тільки серед полонених табору, а й в цілій Австрії через робітничі команди полонених (яких було 6000). Як зазначалося в одному з номерів "газета мала на меті на протязі всього часу підготувати нових борців за Вільну Україну" [16]. У ній часто друкувалися статті з національно-патріотичної тематики (національний гімн, відозви, листи і т. ін.).

Крім газети, "Видавниче товариство" табори друкувало десятки брошур, книг, серед яких були "Ілюстрована історія України" М. М. Аркаса, повний "Кобзар" Т. Г. Шевченка. СВУ видав пам'яткову книжку "Календар на 1917 рік", до якої В. Сімович написав статті "Шевченків заповіт і 1914 рік" та "Короткий огляд української літератури", видрукували там твори класиків української літератури: Тараса Шевченка "Гетьмани, гетьмани, як би то Ви встали"; Богдана Лепкого "Т. Шевченко. Заповіт"; Олександра Олеся "Яка краса: відродження країни"; Івана Франка "Встане Україна", "Не пора"; Лесі Українки "На роковини Шевченка"; Михайла Старицького "На прю"; Бориса Грінченка "Наш прапор"; Сидора Воробкевича "Рідна мова" та ін. [17].

Крім цього календаря "Видавниче товариство" табору видало календар "Розвага" (за однойменною назвою газети) на 1916 і 1917 роки.

У таборових виданнях В. Сімович публікує статті: "Наш герб і наш національний прапор", "Націоналізація нашого життя", популярні брошури: "Рідне письменство. Що кожний українець повинне прочитати з рідного письменства"; Коротка українська правопись з додатком "Дещо з української граматики", під якими підписувався псевдонімом Василь Верниволя.

Крім навчально-педагогічної, видавничої і редакторської роботи, В. Сімович до ювілейних свят на честь Т. Шевченка, І. Франка та ін. видатних діячів організовує вистави, в яких і сам виступає як режисер і актор; організовує різні вечори, на яких виступає з рефератами на політичні теми, з історії України і української літератури та ін.

Усе сказане вище свідчить про те, що в той складний, драматичний історичний час учений-мовознавець доктор Василь Сімович не замкнувся в академічній науці, він глибоко розумів потреби і сподівання українського суспільства в добу національно-державного відродження і, не рахуючись з матеріальною скрутою, побутовими негараздами і, на кінець, зі своїм підкошеним хворобою здоров'ям, щедро віддавав свої знання, вміння і досвід полоненим-співвітчизникам, допомагав їм змученим воєнними злигоднями, зайняти гідне місце у майбутньому житті на батьківщині. У передмові до своєї "Граматики української мови" він писав: "Моя думка така, що краще хай завалиться вся науковість правопису, коли він має спиняти грамотність межі народом" і далі: "Не такі часи, щоб можна собі сісти спокійно, обкластися з усіх боків матеріалами та списувати з них книжку" [18].

Наполеглива праця В. Сімовича і його колег з "Просвітнього відділу" табору дала свої позитивні результати. Через чверть століття, згадуючи про ті дні, про зміну психології полонених у ставленні до нього і його колег, В. Сімович відзначив, що "... якимсь теплим вітром віяло від людей, що тоді ще вовком дивилися на нас, уважаючи нас не за братів, а за платних австрійських агентів" [19].

Високу оцінку В. Сімовичу, його роботі і людським якостям через десятиліття дав колишній полонений табору Фрайштадт О. Кобець: "Доктор і професор-філолог Василь С. "Дядько Василь". Прекрасної, лагідної вдачі, працююча, вперта в роботі людина. Це він, прощаючись з усім табором, – саме, коли мене привезли до Фрайштадта, –... довго вмовляє своїх учнів ніколи й ні за яких обставин у житті не цуратися й найчорнішої робо-

ти для великої справи – культурного відродження українського народу. Мабуть, його прощальна лекція не самому тільки мені запала глибоко в мозок на все життя" [20: 217].

Велику людяність, чуйність, уважність В. Сімовича до друзів і колег відзначив також відомий вчений-мовознавець Юрій Шевельов, згадуючи про нього, як про "такого милого і простого Василя Івановича, якого поза очі часто з особливою ніжністю звали "дядя Вася" люди близькі йому, а таких було дуже багато. Такий близький, такий рідний, такий безмежно свій, такий простий, невимушеної розумно говіркий, завжди бадьорий і дотепний, такий уважний до всіх, до маленьких і великих болів і радостей, страждань і передчуттів мало не кожного. Ми йшли до нього з усім" [21].

Про добре налагоджену культурно-освітню роботу В. Сімовича у таборі полонених Франштадті залишив відгук історик Мирон Кордуба. На початку 1916 р. СБУ його покликано до такої самої роботи у таборі полонених у Німеччині "Зальцведель". По дорозі до нього М. Кордуба вирішив заїхати у Фрайштадт, щоб ознайомитися з методами і умовами праці, яку йому треба було виконувати у Зальцведелі. М. Кордуба пише: "Тут я перебував кілька днів і мушу заявити, що цей побут був для мене знаменитим вишколом. Я побачив гарно організовану просвітню роботу, підприємства та установи, ведені самими полоненими, вміло налагоджений аматорський театр, різні майстерні домашнього вжитку, друкарню, в якій друкувалася таборова газета "Розвага" і т. п., а за всім цим доглядало невсипуще око і всім кермувала вміла рука Василя Сімовича. Особливо кидалося у вічі приязна товариська поведінка провідника з полоненими, його дбайливість про заспокоєння їхніх потреб та бажань, навіть про їхні особисті справи. Тому полонені ставилися до нього з довір'ям та прихильністю, майже як до рідного брата, і називали його "дядьком Василем" [22].

Незабаром СБУ перевела В. Сімовича на таку саму роботу до табору полонених Зальцведель (Німеччина), а з березня 1917 р. – в Раштат, де він попрацював аж до грудня 1918 р.

Тут умови для культурно-освітньої роботи були значно складнішими, ніж у Фрайштадті, тому що в Раштаті панував більш жорсткий контроль німців за полоненими. Проте і тут діяли школа, театр, хор, оркестр, кустарні майстерні, була заснована своя друкарня. В. Сімович знову редагує таборовий часопис "Розсвіт" і сам пише статті до нього на різноманітні теми. У цьому таборі він підготував і видав навчальний посібник для полонених "Практична граматики української мови". Завдання було не з легких. Граматика була призначена для полонених українців російської армії, які були родом з різних географічних регіонів українських земель, різних соціальних верств – селян, робітників, міщан. Треба було подати непросту для них граматику в такій формі, щоб "зрозуміли цю гарну, бо живу, науку". Мало того, треба було показати слухачеві-читачеві та переконати не одного, що українська мова не менш гарна, гнучка, багата та вишліфована, як і російська літературна мова. В. Сімович задумав подати норми і систему граматичної науки про українську мову в формі розмови-гутірки. І цей йому вдалося тільки тому, що в його особі поєднувався науковець, письменник, філолог-педагог і державник. Тоді ж він підготував для полонених книжечку "Рідне письменство", а в 1919 р. – книжку-порадник "Як стати по українськи грамотним" [23].

9 лютого 1918 р. як відомо, був підписаний мирний договір між Українською Народною Республікою (УНР) і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною. Цю подію святкували і в таборах полонених. Так, у Фрайштадті з нагоди підписання миру відбулися маніфестація і збори, на яких виступили голова ради табору, за ним – з патріотичною промовою його заступник проф. С. Смаль-Стоцький і доктор В. Сімович. Останній прибув у Фрайштадті за дорученням СБУ. Він звернув увагу на те, що Україна ще не зовсім звільнена від ворогів і обов'язком присутніх перед поверненням в Україну є – організуватися ще тут для оборони волі і долі українського народу, української держави. Після його промови хор проспівав: "Ой устанем, друзі разом!" і "Вже воскресла Україна" [24].

З початку 1918 р. В. Сімовичу доводилося часто їздити й в інші табори для виконання тієї чи іншої роботи. Справа в тому, що після підписання мирного договору в Бресті, австрійський уряд на прохання Української Центральної Ради погодився на обмін війсь-

ковополоненими, щоб дати можливість українським полоненим взяти участь у боротьбі проти більшовицького війська радянської Росії. Разом з Романом Смаль-Стоцьким, Зеноном Кузелею, Богданом Лепким, Василем Пачовським Василь Сімович був залучений до роботи приймальної комісії, яка займалася відбором сотень офіцерів для служби в українській армії УНР [25: 80–81]. Сталося те, що передбачав В. Сімович у своїй промові у Фрайштадті з нагоди підписання мирного договору.

Позитивні плоди культурно-освітньої і патріотично-виховної роботи серед полонених у таборі Фрайштадті проф. С. Смаль-Стоцького, докторів В. Сімовича, М. Чайковського, Й. Охримовича, Р. Демчевського, а також О. Безпалка, М. Гаврилка, Є. Торула і М. Голубця та інших їхніх колег виявилися в тому, що саме цей табір став основним центром по формуванню військових підрозділів і частин для армії УНР. Полонені цього табору звернулися "До всіх полонених українців" із закликом "зараз же негайно вже тут, в полоні, творити полки, твердо єднатися, щоб повернутися, враз стати до помочі тим нашим братам, що вже здобули для нас волю, землю і власну державу і тепер боронят наш народ проти оскаженілих насильників" [26]. Сюди прибували українці-полонені й з інших таборів. Тут, у Фрайштадті, формувався ешелон і відправлявся до Володимира-Волинського, де формувалася 1-ша козацько-стрілецька дивізія (сірожупанників). На середину червня в її складі нараховувалося понад 6000 військових.

Для формування підрозділів і відправки ешелонів у таборі була створена Бойова управа в складі 3-х комісій: 1. Вербункова (Вербувальна); 2. Організаційна комісія старшин; 3. Організаційна комісія козаків. Бойову управу і Вербувальну комісію очолював проф. С. Смаль-Стоцький, який мав військове звання сотника австрійської армії [27: 77–78]. У військовій формі офіцера йому легше було вирішувати ті чи інші питання з австрійськими чиновниками. Але робота по залученню полонених українців для служби в армії УНР не скрізь проходила гладко. В окремих таборах вона навіть межувала з небезпекою для життя. Так, у таборі Дуна-Сердагель (Австрія) шовіністично налаштовані російські полонені хотіли вчинити самосуд над тими українськими полоненими, які записалися виїхати в Україну й стати на захист Вітчизни. Ось як цей факт було висвітлено в таборній газеті "Розвага" у статті-зверненні "Полоненим українського табору Дунасердагель": "... якесь нелюдське божевілля роз'ятрило дику многолюдно товпу, вона ревля, кричала диким криком метала іскри злості, готова кинутись лютим звіром, стерти з лиця землі тих беззахисних людей, що стояли перед ними озброєні лише одним словом правди, котрого не дали їм висловити. Це, правда, були їх вороги, несвідомі темні сили, дика московська орда, нацькована тим підлим п'яним елементом.

А де ж Ви були в той час сини сердешної України? Ви там були. Ви піддавалися п'яній агітації наших ворогів, Ви розпалились лютим гнівом, Ви самі злились з тим диким стадом і лютували, божевільно називаючи себе українцями, готові були знищити їх. Кого? Ваших же братів, що вийшли з самих низин народу, з-під стріх убогих, Вам рідних хат..." [28].

Провокаційні, брехливі чутки розпускали також полонені євреї російської армії, родом з України. Записуватися у таборі до українського війська вони відмовлялися "до вияснення обставин в Україні", а коли добровольці від'їжджали, то вони заявили, що теж громадяни України і мають право їхати в Україну. Після того, як їх не пустити у вагони, вони стали розповсюджувати чутки, що тих вояків, які від'їхали, направили на "германський фронт", або, що то були "самі більшовики і вони перестрілялися в дорозі" і т. ін. [29].

Проте, незважаючи на всякі перепони, бажаючих полонених служити в армії УНР було багато й вони вимагали від Бойової управи швидше творити новий бойовий курінь. Голова Бойової управи проф. С. Смаль-Стоцький роз'яснював нетерплячим, просив заpastися терпінням, запевняв, що і управа повідомить їх про створення куреня.

Восени 1918 р. в період Української Держави гетьмана П. Скоропадського "Спілка Визволення України" поступово згортає свою роботу серед полонених. У жовтні до Німеччини прибула Військово-санітарна комісія для організації відправлення полонених додому, але не встигла розгорнути цю роботу, бо в Україні прийшла до влади Директорія і прислала свою Українську військово-санітарну місію. В. Сімовичу було запропоновано

очолити в ній культурно-освітній відділ, на що він дав згоду і пропрацював на цій посаді до 5 березня 1920 р.

Головне завдання місії полягало у відправленні полонених на Батьківщину, проте й культурно-освітня робота в таборах не припинялась. Але її проведення ускладнилося тим, що найбільш національно свідомою частиною полонених, передусім старшини вже відїхали в українську армію. У тих вояків, що залишилися, ставлення до українських справ було пасивне. Крім того, контингент українських полонених був підданий залякуванню Сибіром, дезінформації і антиукраїнській окупації з боку російських шовіністів.

Незважаючи на це, В. Сімович усе ж зумів налагодити культурно-освітню роботу серед полонених таборів Німеччини. В таборах було створено "Українські громади" (всіх 25), при них продовжували діяти школи, гуртки, театри і видавалися газети ("Вільне слово" і "Селянин" у Зальцведелі; "Громадська думка" у Веслярі; "Розсвіт" у Раштаті) [30: 18]. В. Сімович організував видання й сам редагував газету "Шлях", яка виходила двічі на тиждень, а при редакції створив бібліотеку "Шляху".

Основним осередком культурно-освітнього відділу місії стала "Українська громада", заснована в жовтні 1919 р. в Берліні, де проживав В. Сімович. Станом на березень 1920 р. Українська військово-санітарна місія основну свою роботу виконала, після чого була ліквідована.

Щоб мати кошти для проживання, В. Сімович влаштовується в "Українській накладні", яка була евакуйована з Києва. В ній він змушений виконувати примітивну для його фахового рівня роботу: коректуру і редагування різних українських видань, це забирало багато часу, не залишаючи його для науки. Проте і в цей час він не полишає громадської роботи: виступає з рефератами перед українською громадою на такі теми, як "Буковина і її сучасне становище", "Творчість Ольги Кобилянської", "Літературна діяльність Б. Лепкого" та ін., а також читає лекції з української мови на курсах українознавства для українських студентів.

Улітку 1921 р. В. Сімович мав намір повернутися на Буковину надовго. Але по приїзді до Чернівців йому було відмовлено у влаштуванні на попередньому місці роботи (на посаді професора учительської семінарії, з якої він юридично не звільнявся). Було також відмовлено й у влаштуванні в будь-якому іншому місці (передусім в університеті). Він змушений був повернутися до Німеччини.

У 1923 р. українські вчені, громадські і культурні діячі, які проживали у м. Празі, при матеріальній допомозі уряду Чехословаччини заснують Педагогічний інститут ім. М. Драгоманова для навчання молоді з української еміграції. Професорська рада інституту запрошує В. Сімовича на посаду професора української мови. В жовтні 1923 р. він очолює кафедру української мови, а в 1925 р. обирається проректором інституту. В 1926–1930 і в 1933 роках – стає його ректором.

Варто відзначити, що в цей період в інституті працювало сузір'я видатних українських вчених, фахівців високого класу, серед них: Агенор Артимович (проф. мовознавства, буковинець), Леонід Білецький (проф. історії української літератури), Іван Горбачевський (проф. хімії), Дмитро Дорошенко (проф. історії), Степан Рудницький (проф. географії), Софія Русова (проф. педагогіки), Володимир Січинський (проф. мистецтва), Максим Славінський (проф. історії західноєвропейської літератури), Дмитро Чижевський (проф. філософії) та ін. Всі вони брали активну участь у боротьбі за українську державність у 1917–1920 рр.

У 1923–1933 роках Василь Сімович веде надзвичайно напружену, інтенсивну творчу, навчально-педагогічну і громадську роботу. В Педагогічному інституті він читає лекції з української мови, вступу до української мови, історичної граматики, діалектології, порівняльної граматики слов'янських мов, методики мови, вступу до мовознавства, староболгарської мови, веде семінари з української мови і української та слов'янської філології. Крім того, в 1923–1930 рр. він працює лектором у Високій торговельній школі в Празі, а березні 1933 р. – обраний професором української мови Празького університету, що свідчить про високий міжнародний авторитет ученого. З 1928 р. він їздить читати лекції з українознавства в Подебради, де діяли Українська Господарська Академія і Український Технічний Господарський Інститут.

Водночас у Празі В. Сімович бере активну участь у роботі багатьох українських товариств (Історико-філологічного, Педагогічного, Товариства прихильників книги, Музей визвольної боротьби та ін.), де виступає з рефератами.

Робота В. Сімовича в Педінституті ім. М. Драгоманова була найбільш творчою в його житті. Саме в Празі він здобув авторитет ерудованого мовознавця. Він здійснює редагування статей до "Української загальної енциклопедії", Наукових праць педінституту, місячника "Нова Україна", виступає з доповідями. В 1927 р. на запрошення Наркомату освіти УСРР брав участь у роботі правописної конференції у Харкові, де познайомився з відомими українськими вченими А. Кримським, Є. Тимченком, В. Ганцовим, М. Грінченком та ін.

Але в 1933 р. життя В. Сімовича знову круто змінюється. В цьому році уряд Чехословаччини припиняє фінансування педінституту і той перестає існувати. В пошуках працевлаштування у червні В. Сімович проходить по конкурсу на посаду редактора видань львівського товариства "Просвіта", редагуватиме також науково-популярний місячник "Життя і знання", а згодом і "Записки НТШ". Водночас друкує низку статей у періодичних виданнях.

У 1939 р., з приходом радянської влади на Західну Україну, "Просвіта" і "Наукове товариство ім. Т. Шевченка" були закриті. В. Сімович влаштувався на роботу у ветеринарному інституті, а в середині листопада 1939 р. був зарахований на посаду професора кафедри української мови Львівського університету, через місяць став її завідувачем. У квітні 1940 р. він призначений деканом філологічного факультету. Водночас, на початку лютого 1940 р., В. Сімович був зарахований за сумісництвом на посаду старшого наукового співробітника новоствореного Львівського філіалу Інституту мовознавства Академії наук УРСР.

При переатестації кадрів із встановленням радянської влади В. Сімовичу, завдяки академіку Агатангелу Кримському, який дав йому позитивну характеристику як фахівцю, було поновлено науковий ступінь доктора наук і вчене звання професора.

У часи окупації, коли 30 червня 1941 р. у Львові представниками ОУН(б) було проголошено "Державне правління" [31: 43], В. Сімовичу було запропоновано зайняти посаду "керівника ресорту культури й освіти" в цьому правлінні, але він заявив, що це призначення не приймає, тобто відмовився [32: 46].

Під час німецької окупації Галичина була прилучена до Генеральної Губернії [33]. Окупаційна влада обіцяла невтручатись у діяльність університету. Сенат університету обрав ректором університету проф. В. Сімовича, а голова львівської міської управи Ю. Полянський затвердив його на цій посаді. В. Сімович, Ю. Полянський та І. Крип'якевич доклали багато зусиль, щоб зберегти майно університету, допомогти вченим з Наддніпрянщини. Однак владу в університеті наприкінці серпня 1941 р. перебрав референт науки в Генеральній Губернії і університет незабаром закрили [34: 38–45]. В його приміщенні окупаційна влада розмістила гестапо.

У період Другої світової війни, перебуваючи на території так званої Генеральної Губернії, В. Сімович в міру можливостей подовжував працювати у сфері мовознавства в теоретичному і практичному напрямках. Писав статті до різних видань, редагував статті інших авторів.

Стан українського культурного життя на етнічних українських землях викликав нагальну потребу насамперед у шкільних підручниках для численних новозаснованих українських шкіл, а також у книжках, часописах та журналах для широкого читацького загалу.

З ініціативи проф. В. Кубійовича в листопаді 1939 р. представниками Лемківщини, Посяння, Холмщини та Підляшшя було створене видавниче товариство під назвою "Українське видавництво" з центром у Кракові, а у грудні 1941 р. – його філію у Львові. З відкриттям філії В. Сімович займає посаду редактора книжкового відділу, завданням якого була підготовка підручників для середніх і вищих шкіл. Він енергійно взявся за цю справу і завдяки його піклуванню і старанням в окупаційні воєнні роки були перевидані книги визначних українських вчених, в т. ч.: М. Грунського і П. Ковальова "Нариси з історії української мови", О. Ізюмова "Правописний словник (за ред. О. Панейка)"; О. Курило

"Уваги до сучасної української літературної мови"; О. Синявського "Норми української літературної мови"; С. Смеричинського "Нариси з української синтакси" та ін.

У цей час В. Сімович здійснив редагування багатьох класиків української літератури.

Виданням лише підручників для школи не обмежувалося піклування В. Сімовича про майбутнє молоді. У студентському двомісячнику "Студентський прапор" він опублікував цікаву статтю "Звертаймо до класичного письменства" [35: 145].

Не відгороджувався В. Сімович і від громадсько-культурного життя, беручи активну участь в організації вечорів пам'яті визначних українських діячів культури та науки минулих літ (Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки та ін.).

В. Сімович в тяжкі окупаційні роки проявляє турботу про продовження навчання української молоді. В умовах припинення діяльності Львівського університету В. Сімович, очолюючи Науковий фонд при Українському Центральному Комітеті [36: 3440], організовує відрядження талановитих юнаків і дівчат до вищих навчальних закладів Праги, Відня, Берліна.

В. Сімович брав активну участь в діяльності філологічної групи Об'єднання праці українських науковців, яку очолював доктор І. Свенціцький, а саме – очолював у групі кабінет мовознавства. Як фахівець-мовознавець високого рівня взяв активну участь в удосконаленні українського правопису. Будучи включеним до спеціальної комісії, утвореної Українським Центральним Комітетом, для повного узгодження української правописної системи, В. Сімович вніс ряд доповнень і поправок.

Комісія переглянула попередні видання правопису (1940 і 1941 рр.) та узгодила за пропозицією В. Сімовича поправки та доповнення до третього видання правопису, який на початку 1943 року вийшов в "Українському видавництві" (Краків-Львів). На підставі рекомендаційної комісії УЦК рекомендував третю редакцію "Українського правопису" І. Зілинського як обов'язкову і зобов'язав усі українські установи генеральної Губернії, українські освітні товариства, українську пресу, допомагати комітети, українське громадянство дотримуватися цього правопису [37: 83].

Головний відділ науки та навчання Генеральної Губернії рекомендував для використання у школах з українською мовою навчання Генеральної Губернії як єдиний дозволений правопис [38].

В ці роки В. Сімович часто виступає із багатоплановими статтями в періодичній пресі, особливо в "Ділі", "Наших днях" і "Краківських вістях". Так, у "Краківських вістях" ним запропонована рубрика "Куток мови", у якій він друкує статті "Звертаємо до академічного правопису" (1942 р. – Ч. 6), "Театр і культура мови" (1942 р. – Ч. 70). У цій же газеті в рубриці "Наука – світогляд" він у статті "Відгомін українського світогляду княжої доби" ділиться своїми міркуваннями з приводу впливу українського світогляду княжої доби на сучасну систему світобачення (1942 р. – Ч. 18). У цій же газеті виступає і як історик із серією статей під назвою "Забуті", повертаючи до життя імена малознаних і забутих українських учених (1942 р. – Ч. 198–205). У згаданих вище публікаціях він ніби накреслює силуети діячів української науки, культури, письменників та ін. Зокрема, згадує письменників Тимотея Борбуляка, Дмитра Йосифовича, Михайла Петрушевича, Василя Ріленка (1942 р. – Ч. 191). Теплі, щирі спогади присвячує річниці смерті засновника товариства "Січ" Кирила Трильовського (1942 р. – Ч. 236). Коли читаєш їх стає соромно за нас сучасних, бо ми мало приділяємо уваги пам'яті тих, хто самовіддано служив українському народові і вже відійшов в потойбічне життя, ставши рядочком, сторінкою нашої історії.

Оглядаючи життєвий шлях Василя Івановича Сімовича, цієї талановитої, працелюбною, енергійної людини, можна дійти висновку, що в роки молодості він мріяв присвятити себе мовознавчій науці й навчати правильної літературної мови, залюбувати в лінгвістику молоде покоління. Насправді він зазнав щастя викладання лише в 1904–1914 рр., коли працював у Чернівецькій учительській семінарії та в 1923–1933 рр. – в період праці в Педагогічному інституті ім. М. Драгоманова.

Більше половини свого продуктивного життя через об'єктивні обставини (війна, окупація рідних земель) він змушений був займатися ніби другорядним (організація й проведення культурно-освітньої роботи в таборах українців, вчитування і редагування чужих праць, які потребували правки мови і стилю, організація їх видання, громадська ро-

бота та багато іншого). Але коли поглянути глибше, вся його невтомна праця була дуже корисна, потрібна українському народові і в кінцевому результаті вся вона була невід'ємною від його мрій, бо служила українській мові і літературі, історії і культурі, і сам він вірно щодня служив інтересам українського народу.

Напружена, багатогодинна, щоденна праця в умовах окупаційного режиму, коли доводилося втілювати не тільки творчі задуми, але й виконувати чорнову роботу заради виживання, наслідки життєвих незгод попередніх еміграційних століть, багатолітня хвороба серця надірвали його здоров'я і 13 березня 1944 року він раптово помирає від серцевого нападу. Похований В. Сімович на Личаківському цвинтарі м. Львова.

Список використаних джерел

1. Кордуба М. Василь Сімович на Буковині // Краківські вісті. – 1944. – Ч. 62. – 22 берез.
2. Сімович В. Леся Українка на Буковині. Спомини // Спогади про Леся Українку. Вид. друге, доп. – К.: "Дніпро", 1971. – С. 193.
3. Чернівецький університет. 1875–1995: Сторінки історії. – Чернівці: Рута, 1995. – С. 32–33.
4. Тут ймовірно помилка, бо перше число "Гасла" вийшло в березні не 1901 року, а 1902 року.
5. П. Ф. Сторінки з громадської діяльності Василя Сімовича // Краківські вісті. – 1944. – Ч. 94. – 5 трав.
6. Там само.
7. Сімович В. Леся Українка... – С. 198; П. Ф. Сторінки з громадської діяльності Василя Сімовича // Краківські вісті. – 1944. – Ч. 94. – 5 трав.
8. Сімович В. Леся Українка... – С. 198.
9. П. Ф. Сторінки з громадської діяльності Василя Сімовича // Краківські вісті. – 1944. – Ч. 94. – 5 трав.
10. Сімович В. Леся Українка... – С. 187.
11. Кордуба М. Василь Сімович на Буковині // Краківські вісті. – 1944. – Ч. 62. – 22 берез.
12. Там само.
13. Сімович В. Великдень у таборах полонених (Двадцять літ тому) // Діло. – 1935. – Ч. 110.
14. Прохода В. Записки до історії сірих (сірожупанників) // За державність. – 1929. – 36. 1. – С. 73.
15. Пархоменко Кость. Два роки видавничої діяльності в таборі // "Розвага". – 1917. – Ч. 22 (77). – 27 трав.
16. Там само.
17. "Розвага". – 1917. – Ч. 2.
18. Шевельов Ю. Василь Сімович як мовознавець // Краківські вісті. – 1944. – Ч. 140. – 29 черв.; Наші дні. – 1944. – Ч. 4–5.
19. Сімович В. Різдво в таборах полонених українців // Наші дні. – 1943. – Ч. 1.
20. Кобець О. Над безоднею. – Львів: Подина, 1933. – С. 217.
21. Шевельов Ю. Василь Сімович як мовознавець // Краківські вісті. – 1944. – Ч. 140. – 29 черв.; Наші дні. – 1944. – Ч. 140. – 29 черв.
22. Кордуба А. Василь Сімович на Буковині // Краківські вісті. – 1944. – Ч. 62. – 22 берез.
23. Свенціцький Іл. Василь Сімович // Львівські вісті. – 1944. – 25 берез.
24. "Розвага". – 1918. – Ч. 6. – 10–16 лют.
25. Кузеля З. Богдан Лепкий // Золота липа. – Берлін: Українське слово, 1924. – С. 80–81.
26. "Розвага". – 1918. – Ч. 6. – 6–16 лют.
27. Прохода В. Записки до історії сірих (сірожупанників) // За державність. – 1929. – 36. 1. – С. 77–78.
28. "Розвага". – 1918. – Ч. 9. – 20 лют. – 10 берез.
29. Там само.
30. Кузеля Зенон. З культурного життя. – Зальцведель: Вид-во тов-ва ім. П. Куліша, 1918. – Ч. 5. – С. 18.
31. Щодо назви уряду проголошеної ОУН(б) 30 червня 1941 р. "Української Держави", то існують різні варіанти його назви, використовувані самими членами цього уряду, а саме: "Державне правління", "Крайове правління західних областей України" (в оголошеннях по місту). Ярослав Стецько на офіційних документах з його підписом іменувався "Голова правління", хоч на печатці була назва "Українська Держава" без означення назви уряду. А посади в цьому правлінні зазначалися назвою "керівники ресорту – фінансів, судівництва, внутрішніх справ і т. ін. Див.: Паньківський Кость. Від держави до комітету. – Нью-Йорк – Торонто, 1970. – С. 43–49.
32. Паньківський Кость. Від держави до комітету. – Нью-Йорк – Торонто, 1970. – С. 46–47; Шевельов Ю. Життя і праця Василя Сімовича // Слово, 1991. – Ч. 23.
33. Це своєрідне адміністративно-територіальне утворення, утворене німецькою окупаційною владою на основі декларації Гітлера від 12 жовтня 1939 р., до складу якого входила центральна частина окупованої Польщі і західноукраїнських земель: Галичини, Лемківщини, частини Посяння, Холмщини і Підляшшя.
34. Добрянський О. До історії української науки під час Другої світової війни // Український історик. – 1975. – Ч. 1–2. – С. 38–45.
35. Антонюк Н. В. Українське культурне життя в "Генеральній Губернії" (1939–1944 рр.). – Львів, 1997. – С. 145.
36. Український Центральний Комітет (УЦК) – єдина суспільно-громадська установа 1939–1945 рр. для українців у

Генеральній Губернії, визнана німецькою владою і нею контролювана, на чолі якої стояв весь час проф. В. Кубійович (Див.: Енциклопедія Українознавства. – Т. 9. – С. 3440). 37. Антонюк Н. В. Вказ. праця. – С. 83. 38. Кубійович В. Постанови в справі українського правопису // Львівські вісті. – 1943. – Ч. 17.

Petro Brytskyu, Yevgeniya Yuriychuk

VASYL SIMOVYCH AND REVIVAL OF UKRAINIAN STATE

In the activity of the famous Ukrainian scholar Vasyl Simovych in the context of revival of the Ukrainian state.

УДК 94 (477.86)–054.72

Петро Сіреджук

ДІАСПОРА НІМЦІВ ПОКУТТЯ (КІНЕЦЬ XVIII – 30-ТІ РОКИ XX СТ.)

Вперше у вітчизняній і зарубіжній історичній науці розглядається проблема становлення, формування і діяльність німецької меншини на теренах Покуття. Автор наголошує, що не дивлячись на незначну питому вагу німців серед корінного населення вони зуміли внести свій певний внесок в економічний і культурний розвиток цього етнографічного регіону України.

У вітчизняній історіографії проблема історії німців Покуття ще не була предметом окремого дослідження. Щоправда, першими ними зацікавилися польські й німецькі дослідники. На повістку дня цю тему в польській історіографії поставив А. Шнайдер, який в енциклопедії краєзнавства Галичини подав відомості про покутські колонії німців Августдорф та Баґінсберг. Більш детально про німців Коломиї і її околиць розповів Й. Габер, який детально дослідив історію виникнення німецьких колоній Баґінсберг і Маріягільф поблизу Коломиї. Заснуванню і діяльності дочірніх колоній німців Покуття: Баґінсберг, Сітауерівки, Константи́нівки, Северинівки до Першої світової війни присвячена розвідка "Німецькі дочірні колонії Галичини". Вона лягла в основу оповіді про німців Покуття в довідковому виданні про німецькі колонії в Галичині "Німці в Галичині" [1].

Як бачимо всі розвідки про німців Покуття написані до Першої світової війни, а отже залишилось не висвітлено їх економічний і культурний розвиток у міжвоєнний час. Поза увагою вищеназваних дослідників опинилися питання контактів німців з місцевим населенням краю та підтримки ними українського протестантизму. Отже, метою даної розвідки є в якійсь мірі заповнити ці прогалини і зацікавити дослідників етнічної історії Галичини і України даною проблемою.

Перша хвиля німецької колонізації краю відбулася ще в князівські часи. Відомо, що тоді німці жили в Коломиї (1363 р.) і Снятині (1370 р.). Вірогідно, коломиїська община німців була досить великою, адже Коломия в 1398 році отримала магдебурзьке право, а коломиїський війт Микола Травенштиттер став власником села Береза (Березів) на Косівщині. Снятинська громада німців теж була досить великою, адже нинішній районний центр Покуття у 1448 році отримав статус міста з магдебурзьким правом. Тоді магдебурзьке право надавалося тільки тим містам, які мали німецьку общину. На її наявність вказують прізвища заможних міщан німецького походження. Відомими серед них були Маркус Галпріттер (1411), Ганус (1417), Альдгаус (1423) та ін. Обидві групи німців згодом розчинились в українсько-польському етнокультурному середовищі і асимілювалися. Щоправда, окремі родини і надалі зберігали національну самобутність. Так, у 1564 році в

Снятині зафіксовано родину якогось Конрада, 1620 року Теофіла Шемберґа – адміністратора снятинського староства, а 1768 року – міщан-німців Андрія Піцеля, Антона і Йосипа Штангретів [2].

Другий вплив німців на землі Покуття почався в останній чверті XVIII ст., тобто з встановленням австро-угорського панування. Однією з перших німецьких колоній Покуття є станіславська громада німців, котрі оселилися в нинішньому обласному центрі з ініціативи власниці міста – графині Потоцької. Ця подія відбулася 1786 року [3].

Інтенсивна колонізація німцями Покуття спостерігається в першій половині XIX ст. На досліджуваній території тоді сформувалося 4 осередки німецької діаспори: богородчансько-солотвинський, коломийський, станіславо-тлумацький і снятинський.

У тих населених пунктах Покуття, де сконцентровано було декілька німецьких сімей, виникли колонії. В 1810–1900 рр. на території краю виникло 18 німецьких общин: в богородчансько-солотвинській околиці одна – Айзенталь (1835 р.); в коломийській вісім – Баґінсберг (1818 р.), Розенгек (1866 р.), Северинівка (1846 р.), Славітц (1824–1830 рр.), Флеберґ (1842 р.); в снятинській три – Августдорф (1830 р.), Новоселиця (1872), Рудольфдорф (1885 р.), а в станіславо-тлумацькій шість – Константинівка (1815 р.), Княгинин (1842 р.), Микульсдорф (1840 р.), Могила (1854 р.), Нойдорф (1842 р.) та Сітауерівка (1820–1841 рр.) [4]. Німецькі колоністи займалися землеробством і тваринництвом, садівництвом і різними ремеслами.

Для раціонального ведення землеробства і тваринництва, а також підвищення добробуту німці Покуття заснували кредитні і заготівельно-збутові кооперативи. Кредитні кооперативи носили назву "Каса Рафайзена", а заготівельно-збутові – "Спілка худоби".

Кредитні кооперації, як видно із статутів горохолинської і маріягільфської кас Рафайзена, займалися різними операціями: приймали вклади, видавали перекази, чеки, акредитиви в межах держави, займалися купівлею і продажем цінних паперів, здійснювали посередництво в продажі сільськогосподарської сировини, наданням позик для розвитку сільського господарства, ремесла, торгівлі. Вони також організовували дозвілля своїх членів: проводили вечори відпочинку, виставки, лекції на різноманітну тематику, відкривали бібліотеки [5].

Заготівельно-збутові кооперативи, звичайно, закупляли у своїх співвітчизників худобу, яку збували на прикарпатських і закордонних ярмарках.

Піонерами кредитної кооперації були маріягільфці, які першими в Галичині серед німців заснували "Касу Рафайзена". Ця подія відбулася 13 листопада 1902 року. До її роботи уважно придивлялися цілих шість років. Прорив у закладанні нових настав у 1909 році, коли 6 німецьких колоній заснували свої кредитні кооперативи. Тоді Каси Рафайзена виникли в Станіславі (2 лютого), в Бредгаймі (20 березня; з філіалом в Нойдорфі), в Августдорфі (з 1 березня), Константинівці (4 жовтня; з філіалом в Могилі), Баґінсберґу і Микульсдорфі. Потім перед Першою світовою війною кредитний кооператив запрацював ще в Горохолинці [6].

Перший кооператив із заготівлі і збуту худоби (КЗЗ) виник після Першої світової війни в Баґінсберґу. Його засновано 5 червня 1921 року. Ініціатором заснування був Адам Баумунк. До складу керівництва кооперативом входили ще скарбник Рудольф Баумунк, член управи – Конрад Баумунк, Валентин Коль та Генріх Шмідт. Крім Баґінсберґу, КЗЗ існували в Маріягільфі та Флеберґу [7].

Авторитет кооперативів серед німецького населення Покуття постійно зростав. Промовистим є факт, що чисельність їх членів росла. Ось, наприклад, бредгаймівська рафайзенка в 1920 році мала 32, а в 1929-му – 46 чл.; станіславська в 1909 р. налічувала 69, 1920 р. – 118, а 1929-го – 150 чл. Баґінсберзький заготівельно-збутовий кооператив нараховував в 1921 р. – 150, в 1933-му – 250 чл. [8].

У деяких німецьких колоніях Покуття існували сільськогосподарські гуртки, які займалися впровадженням передового досвіду в рослинництві і тваринництві. Так, члени такого гуртка в колонії Княгинин у 1895 р. разом з ремісниками і робітниками залізничних майстерень Станіслава займалися поліпшенням сільського господарства у гміні. Гуртківці мали невеликий магазин і бібліотеку спеціальної літератури, яка нараховувала 100 книг [9].

Німці Покуття дуже дбали про розвиток освіти. У кожній колонії, крім дуже малих, існували школи. Їх, як правило, відкривали одразу після появи німецьких поселень краю. Так, баґінсберзька школа працювала вже 1819 р., тобто на другий рік існування колонії; в Константинівці на четвертому році і т. д. Інші 17 початкових шкіл і гімназій в німецьких громадах Покуття відкриті в такому хронологічному порядку: Горохолині (1815), Маріягільфі (1818), Авґустдорфі, Микульсдорфі (1840), Нойдорфі (1843), Славітцю (1875), Сітауерівці (1882), Рудольфсдорфі (1886), Бредгаймі (1888), Флеберзі (1893), Могилі (1895), Станіславі (1896), Вінцентівці (1897), Розенгеку (1903), Северинівці (1905), Солотвині (1923), Монастирчанах (1933), а гімназія в Станіславі (1919) [10].

Більшість німецьких шкіл краю були приватними і утримувалися на кошти громад колоністів. Вони комплектувалися вчителями за рекомендацією німецької євангельської громади з числа своїх співвітчизників, котрі мали диплом учительської семінарії в Чернівцях або Бялій (Польща). Вони, як і державні, регулярно інспектувалися повітовими шкільними інспекторами. Так, баґінсберзьку школу перевіряли 18 березня 1910 р., 18 січня 1912 року; маріягільфську – 6 травня 1911 р., 28 березня 1912 р.; розенгеківську – 24 листопада 1911 р., 20 квітня 1912 р.; северинівську – 2 липня 1911 р., 30 квітня 1912 р.; флеберівську – 4 травня 1911 та 25 квітня 1912 р. і т. д. [11].

Всі школи мали необхідну шкільну наочність, утримувалися у вірцевому стані, а вчителі були лояльними до влади. При школі обов'язково для вчителя було помешкання з господарськими будівлями. Ось, наприклад, у матеріалах інспекторської перевірки державної євангельської школи в Авґустдорфі за 1934 р. зазначається, що школа вимурована 1863 р. і покрита бляхою. Її довжина 15, а ширина 10 м. Вона відповідає санітарно-гігієнічним вимогам і має всю необхідну шкільну наочність. Інвентар школи складався з вчительського стола, двох крісел, настінної дошки, однієї шафи та 7 лавок. Помешкання вчителя складалося з двох кімнат, кухні і комори. При школі для господарки вчителя були мурована стайня, дерев'яна стодола, дроворубник, пивниця, криниця і окремих туалет. У 1933/1934 навчальному році річна плата авґустдорфського вчителя становила 2. 345 польських злотих. Вчителював у той час Якоб Кінтці, педагог з 39-річним стажем, дуже сумлінний, працюючий і лояльний. Шкільний інспектор Тлумацького повіту Альфред Брила, перевіряючи стан навчання в Могилівській початковій школі, у звіті, який датується 7 листопада 1932 р., пише: "В школі навчається 11 учнів. Заняття веде молодий з дворічним стажем, але працюючий і сумлінний вчитель Йосип Брайтмесер. Школа відповідає всім вимогам міністерства освіти і утримується за рахунок коштів громади. Шкільна документація в порядку, ведеться шкільна метрика (історія школи). З наочного обладнання школа мала біблійний атлас, картини з природознавства, історичної хронології, всі портрети польських королів, карту Польщі, міри 1 довжини (дециметр, метр), міри сипучих тіл (літр, півлітра, кварта), кутомір, лінійку, циркуль, стоячу рахівницю, термометр, компас, рухомий алфавіт та лупу. На стінах класу були розвішані образ Ісуса Христа, герб Польщі, портрет президента польської держави, портрет І Гете. У класі з шкільного обладнання числилися: стіл, крісло, шафа, дві дошки, 8 парт, умивальник й сплювачка" [12].

Молодь німецької общини Станіслава в "Німецькій домі" щосуботи збиралася на ігри і танці. Тут відбувалися репетиції хору, демонструвалися кінофільми. Серед гімназійної молоді великою популярністю користувався кінофільм "Гюнтер Плюхов їде в край вогню". Радісно і весело проходили бали-маскаради, а також спортивні змагання з боротьби і гімнастики з командами поляків і українців [13].

"Німецькі доми" на Покутті почали виникати перед Першою світовою війною. Одними з перших їх збудували колоністи Баґінсберґу і Маріягільфу. Після війни культурні центри ще звели в Бредгаймі (1925), Авґустдорфі, Станіславі (1927), Славцях (1938). За величиною кожен з них був різний, а тому їх кошторисна вартість неоднакова. Так, Маріягільфський коштував громаді 1. 200, Бредгаймівський – 2. 000, а Баґінсберзький – 10. 000 польських злотих [14].

Культурно-просвітницька робота "Німецьких домів" скеровувалася завідуючими. У 1938 році керівниками культурних центрів Коломийщини були Єжи (Георгій) Баумунк (Баґінсберґ), Кароль Дітц (Славітц), Францішек Кольмер (Маріягільф) [15].

Німецька діаспора Покуття дуже дбала про розвиток самодіяльного театру та музики. Фактично в кожній німецькій общині діяв аматорський драмгурток, хоровий чи музичний колективи. Ось, наприклад, драмгуртківцями Горохолини в листопаді 1925 року під керівництвом вчителя Я. Чабана поставлено виставу з життя галицьких німців "Шульц з Вальддорфу", 26 травня 1927 року Баґінсберзька театральна група в Славцях, якою керував учитель Г. Дірн, зіграла шванк "Ганс і Петер у фотографа". У Флеберзі 9 червня 1929 року відбулася вистава за мотивами комедійних творів Фрідріха Бекмана. П'єса Мюллера "Мірка водяного мельника" 22 травня 1932 року з великим успіхом пройшла в Могилі. Станіславський "Веселий настрій" в 1934 році здійснив постановку О. Толстого "Чого живуть люди" і Георгія Фухса "Хрест Матері" і т. д. [16]. Хорові колективи успішно розвивалися в Баґінсберзі, Константинівці, Микульсдорфі, Маріягільфі, Станіславі. Найдавнішим серед них є Баґінсберзький, котрий сформувався 1906 року. Музичні капели були в Маріягільфі, Розенгеку, Флеберґу, а оркестри в Баґінсберзі і Станіславі. Слід зауважити, що німці Баґінсберґу були великими шанувальниками музичного мистецтва. У себе навіть заснували музичне товариство "Спілку любителів музики". Їх оркестр брав участь у святах національної музики, які відбулися в Болехові, Станіславі, Стрию. Так, на вечорі музики м. Станіслава, який відбувся в січні 1931 р., музиканти Баґінсберґу виконували твори Баха, Бетховена, Вебера і Моцарта. Баґінсберзькі оркестранти віртуозно грали національну танцювальну музику, мелодії модерних танців, твори класичної і джазової музики [17].

З музичних інструментів населення німецьких поселень Покуття найбільше полюбили грати на гітарі, гармошці, кларнеті і мандоліні [18].

На Покутті німці приділяли велику увагу бібліотечній справі. У міжвоєнний період на території краю склалася ціла бібліотечна мережа. Вона складалася з бібліотек 4 типів: приватних, спеціалізованих, шкільних і культурно-просвітницьких. Першими з'явилися шкільні бібліотеки, другими – спеціалізовані (сільськогосподарського напрямку), третіми – культурно-освітні, а останніми приватні. Малі фонди мали шкільні й приватні, а більш різноманітно-профільними вважалися спеціалізовані, культурно-освітні організації. Так, при Баґінсберзькій початковій школі бібліотеку відкрито 1858 року. У 1934 році Августдорфівська шкільна бібліотека мала 58 книг, причому, 10 з них закуплено восени і всі були польською мовою. Того ж року Бредгаймівська шкільна бібліотека налічувала 83 книги, в тому числі 24 польською, а решту німецькою мовою. Деяко більшою була бібліотека Горохолинської початкової євангельської школи. Її книжковий фонд 23 лютого 1925 р. становив 108 томів: 12 польською і 96 національною мовами [19].

Найбільшою бібліотекою краю вважалася станіславська. Вона заснована з ініціативи членів осередку "Спілки німців-християн Галичини", який виник в м. Станіславі 2 лютого 1908 року. Під час другої російської окупації міста ця бібліотека припинила свою роботу. Багато книжок пропало. Опікуну А. Гаргегаймеру вдалося зберегти 200 томів. Вона відновила свою роботу в лютому 1927 року. Книжковий фонд станіславської бібліотеки постійно зростає за рахунок пожертвувань міського пасторського дому, спілки німецьких дівчат, громадського хору, благодійних коштів співвітчизників з Ляйпцігу, Штутґарту, Мюнхену, а також книжок, що надходили з Катовіц від "Спілки німецьких бібліотек". Так, в 1927–1931 роках з міста Катовіце на адресу німецької бібліотеки Станіслава надійшло 395, а протягом восьми місяців 1932 р. ще 412 томів. Зі своїх скромних заощаджень на закупівлю книг станіславські німці в 1927 році зібрали 375,90 зл., 1928 р. – 403,36 зл., а 1929 р. – 244,50 зл. У 1931 р., дякуючи суперінтенденту Т. Цьоклеру, придбано 160 нових книг. На 24 грудня 1933 р. книжковий фонд цієї бібліотеки становив 1.581 том, причому 600 книг були дуже популярними. Деякі книжки позичалися читачами по 40–50 разів на рік. У середньому щорічно 108 постійних і 80 нерегулярних читачів прочитували 2.190 книг. Попит позичання різноманітної літератури припадав на осінь і зиму, коли щоденно брали 80–100, а іноді й 120 томів. Читачів цікавили монографії про Першу світову війну, науку і техніку, спорт, вітчизняну і світову історії. Після Львова – це друга за величиною в Галичині бібліотека, яка мала читачів з інших німецьких колоній і населених пунктів Прикарпаття: Брочкова, Горохолина, Калуша, Микульсдорфа, Надвірної, Палагич і Угартсталя. Більше того, в Калуші 1932 р. відкрила свій філіал [20].

У цій бібліотеці проводилися різні вечори присвячених вшануванню видатних синів і дочок Німеччини. Ось, наприклад, 22 березня 1932 р. відбувся вечір пам'яті Гете, на якому виступав професор О. Вендель. Він супроводжувався музикою і піснями, а хор міської кірхи виконував пісні на слова Гьоте [21].

Серед бібліотек Покуття "Спілки німецьких католиків Малопольщі" найбільшою вважалася Маріягільфська, книжковий фонд якої в 1936 році становив 600 томів. У Резенгівській та Флеберзькій – дещо скромніший. В першій нарахував 125, а в другій – 131 книжку [22].

Книжковий фонд бібліотек "Спілки німецьких бібліотек Польщі" був різним: у малих колоніях – невеликий, а у великих більшим. Так, у 1936 р. баґінсберзька налічувала 514, бредгаймівська – 565, горохолинська – 71, а флеберзька – 189 книг [23].

У деяких німецьких колоніях Покуття для підтримки національних бібліотек створювалися спеціальні товариства, які називалися "Спілкою читачів" ("Leseferein"). Метою таких осередків було піднесення культурно-освітнього рівня колоністів-читачів. Члени такого товариства, як видно зі статуту осередку "Leseferein" Авґустдорфа, організували спільне читання і обговорення книг, рефератів на різноманітну тематику, вечори, виставки і вистави [24].

У Авґустдорфі ініціаторами заснування товариства були Франц Ваґнер, Міхаель Дресслер, Ернст Кузон, Мартін Левенберґер та Рудольф Мак. Перший керівний склад бібліотечного товариства згаданої колонії Снятинщини обрано 1 червня 1934 року. До нього увійшли М. Дресслер (голова), М. Левенберґ (заступник голови), О. Рюцкріх (секретар), О. Мак (бібліотекар), а П. Левенберґер, Р. Мак та Е. Нербас склали ревізійну комісію. Тоді в члени товариства вписалося 30 авґустдорфців. Це товариство, як свідчать архівні матеріали, добре розвивалось і користувалось авторитетом у жителів колонії. Його ряди постійно зростали. На початок квітня 1937 року у ньому нараховувалося 98 членів [25].

За пропозицією пастора Шіка станіславські німці в 1924 році організували в місті історичний музей і архів діаспори німців Галичини. Так, пастор Ф. Зеефельд з Дорнфельду на Львівщині подарував музею підшивку газети "Новий шлях", що виходила в Станіславі з листопада 1918 року по середину травня 1919 року; вчитель Стальман з Діамантгайму (Великої Тур'ї на Долинщині) передав на зберігання лампу 1844 р., а суперінтендент євангельської церкви Галичини Теодор Цьоклер з Станіслава – звіт "Спілки Густав Адольф" за 1900 р. і т. д. На початок 1935 року музей налічував 618 експонатів [26].

У Станіславі в 1903–1939 рр. виходила перша національна газета галицьких німців, яка називалася "Євангелістський гмінний листок". Заснована з ініціативи Т. Цьоклера, вона на своїх сторінках висвітлювала життя лютеранських і кальвіністських громад не тільки Галичини, але й Буковини [27].

Серед німців Покуття було немало талановитих людей, які писали вірші і прозові твори, займалися науковою діяльністю. Ось, наприклад, в Станіславі між двома світовими війнами жили поетеса Гульда Шік, церковний діяч, письменник й історик Т. Цьоклер [28].

Належну увагу німці Покуття приділяли спорту. Центром спортивного руху покутських німців був Станіслав. Тут у національній школі і гімназії учнівська і гімназійна молодь займалися боротьбою, гімнастикою, легкою атлетикою. А також грали в футбол. Гімнастика серед молодих була королевою спорту. Так, в 1921 р. з нагоди 25-річного ювілею заснування євангельської парафії в Станіславській національній школі учні гостям показали комплекс гімнастичних вправ. 20 вересня 1925 року відбулося перше спортивне свято гімнастики. Як відомо, при цій школі діяв учнівський спортивний гурток. Учитель фізичного виховання К. Філіпс навіть ділився своїм досвідом роботи з колегами, виступаючи 1930 року в Львові на конференції педагогів "Спілки німецьких вчителів Малопольщі" з доповіддю про роль і значення викладання гімнастики в національній школі. Робітничу молодь станіславської німецької общини до спортивної гімнастики прилучав гер Кік [29].

У Станіславі відбувалися також товариські зустрічі спортивних команд німців з командами національних меншин міста, зокрема євреями і поляками. Ось, наприклад, 28

травня 1927 року зіграно футбольний матч між єврейською і німецькою командами. Гра закінчилася перемогою німців з рахунком 5: 2. У станіславському "Народнім домі" 12 січня 1936 року проведено змагання борців німецької "Боротьби" і польського "Стрільця". Сильнішими виявилися "боротьбисти" і "стрільцям" довелося поступитися. Станіславська німецька спільнота мала свій спортивний клуб "Біс", котрий і пропагував спорт серед співвітчизників краю [30].

Німецькі поселенці Покуття, як і всієї Галичини, на перших порах до певної міри трималися відособлено від корінного населення. З плином часу ця відокремленість послаблювалася і на побутовому рівні почали налагоджуватися добросусідські відносини, а згодом відбувається перехід до взаємозаміни культурними цінностями. Так, окружний староста Георгій Веніамін Остерман своїми стараннями в 1854–1867 рр. уклав чотиритомник про події в Галичині середини XIX ст. "Хроніка Остермана" містить збірку копій матеріалів про організацію селянської самооборони на Прикарпатті у 1848–1849 рр., мережу народних шкіл у Станіславському окрузі й ін. Коломийські німці спричинилися до започаткування в Галичині українського театрального руху. Вони 8 червня 1848 року аматорською театральною групою, яку очолював лейтенант Алоїз Лейтнер, поставили в Коломиї першу в Галичині публічну виставу з української драматургії, використавши для цього п'єсу Івана Котляревського "Наталка Полтавка". Ця ж труппа ставила в Коломиї, Львові та інших містах п'єси "Москаль-чарівник" І. Котляревського, "Сватання на Гончарівці" Григорія Квітки-Основ'яненка та ін. Провідні ролі виконував сам А. Лейтнер. У виконанні жіночих ролей брали участь німкені Майєр і Келлер [31].

Дослідники німецьких колоній Покуття Й. Габер і А. Шнайдер зазначають, що німці жили з українцями в дружбі й злагоді. Більше того, від себе додамо, що вони не стояли осторонь національного самоутвердження українців. Так, на початку 1911 року газета галицьких німців, що видавалася у Львові 1907–1939 рр., закликала місцевих співвітчизників в національних школах запроваджувати і вивчати не польську, а українську мову, адже вони живуть не в польському, а в українському етнокультурному середовищі. Звісно, це викликало у поляків лютю, а їх преса з цього приводу підняла великий галас. У роки Першої світової війни німці Покуття матеріально і морально підтримували усусів, які воювали у складі австрійської армії проти росіян. Для прикладу, в грудні 1915 року Рудольф Адлерштайн та Мар'ян Фент з Заболотова в фонд бойової управи УСС пожертвували по 2 корони [32].

З розумінням поставилися покутські німці до листопадових подій 1918 р. Газета "Республіка" 3 березня 1919 р. інформувала своїх читачів, що "Німецька Національна Рада" у Львові "від самого початку видала пароль (розпорядження – П. С), що німці повинні слухати вказівок українських властей, підпорядковуватися новому уряду та радо і охоче повинні віддати до диспозиції свої робочі сили для добра краю серед нових обставин. Одночасно відповіли собі відразу й те, що не будуть втягнені в криваву боротьбу поляків з українцями, і українські власти признали те становище і числилися з ним" [33].

З окремих уривчастих відомостей дізнаємося, що деякі покутські німці зі зброєю в руках в УГА захищали свободу і незалежність ЗУНР і УНР. Так, у рядах УГА на офіцерських посадах воювали Рудольф Гаєріс з села Палагичі на Тлумаччині і Вільгельм Гавир з Августдорфу [34].

Як свій біль і горе німці Покуття сприйняли голод на Радянській Україні 1922 року. Вони серед своїх співвітчизників збирали гроші і продукти та надсилали голодуючим Східної України. Ось, наприклад, німецькі поселенці Августдорфу на пожертву голодній Східній Україні в листопаді 1922 р. надіслали 21. 700 польських марок і 53 кг зерна. Найбільший внесок зробив Мартін Левенберґер, котрий на добру справу пожертвував 2. 000 польських марок [35].

Варто зазначити, що ряд німців, які розпорошено жили в містах і селах Покуття цей край вважали своєю малою батьківщиною і проникались українським духом. Так, новоселицький німець Адольф Вайс поміняв своє німецьке на українське прізвище і став писатися Адольф Білий. Німець із Заболотова Антін Євгенович Файбель у міжвоєнні роки довгий час очолював заболотівську філію "Просвіти" та Надзірну раду повітового союзу кооператив (1930) і вів рішучу боротьбу з селяробівцями. Марія Райнгарт (1910–

11.11.1972) з села Борщева біля Заболотова вийшла заміж за українця Йосипа Семенчика. В роки війни з ним емігрувала за океан і в американському місті Клівленді була активісткою "Сокола", Українського Народного Союзу. Своїх синів назвала українськими іменами – Данилом і Юрієм [36].

Після Першої світової війни на Покутті під протекторатом місцевих німців розвивався і поширювався український протестантизм. Перша українська протестантська община виникла в 1919 р. у с. Молодятині. Першими протестантами цього села були колишні військовополонені Росії, які там прилучилися до протестантизму і повернувшись додому разом об'єдналася і стали серед односельчан сповідувати ідеї кальвіністського віровчення. У селі для цього був сприятливий ґрунт: отець Баліцький через високі побори за послуги в греко-католицькій обрядовості відштовхнув від себе багатьох віруючих своєї парафії [37].

Масово протестантизм серед українців на території краю почав поширюватися в 1924 році завдяки місіонерській діяльності проповідників В. Кузіва, Морозовича (з Городенки); М. Костіва (з Утороп). У 1925 р. на Покутті налічувалося 7 українських протестантських общин: у Воскресінцях, Глушкові, Кулачівцях, Молодятині, Серафінцях, Станіславі і Торговиці (коло Гвіздця). По одному протестанту тоді жило серед українців Обертину і Устя над Прутом. Наступного року з'явилось ще дві нових громади – в Слобідці на Городенківщині і Підгайчиках поблизу Коломиї. У 1933 році помічено євангельські общини в Лісній Слобідці та П'ядиках. 30 вересня 1935 року відбулося перше богослужіння протестантів-реформістів в с. Кропивище, а в сусідньому селі Турка – в лютому 1936 року. Двома роками пізніше дві нові українські протестантські общини засновано на Снятинщині: в Любківцях (22 березня) та Зібранівці (9 листопада) [38].

Українські протестантські общини Покуття були нечисленними. Так, у 1925 році в Молодятині громада протестантів складалася з 16 українських родин, а станіславська лише з 30 душ. П'ядицька протестантська община українців налічувала в 1933 році тільки 20 осіб [39].

Перші богослужіння українських протестантів відбулися в кірхах Баґінсберґу та Станіслава. Ось, наприклад, 8 січня 1926 році в Баґінсберзькій кірсі богослужіння українських протестантів проведено на Різдво, в якому взяло участь понад 100 українців. Щоправда, більшість з них була з цікавості. На першому богослужінні були присутні українські проповідники Бучак, Крат, Федів та німецькі пастори: Станіславської кірхи Клее і Баґінсберзької кірхи Макс Вайдауер. Останній розпочав Богослужіння на німецькій мові. Далі його продовжили на рідній Бучак, Крат, Федів. На перемену співали німецький і український церковний хори [40]. Особливо урочисто пройшло відправлення служби Божої в баґінсберзькій церкві 10 червня 1926 р. Сюди прибуло 500 українських протестантів з 17 населених пунктів Коломийського, Печеніжинського і Надвірнянського повітів. На богослужіння прибули гості з Австрії, Америки і Швейцарії. Пасторське благословення давав гість з Цюріху – пастор Келлер [41].

З місіонерською місією серед українських протестантів виступали баґінсберзький пастор М. Вайдауер та станіславський пастор Л. Клее. Це не прийшлося до вподоби місцевим священикам. У своїх казаннях вони проклинали українських протестантів, а молодятинський піп намовив місцевих селян, щоб ті побили німецьких місіонерів М. Вайдауера і Л. Клея, коли обидва влітку 1927 року прийшли до сільських протестантів [42].

Велику допомогу в становленні Української лютеранської церкви на Покутті надавав Теодор Цьоклер зі Станіслава. Він був суперінтендентом – опікуном покутських українських лютеран, а сеньйор П. Роєр з Йосипсберґу (Львівщина) – реформованого віросповідання (кальвіністів) [43].

Доцільно зазначити, що проти поширення цього віровчення на Покутті різко виступав єпископ Станіславської греко-католицької єпархії Григорій Хомишин. Зокрема, відомо, що він 2 листопада 1925 року звертався до Президії Станіславського воєводства прийняти всі міри, щоби український протестантський рух не поширювався в воєводстві. Як виявилось пізніше польська держава підтримала цей церковний рух. Більше того, вона йому надавала фінансову підтримку. Знано, що 7 грудня 1932 року на підтримку української церкви польський уряд виділив 3. 500 злотих. 21 січня 1933-го їй виділено 1. 000,

а 22 вересня 1933 року – 2. 400 злотих. У першому кварталі 1934 року ця церква знову від польської держави отримала 1. 000 злотих і т. д. [44].

У 1939 році ряд українських лютеран і кальвіністів разом з німцями Покуття виїхали до Німеччини. Інші пішли в підпілля, адже радянська влада їх не визнавала. В роки Другої світової війни вони легалізувались. При наступі Червоної Армії в 1944 році більшість з них подалася до Німеччини. Там заснували Українську протестантську церкву лютеранського визнання і Українську євангельську реформовану церкву, котра діяла до початку 50-х рр. ХХ ст. [45].

Після Другої світової війни німецька діаспора краю не припинила своє існування. Щоправда, дуже поріділа в силу різних політичних реалій радянської дійсності. Сьогодні вона складається з німців галицького походження та німців з колишніх радянських республік. Перші розмовляють українською, а другі, як правило, російською мовою. Основними місцями їх концентрації є Коломия та Івано-Франківськ. У цих містах діють осередки Всеукраїнського культурно-освітнього товариства "Widergeburt" ("Відродження"), які прикладають великих зусиль на відродження самобутності німців Покуття. Невелика група німців також проживає і в сільській місцевості Покуття. На жаль, більшість з них не є членами "Відродження" і не приймають участі в роботі цих осередків.

Таким чином, історія німецької діаспори Покуття є складовою частиною літопису національних меншин краю. Вченим і краєзнавцям Прикарпаття не слід обходити цей пласт минулого досліджуваної території, а варто повернутися обличчям до цієї майже невивченої прогалини вітчизняного краєзнавства й історичної науки і сміливіше вводити в науковий обіг інформацію про німецьку діаспору Покуття. Білих плям у висвітленні цієї проблеми – ще дуже багато. Відносити її до маргінальних тем, мабуть, є помилкою, до того ж великою.

Список використаних джерел

1. Schneider A. Encyklopedia do krajoznawstwa Galicyi. – Lwów. 1871. – Т. I. – С. 17–18. – Lwów. 1874; – Т. II. – С. 105; Haber J. Osady niemieckie w Kołomyji // Kołomyjska księga pamiatkowa ku uczczeniu setnej rocznicy ogłoszenia Konstytucji Polskiej z dnia trzeciego Maja r. 1791. Kołomyja, 1891. – С. 303; Deutsche Tochttersiedelungen in Galizien. // Zeitweiser des Bundes der christlichen Deutschen auf das Jahr 1914. – Lemberg. 1914. – С. 100–114. Das Deutschtum in Galizien. – Lemberg. 1914. – С. – С. 34, 35, 93, 96, 98–102, 104. 2. Kuhn W. Das Deutschtum in Galizien bis 1772 // Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch der Galiziendeutschen. – Stuttgart, 1965. – С. 8; Zbiór dokumentów Malopolskich. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1974. – Cz. VI. – С. 356–358; Сіреджук П. Народонаселення. Снятинщина колись і тепер // Снятин. – 2004. № 1. – С. 32. 3. Kurjer Stanislawowki. 1907. – 29 grud. (– № 1164). – С. 2. 4. Archiwum Główne Akt Dawnych. KMZ (e), Syg. 233; K. 213; Hennig J. Galizien Heimat von gestern. // Aufbruch und Neubeginn. Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch der Galiziendeutschen. – Stuttgart, 1977. – С. 5. 5. Das Deutschtum... – С. 34, 35, 93, 96, 98–102, 104; Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 146. – Оп. 25. Спр. 520. – Арк. 1; Ostdeutsche Volksblatt. 1933. – 6 Aug. (– № 32). – С. 16. 6. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 146. – Оп. 25. – Спр. 520. – Арк. 1–8; Спр. 1983. – Арк. 1–3; Спр. 2017. – Арк. 1–21; Спр. 2590. – Арк. 2–9; Das Deutschtum... – С. 187. 7. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 635. – Арк. 23; Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 466. – Арк. 31 зв. 8. Там само. Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 635. – Арк. 23; Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 466. – Арк. 31 зв; Ostdeutsche Volksblatt. 1930. – 14 Sept. (– № 34). – С. 8. 9. Sprawozdanie Zarządu głównego Towarzystwa "Kółek Rolniczych" z lustracji gospodarskiej przeprowadzonej w 244 gminach w roku 1895. – Lwów, 1896. – С. 59. 10. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 146. – Оп. 66. – Спр. 1892. – Арк. 6 зв; Ф. 178. – Оп. 2. – Спр. 310. – Арк. 13; Ф. 179. – Оп. 2. – Спр. 494. – Арк. 68; Спр. 749. – Арк. 5; Спр. 206. – Арк. 29; Спр. 5704. – Арк. 41; Ф. 427. – Оп. 1. – Спр. 596. – Арк. 51; Спр. 1055. – Арк. 1–10; Спр. 1234. – Арк. 27; Оп. 2. – Спр. 42. – Арк. 32. 11. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 178. – Оп. 2. – Спр. 5017. – Арк. 4–76. 12. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 179. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 22–37; Спр. 2062. – Арк. 1–38; ДАІФО. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 537. – Арк. 1; Ostdeutsche

Volksblatt, 1925. – 5 Mai (– № 27). – S. 4; 1930. – 4 Mai (– № 18). – S. 3; 1933. – 10 Oktob. (– № 50.). – S. 5. 13. Ostdeutsche Volksblatt. 1930. – 10 Oktob. (– № 50). – S. 5; 1933. – 12 Now. (– № 46). – S. 5; 1934. – 14 Oktob. (– № 41). – S. 6. 14. ДАІФО. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 579. – Арк. 20. 15. Там само. Спр. 579. – Арк. 20. 16. Ostdeutsche Volksblatt. 1927. – 20 März (– № 12); 1929. – 7 Mai. – № 27. – S. 4; 1932. – 22 Mai. (– № 21). – S. 4; 1934. – 27 Mai (– № 21). – S. 4. 17. Ostdeutsche Volksblatt. 1931. – 11 Jan. (– № 2). – S. 5; – 18 Jan. (– № 3). – S. 6; 1933. – 27 Aug. (– № 35). – S. 4; 1936. – 29 März. (– № 13). – S. 4; – 21 Jun. (– № 25). – S. 4. 18. Ostdeutsche Volksblatt. 1927. – 20 März. (– № 12). – S. 9. 19. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 179. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 45 зв; Спр. 749. – Арк. 44; Спр. 2929. – Арк. 51 зв; Ostdeutsche Volksblatt. 1928. – 16 Juni (– № 24). – S. 4. 20. Ostdeutsche Volksblatt. 1928. – 2 Dec. (– № 49). – S. 5; 1929. – 24 Now. (– № 47). – S. 4; 1931. – 5 April (– № 14). – S. 5; 1932. – 28 Aug. (– № 35). – S. 3, 1933. – 24 Dec. (– № 53). – S. 3. 21. Ostdeutsche Volksblatt. 1932. – 1 Mai (– № 18). – S. 5. 22. Ostdeutsche Volksblatt. 1936. – 19 April (– № 16). – S. 4. 23. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 2791. – Арк. 88, 89. 24. ДАІФО. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 1–2. 25. Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 9–21. 26. Ostdeutsche Volksblatt. 1928. – 30 Sept. (– № 40); 1929. – 27 Jul. (– № 27). – S. 5; 1930. – 27 Mai (– № 23). – S. 4; 1935. – 26 Jan. (– № 4). – S. 4. 27. Das Deutschtum in Galizien... – S. 194. 28. Ostdeutsche Volksblatt. 1936. – 23 Aug. (– № 34). – S. 9; 1931. – 1 Febr. (– № 5) – S. 1. 29. Głos ewangelicki. 1921. – 16 grud. (– № 50). – S. 3; Ostdeutsche Volksblatt. 1925. – 18 Oktob. (– № 42). – S. 9; 1930. – 13 Mai (– № 28). – S. 4. 30. Ostdeutsche Volksblatt. 1927. – 14 Aug. (– № 33). – S. 9; 1929. – 9 Aug. (– № 28). – S. 8; 1936. – 2 Febr. (– № 9). – S. 4. 31. Стеблій Ф. З історії взаємин українців і німецьких поселенців у Галичині в середині ХІХ ст. // Німецькі колонії Галичини. Історія. Архітектура. Культура. – Львів. Манускрипт. 1996. – С. 133, 136. 32. Haber J. Osady niemieckie w Kołomyji... – S. 303, Schneider A. Encyklopedia... – Т. II. – S. 105; Діло. 1911. – 2 берез. (– Ч. 47). – С. 6; 1916. – 14 берез. (– № 75). – С. 2 (додаток). 33. Республіка. 1919. – 9 берез. (– Ч. 31). – С. 3. 34. Вперед. 1919. – 10 верес. (Ч. 89). – С. 3; 1920; – 18 трав. (– Ч. 114) – С. 3. 35. Свобода. 1922. – 8 груд. – С. 3. 36. Сіреджук П. Народонаселення. Снятинщина колись і тепер. // Снятин. 2004. – № 1 (15). – С. 33–34. 37. Archiwum Akt Nowych. Zespół Ministerstwo Wyznań, (dalej AAN. ZMW.) syg. 1295. k. 71. 38. Віра і Наука. 1925. – № 1. – С. 15; 1933. – № 1. – С. 8; – № 8. – С. 8; 1938. – № 4. – С. 8, – № 7. – С. 6. 39. Віра і Наука. 1925. – № 1. – С. 15; 1933. – С. 8. 40. AAN. ZMW. Syg. 1295. K. 60–61. 41. Віра і Наука. 1926. – № 2. – С. 19; – № 7. – С. 17, 23. 42. Віра і Наука. 1927. – № 8. – С. 17. 43. Віра і Наука. 1926. – № 1. – С. 17. 44. AAN. ZMW. Syg. 1295. K. 176, 220, 225, 232, 243. 45. Wagner O. Die Ewangelische Kirche A. u. H. B. in Galizien und der ukrainischer Protestantismus // Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch. – Stuttgart, 1980. – S. 173–178.

Petro Siredzhuk

GERMAN DIASPORA OF POCOUTTYA (THE END OF XIII CENTURY – 30TH OF XX CENTURY)

First in domestic and foreign history science the problem of becoming, forming and activity of the German minority, on the walks of life of Pocouttya is examined. An author marks that in spite of insignificant specific gravity of Germans among the native population they managed to bring in the certain payment in economic and cultural development of this ethnographic region of Ukraine.

УДК 94 (477)

Василь Смолей

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 Р. В УКРАЇНІ: ЇЇ ЗМІСТ І ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ

У статті висвітлюються аспекти здійснення селянської реформи в Україні, її передумови, причини і наслідки.

На середину XIX ст. російська реакційна державно-бюрократична система зазнала відчутного удару. Нищівна поразка у Кримській війні виразно оголила всі недуги, які підточували величезну імперію. Стало очевидним значне відставання від модернізованих країн Заходу. Причому ця відсталість пронизала всі сфери соціально-економічного господарювання. На цей час поглибилася господарська криза, яка була спричинена загостренням суперечностей кріпосницької системи. Власне панщинно-кріпосницька система була гальмом інтенсивного розвитку сільського господарства. Кріпосна, особиста залежність селян, поміщицьке землеволодіння, безоплатна праця в поміщицьких або державних маєтках декілька днів на тиждень за мізерні наділи та інші феодальні повинності гальмували розвиток не лише сільського господарства, а й, насамперед, промисловості, транспорту, торгівлі.

Посилюються антикріпосницькі протести, які набувають форми повстань. Вони стають постійним явищем соціального життя України, охоплюють великі території. З 1826 по 1847 р. відбулося 250 виступів лише кріпосних селян. В одному тільки 1848 р. на Правобережжі зафіксовано 330 таких виступів [1: 349].

Все це доводило царському уряду і самим поміщикам непевність їхнього панування і необхідність скасування кріпосного права, що краще звільнити кріпаків реформою згори, ніж чекати, коли селяни звільняться самі. Власне вперше про селянську реформу заявив цар Олександр II у 1856 р. на зустрічі із представниками дворянства.

Селянська реформа 1861 р. стала першою на шляху буржуазних реформ в Російській імперії, спричинила зміни суспільного устрою у підросійській Україні і дала поштовх розвитку капіталістичних відносин. Дослідження і узагальнення означеної проблеми є актуальним з точки зору вивчення її у курсах історії України, історії держави і права України, історії народного господарства, а також викликано необхідністю переосмислення цього періоду української історії, відтінення в ньому певних характерних і особливих явищ.

У радянський період у цілій низці робіт історико-економічного характеру досліджувалися деякі аспекти цієї проблеми, але як правило, побудовані на засадах марксистсько-ленінської методології, не виходячи за межі класової боротьби [2]. До числа останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання означеної теми в нових умовах можемо віднести статтю М. А. Якименка "Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні", надруковану в Українському історичному журналі за 1996 рік, у першому номері. Наше дослідження ставить перед собою завдання розкриття особливостей проведення реформ в підросійській Україні; умов наділення селян землею у користування; набуття особистих прав селянами; значення скасування кріпацтва для модернізації економіки у пореформенний період.

В Україні аграрні відносини напередодні реформи характеризувалися домінуючим становищем поміщицького землеволодіння. У Лівобережній і Слобідській Україні поміщикам належало – 68–70 відсотків усієї землі, у Правобережній – 75, а у південних губерніях – 68 відсотків. У Лівобережній та Слобідській Україні переважали дрібні маєтки, для Правобережжя та Півдня характерною було наявність величезних латифундій [3: 255].

Питома вага дрібних поміщицьких господарств складала 74,84 відсотка, де на одне господарство припадало в середньому 235 десятин орної землі; середніх – 16,2, відповідно таке господарство володіло 1258 десятинами; великі – 251 відсоток, середня величина орної землі складала 3245 десятин на одне господарство і найбільші – 1,41 відсоток, кожному з яких в середньому належало 13873 десятини [3: 256].

Тенденцією розвитку аграрних відносин було скорочення наділів і обезземелення селян, основними групами яких були кріпосні (на 1857 р. їх нараховувалося 5,3 млн. осіб – майже 50 відсотків усього селянства України) і державні селяни (налічувалося – 5,2 млн.) [1: 347; 34]. Поміщики різними способами збільшували свої земельні володіння за рахунок селянських: урізали наділи, заміняли пасовищами, луками.

Розмір наділу залежав від поміщика. Селянські господарства, що мали 2–4 пари робочої худоби, отримували наділ більший, ніж піші. Так, у 40-х роках у Подільській губернії тяглові господарства мали у наявності 12 десятин орної землі і 4 десятини сіножатей, піші господарства – 3 десятини орної землі і 1 десятину сіножатей. У Полтавській губернії співвідношення було відповідно 6,26 і 2,79 десятин, у Київській – 6–9 і 3 десятини. Переважна більшість державних селян підросійської України користувалися невеликими наділами від 0,5 десятини на одну ревізку душу в Полтавській губернії до 8,2 десятини у Херсонській губернії. Зросла кількість безземельних селян і тих, хто мав лише присадибні ділянки. Наприкінці 50-х років XIX ст. у Лівобережній Україні вони становили 24 і 10 відсотків, у Правобережній – 7,5 і 9,25 відсотка [3: 256–257].

Основними формами експлуатації селян залишалися відробіткова, грошова і натуральна рента. Закон 1797 р. установлював 3-денну панщину, з вільною неділею. Але практично вона становила 4–6 днів на тиждень. Були поширені денні "уроки" (відрядна форма праці), виконання яких займало 2–3 дні. Обов'язково відроблялися додаткові повинності (будівельні дні, підвідні, шарварки та ін.). Запроваджувалися переведення селян у дворові, праця на підприємствах, місячне утримання поміщиків. Підневільна праця була малопродуктивною, не забезпечувала розширення товарного виробництва. Держава і поміщики не могли вже успішно господарювати по-старому, екстенсивним шляхом за рахунок розширення посівних площ, посилення відробіткової ренти. Зростає тенденція до занепаду поміщицьких маєтків. Заходи царського уряду шляхом збільшення позик і зменшення банківських відсотків для підтримання поміщиків не могли подолати депресивного стану панщинного господарювання. Товарно-грошові відносини все глибше проникали у сільське господарство. В цих умовах царат змушений був піти на визволення селян "зверху".

З метою вигідного забезпечення матеріальних інтересів поміщиків внаслідок відміни кріпацтва за вказівкою царя були створені дворянські губернські комітети, в яких протягом 1858–1859 рр. обговорювалися умови селянської реформи. Робота над проектом тривала досить довго. Основні засади реформи обговорювалися в губернських комітетах з поліпшення побуту селян, звідки пропозиції направлялися на розгляд двох спеціальних редакційних комісій, які завершивши роботу, передали проект у Головний комітет з селянської справи. І, нарешті, проект надійшов у Державну раду, де був остаточно доопрацьований. Лише після цього 19 лютого 1861 р. Олександр II підписав Маніфест про скасування кріпосничого права.

Одночасно з маніфестом в той самий день були затверджені ще 17 законодавчих актів, що містили умови визволення селян. На територію України поширювалися документи як обов'язкові для всієї Російської імперії, так і спеціально призначені для українських губерній місцеві положення.

Разом з маніфестом про селянську реформу від 19 березня 1861 р. царем були затверджені "Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності", чотири "Місцеві положення про поземельний устрій поміщицьких селян", що стосувалися губерній Європейської Росії та України, "Положення про влаштування дворових, що вийшли з кріпосної залежності" та інші. На Лівобережну Україну, де переважно подвірне землекористування, поширювалося "Малоросійське місцеве положення", на Правобережжя – "Окреме місцеве положення".

У змісті селянської реформи виділялося кілька основних напрямів. Насамперед, це скасування кріпосного права й особисте визволення селян. Як зазначалося в Загальному положенні, кріпосне право на селян скасовується назавжди і їм надаються права "вільних сільських обивателів" [4: 37]. Це означало, що з моменту оприлюднення Маніфесту 19 лютого 1861 р. селяни і дворові люди набували: особистої і майнової свободи; відкривати і бути власниками промислових, ремісничих і торгівельних закладів; займатися торгівлею; вступати в цехи, гільдії та іншої форми професійні об'єднання; найматися на різні роботи.

Однак отримання селянством у повному обсязі прав "вільних сільських обивателів" не було одноразовим актом, а становило тривалий процес. Господарські відносини з поміщиками, кількість виділеної селянам землі, розмір і хід виконання повинностей визначалися так званими "установними грамотами", які укладали дворяни або мирові посередники з сільськими громадами. Згода селян на умови, передбачені грамотою, не була обов'язковою. Відтак з цього моменту селяни отримували статус тимчасовозобов'язаних. Цей стан тривав від двох до дев'яти років, а у деяких маєтках більше 20 років.

А поки що селяни отримували землю лише у користування, за що потрібно було розраховуватися панщиною або оброком. Так, у губерніях Південної України і в деяких повітах Харківської і Чернігівської губерній сума оброку становила 9 крб за вищий або указний наділ чи призначалося 40 чоловічих і 30 жіночих днів панщини. У тій же Чернігівській, Полтавській і частині Харківської губерніях за десятину лану залежно від розряду місцевості оброк призначався від 1 крб. 35 коп. до 3 крб. 30 коп., а панщина від 12 до 21 дня. У Правобережній Україні оброк коливався від 1 крб. 35 коп. до 3 крб. 30 коп., а панщина – від 8,5 до 20 днів [5: 249–254]. У селах з общинним землекористуванням за виконання повинностей відповідала вся громада, а з подвірним – кожне господарство окремо. Збереження поміщицького землеволодіння найсуттєвішим феодальним залишком і становило матеріальну основу гноблення селянства.

Ще одним принципом реформи було наділення селян землею. У цьому контексті виняткового значення набувало питання про розмір земельних наділів, які одержували селяни. Автори законодавчих актів про реформу свідомо виходили з того, що селянин повинен отримати землі стільки, щоб її не вистачало і він буде змушений йти в кабалу.

Норми польового наділу залежали від якості землі і місцевості. Там, де земля давала мало прибутку, ділянки селянам виділяли більші, бо поміщику було вигідніше одержувати за неї викуп, і, навпаки, в місцевостях, де земля була кращої якості, селянам виділялися мінімальні ділянки. У Лівобережних губерніях встановлювався так званий указний наділ, розмір якого коливався від 3 до 4,5 десятин, у південних – від 3 до 6,5 десятин (десятина дорівнює 1,1 га) [4: 259–260]. На Правобережжі у Київській губернії на одну ревізку душу припадало 2,5 десятини, у Подільській – 2,4, у Волинській – 2,3 [6: 312; 2: 406].

Якщо дореформенний наділ селянина був більший, перевищував встановлені норми, поміщику надавалося право відрізати надлишок на свою користь. До цього він міг вдатися і в тому випадку, коли після наділення селян землею, у нього залишалось на Лівобережжі менше третини, а на Півдні – менше половини земельної площі, яка належала йому до проголошення Маніфесту.

Ще одним важливим принципом реформи було питання про викуп наділів. Йшлося про те, що поміщики мають одержати компенсацію за втрату ними свого колишнього статусу. Причому вирішення питання про викуп залежало від інтересів поміщика, який міг і примусити до викупу, і відмовити. Розмір викупу наділу визначався не ціною землі, а капіталізацією суми тогочасних грошових повинностей (у середньому 9 крб на рік), виходячи з 6 відсотків річних і дорівнював 150 крб. Зрозуміло, селяни в рідкісних випадках могли сплатити такі великі суми. Тому уряд в інтересах поміщиків 80 відсотків селянського боргу виплачував поміщикам частково грішми, переважно 5 відсотковими банківськими квитками. Селяни 20–25 відсотків викупу платили готівкою поміщикові при укладанні викупної угоди, а решту зобов'язувалися сплачувати державі (щороку 6 відсотків суми позики) протягом 49 років. Це була грабіжницька викупна операція, яка призвела до

того, що на момент припинення викупних платежів, які були достроково зупинені внаслідок революційних виступів 1903–1905 рр., селяни вже встигли сплатити суму, яка перевищувала реальну вартість одержаної ними землі. Якщо, ринкова ціна усієї землі, одержаної в наділи в Україні, коштувала 128 млн. крб., то поміщики одержали за неї 165,6 млн. крб. [1: 409].

Основні засади реформи були поширені спеціальними "Положеннями" у 1863 р. на удільних селян (які були закріплені за царським двором) і в 1866 р. на державних селян. Удільні селяни мали право негайного викупу наділу, що значився за ними у табелях поземельного збору податків. У разі викупу своїх дореформених наділів, вони ставали їх власниками. Наділ не збільшували навіть тоді, коли він був меншим норми.

Державним селянам (козаки, колоністи та ін.) дореформенні наділи надавалися протягом 6 років за викуп у власність або в безстрокове користування за щорічний податок, що мав сплачуватися до 1913 р. Жодних кредитів державним селянам не надавалося. За ними закріплювалися ті землі та угіддя, що перебували у їхньому користуванні, але не більше 8 десятин на ревізку душу в малоземельних і 15 десятин – в багатоземельних місцевостях. З метою забезпечення сплати податків для державних селян. Зберігалося общинне землеволодіння, а де його не було, там воно запроваджувалося [1: 412]. Цим вводилася спільна відповідальність за надходження в державну платіжів.

У найгіршому становищі опинилися дворові люди, городники, сироти, селяни дрібномісних поміщиків. Ці та деякі інші групи взагалі не отримали земельних наділів або лише одні садиби.

Особливе значення мало отримання селянами особистої волі. Вже з моменту оприлюднення Положень про селян, які вийшли з кріпосної залежності, селянам надавалися суттєві особисті права: можливість брати шлюб і користуватися усіма сімейними правами на підставі загальних узаконень, незалежно від волі поміщика. Поміщики втрачали право переселяти селян з одних земель на інші, розпоряджатися ними на свій розсуд. Селяни мали право придбати у власність рухоме і нерухоме майно, а також відчужувати його, віддавати в заставу і розпоряджатися ним у відповідності до нормативних актів; дістали право укладати дозволені законом договори, зобов'язання з приватними особами, зі скарбницею щодо різноманітних справ на загальних для всіх вільних селянських обивателів підставах; надавалася свобода торговельно-підприємницької діяльності.

Змінився правовий статус селянства. За ними закріплювалися ціла низка прав з позовів, скарг, клопотань та суду, вони могли домагатися своїх прав у цивільних справах, вчиняти позови і тяжби, відповідати за себе особисто або через повіреного. Селян не можна було покарати інакше як за вироком суду або за законним розпорядженням урядової та громадської влади.

Загалом усі ці перетворення створювали умови для консолідації селянства, стиранню відмінностей між колишніми поміщицькими, удільними та державними селянами. Скасування кріпацтва зумовило проведення інших реформ, які суттєво вплинули на соціально-економічну модернізацію підросійської України.

Селянська реформа мала цілу низку недоліків. Насамперед, вона була проведена в інтересах пануючої верстви – поміщиків, що зумовило збереження феодальних залишків: поміщицьке землеволодіння, відробітки, "відрізки" наділів, малоземелля і безземелля селян. Реформа не забезпечила селянські господарства основним засобом виробництва – землею, тим самим зберегла економічний примус. За волю і земельний наділ селянам довелося заплатити значно більше ринкової вартості землі. Повинності тимчасово зобов'язаних селян по суті часто мало чим відрізнялися від кріпаччини. Платежі для багатьох селянських господарств виявилися непосильними, ставили в кабальну залежність від економії та лихварів. У формі викупних платежів поміщиками було створено значну феодальну ренту, яку вони отримували у вигляді грошових надходжень за викупними цінними паперами. Феодальні залишки, в цілому суперечливий, недовершений характер реформи наклав негативний відбиток на розвиток продуктивних сил не лише у селі, але й у промисловості, транспорті, торгівлі.

З точки зору впливу, який справила селянська реформа на економічний розвиток підросійської України, це була подія історичної ваги. Одним із найважливіших її резуль-

татів було те, що скасування кріпацтва підірвало монопольне право дворян на володіння землею і створило умови для нових форм господарювання.

Список використаних джерел

1. Історія держави і права України. У 2-х томах / За редакцією В. Я. Тація, А. Й. Рогожина – К.: Видавничий Дім "Універс", 2000. – Т. 1. – 648 с.
2. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
- Гуркій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968. – 191 с.;
- Історія народного господарства Української РСР. У 3 т., 4 кн. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1983. – 464 с.;
- Історія селянства Української РСР. У 2 т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – 552 с.;
- Лященко П. І. Історія народного господарства СРСР. – Т. 2.: Капіталізм. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 691 с.;
- Першин П. М. Нариси аграрної революції в Росії. – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – 420 с.
3. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства / За загальною редакцією Б. Д. Лановика. – К.: Генеза, 1994. – 368.
4. Российское законодательство X–XX веков. – М., 1989. – Т. 7. – 643 с.
5. Хрестоматія з історії держави і права України / За ред. В. Д. Гончаренка. Т. 1.– К.: "ІНЮРЕ", 1997 – 798 с.
6. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 томах. Т. 2. – К.: "Либідь", 1993. – 606 с.

Vasyl Smoley

PEASANT REFORM IN UKRAINE: ITS CONTENT AND PECULIARITIES

In the article the aspects of realization of peasant reform in Ukraine are lighted, its pre-conditions, reasons and consequences.

УДК 94 (477)

Ольга Білобровець

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розвиток капіталізму у другій половині XIX ст. сприяв залученню у суспільне життя широких верств населення, розвитку суспільно-політичних рухів. В цей період оформилась нова розстановка класових сил польського суспільства, визначилась структура рухів. За характером діяльності сформувалися консервативний, національний і соціалістичний напрямки польського суспільного руху.

Кінець XIX – початок ХХ ст. був надзвичайно важливим в суспільно-політичному житті поляків Правобережної України. В цей період тут почала складатися система політичних організацій та партій. Важливу роль у цьому процесі відігравали поляки. Політичні партії, організації виникали і діяли спочатку таємно, а в період буржуазно-демократичної революції (з 1905 р.) легально. За своїм характером та спрямуванням польські організації та партії були трьох напрямків: консервативний, націоналістичний та соціалістичний. Проте на сьогодні ці питання малодосліджені. Участь поляків у суспільному житті трьох губерній Південно-Західного краю частково досліджувалась українськими та зарубіжними істориками, зокрема – В. Трохименком, Д. Бовуа, Я. Хмелевським, З. Лукавським, Г. Жебереком [1]. Разом з тим, в їх дослідженнях є ціла низка не вивчених на сьогодні питань, зокрема одне з них – це роль польських партій в суспільному русі. Завданням даного дослідження є визначення особливостей утворення, діяльності та

впливу польських політичних партій на громадсько-політичне життя Правобережної України на початку ХХ ст.

В цей час в Російській імперії назривала загальнополітична криза, кульмінацією і вирішенням якої стала буржуазно-демократична революція. Вона була випробуванням програмних концепцій і реальної діяльності всіх політичних партій, в тому числі і польських.

На тлі взаємних соціальних відносин виникли головні політичні партії. Їх можна умовно поділити на три групи за соціальними верствами, які їх представляли: буржуазні, дрібнобуржуазні та соціалістичні партії. До буржуазних належали партія "реалістів" (угодовців) (*realistów*), "народових демократів" (*narodowych demokratów*), "прогресивних демократів" (*postępowych demokratów*). Дрібнопоміщицькі інтереси виражала християнська демократія. Соціалістичні партії були представлені двома головними – ППС – Польська партія соціалістична (*Polska partia socjalistyczna – PPS*) та Соціал-демократією Королівства Польського і Литви (*Socjal-demokracja Królestwa Polskiego i Litwy*). Крім того, до цього напрямку належали: Польська робітнича соціалістична партія, Польська соціалістична партія "Пролетаріат".

За характером діяльності польських партій можна виділити також три напрямки: консервативний, націоналістичний та соціалістичний. До першого належали "угодовці", до другого – народіві демократи, прогресивні демократи та християнські демократи, до третього – соціалістичні партії. В ході розвитку революційного і робітничого руху з головних партій почали виділятися певні групи, які були не згодні з програмами чи діяльністю останніх і створювали самостійні партії. Проте, значної ролі в суспільно-політичному житті вони не відігравали [2: 9–52].

Партія "угодовців" дістала свою назву від слова – угода, тобто договір двох сторін. Найперше їх діяльність розпочалася в Галичині з партії "станьчиків" в 60-х рр. ХІХ ст. Назва "станьчик" виникла в 1869 р. з низки сатиричних статей під назвою "Тека Stańczyka", які з'явилися в краківському "Przeglądzie Polskim" з пера невідомого автора [3: 17]. Ідейно вони вийшли з консервативного табору "білих" або роялістів, до яких належала велика шляхта [4: 26]. Вони прагнули співробітництва з владою задля якихось економічних і політичних поступок. Представники партії хотіли переконати царський уряд в тому, що ця угода обопільно вигідна, тому що саме капіталістично-поміщицька верства, яка займає керівне становище в суспільстві, може бути потрібна урядові в боротьбі з внутрішніми ворогами. У другій половині 70-х рр. ХІХ ст. зростає російський революційний рух, який стає грізною небезпекою для царату.

Цей напрямок підтримували польські політичні діячі, які в Петербурзі почали видавати щотижневик "Край" – Спасович (виступав за польсько-російську федерацію), Еразм Пілц [5: 76–79]. До початку російської буржуазно-демократичної революції це був єдиний журнал для поляків Південно-Західного краю та Королівства, який розповідав про життя і діяльність поляків з різних міст Російської імперії [6: 152].

"Уговою" політики притримувалась нелегальна політична організація "Зжешенє" ("Zrzeszenie" – Об'єднання), яка виникла у Києві наприкінці 1903 р., поширювала свою діяльність на Правобережну Україну і охоплювала достатньо широкі суспільні маси, збираючи переважно національно свідомі елементи. Товариство ставило своїм завданням разом з вирішенням внутрішніх освітніх та культурних проблем краю також політичні завдання: скасування обмежень на купівлю земель поляками, автономію Королівства Польського. До неї входили такі відомі поміщики і промисловці, громадські діячі як граф В. Грохольський, С. Хорватт, В. Єловицький, Й. Андржейовський та інші. Саме представники цієї організації провели у Москві з'їзд, який був інформаційним зібранням з метою вироблення спільної платформи з різних проблем. Київщину представляли граф Подгорський і С. Хорват, Поділля – В. Єловицький, Волинь – Я. Олізар та В. Грохольський, з Королівства Польського була делегація, очолювана Р. Дмовським. Конкретних рішень і результатів з'їзд не приймав. Але його учасники обмінялися думками про взаємні засади, погляди на основні питання суспільного і економічного життя, що сприяло виробленню загальної політики в Державній Думі.

"Зжешене", будучи виразником консервативного напрямку та інтересів поміщиків, у 1905 р. почало діяти офіційно. Найбільш активно його діяльність проявилась під час виборів до I Державної Думи [7: 154].

Зібрання польських і російських поміщиків призвели до утворення "Союзу землевласників і землеробів" ("Związek właścicieli i prasyjacz na roli"). Остаточо союз оформився 18–20. 09. 1906 р. на з'їзді в Житомирі.

На з'їзді розглядалася і тактика поляків на виборах до II Державної Думи. До виборів у II Державну Думу польський комітет вибрав блок польсько-російсько-єврейський. Росіяни запропонували полякам два місця. Поляки залишились відособленими і їх роль у виборах зменшилась, польський елемент ослаб. Так закінчилась, або була відкладена до кращих часів акція представників реальної політики, помірковано-центристських поглядів. В виборах до III Думи поляки не мали жодних шансів [8: 8–16].

22. 11. 1907 р. була зареєстрована "Польська партія крайова в Київській, Волинській і Подільській губерніях". Партія перебувала на "угодових" позиціях і ставила своєю метою об'єднання якомога більшого числа поляків, які проживають в Київській, Волинській і Подільській губерніях, виходячи з особливостей етнографічних, економічних і культурних умов побуту польського населення. Основні завдання партії передбачали: 1) внутрішню діяльність для блага рідного краю і прагнення до мирного співжиття з рештою населення, пом'якшення національних і класових антагонізмів; 2) піднесення добробуту польських трудящих шляхом полегшення сільським жителям (колишнім чиншовикам, сільськогосподарським службовцям, ремісникам та ін.) набуття землі у власність, заохочення польських економічних, професійних, культурних союзів, благодійних товариств, шкільної освіти, преси і т. д. Засновниками партії були: С. Шашкевич, К. Бужинський, М. Прушинський [9: арк. 165–173].

В 1905 р. ліве крило "угодовців" приєдналось до Народової Демократії, а решта утворили партію реальної політики, яка не відмовляючись від автономії Польщі під керівництвом Росії, вважала нерозумним не прагнути до окремих реальних набутоків, які є сходишками без яких не можна дійти до мети. Такими сходами повинні бути польські школи і земські заклади із загальнопольським сеймом. Партія не вважала за можливе в тодішніх умовах виступати за незалежність Польської держави. Органом партії стали видання "Слово" та "Польський кур'єр" [10: арк. 52].

Однією з найбільш потужних буржуазних партій була народово-демократична партія (ендеки) – (Narodowo-demokratyczna partia – Національно-демократична партія). В першій фазі свого існування (1898–1904 рр.) вона називалась рухом "вшехпольським" (wszechpolskim – загальнопольським) від назви головного органу "Пшегльонд вшехпольський" "Przegląd Wszepolski" – ("Загальнопольський огляд"), заснованого у Львові в 1885 р. До того прихильники цього напрямку групувалися навколо видання "Глос" (Głos – Голос) [11: 21–24].

Зусиллями поляків з Королівства Польського та польської політичної еміграції в 1886 р. було утворено гурток "Ліга Польська" ("Liga Polska"). Ця організація відрізнялася тим, що вона мала на меті не безпосередню підготовку до збройного виступу, а діяльність, розписану на роки, яка з пасивної суспільної маси, особливо з народних верств витворила б активні політичні сили і спонукала б їх до постійної і систематичної боротьби за права народу, яка в кінцевому результаті веде до прагнення незалежного державного існування.

Щоб підготувати суспільство до наступної боротьби і зорієнтувати його на політичні цілі, Ліга Польська вдалася до сильніших способів від пропаганди словом і письмом до ряду публічних маніфестацій. Привід до них дали соті річниці національних подій, які припадали на кінець століття. Першою з них була річниця Конституції 1 травня 1891 р. Одночасно політичну свідомість організація пробуджували відозвами, брошурами, листівками, освітою народу. Тоді ж формальних причин Ліга Польська у 1898 р. прийняла назву Ліги Народової, яка більш відповідала організації, що працює в краї, при цьому не змінюючи ні своєї програми, ні тактики.

В 1903 р. з'являється програма Народової Демократії. Її основне положення полягало в тому, що народ може розвиватись тільки у власній незалежній державі. Щоб мати

вплив на селян і міщан вони висунули гасло "єдиного фронту проти соціалістів і євреїв" [12: 24].

До 1905 р. організація нараховувала 585 чоловік, в тому числі в Королівстві Польському – 282, в Галичині – 170, на західних польських землях – 65, у Вільно – 31, на українських землях – 37. З точки зору соціальної належності вони розподілялись наступним чином: викладачі університетів – 52, вчителі – 32, журналісти – 55, юристи – 81, інженери – 61, економісти – 17, лікарі – 61, представники духовенства – 21, представники заможних класів – 88 (з них поміщики – 67), представники трудящих – 14 (5 робітники і 9 селян) [13: 162–174].

В 1901–1903 рр. спостерігалось агресивне відношення польської буржуазії до литовських, білоруських і українських земель. В тих теренах вона бачила найближче і найвигідніше поле для своєї економічної експансії [14: 125]. На Правобережній Україні народовці мали значний вплив. За словами одного з керівників ендеків, поляків кресів вони прагнули використати, як таран [15: 18]. Представники Народової Демократії виступали як проти "угодовців", так і проти соціалістів. Під час виборів до I Державної Думи вони прагнули не допустити польсько-російського порозуміння, звести нанівець всі бажання поміркованих поміщицьких сил до об'єднання. Активну діяльність у Києві народовці розпочали пізніше, ніж у Вільно. У звіті Центрального Комітету за 1901 р. для Наглядової комісії Національного скарбу вказувалось, що на українських землях є тільки розпорошена, незначна кількість членів Ліги Народової, не об'єднана в єдину організацію. З 1905 р. у Києві проживав член Ліги Народової, інженер Ю. Тулішковський, в Умані – член Ліги з 1896 р. адвокат М. Савіцький, який навчався у Варшавському університеті і був прийнятий до Ліги завдяки Чишкевичу і О. Завадському.

Наприкінці XIX ст. Ліга Народова зав'язала стосунки і почала опікуватись гуртками національного спрямування серед учнів київських гімназій. На чолі руху шкільної молоді стояли С. Зелінський, В. Лукашевич, брати Берги, С. Познанський, В. Янковський. Ця група мала зв'язки і вплив за межами Києва – в гімназіях м. Житомира, Умані, Немирова. Керівниками націоналістичних гуртків були: в Житомирі – З. Гілевич, в Немирові – брати Топольницькі, в Умані – З. Зубр. На початку XX ст. у Києві утворилася група членів Ліги Народової, яка розпочала ширшу, більш організовану і планову діяльність. Із старих місцевих діячів до неї увійшли Й. Андржейовський і В. Куліковський. Першим наслідком роботи цієї групи було об'єднання націоналістично налаштованої молоді і утворення для неї відповідної організації. Так, у 1901 р. завдяки старанній підготовці виникло таємне товариство "Полонія", яке проіснувало до 1919 р., а в 1926 р. колишні його члени утворили легальну організацію "Полонія".

Група зайнялась також об'єднанням старшого покоління. В цьому напрямку працювали Й. Андржейовський, В. Лукашевич, В. Куліковський і М. Савіцький. Вони були ініціаторами створення організації "Зжешене", до якої входила міська і сільська інтелігенція. Представники організації – Й. Андржейовський, В. Куліковський, М. Савіцький представляли організацію на з'їзді представників "кресової" інтелігенції, який відбувся у палаці Замойського у Варшаві в листопаді 1904 р.

Завдяки старанням групи Ліги Народової у Києві в 1904 р. утворюється таємне "Товариство освіти народової" – ("Towarzystwo Oświaty narodowej" – Товариство національної освіти). В період революції 1905 р. з ініціативи групи Ліги Народової у Києві утворилися організації "Соколи" і "Націоналістична партія". Проте, через репресії з боку влади, остання невдовзі була закрита. Група підтримувала також стосунки з Товариством добротності, якому допомагала у доборі вчительських кадрів, постачанні підручниками і програм навчання. Ще одним напрямком діяльності групи стало поширення свого впливу на інтелігенцію м. Києва. Найкращі результати їх праці мала серед юристів, було утворено "Польське наукове товариство юристів". В президії цього товариства були члени Ліги: Б. Белявський і В. Лукашевич.

Найбільший вплив на думку громадськості мало видання газети "Дженнік Кійовськи", яка почала виходити з 1 лютого 1906 р. і перебувала в руках Ліги до 1914 р. Організацією газети займався, головним чином, В. Куліковський і не належний до організації, поміщик В. Грохольський. Її редактором став В. Левицький з Львова. Через кілька місяців

на цій посаді його замінив Й. Бартошевич, який займав її до 1913 р. Після цього редакцію очолив Станіслав Зелінський. До складу редколегії в 1906–1914 рр. входили члени Ліги – Й. Бартошевич, В. Куліковський, С. Єзерський, З. Скардинський і З. Рачковський. "Дженнік Київський" виражав ідеологію Ліги і її діяльність на Правобережній Україні [16: 168–172].

Серед партій соціалістичного напрямку найбільш масовою і поширеною була Польська соціалістична партія – Polska Partia Socjalistyczna, утворена в 1893 році. В період революції 1905 р. ППС була самою сильною організацією за характером і успішністю своєї діяльності, за числом прихильників і за коштами. Вона прагнула стати єдиною керівною силою робітничого руху. Вже з 1894 р. партія підпільно видавала у Королівстві Польському газету "Робітник" ("Robotnik"). Пропаганда й агітація серед робітників велася в гуртках (по 10–15 осіб) [17: арк. 255].

ППС і Народова демократія мали багато спільного в своїх програмах і в 1898 р. вони зближуються і часто виступають разом. Проте згодом починають наростати розбіжності і ендеки стають виразниками інтересів буржуазії, а ППС очолює соціалістичний рух і виражає інтереси робітників [18: 26]. За своєю тактикою була близькою до крайніх лівих російських організацій соціал-революціонерів і соціал-демократів [19: арк. 20].

На IX з'їзді партії, що проходив у листопаді 1906 р. ППС розділилась на дві частини: ППС-лівицю і ППС-революційну фракцію. Велику увагу партія приділяла випуску революційної преси і літератури, засобами якої проводилась пропаганда і агітація як у Королівстві Польському, так і на східних кресах [20: арк. 17].

Налагодженими каналами ця література передавалася на Правобережну Україну, Литву, перш за все у Вільно, Київ. У 1899 р. за збереження нелегальної літератури затримуються швець Скоморовський, житель м. Києва [21: арк. 15]. У 1906 р. за зберігання нелегальної літератури до суду притягувався член ППС, житель м. Києва інженер Фукс Річард Ернест. При обшуку у його квартирі знайдено склад революційної літератури ППС. Проте, йому вдалося зникнути [22: арк. 27].

Жандармським управлінням також повідомлено, що пропаганду соціалістичних ідей серед робітників проводив солдат 167 піхотного Острозького полку, прийнятий на службу у 1902 р., уродженець Радомської губернії Мар'ян Ян Кригер. У 1901 році він влаштував сходки серед робітників і знайомив їх з програмою ППС, читав нелегальну літературу, за що був заарештований [23: арк. 3–7].

Архівні документи вказують на те, що багато прихильників ППС було на Київщині та Волині. Так, в 1908 р. у м. Ковелі Волинської губернії серед адміністративно зсильних діяла організація ППС – революційної фракції, яка тісно пов'язана з Київської організацією. До неї належали адміністративно ссильні Урбанський, Войтовський, Яшовський та ін. На чолі організації стояв Комітет, що складався з 4 осіб. Один з її членів П. Фальштейн відповідав за листування організації [24: арк. 152–219]. Основна діяльність полягала в пропагандистській роботі серед нижчих чинів Ковельського гарнізону, планувалось пограбування Ковельської поштово-телеграфної контори. За пограбування винної лавки Рутковського, Каневського, Татувського Яшовського було заарештовано і засуджено до каторжних робіт [25: арк. 208–218].

За агентурними відомостями поліції організація ППС існувала також в Бердичівському повіті Київської губернії. Вона нараховувала 38 членів, з них 7 – робітники Бердичівського шкіряного заводу Шленкера. Серед них управляючий заводом О. Рау, майстер цеху М. Галицький, Е. Менде, А. Погоський та ін. [26: арк. 106–108]. За даними поліції в лютому 1911 р. в м. Бердичеві польський рух набрав масового характеру. Вся учнівська молоді була організована в гуртки, яким спеціальні польські лектори читали лекції з історії, літератури і політики. На початку березня на квартирі у М. Борецького була проведена сходка, на яку запрошено велику кількість поляків, де обговорювалося питання про необхідність об'єднання їх в організацію. На зібранні були члени місцевої ППС, які входили також до Бердичівського римо-католицького благодійного товариства [27: арк. 2–18].

В посланні Київського генерал-губернатора Київському, Подільському і Волинському губернаторам вказувалося, що на початку березня 1914 р. революційні польські партії,

хоч і зосереджені, головним чином у Привіслинському краї, все ж проявляли значну активність і в Київській губернії. Ці партії знайшли тут підтримку і співчуття місцевих польських поміжованих політичних груп. До таких політичних діячів, підкреслювалось, належав поляк Ю. Крачкевич, що проживав в м. Дзюнків Бердичівського повіту, директор-розпорядник Дзюнківського бурякоцукрового заводу. Крачкевич мав безпосередній зв'язок з членами ППС і в грудні 1913 р. переховував у себе члена революційної фракції ППС Г. Олдаковського, який прибув у Росію з метою збору грошей на "Польський військовий фонд". Г. Олдаковський приїхав до Києва за підробним паспортом австрійського підданого Л. Строежа, і після поселення використовував паспорт на ім'я С. Мишковського. Він встановив стосунки з інженером, колишнім студентом Львівського політехнічного інституту Т. Войнаровським, членом ППС, з яким передбачалось утворити у Києві відділ бойовиків ППС [28: арк. 1–21].

В березні 1911 р. за належність до ППС була затримана слухачка Вищих жіночих курсів Р. Фрейман, яка не відвідувала лекцій курсів, а з'являлася в приміщенні курсів заради проведення антиурядової агітації серед курсантів. За вироком суду була вислана з Києва [29: арк. 2].

Члени революційних фракцій ППС з Королівства Польського неодноразово здійснювали свої терористичні акції на Правобережжі, використовуючи зв'язки з місцевими поляками, членами ППС або їх прихильниками. Так, численна група з Варшави, в кількості 15 чоловік, у складі Г. Собочинського, В. Вжесеня, П. Голімбіовського та ін., які здійснювала вбивства поліцейських чинів, грабежі, розбої [30: арк. 110]. Члени цієї ж групи у вересні 1909 р. здійснили напад на поїзд на станції Бездани Північно-Західної залізниці з метою пограбування. Серед них були Г. Сорочинський, Я. Друзяк, Ч. Паєвський, М. Капрович [31: арк. 137].

Єдиною пролетарською партією в Королівстві Польському була Соціал-демократія Королівства Польського і Литви (Socjal-demokratia Królestwa Polskiego i Litwy), яка утворилася в 1894 р. Виходячи з існування тісних економічних зв'язків польського і російського пролетаріату, вона виступала проти незалежності Польщі, за утворення демократичної республіки в Росії з автономією для Польщі. Революційна тактика боротьби їх була близькою до тактики російських більшовиків. В 1906 р. на з'їзді в Стокгольмі СДКПіЛ ввійшла в склад РСДРП [32: арк. 24]. Соціал-демократичні польські гуртки, які існували на Правобережній Україні в 1897 р. об'єдналися з російськими з утворенням "Союзу боротьби за визволення робітничого класу" і самостійної діяльності не проводили.

Таким чином, серед польських політичних партій на Правобережній Україні на початку ХХ ст. найбільший вплив на суспільно-політичне життя краю мали "угодовці", "народові демократи" та ППС. Партія "угоди", а з 1904 р. "реальної політики" представляла консервативний табір. До неї належали велика промислова і торгівельна буржуазія, великі землевласники. Діяльність партії проявилася ще наприкінці ХІХ ст. і стала активнішою з початком буржуазно-демократичної революції, яка несла загрозу існуванню привілейованих класів. Польські землевласники Правобережжя взяли активну участь у легальній політичній діяльності – виборах в Державну Думу, утворенні Партії крайової, спонсоруванні різних політичних акцій. Найбільшу підтримку партії народових демократів склали численна шляхта краю та інтелігенція, яка проявляла свою діяльність в різноманітних легальних і таємних організаціях націоналістичного спрямування. Польська соціалістична партія окремої організації на теренах Правобережної України не мала. Але її члени та прихильники, які проживали в Південно-Західному краї, підтримували постійний зв'язок з Королівством Польським, забезпечували революційною літературою великі міста краю, проводили агітацію серед молоді, здійснювали терористичні акції проти російських чиновників та пограбування банків, казначейств, поштових відділень. Діяльність польських політичних партій на Правобережній Україні була тісно пов'язана з Королівством Польським, представляючи головні напрямки суспільного руху та охоплюючи своїм впливом всі верстви населення.

Список використаних джерел

1. Трохимович В. Київська група польських соціалістів наприкінці ХІХ ст. // Україна-

Польща. – К. – 1993. – С. 151–157; Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863–1914 pp.). Поляки соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – 334 с.; Łukawski Z. Ludność polska w Rosji. 1863–1914. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: PAN, 1978. – 229 s.; Zeberek G. Początki ruchu socjal-demokratycznego w Kijowie w latach 1889–1903. – Kraków, 1981. – 214 s. 2. Центральний державний історичний архів України (далі ЦДІАУ), ф. 274, оп. 1, спр. 2441, арк. 9–52. 3. L. Biliński, Znamiona polityki narodowej i krajowej t. zw. "stańczyków". – Kraków, 1882. – S. 17. 4. Szwarz A. Od wielopolskiego do stronnictwa polityki realnej. – W., 1996. – S. 26. 5. Henryk Wereszycki. Historia polityczna Polski, Warszawa, 1948. – T. 2. – S. 76–79. 6. Łukawski Z. Ludność polska w Rosji (1863–1914). – Wrocław, 1978. – S. 152. 7. Z. Podgorski, Po małej rewolucji 1905 r. Pamiętnik Kijowski, t. 4, Londyn 1980, s. 154. 8. Buzyński K., Op. cit. – S. 8–16. 9. ЦДІАУ, ф. 442, оп. 636, спр. 647, ч. II, арк. 165–173. 10. Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 2441, арк. 52. 11. E. Piltz, op. cit. – S. 21–24. 12. 1905 r. w Polsce. Zb. Artykułów pod red. J. Krasnego. – Moskwa, 1926. – S. 24. 13. Общественное движение на польских землях. 1864–1914 гг. – М: Наука, 1988. – С. 162–174. 14. S. Kalabiński, Antynarodowa polityka endecji w rewolucji 1905–1907 rr. – Warszawa: PWN, 1955. – S. 125. 15. K. Burzyński, Op. cit. – S. 18. 16. Olizar B. Liga Narodowa // Pamiętnik Kijowski. – Londyn, 1966. – T. 3. – S. 168–172. 17. ЦДІАУ, ф. 285, оп. 1, спр. 255, арк. 255. 18. H. Jabłoński, Polityka polskiej partii socjalistycznej w czasie wojny 1914–1918. – Warszawa: PWN, 1958. – S. 26. 19. ЦДІАУ, ф. 274, оп. 1, спр. 2640, арк. 20. 20. ЦДІАУ, ф. 285, оп. 1, спр. 255, арк. 17. 21. ЦДІАУ, ф. 317, оп. 1, спр. 1596, арк. 15. 22. ЦДІАУ, ф. 317, оп. 1, спр. 4325, арк. 27. 23. ЦДІАУ, ф. 317, оп. 1, спр. 2359, арк. 3–7. 24. ЦДІАУ, ф. 1335, оп. 1, спр. 1020, ч. 1, арк. 152–219. 25. ЦДІАУ, ф. 1598, оп. 1, спр. 132, арк. 208–218. 26. ЦДІАУ, ф. 274, оп. 4, спр. 416, арк. 106–108. 27. ЦДІАУ, ф. 274, оп. 1, спр. 2864, арк. 2–18. 28. ЦДІАУ, ф. 442, оп. 864, спр. 92, арк. 1–21. 29. ЦДІАУ, ф. 274, оп. 1, спр. 2826, арк. 2. 30. ЦДІАУ, ф. 1598, оп. 1, спр. 152, арк. 110. 31. ЦДІАУ, ф. 301, оп. 2, спр. 38, ч. 1, арк. 137–263. 32. 1905 r. w Polsce. Zb. Artykułów. – Op. cit. – S. 24.

Olga Bilobrovets

ACTIVITY OF POLISH POLITICAL PARTIES IN PRAVOBEREZHYA AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

The development of capitalism in the 2nd half of the 19th century contributed to the involvement of people at large in the social life and the period there was formed the new line-up of class powers of Polish society and defined the structure of the movements. According to the character of the activity there were formed the conservative, national and socialistic trends.

УДК 351. 746. 1

Любов Стромилюк

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПАРТІЇ ТА ЇЇ БАЧЕННЯ ОРГАНАМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПОЛІЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті досліджується діяльність української народної партії та її бачення органами політичної поліції Російської імперії.

На початку ХХ ст. Українська народна партія (УНП) була єдиною політичною силою на території Підросійської України, яка впродовж своєї діяльності намагалася постійно підтримувати інтерес громадськості до національного питання та висувала ідею самостійної України.

Сьогодні історична наука суттєво розробила питання організації, ідеології та програмних положень партії, її історичної долі. Одна із перших статей з'явилася на сторінках Літературно-наукового вістника у 1905 р. [23]. Автор, М. Лозинський, розглянувши основні видання партії ("Робітниче свято 1-го мая", "Робітницька справа у програмі УНП", "Справа української інтелігенції в програмі УНП"), зробив спробу проаналізувати програмні положення "революційної організації з національним українським характером".

Певну цікавість становить повідомлення С. Петлюри, опубліковане на сторінках наукового та літературно-публіцистичного журналу "Україна" [31]. Автор дав негативну характеристику УНП, назвавши її націоналістичною партією "... з усіма негативними шовіністичними рисами національної обмеженості і вузкості" [31: 55]. Щоправда, необхідно пам'ятати, що оцінка авторами діяльності УНП мала суб'єктивний характер в силу партійних переконань та їх особистих симпатій. Однак, у цих статтях висвітлено одну із сторінок історії УНП, зроблено першу спробу проаналізувати політичне життя тогочасного суспільства.

Деяко інший характер має публікація, що з'явилась у 1920 р. Невідомий автор розкрив витoki української партії самостійників-соціалістів із УНП, висвітлив її діяльність, дав невелику характеристику основних програмних положень [43].

Подальше дослідження українських політичних партій, у тому числі й УНП, у радянській історіографії було припинено, на них поклали ярлик "дрібнобуржуазних", "націоналістичних" та "опортуністичних". А праці істориків української діаспори [25, 26, 27], при всій їх науковій цінності, мають суттєвий недолік – брак архівних джерел.

Якісно новий етап в оцінці українських політичних партій розпочався в часи незалежної України. За останнє десятиліття у численних наукових та науково-популярних публікаціях знайшли своє відображення питання організації, діяльності та історичної долі УНП. З'явилась низка довідкових та енциклопедичних видань [10, 12, 13, 32, 37, 44], спеціальних та загальних досліджень [5, 6, 28, 29, 33, 34, 35] з інформацією про партію, її вимоги у політичній, соціально-економічній та освітній сферах, найбільш активних членів УНП. Було оприлюднено програмні положення політичної партії у збірниках документів та матеріалів [1, 13, 37, 44]. Чимало праць присвячено ідейному лідеру УНП – Миколі Міхновському. Серед них журнальні публікації [2, 21], дисертаційні дослідження [20], інформація у загальних та спеціальних виданнях [28, 33, 34].

У переважній більшості наукових досліджень увага приділяється організаційним моментам утворення УНП, розробці програмних документів та ідеології партії. Автори цих праць використали величезний обсяг архівних матеріалів, в тому числі й документи жандармсько-поліцейських органів Російської імперії початку ХХ ст. Однак при цьому дослідники не ставили собі за мету розкрити й проаналізувати протистояння між членами УНП та органами політичної поліції, перевірити достовірність висвітлення діяльності партії у їх документах, об'єктивність характеристик найбільш активних членів, знання та розуміння офіцерами жандармсько-поліцейських установ (губернських жандармських управлінь (ГЖУ), та охоронних відділень) програмних положень та вимог УНП тощо. Однак для глибокого, об'єктивного й різнобічного вивчення організації та діяльності однієї з українських політичних партій початку ХХ ст. є необхідним висвітлення й цього суттєвого аспекту в політичній історії України. Тому у даному дослідженні ми спробуємо визначити якою саме інформацією володіли каральні органи Російської імперії про УНП та її найбільш активних членів, як оцінювали діяльність партії у своїх документах (звіти, листування між охоронними відділеннями, ГЖУ, Департаментом поліції тощо), які методи боротьби застосовували.

Варто відзначити, що сьогодні дослідники не мають єдиної думки щодо організаційних витоків УНП. Абсолютна більшість схиляється до думки, що партія виникла на рубежі 1901/1902 рр. у результаті розколу Революційної української партії (РУП) і виходу з неї націоналістичної фракції, що стояла на самостійницьких позиціях. Новостворена

партія не сприйняла соціал-демократичних настроїв своєї попередниці і до 1917 р. була фактично єдиною політичною силою на Наддніпрянській Україні, що висувала ідею самостійної України. Деякі науковці вважають, що УНП оформилася на власній ідейній платформі і не була організаційно пов'язана із першою в Російській імперії українською політичною партією [7: 30; 40: 33]. Інші дослідники припускають, що УНП існувала швидше не як партія, а просто об'єднання однодумців [7: 31; 34: 133]. УНП найбільш активно проявляла себе до 1907 р., а згодом стала джерелом формування Української демократично-хліборобської партії (УДХП) та Української партії самостійників-соціалістів (УПСС).

Засновниками та активними членами УНП були відомі громадські діячі кінця ХІХ – початку ХХ ст.: М. Міхновський, В. та С. Шемети, В. та Г. Шевченки, С. та О. Макаренко, Ю. Коллард та ін. Вони брали участь у роботі Харківської, Лубенської, Петербурзької молодих громад, "Братстві тарасівців" та РУП.

Лідером та провідним теоретиком партії став М. Міхновський. Він свідомо ставив перед собою завдання сприяти подальшій політизації українського національно-визвольного руху, який завдяки продуманій політиці царського уряду був відкинутий у багатьох відношеннях назад [7: 35; 22: 473]. Перу М. Міхновського належать майже всі партійні видання, він виступив речником української національної ідеї та самостійної держави. Теоретичні розробки з цих проблем було викладено у відозвах та прокламаціях УНП: "Програма Української народної партії" [36, 37], "Десять заповідей Української народної партії" [9] та інші.

На перший план у програмних документах партії чітко виступали національні інтереси. Перед її членами стояло складне завдання: виховати нове покоління інтелігенції, яке б змогло підняти український народ на боротьбу за свободу та самостійну Україну. УНП ставила за мету привернути увагу якнайбільшої кількості українців до ідеї побудови незалежної держави та сприяти зростанню рівня національної самосвідомості. Тому безперечною заслугою УНП стало плекання ідеї самостійності, свободи та самовизначення української нації.

У культурно-просвітницькій сфері партія співпрацювала із ліберально-демократичними групами, домагаючись свободи української преси. Так, член УНП В. Шемет став ініціатором видання української газети "Хлібороб", яку журнал "Киевская старина" назвав "першою ластівкою української преси" [30: 107]. Газета друкувалась у м. Лубнах з листопада 1905 р. "на кошти і заходи" Лубенської громади [4: 1], але розповсюджувалася не лише у Лубнах. У Києві, де вона вільно продавалась, газета викликала справжню сенсацію. Її швидко розкупляли, але через радикальний характер її видавництва невдовзі було припинено. Світ побачили тільки п'ять номерів [8: 87; 11: 987]. Ще один член партії – М. Міхновський, брав участь у виданні газет "Запоріжжя", "Слобожанщина" (1906 р.), "Сніп" (1912 р.). Останній, за характеристикою жандармів, зумів об'єднати "... около себя наиболее оппозиционные украинские элементы" [49: арк. 87].

Дехто із членів УНП входив до інших політичних партій. Це вносило плутанину і ще більше ускладнювало роботу службовців ГЖУ та охоронних відділень. Адже для успішної боротьби з революційним рухом вони мали не тільки розумітися на програмних документах політичних партій, але й знати їх членів. Наприклад, В. Шемет був членом Української демократичної партії і навіть пройшов на виборах до Державної Думи як кандидат від неї [50: 638].

УНП була надзвичайно ізольованою та законспірованою організацією, до якої входила невелика кількість членів, а тому у всюдисущій царській охоранки не було достовірних даних про політичну діяльність УНП та її членів. Цікаво, що М. Міхновського службовці каральних органів вважали членом УСДРП [49: арк. 5]. Харківський адвокат характеризувався у документах жандармів як "... личность неблагонадежная в политическом отношении, украинофильского направления ..." [47: арк. 65 зв., 280, 282]. Інформація до органів політичної поліції про цю партію потрапляла випадково, а серйозного підґрунтя для її подальшої розробки не було. Ще у березні 1902 р. поліцейський пристав у рапорті повідомляв начальника Харківського охоронного відділення про те, що у місті поширюється прокламація Української народної партії під назвою "Десять заповідей". Було висловлено припущення, що прокламація "... переиздана и распространяется помощником

присяжного поверненого Николаем Михновским, известным ... по своему украинофильскому направлению" [48: арк. 57].

Деяко детальнішу інформацію, що стосувалася УНП, охоронне відділення отримало на початку 1903 р. На ім'я Харківського поліцмейстера К. І. Безсонова надійшов лист від "Безфамільного" із повідомленням про те, що "существующее в г. Харькове общество украиофилов все больше и больше пускает свои корни" [47: арк. 2а]. Причиною такого "негативного" явища, на думку автора донесення, було "... отсутствие мер пресекающих это зло", тобто недостатньо професійна робота органів політичної поліції [47: арк. 2а]. "Товариство українофілів" займалось в основному поширенням "разного рода прокламаций" [47: арк. 2а] й заборонених книг, які сотнями розповсюджувались серед населення сіл поблизу м. Харкова.

Очевидно, "Безфамільний" мав на увазі саме УНП, оскільки далі зазначав: "... Руководит же всеми делами общества лицо небезызвестное в Харькове, присяжный поверенный "Никола Иванович" Михновский ..., квартира которого служит местом "сборок" и тайным архивом запрещенных книг..." [47: арк. 2а–2б]. Анонім розповідав, що "... в настоящее же время общество уже устроило так называемую "объединительную столовую", которая только именем столовой будет прикрывать место сходов украиофилов для решения всевозможных вопросов социалистического характера" [47: арк. 2а].

Цей лист викликав відповідну реакцію з боку розшукового відділення. Його начальник послав запит у адресний стіл, щоб дізнатися місце проживання М. І. Міхновського, з'ясувати постійних відвідувачів їдальні [47: арк. 11], їх місце навчання та проживання. За будинком, де розташовувалась їдальня, було встановлено "негласное наблюдение" [47: арк. 31].

На цьому і завершився збір даних. Як бачимо, у листі "Безфамільного" не йдеться про УНП, згадується лише "общество украиофилов". Щоправда, дуже часто і самі жандарми не могли дати чіткої відповіді на питання, що являє собою цей "українофільський рух". Однак вказівка на те, що керував "обществом украиофилов" М. Міхновський дає можливість припустити, що у анонімці мова йшла саме про УНП.

До припинення своєї діяльності УНП продовжувала розповсюджувати нелегальну літературу, прокламації, листівки, інші видання, на сторінках яких знайшли своє відображення позиції партії. Так, п'ять екземплярів прокламацій було знайдено на вулицях м. Харкова 12 травня 1904 р. і передано до охоронного відділення [47: арк. 33]. Вони поповнили бібліотеку революційних видань. Але інших дій після знайдення прокламацій з боку службовців жандармсько-поліцейських органів Російської імперії, як свідчать архівні матеріали, не було.

Не можна повністю погодитись із думкою деяких дослідників, що практична діяльність УНП "зводилась в основному до видання брошур і часописів, підтримування контактів із діячами інших політичних угруповань, які співчували ідеї самостійної України, до діяльності всередині діючих політичних організацій" [34: 133].

Для досягнення поставлених завдань, зазначених у програмних документах, УНП визнавала легальні, мирні та збройні методи боротьби. Останні мала активно застосовувати бойова організація самостійників, із назвою "Оборона України". Нез'ясованим залишається питання часу створення цієї організації. Автори досліджень подають різні дати, інколи така неузгодженість зустрічається у працях одного автора [26: 47; 25: 46]. Отож, за суперечливими даними "Оборона України" утворилась при УНП у 1903 р. [21: 85; 24: 477; 26: 47; 50: 638], або на початку 1904 р. [3: 29; 19: 924; 25: 46; 42: 3369; 43: 50]. У майбутньому "Оборона України" мала очолити всеукраїнське повстання. Готуючись до нього організація провела ряд демонстративних акцій, спрямованих проти так званих "символів панування" російського самодержавства в Україні [21: 85].

Кілька таких акцій планувалось провести у 1904 р., коли Російська імперія відзначала 250-літній ювілей "присоединения" України до "единой и неделимой" Росії. 8 січня 1904 р. УНП нагадала про це "свято" у листівках, розклеївши їх по вулицях м. Харкова. Листівки були написані друкованими буквами на невеликих за розмірами шматках паперу. УНП закликала українців прокинутися "... з важкого сну..." і скинути "... ярмо чужинців...", тобто росіян [47: арк. 260].

Акцією протесту "Оборони України" став підрив пам'ятника О. Пушкіну у м. Харкові в ніч з 31 (13 листопада) жовтня на 1 (14) листопада 1904 р. Вибір впав на пам'ятник російському поету, оскільки у місті достойніших "символів" самодержавства не знайшлося. В результаті вибуху пам'ятник великої шкоди не зазнав. Людських жертв не було та й великої матеріальної шкоди вибух також не завдав: у найближчих будинках було вибито скло у вікнах (як зазначав харківський поліцеймейстер у рапорті, – у кількості 111 штук) [15: 4; 45: арк. 11]. Про незвичний випадок відразу ж було донесено у Департамент поліції [45: арк. 9], з'явилися повідомлення про вибух у газетах [14, 15, 16].

Слід зазначити, що крім Харкова "Оборона України" у 1904 р. готувала ряд подібних акцій із висадженням у повітря царських пам'ятників у Києві та Одесі. Проте виконати задумане не вдалося. Особа, якій була доручена підготовка вибухів, коли майже все було готове, покінчила життя самогубством, тому вибухи у Києві та Одесі так і не прогрімилі [3: 30; 27: 10].

Члени "Оборони України" пояснили причини свого вчинку у листах-відозвах, які були відіслані з Харкова губернатору Таврійської губернії у м. Сімферополь [46: арк. 11] та на ім'я міського голови у міста Вінницю і Фастів [46: арк. 8, 17]. Згодом листи повернули до Харкова начальнику ГЖУ, а той надіслав примірники у Департамент поліції [46: арк. 13] та начальнику Харківського охоронного відділення "... на предмет выяснения агентурным путем виновников издания и распространения воззвания..." [46: арк. 13]. Один із службовців поліцейських органів навіть зробив невеликий палеографічний опис прокламації УНП: "... он (экземпляр прокламації – Л. С.) составлен на листе белой бумаги, писан по видимому от руки, печатными славянскими буквами в смысле малороссийских выражений..." [18: 128; 46: арк. 17].

Прокурор Харківського окружного суду особисто просив начальника Харківського губернського жандармського управління (ГЖУ), щоб "... все ведомости, собранные чинами корпуса жандармов ... сообщались судебному следователю" [46: арк. 10–10 зв.]. Проте слідству "... не представилось возможным" виявити ні тих, ні інших [46: арк. 21]. Місцеві ГЖУ та охоронні відділення майже нічого не знали про УНП, а про "Оборону України" – тим більше.

У листівці, підписаній "Обороною України", говорилося, що до такого акту маніфестації сили членів організації змусило важке становище українського народу. Автори листівки вважали, що на силові загарбані території "... Слобідської України, ... традиції якої сягають аж до славних часів гетьмана Богдана не має бути нікому і ніякого монумента з чужинців... Пам'ятник Пушкіну не має місця на Україні ще і тому, що наш національний геній-поет Шевченко, замучений московськими худригами (тюремщиками – Л. С.) та далекими засилками не має досі собі пам'ятника на рідній Україні" [46: арк. 18]. О. Пушкіна звинувачували у "тенденційному перебріхуванні історичних подій всього світу" і "підло-брехливому змалюванні у своїх творах постаті нашого патріота гетьмана Івана Мазепи" [46: арк. 18]. Мається на увазі поема О. Пушкіна "Полтава", що була написана на замовлення Миколи I [21: 86]. У поемі І. Мазепа наділений такими епітетами як "злодій", "Іуда", "зрадник" [38: 88–128].

Реакція громадськості на такий вчинок "Оборони України" була неоднозначною. Подальші події, висвітлені у періодичних виданнях того часу дозволяють стверджувати, що відгуки були доволі суперечливими. У відповідь на дії "Оборони України" 2 (15) листопада у Харкові відбулася патріотична демонстрація російського та зросійщеного міщанства, яка проходила з піснями "Боже царя храни" та "Спаси Господи" [16: 5; 18: 127]. Біограф М. Міхновського Р. Борис зазначав, що "взрив і відозви (розкидані по всьому місті – Л. С.) зробили тоді сильне вражіння на українське громадянство" [3: 30]. Проте такого однозначного висновку не можна робити, адже української преси тоді не було. Дописувач із Києва на сторінках львівської газети "Діло" засудив цей замах, вважаючи його шкідливим для української справи" [18: 127; 23: 145]. На думку анонімного автора неофіційної історії УНП, "ані хвалити, ані гудити цей вчинок нема чого. Це був вибух національної розпачі. Страшні утиски московсько-царського режиму, темний, змучений, затурканий український нарід в обіймах російського спрута, повна безпорадність і безвиглядність

української справи та ті невідрадні часи – все це доводило до розпачі українську інтелігентну молодіж, повну самопосягати для свого народу і штовхало її на екцеси" [43: 50].

Дослідники відзначають, що М. Міхновський знаходився у дуже близьких відносинах із членами "Оборони України" і, можливо, мав певне відношення не лише до написання листа-відозви (його стиль, на думку дослідників, характерний для М. Міхновського), а й до організації вибуху [21: 86]. Непрямим доказом цього можуть бути спогади одного із активних учасників громадсько-політичного руху початку ХХ ст., економіста й соціолога О. Мицюка [3: 30–31].

Очевидно, М. Міхновський цілком свідомо йшов на організацію подібних заходів. Він обґрунтовував це тим, що "поширення російської культури на Україні не було наслідком природних процесів, що це значною мірою результат насильства, переслідування, заборони українського слова і письменства, що творіння геніальних російських письменників уряд прагне використати як знаряддя духовного закріпачення українського народу" [21: 87]. М. Міхновський із сумом писав, що "... цвіт української інтелігенції потопає в широкому морі московської революційної демократії", віддає "... свій талант богові чужої, ворожій нам нації..." [41: 47].

Демонстрація сили була своєрідною відповіддю на офіційну політику російського самодержавства, що спрямовувалась на придушення всього українського. Вибух на Театральній площі у Харкові повинен був привернути увагу не лише урядових кіл Російської імперії та місцевої адміністрації, а найперше – увагу українства до ідеї незалежності України, розбудови самостійної держави, до причин складного соціально-економічного та культурного становища українського народу.

Згодом увага жандармсько-поліцейських органів переключилась на інші політичні партії, що почали активно діяти на території Наддніпрянської України. Члени УНП підтримували контакти із членами інших українських політичних партій. Деяких з них, зокрема Ю. Колларда та М. Міхновського у 1903 р. мали заарештувати за результатами обшуку у справі Харківського комітету "Української революційної партії" через їх зв'язки з Д. Антоновичем та Б. Мартосом [47: арк. 141, 141 зв.], які були активними членами РУП і перебували під спостереженням поліції (про це свідчать не лише архівні матеріали, а й мемуари відомих громадсько-політичних діячів поч. ХХ ст.) [17]. Однак обшук не дав достатньої кількості матеріалу необхідного для арешту і лідер УНП, М. Міхновський, залишився на свободі.

Після 1907 р. діяльність УНП занепала і вже не мала систематичного характеру. Партія так і не спромоглася розбудувати мережу місцевих осередків та центральних керівних органів, збільшити кількість своїх членів та прихильників. Місцеві жандармсько-поліцейські органи царської Росії не надавали великого значення ще одній політичній організації, що так рясно почали з'являтися на території Російської імперії і гучно заявляли про себе у програмних документах. Варто також відзначити, що у період діяльності УНП службовці каральних установ недостатньо орієнтувалися в українських політичних партіях. Для них, як свідчать документи ГЖУ та охоронних відділень, існувала лише одна збірна назва – "украинофильская партия". Службовці цих каральних органів знали про український рух та українські політичні партії лише те, що вони "крамольные" та прагнуть "ниспровержения существующего государственного строя". Лідери, найбільш активні члени українських політичних партій, у тому числі й УНП, фігурували в документах органів політичної поліції як "політично неблагонадійні особи". Діяльність інших українських політичних партій можна у деякій мірі прослідкувати у документах жандармсько-поліцейських органів. Наприклад, дізнатися про членів партії, способи транспортування партійних видань та їх розповсюдження, агітаторів та пропагандистів партійних ідей. Однак це лише певною мірою стосується УНП. Своєрідна політична ізоляція і мала чисельність членів УНП стали причиною доволі скупих згадок про цю політичну партію у документах ГЖУ та охоронних відділень, відсутності будь-яких теоретичних узагальнень та висновків з боку їх службовців. Саме тому практична діяльність УНП не знайшла належного відображення у документах органів політичної поліції Російської імперії початку ХХ ст., а інформація про партію, її діячів має фрагментарний характер.

Список використаних джерел

1. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К., 1992.
2. Бондар І. З когорти лицарів абсурду. До історії створення РУП / УНП. – Березіль. – 1991. – № 11. – С. 143–149.
3. Борис Р. Микола Міхновський в дореволюційний час. – Львів: Слово, 1936.
4. Від редакції. – Хлібороб. – 12 листопада 1905. – № 1. – С. 1.
5. Геращенко Т. Місце і роль самостійників в українському національному русі (кін. ХІХ ст. – поч. 1918 р.): Дис... к. і. н. – Запоріжжя, 1993.
6. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині: кін. ХІХ – поч. ХХ ст. – К., 1996.
7. Головченко В. Українська народна партія: політична реальність чи патріотичний міф? // Нова політика. – 2001. – № 3. – С. 30–37.
8. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. – К.: Генеза, 1996.
9. Десять заповідей Української народної партії // Історія українських політичних партій: кін. ХІХ – 1917 р. Ч. 1. / Упоряд. Б. Корольов, І. Михальський. – К., 2003. – С. 111–112.
10. Довідник з історії України / Упоряд. І. Підкова. – К., 2001.
11. Енциклопедія українознавства. В 10 тт. Т. 3. – К., 1995. – С. 801–1230.
12. Енциклопедія українознавства. В 10 тт. Т. 5, 9. – К., 1997.
13. Історія українських політичних партій: кін. ХІХ – 1917 р. Ч. 1. / Упоряд. Б. Корольов, І. Михальський. – К., 2003.
14. Києвлянин. – 1(14) ноября 1904. – № 303. – С. 4.
15. Києвлянин. – 3 (16) ноября 1904. – № 305. – С. 4.
16. Києвлянин. – 5 (18) ноября 1904. – № 307. – С. 5.
17. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів 1897–1906: Українська студентська громада в Харкові і Револуційна українська партія (РУП). – Торонто: Срібна сурма, 1972.
18. Косташук В. До замаху на пам'ятник О. Пушкіну у Харкові в 1904 р. // Україна. – 1927. – № 6. – С. 127–128.
19. Кривоший Г. Українська народна партія // Довідник з історії України / Під ред. І. Підкови. – К.: Генеза, 2002. – С. 924.
20. Кулик С. М. Микола Міхновський у суспільно-політичних процесах України (кінець ХІХ – перша чверть ХХ ст.): Автореф.: дис... к. політ. н. – Чернівці, 2003.
21. Курас І., Турченко Ф., Геращенко Т. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 76–91.
22. Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні Першої світової війни // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 тт. Т. 1 / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків та ін. – К.: Основи, 1994. – С. 471–485.
23. Лозинський М. Українська народня партія // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1905. – Кн. 5. – С. 145–160.
24. Микола Міхновський // Довідник з історії України / Під ред. І. Підкови. – К.: Генеза, 2002. – С. 477.
25. Мірчук П. Відродження великої ідеї. – Торонто: Ліга Визволення України, 1954.
26. Мірчук П. Микола Міхновський: апостол української державности. – Філадельфія: Товариство Української студіюючої молоді ім. М. Міхновського, 1960.
27. Міхновський Микола. Видання культурно-освітньої референтури головної управи українського національного об'єднання в Німеччині. – Б. р.
28. Павко А. Політичні партії, організації в Україні: кін. ХІХ – поч. ХХ ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. – К., 1999.
29. Павко А. Становлення та діяльність політичних партій і організацій в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Автореф. дис... д. і. н. – К., 1999.
30. Первая украинская газета // Киевская старина. – 1905. – № 11–12. – С. 107.
31. Петлюра С. З українського життя. // Україна. – 1907. – Т. 2 (№ 5). – С. 49–64.
32. Политические партии России: конец ХІХ – первая треть ХХ века: Энциклопедия. – М., 1996.
33. Політична історія України / За ред. В. Танцюри. – К., 2002.
34. Політична історія України ХХ ст.: У 6 тт. Т. 1 / Під ред. І. Кураса. – К.: Генеза, 2002.
35. Політичні партії на Україні (1905–1917 рр.) / Відповід. ред. П. Горшков. – К., 1992.
36. Програма Української народної партії // Історія українських політичних партій: кінець ХІХ ст. – 1917 р. Ч. 1 / Упоряд. Б. Корольов, І. Михальський. – К., 2003. – С. 81–111.
37. Програма Української народної партії // Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. – С. 20–53.
38. Пушкин А. С. Сочинения. В 3-х тт. Т. 2 – М.: Худож. лит., 1986. – С. 88–128.
39. Романенко Є. Українські національні партії в Російській імперії // Нова політика. – 2001. – № 3. – С. 46–49.
40. Романенко Є. Формування українських національних партій

на території Російської імперії на рубежі XIX–XX ст.: порівняльний аналіз // Київська старовина. – 2003. – № 2. – С. 30–35. 41. Справа української інтелігенції в програмі УНП // Микола Міхновський. Самостійна Україна / Упоряд. Р. Коваль, В. Рог, К. Завальнюк. – К.: Діокор, 2003. – С. 47–48. 42. Українська народна партія // Енциклопедія українознавства. У 10 тт. Т. 9 – Львів, 2000. – С. 3369. 43. Українська партія самостійників-соціалістів (УНП). – Відень–Київ, 1920. 44. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: Програмові та довідкові матеріали. – К., 1993. 45. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАКУ) – Ф. 304 Харьковское охранное отделение. – Оп. 1. – Спр. 65 Переписка с Департаментом полиции и Харьковским полицмейстером о поджоге дома, взрыве памятника Пушкину и других происшествиях в г. Харькове. 46. ЦДІАКУ. – Ф. 336 Харьковское Губернское жандармское управление. – Оп. 2. – Спр. 794 Дело о попытке украинских националистов взорвать памятник Пушкину А. С. на Театральной площади в г. Харькове. 47. ЦДІАУК. – Ф. 304 Харьковское охранное отделение. – Оп. 2. – Спр. 11 Донесения Департаменту полиции и переписка с Харьковским ГЖУ о лицах, принадлежащих к буржуазно-националистическим партиям РУП, НУП и другими партиями. Об открытии памятника поэту Котляревскому в г. Полтава в 1903 г. 48. ЦДІАУК – Ф. 304 Харьковское охранное отделение. – Оп. 1. – Спр. 1 Переписка с Департаментом полиции и Харьковскими приставами полицейских участков города Харькова о распространении в городе Харькове и Харьковской губернии. 49. ЦДІАУК. – Ф. 705 Юго-Восточное районное охранное отделение. – Оп. 2. – Спр. 106 Переписка с жандармскими управлениями о студенческих украинских буржуазно-националистических организациях "Громада студентов-украинцев" и других в городе Харькове. Сведения о лицах, принадлежащих к украинской буржуазно-националистической партии "УСДРП". 50. Чмырь С. Украинская народная партия // Политические партии России: конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 637–639.

Liubov Stromyliuk

THE ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S PARTY AND ITS PERCEPTION BY THE ORGANS OF THE RUSSIAN EMPIRE POLITICAL POLICE

The article explores the activities of the Ukrainian People's Party and its perception by the organs of the Russian Empire Political Police.

УДК 94 (477)

Петро Гуцал

МОРАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА І ДИПЛОМАТИЧНА ПІДТРИМКА УКРАЇНЦІВ США ТА КАНАДИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (1918–1919 РР.)

У статті розглядається діяльність української діаспори США та Канади щодо підтримки боротьби Західноукраїнської Народної Республіки за свою незалежність і міжнародне визнання.

Проголошення в жовтні 1918 р. на землях Галичини, Буковини та Закарпаття Української держави, яка невдовзі отримала назву Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР), та наступна героїчна боротьба українців краю за свою незалежність, державність і соборність України були в центрі уваги української заокеанської діаспори, спричи-

нили в її середовищі потужну хвилю національно-патріотичних почуттів і прагнення надати всебічну підтримку та матеріальну допомогу своїй вітчизні.

Думки та настрої українських іммігрантів у США та Канаді виразно висловила в ці дні газета "Український голос", яка виходила в канадському місті Вінніпезі, заявляючи, що після закінчення війни має бути справедливо вирішена доля поневолених народів, і серед них українського, що українці за океаном не повинні стояти осторонь визвольної боротьби на рідній землі. "Тому мусимо помочти своїм родимцям в Європі в сій справі, – наголошувалося в одній з редакційних статей часопису. – За допомогою преси і іншими способами мусимо предложити справу наших родимців в Європі перед нашими співгромадянами і правительством. Мусимо вислати також делегати на Мирову конференцію, аби інформувати урядових делегатів аліантських держав про справу України і щоби помогти українським урядовим делегатам уложити справу освободження України" [1]. Більш конкретно сформулював завдання заокеанської діаспори Український Горожанський Комітет (УГК) у Канаді в своєму заклику до співвітчизників на чужині 18 грудня 1918 р.: "Оскільки ми хочемо вільної України, мусимо взятися як один до спільної праці. Від нас самих залежить наша доля. Не позволимо на нашій рідній землі зайдам панувати... Закладаймо місцеві комітети, скликайте віча і займіться збіркою на фонд визволення України та на ціль подорожі делегацій" [2: 275]. Фактично це була програма практичних дій з метою надання морально-політичної та дипломатичної підтримки тогочасним УНР і ЗУНР. Зазначимо, що, незважаючи на існування двох українських держав, як і на ідейно-організаційні розбіжності всередині української діаспори, остання проводила свою патріотичну діяльність передусім на засадах соборності України.

Важливим напрямком цієї діяльності в період державотворення та збройного захисту ЗУНР (жовтень 1918 р. – липень 1919 р.) була широкомасштабна пропаганда в США та Канаді "української проблеми" загалом і в Галичині зокрема, висвітлення в пресі та на багатолюдних мітингах подій Української революції та воєнних дій, що відбувалися в краї. Прикладом такої наполегливої праці та широкого впливу на громадську думку заокеанського українства стала газета "Свобода", що від 1893 р. видавалася в американському місті Джерсі Сіті. Ще навесні 1917 р., коли в Україні почалася революція, редакція часопису ввела рубрику "З революційних подій в Україні", яка відтоді з'являлася в кожному номері. Газета постійно інформувала не тільки широкий загал українців-іммігрантів, а й американців, про визвольну боротьбу українського народу.

Так, вона повідомила про проголошення незалежності УНР, зазначивши, що "нині українець і українка – це вже діти вільного народу, вільної України" [3]. Газета розповідала про агресію більшовицької Росії проти молодого Українського держави, про переговори в Бресті та укладення Брестського мирного договору, навіть надрукувала його текст.

Аналізуючи зміст "Свободи" за 1918 р., як і інших українських видань, що виходили в США та Канаді, – "Український голос", "Народна воля", "Америка", "Українська газета", "Народне слово" тощо, можна стверджувати, що заокеанське українство, незважаючи на окремі неточності в інформації, було загалом добре обізнане з подіями в Україні [4: 43–62]. Слід відзначити, що українці на Американському континенті висловлювали сподівання на визволення Західної України з-під австрійського панування і пов'язували це з допомогою УНР. Газета "Свобода", зокрема, виражаючи домагання діаспори, радила урядові УНР здійснити реальні кроки, аж до ультиматуму Австро-Угорщині, щоби звільнити західноукраїнські землі і возз'єднати їх в єдиній Українській державі. Переконливим доказом підтримки УНР в її боротьбі за державну незалежність була маніфестація в Нью-Йорку наприкінці вересня 1918 р., в якій взяло участь біля 4 тис. українців [5: 59].

Великий резонанс серед заокеанських українців, більшість з яких були вихідцями з Галичини, викликали події жовтня-листопада 1918 р., коли розпалася імперія Габсбургів і постала ЗУНР. Після появи маніфесту австрійського цісаря Карла I, в якому він погоджувався на автономію народів, котрі населяли Австро-Угорщину, газета "Свобода" опублікувала відповідь президента США В. Вільсона, де наголошувалося, що автономії поневоленим народам недостатньо і тепер вони самі повинні вирішувати власну долю. В коментарі редакція радила українцям Галичини, Буковини та Закарпаття, за прикладом

чехів, словаків і поляків, приступити до державотворення. У наступному номері повідомлялося про позицію українського політичного проводу Галичини, зокрема наводилися слова голови Української парламентської репрезентації Є. Петрушевича: "Маніфест не вдовольнить українців, які не мають довіря до цісарських обітниць" [6].

З радістю й ентузіазмом зустріли українці в США та Канаді повідомлення про рішення Української Національної Ради 19 жовтня 1918 р. проголосити Українську державу. "Галицькі українці проголосили незалежність, – сповіщала та ж "Свобода". – Нова держава, столицею якої є Львів, заявила, що вже більше не признає влади цісаря Карла, ані віденського правительства, а тільки власть Міжнародної мирової конференції" [7]. Ні в інформаційних повідомленнях, ні в редакційних коментарях не було, звичайно, всебічного висвітлення складної політичної ситуації в Галичині.

На шостий день після Листопадового повстання у Львові, в результаті якого в Галичині утвердилась українська влада і постала ЗУНР, українські газети за океаном повідомили про цю подію, що спричинило нову хвилю патріотичного піднесення серед українського громадянства. "Вітаємо свободу нашого старого краю і бажаємо всьому українському народові Галичини якнайскорше серед миру забезпечити для свого краю повну свободу та злучити його, разом з нашими буковинськими та угорськими землями, з київською Українською Народною Республікою", – зверталася редакція "Свободи" від його імені до галицьких українців [8].

Надалі українська преса США та Канади регулярно інформувала про події в Галичині, зокрема про хід українсько-польської війни, про успіхи та невдачі наступальних військових операцій, про діяльність Ради державних секретарів ЗУНР тощо. Ця інформація не тільки задовольняла посилені інтереси українців до того, що відбувалося на історичній батьківщині, а й була головним підґрунтям для ведення організаційної роботи щодо надання ідейно-моральної, політичної, дипломатичної та матеріальної допомоги республіці.

Надання такої допомоги утруднювалося відсутністю ідейно-політичної та організаційної єдності української діаспори. У США, зокрема, ще до Першої світової війни сформувалися дві основні течії, одну з яких представляв Український Народний Союз (УНС), заснований у 1894 р., та Український Робітничий Союз (УРС), що виник у результаті розколу УНС у 1910 р. З вибухом війни ці обидві й інші українські організації за океаном намагалися деякий час діяти узгоджено, однак у листопаді 1916 р. дійшло до остаточного розколу. УНС і групи, котрі його підтримували, заснували спочатку Українську Раду, а в грудні 1916 р. – Український Народний Комітет (УНК) [9: 114]. Стараннями ж УРС діяла від грудня 1915 р. Федерація українців США.

Відсутність єдності була обумовлена різними політичними платформами організацій, зокрема прихильністю УРС і відповідно Федерації українців США до соціалістичних ідей. Під час війни важливою причиною розриву став різний підхід до питання, на чьому боці має бути українська діаспора – Антанти чи Троїстого Союзу. Внаслідок цього від початку Української революції діяли у США дві центральні українські організації, які мали свої відділи на місцях, інформаційні бюро, проводили маніфестації, віча та зібрання, займалися збором коштів на допомогу Україні. Найбільш негативним наслідком такого становища було те, що УНК і Федерація українців США окремо зверталися до президента В. Вільсона, конгресу та впливових політиків як єдині повноправні репрезентанти української справи в Америці та Європі, демонструючи перед американською владою недоречність роз'єднаності українського народу.

Консолідації української діаспори, пошвавленню її діяльності щодо підтримки визвольних змагань на рідній землі сприяв Акт Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. "Сповнилися мрії українського народу: сповнилися надії тих, хто за сю велику ідею проливали кров і віддавали життя, – писала з цієї нагоди "Свобода". – Радіють нині українці в Києві, що не буде границь серед народу українського..., а також радіють українці галицькі, буковинські і закарпатські, що не даром вони проливали кров, бо прийшла година, коли вони свобідною волею злучились зі своїми братами, аби скінчити неволю та жити життям вольним новим. Українці американські не менш радіють цією великою подією" [10].

Утворення ЗУНР і польсько-українська війна, Акт Злуки та боротьба УНР проти більшовицької Росії обумовили активізацію американських українців "у формі не лише грошевої збіркової кампанії, але й політичної активності перед урядом у Вашингтоні та на міжнародній арені, особливо в Парижі в час мирової конференції" [11: 51]. У січні 1919 р. в Нью-Йорку відбувся Народний з'їзд, який розширив представницьку базу УНК і визначив нові завдання стосовно надання допомоги Україні. На цей було зібрано близько 110 тис. доларів, які витрачалися на конкретні цілі, зокрема на Фонд оборони Галичини та Комітет оборони незалежності України, що почав діяти в Парижі. Тоді ж у США було створено і розгорнуло пропагандистську кампанію Українське інформаційне бюро, яке очолив американський журналіст М. Райт.

Відзначимо, що з перших днів існування ЗУНР президент УНР-Ради Є. Петрушевич та уряд на чолі з К. Левицьким сподівалися знайти підтримку демократичних країн Заходу і добитися визнання ними новопосталої держави галицьких українців. Передусім вони розраховували на допомогу президента США В. Вільсона, який в січні 1918 р. висунув програму післявоєнного устрою світу (14 пунктів В. Вільсона). Основною тезою цієї програми було проголошення права поневолених народів Європи на національно-державне самовизначення. Цікаво, що ще навесні 1918 р. американський експерт з польського питання Р. Лорд обґрунтовував доцільність приєднання Східної Галичини до Великої України, що співпадало з державницькими устремліннями галицьких українців [12: 257]. До небагатьох американських політичних діячів, котрі висловлювалися за позитивне вирішення "української проблеми" та забезпечення права українців на самовизначення, належав тоді помічник морського міністра Ф. Рузвельт – майбутній президент США. Виступаючи в сенаті під час дискусії з міжнародних проблем у листопаді 1918 р., він заявив, що "Фінляндія, балтійські провінції, Литва і Україна мусять бути рішучо незалежними" [13]. Однак ці й інші подібні думки окремих діячів не визначали офіційну позицію державного керівництва США.

До активної дипломатичної діяльності керівників ЗУНР і заокеанську діаспору спонукали кілька чинників. Визначальним із них була військова агресія з боку Польщі, що переросла в затяжну кровопролитну українсько-польську війну. Було зрозуміло, що ЗУНР, маючи набагато менший потенціал порівняно зі своїм супротивником, вистояти в ній без зовнішньої підтримки не зможе. Отже, потрібно було негайно домагатися, щоби західні країни визнали молоду українську державу. Справа ця була непростою, оскільки через односторонню орієнтацію галицьких лідерів на Відень практично аж до розпаду Австро-Угорщини ЗУНР опинилась у міжнародній ізоляції. В цій ситуації першим і єдиним союзником у боротьбі за незалежність стала УНР, об'єднавчий процес з якою почався від створення ЗУНР і завершився проголошенням Акту Злуки.

Підтримки тільки УНР було недостатньо, коли врахувати, що вона вела війну з більшовицькою Росією і також не була офіційно визнана країнами Антанти. За цих умов керівництво ЗУНР, апелюючи до 14 пунктів В. Вільсона, почало вживати заходи для встановлення контактів із представниками Антанти, насамперед Великобританії та США. Оскільки доля республіки мала вирішуватися на міжнародній мирній конференції, уряд ЗУНР направив своїх представників у Париж [14: 360; 15: 116].

Важливу дипломатичну акцію з метою домогтися визнання ЗУНР урядовими колами США здійснив УНК. Його делегація в складі голови комітету священика О. Понятишина та членів В. Лотоцького, С. Ядловського й інших прибула на початку грудня 1918 р. у Вашингтон і зустрілася з членами сенатського комітету закордонних справ, який по суті визначав міжнародну політику США. Вже під час першої зустрічі з сенаторами Брандегі та Гемілем з'ясувалось, як згадував пізніше О. Понятишин, що конгрес "симпатизує всім народам, які борються за волю, але не може ангажуватися в такій політиці, яка була б скерована проти Росії" [16: 121]. Це означало, що правлячі кола країни не готові визнати незалежність УНР і ЗУНР, оскільки стоять на позиції відновлення Росії в довоєнних територіях. Згодом сенатор Брандегі уточнив офіційну точку зору, згідно з якою уряд США напевно визнає би незалежну Україну, коли б це спочатку зробили європейські держави.

З допомогою сенаторів українська делегація змогла зустрітися з державним секретарем США Р. Лансінгом, провела з ними розмову щодо перспектив визнання України як

незалежної держави та передала відповідне внесення від імені УНК. 16 грудня державний секретар дав письмову відповідь, суть якої полягала в тому, що США готові надавати моральну підтримку українцям у разі, коли вони домагатимуться не незалежності, а автономії у федерації з Росією. Така позиція американських урядових кіл фактично ігнорувала боротьбу українського народу за державність.

Однак це не зупинило українських делегатів. Дізнавшись, що В. Вільсон вирушає у Париж на мирну конференцію пароплавом, вони вже в порту передали для президента США меморіал УНК адміралу Грейсону, членові американської делегації, котрий виконав їхнє прохання. Через кілька днів Дж. Геміл, конгресмен від штату Нью-Джерсі, де проживало чимало українців, вніс у конгрес підготовлену УНК резолюцію, в якій обґрунтовувалася проблема визнання України. Однак цей документ, який міг вплинути на позицію делегації США на мирній конференції в Парижі, був відхилений. Незважаючи на невдачу, акція делегації УНК у Вашингтоні та в конгресі зокрема ознайомила американських політиків із суттю "української проблеми", сприяла винесенню її на міжнародну арену.

Відстоюючи настрої та прагнення заокеанської еміграції, УНК разом з іншими організаціями у США продовжував діяльність на підтримку та захист України, а також ЗУНР як окремої держави. Наступним важливим кроком у цій діяльності стала поїздка делегації американських українців на Паризьку мирну конференцію. До неї увійшли вищезгаданий конгресмен Дж. Геміл і член УНК, доктор К. Білик. Їх завданням було "заступати домагання і бажання українців в З'єднаних Державах та допомагати Українській мирній делегації у її праці та заходах, а також нав'язувати зносини між рідним краєм і українцями в Америці" [16]. У Париж вони виїхали 19 березня 1919 р. [17: 59].

Українські іммігранти в Канаді також розгорнули широку кампанію підтримки УНР та ЗУНР. Їхня преса регулярно публікувала вісті з батьківщини, висвітлювала державотворчу діяльність і розповідала про військові дії. Під керівництвом УГК відбувалися багатолюдні віча. Протести проти польської агресії та резолюції на підтримку галицьких українців у їх боротьбі надсилалися до уряду Канади та його делегації на чолі з прем'єр-міністром Р. Боденом на конференції в Парижі. Багато канадських українців виявили бажання повернутися в Галичину, щоби взяти участь з війні проти польської армії. Так, віче в Гамільтоні 29 січня 1919 р., на якому були присутні понад 1 тис. осіб, ухвалило заяву до державного секретаря, де зазначалося: "Просимо уряд дозволити нам виїхати зараз з Канади до краю в Європу" [18]. Коли ж канадський уряд виступив проти виїзду українців на батьківщину, країною прокотилися акції протесту. На мітингу 4 березня 1919 р. в Монреалі за участю 3 тис. осіб, зокрема, була прийнята резолюція з вимогою дозволити бажаним повернутися в рідний край. На початку квітня всі українські газети Канади опублікували заклик УГК повертатися додому, де йшла війна, і взяти участь у захисті вітчизни [19].

У січня 1919 р. почалася кампанія підготовки до виїзду в Париж на мирну конференцію делегації від канадських українців. До неї увійшли керівник Українського інституту в Саскатуні О. Мегас і відомий громадський діяч Т. Ферлей. Останнього, однак, перед від'їздом замінив І. Петрушевич. У середині лютого делегація вирушила до Франції. Канадські українці розглядали участь своїх представників на мирній конференції як обов'язок перед батьківщиною та її народом.

Паризька мирна конференція відкрилася у Версалі 18 січня 1919 р. Загалом у її роботі взяли участь 32 держави, але провідну роль, безперечно, відігравали країни Антанти і США. Ні УНР, ні ЗУНР на конференцію не були запрошені і до офіційних переговорів не допущені [14: 370]. Ця обставина надзвичайно утруднювала діяльність дипломатичної місії УНР, до якої пізніше приєдналася делегація ЗУНР у складі М. Лозинського (голова), Д. Вітовського й О. Кульчицького. Головним завданням об'єднаної української делегації було подати насамперед представникам Великобританії, Франції, США та Італії об'єктивну інформацію про події в Україні, довести кінцеву меті її боротьби з агресією Росії та Польщі, а найголовніше – домогтися міжнародного визнання незалежності держави, захисту її інтересів. Однак жодна з великих держав не визнавала самостійної України, тому це питання не входило в порядок денний конференції.

Певні можливості офіційного обговорення "української проблеми" відкривалися в зв'язку з діяльністю утвореної конференцією міжнародної комісії під головуванням генерала, члена британської делегації, прем'єр-міністра Південно-Африканського Союзу Л. Боти, яка займалася проблемою перемир'я та припиненням війни між Польщею і ЗУНР. На перших порах за відсутності делегації ЗУНР, яка змогла прибути в Париж лише на початку травня, її інтереси в цій комісії представляли члени місії УНР Г. Сидоренко й О. Шульгин і посланці українців з Канади.

У Парижі українські делегації зі США та Канади приєдналися до місії УНР і надавали їй всебічну допомогу, використовуючи власні контакти з представниками своїх країн на конференції. К. Білик та І. Петрушевич були постійними перекладачами на різних зустрічах членів української делегації. Прибувши у французьку столицю, посланці з Канади відразу зустрілися з головою місії УНР Г. Сидоренком, передали йому вітання від 300 тис. канадських українців і лист від УГК. У посланні говорилося, що канадські українці виступають за те, щоб "галицька, буковинська і угорська часті українських земель були в цілості включені до Української Республіки і щоби ні один цаль нашої прадідівської землі не попав в руки наших ворогів" [20]. Крім цього, УГК передав для забезпечення діяльності своїх делегатів 10,7 тис. доларів. Це дало змогу О. Мегасові й І. Петрушевичу провести важливі заходи щодо встановлення контактів українців з офіційними делегаціями на конференції. Так, вони організували 27 березня 1919 р. зустріч Г. Сидоренка з канадським прем'єр-міністром Р. Боденом, під час якої останній обіцяв сприяти українській справі у переговорах з британським прем'єр-міністром Д. Ллойд Джорджем і представниками інших делегацій, налагодити інформування щодо "української проблеми" у французькій пресі.

Делегати американського УНК Дж. Геміл і К. Білик також активно сприяли діяльності місій УНР і ЗУНР. Вони налагодили стосунки з експертами делегації США: Р. Лордом, який перебував у Галичині як член місії генерала Бартеlemi та був учасником переговорів з керівниками ЗУНР, Д. Бавманом, котрий також пізніше відвідував Галичину, й особливо тісні – з президентським радником, полковником Е. Гаузом. Саме йому українці вручили для президента США меморандум з українських справ під час неофіційної зустрічі 13 травня 1919 р.

К. Білик та І. Петрушевич брали участь у засіданнях комісії генерала Л. Боти, де безпосередньо відстоювали інтереси ЗУНР. Коли під час наступу на Галицькому фронті, порушуючи застереження Парижа, польське командування використало проти УГА прибулу з Франції армію генерала Галлера, хоча вона мала воювати тільки проти більшовицьких військ, об'єднана українська делегація звернулася 21 травня 1919 р. до Паризької конференції з різкою нотою протесту, в якій звинувачувала країни Антанти в небажаннях спинити польський наступ, упередженості до українського народу та байдужості до його долі [21: 275]. Нота справила відповідне враження, і того ж дня українців запросили на засідання за участю В. Вільсона, Ж. Клемансо та Д. Ллойд Джорджа. Завдяки рішучій їх позиції президент США висловив стурбованість подіями в Східній Галичині і заявив, що армію Галлера не слід використовувати проти українців. Його підтримав британський прем'єр-міністр. Безперечно, що на цю позицію лідерів США та Великобританії певною мірою вплинули доповіді та записки експертів Р. Лорда і Д. Бавмана, котрі побували в Галичині і мали постійні контакти з українськими делегаціями зі США та Канади.

На адресу В. Вільсона в Париж надходили численні петиції, звернення і листи, ініціатором відправки яких були УНК у США та УГК у Канаді. Тільки від американських українців президентові США до 22 червня 1919 р. надійшло 400 петицій з осудом агресії Польщі проти ЗУНР і закликами до нього боронити декларовані принципи незалежності народів, зокрема українського [22: 122]. Однак, як стверджує Т. Гунчак, сподіватися галицьким українцям на справедливе вирішення своєї долі не доводилося [23: 163]. Хоча під час конференції В. Вільсон часто гостро дискутував з Ж. Клемансо щодо питань побудови післявоєнної Європи, обидва вони були переконані в необхідності передати Східну Галичину під владу Польщі.

Незважаючи на це, делегація ЗУНР спільно з представниками американських і канадських українців 2, 6 і 29 червня 1919 р. подала ноти до Найвищої Ради Паризької

конференції. В одній із них говорилося: "Ми проголосили наше право національного самовизначення і почали його здійснювати на землі безсумнівно українській. Ми були і є переконані, що поступаємо згідно з великими принципами національної справедливості, проголошеними від імени Антанти президентом Вільсоном: що народи, позбавлені національної незалежності і поділені між більших держав, повинні дістати змогу вільно рішати про себе, з'єднатися й означити свою долю, що народами не можна торгувати, як предметами, і поневолювати їх" [24: 139].

25 червня 1919 р. Найвища Рада конференції ухвалила рішення, згідно з яким Польща отримала право окупувати Східну Галичину. В середині наступного місяця УГА та керівництво ЗУНР залишили державну територію. Одним із чинників поразки визвольної боротьби галицьких українців було нехтування їх інтересів з боку країн Антанти. Це викликало нову хвилю протестаційних акцій української діаспори США та Канади, яка продовжила доступними їй засобами боротьбу за справедливе вирішення "української проблеми".

Підсумовуючи діяльність американських і канадських українців щодо підтримки незалежних УНР і ЗУНР, відзначимо, що вони чимало зробили для поширення й утвердження в світі ідей української державності. Однак українська діаспора, будучи молодою та недосвідченою, неоднорідною і розколотою за ідейно-політичними, соціальними та релігійними рисами, не мала достатнього впливу на політичні кола США та Канади, щоб добитися визнання ними соборної України і ЗУНР зокрема. Втім, доля молодих українських держав вирішувалася передусім у війні на власній території з ворогами їхньої незалежності.

Список використаних джерел

1. Український голос (Вінніпег). – 1918. – 5 грудня. 2. Войценко О. Літопис українського життя в Канаді. Том 1: Піонерська доба. 1874–1918. – Вінніпег, 1961. – 298 с. 3. Свобода (Джерзі Сіті). – 1918. – 27 січня. 4. Драган А. З позовних листків // Ювілейний календар "Свободи" на 1958 рік: У 40-річчя проголошення Української державності. – Джерзі Сіті, 1958. – С. 43–63. 5. Світ І. "Свобода" за 85 літ // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1978: Річник 68-ий. – Джерзі Сіті–Нью Йорк, 1978. – С. 57–66. 6. Свобода (Джерзі Сіті). – 1918. – 24 жовт. 7. Свобода (Джерзі Сіті). – 1918. – 29 жовт. 8. Свобода (Джерзі Сіті). – 1918. – 7 лист. 9. Кравченко О. Перша Українська Дипломатична Місія в Америці (1919–1921) // Любіть Україну: Альманах Українського Братського Союзу 1994 / Ред. Д. Корбутяк. – Скрантон, 1994. – С. 114–128. 10. Свобода (Джерзі Сіті). – 1919. – 25 січ. 11. Трембіцький В. Американські українці в допомозі Українській Державі і її народові 1914–1923 рр. // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1971: Річник 61-ий. – Джерзі Сіті–Нью Йорк, 1971. – С. 49–62. 12. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998. – 321 с. 13. Український прапор (Відень). – 1918. – 13 лист. 14. Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін. Під ред. В. А. Смоля. – К.: Вид. дім "Альтернативи", 2001. – 736 с. 15. Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР // Київська старовина. – 1997. – № 3–4. – С. 114–138. 16. Свобода (Джерзі Сіті). – 1919. – 19 берез. 17. Голіаш Р. Історія української преси в Америці // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1978: Річник 68-ий. – Джерзі Сіті – Нью Йорк, 1978. – С. 57–101. 18. Український голос (Вінніпег). – 1919. – 5 лют. 19. Український голос (Вінніпег). – 1919. – 2 квіт. 20. Український голос (Вінніпег). – 1919. – 6 квіт. 21. Стахів М. Західна Україна: Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 рр. Том III. – Скрантон, 1959. – 409 с. 22. Т. Українсько-американська акція у роках 1914–1920 (Хроніка) // Ювілейний альманах Українського Народного Союзу. 1894–1944. – Джерзі Сіті, 1944. – С. 122–127. 23. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с. 24. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – 157 с.

Petro Hutsal

MORAL-POLITICAL AND DIPLOMATIK SUPPORT BY UKRAINIANS IN THE USA AND CANADA OF WESTERN UKRAINIAN PEOPLES REPUBLIC (1918–1919)

The article deals with the activity of ukrainian diaspora in USA and Canada concerning the support of struggle of Western Ukrainian Peoples Republic for its independence and international recognition.

УДК 94 (477)

Людмила Гарарук

ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОЇ ТОВАРНОЇ БІРЖІ В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті розкриваються особливості діяльності Харківської товарної біржі в умовах нової економічної політики.

У нинішній період переходу України до ринкової економіки особливо зростає роль інфраструктури ринку, одним із елементів якої є біржі. Ми завжди повинні звертатись до кращого досвіду попередників, а він був, зокрема, під час втілення в життя нової економічної політики.

Кращі надбання біржової торгівлі та діяльності товарних бірж, в тому числі й в Україні, в різні періоди дослідження цієї актуальної проблеми, відображали в наукових працях В. Веденський [3], І. Лантух [9], Е. Лоркитян [10], О. Пиріг [12], М. Солодкий [19], К. Шмідт [23] та ін.

Біржа – це асоціація виробничих, посередницьких і фінансово-кредитних юридичних та фізичних осіб, яка здійснює оптову торгівлю матеріальними, сировинними ресурсами, продукцією виробничо-технічного призначення, товарами народного споживання, сільгосппродуктами, валютою, цінними паперами. Товари реалізуються на біржах за зразками або стандартами. Функції бірж були і є багатогранними. Основне в діяльності бірж – це посередництво. Крім цього біржа вивчає попит і пропозицію, обслуговує процес купівлі-продажу, здійснює збір і публікацію біржової інформації, регулює можливі спірні питання [12: 210–211].

Утворення бірж на території Російської імперії почалось у дореформенний період, ініціатива їх створення як правило належала державі. Проте до 60-х років XIX століття спостерігається слабка активність біржового процесу. Лише з цього періоду, коли почали з'являтися приватні кредитні заклади, випускатись державні і приватні займи, процентні папери, почався активний процес створення українських товарних бірж, які виникають у всіх торгових центрах України [10: 9]. Саме з цього часу почала своє існування Харківська товарна біржа (ХТБ). Вона була відкрита за одними даними у 1867 році [8: 38], за іншими у 1868 році [2: 159]. Поряд з цим є в науковому обігу джерела, що вказують дату створення ХТБ у 1876 р. [15: 6–8; 23: 18].

У пореформенний період зростає роль товарних бірж, що стають центрами оптової торгівлі сільськогосподарськими та промисловими товарами. Здійснюючи купівлю-продаж за зразками, вони прискорювали товарообіг на внутрішньому ринку. Ці характеристики можна віднести й до Харківської товарної біржі, яка в цей період набирає обертів і вже тоді почала спеціалізуватись на купівлі-продажу кам'яного вугілля та заліза [10: 13].

На початку ХХ століття біржова торгівля активізувалась. Російська дореволюційна біржа була досить незалежною організацією: майже відсутня спекуляція, а місцева влада як правило не втручалась у її діяльність [19: 31–32]. На початку Першої світової війни царський уряд закрити всі біржі, хоча чорна біржа діяла майже до жовтневої революції 1917 року [19: 31–32].

Якісно новий період у економіці розпочався з введенням нової економічної політики, що призвело до активізації біржової діяльності, а саме – відновлення діяльності бірж. Започатковано процес формування ринків товарів, капіталу цінних паперів, робочої сили, також створення системи інститутів, які в свою чергу забезпечували б їх функціонування [10: 55].

28 грудня 1921 року було прийнято Постанову ІХ Всеросійського з'їзду рад з питань нової економічної політики та промисловості. Так, десята стаття третього розділу конститувала: "... з метою розвитку торгівлі дозволити підприємствам та їх об'єднанням мати товарні склади, магазини, контори, а Вищій Раді Народного Господарства та його місцевим органам створити торгові відділи та товарні біржі, останні самостійно або разом з Всеросійським Центральним Союзом товариств споживачів та його органами" [18: 24]. Таким чином, цей акт призвів до відновлення діяльності товарних бірж по всьому СРСР. Однією з перших бірж було відкрито Харківську товарну біржу. Це було здійснено у лютому 1922 року [10: 55].

Незабаром державною владою були видані численні підзаконні акти, які регулювали діяльність бірж, їхніх відділів та операцій. Такими актами є Постанови Ради праці та оборони "Про товарні біржі" від 23 серпня 1922 року, "Про реєстрацію позабіржових угод державних підприємств і закладів" від 1 вересня 1922 року, ряд положень, декретів, інструкцій, що більшою або меншою мірою торкались діяльності товарних бірж [18: 26–28].

Отже, у 1922–23 роках почала формуватись біржова мережа країни [9: 11]. До кінця 1922–23 звітного року організаційний період біржової діяльності закінчився [12: 213].

27 січня 1923 року було прийнято Статут ХТБ, який складався з 12 розділів і 55 статей, де детально викладались основні принципи її діяльності.

Перший розділ – "Загальні положення" складався з 4 статей. Перша стаття проголошувала основними завданнями біржі такі, як "виявляти відношення попиту і пропозиції, полегшувати та впорядковувати як товарообмін так і пов'язані з товарообміном товарні та торгові операції" [20: 1]. В другій статті визначались відділи, які можуть бути створені при біржі: "фондовий, хлібний, вугільний, залізний та інші, котрі будуть діяти на основі спеціальних для кожного відділу статутів та інших існуючих законних актів" [20: 1]. Завдання та функції відділів й особливо порядок обігу фондових цінностей у Фондовому відділі кожен раз встановлювався інструкціями, затвердженими Комісією з внутрішньої торгівлі та відповідними відомствами за участю ХТБ [20: 1]. У третій статті наголошувалось, що ХТБ знаходиться у віданні Комісії з внутрішньої торгівлі (Комвнуторгу при УЕСі) та має права юридичної особи і власну печатку з надписом "Харківська Товарна Біржа" [20: 1–2]. Четверта стаття Статуту, і остання першого розділу, констатувала проведення біржових зборів у час, встановлений Біржовим Комітетом.

Другий розділ Статуту визначав параметри членства в ХТБ. П'ята стаття називає тих осіб, які можуть бути членами біржі: державні установи, державні торгові, промислові підприємства та об'єднання; кооперативні товариства та їх об'єднання, що платять промисловий податок не нижче 4 розряду по торгівлі та 6 розряду по промисловості; приватні торгові та промислові підприємства, що платять промисловий податок не нижче 4 розряду по торгівлі та 6 розряду по промисловості. За шостою статтею заклади, підприємства та особи, які мають бажання стати членами біржі, подають відповідні заяви до Біржового Комітету, який може в разі потреби, вимагати від них надати дані, які визначають його торгові положення та право на вступ до біржі. Сьома стаття надає право Біржовому Комітету приймати постанови про вступ до числа членів біржі та приймати постанови про відмову надання членства, останні, в свою чергу, можуть бути оскаржені на загальних Зборах членів біржі. За восьмою статтею Статуту юридичні та фізичні особи, які стали членами біржі, повинні зробити не пізніше 2-х тижнів з дня їхнього проголо-

шення в статусі членів біржі, встановлений членський річний внесок та внесок при вступі [20: 2–3].

Третій розділ Статуту дає чітке визначення тим особам, які відвідують Біржові Збори. Всі члени біржі особисто або через своїх довірених осіб, представники закладів та приватні особи, які перераховані у 5 статті Статуту, окрім постійних або разових відвідувачів, також разових відвідувачів представлених від кооперативних Товариств та їх об'єднань, приватних торгових і промислових підприємств, які платять податок в незалежності від розряду, мають право відвідувати Біржові Збори та здійснювати торгові операції в межах визначених правил [20: 3]. Постійні або разові відвідувачі Біржових Зборів можуть здійснювати на Біржі торгові операції та користуватись її технічним апаратом поряд з її членами, проте правами останніх не можуть користуватись (IV розділ Статуту). За право відвідування Біржових Зборів постійні відвідувачі повинні вносити щорічну, а разові – одноразову оплату. За 10 статтею безкоштовно відвідувати Біржу мають право особи біржової адміністрації, біржові маклери, аукціонери, диспетчери, члени Арбітражної та Котирувальної Комісії та інші посадові особи. Проте, ці особи не можуть здійснювати будь-які угоди від свого імені під час Біржових Зборів. Одинадцята стаття зауважує про обов'язкове виконання цими особами всіх встановлених біржових правил [20: 3–4].

Четвертий розділ присвячений спільним зборам членів біржі, які є повноправними розпорядниками всіма справами біржі (12 стаття). За статтею 13 до повноважень спільних зборів членів Біржі належать:

- розгляд та затвердження правил щодо Біржових Зборів, правил про порядок здійснення біржових угод, затвердження інструкцій, наказів та положень Біржового Комітету;

- розгляд та затвердження прибутково-видаткових кошторисів та звітів Біржового Комітету;

- встановлення розмірів вступних та членських внесків, платні для постійних та разових відвідувачів Біржових Зборів, штрафів, пені, зборів з біржових угод та платні за послуги біржового технічного апарату;

- вибори із середовища членів біржі Голови Біржового Комітету, його заступника, членів Біржового Комітету та Ревізійної Комісії та їх кандидатів, затвердження на посаді старшого Біржового Маклера;

- вирішення питань, пов'язаних із достроковим припиненням членства у Біржовому Комітеті та виборних посадових осіб і притягненню їх до судової відповідальності;

- розгляд скарг щодо постанов Біржового Комітету;

- вирішення питань щодо виключення членів Біржі;

- вирішення питань щодо змін та доповнень статуту Біржі, про її закриття з впливаючим порушенням клопотання перед Комвноторгом про затвердження здійснених за вказаними питаннями постанов Спільних Зборів членів Біржі згідно зі 13 та 55 статтями даного Статуту;

- вирішення всіх питань, які вносяться на розгляд Спільних Зборів;

- розгляд питань, запропонованих Комвноторгом або місцевим Екосо на обговорення Спільними Зборами [20: 4–6].

Постанови Спільних Зборів членів біржі щодо доповнень або змін Статуту біржі підлягають затвердженню Комвноторгу (14 стаття). За 15 статтею Спільні Збори членів біржі є чергові та позачергові, які скликає Біржовий Комітет. Інформацію про ці заходи не пізніше ніж за 7 днів повідомляють повістками всіх членів біржі, до того ж ця інформація подається у вигляді оголошень у Біржовій Залі та друкується в одній із місцевих газет. Щорічно скликаються 2 чергових Спільних Зборів членів біржі:

- одне із них для розгляду та затвердження кошторису прибутків і видатків на майбутній звітний рік;

- інше – для розгляду звіту про діяльність Біржового Комітету за минулий рік, висновки за цей же рік Ревізійної Комісії та проведення виборів.

Надзвичайні Спільні Збори скликаються у разі потреби:

- за ініціативою Біржового Комітету;

- за вимогою не менше ніж 0,1 загальної кількості членів біржі;

за вимогою Ревізійної Комісії;
за пропозицією Комвноторгу.

Як на чергових, так і на позачергових засіданнях спільних зборів, також вирішувалися інші спільні справи, внесені Біржовим Комітетом на обговорення спільних зборів [20: 6–7].

Сімнадцята стаття Статуту надає право приймати участь у засіданнях всім членам біржі, проте ті, хто заборгував по якомусь із внесків, не допускаються до участі у зборах. Право участі також мають особи, запрошені Біржовим Комітетом, які мають право дорадчого голосу. За вісімнадцятою статтею збори вважаються такими, що відбулись, якщо будуть присутніми не менше половини членів Біржі, що проживають у Харкові. Якщо ж кількість присутніх членів на зборах буде меншою половини, а при вирішенні питань вказаних у 29 статті Статуту не набере достатньої квоти, або не буде отримано більшості за Статутом, у цьому випадку, не раніше ніж через тиждень і не пізніше, ніж через місяць, збори призначаються повторно, на яких питання вирішуються в обов'язковому порядку, незалежно від кількості присутніх на зборах осіб. На цих зборах розглядаються лише ті справи, які не були розглянуті на перших. На спільних зборах члени біржі користуються правом лише одного вирішального голосу, причому кожен член зборів не може мати більше одного вирішального голосу. Таким правом користуються фізичні особи, юридичні особи через своїх уповноважених. Одна особа не має право мати два голоси, навіть за дорученням від якоїсь особи (19 стаття). Спільні збори відкриває Голова Біржового Комітету, потім присутні члени обирають Голову та Секретаря зборів. Голова керує зборами та користується всіма своїми правами Голови, а Секретар веде протоколи засідання, які підписує Голова і скріплюються не менше ніж 3-ма членами зборів та Секретарем (20 стаття). На спільних зборах членів біржі проводяться вибори та вирішуються всі справи за допомогою відкритого голосування, простою більшістю голосів. При вирішенні особистих питань у голосуванні не приймають участі ті особи, які є безпосередньо зацікавленими у даному питанні. На посади, визначені у 13 статті Статуту, призначають також за допомогою голосування таким чином: подаються записки з іменем того чи іншого кандидата з подальшим їх балотуванням. Вибори Голови Біржового Комітету та його заступника передують виборам членів Біржового Комітету. В цій ситуації ті особи, які балотувались на посаду Голови та його заступника, але не були обрані, мають право бути обраними членами Біржового Комітету, і навпаки – ті, що не були обрані до членів Біржового Комітету, мають право балотуватись на посаду Голови та заступника (21 стаття). Питання про зміни або доповнення до Статуту біржі, про виключення із складу членів біржі або з числа її відвідувачів вирішуються більшістю двох третин присутніх голосів при кворумі зборів не менше однієї третини членів біржі, які постійно перебувають у Харкові [20: 7–9].

П'ятий розділ присвячений Біржовому Комітету. Головним органом Біржі та виконавчим органом Спільних Зборів Біржі є Біржовий Комітет (23 стаття). Біржовий Комітет складається з Голови, його заступника та членів, які обираються на один рік із членів Біржі. У засіданнях Біржового Комітету беруть участь Управляючий справами Біржового Комітету та Старший Біржовий маклер з правом дорадчого голосу. Співвідношення у складі Біржового Комітету членів Біржі, що представляють державну, кооперативну та приватну торгівлю, встановлюється особливою постановою Комвноторгу. Члени Біржового Комітету, обрані у якості представників юридичних осіб, за умови виходу визначеної юридичної особи із складу членів Біржі або у випадку усунення від Комітету служби в тих організаціях, установах і підприємствах, у якості представника котрих вони були обрані до складу Комітету та якщо від цих організацій, установ і підприємств не буде отримано письмового підтвердження про збереження за таким членом Комітету права на представництво від цих установ на біржі (24 стаття). Для заміни членів Біржового Комітету, у разі дострокового припинення їх повноважень, до їх складу обирається на один рік десять кандидатів, які приступають до виконання своїх обов'язків за старшинством: за більшістю отриманих ними голосів при обранні, а у випадку, якщо кількість голосів є рівною, то – за жеребкуванням. Вони, в свою чергу, користуються всіма правами, що відповідають їх посаді члена Біржового Комітету, до того ж кандидати залишаються на посаді, яку вони

займають не довше того терміну, на який було обрано їх попередників і не більше, ніж були обрані самі кандидати (25 стаття). Голова Біржового Комітету, Старший маклер та не менше половини членів Біржового Комітету та кандидатів на їх посаду повинні мати російське громадянство (26 стаття). Всі зміни, які відбулись у складі Біржового Комітету повинні бути повідомлені Комвноторгу та місцевому Екосо і надруковані у одній із місцевих газет. Діяльність членів Біржового Комітету у справах біржі поділяються між ними за взаємної згоди [20: 9–11].

До обов'язків Біржового Комітету входили:

надання за вимогою урядових установ інформації та висновків у торговельних і промислових справах та видача довідок і посвідчень, що торкаються торгівлі, як членам Біржі, так і простим особам;

за встановленим порядком висунення різного роду припущень, які мають на меті досягнення користі та успіху в торгівлі та промисловості;

порушення клопотання про відміну розпоряджень та узаконень на шкоду державним інтересам, що обмежують торгівлю та промисловість;

нагляд за належним станом приміщень для Біржових Зборів;

безпосереднє завідування сумами та майном Біржі, нагляд за своєчасним та справним надходженням сум Біржі та їх витрат, ведення звітності та рахівництва;

здійснення актів на придбання або відчуженості Біржового майна, доручень, договорів та інших юридичних дій;

випробовування кандидатів на посади біржових маклерів;

прийняття нових членів Біржі, подання вимог до членів Біржі та постійних її відвідувачів про відозву їх представників та подання Спільним Зборам членів Біржі про виключення членів Біржі та постійних її відвідувачів;

нагляд за котируванням цін на товари та фрахти, видання бюлетенів зібрання та публікація відомостей про рух цін на біржові товари, складання зводу місцевих торгових звичаїв;

складання та видання звітів про діяльність Комітету щодо руху біржової торгівлі, складання грошових звітів та кошторисів;

складання проектів правил біржової торгівлі, регламентів, положень, наказів, інструкцій і т. д.;

завідування всією адміністративною та господарською частиною біржового технічного апарату;

виконання постанов спільних зборів членів Біржі [20: 11–13].

Біржовий Комітет від імені біржі листується з місцями та особами, сприяння яких є важливе у справах біржі. У справах, які потребують вирішення та затвердження Уряду, Біржовий Комітет входить з представництвом до Комвноторгу (30 стаття). Біржовий Комітет збирається у разі потреби, за запрошенням Голови, а також за вимогою не менше, ніж двох третин членів Комітету, а для дійсності його засідань на зборах повинна бути присутня не менше, ніж одна чверть Біржового Комітету, рахуючи також Голову Біржового Комітету та його заступника. Справи у Біржовому Комітеті вирішуються простою більшістю голосів, у випадку рівності голосів перевагу дає голос головуючого (31 стаття). Ведуться протоколи засідань Біржового Комітету, які підписує головуючий та управляючий справами Біржового Комітету (32 стаття). Вихідні папери Біржового Комітету підписуються Головою або його заступником та Секретарем. Договори, зобов'язання та доручення повинні підписуватись двома членами Комітету, враховуючи Голову або ж його заступника, і скріплюються Секретарем. Чеки повинні бути підписані двома уповноваженими членами Біржового Комітету (33 стаття). Скарги на постанови та розпорядження Біржового Комітету надходять до спільних зборів членів біржі та можуть бути оскаржені у Комвноторзі через Біржовий Комітет, який там представляє ці скарги разом зі своїми поясненнями, не пізніше двох неділь з дня їх надходження (34 стаття). Біржовий Комітет складається із управляючого справами та штатом співробітників. Біржовий Комітет затверджує штат співробітників та витрачає кошти на канцелярію (35 стаття). Біржовий Комітет веде особливі книжки:

про осіб, які відвідують біржові збори, із зазначенням про них певної інформації: прізвище, ім'я, фірма, підприємство, заклад та організація, їх місце розташування та вид діяльності;

про торгових довірених та представників членів біржі [20: 13–15].

Шостий розділ присвячений президії Біржового Комітету. За 37 статтею президія Біржового Комітету складається із заступника та його 4-х членів, які обираються із середовища Біржового Комітету. Президія Біржового Комітету є його виконавчим органом, а його постанови та розпорядження вважаються кінцевим у таких випадках:

приведення до виконання постанов Біржового Комітету та нагляд за дотриманням цього Статуту;

встановлення часу проведення Біржових Зборів (дні та години);

нагляд за порядком Біржових Зборів, за діяльністю Біржових маклерів, за правильним проведенням торгівлі на Біржових Зборах, за котируванням цін та за виконанням всіх розпоряджень центральних та місцевих органів влади, які стосуються торгівлі;

визначення розміру платні за видачу довідок та за проведенням експертизи товару;

завідування приміщенням, грошовими сумами та майном біржі, нагляд за правильним надходженням прибутків, веденням книг, складання кошторисів прибутків і видатків, також річних звітів та представлення їх на затвердження Спільних Зборів членів біржі через Біржовий Комітет;

зібрання інформації про становище зовнішніх та внутрішніх ринків, про ціни на товари, про курси валют, становище ринків, про підвози, запаси і т. д.;

видання біржового бюлетеня та видача членам біржі, постійним відвідувачам та всім закладам і приватним особам довідок та висновків з питань торгівлі.

Постанови Президії з термінових питань є обов'язковими для виконання, до того ж вони виносяться на найближче засідання Біржового Комітету з подальшим їх затвердженням (38 стаття). Президія, за дорученням Біржового Комітету, подає свої висновки з усіх питань, які для цього передає Біржовий Комітет (39 стаття). Засідання Президії проходять не рідше, ніж один раз в тиждень (40 стаття). Президія, у разі потреби, скликає надзвичайне засідання Біржового Комітету (41 стаття). Засідання вважаються дійсними у разі наявності не менше трьох членів Президії, включаючи Голову та його заступника (42 стаття). Президія Біржового Комітету веде короткі журнали засідань (43 стаття) [20: 15–17].

Сьомий розділ Статуту присвячений Ревізійній Комісії. Ревізійна Комісія обирається для:

ревізії діяльності Біржового Комітету та інших органів біржі;

для перевірки книг, каси, майна, звітів Біржового Комітету спільним зборам членів Біржі, одночасно з обранням Біржового Комітету.

Ревізійна Комісія обирається на такий самий термін як і Біржовий Комітет – на один рік у складі не менше ніж 3-х осіб і 3-х їх заступників (44 стаття). Ревізійна Комісія із свого середовища обирає Голову, який встановлює порядок її занять. Ревізійна Комісія має право запрошувати, у разі необхідності, обізнаних осіб (45 стаття). За 46-ю статтею Біржовий Комітет, всі органи Біржового Управління, посадові особи повинні сприяти Ревізійній Комісії у наданні перевірки книг, документів, каси і т. д. [20: 17–18].

Восьмий розділ містить інформацію про грошові суми, якими володіє біржа. За 47-ю статтею до прибутків біржі відносяться такі, що надходять:

від вступних та щорічних членських внесків, за відвідування Біржових зборів;

із біржових операцій, які будуть затверджені Спільними Зборами на потреби біржі;

із зборів за видачу довідок, за реєстрацію Біржових та позабіржових угод та за користуванням технічним апаратом біржі;

із зборів за посередництво у суперечках з торгових питань;

із штрафів за несвоєчасне перебування у приміщеннях Біржових зборів та інших видів пені;

із процентів з капіталів, із тимчасових або безоплатних урядових позик;

із випадкових надходжень.

Кошти Біржі витрачаються по кошторисах, затверджених спільними зборами членів Біржі (48 стаття). Всі суми, окрім необхідних на поточні видатки, вносяться Біржовим Комітетом на рахунок біржі до кредитних закладів (49 стаття). Операційний рік вважається з 1 січня по 31 грудня включно. Біржовий Комітет негайно і своєчасно складає приходно-видаткові кошториси та грошовий звіт для їх подання до розгляду та затвердження спільними зборами членів біржі (50 стаття) [20: 18–19].

Дев'ятий розділ присвячений діяльності біржових маклерів і містить всього одну 51-у статтю: для посередництва при укладанні угод діють Біржові маклери, їх склад, права та обов'язки встановлюються особливою інструкцією Біржового Комітету, затвердженою спільними зборами членів біржі [20: 19].

Десятий розділ містить положення про Арбітражну Комісію. Для вирішення суперечок, що виникають при здійсненні торгових операцій, при біржі може існувати Арбітражна Комісія, її склад, компетенція та порядок діяльності визначається особливою інструкцією Біржового Комітету, затвердженою спільними зборами членів біржі (52 стаття). Члени та відвідувачі біржі не можуть уникати Суду Арбітражної Комісії, рішення якої є обов'язковими до виконання (53 стаття) [20: 19–20].

Одинадцятий розділ регулює діяльність допоміжних закладів та співробітників при біржі. Окрім вказаних вище посад, при біржі можуть засновуватись посади нотаріусів, диспетчерів, артільників та інші, Котирувальні та спеціальні Комісії, довідкові, консультаційні та інші Бюро, також Товарні музеї, які діють на основі положень Біржового Комітету про них, які в свою чергу затверджуються спільними зборами членів біржі [20: 20].

Останній дванадцятий розділ містить інформацію про закриття біржі: питання про закриття біржі та про ліквідацію її майна вирішується спільними зборами членів біржі (13 та 22 статті Статуту) та затверджується Комвноторгом [20: 20].

Після прийняття Статуту Харківська товарна біржа почала свою активну та досить результативну діяльність по виконанню головних завдань і функцій, поставлених перед нею: здійснення посередницької діяльності та самостійне регулювання товарних ринків.

Перед ХТБ постала проблема утворення всередині її підрозділів відділів для роботи у певній галузі торгівлі і, таким чином, тут були відкриті хлібні підрозділи та секції [2: 176; 5: 95]. При ХТБ було організовано бюро присяжних бухгалтерів для обслуговування людей, що торгували. Цей орган можна віднести до експертних органів, які діяли на той час майже в усіх біржах [2: 98]. Середнє щоденне відвідування біржі було відносно малим, зважаючи на високу її вагу серед інших бірж – 9 людей в день [2: 182].

ХТБ, будучи за своєю суттю централізованим ринком, була тісно пов'язана з Всеукраїнським Хрещенським ярмарком (Харківським) [2: 189; 5: 108].

На ХТБ активно почали працювати котировочні комісії, що виявляли через неї ціни, а ринкова кон'юнктура вивчалась всесторонньо її економічним відділом. На біржі активно збиралися матеріали про становище місцевого ринку, які не обмежувалися лише біржовою звітністю [2: 190–191; 5: 109].

Загалом, всі біржі були не фондовими, а валютними, що вплинуло на організацію не самостійних фондових бірж, а фондових відділів при товарних біржах. Таким чином, при ХТБ було започатковано фондовий відділ [9: 11].

При ХТБ було створено свій щоденний інформаційний орган [2: 192; 5: 110].

Райони діяльності ХТБ охоплюють Харківський, Сумський, Ізюмський та Куп'янський повіти [15: 6–8]. За чисельністю населення району діяльності, як ознакою, що характеризує розміри масового споживання, за загальною кількістю торгово-промислових підприємств та їхніми приблизними обігами і середньою вартістю валової продукції сільського господарства, ХТБ посідає перше місце за період з липня по грудень 1924 р. ХТБ разом із Одеською і Сталінською товарними біржами займали перше місце і за кількістю населення, яке припадало на число торгово-промислових підприємств у районах їх діяльності, це число становило 101–120 осіб. За даним показником ці біржі виділяють у групу першої категорії [15: 6–8].

Товарний голод 1923–24 років та політика витіснення приватного торговельного капіталу в цілому негативно позначились на стані біржової торгівлі, хоча і не зупинили процесу кількісного зростання біржових угод та суми обігів на ХТБ: загальний її обіг за 1923–

24 рік становив 173,99 млн. крб., а у 1924–25 році він збільшився до 450,57 млн. крб. [1: 147].

У порівнянні з 1923–1924 роком питома вага обігів ХТБ по Україні знизилася з 50 % до 45 % у 1924–1925 році [22: 2–3]. Таким чином, можна спостерігати за процесом децентралізації, зменшення значення великих бірж. Цей процес також видно при співставленні обігу за півріччя цих двох років у всесоюзному біржовому обігу: за перше і друге півріччя 1923–24 року обіг ХТБ склав 5,6 % і 5,7 % відповідно, а за перше і друге 1924–25 року – 6,1 % і 7,7 % відповідно. Отже, видно, що по відношенню до всесоюзного біржового обігу значення ХТБ збільшилось, тоді як по відношенню до всеукраїнського воно зменшилось. Якщо порівняти з обігом Московської товарної біржі (МТБ), то за 1924–25 рік вони склали 38 % МТБ [11: 3–6].

ХТБ була однією з найбільших бірж Союзу, це нам доводять показники відносного росту біржового обігу у порівнянні з всесоюзним, українським обігом та найбільшої біржі Росії – Московської товарної біржі за 4–й квартал 1923–24 і 1924–25 роки. Якщо для порівняння прийняти за основу (100) перший квартал 1923–24 року, то в 4–у кварталі цього року це число становило для всіх бірж Росії – 177, для бірж України – 256, для МТБ – 153, а для ХТБ – 192; у 1924–25 році ці ж показники становили 408, 810, 338 та 660 відповідно [11: 3–6].

Як бачимо ХТБ має найвищі позитивні результати у всьому Союзі, до того ж прослідковується посилення значення української торгівлі, де ХТБ посідала провідне місце.

Результати обігу ХТБ за спеціалізаціями у порівнянні з всесоюзним були такими: за друге півріччя 1923–24 року на хлібному ринку – 3,5 %, на текстильному – 2,8 %, на металевому – 12,1 %, за друге півріччя 1924–25 року 4,4 %, 3,1 % та 16,9 % відповідно. На її рахунок припадала приблизно половина обігу 10 найбільших бірж України. Також ХТБ була одним з найактивніших і найбільших союзних центрів торгівлі металами. Це зумовлювалося тим, що Харків був містом розташування управлінь ряду трестів металургійної промисловості [7: 41]. В цілому характер обігів ХТБ був досить близьким до середньоукраїнських даних, лише можна відзначити, що на ХТБ зросли обіги з металами. На ринку лісу є досить значною питома вага ХТБ, тут її обіги зросли з 8,5 % у першому півріччі 1924–25 до 13,0 % у другому півріччі цього ж року [7: 41].

За результатами обігів 1924–25 року ХТБ стоїть на першому місці практично на всіх ринках товарів. Майже $\frac{3}{4}$ із 23,1 % обігів українських бірж по металах припадають на ХТБ, у зв'язку з цим вона посіла почесне місце Всеукраїнської біржі металу. На кінець року, угоди, що уклалися на ринку цукру перейшли частково із Москви до ХТБ. Обіги з текстилем також в основному концентрувались у ХТБ і КТБ, оскільки тара проходила переважно в пунктах виробничих баз, які знаходилися у Харкові та Києві [17: 6–7].

Організація біржових угод на ХТБ без посередньої участі біржових маклерів була розпочата ще у 1923–24 році, вона склала 25,9 % загального біржового обігу. В цьому ж році він почав інтенсивно розвиватись, в результаті чого питома вага маклерських угод в загальному біржовому обігу ХТБ швидко скоротилась і у 1923–24 році склав: у 1–у кварталі – 100,0 %, у 2–у – 97,4 %, у 3–у – 82,1 %, у 4–у – 42,3 % [1: 162].

За 1924–25 рік весь маклерський обіг на ХТБ складав 71572 тис. крб., що становило 31 % всього біржового обігу. За перше півріччя 1926 року маклерський обіг становив 59019 тис. крб. або 24,3 % всього обігу біржі. Враховуючи, що в першому півріччі 1926 року на біржі було проведено на значну суму контрактних угод (84 % замість 70 % минулого року), можна констатувати, що зменшення питомої ваги маклерської участі у обігу лише на 6 % вказує на фактичне збільшення ролі маклеріату в угодах неконтрактового характеру [13: 5–6].

Якщо прийняти до уваги, що за весь минулий рік на ХТБ була лише 61 міжбіржова угода на суму 1483 тис. крб., а всіх маклерських за той же період було 1120 – на суму 71572 тис. крб. та їх же у першому півріччі 1926 року 883 – на 59019 тис. крб., то виходить, що відношення міжбіржових угод до всіх маклерських змін є такими: за числом угод зростання з 5,5 % до 16,0 % та по їхній сумі з 1,3 % до 17,4 % [13: 5–6].

Таким чином, міжбіржовий обіг почав відігравати у маклерській роботі набагато більше значення і разом з тим він значно збільшився. За цей період у обіг було введено

61 біржу, до того ж із загального числа приймаючих участь у міжбіржовому обігу – 10 українських бірж і 41 не українська [13: 5–6].

У міжбіржовий обіг були втягнуті не лише великі, а й малі біржі, не лише центральні, а й біржі віддалених районів (Іркутськ, Благовещенськ, Хабаровськ, Архангельськ, Баку, Ташкент).

Стійкий характер у міжбіржовому обігу мають ринки: хлібний, бакалійний та текстильний. У текстильному домінуюче становище займають угоди з м'якою тарою. Потрібно відмітити також збільшення міжбіржових обігів з лісом [13: 5–6].

На ХТБ довгострокові угоди відігравали найсуттєвішу роль і до того ж вони мали тенденцію до збільшення. Так за 1924–25 рік біржовий обіг зі здачею товарів у термін більше 2-х місяців на ХТБ склав 70 %, а за перше півріччя 1925–26 року питома вага контрактного обігу склала 84 % [11: 8–10].

У порівнянні з серпнем 1924–25 року у вересні обіги ХТБ були такими: по біржовому обігу у серпні вони склали 36409,1 тис. крб., по позабіржовому обігу – 21022,5 тис. крб., по сукупному обігу – 57431,6 тис. крб., за участю ХТБ у загальноукраїнському обігу – 48,5 % та біржового обігу до сукупного – 63,2 %. Ці ж дані суттєво відрізняються від вересневих: так по біржовому обігу у вересні вони склали 53144,8 тис. крб., по позабіржовому обігу – 31073,7 тис. крб., по сукупному обігу – 84218,5 тис. крб., за участю ХТБ у загальноукраїнському обігу – 52 % та біржового обігу до сукупного – 61,4 % [1: 14–18].

Найбільше збільшення обігів у вересні мала ХТБ: на 26,8 млн. крб. або на 46,6 %. Це призвело до збільшення питомої ваги всього обігу українських бірж до 50,2 %, проте це співвідношення не досягає максимального рівня, яким він був у червні цього ж року і становив 52 %.

Бакалійний ринок у вересні був на сезонному піднесенні по ряду товарів на ХТБ. Обіги ХТБ з бакалією збільшились на 19 млн. крб. або майже у 10 разів. На першому місці бакалійних обігів у ХТБ стояв цукор. Тут можна прослідкувати за процесом централізації обігів в Харкові. Ціни ж на олію знизились на 14,8 %. Це пояснюється очікуванням того, що олія скоро з'явиться на ринках і частково з появою кустарної олії [1: 14–18].

На ринку металів відбулось зниження обігів на ХТБ на 10 %. Відповідно зменшилась питома вага металообігів у ХТБ з 52,7 % до 32,7 %. Проте, на ХТБ навіть позабіржовий обіг збільшився на 123,7 %, а обіги з електроматеріалами становили +137,1 % при неповному задоволенні ринку (не більше 70 %) [1: 14–18].

Обіги з текстилем у вересні впали у порівнянні з серпнем і на ХТБ були знижені обіги до 8 млн. крб. або на 16,3 %. Загалом причиною цього можна вважати затримки з поставанням товарів у зв'язку з літнім скороченням промислових програм, в результаті ремонтів, відпусток та затримки у розподілі імпортової мануфактури, що надійшла до ринку в кінці вересня. Також вплив мав процес перенесення угод до Москви [1: 14–18].

Напружений стан ринку промислових товарів та низька активність на хлібних ринках у жовтні знайшли своє відображення у діяльності ХТБ. У порівнянні з вереснем 1925 року загальний обіг ХТБ збільшився на 20 % у жовтні. У жовтні 1925 року ХТБ мала найбільшу кількість біржових угод по Україні – 703 на суму 68319 тис. крб., позабіржових угод – 8559 на суму 32615,9 тис. крб., що становило у сукупному обігу 9262 угод на суму 100934,9 тис. крб. А у вересні того ж року ХТБ по цих показниках хоч і була на першому місці серед українських бірж, загалом становила 6722 угоди, які склали 84218,5 тис. крб. Саме завдяки діяльності ХТБ загальноукраїнські обіги бірж у жовтні залишались на високому рівні. У жовтні найважливіше місце на ХТБ знову зайняв обіг по металургійній групі, який досяг 42,3 млн. крб., замість 27,4 млн. крб. у вересні. Обіги бакалійної та текстильної груп ХТБ зайняли друге і третє місця і становили відповідно 12,2 та 8,4 млн. крб. [14: 8–9].

Як і в минулому місяці на ХТБ було підписано ряд великих угод контрактного характеру: по металургійній групі – на суму 20 млн. крб., по хлібу – на суму 3,5 млн. рублів, та цілий ряд менших угод строком здачі товару до 1 року, всього на суму 50 млн. крб. [14: 9].

Слід відзначити, що великі контрактові угоди в обігу серед усіх українських бірж у жовтні є незначними у порівнянні з вересневим обігом. Лише на ХТБ такі угоди продовжують заключатись, хоч і меншою мірою ніж у жовтні [14: 9].

Співставлення обігів за якістю угод також вказує на їх пониження в більшості бірж, але не на ХТБ, яка навпаки дає підвищення на 38 %. При цьому, можна відмітити, що підвищення обігу за кількістю угод є більш значним, ніж за сумою. Це означає те, що великі контрактові угоди втрачають свої розміри і роль на біржі. Воно також підтверджується зниженням середнього розміру угод з 12,6 тис. крб. у вересні до 10,9 тис. крб. у жовтні [14: 9].

Щодо взаємовідносин ХТБ із Народним комісаріатом внутрішньої торгівлі, то у внесеному законопроекті Народним комісаріатом торгівлі і затвердженому 2 жовтня 1925 року, зазначалося про припущення встановлення безпосереднього керівництва Союзного народного комісаріату над товарними біржами всесоюзного значення (6 стаття). Постає питання щодо безпідставного підпорядкування біржі Союзному Народному комісаріату внутрішньої торгівлі, а не українському та харківському комісаріатам внутрішньої торгівлі. Якщо розкласти обіги ХТБ за окремими групами товарів, то всесоюзне значення мав лише обіг металів, а всі інші обіги були всеукраїнське значення, і більшою мірою – на Лівобережній Україні [6: 12].

Обіги ХТБ у першому півріччі 1925–26 операційного року з включенням контрактової ярмарки є такими: кількість угод по біржовому обігу дорівнювала 2118, що становило 242785,3 тис. крб., позабіржовому обігу – 41137 на суму 139154,9 тис. крб., по сукупному обігу – 43255 на суму 381940,2 тис. крб., за участю біржі у загальноукраїнському сукупному обігу дорівнювала 54,9 %, біржовий обіг у відсотках до сукупного – 63,6 % [16: 5].

В умовах напруженості лісового ринку в другому півріччі 1925–26 року велике позитивне значення відіграла ХТБ у справі організації постачання лісоматеріалами українського ринку, особливо для Донвугілля [3: 1–5].

Мусимо констатувати, що товарні секції мали не лише високий показник відвідування, велику ініціативу та енергію зі сторони їхніх добровільних учасників, а й самоорганізацію, що проявилось у проведенні ряду товарних інтервенцій, встановлення надбавок та ін. ХТБ першою поставила питання про постачання приватним підприємцям на договірних засадах, детально опрацювала питання про взаємовідносини з ними та про заходи, спрямовані на подолання черг [3: 5].

ХТБ відіграла велику роль у внесенні певного заспокоєння на лісовому ринку. Вона сконцентрувала на суспільних засадах всіх споживачів та продавців, і спільними зусиллями змогли з'ясувати та узгодити розміри попиту та пропозиції. Роль ХТБ на лісовому ринку є досить значною, оскільки приблизно 70 % всіх угод на лісоматеріали проходили через ХТБ. Вона відіграла помітну роль при стримуванні цін. Отже, ХТБ, виступаючи в ролі суспільної організації та центру для взаємозв'язку – продавець-покупець, була вкрай необхідною для ринку лісу. Такий самий вплив ХТБ можна простежити і на ринку хімічних товарів.

Незважаючи на певні успіхи та значення біржової торгівлі, починається кампанія по згортанню діяльності товарних бірж [16: 88]. Товарний дефіцит, жорстке планування і монополізація збуту продукції призвели до згортання біржової діяльності [9: 11]. Вже у кінці 1926 – на початку 1927 року ХТБ згорнула свою діяльність. Це було пов'язано не з незадовільними підсумками діяльності біржі, а скоріше навпаки, з тим, що ХТБ все більше почала розростатись і посилювати свій авторитет. Такі результати призводили до ускладнення за контролем діяльності біржі, а це не подобалось вищому партійному керівництву країни. Цей процес також був пов'язаний зі згортанням нової економічної політики в країні.

У Постанові ЦВК СРСР від 21 січня 1927 року вказувалось, що надмірний розвиток біржової мережі у країні ускладнює контроль за її діяльністю з боку державних органів [18: 68]. Це призвело до того, що вже на кінець 1928 року всі товарні біржі припинили існування.

Таким чином, Харківська товарна біржа після відродження в 1922 році зразу ж зайняла міцне становище у біржовій торгівлі не лише України, а і СРСР. Найрезультатив-

нішими у її роботі можна вважати 1924–25 та 1925–26 звітні роки. Хоча деякі види діяльності біржі були не на найвищому рівні, це не було суттєвим, бо в цілому ХТБ за всіма показниками обігу товарів посідала перше місце серед українських бірж. Її значення було вагомим і у всесоюзному біржовому житті, особливо це було пов'язано з діяльністю на ринку металів.

Список використаних джерел

1. Биржевая торговля Украины в сентябре 1925 г. // Биржевой вестник. – 1925. – № 1. – С. 14–18.
2. Биржи и рынки: Сборник. – М., 1924. – 174 с.
3. Веденский В. Пути биржевой работы // Биржевой вестник. – 1926. – № 11–12. – С. 1–5.
4. Веденский В. Товарные биржи и особенности их работы // Биржевой вестник. – 1925. – № 2. – С. 10–15.
5. Венгеров В. Товарные биржи в Союзе Советских Республик (Организация и практика) // Советская товарная биржа в 20-е годы. – М.: Дело, 1992. – С. 93–113.
6. Взаимоотношения товарных бирж с Наркомвнуторганами // Биржевой вестник. – 1925. – № 4. – С. 12.
7. Внутренняя торговля СССР и её регулирование в 1923–24 году и первом квартале 1924–25 года. – М., 1925. Вып. III. – 116 с.
8. История торговли и промышленности в России / Под ред. П. Х. Спасского. – СПб., 1910. – Т. 1. – Вып. I. – 195 с.
9. Лантух І. Формування інфраструктури ринку в Україні в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.): Автореф. дис. ... канд. екон. наук / 08.01.04 – Екон. історія та історія екон. думки. – К., 2001. – 18 с.
10. Лоркитян Э. Л. Государство и рынок. Очерки экономической истории Украины. – Харьков: РИРЕГ, 1997. – 215 с.
11. Микрон О. Украинские товарные биржи в общесоюзном биржевом обороте // Биржевой вестник. – 1925. – № 3. – С. 3–6.
12. Пиріг О. А. Непбільшовицька політика імпровізації. – К., 2001. – 274 с.
13. Посредническая деятельность биржи (По данным о работе маклериата и развитии междубиржевых операций на ХТБ) // Биржевой вестник. – 1926. – № 11–12. – С. 5–6.
14. Предварительные итоги работы украинских бирж в октябре // Биржевой вестник. – 1925. – № 2. – С. 8–9.
15. Районы деятельности украинских товарных бирж // Биржевой вестник. – 1925. – № 4. – С. 6–8.
16. Саблук П. Т. Товарні біржі в Україні. – К.: Знання, 1999. – С. 62–89.
17. Сапожников Г. Оборота українських бірж за 1924–25 год // Биржевой вестник. – 1925. – № 1. – С. 6–7.
18. Советская товарная биржа в 20-е годы. – М.: Дело, 1992. – 341 с.
19. Солодкий М. О. Біржовий ринок. – К., 2001. – 336 с.
20. Устав Харьковской Биржи. – Х.: Типография У.Ц.Т. Биржи, 1923. – 32 с.
21. Харьковская товарная биржа в 1924–25 году. – Харьков, 1926. – 41 с.
22. Целесообразны ли мелкие биржи? // Биржевой вестник. – 1925. – № 2. – С. 2–3.
23. Шмидт К. А. Организация и практика биржевой торговли в СССР. – М., 1927. – 228 с.

Liudmyla Hararuk

THE ACTIVITY OF KHARKIV STOCK COMPANY IN THE PERIOD OF NEW ECONOMIC POLICY

The article deals with the special features of Kharkiv stock company in the conditions of new economic policy.

УДК 94 (477)

Нестор Мизак

БОЙОВІ ДІЇ КУРЕННЯ УПА "СІРІ ВОВКИ" (1943–1945 РР.)

У статті автор досліджує діяльність куреня УПА "Сірі вовки" у 1943–1945 рр.

У 1943 р. на території Чортківської округи ОУН, що з 1945 р. в системі організаційно-територіальної структури УПА називалася 18-тим Чортківським тактичним відтинком "Стрипа" й підлягала Третій подільській військовій окрузі "Лисоня" УПА "Захід", формувалася сотня УПА "Сірі вовки" під командуванням блискучого повстанського стратега Петра Хамчука, пс. "Бистрий".

Згодом ця сотня переросла у курінь "Сірі вовки" що діяв на теренах Чортківщини, Підгаєччини, Бучаччини та всього простору Південної Тернопільщини. Рейдував він також за Дністром на Буковині. Під час бойових дій його однаково переслідували як німці, так і більшовики.

(Петро Хамчук с. Михайла народився 26 липня 1919 р. у с. Великі Чорнокінці Чортківського п-ту Тернопільщини у селянській родині. Закінчив сім класів школи у с. Пробіжна, а потім навчався у Чортківській механічній та педагогічній школах. У 1940 р. змобілізований до Червоної армії, звідки направлений до офіцерської школи в Маріуполі. З початком німецько-радянської війни перебував на фронті. Потрапив до німецького полону. У 1942 р. служив у Шуцманншафті (охоронних військових відділів Третього рейху) на Поліссі. Звідти втік додому й у 1943 р. почав формувати сотню УПА під криптонімом "Сірі вовки". З 1945 р. – командир 18-го Чортківського тактичного відтинку "Стрипа" зі ступенем старшого булавного. 1946 р. Крайовий Військовий Штаб УПА подав матеріали на присвоєння "Бистрому" звання поручника, але про рішення Головного Військового Штабу УПА нічого не відомо [1: 99–100].

Загинув Петро Хамчук 21 січня 1947 р. біля с. Діброва Вістряньська нинішнього Монастириського р-ну. 12 червня 1994 р. перепохований у склепі могили борців за волю України рідного села Великі Чорнокінці) [2].

Команда Третьої подільської військової округи видала Короткі описи боїв відділів УПА "Лисоня" від 16. XII. 1943 до 2. III. 1945 р., в яких знаходяться відомості про бої та рейди "Бистрого". У 1946 р. матеріали перевидала підпільна друкарня Закерзонського краю. Невідомо хто видання передав до посольства США у Кракові. Звідти переслали до Міністерства закордонних справ, а потім у сховище державного архіву Сполучених Штатів Америки [3: 27–76].

У 1989 р. згадані матеріали опубліковані в 12-му томі Літопису УПА. У вступі до видання відповідальний редактор Євген Штендера зазначив, що "джерельна вартість цієї публікації полягає передусім у тому, що її підготувала до друку сама команда Третьої ВО "Лисоня", тобто люди, які персонально знали всі сотні УПА на терені округи" [3: 9].

Зазначимо, що у "Коротких описах" бойові дії куреня описані стисло, частина боїв не увійшла до хроніки, а псевда "Бистрого", сотенних та загиблих бійців з відомих причин не ідентифікувалися.

На основі повідомлень з Літопису УПА про рейди куреня "Сірі вовки" згадує у "Історії Української Повстанчої Армії" дослідник Лев Шанковський. На місцевому рівні про діяльність земляка із с. Великі Чорнокінці досліджував також голова сільської ради села Іван Віват, опублікувавши ряд статей у пресі. Йому ж належить заслуга у перепохованні тлінних останків "Бистрого" до рідного села, побудові бронзового бюста в Чорткові тощо.

У даній публікації ставимо за мету на основі новознайдених матеріалів, свідчень учасників боїв та очевидців подій, поглибити проблематику історичних знань про визвольну боротьбу УПА за Українську Самостійну Соборну Державу.

"Бистрий" започаткував повстанський відділ добровольцями з рідних Великих Чорнокінців, який доукомплектував повстанцями з різних сіл Чортківського, Заліщицького, Бучацького та інших повітів. Колишній стрілець УПА з куреня "Бистрого" Михайло Липовий, пс. "Крук" з с. Угринь Чортківського п-ту повідомляє, що зголосився до сотні у січні-лютому 1943 р. у складі роя "Колоса" з Борщівського п-ту до якого входили стрільці "Півень", "Байрак", "Весло" з с. Джурин, "Соловей" з с. Колиндяни та інші. "Колос" повернувся на Борщівщину й команду роєм обняв "Птах". Цей же повстанець дає характеристику командира "Бистрого". Пише, що "формування здійснювалося конспіративно у районі сіл Хмелева, Садки, Шутроминці Заліщицького п-ту. Уночі стрільці виходили на вогневі заняття. Там познайомилися з "Бистрим". По рухах у розмові відчувалася, що то жвавий і

кмітливий командир. Декого, потиснувши за лікоть, жартуючи промовляв: "Будемо воювати, брате-жиде".

"Бистрий" володів усіма чеснотами повстанського командира. Завжди навчав новобранців сотні: "Перед ворогом ховай дійсність, показуй ложність". Він ніколи не боявся куль. Бувало, вони свистять зліва або справа, а він тільки головою схитує. Це була не показова хоробрість, а набутий досвід фронтовика.

З цього приводу завжди мав звичку говорити: "Брате-жиде, як тебе має вбити куля, то вб'є і на печі". У бою "Бистрий" ніколи не прилягав на землю, а стріляв прицільно навколішки з карабіна.

Гарно співав. Бувало, з чотівим, пізніше сотенним Іваном Кульчицьким, пс. "Сич", із с. Росохач Чортківського п-ту, колишнім молодим дяком, як заспівають "Ой три шляхи широкі" – "Бистрий" басом, а "Сич" тенором – серце краялося.

Одного разу господарчий сотні приніс йому масло. Але він його не їв, а наказав поділити між стрільцями. За це повстанці любили і шанували командира" [4].

1943 р. промайнув дуже швидко у підготовці стрільців до важких боїв з німецькими та більшовицькими окупантами.

"Бистрий" умів підбирати командні кадри. Коли сотня згодом виросла до чисельності куреня, сотенними призначив хоробрих командирів, відповідно чотівих і ройових, які прославили у боях.

Першою сотнею командував Микола Скринчук, пс. "Хмель" (народився 1923 р. у с. Залуччя, нині Подільська обл. Зростав під час більшовицьких репресій і колгоспної експлуатації. Наприкінці 1942 р. воював на Волині. Повернувшись додому, влився до куреня УПА "Бистрого".

Під час боїв проявив себе сміливим, здібним командиром. 15 червня 1945 року, будучи пораненим на полях біля с. Жилинці Борщівського р-ну потрапив до рук червоних. У 12-ому Т. Літопису УПА написано, що "Хмель" помер від ран у лікарні. Насправді ж він вижив. 18 серпня 1945 р. Миколу Скринчука і 18 повстанців судили у Чорткові. На суді "Хмель" тримався мужньо. В останньому слові сказав: "Розстріляйте мене якнайшвидше, щоб я вас не бачив".

Миколі Скринчуку оголосили смертний вирок, але не розстріляли. Спровадили у Воркуту на 15 літ концтаборів. Подальша доля його невідома.

У рідному селі залишалася стара мати, яка невдовзі померла. На місці, де колись стояла рідна хата Миколи, не залишилось й найменшого сліду. Проте старожили пам'ятають Скринчука і щиро відгукуються про нього).

Після полонення "Хмеля" пост сотенного обняв досвідчений командир, інструктор Львівської школи допоміжної української поліції Іван Щикульський, пс. "Рубач" (народився 1915 р. у с. Озеряни Борщівського п-ту). Восени 1945 р. після реорганізації куреня на менші відділи призначений організаційно-мобілізаційним референтом ОУН Кам'янець-Подільської обл. [5: арк. 65]. Заарештований 1947 р. у Львові. Відбув ув'язнення і заслання. Помер 1997 р.

Другою сотнею під криптонімом "Чорноморці" орудував сотенний Іван Кульчицький, пс. "Сич" (нар. 1919 р. у с. Росохач Чортківського п-ту. Освіту мав семикласну. Чл. ОУН. У 1940 р. змобілізований до Червоної армії, де також закінчив старшинську школу. На початку німецько-радянської війни пробився додому й негайно зголосився до куреня "Бистрого", де успішно керував сотнею. Загинув 24 квітня 1945 р. під час бою сотні у лісі біля с. Шутроминці на Заліщанщині) [3: 65].

Після загибелі "Сича" його заступив Онуфрій Наконечний, пс. "Ростислав". (Народився 1915 р. у с. Давидківці Чортківського п-ту. Чл. ОУН з довоєнних часів. Служив у польському війську. Під час більшовицької окупації 1939–1941 рр. арештовувався НКВС. Напередодні німецько-більшовицької війни мешкав нелегально. Опісля служив комендантом української поліції в с. Улашківці. На цьому посту рятував населення від німецьких арештів та вивезення на роботу до Третього рейху.

Під загрозою арешту гестапо, перейшов до куреня Петра Хамчука "Бистрого", й спочатку був призначений чотівим першої чоти другої сотні. Розстріляний НКВС у жовтні 1945 р. в чортківській тюрмі) [6].

Псевдо командира третьої сотні "Півень" (справжнє прізвище невідоме) загинув 7 травня 1945 р. у бою на Качуровій горі поблизу с. Сосулівка Чортківського р-ну.

У матеріалах куреня часто згадується чотовий під псевдо "Бурлака". Це Микола Навізівський (нар. 1916 р. у с. Ворвулинці Заліщицького п-ту. Напередодні Другої світової війни служив у польському війську, де потрапив у полон. Повернувшись додому, активно сприяв розбудові УПА. Загинув "Бурлака" на початку квітня 1945 р. у запеклому бою на хуторі Теклівка, що біля Мишкова, на межі Борщівського і Заліщицького р-нів).

"Бурлака" був надзвичайно здібною, допитливою людиною. Добре володів німецькою мовою. Віртуозно грав на скрипці, навіть лівою рукою. Збереглися свідчення, що Микола заповідав у разі загибелі поховати його на узвишші поблизу села Більче-Золоте. Можливо, побратими й виконали його волю, бо після бою рідні не знайшли тіла загиблого.

Такими ж чеснотами характеризуються усі інші командири героїчного куреня, що розділили зі своїми стрільцями радість перемог і смуток невдач до останніх днів його існування.

Квартируючи на Заліщанщині "Бистрий" здійснив кілька зачіпних боїв з німецькими окупантами. Один з яких 15 лютого 1944 р., коли чота "Рена" вийшла на постій до с. Садки Заліщицького п-ту. Стрільці зупинилися у північній частині села біля цвинтаря. У протилежному боці села тоді квартирували радянські диверсанти, так звані "партизанковпаки". Вони говорили по-українськи, але дуже лихословили між собою. Мешканці їх швидко розвінчали, що то не повстанці.

Змучені упісти дрімали у хатах. Проте їх відпочинок не був довготривалим. З боку сіл Бураківка-Кошилівці на село рухалась колона німців. Совети втекли, тому удар на себе прийняла чота "Рена. Упівці з крайніх хат відкрили вогонь. Німці зупинились і почали обстрілювати оселі. У перестрілці загинув кулеметник УПА. Було убито декілька німців. Чота швидко відійшла.

Німці за кару спалили 72 господарства. Від їх пострілів та осколків загинуло 30 мешканців села: Василь Андрусик, 1915 р. н., Анастасія Гурмус, 1914 р. н., Онуфрій Григорків, 1905 р. н., Варвара Григорків, 1908 р. н., Йосип Григорків, 1936 р. н., Ананій Могилюк, 1914 р. н., Корнелій Кіянчук, 1916 р. н., Павло Осадчук, 1915 р. н., Тодосій Приймак, 1915 р. н., Андрій Рудик, 1911 р. н., Василь Павлюк, 1922 р. н., Євдокія Попадин, 1908 р. н., Гнат Рудка, 1901 р. н., Іван Рудик, 1901 р. н., Ярина Рудка, 1904 р. н., Роман Сасанчин, 1900 р. н., Павло Стасюк, 1894 р. н., Євдокія Стасюк, 1920 р. н., Іван Стасюк, 1923 р. н., Степан Ткач, 1902 р. н., Іван Ягнич, 1920 р. н., та ін. [7].

Нарешті наприкінці лютого 1944 р. сотня "Бистрого" вирушила в рейд у західні райони Тернопільщини. Перебралися через р. Стрипу й пішли назустріч випробуванням.

Заглибившись у німецький тил, "Бистрий" з сотнею постійно маневрував. Прийшовши на віддалений хутір чи село, відпочивали. Потім командування "Бистрого" кудись викликало. Командувати сотнею став чотовий "Лемик" (прізвище не ідентифіковано).

Стрільць Михайло Липовий, пс. "Крук", розповідає, що "Лемик" був трохи старшим від стрільців за віком. У 1939 р. брав участь у подіях на Карпатській Україні, де дістав поранення. Гарячкуватий був хлопець. Стрільці між собою говорили, що заведе він їх у халепу. 27 березня 1944 р. загинув. А сталося це так. Упісти стояли у с. Лазарівка на Підгаєччині. Там висадився більшовицький десант. Повстанці вступили з ними у бій і перейшли до сусіднього Яргорова. Тут до них прибігли дівчата й сказали, що у їх хаті засіло три диверсанти.

Лемик витягнув з кишені пару золотих, дав дітям і сказав, щоб мама купила диверсантам горілки. Через півгодини пішов до хати, щоб роззброїти більшовиків. Підійшовши близько, різко відчинив двері, але тут же упав, прошитий кулеметною чергою. Крізь вікно червоні кинулися утікати до р. Золота Липа, але їх наздогнали кулі упістів.

Повстанці перенесли "Лемика" у сусіднє село Баранів і поховали на цвинтарі при вході біля хвіртки. Хлопці хотіли дати салют, але навколо стояли війська. Тоді стиха заспівали "Ой зацвіла черемха, зацвіла яворовим білим цвітом...".

На місце загиблого "Лемика" сотенним став чотовий "Рен", але він був недовго. Незабаром повернувся "Бистрий" і продовжив командувати сотнею. Повідомив повстанцям, що був у бою з червоними і що воювати з ними буде значно важче.

У кінці червня 1944 р. сотня "Сірі вовки" увійшла в Затуринські ліси на Підгаєччині, де мала крупний бій з німецькими військами. Про перебіг цього бою розповідає той самий учасник М. Липовий, пс. "Крук": "Недалеко від краю лісу, де ми зупинились, був яр, там вода. Як завжди, дехто приліг, а інші, кому випало, пішли на стійку. Кухарі "Ліщина" та "Піддубний" готували сніданок. У обідню пору нарешті ми поснідали.

Поступила команда чистити зброю. "Бистрий" і бунчужний "Вихор" на конях поскакали в розвідку. На той час захмарилось. Почало гриміти. Один із стрільців вирішив не чистити цівку, а дочекавшись, коли загримить, вистрілив з кріса. Але постріл почули у селі німці.

Через декілька хвилин на змиленому коні прискакав Бистрий. "Хто стріляв?!". Стрілець вийшов з лави. "Діти мої, – сказав "Бистрий", – ще буде час красно ходити, лише було б чому". Ми довго розмірковували, що мав на увазі командир. "Бистрий" наказав будувати колиби, окремо на кожний рій, і посилити застави з кулеметами.

Ще до цього стрілець "Юрко" побачив у лісі німця з кіньми, що приїхав по дрова. Він застрелив його, додатково розконспірували постій. Кругом знаходилися німці, що відпочивали, адже це була прифронтна зона.

Після пострілів над лісом низько почали кружляти два німецькі літаки. Як з'ясувалось, вони засікли нас. Здалеку долинав гуркіт моторів. Наступного дня "Бистрий" наказав зайняти кругову оборону, замаскуватись і чекати наступу німців. Я отримав завдання іти на заставу, а коли побачу німців, непоміченим відійти.

Десь о десятій ранку 25 червня 1944 р. побачили автомашини з німцями. Вони висипали звідти і пішли в розсипну прямо на наш табір. Ми негайно доповіли "Бистрому", що наступають вороги. Німців відпустили дуже близько, метрів шість-п'ять від нас, і відкрили густий вогонь з усієї стрілецької зброї, що була у нас. Через хвилину земля стала сірою від трупів у мундирах.

Деякі наступаючі проривалися до табору, але їх добивали з кущів. Тоді гітлерівці перегрупувалися й почали бити з мінометів. Бій тривав до заходу сонця. Ми зняли з оборони й відступили у глибину лісу. Раптом із-за сосни нас обстріляв німака й смертельно поранив кулеметника "Бука" і в щок стрільця "Козаря", але чотовий "Сич" убив його. "Бистрий" провів оперативну нараду з чотовими "Реном", "Бурлакою" та сотенним "Сичем". З двома чотами він вийшов у західному напрямку, а наша чота "Рена" – у східний до с. Швейків Підгаєцького п-ту.

У цьому ж селі також відпочивали фронтовики. На краю села стояв вартовий. Ми його прибрали і з городів увійшли до села. Пораненого "Козаря" віддали представникам тереневої сітки ОУН, й подальша доля його мені не відома.

Ми розійшлися по людських оселях, а рій "Птаха" поселився у stodолі на краю села. Місцевий хлопчина приніс нам молока і два буханці хліба. Потім у Норильську я дізнався, що то був Антін Михальчук.

У другій половині дня відчинилась брама, і на подвір'я в'їхав віз з місцевим селянином та німцем, напевно, по сіно. Німець, зайшовши до stodолі, побачив нас і закричав: "Партизани!" – та й побіг не оглядаючись.

Ми – швидко на город, де люди підгортали картоплю. Вони дивилися на нас перелякані. Долиною у яр пішли на поля в жита, які цвіли, побачили знову, як кружляв літак, але він нас не зауважив.

Увечері прийшли до сусіднього села, назви якого не пам'ятаю. Знайшли чотового "Рена". Жаль, що до цих пір так і не дізнались його справжнього прізвища. "Ренів" було декілька. Знайшли "Бистрого" і вирішили повертатись додому. Перейшли фронт без жодного пострілу. За це честь і слава нашому командирі".

За даними 12 тому Літопису УПА у Затуринському бою загинуло біля 300 німецьких солдатів, що викликає скептицизм у опонентів. Проте дані цифри напевно відповідають дійсності. Бій був справді гарячий і несподіваний для окупантів. Українські повстанці використали найбільш умілу тактику удару із засідки. Влучні постріли стрільців і кулемет-

ників принесли перемогу молодим упістам. "Бистрий" міг не давати цього бою й спокійно відступити у глибину лісів. Але він хотів випробувати силу і міць своїх стрільців. З описом бою у Затуринських лісах Михайла Липового перекликаються спогади його учасників, колишніх стрільців Дмитра Бурмея із с. Базар Чортківського р-ну, Михайла Бугери із с. Іванків Борщівського р-ну Петра Твардовського із с. Затурин на Підгаєччині та інших.

Без сумніву, більшовицькі партизани не мають аналогів Затуринському бою, і він золоту сторінкою увійде в історію бойових дій УПА з німецькими окупантами.

Повернувшись через лінію фронту на територію Чортківського округу сотня "Сірих вовків" виросла до чисельності куреня під однойменною назвою й повстанці виграли ряд успішних боїв з советськими окупаційними військами.

22 листопада 1944 р. "Сірі вовки" заквартирували у лісі біля с. Хмелева Товстенського р-ну. Повстанці промокли від дощів і були голодні. Увечері загін увійшов на постій до села, а звідти подався до с. Садки. Мешканці привітно зустріли повстанців. Але, щоб не наражати село на небезпеку, упісти відійшли постій до лісу. Цього разу "Бистрий" змінив тактику. Далеко у ліс не заглиблювались, а розташувалися на самому краю його.

Сотенний інтендант "Чумак" пішов з групою стрільців у Садки по харчі. Після вечері "Бистрий" планував тут заночувати. Незабаром до села в'їхала автомашини з більшовицькими солдатами для облави. Не відаючи, що сотня на узліссі, доїхали туди й зупинилися за десять метрів від повстанців. Солдати почали вискакувати з кузова.

"Бистрий" скомандував: "Вогонь!", – і понад 26 трупів "кашкетників", так він називав енкаведистів, упали мертвими від зливи куль. Хтось із стрільців кинувся за трофеями, але "Бистрий" крикнув: "Назад!", – наче відчував, що на підмогу прийдуть нові сили більшовиків. Так і сталося. З'явилося три студебекери з солдатами. Наче заворожені зупинилися там само й почали вивантажуватися, не сподіваючись, що повстанці очікують їх. Знову команда: "Вогонь!", і ворожі втрати налічували біля півсотні убитих і поранених.

Ще й дим не розвіявся, як упісти побачили нову колону із семи автомашин, що наближалася. Сили ставали тепер нерівними, і повстанці швидко відступили за село. Уже сутеніло. Навздогін більшовики обстрілювали загін мінометним вогнем та поспішно від людського ока забирали свої втрати.

Після садківського бою курінь "Бистрого" помарширував уздовж придністровських сіл до Синькова. Відділ збільшувався добровольцями, адже кожне село краю було патріотичне і захоплено вітало борців.

26 листопада упівці слухали у церкві Службу Божу та організували віче, на якому виступив політвиховник. Наступного дня через міліну на Дністрі перейшли на Буковину, де мали сутички з більшовиками в Онуті, Топорівці та інших селах. Через кілька днів повернули на Заліщанщину.

Наступний 1945 р. для куреня був насичений постійними важкими кровопролитними боями, маневрами. Курінь завдавав радянським окупантам нищівних ударів, хоч і сам зазнавав утрат. Найбільш відомі бої відбулися 2 лютого 1945 р. у с. Червонограді Заліщицького р-ну, березні-травні у с. Худіївці, біля с. Гермаківка, Циганських, Скалецьких, Жилинських лісах Борщівського р-ну. Деякі з них висвітливо докладніше.

Так, 14 березня 1945 року, зайшовши у село Худіївці Борщівського р-ну, курінь "Бистрого" відпочивав після безперервних боїв. Зупинилися тут не випадково. Село знаходилося у глибокому природному каньйоні. Густий весняний туман, здавалося, надійно прикрив усіх. Та раптом до села підступили червоні. Курінь вийшов назустріч грабіжникам і зупинив їх на підході до села. Від досвітку до полудня не вщухав бій. А коли більшовикам прибула підмога, повстанці бойовим порядком відступили у ліс. Облавники наступали, але кожна спроба їм дорого обходилася.

Бій у Худіївцях був запеклим і жорстоким. Скоростріли невгавали цілий день. Під вечір облавники застосували гармати. Користуючись темрявою, курінь відірвався від переслідувачів і подався в Шупарські ліси. Худіївський бій був однією з найбільших перемог повстанців на території Надзбруччя. Ворог втратив 80 убитих, в тому числі 16 старшин. Мали власні втрати і упівці – 5 убитих, 5 важко і 5 легкопоранених.

Вдалося встановити прізвища окремих учасників бою, зокрема важкопоранених – Михайла Ничку з Шупарки та Івана Слухенького з Новосілки Заліщицького р-ну. Ничку

привезли на лікування до села Костільники Заліщицького р-ну, але його видав місцевий агент. Повстанець підірвався гранатою [8–15 серпня]. З убитих відоме ім'я Дмитра Чубея "Орел", кулеметника, уродженця села Бабинці, який прикрив відступ друзів, помстившись за батька, розстріляного перед різдвяними святами. Поховали його на місцевому цвинтарі [9: 23–24].

... Повечерявши у Шупарці, упісти подалися до Гермаківки. Йшли цілу ніч. Стрільці знемагали, бо рілля на полях розмокла і чоботи з неї витягати було нелегко. 15 березня досвітком підійшли до Гермаківки. Основні частини увійшли до села, а перша чота другої сотні відійшла на лісництво для охорони. Людей відправили у розвідку.

Гермаківчани дуже привітно зустріли захисників. Пригощали чим могли. Дівчата принесли хлопцям кілька відер вареників і смажену яєчню. На ніч заставу змінила друга чота із сотні "Хмеля".

Але й ворог не дремав. Удосвіта з Борщева залізницею прибуло військо і намагалось ввійти в Гермаківку. Застава не витримала наступу ворога і відступила до села. Енкаведисти почали її оточувати, але сотня "Хмеля" витіснила нападників з великими втратами для них. Щоб уберегти село від мінометного вогню, який відкривали військові, "Бистрий" приблизно о шостій годині віддав наказ відступити на Нівру.

У Ніврі, коли вояки снідали у господарів, почалися обстріли. Щоб відірватися від погоні, "Бистрий" дав наказ звалити на дорогу телефонні стовпи та черешні, що росли обабіч шляху. Під мінометним вогнем вечеряли у Турильчі. Сотник "Сич" наказав стрільцям Михайлові Бугері, пс. "Карпо" та Михайлові Нижнику, пс. "Дуб", котрі добре знали місцевість (самі з с. Іванкова), виводити підрозділи у Циганські ліси. Звідти кожна сотня рушила за своїм маршрутом. Там "Бистрий" зібрав 40 стрільців для кінного почету [6].

... Увечері 21 березня чота кінноти куреня "Сірі вовки" звела бій з ворогом у лісі біля села Цигани Скала-Подільського р-ну. Приблизно о 21-й год. чота скорим маневром перегородила облавникам шлях до району, зробила засідку на шосе Чортків-Скала-Подільська біля с. Гуштин. Ворожу сотню було розбито повністю. Знищено понад 60 солдатів, кілька полонено, решта розбіглася.

5 травня 1945 р. у перший день Великодніх свят відбувся переможний бій повстанців у лісі біля с. Мишків на Заліщанщині. Напередодні бою стрільці квартирували декілька днів у легкозбудованих куренях, які простягалися уздовж лісу в два ряди. Потім командир влаштував у лісі стрілецький огляд. Примусив чистити зброю й повідомив, що ідуть на них великі сили облавних військ так званої "Червоної мітли" з метою розгрому повстанських загонів.

"Бистрому" для остаточного укомплектування куреня не вистачало ще 12 стрільців. Він звернувся до станичних найближчих сіл, і наступного дня до лісу прийшло 60 стрільців із Самооборонних кущових відділів. Кожен вважав, що воювати у загоні прославленого "Бистрого" почесно. Але їх було явно забагато. "Бистрий" вишикував кущовиків і звернувся до них з такими словами: "Що таке УПА, хто туди іде і хто не повертається? Ще раз подумайте добре. Можливо, у когось є старі батьки, хворі, боїться, раджу повернутися додому. Хто думає, що у курені його чекатимуть цікаві мандрівки – помиляється. Дезертирів у нас немає. А хто самовільно покине відділ, того дома знайде наша Служба безпеки, яка страшніша за гестапо".

Після розмови дав команду дванадцяти добровольцям вийти вперед, решті стояти на місці. Через декілька годин за допомогою переносної радіостанції "Бистрий" отримав повідомлення про наближення червоних до Мишківського лісу. Розгорнув мапу Кубійовича (ними користувалася УПА. – Н. М.) й накреслив план дій. Щоб відволікти увагу червоних, з основними силами відійшов у напрямку лісу "Галилея" біля с. Сосулівка Чортківського р-ну. Бійцям Самооборонних кущових відділів наказав залишитися на місці й дати бій.

Лісовий масив біля Мишкова був дуже сприятливий для оборони. Серединою тягнувся великий яр, на берегах якого залишилися добротні німецькі траншеї аж до р. Серет.

Об одинадцятій годині більшовики почали наступ. Йшли навпростець лісом на повстанську засідку. Прогримів залп, і взвод солдатів, які майже впритул підійшли до траншеї, упали вбитими. Червоні відступили.

Здалеку почали кричати: "Бандьора, здавайсь! За каво ваюєте?". Упісти з траншей відповідали: "За самостійну Україну. Не бажаємо колгоспів і Сталіна".

Згодом совети почали новий наступ з південної сторони від с. Міжгір'я і Більче-Золоте.

У селах дзвонили Великодні дзвони. Їх воскресний гомін долинав до середини лісового масиву, наповнював завзяттям серця борців.

Як і першого разу, підпустили "кашкетників" близько і вдарили зі всіх видів стрілецької зброї. Свіжі трупи знову позвисали на корчах, декотрі поскочувалися униз.

Наближався вечір. Сутеніло. Більшовики почали пускати ракети над лісом та обстрілювати траншеї з мінометів. У повстанців з'явилось занепокоєння – що буде далі? Коли зовсім стемніло, з Борщівського р-ну на допомогу поспіло 50 курсантів підстаршинської школи, що знаходилась у польських маєтках с. Королівка, й несподівано зайшли у тил групі облавників. Скориставшись темнотою та панікою більшовиків, повстанці прорвалися біля с. Міжгір'я [10].

7 травня сотні "Сірі вовки" і "Чорноморці" під командою "Бистрого" квартирували у лісі біля села Сосулівка Чортківського р-ну і звели запеклий бій на Качуровій горі, де збили 1 радянський літак [5: 66–67].

З архівних документів довідуємося, що наприкінці травня та червні відбулися великі облави червоних військ у Скалецьких та Жилинських лісах. В останніх квартирувала чота із куреня "Сірі вовки". Їх цілий день переслідували. Чота маневрувала у лісі, знищила 15 червоноармійців і ввечері без втрат вирвалася з оточення.

14 червня облави тривали у Скалецькому та Борщівському р-нах. У цей час тут перебували дві чоти "Сірих вовків" під командою "Гарта" і "Кармелюка" та сотенний "Хмель" з почтом. Цілий день підвідали зводили маневрові бої й увечері пробилися з оточення. Втрат не мали. Ворожі втрати невідомі.

15 червня сотенний "Хмель" з почтом вибилися на поле й затаборували у житі біля села Козаччина Борщівського р-ну на жилинських полях. Розвідувальний літак, завваживши стрільців, почав обстрілювати їх з кулемета, а також закидати гранатами, від чого загинуло 12 упістів. Важкопоранений сотенний "Хмель" потрапив у полон.

Через кілька днів над Жилинськими лісами х літака розкидали листівки, в яких повстанцям запропонували здаватися. В одній з них у знущальному тоні повідомлялося про "Хмеля": "А тепер сидить "сірий вовк" з ґратами, блимає очима і жде своєї кари за злочини" [6].

Наприкінці жнив 1945 р., розповідають учасники бойових дій куреням рейдувати стало дуже важко. "Сірі вовки" зазнали великих втрат у людях. З рештками повстанців "Бистрий" перебазувався у Монастириські ліси, де намагався зберегти сили.

Частина бойового складу перейшла на власні терени у розпорядження теренової сітки ОУН, Самооборонних кущових відділів. Як згадано вище Петро Хамчук загинув у перестрілці з емдебістами 21 січня 1947 р.

Підсумовуючи хроніку основних боїв "Сірих вовків" зазначимо, що усі вони до останніх днів існування куреня були переможними. Добре знання місцевості, оперативний маневр, помножений на сміливість і самопожертву вояків приносили повстанцям воєнну удачу. "Бистрий" наносив удари ворогам там, де його найменше чекали. Коли партизанського провідника оточували, сміливо давай бій. Опинившись у невідгідному становищі, без паніки відступав.

Курінь "Сірі вовки" був одним з найкращих формувань УПА – "Захід". Його загартовані стрільці могли б стати ядром новоствореної революційної національно-визвольної армії. Однак майже всім їм довелось загинути серед невідрадних обставин облавних боїв, провокацій та багатолітніх концтабірних поневірянь.

Основними боями куреня УПА "Сірі вовки" слід вважати:

16 грудня 1943 р. – бій з німецькими окупантами у лісі біля с. Коростятин Коропецького р-ну.

15 лютого 1944 р. – з німецькими окупантами біля с. Садки Заліщицького р-ну.

25 червня 1944 р. – з німецькими військами біля с. Затурин Підгаєцького р-ну.

16 серпня 1944 р. – з гарнізоном "стрибків" у с. Пановичі Підгаєцького р-ну.

26 серпня 1944 р. – з більшовицьким гарнізоном у с. Ягільниця.

28 жовтня 1944 р. – з більшовицько-польським гарнізоном біля с. Слав'ятин Підгаєцького р-ну.

22 листопада 1944 р. – з більшовиками на узліссі біля с. Садки Заліщицького р-ну.

28 листопада 1944 р. – рейд на Буковину (с. Брідок, Добринівці, Онут, Топорівка).

2 лютого 1945 р. – бій з польсько-більшовицьким загоном у замку князів Любомирських м. Червоноград на Товстенщині.

6 лютого 1945 р. – з польсько-більшовицьким гарнізоном у с. Бариш Бучацького р-ну.

12 лютого 1945 р. – з більшовиками у с. Пужники Коропецького р-ну.

14 березня 1945 р. – з більшовицьким військом у с. Худіївці Борщівського р-ну.

15 березня 1945 р. – з облавними військами у с. Гермаківка Борщівського р-ну.

21 березня 1945 р. – у лісі біля с. Цигани Скала-Подільського р-ну.

12 квітня 1945 р. – з облавними військами у лісі "Галилея" біля с. Сосулівка Чортківського р-ну.

21 квітня 1945 р. – бій чоти "Бурлаки" біля присілка Вербова Заліщицького р-ну.

5 травня 1945 р. – бій у лісі біля с. Мишків Заліщицького р-ну.

7 травня 1945 р. – бій з облавними військами біля с. Сосулівка.

Наприкінці травня 1945 р. – безперервні бої з більшовицькими військами у Скалецьких та Жилинських лісах на Борщівщині.

14 червня 1945 р. – кровопролитні бої біля с. Козаччина Борщівського р-ну.

30 червня 1945 р. – бій сотні "Чорноморці" під командуванням "Ростислава" біля с. Бобрівники Коропецького р-ну.

2 серпня 1945 р. – бій з більшовицькими військами біля с. Бариш Бучацького р-ну.

Мешканці краю свято бережуть пам'ять про героїв "Сірих вовків". Легендарному "Бистрому" освячено в Чорткові бронзовий бюст. Про нього та його славних вояків співають пісні. Одну з них на слова невідомого автора "Нас "Бистрий" веде командир":

Нестримним потоком чота за чотою

Ідуть українські сини,

Далекі від смутку, не близькі журбою

Незламнії "Сірі вовки".

Ідем ми на поклик народу до бою

Нас кличуть далекі віки,

І запал відвагу несемо з собою

Незламні ми "Сірі вовки".

Під Львовом громили комуну завзято

І били над рідним Збручем,

Підем і на Київ, підем на Карпати

Із гордим свободи кличем.

На нас посилає комуна гармати,

На нас посила літаки.

Та серця палкого вогнем не здолати –

Незламні ми "Сірі вовки".

Ми "Сірі вовки" із залізної чоти,

Для нас не страшним є цей вир

У славному рейді, орлиному леті

Нас "Бистрий" веде командир.

Вічна пам'ять і слава героям куреня УПА "Сірі вовки", полеглим смертю хоробрих у боротьбі за волю і незалежність України!

Список використаних джерел

1. Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–1949. Довідник II. – Нью-Йорк: Пролог, 1995. – 296 с.
2. Віват І. "Бистрий" "Сірих вовків" у рідному селі // Галицький вісник. – 1994.
3. Літопис УПА. – Т. 12. – Торонто, 1989. – 352 с.
4. Спогади стрільця куреня УПА "Сірі вовки" Михайла Липового. – Чернівці, 1999. – 5 с. Архів автора.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Ф. 1, оп. 23.
6. Спо-

гади стрільця куреня УПА "Сірі вовки" Михайла Бугери. – Слав'янськ Донецької обл., 2000. – 8 с. Архів автора. 7. Альбом пам'яті с. Садки Заліщицького р-ну, 2000. – 22 с. 8. Василюк М. Спіть хлопці спіть // Галицький вісник. – 1992. 9. Лазорко Й. Спогади. – Тернопіль: Лілея, 1996. – 160 с. 10. Спогади районного провідника ОУН Василя Сеньківа, пс. "Вишитий". – Чернівці, 2000. Магнітофонна касета. Архів автора.

Nestor Myzak

WAR ACTIVITIES OF THE SQUADRON OF URA (UPA) "GREY WOLVES" (1943–1945)

In the article the author investigates activities of the squadron of URA "Grey Wolves" (1943–1945).

УДК 94 (477)

Галина Стародубець, Ростислав Твердоступ

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ В ОРГАНІЗАЦІЇ ОПОРУ МОБІЛІЗАЦІЙНИМ ЗАХОДАМ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ В 1944 РОЦІ

У статті аналізується ставлення повстанського підпілля до радянської військової мобілізації, форми і методи, якими послуговувалися обидві ворогуючі сторони в період її проведення у 1944 році.

Наукове пізнання теорії і практики українського національно-визвольного руху в період Другої світової війни є одним із пріоритетних напрямків вітчизняної історичної науки. Підтвердження цьому – низка дисертаційних і монографічних досліджень, статей, повідомлень тощо [1]. Така тенденція у сучасній історіографії, не є випадковим явищем, швидше об'єктивною реакцією на потреби українського суспільства, адже максимальний рівень правди і відвертості у дослідженні минулого – передумова стабільного розвитку сучасного, а також ознака здоров'я соціального організму.

У рамках дослідження питання ролі і місця українського народу в подіях Другої світової війни, чітко окреслюється тематика українського національного руху Опору середини ХХ століття. Попри виявлений науковий інтерес до даної проблеми, чимало аспектів цього тривалого і багатогранного процесу залишаються нерозкритими. Зокрема, малодослідженою сторінкою, незважаючи на зусилля Ю. Шаповала, Ю. Киричука, низки інших дослідників, є комплекс питань, що стосуються організації діяльності повстанського підпілля на західноукраїнських землях в умовах відновлення там радянської влади у 1944 р.

Метою даного дослідження є ставлення повстанського підпілля до радянської військової мобілізації, форми і методи, якими послуговувалися обидві ворогуючі сторони в період її проведення в 1944 році.

Початок радянської військово-мобілізаційної кампанії припадає на перші місяці 1944 року. Саме тоді Червона армія вступила на територію західних земель України і, одночасно з її просуванням, в Галичині розпочалося "відновлення головних інститутів радянської влади, котра і запровадила в краї специфічний військово-політичний режим" [2: 73]. Одним із перших заходів нової влади стала мобілізація місцевого населення до лав Червоної армії. 25 січня Й. Сталін підписав спеціальний наказ Державного Комітету Оборони "Про мобілізацію радянських громадян у звільнених від німецької окупації районах

Західної України і Західної Білорусії" [3: 154]. Зважаючи на об'єктивну ситуацію, викликану воєнним часом, доцільність проведення призову західноукраїнського населення до лав Червоної армії видається цілком логічною.

Проте радянська мобілізаційна кампанія мала і зворотну сторону. Вітчизняні історики сходяться на думці, що вона "розглядалася радянським керівництвом ... як важливий захід у боротьбі проти українських повстанців" [4: арк. 345]. Уже в березні 1944 р., коли радянські війська тільки вступали в Західну Україну, перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов підготував для Сталіна проект постанови ДКО, спрямований на розгром націоналістів, в якому пропонував мобілізувати всіх чоловіків призовного віку, пропустити їх через спеціальні фільтраційні пункти в тилу і сформувати воєнізовані частини в тому числі загони НКВС по 50–60 осіб. Пропонувалося також відправити у Західну Україну додатково 5 бригад військ НКВС із східних районів СРСР – 2000 чекістів, котрі володіють українською мовою. В числі спеціальних заходів планувалося виселення сімей учасників УАП і УНРА у віддалені райони [5: арк. 21].

Відразу після звільнення західноукраїнських територій від німецьких окупантів мобілізаційними питаннями займалися безпосередньо армійські частини. Проте згодом було налагоджено роботу військкоматів. Останні, зокрема у Волинській області, "зобов'язувалися до 20 березня 1944 року мобілізувати всіх чоловіків призовного віку, відвести їх у тиліві округи і після перевірки частину направити в бойові підрозділи, а інших використати на будівельних і ремонтних роботах в тилу" [6: 44]. На Тернопільщині "мобілізацію проголосили більшовики восьмого дня після свого приходу. Найперше брали чоловіків від 18 до 35 років. Потім – до 52 р., вкінці – до 55 років. Мобілізації не підлягали працівники адміністрації, десятихатники, частково учителі, робітники на залізничних дорогах, шосах чи інших важливих місцях, а також священики і дякони, дяки, паламарі, дзвонарі, старші брати" [7: арк. 18]. "В районах області: Лановецькому, Великодедеркальському, Шумському, Вишневецькому, Новосільському, Збаразькому призовні комісії почали працювати вже 16 і 17 березня" [8: арк. 7].

Проведення масової мобілізації чоловічого населення краю до лав Червоної армії, а допризовної молоді – на роботу в Донбас, загрожувало позбавити УПА значного кадрового резерву, вело до знекровлення її потенційної соціальної бази. Так, автор інформаційного звіту з Тернопільщини підкреслює, що "вести боротьбу з НКВД було можливим тільки до мобілізації, тому що в терені ще не було багато мужчин і не звертали на себе увагу при переходах". Згодом, "навіть окружні і повітові боївки треба було розпустити, тому що більшими боївками не можна було на цьому терені оперувати з приводу конспірації, прохарчування" [9: арк. 132].

З іншого боку, бандерівські звіти про тодішній стан справ на місцях зафіксували "великий зріст в короткому часі відділів УПА, а в зв'язку з тим – стихійної збройної боротьби, великих успіхів, що внаслідок дали величезний зріст революційних настроїв мас, що цілковито почало паралізувати мобілізаційні намагання більшовицької влади" [10: арк. 77]. Населення, намагаючись уникнути мобілізації до лав Червоної Армії, шукало захисту в УПА та підпілля, "усі звернулися до Проводу, щоб забрати їх до УПА" [11: арк. 102]. Зрозуміло, що керівництво повстанської армії не могло допустити неконтрольованого стихійного розширення її лав. Об'єктивно це привело б до руйнації оптимально необхідного балансу сил двох взаємодоповнюючих складових повстанського руху – УПА та підпілля. У цій ситуації як ніколи важлива роль відводилася оунівському підпіллю, зокрема, діяльності його агітаційно-пропагандистської та організаційно-мобілізаційної референтур.

Ще на початку 1944 року оунівським керівництвом було розроблено "Пропагандивні інструкції у зв'язку з наближенням фронту" з поміткою "для службового вжитку" [12: арк. 20–23]. Документ містив цілу низку вказівок членам повстанського підпілля північно-західного регіону України, що стосувалися організації їх роботи на період переходу фронту. Зокрема, йшлося про необхідність ведення пропагандивної роботи "серед населення свого терену; усіх національностей, що часово перебувають в Україні; бійців Червоної Армії". Підкреслювалося, що "проти Червоної Армії збройно виступати не сміємо. Наша пропаганда повинна бійців Червоної Армії розложити. ... Одним із найголовніших за-

вдань населення під час переходу фронту буде використати всі нагоди для здобуття зброї та озброєння населення". Рекомендувалося йти в "більшовицьке військо і адміністрацію" для того, щоб "підірвати авторитет командирів, що ворожо відносяться до нашої справи; рятувати від розстрілів наших людей та загрожене населення".

Інструкцію для повітових осередків пропаганди дещо схожого змісту було поширено в квітні 1944 року на галицьких теренах. "З огляду на те, – говорилося в документі, – що помимо наших найкращих бажань залишити весь народ на матірних землях і зберігати його від мобілізації в Червону Армію – всіх схоронити не зможемо і частина буде змобілізована силою. Ті українці, які підуть до Червоної Армії мусять там вести розкладову роботу і тим причинитися до розвалу СРСР" [13: арк. 2]. Сучасники тих подій пригадують, що в березні 1944 р. "командуванням УПА не заборонялося навіть повстанцям з'являтися на призовні пункти і йти добивати німців в рядах Червоної Армії, а вже потім братись за більшовиків. Більша частина хлопців та одружених чоловіків так і зробила..." [14: 29]. Радянські чинники у своїх спецдонесеннях теж наголошували на тому, що оунівське підпілля рекомендувало всім бандерівцям вступати до Червоної армії, де вони повинні отримати зброю, навчитися військовій справі, завоювати довір'я у офіцерського складу і нелегально вести широку пропаганду серед бійців неросійської національності, особливо серед українців за здійснення масового дезертирства" [15: арк. 117].

Таке дещо спрощене і, на наш погляд, навіть ідеалізоване ставлення повстанського підпілля щодо вибору способів та методів протирадянської боротьби кардинально змінилося в період реального переміщення фронту на землі Західної України.

В першу чергу, керівництвом ОУН та УПА було переглянуто офіційну позицію стосовно добровільного вступу місцевого населення до лав Червоної армії. В березні 1944 р. на Волині було поширено "Звернення ОУН до українців", яке містило заклик бойкотувати мобілізацію, оскільки вона проводиться "московським імперіалізмом" з метою "кинути нас на першу лінію, на гарматне м'ясо" [16: арк. 1]. З цього часу бандерівське підпілля починає використовувати всі можливі засоби як агітаційно-пропагандистського, так і збройного характеру для того, щоб зірвати військову мобілізацію.

У документі, підготовленому командуванням внутрішніх військ НКВС Українського округу про стан загальної військово-політичної ситуації у I кварталі, зазначалося: "У всіх районах Ровенської області оунівці вербують чоловіче населення, тероризують осіб, що мають намір пройти мобілізацію до лав Ч. А. І далі: "Окрім численних виявів діяльності оунівців та їх бандитських формувань обстановка в районі бойових дій з'єднань округу характеризується масовим ухиляннєм місцевих жителів від призову до Ч. А., що відбувається під впливом терору й агітації оунівців. Лише в березні на нових місцях дислокації затримано 8820 чоловік, що ухиляються від призову" [17: 670].

Радянські документи, датовані 1944 р. (доповідні записки, довідки, інформаційні звіти, звіти про роботу партійних і радянських органів різних рівнів влади) містять безліч прикладів організації відділами УПА та повстанським підпіллям спротиву мобілізаційним заходам радянської влади. Так, у "Звіті про роботу військового відділу Тернопільського обкому КП(б)У за перше півріччя 1944 року" [18: арк. 55] зазначається, що "за попередніми підрахунками у звільнених районах області підлягали мобілізації 155619 чол. Станом на 1 серпня мобілізовано 132641. Вилучено органами НКГБ і контррозвідкою 3055 чол. Залишилося мобілізувати 2551 чол., які сховалися в лісах". Серед основних причин, що викликали труднощі, пов'язані з організацією мобілізаційної кампанії, автори документу називають "діяльність бандитсько-бандерівських груп, де доводилося застосовувати допомогу не тільки винищувальних батальйонів, але й регулярних військових частин, щоб знищити їх". Особливо активний опір нова влада відчувала в "Кременецькому, Новосільському, Лановецькому, Підволочиському, Микулинецькому, Гримайлівському, Скалатському, Терехівському, Катеринобурзькому, Збаразькому, Скала-Подільському, Заложцівському, Зборівському, Велико-Бірківському районах, де було виявлено значні оунівські формування і ряд активно діючих банд УПА і УНС" [19: арк. 34].

Не менш складною була ситуація і в інших західноукраїнських областях. Зокрема, в одному із звітів Дрогобицького обкому КП(б)У звертається увага на "особливу активізацію банд з початком мобілізації в Червону Армію". Зовні це виявлялося у тому, що "бан-

ди неодноразово обстрілювали колони призовників, які направлялися на пересильні пункти, або до райвоєнкоматів, насильно виводили до лісу військовозобов'язаних, погрожували репресіями сім'ям тих, хто з'явився на призов, організовували збройний опір працівникам райвоєнкоматів і районного партактиву, котрі проводили роботу в селах". Станом на 1 жовтня в області було зафіксовано "53 банди із загальною кількістю 3 тисячі чоловік. З цього числа 10 банд оперувало по всій області, пересуваючись з району в район, 18 банд оперували лише у своїх районах і 25 – не виходили за межі своїх сіл" [20: арк. 108]. Львівське обласне управління НКДБ 16 серпня 1944 р. у доповідній записці секретареві Львівського обкому КП(б)У змушене було констатувати, що "в результаті активних дій бандерівських банд призов до Червоної Армії в Куликовському районі зривається. За 13–14 серпня в райвоєнкомат не з'явився жоден чоловік. ... В селах Поморянського району: Біле, Подусів, Полюхів, Жуків і ін. ОУН і УПА проведено мітинги, на яких українське населення закликалося до боротьби з радянською владою і до мобілізації в УПА чоловіків віком від 18 до 40 років" [21: арк. 54, 56].

11 серпня 1944 року Головний Провід ОУН видав директиву, в якій наказувалося "вести боротьбу проти мобілізації до Червоної Армії: 1. Шляхом подачі фальшивих списків; 2. Масової неявки у воєнкомати; 3. Організації втеч; 4. Листівками" [22: арк. 5]. Такого роду агітація активно проводилася підпільниками на місцях та "знаходила підтримку і певне співчуття зі сторони значної частини населення, в результаті чого факти зриву мобілізації в Червону Армію мали місце у всіх селах прикордонних районів Львівщини" [23: арк. 116]. Таким чином, в окремих місцевостях Львівщини фактично було зірвано призовну кампанію. Із 52693 жителів Львівської області, які підлягали призову, було мобілізовано лише 33800 осіб [24: арк. 105].

Не давали бажаного ефекту і ті заходи агітаційно-пропагандистського характеру, що проводилися уповноваженими представниками відповідних органів більшовицько-радянської влади: "мітинги, збори селян, наради з активом" [25: арк. 30], публічні виступи лекторів тощо. Самі організатори підкреслювали їх незначну ефективність: "Збори, що проходять у селах, відзначаються низькою активністю присутніх. Не поодинокі випадки, коли на зборах виступає лише один-два, а то й зовсім ніхто, крім керівників села. ... Навіть громадяни підготовлені до виступу, під час проведення самих зборів відмовляються виступати, заявляючи, що, мовляв, коли я виступлю, то мене бандерівці заб'ють" [26: арк. 16–17].

З метою забезпечити виконання планів набору призовників до лав Червоної армії, місцева влада основний акцент поставила на застосування проти цивільного населення силових методів "переконання" – репресій, облав, так зв. "прочісувань" тощо. Для проведення такого роду акцій використовувалися внутрішні війська НКВС, підрозділи НКДБ, регулярні військові частини Червоної армії, "винищувальні батальйони, робота по створенню яких велась одночасно з організацією та формуванням місцевих органів НКВД, ... а також групи сприяння" [27: арк. 20]. Бійці винищувальних батальйонів, або, як їх називали в народі, "стрибки", "приймали участь в прочісуванні лісних урочищ, балок, полів, населених пунктів" [28: арк. 25], "виловлювали дезертирів" [29: арк. 56]. Непоодинокими були випадки використання для такої роботи військових курсантів. Так, "за період з 26 квітня по 8 травня 1944 року по Лановецькому району Тернопільської обл. була проведена курсами молодих лейтенантів, розміщених в с. Борсуки, операція по боротьбі з бандформуваннями УПА в 19 селах району. Прочісування проведено в с. Оришківці, Ясківці, Шушківці, Білозірка та ін. В результаті операції затримано дезертирів, які ухилялися від служби в РККА 105 чол. і передано в райвоєнкомат" [30: арк. 2].

Боротьба проти осіб, що ухилялися від призову до Червоної Армії, часто переходила межі загальноприйнятої моралі. Нерідко проти них, чи членів їх родин застосували фізичне насилля. Наприклад, співробітники Ходорівського райвідділу НКВС Дрогобицької області в селі Піддністрияни спалили господарства Г. Федор і В. Гунцева за те, що їхні сини уникли призову до Червоної армії [31: 168]. За даними, які наводить у своїй роботі М. Чоповський, тільки в жовтні 1944 року під час проведення такого роду акцій в трьох підльвівських районах більшовики вбили 69 цивільних осіб, поранили 4, арештували 158 [32: 175].

Документальні матеріали, які зберігаються у фондах вітчизняних архівів містять багато прикладів зловживань з боку працівників радянських призовних комісій, які нерідко можна було класифікувати як відвертий грабіж чи мародерство. В серпні 1944 р. енкаведисти з мобілізаційною метою здійснювали облави в селах Сокальщини: Корчин, Стоянів, Грушка, Зубків, Андріївка, а в с. Куличків 14 серпня розстріляли 30 чоловік. На сільське кладовище, яке було штабом енкаведистів, звозили награбоване в цьому ж селі майно" [33: 167].

Завідуючий організаційно-інструкторським відділом Львівського обкому КП(б)У І. Богородченко 25 липня інформував ЦК КП(б)У про те, що "в деяких районах області продовжують мати місце факти грубих порушень радянської законності зі сторони окремих працівників НКВС, НКДБ і бійців винищувальних батальйонів. Так, в Підкаменському районі в травні місяці цього року бійці винищувальної групи НКДБ Маліновський, Кохманський і інші під керівництвом оперуповноваженого НКДБ Матова здійснили на хуторі Микити незаконний обшук у гр. Щерби, де взяли майно і взяті речі розділили між собою" [34: 448–449].

Безчинства та грабіж представників органів більшовицької влади носили настільки відверто цинічний характер, що це почало викликати обурення навіть з боку їх колег. У контексті сказаного досить показовою є Доповідна записка від члена ВКП(б) Захарова Івана Семеновича замначальника Велико Глубочанського районного відділу НКВС Тернопільської області на ім'я М. С. Хрущова. У своєму листі він звинувачує окремих відповідальних працівників району, серед яких фігурує "секретар РК КП(б)У Гордієнко, третій секретар Бесакін, голова райвиконкому Голубченко, прокурор Барабаш, слідчий Сплюшко, воєнком Перевозчиков і низка інших комуністів" в тому, що вони "в Західну Україну приїхали не роботу проводити, а займатися мародерством і збагаченням з порушенням рев законності" [35: арк. 22–23]. Величко, тодішній завідувачий військовим відділом Тернопільського обкому КП(б)У, у своєму звіті про роботу відділу зауважує, що "не у всіх районах справа налагоджена відповідним чином. Виражається це виключно грубим порушенням військової дисципліни. Всі прислані працівники військкоматів після приїзду на місце почали себе дуже погано вести, п'янствувати, розпутничати, хуліганити і були випадки навіть мародерства в період того, коли виловлювали дезертирів. Проводили в квартирах обшуки і з дезертирами виносили з квартири речі, гроші і відбирали горілку..." [36: арк. 58].

Наведені вище приклади дають підстави стверджувати про загалом крайнє вороже ставлення представників більшовицько-радянської влади до місцевого західноукраїнського населення. Це, в свою чергу, стало однією з найсуттєвіших причин того, чому галичани вперто чинили опір мобілізації до лав чужої для них Червоної армії. У вересні 1944 року радянська влада поширила звернення до тих, хто переховувався від призову, опубліковане під назвою "Прощення обдуреним" [37: 213]. У поєднанні з масованим наступом чекістсько-більшовицьких загонів на західноукраїнські села воно справило певний вплив на суспільні настрої. За даними, які наводить у своїй роботі М. Чоповський, впродовж 1944 – поч. 1945 рр. в Рівненській обл. було призвано в ряди Червоної армії 100 тис. осіб, у Волинській – понад 100 тис., в Тернопільській – 149,5 тис., в Дрогобицькій – 110 тис. Всього в західних областях України протягом 1944–1945 років було мобілізовано в Червону Армію 750 тис. чоловік [38: 174].

Таким чином, результати проведення радянської мобілізації у західних областях України виявилися досить успішними. Вже на початок 1945 року у більшості місцевостей Волині і Галичини більшовицько-радянським органам влади вдалося досягнути 100 % явки на призовні пункти. Використовувані ними методи не вирізнялися особливою лояльністю. Головна ставка робилася не стільки на засоби переконання словом, скільки силою зброї. Мобілізаційна акція стала також одним із індикаторів, що висвітлив рівень фактичної спроможності повстанського підпілля чинити опір процесу радянзації західноукраїнського краю. Він виявився недостатньо високим, що в свою чергу, стало причиною подальшого звуження соціальної бази повстанського руху.

Список використаних джерел

1. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – Київ, 2002. – 519 с; Чоповський М. Голгофа Західної України: злочинна діяльність окупаційних режимів проти населення західноукраїнських земель в його боротьбі за волю і незалежність 1920–1953 рр. – Львів, 1996. – 141 с.; Павленко І. Радянський режим проти національно-визвольного руху в Західній Україні // Розбудова держави. – 1999. – № 6. – С. 158–166; Веденєєв Д. До питання про тактику дій підпілля ОУН (друга половина 1940-х – початок 1950-х років) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 6. – К, 2002. – С. 449–457; Нагірняк М. Я. Радянський тоталітарний режим у боротьбі проти збройного підпілля ОУН і військових формувань УПА (1944–1953 рр.) Автореферат дис. канд. істор. Наук / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2003. – 19 с. та ін.
2. Галичина у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) / Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. Ред. і передне слово В. І. Кононенка. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 116 с.
3. Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років ХХ століття: ідеологія і практика. – Львів, 2003. – 464 с.
4. Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА до мобілізації населення західних областей України в Червону армію (січень 1944 р. – травень 1945 р.) // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Вип. 35–36. – Львів, 2000. – С. 344–353.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 703. – Арк. 21.
6. Ярош Б. Репресивно-каральна система СРСР у повоєнний період та особливості її прояву на Волині. // Реабілітовані історією: Збірник наукових статей і матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, Луцьк, 5–6 грудня 2002 р. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – С. 37–51.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління в Україні (далі – ЦДАВОВ України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 156. – Арк. 18.
8. Державний архів у Тернопільській області (далі – ДАТО). – Ф. П. 1. – Оп. 1 – Спр. 101. – Арк. 7.
9. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 156. – Арк. 131–136.
10. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 129. – Арк. 77.
11. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 156. – Арк. 102.
12. ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 364. – Арк. 20–23.
13. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 144. – Арк. 2.
14. Боб'юк А. В Шумських лісах. – Ланівці, 1992. – 45 с.
15. Державний архів у Львівській області (далі – ДАЛО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 116–117.
16. ЦДАВОВ України. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 1–13в.
17. Цит за Лисенко О., Вронська Т. Терористична тактика в діяльності ОУН та УПА// Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. – К., 2002.
18. ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 50–58.
19. ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 34.
20. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 108.
21. ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 54, 56.
22. ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 5.
23. ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 116.
24. ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 105.
25. ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 30.
26. ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 16–17.
27. ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 20–27.
28. ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 20–27.
29. ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 50–58.
30. ДАТО. – Ф. П-1, – Оп. 1, – Спр. 128, – Арк. 2.
31. Літопис УПА. – Торонто, 1980. – Т8. – С. 168.
32. Чоповський М. Криваві події на Західній Україні. 1920–1953 р. – Львів, 1998. – 234 с.
33. Літопис УПА. – Торонто, 1980. – Т. 8.
34. Літопис УПА. Нова серія. Книга перша 1943–1945. – Т. 4.
35. ЦДАГО. – Ф. 1, – Оп. 46. – Спр. 395. – Арк. 22–23.
36. ДАТО. – П-1. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 50–58.
37. Куп'як Д. Спогади не розстріляного. – Львів, 1993.
38. Чоповський М. Криваві події на Західній Україні. 1920–1953 р. – Львів, 1998. – 234 с.

Halyna Starodubets, Rostyslav Tverdostup

ROLE, THAT UKRAINIAN REBELLIOUS UNDERGROUND PLAYED IN ORGANIZATION OF RESISTANCE AGAINST SOVIET POWER'S MOBILIZATION MEASURES IN WESTERN REGIONS OF UKRAINE IN 1944.

This article analyzes rebellious underground's attitude to Soviet military mobilization, forms and methods, which were used by both conflicting sides in the year of 1944.

УДК 94(477.8)

Олег Малярчук

РАДЯНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОГО СЕКТОРУ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (1944–1946 РР.)

Стаття розкриває основні напрями аграрної політики партійно-радянської влади у перші повоєнні роки.

Складним та суперечливим був процес повернення до мирного життя і відбудови господарства західних областей України. Трирічна німецька окупація, завдані війною руйнування ще більше ускладнили політичну та економічну ситуацію в регіоні. За період німецького панування сільське господарство краю зазнало великих втрат. Значну частину населення було вивезено до Німеччини, багато сіл повністю спалено. У результаті затяжних піврічних боїв із лютого по жовтень 1944 р. чимало селянських господарств та посівів було знищено.

За роки війни у семи західних областях України значно скоротилася кількість селянських господарств. За нашими підрахунками, з 1941 р. по 1945 р. їх чисельність зменшилась на 468962, в тому числі у Волинській області – із 177791 до 153712, у Рівненській – зі 194263 до 174126, у Тернопільській – з 298338 до 263413, у Львівській – із 181495 до 155184, у Дрогобицькій – зі 169197 до 150557, у Станіславській – з 235969 до 214091, у Чернівецькій – із 174001 до 156750 [1: арк. 2]. Значна частина населення змушена була проживати у землянках, а вжиті військовими заходи не забезпечували своєчасного розмінування посівних площ, що затримувало та унеможлиблювало збір урожаю селянами.

Свідченням украї важкого стану сільського господарства після визволення є відомості про забезпеченість селян тягловою силою. Наприкінці 1944 р. одна тяглова одиниця припадала мало не на три селянські двори. Особливо критична ситуація склалася в гірських районах Станіславської, Львівської та Чернівецької областей, де одна голова робочої худоби приходилась на дев'ять-десять селянських дворів [2: 408]. У Чернівецькій області забезпечення селянських дворів тягловою силою становило 21 %, причому половина коней були хворими і не надавалися для роботи. У Львівській області до початку німецько-радянської війни нараховувалось 30 % безкінних селянських господарств, а на 1 січня 1945 р. – 75 %. У 1944 р. у даній області, у порівнянні з 1941 р., на 100 тисяч га зменшилась площа оброблених земель, в якості робочої сили селяни часто використовували корів [3: арк. 10; 39]. Ситуація ускладнювалася прагненням відновлених райкомів КП(б)У мобілізувати максимальну кількість тяглової сили для прифронтових потреб армії.

Західноукраїнське селянство, крім мобілізації людських і матеріальних ресурсів, надало значну фінансову допомогу владі у розгромі нацистських військ. Лише селяни Льві-

вщини у 1944 р. внесли 20 мільйонів крб. у фонд Червоної армії і 12 мільйонів безпосередньо на формування танкової колони [4: арк. 19].

У роки війни село зазнало величезних людських втрат, які боляче вдарили по господарству краю. Як бачимо з "пашпортів" перших сільськогосподарських артільей, серйозною проблемою була нестача працездатного населення. Наприклад, у господарстві "Червона зірка" села Устилуг Устилузького району Волинської області налічувалося 39 осіб, серед яких 18 жінок, решту становили підлітки та перестарілі; ім. Хрущова села Повурськ Маневичівського району – 350 осіб, із них 116 жінок [5: арк. 9, 15, 24]. Отож, у повоєнному селі залишилися переважно жінки, інваліди, перестарілі й діти.

Ще точилися на території регіону бої з ворожими військами, а радянський режим видав ряд постанов: Раднарком УРСР – № 675 "Про сіноздачу з урожаю 1944 р." від 17 червня 1944 р., № 695 "Про заготівлі м'яса, молока і вовни на 1944 р." від 21 червня 1944 р.; Раднарком СРСР – № 792 "Про порядок заготівлі картоплі і овочів з урожаю 1944 р." від 30 червня 1944 р. У цих документах визначався порядок обов'язкового постачання державі сільськогосподарської продукції одноосібними селянськими господарствами. Згадані постанови не поширювалися на господарства колгоспників, робітників, службовців, непрацездатних через похилий вік [6: арк. 37, 38, 61, 64]. Одночасно з "ворогами народу" репресіям підлягали також ті, хто не виконував надмірних завдань щодо здачі державі сіна, молока, м'яса, вовни, картоплі, капусти, моркви, цибулі та інших сільгосппродуктів. Обов'язкові поставки були головним каналом, по якому держава викачувала хліб і продукти з села. Навіть після закінчення війни тягар заготівельної політики не ослаб.

Одним із перших заходів радянської влади з аграрного питання у західних областях стало надання бідності землі, якою вони були наділені ще до нападу на Радянський Союз нацистської Німеччини. У новостворених Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Тернопільській та Станіславській областях у 1939–1941 рр. 747000 безземельних і малоземельних селянських господарств отримали з державного земельного фонду у безплатне користування 1136 тисяч га землі, понад 84 тисячі коней, 76 тисяч корів, значну кількість посівного матеріалу [7: 512]. Вже на 15 січня 1945 р. західноукраїнським селянам було повернуто 327300 га, або 51 %, з 641900 га всієї землі. Землю отримали 300 тисяч селянських бідняцьких господарств. Цю роботу, як показують документи, планували закінчити до 1 березня цього ж року. Однак встановлений план через халатне ставлення та бюрократичне зволікання при переділі земель не був виконаний вчасно: на 25 квітня 1945 р. землю отримали тільки 81,4 % селянських господарств [8: арк. 40], хоча згідно з постановою ЦК КП(б)У від 7 травня 1945 р. партійні й радянські органи західноукраїнського регіону повинні були до 1 червня завершити повернення селянам усієї землі, відібраної у них нацистами.

Підготовка передумов до утвердження соціалістичної моделі господарювання не була позбавлена притаманних тоталітарній державній машині "перегинів" та бюрократичної тяганини. Сільське господарство західних областей України одразу втягувалось в орбіту радянської економічної системи. У планах посівів та збору врожаю не враховувалися об'єктивні умови та реальні можливості аграрного сектора. Так, план весняної сівби на 1945 р. постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 14 березня цього ж року лише Чернівецькій області встановлювався по селянському сектору з розрахунку 370,1 тисячі га тоді, як у селянському землекористуванні знаходилося всього 353,6 тисячі га, причому 20,7 тисячі га становили сінокоси і пасовища [9: арк. 46]. Така ситуація заздальгідь прирікала весь регіон на невиконання встановлених державою планових завдань та відповідні "оргвисновки" партійних, державних та правоохоронних органів.

Одночасно з наданням селянам землі розпочалась робота, спрямована на обмеження заможних, так званих куркульських господарств. У них органи радянської влади вилучили 250 тисяч га землі, які були передані бідняцьким господарствам. Позиція влади стосовно так званого куркульства була однозначною і полягала у послідовному економічному обмеженні та наступній ліквідації його "як класу". Як бачимо, цю давню ленінську настанову партійні і радянські органи повною мірою застосовували у регіоні. Корінну роль у здійсненні всіх важливих заходів із відбудови, розвитку і соціалістичної перебудови

ви сільського господарства відіграли керовані з центру партійні організації. З метою зближення комуністичного керівництва з місцевим населенням у всіх західноукраїнських областях були проведені збори селян. Обкоми і райкоми КП(б)У з перших днів після визволення краю від німецьких окупантів, під прикриттям правоохоронних органів, розгорнули роботу з "підтримання ініціативи бідняцько-середняцьких господарств", які начебто бажали об'єднатися у колгоспи. Характерною й традиційною рисою нової системи господарювання на селі було поєднання політичних зусиль партії та органів влади. У "пашпортах" перших сільськогосподарських артільей поряд із підписом голови виконкому районної Ради депутатів трудящих обов'язково стояв підпис секретаря райкому та уповноваженого обкому КП(б)У [10]. Колгоспи були нерозривно зрощені з партійними структурами, тобто партійний апарат мав усю повноту влади у них, але не брав на себе відповідальності за поточні справи. З самого початку колгоспи опинилися під жорсткою опікою партії, до них прикріплювалися уповноважені "для повсякденної допомоги та зміцнення трудової дисципліни". Над усіма організованими колективними господарствами запроваджувалося шефство промислових підприємств та організацій міста. Цілеспрямована робота партійних організацій і радянських органів перших повоєнних років не давала бажаних результатів. На початок весни 1945 р. їх кількість у регіоні сягала лише 38 [11: арк. 34].

Колективізація в сільському господарстві регіону розпочалася ще під час Другої світової війни. Вона одразу набрала примусового характеру та викликала різкий протест із боку селянства та збройних формувань ОУН і УПА, що вилилося в значні жертви з обох боків. Це змусило радянське керівництво відкласти суцільну колективізацію на перспективу і зайнятися підготовкою передумов до її проведення. Аналізуючи процес колективізації, слід висловити деякі міркування, які, на нашу думку, заслуговують на увагу. З самого початку закладався конфлікт між селянином-бідняком і селянином-середняком. Селянин-бідняк, вступаючи в колгосп, отримував готові знаряддя праці, до яких часто ставився недбало, вважаючи їх не своїми. Разом із тим він брав однакову участь у розподілі доходів від господарської діяльності колгоспу. Право оцінки майна селянина, який вступав до колгоспу, надавалося оціночним комісіям, які вибиралися загальними зборами колгоспників. В одних випадках вони завищували вартість засобів виробництва, в інших – занижували, що не відображало дійсної вартості. Окремі колгоспники, не бажаючи безплатно позбутися нажитого важкою працею майна, перед вступом у колгоспи свідомо продавали свою робочу худобу і реманент [12: арк. 9].

Нерідко колективні господарства організовувалися при районних центрах із числа колишніх колгоспників та представників сільського активу, які втекли із села під прикриттям правоохоронних органів через переслідування з боку ОУН і УПА [13: арк. 17].

Постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 8 жовтня 1946 р. "Про Раду в справах колгоспів" передбачалося створення при уряді СРСР спеціального органу, покликаного розв'язати питання колгоспного будівництва, дати об'єктивну оцінку роботи з підбору і розстановки керівних кадрів, встановити суворий контроль за дотриманням Статуту сільськогосподарської артілі. Рада в справах колгоспів мала своїх представників, як контролерів від центру, незалежних від місцевої влади, в республіках, краях та областях. Представнику Ради в справах колгоспів при уряді СРСР в Українській РСР Т. Соколову були адресовані об'ємні звіти про хід перевірок, в яких наводилися факти масових порушень, виявлених обласними представниками. Після війни створено ще один могутній контролюючий орган – Головну державну інспекцію з встановлення урожайності сільськогосподарських культур при Держплані СРСР, в обов'язки якої входило ведення боротьби із заниженням відомостей про урожайність, приписками у звітності.

З метою підготовки західноукраїнського села до масової колективізації велика увага приділялася створенню та налагодженню роботи машинно-тракторних станцій. На початку лютого 1945 р. уже працювало 152 МТС, у яких налічувалось 117 тракторів і 200 голів коней. У доповідних записках західноукраїнських обкомів до ЦК КП(б)У, датованих 1945 р., ставилося питання про необхідність створення політвідділів у МТС, які "необхідні зараз для того, щоб підготувати ґрунт для організації колгоспів, вивчити настрої селян, не допустити проникнення в колективні господарства ворогів радянської влади,

особливо куркулів. Всебічно сприяти бідняцько-середняцькому елементу та батракам, які прагнуть вступити у колгоспи" [14: арк. 11, 12–13]. Отже, крім господарських функцій, на машинно-тракторні станції партійними органами покладалося й інше, не менш важливе політичне завдання. Щоправда, політвідділи при МТС були організовані кількома роками пізніше.

Вагомим показником результатів командно-адміністративних та репресивних методів керівництва в аграрному секторі краю, незважаючи на критичний стан сільського господарства, стало дострокове виконання плану хлібозаготівлі у перші повоєнні роки. Обкоми та райкоми КП(б)У вживали рішучі заходи щодо негайного відрядження в села "радпартактиву". Кращі партійні, радянські та господарські керівники за успішне виконання державного плану хлібозаготівель у 1944 р. були удостоєні бойових нагород СРСР. Так, лише у Станіславській області указом президії Верховної Ради СРСР від 1 лютого 1945 р. орденом "Вітчизняної війни I ступеня" нагороджено 57 осіб, орденом "Вітчизняної війни II ступеня" – 16 [15: арк. 5–8].

Викачування сільськогосподарської продукції із зубожілого повоєнного села західного регіону могло повторити жахливі картини голодомору 1932–1933 рр. на території України. Ряд місцевих обкомів партії затвердив додаткові завдання з хлібоздачі у фонд Червоної армії. Важко збагнути, до яких наслідків могла призвести така політика радянської влади, якби на заваді цьому не стала організована боротьба підпілля та загонів ОУН і УПА. Уже станом на 5 жовтня 1945 р., згідно зі зведенням Уповнаркомзагу СРСР в Українській РСР про виконання плану хлібозаготівель по всіх джерелах надходжень, у Львівській області план було виконано на 108,8 %, у Чернівецькій – на 102,3 %, у Дрогобицькій – на 101,4 %, у Тернопільській – на 89 %, у Станіславській – на 83,9 %, у Волинській – на 82,1 %, у Ровенській – на 79 %, у той час як у Кіровоградській області лише на 57,2 %, у Харківській – на 51 %, у Запорізькій – на 50,9 %, у Полтавській – на 49,9 %, у Дніпропетровській – на 47,1 % [16]. Форсовані темпи хлібозаготівлі підривали і без того вкрай важке становище у сільському господарстві краю.

Для вирішення проблем забезпечення тягловою силою селянських господарств ЦК КП(б)У радив селянам створювати супряги. У перші повоєнні роки органи радянської влади та партійні організації широко підтримували супряги – традиційні форми селянської взаємодопомоги. Однак ряд партійних, радянських та господарських керівників у регіоні не вбачав у супрягах "соціалістичну допомогу бідноті", а розцінював її як "приховану куркульську кабалу". У своїх систематичних інформаційних повідомленнях у центр вони наполягали на такій оцінці. Практика свідчила, що супряжні групи були нестійкими об'єднаннями і після проведення відповідних сезонних робіт часто розпадалися.

Постанова ЦК КП(б)У і РНК УРСР від 7 травня 1945 р. "Про заходи по відбудові та дальшому розвитку господарства у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Ровенській, Волинській і Чернівецькій областях УРСР на 1945 р." основною формою виробничої кооперації в селі визнала земельні громади, які нав'язувалися селянам державою згори і мали охопити абсолютно всі населені пункти. У кожному селі, де нараховувалось не менше 25 селянських господарств, активно створювалися земельні громади, порядок роботи яких визначався Статутом, що підлягав реєстрації в місцевих органах влади. У великих селах із кількістю 200 і більше дворів утворювалося кілька земельних громад. Усіма господарськими питаннями керували загальні збори, а в проміжках між загальними зборами – Рада земельної громади, яка складалася з трьох осіб, обраних на загальних зборах селян. У Статуті земельної громади "як одній з форм радянської демократії" передбачалися права та обов'язки. Вони вирішували такі громадсько-господарські питання, як порядок використання угідь загального користування, не розподілених між окремими дворами (ліси, пасовища, ставки, річки, озера, сіножаті, скотопрогони, водопої, кам'яні кар'єри). Силами членів громади проводилися нові лісові насадження з метою закріплення ярів та пісків. Громада повинна була утримувати в належному стані шляхи, гаті, мости і меліоративні споруди, стежити за дотриманням протипожежних заходів, створювати громадські пожежні бази. Нею надавалася допомога в обробітку землі певним категоріям селян, зокрема інвалідам війни, людям похилого віку, безкінним господарствам тощо. Земельна громада мала права юридичної особи, а тому

могла набувати рухоме й нерухоме майно. Її діяльність оформлялася Статутом, який набував законної сили після реєстрації його у виконкомі районної Ради депутатів трудящих. Статут приймався на загальних зборах селян при обов'язковій участі відповідального представника з району.

Таким чином земельні громади були поставлені під контроль місцевих органів влади і опинилися під пильним наглядом партійного апарату. В зазначений період гостро визначилась суперечність між законодавством і правосвідомістю селянської громади. Формально ці громади мали значні права, але фактично всі питання вирішували партійно-радянські органи. Земельні громади із самого початку відігравали роль провідника політики партії на селі і їм була відведена функція сумлінного виконавця наказів, що йшли згори.

В історії повоєнного західноукраїнського села земельні громади відіграли значну роль. Розуміючи їх вагу як у господарському, так і в суспільно-політичному житті, партійні органи намагалися використовувати їх на власний розсуд, підпорядкувати своєму контролю. Існуючі на той час об'єднання, що виникли до моменту встановлення радянської влади, реорганізовувались на нових засадах і перевірялися шляхом процедури реєстрації Статуту. На практиці земельні громади могли дещо пом'якшити негативний вплив аграрної політики режиму. Поряд із завданнями, спрямованими на формування основ майбутнього соціалістичного способу виробництва на селі, земгромади виконували ряд суто практичних, але вкрай необхідних для селян функцій. Поряд із практичною господарською діяльністю, громади виконували певні політичні завдання – виступали колективним наглядачем за життям селян. Загальний наступ режиму на західноукраїнське село пролягав через природні, традиційні селянські організації, які були поставлені ним собі на службу.

Партійні та радянські органи в аграрній політиці у перші повоєнні роки вдавалися до тактичних заходів із метою схилити на свій бік частину сільського населення, в першу чергу бідняків та середняків. Пріоритетне значення надавалося сполучним ланкам між індивідуальними селянськими господарствами та колгоспами. Шляхом прямого адміністративного впливу на земельні громади держава дістала можливість поступово готувати селянство до знищення індивідуальних господарств. Вагомим важелем впливу на селянство стало застосування старих перевірених методів – контролю з боку державних машинно-тракторних станцій. Одночасно зі створенням передумов для насадження соціалістичної моделі виробництва у сільському господарстві керівні партійні та радянські органи розпочали роботу з відновлення колгоспів, створених у передвоєнний час.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. П-1. – Оп. 23. – Спр. 3501. Статистичні зведення про питому вагу одноосібних господарств у східних і західних областях України. 24. 04. 1946 р. – 8 арк.
2. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / Ю. Ю. Сливка, В. І. Масловський, М. М. Швагуляк та інші. АН УРСР. Інститут суспільних наук. – К.: Наукова думка, 1989. – 488 с.
3. ЦДАГО України. – Ф. П-1. – Оп. 30. – Спр. 279. Доповідні записки, відомості, листування про виконання сільськогосподарських робіт, додаткову оплату праці, роботу МТС і організацію колгоспів у західних областях УРСР. 5. 01. – 25. 12. 1945 р. – 162 арк.
4. Державний архів Львівської області. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 256. Інформації, довідки, доповідні записки обкому партії в ЦК КП(б)У про стан сільського господарства, організацію колгоспів, виконання планів хлібозаготівель, трудову активність селян, учасників обласної наради, що відбулася у листопаді 1944 р. і інше. 10. 01. – 22. 11. 1945 р. – 64 арк.
5. Державний архів Волинської області (далі ДАВО). – Ф. Р-32. – Оп. 3. – Спр. 9. Паспорти перших колгоспів Волинської області за 1945 р. – 31 арк.
6. Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО). – Ф. П-1. – Оп. 9. – Спр. 2. Протоколи № 6–10 засідань бюро Чернівецького обкому КП(б)У. 10. 06. – 26. 07. 1944 р. – 98 арк.
7. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. – Т. 6. Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941). – К.: Наукова думка, 1977. – 543 с.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 279. Доповідні записки, відомості, листування про вико-

нання сільськогосподарських робіт, додаткову оплату праці, роботу МТС і організацію колгоспів у західних областях УРСР. 5. 01. –25. 12. 1945 р. – 162 арк. 9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 276. Звіти, доповідні записки, довідки про виконання постанови ЦК КП(б)У і РНК УРСР "Про державний план розвитку сільського господарства України у 1945 р." 31. 01. –1. 12. 1945 р. – 161 арк. 10. ДАВО. – Ф. Р-32. – Оп. 3. – Спр. 9. Паспорти перших колгоспів Волинської області за 1945 р. – 31 арк. 11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 4. Проекти постанов, доповідні записки ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) на ім'я Й. Сталіна про становище у західних областях УРСР і хід боротьби з українсько-німецькими націоналістами. Лютий–червень 1945 р. – 96 арк. 12. ДАЧО. – Ф. П-1. – Оп. 2. – Спр. 530. Стенограма зборів обласного партійного активу 5 липня 1947 р. – 95 арк. 13. Державний архів Рівненської області. – Ф. П-400. – Оп. 3. – Спр. 250. Інформації, повідомлення про хід колективізації. 8. 01. –2. 12. 1948 р. – 72 арк. 14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 279. Доповідні записки, відомості, листування про виконання сільськогосподарських робіт, додаткову оплату праці, роботу МТС і організацію колгоспів у західних областях УРСР. 5. 01. –25. 12. 1945 р. – 162 арк. 15. Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 188. Статистичні звіти про склад керівних кадрів, змінюваність працівників і висунення нових кадрів за 1944 р. – 15 арк. 16. Радянська Україна // Зведення Уповнаркомзагу СРСР по Українській РСР про виконання плану хлібозаготівель по всіх джерелах надходження. – 1945. – 9 жовтня.

Oleg Malyarchuk

THE PROCESS OF RADYANIZATION OF THE HOUSEHOLD SECTORS OF THE WESTERN UKRAINIAN VILLAGE (1944–1946)

The principal approaches of the agrarian policy of the party Soviet power in the first after war year are depicted.

УДК 94 (477)

Нестор Мизак

ВЕЛИКА ДЕПОРТАЦІЯ ЗАХІДНИХ УКРАЇНЦІВ 21 ЖОВТНЯ 1947 Р. (НА МАТЕРІАЛАХ ПІВДЕННИХ РАЙОНІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛ.)

У статті автор аналізує процеси депортації західних українців в жовтні 1947 р. з Тернопільської області.

Депортація західних українців 21 жовтня 1947 р. не була єдиною у 1944–1953 рр. Виселення українського населення совєти почали зразу ж після закінчення фронтних боїв на території кожного з "визволених" районів.

У дев'яностих роках минулого століття на хвилі національного піднесення газети і журнали публікували сенсаційний наказ № 0078/42 від 22 червня 1944 р., підписаний народним комісаром внутрішніх справ Союзу РСР Берією та заступником народного комісара оборони Союзу РСР маршалом Радянського Союзу Жуковим. У наказі йшлося про виселення у найдаальші куточки СРСР усіх українців, що мешкали на території України під німецькою окупацією. Стверджувалося, що українці вороже відносяться до радянської влади, саботують колгоспне будівництво, ховаються від мобілізації до Червоної армії, не бажають іти на фронт. Окремі червоноармійці та командири потрапляють під вплив націоналістів, ідейно розкладаються, переходять на їх бік.

Більшовицькі комісари пропонували план виселення українців до Сибіру та заходи щодо встановлення контролю над червоноармійцями командирами, вихідцями із західних областей України.

Наприклад, в одному із пунктів йшлося: "Виселення здійснювати тільки вночі і раптово, щоб не дати можливості уникнути одним і не дати знати членам їх сімей, які знаходяться в Червоній армії, завести в особливих відділах спеціальні іменні папки на кожного" і т. д.

Публікація даного наказу викликала в українському суспільстві шквал осуду. Однак знайшлися скептики з числа "сталінських соколів", які висловлювали сумнів у ідентичності документа, мовляв, його сфабрикували німецькі аналітики.

Проте їх заперечив сам учасник виконання ганебної акції переселення колишній міністр внутрішніх справ УРСР В. Рясний. В інтерв'ю письменникові Феліксу Чуєву, опублікованому в книзі "Солдати імперії", він говорить, що цей наказ йому відомий, але він був виконаний не повністю:

"(...) і я мав до цього саме пряме відношення. Цей наказ з Москви мені привіз один із заступників наркома внутрішніх справ.

І було сказано, що за активну діяльність проти Червоної Армії з боку ОУНівців, виступи "боївки" за вороже відношення до російського народу товариш Сталін наказав виселити усіх українців до "відомої матері", а конкретніше до Сибіру.

Так, виселити Україну – це не Чечню, і не кримських татар. Я намітив найактивніших ворогів народу і радянської влади – "матьорих волков". Кілька ешелонів мої молодці завантажили і відправили. Але потім цей наказ раптом зупинили.

Говорять, що українські вожді кинулись до ніг Сталіну, просили його зупинити виселення. Напевно, що так і було".

Що таке рішення існувало, можемо не сумніватися, адже виселяли селян до Сибіру упродовж 1944–1955 рр.

Маємо з цієї проблематики багато різних фактів. Так із с. Бобулинці Бучацького р-ну у 1944 р. першими вивезли родину Кральків, повідомляє наймолодший з дітей син Василь, 1938 р. н.: "Забрали тата, маму, брата Петра, бабцю і мене малого. Бабця зразу тільки приїхала померла. Тато їй допомогти не міг, сам ледве пересував ноги від голоду. У 1957 р. загинув в Іркутській обл. Я з мамою повернувся з Сибіру у 1962 р." Більшовики виселяли навіть сім'ї, чоловіки з яких воювали на фронті, отримали поранення або загинули. Так, із с. Лука Коропецького р-ну виселили сім'ю Софії Шайди, чоловік якої перебував на фронті [1: арк. 105].

Василь Сушицький із с. Переволока – фронтовик, важкопоранений. Та попри це його родину виселили у Сибір, де батько і мати загинули.

У Золотопотіцькому р-ні з 10 січня по 25 лютого 1945 р. уже було виселено 45 сімей [2: арк. 6].

За розрізненими архівними даними у квітні-червні 1944 року з Борщівського району виселили три сім'ї, з Мельнице-Подільського – вісім, зі Скала-Подільського – п'ятнадцять. На початку 1945 року у Мельнице-Подільському районі до виселення підготували 83 осіб і оформили справи на 17 сімей [3: арк. 5]. У першому кварталі 1946 року виселили 54 родини [4: арк. 152], у другому – підготували справи ще на 12 сімей [4: арк. 33]. По Скала-Подільському районі у першому кварталі 1946 року депортовано 92 особи [4: арк. 5], у другому – 14 сімей у кількості 63 чоловіки [5: арк. 36].

Совети кожного року продовжували виривати українців з їх нажитих місць. Родини виселяли як заручників за те, що їхні сини та доньки знаходились у лавах УПА та збройного підпілля. Приміром 6 червня 1947 р. зі Стрілківців Борщівського р-ну депортували родину Стецьків за сина Дмитра, конфіскували майно. З хутора Пеньки забрали Федина, батька підпільника "Підкови", Меляну Захар та двох її доньок Олену і Марію, майно конфіскували. 8 червня з Монастирка депортували Марію Сиркевич, доньку Ганну і сина Степана. Причиною виселення був батько, пс. "Старий", який переховувався у підпіллі. З Шишківців забрали Івана Григоращука із сином Іваном за загиблого сина-повстанця, пс. "Дуб". Зі Сков'ятина вивезли родини Федора Васильцевого – (4 особи) та

Панька Цимбалюка з донькою Світланою за загиблого сина, пс. "Слух". Майно конфіскували. З Шупарки депортували Ганну Антонюк за доньок, які перебували у підпіллі [6].

4 липня 1947 року у Борщеві міліція переписувала майно так званих "не благодійних сімей", по суті найбільш шанованих громадян серед українського населення. Їх теж готували до вивезення на Сибір – Михайла Зілинського, Володимира Дроздовського, Ганни Лисовської, Тереси Дроздовської, Іванни Свідзінської, Михайла Кілі мара, Петра Гаврилюка, Людмили Смалевої, Тетяни Баглай, Степана Сагана, Петра Крочака, Іванни Таланчук, Василя Волощука, Антоніни Дроздовської, Ізидора Зілинського.

5 липня до Більче-Золотого прибув партприкріплений Андрєєв зі списком "куркулів" Михайла Паньківа, Конора Улашина, Дем'яна Улашина, Юрія Луцишина, Миколи Сохачького, Конора Стасишина, Ганни Мандрик, Михайла Петрика, Михала Кіфара. Зачитав при адміністрації села і вимагав підписати, аби вищезгаданих осіб вивезти з Більче-Золотого. "Щоб вже раз і назавжди покінчити з куркулями. Досить вони використовували бідноту, яка на них працює", – переконував чекіст.

13 липня до Юр'ямполя прибули 20 гарнізонників і 7 "стрибків" на чолі з оперуповноваженим Староверовим та прокурором Дьоміним, які забрали на пересильний пункт Марію Товарніцьку, Параску Шкільник та Ганну Іванишин. У них конфіскували майно [6].

У справі масового виселення українців на Сибір радянська влада користувалася "Інструкцією про порядок виселення сімей активних учасників ОУН-УПА" від 15 жовтня 1944 року, "Планом заходів МВС СРСР по перевезенню спецпереселенців із західних областей УРСР" від жовтня 1947 року і "Планом оперативних заходів по виконанню вказівок МВС СРСР № 38/3–7983 про відправлення 50 ешелонів спецконтингенту із західних областей України". За останнім документом передбачалося у жовтні виселити із Західної України 25 тисяч сімей чисельністю 75 тисяч чоловік. Але невдовзі цифру збільшили до 100 тисяч [7: 283].

Найбільш масове виселення українців із західних земель, яке відбулося у жовтні 1947 р. готувалося дуже ретельно.

У Львові було створено оперативний штаб по виселенню на чолі з високопоставленими емдебістами. 15 жовтня 1947 року ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР прийняли постанову "Про порядок використання земель і майна, залишеного після виселення сімей націоналістів і бандитів".

16 жовтня 1947 року секретар Тернопільського ОК КП(б)У Компанець і начальник ОУ МДБ по Тернопільській області Коломієць підписали інструкцію по виконанню директиви МДБ СРСР № 50. Документ зобов'язував терміново розглянути списки депортованих, закріпити за кожним селом уповноважених, пропорційно розподілити за населеними пунктами військові підрозділи, задіяти наявний автомобільний і гужовий транспорт. На майно депортованих обов'язковим було складання актів. Дата виселення не вказувалася. Планувалася акція на жовтень 1947 року при дотриманні повної конспірації [8: арк. 75].

Відповідні плани-заходи опрацювали на місцях райкоми КП(б)У, райвідділи МВС та МДБ.

Так, у Буцацькому р-ні для проведення всієї роботи по виселенню сімей, опису і обліку їх власності райком партії призначив 26 комуністів, відповідальних і уповноважених на кожне село.

Було залучено також 57 працівників органів МДБ, 25 – органів МВС, 210 бійців військової частини, 70 бійців винищувальних батальйонів, 242 члени партійно-радянського та 807 сільського активу.

Мобілізовано 9 вантажних автомашин та 500 одиниць гужового транспорту для перевезення людей. Організовано розчищення і ремонт доріг [9: арк. 26].

18 жовтня райкоми партії отримали шифрограми із наказом провести наради партійно-господарського активу і відправити апаратних працівників для контролю за вивозом у закріплені села. В цей час у населених пунктах конвойні війська зі "стрибками" проводили подвірні ревізії та опис майна селян, мотивуючи свої дії загостренням міжнародної обстановки [8].

21 жовтня випав мокрий сніг, який сягав у деяких місцях до півметра. О шостій ранку напівсонні села краю охопила велика тривога. У двері селянських хат червоноармійці гупали прикладами, дзвеніли шибки, лунали крики.

Люди не встигали опам'ятатися від страху, а в розбиті двері вривалися озброєні армійці. На збір давали півгодини. Емдебісти робили обшук по хатах, горищах, забирали муку, хліб, крупу, цінності. У кожній сім'ї складали "Протокол опису майна", до якого вносили все, що підлягало конфіскації.

Депортували найперше родини повстанців та їх симпатиків. Поневолених людей спроваджували на залізничну станцію. У доповідній записці секретар Скала-Подільського райкому партії Бубеннов зауважив: "... більшість людей збирались мовчки і мовчки виїжджали". Такі і було. Лишень Деменчук з Вовківців затіяв бійку з конвоїрами. Анастасія Придка з Іванкова кричала: "Брати, відомстіть катам!". Бойко з Верхнього Крипча теж пручався й кричав: "Куди мене везете? Тут мене застрельте!" Його повезли зв'язаним. Андрія Боєчка з Гермаківки забрали з весілля й повезли на Сибір разом з нареченою у вінку.

Важка і гірка доля чекала українських селян у холодних чужих краях. Трагізм виселенців засвідчили численні свідки. У сумних споминах відбився шлях приниження і болю, відчаю і нескореності.

Павліна Атаманюк із с. Соколів Золотопотіцького р-ну розповідає, що увірвавшись до них в хату, більшовики забрали з господарки усю кукурудзу, коня, лоша, картоплю. "Добре, що мені хтось з наших сусідів кинув у мішок чотири хлібини. Це все, що я мала. Дорога довга, важка і нестерпна. Поїзд часто зупинявся і довго стояв у тупиках, а ми, голодні, виснажені тулилися докупи, щоб не замерзнути від холоду. Багато людей попухли від голоду Пам'ятаю, як в однієї жінки померла трирічна дитина. Варвари вирвали з рук дитя й винесли кудись. Як та жінка страждала, билася з горя, з розуму сходила, як голосила..." [10: 49–50].

Парасковія Гуфовська із с. Сороки Буцацького р-ну: "Сибірських поневірян я зазнала з п'ятнадцяти років. Сестру Марію, яка допомагала повстанцям, енкаведисти арештували у 1946 р. А нас – діда, батька, брата Михайла, сестру Галину і мене забрали з рідної хати.

На подвір'ї сільської ради дізналася, що не одні ми покидаємо рідний край. Шість родин з нашого села спіткало важке горе. Привезли нас усіх в с. Джурин і поселили на ніч у порожні польські хати. Там вже були люди з різних сіл району. Тієї ночі ніхто з нас не спав. А ранком посадили нас у товарний поїзд.

Про ту жахливу подорож страшно згадувати. У вагонах холодно. Ми голодні, терпимо спрагу. Більше двох тижнів везли нас у чужину в м. Копейськ Челябінської обл.

Як сьогодні пам'ятаю, завели нас у великі дерев'яні бараки, у яких були невеликі дерев'яні ліжка. На одне ліжко розпорядилися лягати двом родинам. Наступного дня усіх людей повели у баню, а потім на медичний огляд, після якого усі виявилися придатними до важкої праці".

Іван Чубак із с. Мушкатівка Борщівського р-ну: "День 21 жовтня мені ніколи не забути, – то була страшна наруга над невинними людьми. Тієї ночі до Сибіру вивезли сім'ї Василя Чубака, Петра Чернеги, Ангеліни Чернеги, Куйбідихи, Жмудихи та Ангеліни Титенич... Мого батька Василя Чубака старого, хворого забрали з ліжка. Сестра, з 1923 року народження, теж не могла ходити, то її посадили на воза. Мама мала 73 роки. Також забрали. Наказали на всіх чотирьох взяти 200 кг вантажу. Що влізе у мішок – те наше. А надворі холодний дощ зі снігом. На тата кинули ковдру та пару верет. Те зробили й на другій фірі, де сестра з мамою. Я наймолодший. Іду пішки, бо зимно. Приїхали біля церкви, стали, чекаємо на інших. Бачу, везуть Петра Чернегу з жінкою та двома підлітками. З другого кінця ведуть Ангеліну Титенич. Вона теж стара. Питають, чому відправила двох синів до УПА. За нею під'їжджає Куйбідиха, два сини якої теж в УПА. Загодя приводять Жмудиху, син якої в УПА, та Ангеліну Чернечу. На останню кричать, чому чоловіка відправила до УПА.

Коли набралось десять фір, вирушили в дорогу. По обидва боки нас супроводжували начальник районної МДБ капітан Заваригін, старший лейтенант Ткачук та лейтенант Селіверстов. Біля кожного воза – і зліва, і справа – по 4–5 конвойних.

Надвечір наша валка під'їхала до села Іване-Пусте. А там, на станції, страшний суд. Коні іржуть, люди кричать, діти плачуть... Самісіньке пекло. Конвойні війська оточили станцію. Почали нас грузити у вагони дуже швидко. В одинарні по 10–20 сімей, в дубельтові – по 18–20. Таких вагонів у Іване-Пустому набралось вісімнадцять.

Вранці ешелон вирушив до Сибіру. Переїжджаємо рідний Борщів, бачимо – везуть із сіл більшовики наші пожитки, що полишалися, кукурудзу, пшеницю, картоплю... За ними на шнурках іде наша худоба. Дальше тягнуть інвентар. Кожного обілляли сльози, а потяг не зупинився, тільки свиснув й погуркотів далі..."

Двері забиті наглухо., нікого не випускають. Люди хочуть до туалету. Спочатку обходилися відрами, а потім взяли сокиру й прорубали у куті на підлозі отвір. Аж на другу добу, за Жмеринкою, відкрили вагони й дозволили двом з відрами вийти по воду.

Їхали ми 32 доби. Спочатку у вагоні померли двоє дітей. На тридцять третю добу привезли нас на станцію Заозерна Красноярського краю. Вигрузили на студебекери й повезли на шахти. Потім розгрузили у якусь конюшню, а надворі мороз 45 градусів. Звідси чомусь повезли поїздами далі.

Під Іркутському померла Жмудиха. Тут уже на кожній станції попід вагони ходили з носилками й питали, чи є мертві. Ми подавали, а вони забирали. Далі, під Читкою, померла Куйдибідиха. Прийшли знову з носилками і забрали. Ми тільки помолилися за них.

Увечері приїхали на станцію Алгач. Знову висадили – надворі 62 градуси морозу. Нас 460 чоловік. Заводять у довгу будівлю, де було шість буржуйок. Сяк-так почали грітися. Серед прибулих троє старих, що пообморожували собі ноги. Їм згодом зробили операції, пообрізали ноги, дали довідки, що можуть повертатися додому. Багатьох з нас спровадили до роботи на золоті приїски, інших – до колгоспу. Спочатку там померла моя сестра, потім – тато. Я залишився з мамою. Але і там не давали нам спокою. Всі виселені один раз на тиждень мусили йти до міліції, відмітитися, що на місці..."

Не обминула жорстока участь Гафію Томенчук з Верхнього Кривча:

"... У нашому вагоні під час довготривалої їзди померло троє. Серед них – Боднарючка з нашого села, мати Василя та Михайла, що загинули у підпіллі. Померли ще двоє невідомих мені, яких ми поховали обабіч шляху в степу.

Люди пообморожували собі ноги, руки, вуха та носи. Петро Гижка з Бабинців обморозив вуха так, що вони йому почорніли й відпали, залишивши чорні рани. Привезли нас на Тайшетський аеродром, біля містечка Абакан. Наказали виходити. Надворі – мороз 50 градусів. Ми збилися у живу купу, чекаючи своєї участі. Через пару годин удалині заблищали вогні студебекерів, які їхали за нами, щоб порозвозити до місць призначення" [11].

Жовтнева депортація українців у 1947 році стала однією з найтрагічніших сторінок краю повоєнних років. Згідно з архівними даними, з Терпонільської області виселенню підлягало 4800 сімей, вивезли – 5053 (всього 13174 галичан): чоловіків – 3211, жінок – 6581, дітей до 15 років – 3382. Це були сім'ї 309 "куркулів" т. зв. середняків, 778 бідняків, 10 службовців. Сімей засуджених – 2491, убитих – 1683, повстанців, нелегалів – 859. Уникли депортації – 97 сімей (424 чол.) [8: арк. 64.].

Зі Скала-Подільського району РВ МДБ подано список на виселення 460 сімей, проте змогли виселити 160. Згодом включили ще 40. Фактично депортовано з району 181 сім'ю (466 чол.): дорослих – 348, чоловіків – 207, жінок – 257, дітей – 118, службовців – 10 [8: арк. 86].

З Борщівського р-ну депортовано 200 сімей, Буцацького р-ну належало виселити 250 сімей (743) осіб. Депортовано 250 сімей (650 осіб) [9: арк. 28]. Секретар РК КП(б)У Рибачук цинічно звітував, що "під час проведення операції по вивезенню сімей не було допущено грубості з боку влади. Після виселення у кожному селі проведено бесіди з активом, у яких роз'яснено мету здійснюваних заходів. Настрій населення добрий".

Секретар Золотопотіцького РК КП(б)У Петренко доповідав, що з району виселено 100 родин "порушень радянських законів з боку військ МДБ і радянської влади не було.

Населення району поставилось до операції як до правильного рішення радянської влади" [9: арк. 24].

Масова депортація не закінчилася гірким 1947-им. Вона продовжувалася і в наступні роки, "ознаменовані" безпрецедентним Указом Президії Верховної Ради УРСР "Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя" [7: 288].

Кількість депортованих збільшувалася також за рахунок селян-заручників, яких вивозили за кожний повстанський "атентат" на вислужників радянської влади. Наприклад у Борщівському р-ні за вбивство директора школи Щербаківа у Гермаківці в листопаді 1949 року виселили вісім сімей, за вбивство вчителя Лопати у Ніврі 11 квітня 1950-го – 11 сімей; за підпал клубу і магазину у Турильчі 27 квітня 1950-го – 18 сімей, за вбивство в Іванкові оперуповноваженого Поленичка 3 липня 1950-го – 18 сімей [12: 241].

Перебування в Сибірі було надзвичайно виснажливим для депортованих. Зміна кліматичних умов, прожиття без теплого одягу та облаштованого житла спадали важким тягарем на цих мучеників.

На сибірах загинули цілі українські роди – хліборобська еліта, як наприклад з Бучаччини Головецькі з Берем'ян, Фецаки з Возило ва, Іванишині з Костільників, Смеречинські з Новосілки, Шевчуки зі Скоморохів, Семаківи з Соколова, Стефанюки зі Стінки та багато інших. На ці родини рівнялися мешканці сіл і цей список можна безкінечно продовжити [13: 257].

Підсумовуючи більшовицьку акцію 21 жовтня 1947 р. слід відзначити, що депортацією власті прагнули позбутися масової підтримки населенням національно-визвольної боротьби ОУН, УПА, залякати народ репресіями. І справді після депортації краян 1947 р. повстанський рух на півдні Тернопілля почав помітно спадати. Зменшилась кількість прихильників збройного опору, порвалися обопільні зв'язки, підпільникам стало важче харчуватися, переховуватися у криївках тощо.

На нашу думку ще дві таких переселенських акції, як у 1947 р., – і західноукраїнські села обезлюдніли б. Що зупинило совєтів? Напевно, єдине – запровадження колгоспів; хто у них працюватиме? Досвід заселення росіянами областей Східної і Центральної України після голоду 1933 р. не виправдав себе. Мисливці з діда-прадіда, вони не вмiли і не бажали працювати на предковiчній землi українцiв-орачiв.

Прикро, але факт, на державному рівні ми більше говоримо і знаємо про депортацію кримських татар, ніж титульної нації. А ті, хто виселяв українців, чваняться як ветерани "Великой Отечественной", користуються пільгами держави за пролиті сльози і кров українського народу.

Список використаних джерел

1. Державний архів Тернопільської області (ДАТО), – Ф. П-10. – Спр. 10. – Оп. 1. 2. ДАТО. – Ф. П-19. – Спр. 32. – Оп. 1. 3. ДАТО. – Ф. 23. – Спр. 44. – Оп. 1. 4. ДАТО. – Ф. 68. – Спр. 46; 61; 84. – Оп. 1. 5. ДАТО. – Ф. 21. – Спр. 86. – оп. 1. 6. Звіт з підрайону ОУН за червень-липень 1947 р. // Архів автора. – 6 с. 7. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Книга перша. – Київ. "Либідь" – "Військо України", 1994. – 426 с. 8. ДАТО. – Ф. П-1. – Спр. 87. – Оп. 1. 9. ДАТО. – Ф. П-19. – Спр. 47; 867; 100. – оп. 1. 10. Григоришин Г. Село Соколів минушина і сьогодення. – Тернопіль: "Лілея". – 134 с. 11. Спогади депортованих 21 жовтня 1947 р. з сіл Тернопільщини // Архів автора. – 15 с. 12. Мизак Н. За тебе, свята Україно. – Чернівці. "Буковина", 1998. – 448 с. 13. Мизак Н. За тебе, свята Україно. Книга четверта. – Чернівці: "Золоті литаври", 2004. – 400 с.

Nestor Myzak

GREAT DEPORTATION OF UKRAINIANS ON THE 21 OF OCTOBER 1947 (ON THE MATERIALS OF SOUTHERN DISTRICTS OF TERNOPIL REGION)

In the article the author analyzes processes deportation of Western Ukrainians in October 1947 from Ternopil region.

УДК 356. 13 (477)

Микола Кабачинський

**ОКРЕМІ АСПЕКТИ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА
ПРИКОРДОННИХ ВІЙСЬК УКРАЇНИ З ПИТАНЬ ПРОТИДІЇ
НЕЗАКОННІЙ МІГРАЦІЇ (1991–2003 РОКИ)**

У статті досліджуються окремі аспекти співробітництва Прикордонних військ України з зарубіжними країнами і міжнародними організаціями з питань протидії незаконній міграції у 1991 – 2003 роках.

Прикордонні війська України були єдиним у нашій країні інститутом, який протягом перших років її незалежності постійно і досконало протидіяв незаконній міграції. Аналіз їх оперативно-службової діяльності свідчить, що ці проблеми ставали дедалі гострішими, а їх наслідки важчими, як для прикордонників, так і для українського суспільства і міжнародної спільноти. Зважаючи на це, завдання удосконалення заходів направлених на протидію незаконній міграції, стало одним з пріоритетних для вартових українського кордону, зокрема, а, враховуючи його транскордонний характер, то і для України, і для світового співтовариства, в цілому.

Окреслена проблема не втратила своєї актуальності й гостроти й сьогодні, тому дослідження питання міжнародного співробітництва Прикордонні війська України (далі – ПВУ) у справі підвищення ефективності протидії незаконній міграції, розвитку форм і методів боротьби з нею, для оперативно-службової діяльності сучасних прикордонників мають наукове, пізнавальне й прикладне значення.

Стосовно проблеми міжнародного співробітництва ПВУ у питаннях протидії незаконної міграції існують різнопланові наукові дослідження і публікації у засобах масової інформації. Серед інших слід виділити статтю Д. Карпілянського, в якій він аналізував основні напрямки міжнародного співробітництва ПВУ з питань протидії незаконній міграції [1], В. Козієнко, який досліджував місце України в міжнародній системі протидії незаконній міграції [2], М. Гончарука та І. Никитюка, які розглядали місце ПВУ у відносинах України з НАТО [3]. Проблема боротьби світового співтовариства з нелегальною торгівлею людьми переймався С. Власко [4]. Питання приведення у відповідність до міжнародних вимог українського законодавства про відповідальність за незаконне перетинання державного кордону розглядали М. Михеєнко і В. Щегель [5]. В. Банних проаналізував вплив міграційної політики України і міжнародних організацій на стан державного суверенітету і національної безпеки [6]. Але досі комплексного наукового дослідження міжнародного співробітництва ПВУ у протидії незаконній міграції в 1991–2003 роках проведено не було.

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити окремі аспекти міжнародного співробітництва Прикордонних військ України з питань протидії незаконній міграції у 1991–2003 роках.

З незаконними мігрантами Україна вперше зіштовхнулася у 1991 р., коли прикордонники затримали 148 порушників. Зорієнтувавшись у ситуації до процесу підключились злочинні угруповання, які раніше діяли у інших країнах. Справа у тому, що клани контрабандистів людьми, які розпочали свою діяльність ще у другій половині ХХ ст., мають з неї величезні прибутки. Так, адміністратор підрозділу з проблем злочинності директорату з правових питань Ради Європи Карло Кьяромонте оцінив доходи тих, хто займався нелегальною контрабандою мігрантів в 90-х роках у \$ 5–7 млрд. щорічно [7]. Тому, скориставшись з правового вакууму та руйнації "залізної завіси" на території експ-СРСР, вони своєю злочинною сіткою вже за півтора року облуптали Україну. Підтвер-

дження цьому – дані ПВУ, які свідчать, що кількість нелегальних мігрантів, яких затримали прикордонники, стрімко збільшилась у 1993 р. до 9086 осіб.

Оперативно-розшуковими органами Держкомкордону була встановлена типова структура таких транснаціональних злочинних угруповань. Організатор, як правило, живе в країні, в котру прямують нелегальні мігранти – в Німеччині, Італії, Бельгії, інших. В країнах-донорах, що поставляють "живий товар" і столицях транзитних держав він має спільників, зв'язаних з регіональними злочинними угрупованнями, які й забезпечують "штурм" кордонів [8: 4].

Таким чином стало зрозуміло, що проблема незаконної міграції є транскордонною і вирішувати її потрібно загалом – світовим співтовариством. Адже її масштаби зростали і вона становила серйозну загрозу для усього цивілізованого світу. Так, з 1984 до початку 90-х років в'їзд іноземців у країни Західної Європи збільшився у 20 разів [9], а, відповідно до доповіді Міжнародного центру розробки міграційної політики, у 1996 р. у цих країнах нелегально проживало 3,5–5,5 млн. іноземців, щорічно міграційним процесом було охоплено більше 2 млн. осіб [10].

У зв'язку з загостренням проблеми, урядами багатьох країн вживались превентивні заходи з протидії нелегальній міграції. Так, у 90-х роках США, Франція, Греція, Угорщина, Чехія, Словаччина, Польща та інші прийняли закони спрямовані на посилення боротьби проти незаконного в'їзду і проживання іноземців, нелегального найму на роботу тощо [6: 5].

Отже, країни світу активно включились в процес боротьби з незаконною міграцією. Тому й Україна, проголосивши своєю стратегічною метою курс на повномасштабну інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур та повноправну участь у системі загальноєвропейської безпеки, реалізуючи його, спрямувала свою діяльність на розвиток конструктивного співробітництва з міжнародною спільнотою та існуючими на континенті структурами безпеки Організації Об'єднаних Націй (ООН), Організації Північноатлантичного договору (НАТО), Європейського Союзу (ЄС), Західноєвропейського Союзу (ЗЄС), Ради Євро-Атлантичного Партнерства (РЄАП), Організації з питань безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Ради Європи (РЄ), на основі яких формується нова архітектура європейської безпеки XXI ст.

В цьому контексті розвивалось і прикордонне співробітництво з питань протидії незаконній міграції. Воно було спрямованим передусім на участь в міжнародних заходах та роботі з: урядами і радою командувачів прикордонних військ країн СНД; урядами і прикордонними відомствами суміжних держав; урядами і прикордонними відомствами країн, з якими Україна не має спільних кордонів; відповідними структурами ЄС та НАТО; міжнародними організаціями та фондами: Міжнародної організації з міграції (МОМ), Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ), Фондом Ганса Зайделя, іншими [11: 14].

Уже з 1991 р. представники ПВУ в складі офіційних делегацій беруть участь в міжнародних конференціях з проблем запобігання неконтрольованій міграції. У 1991 р. відбулись Віденська і Берлінська, рішення яких лягли в основу обговорюваних у лютому 1993 р. проблем на конференції "Компетентних міністрів" в Будапешті, де були розглянуті питання обміну інформацією щодо нелегальних мігрантів, їх утримання і повернення, взаємодопомоги під час розслідування кримінальних справ тощо. Так був ініційований Будапештський процес, який до кінця століття об'єднав близько 40 держав Європи та Північної Америки, а також 10 міжнародних організацій [12: 6]. Наступні кроки були зроблені на Київській і Празькій конференціях, що відбулись, відповідно, у 1993 і 1994 роках [6: 6].

У розвиток Будапештського процесу, в грудні 1999 р., українські прикордонники запровадили проект "Київська ініціатива", сутність якого полягала в започаткуванні діалогу з країнами – постачальниками нелегальних мігрантів [13]. А у січні 2002 р. на форумі "Нинішній стан нелегальної міграції та контрабанда людьми через Україну", що відбувся у Брюсселі, ПВУ презентували "Програму дій спрямовану на облаштування державного кордону України та розвиток прикордонних військ на період до 2005 р." [14].

Більш ефективною протидією прикордонників нелегалам зробили підписані у рамках СНД міжнародні договори, які регулювали міграційні процеси: Угода з питань, пов'язаних із поновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів від 9. 10. 1992 р.; Конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22. 01. 1993 р.; Угода про порядок передачі та транзитне перевезення осіб, узятих під варту від 17. 02. 1994 р.; Угода про співробітництво держав-учасниць СНД у боротьбі з незаконною міграцією від 6. 03. 1998 р. 25. 01. 2000 р. рішенням Ради голів урядів СНД було затверджене Положення про загальну базу даних незаконних мігрантів і осіб, в'їзд яким у держави-учасниці Угоди про співробітництво держав-учасниць СНД у боротьбі з незаконною міграцією закритий і про порядок обміну інформацією про незаконну міграцію. [2: 10–11].

Заходи щодо протидії нелегалам з суміжними державами організовувались та здійснювались на підставі відповідних двохсторонніх договорів про державний кордон та його охорону. За ініціативою української сторони проведено ряд багатосторонніх зустрічей з метою створення координуючих органів щодо організацій спільних дій. Так, у березні 1994 року прийнято рішення про створення координаційної групи з представників України, Угорщини та Румунії, у липні – України, Польщі, Білорусі та Словаччини, у серпні — з представників України, Угорщини та Росії тощо.

У рамках вирішення питання щодо порядку повернення затриманих мігрантів Україною, починаючи з 1993 р., підготовлено і укладено міжурядові угоди про приймання і передачу осіб через спільний державний кордон з Польщею [15], Словаччиною [16], Молдовою [17] та іншими країнами.

Практичне втілення співпраці яскраво проявилось в проведенні спільних прикордонних операцій. Для протидії незаконній міграції проводились операції з умовними назвами "Транзит", "Мігрант", "Контроль" тощо. Так, тільки під час проведення однієї з них – операції "Кордон-2001", до якої залучались російські, білоруські, румунські, польські, словацькі та угорські прикордонні відомства, було затримано понад 8 тисяч порушників державного кордону [18].

Активно діяли прикордонники на міжвідомчому рівні. Так, були укладені угоди та зафіксовані домовленості з колегами з Німеччини, Угорщини, Румунії, Польщі, Росії, Білорусії, Грузії, Латвії, Литви та іншими про взаємодію в сфері боротьби з нелегальною міграцією [13].

З 1994 р. Україна активно співпрацювала з УВКБ ООН для роботи з тими з мігрантів, хто претендував на статус біженця. УВКБ надавала матеріально-технічну допомогу органам міграційної служби і прикордонникам, готувала спеціалістів, проводила семінари, допомагала створити міграційні центри тощо. У 1997 р. УВКБ виділило \$20000 для облаштування мігрантів в Одеській області [19], у 1998 р. – \$2,1 млн. і на спеціальні програми ще \$2,3 млн. [20], надали оргтехніку для пунктів пропуску Південного напрямку ПВУ [21] тощо.

Співпрацюючи з НАТО, Україна брала активну участь у роботі РЄАП та в заходах програми "Партнерство заради миру" (ПЗМ). Новий рівень і характер відносин між Україною і НАТО визначився Хартією про особливе партнерство від 9 липня 1997 р. 4 листопада 1998 р. була затверджена "Державна програма співробітництва України з НАТО на період до 2001 р.", у розділі 8 якої визначені такі напрями співробітництва як: "вдосконалення механізму співробітництва правоохоронних органів України і держав-членів НАТО та системи міжнародної правової допомоги у здійсненні заходів боротьби з організованою злочинністю; забезпечення взаємодії з державами-членами НАТО та країнами-партнерами у справі охорони державного кордону [22: 6]. Продовжена співпраця була на основі Державної програми співробітництва України з НАТО на 2001–2004 роки [3: 16].

Українські прикордонники професійно і ефективно займались вирішенням проблеми незаконної міграції (конференція "Компетентних міністрів" у 1993 р. зазначала, що через державний кордон України у 1992–1993 рр. зміг пробратись лише 0,01 % мігрантів, від загального числа тих, хто хотів) [23]. Тому міжнародні організації і окремі країни, зважаючи на важкий економічний стан України, підтримували їх матеріально-технічними засобами.

Так, під егідою ЄС у 2002 р. відбулась практична реалізація проекту "Прикордонний менеджмент", у ході якого отримано допомогу на 900000 євро [1: 7]. У 2003 р. ЄС на проект "Удосконалення прикордонного менеджменту" виділив 11,5 млн. євро та на проект "Посилення Сумського загону" – 2,5 млн. євро [11: 16–17].

У 1995 р. МОМ висловила готовність допомогти Україні в організації міграційної служби і, з того часу, активно співпрацювала з прикордонниками в цьому напрямку. У 90-х роках МОМ вклала \$316093 у проекти з управління процесом міграції [24]. У 2002 р. надала технічної допомоги на 2,22 млн. грн. [11: 16]. За вагомих внесок у розвиток міжнародної співпраці з питань протидії транскордонному незаконному переміщенню осіб Голова Держкомкордону нагородив Голову Представництва МОМ в Україні медаллю "За мужність в охороні державного кордону України" [25].

З 1993 р. співпрацює з ПВУ Фонд Ганса Зайделя – міжнародна організація, що займається питаннями нелегальної міграції. На проведення конференції з питань неконтрольованої міграції у 1993 р., в Києві, фонд виділив 200 тис. німецьких марок. У липні 1994 р. керівник представництва фонду в Україні передав особовому складу ОКПП "Київ" комплект переносних радіостанцій [26] тощо.

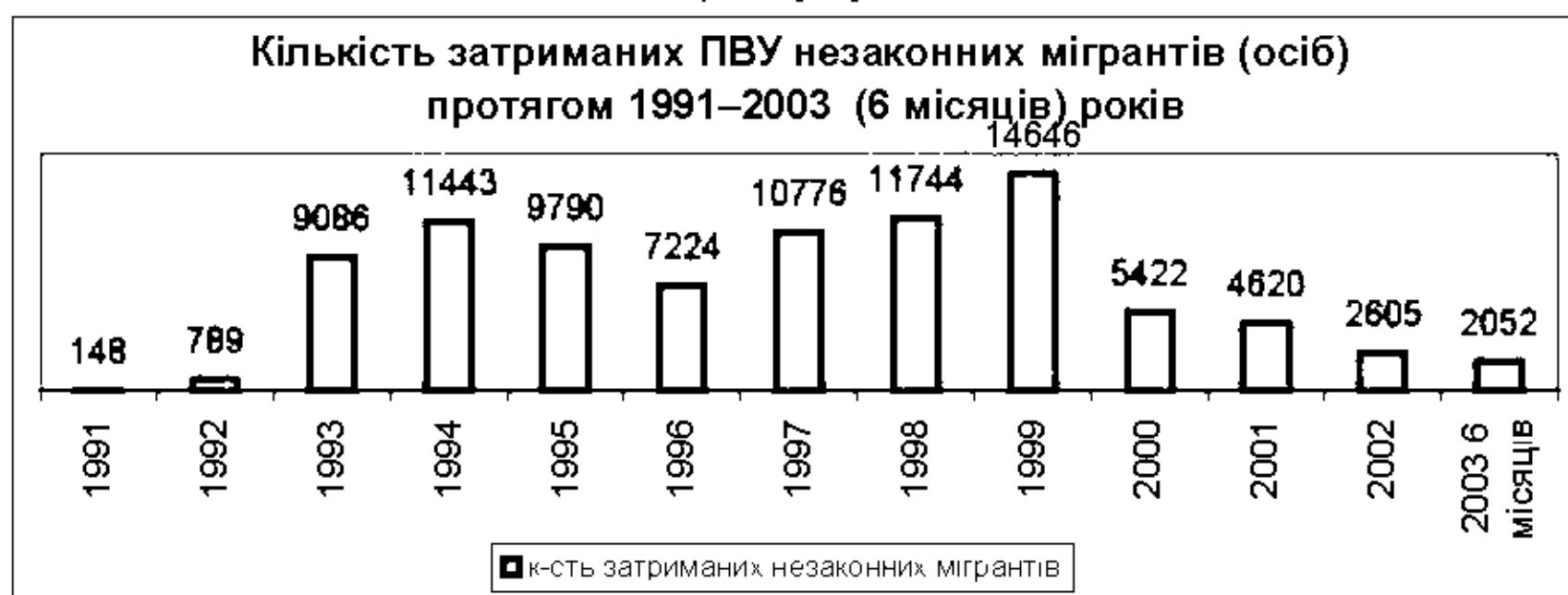
Значну матеріальну допомогу надавали і окремі держави. Так, ФРН поставила техніку для Центру автоматичного обліку і контролю іноземців, що перетинають кордон України [27]. \$ 1160500 вклала у реалізацію Угоди між урядом України і МОМ про співробітництво в сфері міграції від 26 лютого 1996 р. [28].

Уряд США виділив Україні \$ 600 тис. на другу частину проекту "Експортний контроль та безпека кордонів". У 2002 р. надав технічну допомогу на 145 тис. євро [11: 16]. У листопаді 2002 р. делегація ПВУ на чолі з Головою Держкомкордону вивчала у США досвід організації боротьби з незаконною міграцією [29: арк. 131].

А згаданому форумі "Нинішній стан нелегальної міграції та контрабанда людьми через Україну" представник Єврокомісії заявив про надання Україні через програму TACIS 15 млн. євро на укріплення кордонів [30].

Звичайно ж формат статті не дозволив розповісти про всі заходи, які були проведені ПВУ у рамках міжнародної співпраці з протидії нелегальній міграції, адже за досліджуваний період тільки фахівцями управління міжнародного співробітництва Держкомкордону було проведено понад 600 міжнародних зустрічей, але з наведеного матеріалу можна зробити висновки, що ця співпраця значно допомогла зробити ефективнішою протидію незаконній міграції. Зокрема, у співробітництві з світовим співтовариством було створено і удосконалено правову базу, напрацьовано низку спільних заходів, укріплено державні кордони, розбудовано прикордонні структури і покращено їх матеріально-технічне забезпечення.

Проведені заходи принесли очікувані результати, адже, за оцінками зарубіжних спостерегачів, Україна поступово стає територією несприятливою для міграції, про що переконливо свідчать дані наведені в діаграмі [31].

У 2003 р. відбулось реформування ПВУ в Державну прикордонну службу України і, з того часу, ця нова прикордонна правоохоронна структура перебрала на себе вирішення проблем протидії незаконній міграції у взаємодії "з компетентними органами та військовими формуваннями іноземних держав, міжнародними організаціями в порядку і на засадах, установлених законодавством" [32: 20].

Подальші дослідження стосуватимуться аналізу правового забезпечення діяльності Прикордонних військ України з протидії незаконній міграції.

Список використаних джерел

1. Карпіляньський Д. А. Основні напрями протидії незаконній міграції та міжнародного співробітництва ПВУ з цих питань // Науково-практичний альманах "Науковий вісник Прикордонних військ". – 2002. – № 2. – С. 6–7.
2. Козієнко В. В. Україна в міжнародній системі захисту прав людини та протидії незаконній міграції на державному кордоні // Науково-практичний альманах "Науковий вісник Прикордонних військ". – 2003. – № 2. – С. 8–12.
3. Гончарук М., Никитюк І. Українські прикордонники знову відвідали Брюссель // Кордон. – 2003. – № 6. – С. 16–17.
4. Власко С. Б. Проблеми боротьби з нелегальною торгівлею людьми // Науково-практичний альманах "Науковий вісник Прикордонних військ". – 2003. – № 1. – С. 6–8.
5. Михеєнко М. М., Щегель В. О. Питання вдосконалення законодавства про відповідальність за незаконне перетинання державного кордону // Науково-практичний альманах "Науковий вісник Державної прикордонної служби". – 2003. – № 5. – С. 10–12.
6. Банних В. Навала мігрантів триває // Політика і час. – 1994. – № 12. – С. 3–7.
7. Кучеренко В. Более 17 тысяч мигрантов "легализованы" в Украине // Киевские ведомости. 10 февраля 1999. – С. 5.
8. Астахов С. Достали нелегалы из-за тридцать земель // Камуфляж. – 2003. – № 5. – С. 3–5.
9. Воронюк В. Європа дбає про свої кордони, а Україна? // Народна армія. 13 жовтня 1993. – С. 2.
10. Кучеров А. Скільки нелегалов не лови, а они все на запад бегут // Рабочая газета. – 1996. – 13 август. – С. 9.
11. Прикордонні війська України. – Одеса: Держкомкордон України, 2003. – 16 с.
12. Губенко В. Чужі у нашому домі // Військо України. – 1993. – № 3. – С. 5.
13. Астахов С. "Київська ініціатива": новий крок у боротьбі з нелегальною міграцією // Урядовий кур'єр. – 1999. – 15 груд. – С. 3.
14. На кордоні мігранти ходять хмурі // Народна армія. – 2002. – 14 берез. – С. 4.
15. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про передачу і приймання осіб через спільний державний кордон від 24 травня 1993 р. // Збірник документів про правове оформлення державних кордонів України та співробітництво з прикордонних питань. – Вип. 1. – К.: Держкомкордон України, 1996. – С. 57–62.
16. Угода між Урядом України і Урядом Словацької Республіки про передавання і приймання осіб через спільний державний кордон від 14 жовтня 1993 р. // Збірник... – Вип. 1. – С. 126–129.
17. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Молдова про приймання та передачу осіб через українсько-молдовський державний кордон від 11 березня 1997 р. // Збірник... – Вип. 2. – С. 54–57.
18. Поточний архів Сховище документів Адміністрації Державної прикордонної служби України (далі СД АДПСУ). – Інв. 6197. – Т. 3. – Спр. 26. – Арк. 145–150; – Т. 6. – Арк. 29–33; 133–137; – Т. 7. – Арк. 7–8; 95–96; 200.
19. \$ 20 тыс. для беженцев // Столичная газета. – 1997. – 17 февр. – С. 5.
20. Петруня А. В Украине до сих пор не открыты центры для проживания беженцев // Киевские ведомости. – 1998. – 2 апр. – С. 5.
21. Граница на компьютере // Голос Украины. – 1998. – 14 мар. – С. 7.
22. Державна програма співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на період до 2001 р. // Наука і оборона. – 1999. – № 1. – С. 1–8.
23. Сметанин А. Будапештская конференция "Компетентных министров" объявила решительную борьбу нелегальным мигрантам // Киевские ведомости. 1 июля 1993. – С. 2.
24. СД АДПСУ. – Інв. 5466. – Т. 1. – Спр. 8. – Арк. 235.
25. СД АДПСУ. – Інв. 6204. – Т. 10. – Спр. 26. – Арк. 113.
26. Гук С. Допоміг Фонд Зайделя // Народна армія. – 1994. – 2 серп. – С. 2.
27. СД АДПСУ. – Інв. 3534. – Т. 4. – Спр. 26. – Арк. 117.
28. СД АДПСУ. – Інв. 5466. – Т. 1. – Спр. 8. – Арк. 235.
29. СД АДПСУ. – Інв. 7239. – Т. 12. – Спр. 26. – Арк. 131–132.
30. Викулина Н. ЕС поможет укрепить украинские границы. И не только западные // День. 1 февраля 2002. – С. 5.
31. Кордон. – 2003. – № 5. – С. 28.
32. Закон України "Про Державну прикордонну службу

України" № 661–IV від 3. 04. 2003. – К. – 2003. – 20 с.

Mukola Kabachyns'kiy

**SPECIAL ASPECTS OF INTERNATIONAL COLLABORATION OF THE BORDER
GUARD TROOPS OF UKRAINE CONCERNING THE PROBLEMS OF
COUNTERACTION AGAINST ILLEGAL MIGRATION IN 1991–2003**

This article investigates special aspects of international collaboration of the Border Guard Troops of Ukraine concerning the problems of counteraction against illegal migration in 1991–2003.

УДК 94 (477)

Валентина Василюва

**ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКО-РУМУНСЬКИХ
ВІДНОСИН ПІСЛЯ ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2004 Р.**

У статті авторка проаналізовує особливості українсько-румунських взаємин на сучасному етапі.

З огляду на те, що в Україні і в Румунії майже паралельно йде процес зміни державної влади, у відносинах між ними очікуються зміни. Якими вони будуть, можна прогнозувати, виходячи з передвиборчих і поствиборчих заяв президентів двох країн та періодики, яка присвячує цій темі значну увагу.

Вже з перших заяв новообраних румунського та українського президентів видно, що відносинам між цими двома державами буде надаватися особлива роль з обох сторін. Обидва президенти – колишні опозиційні кандидати, політичні аутсайтери передвиборчих перегонів, які прийшли до влади під помаранчевим прапором, за подібних, хоча і не ідентичних умов [1]. Це складає фактор "солідарності", що гратиме на користь зближення двох президентів та, відповідно, відносин між Україною і Румунією.

Про це свідчить ряд моментів. Т. Бесеску – один із перших глав держав, який привітав В. Ющенка з перемогою, і вже запросив його найближчим часом відвідати Бухарест [1; 2].

Разом з міністром закордонних справ М. Р. Унгуряну він був присутній 23 січня на інавгурації президента України, в рамках якої відбулася 5-хвилинна зустріч двох президентів, важливість якої високо оцінив румунський президент. Президенти домовилися про необхідність продовження українсько-румунського діалогу. Т. Бесеску прокоментував його так: "Ми обидва знаємо, що потрібно вирішувати наші проблеми, навіть якщо вони знаходяться на стадії судового розгляду в Гаазі. Теоретично, ми перейшли момент двосторонніх дискусій" [3].

В. Ющенко, в свою чергу, вже заявив про привілейовані відносини з Румунією. Колишній міністр закордонних справ України Б. Тарасюк, який представляє В. Ющенка міжнародній спільноті, пообіцяв, "що румунсько-українські відносини вийдуть з етапу стагнації і конфлікту і перейдуть в етап конструктивної співпраці для розв'язання проблем, накопичених у двосторонніх відносинах" [4]. Вже оголошено, що Ющенко має намір здійснити візит до Бухареста до кінця першої половини поточного року.

З іншого боку, "особливі" добросусідські відносини не заважатимуть, а навпаки, будуть використовуватися кожною зі сторін для лобювання власних інтересів. Новим президентам дісталось у спадок від попередніх режимів чимало проблем в українсько-

румунських відносинах. Отож, проведемо невеликий ретроспективний аналіз основних існуючих конфліктів між двома державами.

В історії взаємин України і Румунії було чимало невирішених проблем, протиріч та взаємних претензій. Таке становище зумовлене певними об'єктивними факторами історичного розвитку цих країн. Стиснуті, немов у лещатах, між могутніми й агресивними Російською, Османською та Австрійською імперіями, СРСР і нацистською Німеччиною, ОВД та НАТО, український та румунський народи були значною мірою позбавлені можливості вести самостійну зовнішню політику, яка б відповідала їх національним інтересам [5: 98]. Чимало суперечливих питань українсько-румунських відносин вирішувалися поза діалогом безпосередньо зацікавлених сторін, без урахування їх національних інтересів.

Непрості історичні взаємини створюють певні негативні психологічні і політичні стереотипи та міфологеми, які часто накладаються на сучасність, що не сприяє взаєморозумінню між державами [6: 11]. Ці та інші причини зумовили неефективне використання потенціалу українсько-румунського співробітництва і спровокували ряд суперечностей, відлуння яких відчувається і донині.

Належність до соціалістичного табору на деякий час законсервувала наявний статус-кво в українсько-румунських відносинах. Проте погіршення відносин між Радянським Союзом і Соціалістичною Республікою Румунія на початку 60-х років супроводжувалося появою націоналістичних настроїв у Румунії. Протягом другої половини 60-х рр. було згорнуто відносно ліберальну національну політику, що проводилася у повоєнній Румунії. В румунському суспільстві знову піднімаються гасла повернення "втрачених територій".

Навіть після того, як Румунія у 1989 р. скинула комуністичний режим, а Україна у 1991 р. отримала незалежність, обидві держави не поспішали врегульовувати накопичені за стільки століть непорозуміння і спірні питання. Натомість, як в Україні, так і в Румунії в той період нового поштовху набув розвиток націоналізму, зростають радикально праві сили, схильні до однобічного трактування історичного минулого та проблем сьогодення.

Лише починаючи з середини 90-х рр. ХХ ст., певною мірою під впливом таких вагомих сил на світовій арені як НАТО та ЄС, Україна та Румунія вирішили ще раз розглянути ставлення одне до одного.

Відправною точкою для подолання вищенаведених проблем було підписання 2 червня 1997 р. базового договору між Україною та Румунією. Переговори з підписання Договору про відносини добросусідства і співробітництва між Україною і Румунією були досить складними, тривали два роки і потребували 11 раундів консультацій експертів.

Загалом, згаданий договір частково врегулював проблемні питання двосторонніх відносин і заклав основу подальшого їх розвитку. У результаті Київ домігся підтвердження непорушності кордонів, а Бухарест, зокрема, – можливості навігації по дунайському рукаву Кілія і протекції для румунської меншини в Україні [7]. Однак зазначений договір не зняв повністю існуючі проблеми і вони час від часу загострюються і проявляються в нових формах.

Основними каменями спотикання в українсько-румунських відносинах були і залишаються територіальні питання і проблема національних меншин.

Територіальні претензії, що висувалися деякими представниками румунського політикуму, стосуються в основному Північної Буковини, Південної Бессарабії і о. Зміїний у Чорному морі. Основний аргумент подібних претензій – т. зв. "історичні права", які обґрунтовуються "неправомірністю" включення цих територій до складу України: двох перших – на підставі пакту Ріббентропа-Молотова, третьої – під тиском СРСР після другої світової війни [8: 1].

Подібні ревізіоністські настрої традиційно підтримуються ультрапатріотичними силами Румунії, які спекулюють цим дієвим чинником боротьби за владу. Слід відзначити, що на рівні міждержавних відносин офіційно територіальні претензії не пред'являються, тим більше, що членство Румунії в НАТО та потенційне членство в Європейському союзі передбачають відсутність в неї територіальних проблем із сусідами.

Позиція України в територіальних питаннях загалом зводилася до того, що її кордони з Румунією вже існують і переглядатися не повинні. Лінія держкордону існує, вона успадкована від СРСР, зафіксована радянсько-румунським договором та іншими документами. Базовий політичний договір від 1997 р. визнав цей кордон. Отож питання лише в тому, щоб зафіксувати його в окремому українсько-румунському договорі [9: 7].

На сьогоднішній день ідеї про подібні територіальні претензії справді виглядають анахронічними і навряд чи можуть розглядатися серйозно. Щоправда, це не заважає певним політичним силам розігрувати цю "карту" в своїх політичних інтригах.

Зараз територіальне питання полягає лише в проходженні лінії делімітації континентального шельфу [10]. Договір 1997 р. не вирішив цього основного румуно-українського спору. Зараз ця проблема залишається відкритою і знаходиться на стадії розгляду у міжнародному суді в Гаазі.

Щодо проблеми національних меншин, то тут простежується помітний дисбаланс. З одного боку, постійний інтерес і підтримка своєї меншини Румунією, де створений навіть Департамент з питань румунів звідусіль, а з іншого, – невелика зацікавленість політиків України українськими меншинами за кордоном, в т. ч. в Румунії.

Фахівці відзначають також нерівність умов, створених для румунської меншини в Україні і для української меншини в Румунії. В той же час, саме румунська меншина постійно вимагає розширення своїх прав. Українська меншина в Румунії веде себе значно пасивніше.

Дана проблема схематично виглядає наступним чином: Бухарест постійно вимагає розширення автономії румунської меншини, на що Київ пропонує робити це на паритетних умовах.

Нещодавно до "букету" українсько-румунських суперечностей додалася ще одна: спорудження українського каналу Дунай – Чорне море, яке стартувало у травні 2004 р.

Румунська сторона висунула офіційний протест проти будівельних робіт у дельті Дунаю. Її офіційною мотивацією виступає екологічний фактор. Головним аргументом румунської сторони виступають можливі негативні наслідки спорудження каналу на Дунайський біосферний заповідник, що знаходиться під охороною ЮНЕСКО. Цілком очевидно, що визначальними тут є інші фактори. В економічному плані канал в Бистрому складатиме конкуренцію румунського каналу Суліна, який в останні роки витіснив занедбаний український канал Прорва і утримує навігаційну монополію в регіоні.

У геополітичному плані Україна і Румунія, займаючи вигідне транзитне положення, є конкурентами у розподілі сфер впливу на транспортні шляхи, серед яких Дунай займає важливе місце.

Крім того, цей конфлікт розгортався безпосередньо напередодні президентських виборів в обох державах, що надало йому особливої гостроти. В цей період для влади як Румунії, так і України, як ніколи були важливі успіхи у зовнішній політиці, які можна приплюсувати до передвиборчого доробку, а будь-який крок назад міг бути використаний політичними супротивниками. Ці події слід розглядати як чергове "сезонне загострення" наявних нерозв'язаних проблем.

Незважаючи на категоричну позицію сусіда, Україна продовжувала будувати судноплавний канал, а 26 серпня ц. р. відбулося його урочисте відкриття. Цього ж дня Румунія вирішила звернутися до Міжнародного суду в Гаазі. Конфлікт, таким чином, вийшов за рамки локального.

Ось приблизно з такими проблемами Україна і Румунія входять у новий етап розвитку взаємовідносин. Наскільки ефективно вони будуть вирішуватися в подальшому, залежить від нового керівництва цих держав. Значною мірою вони будуть зумовлені глобальними тенденціями розвитку міжнародних відносин та геополітичною обстановкою у світі і регіоні.

Зовнішня політика Румунії і надалі буде визначатися тим, що вона як член НАТО і потенційний член ЄС стала аванпостом євроатлантичного світу на його східних кордонах. Тому відносини Румунія-Україна виступатимуть складовою загальної стратегії у великій грі НАТО – Росія. Румунія як представник НАТО, з одного боку, і Україна, без якої,

за визначенням З. Бжезінського, не може бути Великої Росії. Крім того, Україна з часу розпаду Радянського Союзу розглядалася як "буферна держава" між Румунією і Росією.

Саме тому Румунії відводиться особлива роль у регіоні, через який лежить шлях до російсько-азіатського світу, який і цікавить НАТО. Таким "трампліном" для експорту євроатлантичних інтересів є Чорноморська зона.

Це регіон, де зустрічаються три дуже різних і важливих політичних простори: НАТО і ЄС через її членів/кандидатів Румунію, Болгарію, Туреччину – Україна, Молдова, Росія – схід, представлений Грузією, Вірменією і Азербайджаном. Останні дві держави, хоч і не є безпосередньо чорноморськими державами, але беруть участь в енергетичному коридорі, який з'єднує США і Європу з нафтою Каспійського моря та країнами Центральної Азії – коридор, який представляє суттєвий геостратегічний елемент.

У цьому ракурсі слід розглядати одну із перших заяв Т. Бесеску стосовно зовнішньополітичного курсу Румунії, яка пріоритетом румунської стратегії оголосила встановлення гегемонії у Чорноморському регіоні – "роль, яку Румунія може і повинна відігравати у національних інтересах та в інтересах наших союзників" [11].

Як заявив Т. Бесеску, "Хоч би як румунським дипломатам не подобалося літати до Вашингтона чи Брюсселя, вони повинні взяти також шлях на Тбілісі, Київ, Кишинів, де Румунія може знайти друзів, союзників і може бути дуже впливовою" [12]. Іншими словами, для Румунії більш реальною стратегічною метою є першість у регіоні, ніж здобуття позицій у світі, де вона не може конкурувати на міжнародній арені з потужними західними державами. Зрештою, вплив на регіональному рівні підніме, в свою чергу, і статус Румунії в євроатлантичних структурах.

Як ідеться в одному румунських видань, "Румунія могла би зайняти стратегічну позицію в НАТО і ЄС, як "міст" до цього простору, набагато ближчого нам, ніж Заходу, і могла би експортувати свій демократичний досвід на схід" [13].

За підтримки НАТО Румунія справді може здобути собі провідну роль у регіоні. Найближчим часом очікується візит Бесеску до Вашингтона, заручившись підтримкою якого він зможе відвідати й столиці сусідніх держав, в т. ч. і Київ, і більш переконливо відстоювати там свої інтереси.

Подібні претензії Румунії, підкріплені потенціалом НАТО та сприянням ЄС, передбачають автоматично втрату Україною частини своїх позицій у регіоні. Крім того, для України, не підтримуваної жодним військово-політичним блоком, існує реальна загроза зазнати диктату у розв'язанні проблем у румунсько-українських відносинах.

З іншого боку, Україна з прозахідним президентом Ющенком, а також з огляду на позитивні зрушення в українському суспільстві та задекларовані наміри інтеграції на захід, може розраховувати на більш лояльне ставлення з боку євроатлантичних держав.

Загалом, румунське суспільство з ентузіазмом сприйняло обрання В. Ющенка президентом України. Зі зміною влади в Україні пов'язуються надії на отримання від неї певних поступок румунській стороні. Принаймні, ще не відбулася інавгурація українського президента, а вже з'являються численні звернення до нього з румунської сторони і публікації про сподівання на новий поворот у відносинах [14].

Міністр закордонних справ Румунії М. Р. Унгуряну заявив, що Бухарест хоче бачити Україну європейською, і сподівається, що "Україна прийме запропоновані нами європейські рішення", маючи на увазі дослідження про вплив на екологію каналу Бистре і рішення румунської сторони про делімітацію континентального плато Чорного моря [15].

Проте існує і думка, що Ющенко, якого підтримав "націоналістичний захід України", несе загрозу румунським інтересам. Такий підхід випливає із побоювання Румунії, що про-українська політика ускладнюватиме реалізацію румунських інтересів в українському напрямку.

Так, автор однієї з румунських аналітичних статей вважає, що демократизм Ющенка є міфом, побудованим на протиставленні до авторитаризму Януковича, а насправді "націоналістичний ексклюзивізм" – менш сумісний з європейською демократією, ніж "дух російського універсалізму". На його думку, "безперешкодний триумф українського націоналізму створить трагічний конфлікт у Центрі Європи, втягуючи країни, що є членами НАТО, такі як Польща, Угорщина, Румунія" [16].

Проблема румунської меншини в Україні новою владою може розглядатися у різних площинах. Одна із них – підтримка значною її частиною кандидата В. Януковича. Втім, В. Ющенко свого часу запевнив представників етнічних меншин, що наступу на національно-культурні автономії не буде. Інший варіант – ті її представники, що підтримали В. Ющенка чи в подальшому переорієнтувалися на його користь, вимагатимуть отримання "дивідендів" від нової влади у вигляді розширення їхніх прав.

Ще одна площина – інтеграція України в ЄС. У цьому контексті слід очікувати застосування європейських стандартів розв'язання проблем етнічних меншин.

Важливим внутрішнім аспектом проблеми румунської меншини може стати прийняття конституційної реформи в Україні. Вона матиме наслідком децентралізацію влади, що може створити умови для внутрішнього самовизначення національних меншин. В таких умовах в Україні поширяться відцентрові сили, що може нести загрозу втрати територіальної цілісності.

Зміна влади в обох країнах створює підстави для перегляду придністровського конфлікту. "Енергія приходу до влади Ющенка в Україні і стратегічний курс на Чорноморський регіон Бесеску можуть бути дуже серйозною мотивацією для європейської інтеграції Молдови", – заявив голова американського проекту "Демократії в перехідний період" Брюс Джексон [17].

Стосовно проблеми українського каналу Дунай – Чорне море, варто процитувати слова Т. Бесеску з його передвиборчого звернення до румунського народу: "Не потрібно посилати фрегати, як це робив Мірча Джоане на Дунаї, потрібно мати добросусідське партнерство з Україною, незалежно від того, як там закінчаться справи" [18]. Якщо це не лише популістська заява, а відповідальна заява високопосадовця, то проблема каналу поступово мала би бути знята.

З приводу каналу на прес-конференції в Москві В. Ющенко висловився дещо туманно, заявивши, що Україна приділить цій проблемі серйозну увагу і найближчим часом разом з Румунією ретельно вивчить її.

Таким чином, проведений огляд дає підстави стверджувати, що українсько-румунські відносини у найближчий період будуть пріоритетним напрямком зовнішньої політики двох держав. Очікується вихід цих відносин на якісно інший рівень, активізація міждержавного діалогу і, як наслідок, зрушення з "мертвої точки" проблем, що накопилися у двосторонніх відносинах. Передумовами для цього можуть бути значна подібність умов приходу до влади двох президентів, наявність аналогічних цілей у внутрішній політиці, західна орієнтація зовнішньої політики.

Водночас В. Ющенко і Т. Бесеску, які декларують себе прагматичними політиками, намагатимуться реалізувати інтереси власної держави, що, в свою чергу, означає неминучість протилежних позицій і, можливо, конфліктних ситуацій, з огляду на стан розв'язання існуючих проблем між Україною та Румунією.

Слід також враховувати, що українсько-румунські відносини за сучасних умов приречені бути складовою загальної стратегії НАТО у Східній Європі, оскільки ні Румунія, ні Україна, наразі не мають змоги вести самостійну і незалежну зовнішню політику. Румунія в цьому плані представляє НАТО, що посилює її позиції як члена цієї структури. В будь-якому разі, Україна теж, принаймні на рівні декларацій, визначила своїм стратегічним курсом інтеграцію до Європейського союзу та інших євроатлантичних структур. Тим паче, що у нових умовах Україна має більші шанси на підтримку з боку європейської спільноти. Проте їй ще належить остаточно визначитися зі своєю стратегічною орієнтацією.

Але оцінюючи з реалій сьогодення ні Румунія, ні тим більше Україна, не в змозі за нинішніх економічних, політичних та інших умов повноцінно співпрацювати з країнами-членами ЄС і НАТО, тому найкращим і найкоротшим шляхом для досягнення, або, принаймні, наближення до європейських стандартів економічного, політичного та культурного життя у випадку України і Румунії видається шлях поглиблення двосторонніх відносин між двома сусідніми народами, їх спільний поступ до Європи.

Список використаних джерел

1. Сагайдачний И. Оранжевые побеждают в Румынии. // Зеркало недели. – № 51 (526) – 2004. – 18–24 декабря 2004 г. 2. Nine A. Vizite pe agenda lui Basescu // Jurnalul national. –

2005. – Ianuarie 10. 3. Iusenco anunta relatii speciale Ucraina-Romania // Ziua. – Marti, 2004. – 28 Decembrie. – P. 8. 4. Victor Iusenco va vizita Romania in primul semestru al anului current // Libertatea cuvintului. – Nr. 4(130). – 2005. – 28 Ianuarie. 5. Алпатов С. Й., Макан І. М. Українсько-румунські відносини: історія та сучасність // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 87–100. 6. Старик В. Україна і Румунія: Спроба ретроспективного аналізу. – 1992. – № 4(20). – С. 11. 7. Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією // Урядовий кур'єр. – 1997. – 5 черв. – С. 3–4; 8. Корж Г. Острів Зміїний в загальному контексті україно-румунських відносин // Буковина. – 1995. – 23 груд. 9. Бутейко А. Відносини, позначені дwoякістю // Голос України. – 2001. – 31 серп. – № 155 (2655). – С. 7; 10. Шем'якін О., Короткий Т. Про делімітацію континентального шельфу між Україною та Румунією // Право України. – 1998. – № 9. – С. 85–88; 11. Basescu – despre rolul Romaniei in stabilitatea regionala // Romania libera. – Luni, 10 Ianuarie 2005; 12. Tudor R. Marea Neagra via Washington // Ziua – Miercuri, 12 Ianuarie 2005; 13. Marea Neagra aduce miza NATO in Romania // Cotidianul. – Miercuri, 12 Ianuarie 2005; 14. Daca ajunge la putere, opozitia din Ucraina promite relatii bune cu noi // Gardianul. – Sambata, 15 Ianuarie 2005. – Numarul 798 15. Romania spera ca Ucraina lui Iusenco va accepta "solutiile europene" // Romania libera. -Joi, 06 Ianuarie 2005; 16. Severin A. Ucraina intre nationalism si rusianism // Ziua. – Joi, 23 Decembrie 2004. – P. 6; 17. Kiev si Bucuresti vor aduce Moldova mai aproape de UE // Cotidianul. – Numarul 314 / Sambata, 29 Ianuarie 2005; 18. Basescu T. Maine, sa hotaram cine va conduce Romania in urmatorii cinci ani! // Gardianul. – Sâmbătă, 11 Decembrie 2004.

Valentyna Vasylova

PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF UKRAINIAN AND ROMANIAN RELATIONS AFTER PRESIDENTIAL ELECTIONS IN 2004

In the article the author investigates peculiarities of Ukrainian and Romanian relations in the modern period.

УДК 94 (367)

Степан Вовк, А. Данилов

ВИТОКИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

У статті всебічно з'ясовуються витoki державотворчих процесів слов'ян з багатofакторних позицій осмислення їх набутого досвіду.

Єдине буття людини і Всесвіту з невідворотністю повертається до більш глибокого і всебічного пізнання природи духовно-тілесної цілісності і еволюції людських спільнот на кожному з етапів свого історико-культурного розвитку. І в цьому найвище вираження його одвічної сутності.

Всебічне осмислення багатомірної сутності людини різнобічно-цілісно спирається на нездоланне прагнення пізнати свої первісні витoki, намагання відновити історичну пам'ять, надійно і переконливо "розшифрувати генезис" свого етносу, нації, народу у відповідних етапах розвитку світової цивілізації. Виключне значення для вчених мають такі питання: де і коли виникла перша державність? Чи існувала спільна для всіх народів мова їх спілкування і духовного розвитку? Хто і коли створив найдавніші у земному світі письмена?

Для українців надзвичайно актуальним і необхідним є дослідження своїх пракоренів як коліски світової цивілізації. Щоб розбити накинута нам духовні кайдани, успішно здолати руйнівну для людської особистості рабську психологію, українці повинні знати істинні відповіді на такі запитання Т. Шевченка: "Хто ми? Чиї сини? Яких батьків? Ким? За що закуті?".

Пошуки відповіді на ці доленосні питання привели дослідників до одного з найдревніших на землі України пам'ятників – Кам'яної Могили. Остання – справжнє диво природи. Периметр цієї гори – майже 3 км, а її висота сягає 12 м. Унікальність цього дива – особлива енергетика (відеоапаратура часто ламається або ж вмикається і вимикається, і т. п.), про яку переконливо стверджує відомий український археолог Юрій Шилів.

У XX–XVII тис. до н. е., коли трапалося найбільше похолодання в Європі, між Карпатами і Кавказом, Поволжжям та Подунав'ям формувалася впорядкована жерцями Аратти – найбільш розвинена тоді країна мисливців за мамонтами. Наступне вимирання цих велетенських тварин і природні зміни призводять до вгасання Аратти й зосередження в XII ст. до н. е. останніх хранителів її духовної мудрості в печерах Кам'яної Могили (поблизу нинішнього м. Мелітополя).

У 30-ті рр. XX ст. початком широкомасштабних розкопок у Месопотамії і знахідок там "глиняних книг" складалося уявлення про те, що історія людства почалася в Шумері. Наприкінці IV тис. до н. е., як свідчать дані книги, самі шумери виводили своє походження з Аратти. Більше того, ці написи разом із залишками найперших на Землі міст переконливо засвідчують: формування держави Аратти слід відносити уже до VII тис. до н. е. в долині Дунаю. А між сер. VI–V тис. до н. е. центр Аратти змістився до Дунайсько-Дніпровського межиріччя. Тут головним чином на території сучасної Черкащини традиція Аратти проіснувала аж до часів Русі, до складу якої за свідченням арабських мандрівників IX–XI ст. входило князівство Арсенія зі столицею Араттою. Отже, Русь – спадкоємниця найпершої в світі держави. Як вірно стверджує Ю. Шилів, "Існують достовірні свідчення про те, що Примордіальна Традиція... (система високих знань невідомого походження, яка стала духовним фундаментом білої раси і європейської цивілізації – С. В., А. Д.) прийшла з гіпербореїських регіонів" [10: 29]. Гіпербореєю називали Північне Надчорномор'я, яке стосовно до Месопотамії (батьківщина неолітиків) знаходилося точно на півночі.

Можна погодитись з тією думкою дослідників, що корені Примордіальної традиції сягають в минуле 25 тисячоліть. Починаючи з XXV-го тис. до н. е., починається перша хвиля стрімкого розселення європеїдів ("кроманьйонців", "русів-бореалів") у всіх доступних напрямках. Володіючи значною перевагою у цивілізаційному розвитку, вони у відносно короткий час опанували всією Євразією (за винятком Південно-Східної Азії). При цьому допускається, що на Близькому Сході зберігалася первинне ядро неолітиків, а у Північному Надчорномор'ї (Гіпербореї) – первинне ядро європеїдів – бореалів.

Після сформування білої раси у XXV тис. до н. е. частина європеїдів-бореалів залишилась у своєму "етнічному лоні" – Північному Надчорномор'ї (Гіпербореї), а більша частина розійшлась по всій Євразії. Не дивлячись на тисячі кілометрів, що їх розділяли, біла раса протягом десятків тисячоліть розвивалась як нерозривна цілісність. Це досягалося завдяки наявності єдиного духовного центру – святилища в гротах Кам'яної Могили на річці Молочній.

На стінах гrotів зафіксовані послідовності знаків XII–VI тисячоліть до н. е., які є першим у світі ритуально-магічним письмом [9: 247]. Завдяки зусиллям відомого археолога Юрія Шилова і шумеролога професора Анатолія Кіфішина вдалося розшифрувати значну частину цих записів, зокрема це стосується і самої назви святилища – "Шу-нун", котра перекладається як "Рука-закону володарки" (за розшифровкою А. Г. Кіфішина). Найдавніші розшифровані письмові записи позначені 11582-им роком до н. е. [11: 236]. Це перше у світі письмо було піктографічним, а дата, за словами А. Кіфішина, позначалась різницями циклів Місяця та Сиріуса [5: 9] – найяскравішої після Сонця зірки. Фактично жерці Шу-нуна вели перший у світі міфо-історичний літопис.

Священні записи Шу-нуна копіювалися жерцями європеїдної діаспори, передусім з Циркумпонтійської зони. Наприклад, фрагмент літопису Шу-нуна було відтворено на ба-

рельєфі святилища Чатал-уюка, датованого Дж. Меллартом 6200⁺ – 97 роком до н. е. [7]. Багато копій цього літопису знаходимо також у бібліотеках Шумеру (Сумеру).

Зв'язки між європеїдами Півночі і Півдня Циркумпонтійської зони були надзвичайно тісними. Річ у тому, що жерці-волхви Кам'яної Могили, Чатал-уюка, Хачилара, Ереду, Убейда, Ярихо-Єрихона та ін. були жерцями-волхвами одного народу, точніше, одного етносу русів. Вони говорили на одній мові (вірогідно, на вельми близьких діалектах). Ясно, що сама мова не могла сильно змінитися навіть при дуже значному географічному розпорощенні її носіїв. Чому? Тому що у неї не було конкурентів – погранично-периферійні протоетноси були практично німотні, (без'язики)" [9: 247].

На основі існуючих археологічних даних можна впевнено говорити про постійні паломництва жерців-волхвів півдня до добре відомих для них святинь півночі. Зокрема, про це говорять записи стосовно залишених ними ритуальних жертвоприношень [11: 44–245]. Ці паломництва відбувалися на тлі постійних торговельно-обмінних і культурно-родових зв'язків.

Чому паломники з технологічно розвиненіших південних центрів єдиного етносу йшли у північні, ще достатньо не обжиті місця? "А вони і йшли за одвічністю, первісністю. Так і нині з надсучасних мегаполісів паломники їдуть у первозданну глухомань на поклоніння чомусь такому, що не змінилось з давніх часів, зберегло себе у цій глухомані" [9: 249]. У пам'яті і побуті Гіпербореї ще були свіжими традиції перших європеїдів-русів-безстрашних мисливців за мамонтами, носорогами і гігантськими оленями. Тут ще зберігався дух героїчної раси, яка пройшла суворий природний добір, освоїла нову екологічну нішу і дала надзвичайно здорове, загартоване, праведне і духовно чисте потомство. З цією метою звернемося до висновків дослідження Ю. Д. Петухова. Руси Північного Надчорномор'я були "охоронцями" істинно первісної справжньої віри (світогляду), яка була частково втрачена близькосхідними русами за п'ять–шість тисячоліть активного землеробства і скотарства (з 12–11 по 6–5 тис. до н. е.)... Волхви-паломники та їхні посланці йшли на північ за одвічною невтраченою істиною. Вони знаходили те, що шукали і переносили його на південь. І тому ми ще раз можемо з упевненістю сказати, що практично всі космогонічні уявлення, міфоритуали, міфообрази і міфотрадиції, властиві давнім цивілізаціям Близького Сходу (від Шумеру і Аккада до Єгипту, Хеттії та Філістії), були випрацьовані і збережені русами-бореалами півночі... З цієї причини північ завжди володів для північних, середземноморських цивілізацій особливою сакральністю, а сіверяни ("Гіпербореї" у давньогрецькій традиції, "бореали" в нашому розумінні) були "священним народом", хранителем віри і звичаїв предків.

По суті, так воно і було, руси-бореали в силу відомих нам причин найкраще зберігали свій підвидовий антропологічний образ (брахікефальність, світлі покрови, високий зріст і граційний кістяк), первинну ностратично-бореальну мову і первинний, вироблений ще з 40-го до 25-го тисячоліття світогляд.

Прихід нових форм господарювання, а також: просочування в їхнє середовище все більшої кількості представників середземноморської підраси з часом буде змінювати й бореалів. Історія Європи, історія Середземномор'я – це історія витіснення брахікефальних європеїдів кроманьйонно-бореального типу доліхокефальними метисами" [9: 288].

Отже, за IX–VI тис. до н. е. біла раса одержує імпульс для свого розвитку в басейні Близького Сходу і Малої Азії. Саме тут також виявились сприятливі умови для ведення сільського господарства та відповідних ремесел, притаманних Гіпербореї.

Найкраще простежено переселення в праукраїнську Гіперборею з Чатал-уюка, що обґрунтовано комплексом даних лінгвістики (відповідність написів –святилища Чатал-уюкського посуду біля Кам'яної Могили), антропології (залишки людей східно-середземноморського типу в могильниках дніпровського Надпоріжжя), зоології (кістки найдавніших домашніх тварин близькосхідних типів на поселення від Дністра до ріки Молочної, на якій стоїть Кам'яна Могила) [11: 233].

Внаслідок взаємодії європеїдів-бореалів Гіпербореї з їх периферією (Близький Схід і Мала Азія) і розвитку в умовах перехідного полярного клімату – від полярного до помірного формується індоевропейська спільнота арійських народів. Симптоматично, що ця назва з'явилася лише у XIX столітті як штучний науковий термін для позначення сім'ї

споріднених мов, "представники цієї раси, звичайно, себе так не називали. Самоназва, аналізуючи з цього, лишилася таж сама – руси (тобто білі) і арії (ярі, сильні).

Якщо бути науково коректним, то краще вживати термін арійська раса. Що ж стосується терміну "індоєвропейці", то він фактично позначає сім'ю народів, які виникли внаслідок поширення по світу арійських народів і їх змішувань з народами інших рас. Тобто арійці – це найбільш расово-духовне чисте ядро індоєвропейців.

У науці терміном "арії" частіше позначають лише один фрагмент розвитку арійської раси, а саме тих арійців, які в сер. II тис. до н. е. прийшли в Іран і в Індію. "Працями кількох поколінь вчених коло пошуків праатьківщини аріїв – від Індії до Скандинавії – звинувачувались, нарешті до низин Дніпра. Заслуга в цьому належить німцю К. Ріттеру, англійцю Г. Чайлду, австралійцю П. Кречмеру, болгарину В. Георгієву, українцю В. Н. Даниленку, американцю М. Гібутас, росіянину О. Н. Трубачову [13: 5].

Ще раз відзначимо, що назву "Гіперборея" дали греки, хоча її ж первісна назва – "Аратта", що зафіксована на глиняних табличках з пращумерськими письменами, знайдених в основному в Подунав'ї (т. з. археологічна культура Кереш, VI тис. до н. е.) і на табличках Месопотамії [11: 239].

Найбільш вірогідно, що головна самоназва першого арійського етносу звучала як "руси" з епітетами "арії", "ярії", "орії", "аратти". Ця самоназва, як раз і означала "сонячний, життєспроможний, божественний, ярий" та поступово набувала іншого змістовного і смислового значення:

1) "шляхетний", "справедливий", "благородний";

2) українське розуміння "землероб", "арач світу" (порівняйте з латинськими: *arator*, *aratoris* – арач; *aratrum* – плуг; *aratura* – аранка).

Як бачимо, назва "арії" почала означати гармонійне поєднання високої духовності і передових землеробських технологій. Завдяки жерцям Шу-нуна оранка землі була перетворена на священнодійство, на працю-молитву до верховного сонячного бога Ора (Ра). З тих часів походять латинські *oratoria* – ораторське мистецтво, красномовство і *aratorium* – молитвенний дім, храм.

Найбільше археологічних знахідок матеріальної культури припадає на Подунав'я. Вірогідно, що саме в цьому районі знаходився своєрідний центр активності арійської Сонцеподібної Аратти (держави першого арійського етносу). Ймовірно, що Подунайська Аратта мала власний священний центр, який був "філією" головного арійського святилища подніпровського Шу-нуна (Кам'яна Могила біля Мелітополя). Саме в Шу-нуні вперше наводяться імена і діяння багатьох божеств, патріархів та героїв, які з часом утвердилися в культурі шумерів (шумерів) та індоєвропейців. Встановлено, що шумери вважали Аратту своєю батьківщиною і глибоко шанували Шу-нун. Його іменем пізніше назвали одне з найдавніших міст Сумеру [12: 143]. Кілька шумерських бібліотек, що дійшли до наших часів, містять копії записів з подніпровського духовного центру. Делегації шумерських жерців періодично приходили до Шу-нуна і залишали записи про найважливіші події. Останній запис датовано 2530-м роком до н. е. Логічно допустити, що задовго перед цим функцію головного арійського святилища уже виконував новий духовний центр, зміщений на північ. Цікаво, що Аратта не знала рабства гріховності. Серед відомих записів Аратти лише один раз згадується слово раб, і то лише "раб плуга країни" тобто це міг бути і жрець, зобов'язаний починати оранку та інші роботи сільськогосподарського циклу.

Археологія свідчить, що пізніше активність аріїв почала зміщуватися з Подунав'я на північ, де виникла Придніпровська Аратта (Трипільська археологічна культура), яка породила іранську Аратту, древньоруські Арту і Арсенію. Нащадки араттів в III–II тисячоліттях до н. е. називали себе "сонячними" – ілонами (звідси Ілон-Троя) і лелегами (лелеками, грецькою – "елазгами"). Лелеки-ілони стали предками троянців (лілів, венедев...), греків (пелазгів, еллінів, данайців...), частково римлян (венедев, етрусків, сабінів...), слов'ян (іллонів, гелонів, краян, венедев, париків, русів...) [3: 96]. На Черкащині традиція "Сонцеподібної країни землеробів" проіснувала до Київської Русі – до складу якої, за свідченнями арабських мандрівників IX–X століть, входило князівство Арсенія зі столицею Артою. Напевно, саме ця країна вважалась іранцями земним раєм і втіленням ви-

щого світоустрою – священною Артою, такі уявлення могли у них скластися в арійські або ж у скитські часи [11: 221].

Найбільші кургани виникли в Українській Надніпрянщині в обширі Оріяна, приморського відгалуження Аратти. Оріяна (Оріса, Одісса) середини III–II тис. до н. е. стала центром значних міграцій на Схід та Захід до 1) Бхарати (сучасна Індія) і до 2) Малої Азії (Пефлагонії, Троади тощо). З останнього центру цей рух був продовжений в італійській Етрурії та Адріатику, а звідти на Карпати, Балтику в Панонію.

Звідси висновки: Оріяна мала араттську основу. Сутність аріян, аріїв полягає не тільки в етнічній, расовій чистоті, але й у державотворчій тенденції (зорієнтованій на Аратту, як на вищий взірець). Фарбовані черепи з могильників біля сіл Вусатого та Маяків, що зберегли символ варн (каст), свідчать про розвинену ієрархію, синонімом якої стає надалі поняття "арійство". Смісл його вимагав високих знань та духовно-практичного дотримання їх, тобто вимагало саморегулювання особистості, заснованого на слідуванні суспільством природних законів.

У Атхарашастрі (або "науці політики") заснованій I тис. до н. е. входять 4 закони:

- 1) "Закон для брахмана"
- 2) "Закон для кшатрія"
- 3) "Закон для вайш'я"
- 4) "Закон для шудри"

Ті хто пройшов курс учення за своїми природними здібностями, набув необхідних знань та вмінь відповідної варни і як наслідок отримували посвячення до повноцінного суспільного життя як брахмани (жерці), кшатрії (воїни), чи вайші (ремісники). Шудри – це ті хто посвячення не пройшов за малолітством, розумовою неспроможністю, тощо. Вже в Індії, ця аратто-аріянсько-арійська схема суспільного ладу, почала формалізуватися й набувати кастового, а згодом і класового змісту [14].

Як відомо, один з найдревніших духовно-історичних пам'яток слов'ян є "Велесова книга". Вона завершена у 879 р. і розпочинає праісторію Русі з близько 20 000-літньої глибини; цю книгу у стародавніх слов'ян відносили до когорти "священних". "Велесова книга" називає кілька попередників Руси-України – у тому числі і загадкових укрів. Вони склалися в процесі міграції слов'ян з прадавньої Аратти – ядра північної спільноти індоєвропейських народів. У того ядра чи з його периферії, як свідчать вчені, крім слов'ян і пелазгів, напевно знаходилися ще й хетти та іллірійці. Невипадково Аратта згадується також в шумерських бібліотеках як північна прабатьківщина. І нині не розв'язана проблема першопричини виокремлення месопотамського Шумеру із надніпрянської Аратти II-ї половини IV тис. до н. е. Відмітимо, що Ю. О. Шилов вирішує цю загадку через Потоп внаслідок катастрофічного воз'єднання Чорного моря із Середземним. Потоп ще часів шумерського патріарха Утнапішті (аккадці-вавілоняни його називали – Зіусудру, а євреї Ной) призвів і до започаткування Оріяни (Оріси, Одеси за С. І. Наливайком) – синтезу приморських частин Аратти та Оріяну. Остаточне затвердження Оріяни можна відносити до XXVIII ст. до н. е. – коли середньостогівська культура переросла в ЯМНУ. Між пониззями Дніпра та Дністра, особливо у приморській частині майбутньої Одещини склалася контактна зона Аратти та Оріяни, котра була названа Орісою (за С. І. Наливайком та Ю. О. Шиловим). Вона стала центром майбутніх міграцій як на Захід (до Троади й Етрурії), так і на Схід (до Індії). Між нею й розташованою на північ Араттою почала складатися Борустенія чи Борусія (за "Велесовою книгою") [14].

2. Українські витoki державотворення.

Поки що незбагненою до кінця історико-духовною цінністю є знайдені написи і малюнки Кам'яної Могили. Пріоритетне місце у їх вивченні займає також і фотоальбом "Кам'яної Могили – світова пам'ятка древньої культури в Україні", виданий Б. Михайловим у 2003 році. У ньому вміщено знімки написів і малюнків, яким більше 10 тисячі років.

Спроби археологів розшифрувати виявлені ними записи зустрілись з глибокою перешкодою – відсутністю глибоких знань з таких древніх мов, як шумерська і єгипетська, котрі могли пролити світло на таємниці древнього письма Кам'яної Могили. Суттєвий крок у подоланні цієї перешкоди зробив відомий шумеролог А. Г. Кифішин, хоча і боявся повірити у те, що в Україні знаходиться протошумерський релігійний центр [2: 17].

Як відомо, результатом напруженої його декількарічної праці стало його фундаментальне дослідження під назвою "Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII–III тыс. до н. э." (К.: Аратта, 2004). Цікаво, що ця праця викликала суперечливу реакцію у науковому світі (від щирої підтримки до замовчування її та неправомірних нападок). Зазначимо, що дослідниками було виявлено 62 печери та 160 кам'яних табличок з письменами. Кифішину вдалося розшифрувати на 40 панно і 16 табличках. Він зробив важливий висновок: піктограми Кам'яної Могили є протошумерськими, а сама вона протягом тисячоліть виконувала роль одного з найвпливовіших духовних релігійних центрів Євразії. Тим самим Кифішин продовжив писемну історію людства до XVII тис. до н. е.

Симптоматично, що знаки, які дослідники виявили в різних регіонах Європи, повторюються протягом тисячоліть (на думку Кифішина древні письмена були поширені на величезному просторі від Піренеїв до Уралу і Південного Кавказу), їх знайшли на уральських скелях під Свердловськом, Південної Франції, в піренейській печері Альтаміра. Це свідчить про те, що уже в той час були добре налагоджені зв'язки між племенами і народами у ті далекі часи. Особливістю написів Кам'яної Могили є те, що в них наявні посилання на табличках, ще древніші або наділені особливою святістю. 160 таких табличок були знайдені В. Даниленком та Б. Михайловим і чекають на своє прочитання. А. Кифішин називає їх "першоджерелами" і вважає, що "форма посилання на ще древніший зв'язок, відома саме в Шумері, зв'язує з ним Приазов'я глибоким ритуальним зв'язком". Учений підкреслює у своїй книзі: "Навряд чи Шумер класична цивілізація Дворіччя, дав настільки архаїчну форму і як архів Кам'яної Могили. Швидше навпаки, вона була "метрополією" і Шумеру, і багатьох інших центрів "письмових культур" розглянутого ареалу".

І сьогодні вчені не дійшли однозначного висновку про те, звідки в Месопотамії (сучасний Південний Ірак) з'явилися шумери. С. Крамер у книзі "Шумери. Перша цивілізація на землі" (М., 2002) пише: "Як би то не було, цілком імовірно, що самі шумери не з'явилися в Шумері приблизно до другої половини IV тис. до н. е. До сьогодні невідомо, де їх батьківщина". Цікаво, а де ж сформувалася культура сумерійців. Дійсно, це одна з найбільш складніших і до кінця не з'ясованих проблем археології.

Один з найвідоміших знавців культури Лео Опенгейм у книзі "Древняя Месопотамия" (М., 1990) проаналізував проблему витоків шумерської писемності і прийшов до висновку: "Майже не викликає сумніву, що принцип логографічного письма був винайдений не шумерськими попередниками тих месопотамців, яким належать найбільш ранні з відомих шумерськими написи на глині". Учений констатує: "Клинописні тексти надають унікальну можливість побачити еволюцію системи письма. Зараз можна простежити майже всі стадії, крім найпершої".

На наш погляд, більш вірогідною є думка про те, що саме Аратта, яка відіграла головну роль у розвитку Шумеру, його культури, релігії, писемності, була прабатьківщиною шумер. Історичний і філософський аспекти розкриті С. Вовком, Ю. Шиловим, С. Наливайком [1].

Можна погодитися з думкою А. Кифішина, що саме написи Кам'яної Могили послужили першоджерелом для ряду міфологічних сюжетів, відображених пізніше у шумерських, вавілонських, асирійських текстах, наприклад, розповідь про прорив Середземного моря в Чорне у сер. VI тис. до н. е., унаслідок чого рівень останнього піднявся на 100 м. Розповідь про цей грандіозний природний катаклізм потрапив і на сторінки Біблії.

Образно кажучи, наш животворний зв'язок із духовними святинями пращурів – це міст між минулим і майбутнім української нації. Це – заповідь процвітання всієї слов'янської цивілізації, серцем якої є Україна.

Список використаних джерел

1. Вовк С. М., Шилов Ю. О., Наливайко С. І. Сторінки історії і культури Праукраїни. – Кн. 2. – 252 с.; кн. 3. – 304 с. – Чернівці: Прут. – 2003. 2. Губчин О. Древне святилище Кам'яної Могили // Духовна велич України. – К.: ВЦ "Просвіта", 2004. – С. 15–24. 3. Даниленко В. Н. Космогония первобытного общества // Начала цивилизации. – М.: Раритет, 1999. – 376 с. 4. Кифішин А. Г. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII–III тыс. до н. э. – К.: Аратта. – 2004. 5. Кифішин А. Шумер-

ські та протошумерські написи Кам'яної Могили // Український світ. – 1995. – № 1–3. 6. Крамер С. Шумери. Перша цивілізація на землі. – М. – 2002. – 167 с. 7. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока – М., 1982. – 149 с. 8. Опенгейм Л. Древняя Месопотамия. – М., 1990. – 237 с. 9. Петухов Ю. Д. История русов 40–5 тыс. до н. э. – Т. 1. – М.: Мегалактика, 2000. – 288 с. 10. Рене Г. Кризис современного мира. – М.: Арктогея, 1991. – 160 с. 11. Шилов Ю. А. Праистория Руси // Начала цивилизации. – М.: Раритет, 1999. – 376 с. 12. Шилов Ю. О. Праісторія Русі-України. – Київ-Хмельницький, 1998. – 180 с. 13. Шилов Ю. А. Прародина ария: История, обряды и мифы. – Киев: СИНТО, 1995. – 744 с. 14. Шилов Ю. Джерела витоків української етнокультури. XIX тис. до н. е. – 2 тис. н. е. – К.: Аратта, 2002. – 272 с.

Stepan Vovk, A. Danylov

THE ORIGIN OF STATE FORMING OF THE SLAVS

The body of the article goes on the problem of the origin of state forming process of Slavs from the multilateral points of view of their acquired experience.

УДК 94 (438)

Вадим Ореховський

ФЛОРЕНТІЙСЬКА УНІЯ 1439 РОКУ ЯК ЕТАП РЕАЛІЗАЦІЇ КАТОЛИЦЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ ОБ'ЄДНАННЯ ЦЕРКОВ

У статті досліджуються постанови флорентійської унії 1432 р., яка була однією із спроб возз'єднання православної і католицької церков.

Колись, великий англійський фізик Ісаак Ньютон на запитання про те, як він здійснив свої епохальні відкриття відповів: "Я бачив далі тому, що стояв на плечах велетнів". Безумовно, геніальний англієць мав на увазі те, що його закони не виростили з нічого, підґрунтям для них слугували наукові пошуки і знахідки попередніх поколінь.

Істинність цього вислову можна віднести не тільки до історії наукової думки, але і до історії людства загалом. Дійсно, наше сьогодення є лише верхівкою того велетенського айсбергу, більша половина якого ховається у темряві минулого. Багатьом здобуткам сучасності ми зобов'язані наполегливій праці та злету думки людини старожитності, середньовіччя та нового часу.

Але, на жаль, не тільки здобутки визначають обличчя сьогоденної цивілізації. В минулому губляться і корені багатьох проблем, що "прикрашають" наше сьогодення.

Однією з таких проблем, ставлення до якої вимагає глибоких знань і певної делікатності, є проблема міжрелігійних конфліктів. Адже в минулому міжконфесійні сутички часто виходили за межі словесних змагань, переростаючи у справжні війни в яких гинули люди, що змінювали політичну карту того чи іншого регіону та і взагалі, визначали поступ цілих епох. І хоча сьогодні релігійне протистояння проходить більш-менш у мирних рамках (за словами відомого російського вченого діакона Андрія Кураєва: "Війни йдуть. Але йдуть то вони не за віру. Більшою частиною вони розв'язуються з-за нафти" [18: 92]), проте політизація життя громадян захоплює і життя церковне. Причому, кожна з конфліктуючих сторін намагається використувати минуле як, з одного боку, аргумент у виправданні власної позиції, а з іншого – як знаряддя засудження протилежної сторони. В такій ситуації свобода совісті людини та її переконання приносяться в жертву тим чи іншим політичним міркуванням.

Такі реалії сьогодення, але пам'ятаючи вищезгаданий вислів Ньютона, спробуємо заглибитися у підгрунтя даної проблеми. А корені її виходять за межі "темного середньовіччя" і губляться у тих часах, коли на просторах Середземномор'я панувала така неосяжна і здавалась вічна Римська імперія. Саме в її східних провінціях народжується віровчення перших християн, якому судилося пройти шлях від релігії меншості до релігії обраної і пануючої. Світ язичництва (*Pax Romana*) змінюється святом християнства (*Pax Romana Christiana*). Але епоха тріумфу нової релігії була одночасно добою кризи держави в східних провінціях якої вона зародилася.

Розпад римського світу позначився зменшенням території християнізованих земель. Тим більше, що виникнення ісламу та арабські завоювання VII ст. призвели до втрати християнською церквою Сирії, Палестини, Єгипту та Північної Африки. Велике значення відіграв розкол колишньої єдиної Римської імперії на західну та східну частини, що призвело з часом до їх культурного відчуження. Складовою його частиною було відчуження конфесійне, що пов'язувалося із тією роллю, яку відігравала церква на Заході та Сході. Проблему поглиблювали і владні претензії римського папи, а також теологічні, обрядові та організаційно-дисциплінарні розбіжності.

Перші ознаки конфронтації з'явилися у IV ст. н. е., але з плином століть вона набуває все гострішого характеру, призвівши до церковного розколу 1054 р. Але не дивлячись на ворожнечу, що панувала між латинянами та греками, звести "залізну завісу" між ними не дозволяли ані суто прагматичні фактори, ані ідеї братерства та згоди, що сповідувалися хоч і різними церквами, але церквами, які належали до однієї і тієї ж релігії – християнства.

Таким чином, ідея унії продовжувала вперто існувати. Особливої сили вона набуває у XV ст. – останньому столітті існування Візантії. Зі сходу на імперію насівалася нова небезпека – турки-османи. Сил для відсічі їм греки вже не мали. Всі надії покладалися на допомогу західних держав, а отримати її без об'єднання двох церков було неможливо.

Західна церква теж переживала не найкращі свої часи. Утворення міцних абсолютистських держав у Західній Європі призводить до неминучої конфронтації світської влади із владою духовною. Відходить у минуле епоха, коли римський первосвященик вважав всі європейські держави патримонієм св. Петра, а їх королів та імператорів провідниками своєї волі.

Духовенство позбавлялося привілеїв – звільнення від податків та права особливої церковної юрисдикції. Повстало питання про створення національної церкви, незалежної від римської курії.

Це явище стало однією з причин так званої "великої схизми" (розколу). Під такою назвою увійшов в історію майже сорокарічний (1378–1417 рр.) "смутий період" у долях папства. Він виник після смерті папи Григорія XI, на місце якого у Римі обрали Урбана VI. Одночасно під тиском французького короля Карла V частина кардиналів обрала папою Роберта Женевського (1378–1394 рр.), що прийняв ім'я Клементя VIII. Урбан VI перебував у Римі, а його суперник – в Авіньйоні. Католицький світ розділювався на два ворогуючих табори, у боротьбі яких активну участь прийняли монархи, місцеві феодала та міська влада [19: 466–467]. У ході цієї боротьби, що супроводжувалася взаємними прокляттями та анафемою, папство втрачало свою колишню вагу, католицька ієрархія була втягнута у затяжну кризу. В цей час у межах самої римської церкви виникає течія, що ставить на порядку денному проблему реформування папства. Із багатьох творів, в яких говорилося про жахливе становище та необхідність "реформування церкви від голови до ніг" (штаб-квартирою обговорення був Паризький університет), все більше і більше на перший план виходить думка, що необхідним засобом для відновлення церковної єдності повинен бути Вселенський собор як вища церковна інстанція. Ідеологи нового руху (він отримав назву "соборного") відкидали претензії римського первосвященика на універсальну владу і обґрунтовували його підпорядкування державі у світських справах та авторитету Вселенських соборів у справах церковних [9: 36; 26: 468].

Практичною реалізацією вимог соборного руху стало скликання вже у 1409 р. собору, що зібрався у Пізі і намагався покласти кінець двоєпапству. Але становище тільки погіршилося – до двох первосвящеників додався третій [8: 195; 9: 37; 12: 124; 21: 47].

У 1414 р. відкрився Констанцький собор. Разом з його учасниками, їх слугами, супроводжуваними військовими загонами, гостями, мандруючими артистами та повіями у Констанцу зібралось біля 100 тис. чоловік. З 45 засідань собору 23 були присвячені боротьбі зі старими папами та вибором нового. Питання церковної реформи було відсунуто на другий план. В результаті все залишилося без змін. Новий папа Мартин V без усякого опору оголосив вчення про примат соборів над папою хибним і засудив його [8: 195–210; 9: 37–39; 12: 126–127; 13: 73; 21: 48–49].

Свого апогею соборний рух досяг у 30-і роки XV ст. Приводом його стала обіцянка папи Євгена IV своїм виборцям припинити практику самовільного призначення кардиналів, а також згода обговорювати усі важливі рішення, що стосувалися церковних справ, із кардинальською колегією. Але дуже скоро папа відмовився від своїх слів і почав поступово обмежувати раніше надані привілеї. Черговий собор, що зібрався у Базелі в 1431 р., знову почав пропагувати тезу про верховенство соборного єпископату над папством. Серед питань, що піднімалися на соборі, було вкотре питання відновлення унії зі Сходом. Його і вирішив використати у своїх інтересах папа. Тим більше, що агонізуюча Візантійська імперія пов'язувала із ним надії на військову допомогу. А вона була потрібна як ніколи [9: 40–43; 15: 160–161].

Під приводом необхідності проведення безпосередніх переговорів з представниками східної церкви (а папа вважав, що лаври переможця над схизмою додадуть йому ваги в очах пастви), Євген IV розпускає Базельський собор і скликає єпископський у Феррарі. Стався новий розкол. Частина учасників Базельського собору почали вимагати, щоб папа прибув на собор та пояснив свою поведінку. Коли римський первосвященик відмовився, 300 учасників собору оголосили про позбавлення його престолу. Але більшість єпископату була проти нового розколу [15: 162]. Залишалось зробити останній крок.

24 листопада 1437 р. ескадра з 8 кораблів покинула Константинополь. Серед пасажирів її були: візантійський імператор Іоанн VIII; його брат, деспот Димитрій; Константинопольський патріарх Йосип II та інші. 8 лютого 1438 р. ескадра прибуває до Венеції [10: 179].

Через 2 місяці, 9 квітня відкрилося перше засідання церковного собору у м. Феррара [10: 179]. Вже сама атмосфера собору мов би натякала на те, що грецька сторона буде виступати у ролі тих, хто просить, а Рим буде диктувати їм свої умови. Місця у кафедральному соборі розподілялися так: папський престол стояв вище за патріарший. Сприймавши це як образ, Константинопольський патріарх не захотів бути присутнім на першому засіданні, прикрившись офіційним приводом – хворобою. Неприємна історія вийшла також через цілування папської туплі. Не бажаючи підкорятися такій церемонії, що доводила перевагу римського первосвященика, Йосип II за себе та своїх архієреїв відмовився це зробити. І папа змушений був відступити, прийнявши у щоку патріарший поцілунок [6: 57].

8 жовтня 1438 р. до Феррари прибули представники руської церкви на чолі з митрополитом Ісидором [23: 228]. Цей останній відіграв одну з головних, якщо не найголовнішу роль у діяльності Феррарського, а потім Флорентійського собору. Його постать не зникає і після прийняття соборної угоди. Сам Ісидор був провідником ідей уніатства на українських землях. Тому слід зупинитися на ньому більш детально.

Грецькі хроніки називали Ісидора найосвіченішою людиною свого часу, не відставали від них і руські літописи, наділяючи його такими епітетами, як "многим язиком сказителем" та "великим філософом". Про його життєвий шлях до 30-х років XV ст. нам нічого не відомо. За походженням грек, або болгарин він був ігуменом св. Димитрівського монастиря у Константинополі. У 1433 р. він посилався візантійським імператором Іоанном Палеологом на Базельський собор для переговорів про об'єднання церков. Після смерті московського митрополита Фотія у 1436 р. на зміну йому був призначений Ісидор. Вже через декілька місяців після свого призначення Ісидор заговорив про поїздку на собор. Спочатку московський великий князь Василь засудив його бажання увійти в тісний кон-

такт з представниками католицького світу. Однак Константинопольський патріарх Йосип повідомив Василя, що Ісидор поїде на собор "утвердження ради православної віри", та й сам Ісидор заявив, що собор буде лише богословським диспутом між представниками православ'я та католицизму [5: 68–72; 6: 56; 7: 346–347; 14: 429–431; 21: 53].

Разом з Ісидором до Італії відправився біля 100 чоловік. Помічник Ісидора, суздальський єпископ Авраамій навіть створив своєрідну "літописну бригаду". Одному з її учасників, ієромонаху Симеону було дано доручення записувати все, що стосується самого собору, іншому – невідомому – необхідно було описувати мандри на собор та назад [1: 132; 14: 431; 21: 53].

Шлях до Феррари зайняв у делегації майже рік [3: 142; 14: 431–432; 21: 53].

На соборі розгорнулися гострі суперечки по ряду канонічних та догматичних питань. Головною вимогою католицьких ієрархів було визнання східними церквами католицької редакції 8-го члену Символу Віри (*filioque*) [16: 21].

З кожної сторони для ведення дискусій були призначені по шість авторитетних богословів. У греків вирішальне право голосу було надане митрополитам Віссаріону Нікейському та Марку Ефеському, в різні часи до них приєднувалися митрополити Дорофей Мітіленський та Ісидор Київський, дорадники Пліфон, Георгій Схоларій, протосинкел (посадова особа у Константинопольській церкві для зв'язку з імператором) Григорій Мамма, перший історик собору Сиропул. Католицьку сторону представляли кардинали Юліан Цезаріні та Микола Альбергаті, архієпископ Андрій Родоський, домініканський провінціал Іоанн Рогузький та ін. [17: 31].

Але головне, що розділяло супротивників, були не канонічні та догматичні суперечності (хоча їм і присвячувалося більше всього часу), а питання політичне – супрематія папи як голови церкви. Саме у цьому питанні ні одна із сторін не хотіла поступатися на користь іншої.

Справу ускладнювало те, що серед самих греків не було єдності з цього приводу. Більшість на чолі з митрополитом Ісидором та Віссаріоном ратувала за прийняття унії шляхом цілої низки поступок на користь папи. Їм опонував лише Марк Ефеський. Сутички набули надзвичайно гострого характеру. На одному з засідань Віссаріон прилюдно обізвав Марка "біснуватим", на що той відповів: "Ти покидьок, і така твоя поведінка". Дорофей Мітіленський та Мефодій Лакедемонський сповіщали папу, що Марк називає римського первосвященника єретиком [10: 180–181].

Опозиція частини греків призвела до більш жорсткої політики римської курії. Користуючись тим, що весь собор знаходився на утриманні папи (у візантійській делегації навіть не було грошей, щоб повернутися додому), Рим почав затримувати виплати субсидій тим членам собору, які виступали проти унії. В хід були пущені підкупи та щедрі дарунки. Віссаріону та Ісидору папа пообіцяв кардинальські шапки. Собор був перенесений із Феррари до Флоренції з причини (як офіційно проголошувалося) епідемії холери. Таким чином, греки потрапляли у ще більшу залежність від папи. До тих, хто так і не схилився до ідеї унії, застосовувалося пряме насильство. Так, впертість Марка Ефеського викликала такий гнів візантійського імператора, що він наказав тримати непокірного єпископа під арештом під час заключних засідань собору [10: 180–181; 23: 232].

Крім матеріального й духовного тиску з боку католицької сторони над греками весь час висіла "дамкловим мечем" загроза нового вторгнення османських військ. Саме ці чутки змушували імператора тиснути на членів своєї делегації.

В кінці кінців опір візантійської делегації було зламано. 6 липня 1439 р. у кафедральному соборі Флоренції Санта-Марія дель Фіоре був проголошений акт про "возз'єднання церков". З грецької сторони документ був підписаний імператором, чотирма заступниками патріархів (сам константинопольський патріарх Йосип II помер під час собору), шістнадцятьма митрополитами, чотирма д'яконами. Марк Ефеський відмовився поставити свій підпис під текстом унії. З римської сторони документ підписали папа, вісім кардиналів, вісім латинських патріархів, шістдесят один архієпископ та єпископ, сорок абатів, чотири генерали чернецьких орденів, послы герцога бургундського [23: 231].

У догматичних питаннях та питаннях літургії папство отримало повну перемогу. Греки визнавали *filioque*, вживання квасного й неквасного хлібу при літургії, чистилиця.

Особливо важливим було те, що православна делегація визнавала першість римського первосвященника як глави церкви [16: 22; 21: 54].

У відповідь папа дав обіцянку імператору утримувати у Константинополі 300 воїнів та 2 галери, а у випадку особливої необхідності надіслати 20 галер на півроку або 10 галер на рік. У випадку крайньої небезпеки папа обіцяв підняти європейські держави на хрестовий похід проти турок. Була досягнута угода, що католицька церква буде відряджати своїх паломників на Схід через Константинополь, щоб відродити економічне життя та піднести політичний престиж візантійської столиці [10: 181].

Не дивлячись на урочистість проголошення унії, вона виявилася "мертвонародженою". Політичні та військові умови угоди залишилися на папері. Імперія так і не отримала бажаної військової допомоги західного світу. Навпаки, союз із Заходом викликав страшний гнів султана Мурада II і ще більше погіршив його відносини із Константинополем. Новий хрестовий похід, що був організований Заходом проти турок і в якому головна роль відводилася польському королю Владиславу III, закінчився розгромом хрестоносців 10 листопада 1444 р. у битві при Варні [10: 182–183].

Не дивлячись на всі старання римської курії, унія не змогла затвердитися на території Візантійської імперії. Вікова ненависть широких народних верств до латинян, опозиція духовенства та значної частини знаті стали тим рубіконом, який вона так і не змогла подолати. Відраза до латинства сприяла зростанню туркофільських настроїв у суспільстві. Широко відомий вислів візантійського сановника Луки Нотара: "Краще турецька чалма, ніж папська тіара". Унію визнав фактично лише імператорський двір та невеличка частина вищої бюрократії [23: 238; 26: 79].

В деяких місцях єпископи, що підписали унію, змушені були прилюдно покаятися перед своєю паствою. Так було, наприклад, в Корфу, Криті, Євбеї і т. д. [7: 181].

У 1443 р. патріархи Олександрійський, Антіохійський та Єрусалимський скликали собор, на якому проголосили засудження унії, а всіх її прибічників піддали анафемі [7: 181].

Лише у 1452 р. останній візантійський імператор Костянтин XI офіційно затвердив унію. Вона була урочисто проголошена у Софійському соборі, де відправили літургію із спогаданням імені папи на першому місці при участі 300 священників [7: 181].

Ініціатива імператора була різко засуджена представниками духовенства. У листопаді 1452 р. п'ять митрополитів і десять кліриків звернулися до Костянтина з постановою, що відкидала унію [7: 181].

Вже після падіння візантійської столиці, константинопольський патріарх Геннадій II заявив, що здобуття турками міста було покаранням божим за те, що греки у Флоренції зреклися віри своїх батьків [7: 181].

У 1472 р., тоді, коли Близький Схід перестав бути грецьким, на константинопольському соборі чотири східних патріархи в черговий раз засудили унію, а всім її прибічникам оголосили анафему [23: 240].

Несприятливою була доля унії і в Московській державі. Після підписання соборної угоди митрополит Ісидор вирушив до Москви. Шлях його пролягав через Пізу, Венецію, Угорщину, Польщу. Нарешті, 11 березня 1441 р. Ісидор урочисто в'їхав до столиці. Перед ним несли латинський хрест та три булави, що знаменували його кардинальський сан (папа виконав свою обіцянку). В Успенському соборі при оголошенні багатоліття Ісидор замість патріарха виголосив ім'я папи Євгена IV, а після зачитав папське послання про унію та текст угоди [5: 86–87; 21: 56; 23: 236].

Вчинок Ісидора викликав одразу ж негативну реакцію великого князя Василя II. Митрополит був ув'язнений в Чудовому монастирі. Правда, вже 15 жовтня 1441 р. він втік звідти. Великий князь заборонив переслідувати його. А коли Ісидор був арештований у Твері, запропонував тверському князю Борису Олександровичу звільнити митрополита та дати йому можливість переїхати до Литви [3: 143; 5: 88–89; 21: 56].

15 грудня 1448 р. собор руських єпископів поставив "митрополитом на всю Русь" рязанського єпископа Іону. Правда, заради справедливості слід зазначити, що не всі члени собору схвалили князівську ініціативу. Єпископ Гдовський Пафнутій та боярин Василь

Кутузов заявили, що без згоди патріарха обирати митрополита не можна. Василь побачив у цьому крамолу та заключив обох "в окови" [14: 442–443; 20: 164].

Обставини склалися на користь автокефалії. Константинополь був змушений без опору визнати правильність обрання Іони. На початку 1449 р. у візантійській столиці замість померлого прибічника унії імператора Іоанна Палеолога на престол вступив його брат Костянтин, який оголосив себе захисником православ'я та вигнав прибічника унії патріарха Григорія Мамму. У такій ситуації у 1452 р. московський князь підготував для відсилки імператору спеціального листа з виправданням обрання власного митрополита і з пропозицією відновити союз із Константинопольською церквою. Але відсилати його не квапилися. Стало відомо, що імператор розпочав нові переговори з папою [14: 443–445].

Падіння Константинополя у 1453 р. остаточно розв'язало руки Василю II та ще більше піднесло авторитет Москви. Складання Російської централізованої держави потребувало відповідної незалежності місцевої церкви. Ідеологічним обґрунтуванням цього виявилася ідея про Москву як "третій Рим", що покликаний зберегти у чистоті та недоторканості православну віру.

Звільнення від візантійської опіки призвело до остаточного розподілу руської митрополії на московську і київську. Початок його відноситься до XIII ст., монголо-татарського періоду в історії Русі. Зміни у становищі руських князів – політичне підпорядкування більшої їх частини Орді (середина XIII ст.) і входження до складу Великого князівства Литовського та Польщі (середина XIV ст.) – призвели до значної перебудови структури церковної організації. Піднесення Північно-Східної Русі та Новгородсько-Псковської землі привертало до себе все більше уваги київських митрополитів.

Вже у 1250 р. митрополит Кирило відправився до Суздальської землі, а потім відвідав Новгород і в наступні роки часто приїздив до Північно-Східної Русі. У 1283 р., після смерті Кирила, на Русь з Візантії прибув новий митрополит-грек – Максим, який продовжував ту ж лінію на укріплення зв'язків із північно-східними князями [7: 203–204; 24: 72].

Наприкінці XIII ст. у Північно-Східній Русі головним політичним центром стала Твер, з якою митрополит Максим встановив тісні зв'язки. З 1289 р. він затвердив на тверську єпископію кандидата князя Михайла Ярославича – сина одного з литовських князів, ігумена Андрія. У 1299 р. Максим, "не терпя насилия татарского, остави митрополию иже в Киеве" та "седе в Володимире и со всем клиросом своим". У Києві ж залишився митрополичий намісник [4: 204; 24: 72–74].

Під час суперництва Москви і Твері були створені умови для переносу кафедри з Володимира до Москви. У 1328 р. московський князь Іван Данилович (Калита) зайняв великокнязівський престол. У тому ж році до Москви прибув новий митрополит-грек – Феогност. Ця подія виявилася значною підтримкою для майбутньої Російської централізованої держави [24: 75]. Цей самовільний перенос митрополичої кафедри у місто, що нічим не прославився в історії християнства і було позбавлене шанованих святинь, викликало негативну реакцію з боку константинопольського патріарха. Митрополича кафедра Русі була понижена з 60-го до 72-го місця [2: 214; 25: 11].

Переїзд Київського митрополита на Північ (а московські митрополити продовжували носити офіційний титул митрополитів київських та всієї Русі) полегшив створення на початку XIV ст. другої митрополії у Галичі, столиці Галицько-Волинського князівства. За проханням галицьких князів, візантійський патріарх Ісайя дав місцевому єпископу титул митрополита. Коли ж Галичина після смерті князя Юрія у 1337 р. відійшла до Польщі, Феогност, митрополит київський і всієї Русі, отримав у вересні 1347 р. повідомлення від патріарха через імператора Іоанна VI Кантакузена про те, що галицька митрополія ліквідується і переходить під його юрисдикцію. У 1348 р. Феогност здійснив поїздку до Галича і прийняв справи [7: 319].

Піднесення Великого князівства Литовського, що увібрало в себе ряд руських земель, призвело до спроб місцевих правителів поставити своїх кандидатів на митрополичий престол. Так, у середині XIV ст. литовський князь Ольгерд намагається провести на митрополію "київську і всієї Русі" свого родича Романа. За виконання цього прохання він обіцяє патріарху прийняти православ'я. Але проти цього виступає московський митрополит Олексій. У 1356 р. у Константинополі збирається собор, який у своїй постанові

зазначив, що Олексій залишається митрополитом київським та всієї Русі, а під владу Романа, у вигляді компенсації, передаються крім двох його власне литовських єпархій – Туровської і Полоцької – ще Володимирська, Луцька, Холмська, Галицька та Перемишльська. Але Роман не прийняв це рішення. Справа закінчилася взаємним невизнанням, безкінечними скаргами, сутичками та небажанням поступатися на користь іншого. Причому, претензії ієрархів церкви активно підтримували світські володарі [14: 389–392].

Флорентійські події 1439 р. кардинально вплинули на цей конфлікт.

Правда, у 1440 р. у Вільно польський король і великий князь литовський Казимир уклав угоду із Василем II, за якою зобов'язувався не допускати вже відомого Ісидора на митрополичий престол у Києві. За цією ж угодою православні єпархії у 1451 р. були підпорядковані московському митрополиту Іоні [9: 78; 16: 24]. Але тиск папського престолу привів до того, що вже через сім років ці єпархії були віддані під юрисдикцію учня Ісидора – Григорія Болгарина. Демарші Москви не призвели до бажаних результатів. Литовські єпископи бажали бути незалежними і всі, крім одного (Чернігівського Євфимія) досить спокійно прийняли Григорія. Намагання отримати визнання його Москвою як загально-руського закінчилося невдачею. Великий князь Василь II заявив, що "від Риму у нас митрополитів не бути". Московський собор 1459 р. відлучив Григорія від церкви. У документі, що був прийнятий собором, вперше східно-руська церква була названа "церквою Московською". Через два роки, після смерті московського митрополита Іони, його наступники стали називатися "митрополитами Московськими і всієї Русі", а титул "Київського" залишився за литовським митрополитом [5: 108–112; 7: 319;].

Своєрідно склалася доля унії у Литві та Польщі. Південно-західні руські землі під литовською зверхністю не знали суспільної боротьби на релігійному ґрунті, передусім через толерантність, яку виявляли володарі Литви щодо різних конфесій. Вона сформувалася усією історією цієї держави, що виступала своєрідним буфером між православним Сходом і католицьким Заходом. Уже її засновник князь Міндовг, не маючи достатніх сил для боротьби з Тевтонським орденом, котрий вів наступ на Литву під гаслом боротьби з язичництвом, був змушений хреститися за католицьким обрядом та заснувати єпископію (1251 р.). Та це хрещення, хоча і принесло йому королівську корону, за висловом літописця, "льстиве було": у 1260 р. Міндовг розірвав угоду з Орденем і папою та зрікся християнства, керуючись власними політичними розрахунками. З суто прагматичних міркувань виходив згодом і князь Гедимін, котрий намагаючись зав'язати торговельні контакти з містами Ганзи, у своїх посланнях давав згоду хреститися і будувати церкви, а потім, зі зміною обставин, рішуче відхилив пропозицію папських легатів перейти в католицтво [11: 137].

Уже в XIV ст. виразно проявилися "руські" впливи у Литві: православ'я прийняли сини Гедиміна Любарт, Коріат, Наримунт, Явнут, Ольгерд і майже всі діти останнього. Досить поширеними були й родинні зв'язки литовських князів із православними династіями Північно-Східної Русі [11: 137].

Кінець 70-х – початок 80-х рр. XIV ст. був характерний для Литовського князівства жорстокою міжусобною боротьбою. Новий князь Ягайло, щоб позбутися конкурентів у боротьбі за владу, змушений був шукати союзників як у державі, так і за її межами. Зовнішньополітичні обставини сприятливо склалися для нього: малопольські політики висунули ідею одруження Ягайла з королевою Польщі Ядвігою. Цей союз мав посилити позиції обох держав у боротьбі з спільним ворогом – Орденем.

Ягайло прийняв дану пропозицію. Наслідком цього стало укладення у 1385 р. Кревської унії. Нею передбачалося входження Великого князівства Литовського до складу Польської держави і перехід у католицтво Ягайла та всіх мешканців Литви. У лютому 1386 р. Ягайло охрестився, взявши ім'я Владислав, одружився з Ядвігою і став польським королем [9: 73; 11: 119; 22: 315–316]. За Городельським привілеєм (був прийнятий у 1413 р. польсько-литовським з'їздом у містечку Городлі) тільки польська шляхта та литовські бояри, що перейшли до католицтва, отримали виключне право займати посади каштелянів і воєвод та брати участь у роботі державної ради [9: 73–74; 11: 137; 21: 45].

Згодом, з ускладненням внутрішньополітичної ситуації у Великому князівстві Литовському, за привілеями 1432 і 1434 рр. ці права були поширені на руських князів та бояр,

щоб стабілізувати становище у країні та "уникнути на майбутнє розколу між народами" [11: 137].

Унія 1386 р. поклала початок релігійного протистояння, поставивши поряд із православним сповіданням сповідання католицьке. Православ'я у Литві домінувало чисельно, але католицизм стало тут пануючим віросповіданням, адже сам князь литовський прийняв його і зобов'язувався розповсюдити. Таким чином, у Литовській державі з'явилася можливість для релігійної ворожнечі та сутичок з-за віри.

Однак Ягайлу так і не вдалося провести до кінця укладену в Крево угоду і згідно з нею "навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської", бо в особі сина Кейстута (дяді Ягайла, що був задушений за наказом племінника у 1382 р.) – Вітовта владно заявила про себе тенденція до збереження політичної самостійності Великого князівства Литовського. Ягайло був змушений зробити його своїм намісником у Литві (1392 р.), а через 6 років литовсько-руські князі та бояри проголосили Вітовта королем [11: 137; 22: 316–317].

Характерною рисою політики правлячих кіл Литви щодо православної церкви було намагання позбутися залежності від Москви і прагнення мати у межах князівства самостійну митрополію. Саме рішення Флорентійського собору були тим фактором, що сприяв доведенню цього процесу до його логічного завершення (про це вже вище зазначалося). Але нова, Київська митрополія згодом перейшла із юрисдикції римського папи під контроль Константинополя (тут унія була соборно засуджена). Саме з благословення останнього на митрополічій кафедрі був затверджений Григорій Болгарин (1470 р.), а після його смерті із згоди Константинополя ставали митрополитами і його наступники [5: 118–122; 9: 78–79; 11: 138–139; 21: 60].

Отже, на території Великого князівства Литовського церковну унію так і не було проведено в життя. Як писав наприкінці XVI ст. єпископ Іпатій Потій, "з'єднання грецької церкви з римською... мало не півтора літ... по соборі Флорентійському отлогом лежало".

Деяка інша ситуація склалася на руських землях Корони, де позиції католицизму були значно міцнішими, ніж у Литовській державі. І хоча і тут православні користувалися свободою віросповідання, їхня конфесія розглядалася як нижча за католицьку, ознакою чого було оподаткування православного духовенства, обмеження окремих культових відправ, церковного будівництва та ін.

Релігійна політика польських монархів не відзначалася послідовністю. Польський король і великий князь литовський Сигізмунд II Август двічі (1547 і 1551 рр.) підтвердив чинність Городельського привілею. Але вже у 1563 р. він скасував його, зрівнявши у правах шляхту католицького і православного віросповідань [9: 90; 11: 139].

Хитання державної влади остаточно припинилися після Люблінського сейму 1569 р., що здійснив об'єднання Польщі та Литви у єдину державу – Річ Посполиту. Хоча литовській шляхті і було обіцяно поважати її права, в тому числі і свободу віросповідання, однак саме ця остання почала зазнавати найбільших утисків. Прогресуючий занепад литовської державності призвів і до занепаду православ'я, що довгий час мало статус державної релігії. Формальні прокламації релігійної толерантності з боку польських королів поєднувалися з реанімацією церковної унії. Флорентійське "возз'єднання церков" слугувало у цьому формальним приводом. Свобода совісті приносилася на вітвар державних інтересів. Адже логічним продовженням створення "одномірної" держави (що вже відбулося за сеймом у Любліні) вищі урядові кола вважали створення "одномірного" громадянина. Таким чином, ідея злиття церков, як важливий крок у цьому процесі, виявилася як ніколи доречною. Але й у цьому випадку, навіть при підтримці та прощтовхуванні унії світською владою з одного боку, а з іншого – при повному її схваленні вищими ієрархами православної церкви у Речі Посполитій вона не виправдала надій, що на неї покладалися. Як і Флорентійський собор 1439 р., так і собор у Бресті 1596 р. замість єднання призвів до діаметрально протилежних наслідків. Насильство над совістю мільйонів розколало не тільки церкву, воно розколало саме суспільство на два ворожих табори. І хоча ворожнеча між ними поки що не набувала відкритого характеру, але знадобиться трохи більше, аніж півстоліття, щоб вона вибухнула страшною та жахливою гро-

мадянською війною середини XVII ст., війною, яка стала першим кроком до загибелі польської державності, війною, наслідки якої визначили подальшу долю тих мільйонів віруючих, чий інтерес був визнаний другорядними порівняно з інтересами держави, що за своєю назвою (Rex Publica) повинна була бути справою народу.

Список використаних джерел

1. Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа (XII – XVII вв). – М.: Изд-во Наука, 1983. – 476 с.
2. Барабанов М. Д. Византия и Русь в начале XIV в (Некоторые аспекты отношений патриарха и митрополии) /Византийские очерки. – М.: Наука, 1991. – С. 198–215
3. Борисов Н. С. Русская церковь в политической борьбе XIV-XV веков. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1986. – 208 с.
4. Великий А. ЧСВВ. З літопису християнської України. – Т. 2. – 280 с.
5. Великий А. ЧСВВ. З літопису християнської України. – Т. 3. – 280 с.
6. Вишневский Л. Русские люди на Флорентийском соборе // Наука и религия. – 1976. – № 12. – С. 56–58;
7. Воейков Н. Н. Церковь, Русь и Рим. – Мн.: Лучи Софии, 200. – 656 с.
8. Григулевич И. Р. История инквизиции (XIII–XX вв.). – М.: Наука, 1970. – 448 с.
9. Прот. Зноско К. Исторический очерк церковной унии. – М.: Отдел по благотворительности Московского патриарха, "Мортис", 1993. – 234 с.;
10. История Византии: В 3 т. – М.: Наука, 1967. – Т. 2. – 470 с., Т. 3. – 498 с.
11. Історія України: Нове бачення: У 2 т. – К.: Україна, 1995. – Т. 1. – 352 с.
12. Карелин М. С. Важнейшие моменты в истории средневекового папства. – С.-Пб, 1901. – 136 с.
13. Карелин М. С. Папство в эпоху гуманизма // Русская мысль, 1899. – Кн. 10. – С. 70–104.
14. Карташев А. В. История Русской церкви: В 2 т. -М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – Т. 1. – 846 с.;
15. Ковальский Я. В. Папы и папство. – М.: Изд-во политической литературы, 1981. – 240 с.
16. Кочан Н. Прелюдія Берестя. Флорентійська унія і київське православ'я // Людина і світ, 1993. – № 10–12. – С. 20–25.
17. Кочан Н. І. Флорентійська унія і київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідей унії церков // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 28–44.
18. Диак. Кураев А. Вызов экуменизма. – М.: Благовест, 1998. – 240 с.
19. Лортц Й. История церкви: В 2 т. – Т. 1. – М.: "Христианская Россия", 1999. – 514 с.
20. Никольский Н. М. История русской церкви. – Мн., 1990. – 542 с.
21. Панас К. Історія Української церкви. – Львів: НВП "Трансінтех", 1992. – 160 с.
22. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
23. Ром Б. Я. Папство и Русь в X-XV веках. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 284 с.
24. Русское православие: вехи истории. – М.: Политиздат, 1989. – 720 с.
25. Тихомиров М. Византия и Московская Русь // Исторический журнал. – 1945. – № 1–2. – С. 9–13;
26. Франчес Э. Классовая позиция византийских феодалов в период турецкого завоевания // Византийский Временник, 1959. – Т. XV. – С. 71–99.

Vadym Orehovski

THE FLORENTINE UNION OF 1439 AS STAGE OF REALIZATION OF CATHOLIC CONCEPTION OF CHURCHES UNIFICATION

The article deals with the issues of the Florentine Council of 1439, which was one of the unification attempts of Orthodox and Catholic Churches.

УДК 930. 85(477. 84)

Наталія Оболончик

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЛІЦЕЮ (1920–1939 РР.)

У статті автор характеризує документи Державного архіву Тернопільської області та Кременецького краєзнавчого музею як джерела вивчення історії Кременецького ліцею (1920–1939).

Документи про діяльність Кременецького ліцею досить добре збережені і містять цікаву інформацію для дослідників міжвоєнного періоду. Донесення до наукових кіл відомостей про джерела з історії Кременецького ліцею є основною метою, а поділ та класифікація цих джерел є завданнями, вирішити які намагається автор даної публікації.

Історія Кременецького ліцею 1920–1939 рр. практично не досліджена. Окремі відомості можемо почерпнути з монографії Коляденко С. "Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX – 30-ті рр. XX ст.)", в якій побіжно згадується про заклад та містяться незначні посилання на фонди Кременецького музею. Більш детально аналізуються матеріали тих же фондів в статті Шваба А., Оболончик Н. "Матеріали Кременецького ліцею 1920–1939 рр. в фондах Кременецького краєзнавчого музею" [1]. Щодо архівних даних про ліцей, то вони до цього часу не залучались до наукового обігу, що становить новизну даної роботи.

Юридичною основою для створення Кременецького ліцею став указ Ю. Пілсудського від 27 травня 1920 р. Організаційна робота в ліцеї розпочалася зі створення мережі навчальних закладів. У його структуру входили три заклади дошкільного типу, гімназія, учительська семінарія, реорганізована згодом у педагогіум, середня сільськогосподарська школа, середня торгівельна школа [2: арк. 2], ліцей, три народні університети, гуртки та методичні об'єднання [3: арк. 9–11]. Наукова діяльність була представлена музеєм Кременецької землі ім. В. Бессера, Волинським науковим інститутом при Кременецькому ліцеї та бібліотекою. В структуру закладу входили також численні угіддя на території всього Волинського воєводства [4: арк. 6]; лісництва з орними землями та лугами [5: арк. 2], маєтки, фільварки та сади в цілому повіті [6: арк. 4], а також промислові підприємства на Волині і Галичині.

За майже два десятиліття інтенсивної роботи цей заклад став важливим осередком освітнього, культурного, наукового, соціально-економічного та ідеологічного життя Волині. З початком Другої світової війни в 1939 р. установи ліцею припинили свою роботу, матеріальну базу закладу було передано новоствореному на його основі вчительському інституту, документація та звітність були розпорошені між музеєм Кременецької землі та вчительським інститутом. Із встановленням Радянської влади та проведенням нового адміністративно-територіального поділу 4 грудня 1939 р. було утворено Тернопільську область. Тоді ж частину справ, що стосувалися діяльності ліцею було передано Державному архіву Тернопільської області.

Кременецький ліцей відіграв особливу роль у житті міжвоєнної Волині. Його функції виходили далеко за межі суто навчального закладу. Поєднання такої кількості культурно-освітніх та господарських установ було своєрідним явищем, що не мало подібних аналогів. Через існуючі заклади влада часто проводила свою політику на т. зв. "Східних кресах". Діяльність Кременецького ліцею на регіональному рівні відзеркалювала соціокультурні процеси.

Нині архіви Кременецького ліцею 1921–39 рр. знаходяться в двох наукових установах – Кременецькому краєзнавчому музеї та Державному архіві Тернопільської області. Умовно ці матеріали можна поділити на архівні документи, публікації в тогочасній пресі та іконографічний матеріал. Окремо виступають публікації другої половини XX століття, що становлять мемуарну літературу.

Перша група джерел найповніше представлена в Державному архіві Тернопільської області. Для документів Кременецького ліцею відведено три фонди: фонд 131 "Кременецький ліцей", 226 "Учительська семінарія Кременецького ліцею" та 228 "Гімназія ім. Т. Чацького Кременецького ліцею".

Фонд 131 сконцентрував у собі різнобічну інформацію про всі заклади та установи, що входили до складу ліцею з моменту його створення до часу закриття. Єдиний опис цього фонду (опис 1) поділений на три блоки: загальний, господарський, фінансовий і включає 783 одиниці збереження. Кожен із розділів у свою чергу поділяється на підвідділи. Така класифікація відповідає структурним об'єктам, що функціонували при ліцеї, але існуючий поділ є умовним, оскільки не відповідає проблематиці назви підвідділу, а складений за суб'єктивним підходом працівника архіву.

Перший підвідділ загального відділу – секретаріат – сконцентрував загальну інформацію по діяльності ліцею. Такої структурної одиниці в ліцеї не було, однак опис містить частину важливих організаційних документів, серед яких знаходимо загальні справи та особові документи службовців, журнали вхідної і вихідної документації [7], інструкцію про структуру ліцею [8], протоколи по перевірці фінансового і господарського стану за 1925–27 рр. [9], річні звіти про роботу ліцею за 1928–35 рр. [10], а також особові справи службовців [11–24].

Шкільний підвідділ представлений загальними справами, циркулярами і розпорядженнями [25], списками шкільних книжок для викладачів [26], відомостями про кошториси на школи [27], протоколами екскурсійної діяльності за 1925–39 рр. [28]. Невелика частина матеріалів цього підвідділу відведена особовим справам викладачів [29–35].

Окремо згруповані документи навчальних закладів. Першими представлені справи педагогічного ліцею, що був створений після освітньої реформи 1932 р. і готував кадри для роботи в школах нижчого рівня та для вступу до вищих педагогічних закладів. З них дізнаємося про програми ліцею, розклад занять [36] та стипендії для учнів [37].

Той же підвідділ зберігає документи про листування з Варшавськими книжковими фірмами [38], заяви учнів про зарахування їх на перший курс педагогіуму – проміжної ланки в структурі педагогічних закладів [39], понад 80 особових справ викладачів.

Шкільні свідоцтва учнів знаходимо в документах семінарії, що була першим структурним навчальним закладом, створеним при Кременецькому ліцеї [40].

Білокриницька сільськогосподарська школа, яка належала до шкіл професійного напрямку, представлена переважно справами економічного характеру: бюджетами [41], балансами [42], звітами [43].

Таким чином, на основі існуючих документів можемо дізнатися не лише про діяльність навчальних осередків Кременецького ліцею, а й прослідкувати організаційну структуру освіти міжвоєнної Волині.

Дещо менше відомостей дізнаємося з справ технічного підвідділу. Він представлений листуванням з технічними установами [44], інформацією про укладання торговельного договору з фірмою Альфа-Лаваль [45], відомостями про виплату зарплати [46], а також касовими книгами [47].

Другу частину опису відведено господарському відділу з підвідділами лісового господарства, землеробства та промислових підприємств. Серед них знаходимо циркуляри, плани [48], листування з різними фірмами [49], касові книги Смизького [50], Суразького [51] тартака, відомості про лісоматеріал Боложівського тартака [52]. Цікавими є також листування з фірмами "Поляк", "Польміні", "Ллоїд" [53] про доставку промислових товарів, договори з приватними особами щодо продажу лісоматеріалів [54]. Чимало справ інформують дослідника про лісництво ліцею. В описі подано перелік дванадцяти лісництв, кожне з яких має власну документацію. Тут знаходимо відомості місячних касових звітів [55], обговорення проблем обробки деревини, касові книги [56], річні бюджети [57], листування з іншими лісництвами [58], інвентарний опис рухомого і нерухомого майна [59], обігові відомості [60].

Додатково в опис занесено журнали обліку робіт з насадження дерев [61] та лісових площ [62], обліку випадків крадіжок лісу [63], щоденник обліку роботи працівників господарства [64], технічний план лісів окремих лісництв [65], та земель Кременецького ліцею

[66], плани житлових і господарських приміщень для лісничих господарств [67]. Зберігся також план побудови молочного заводу в с. Білокриниця (1936–37 рр.) [68].

Цінним є також фонд 226 – "Учительська семінарія Кременецького ліцею", який містить 1155 одиниць збереження за 1920–39 рр. (узагальненого змісту справ немає).

Перелік справ опису умовно можемо поділити на кілька тематичних блоків. До першого віднесемо нормативні документи. Вони представлені розпорядженнями дирекції семінарії [69], наказами про нагородження вчителів [70], протоколами і розпорядженнями Міністерства освіти і релігійних визнань з питань вивчення української мови в гімназіях [71]. Про внутрішню документацію дізнаємося з журналів вхідної і вихідної кореспонденції [72], журналів по найму робочої сили [73], заяв про зарахування на навчання в учительську семінарію, що зберігаються в двох томах [74], [75], попередніх бюджетів і кошторисів. Окрему підгрупу становить листування семінарії з різними установами та організаціями: Волинським шкільним округом [76], Кременецьким магістратом про реєстрацію призовників [77], технічним і господарським відділами ліцею [78], книжковими видавництвами [79], іншими навчальними закладами, вчителями та учнями [80], справи про підписку на періодичні видання [81].

Цікавим є блок справ щодо учнівського складу семінарії. Він представлений численними свідоцтвами про народження [82], класними журналами [83], списками учнів допущених до здачі екзаменів на підготовчий курс [84], річними і піврічними свідоцтвами успішності, особовими справами слухачів підготовчого курсу [85], протоколами письмових робіт учнів [86], копіями довідок, виданих слухачам для пред'явлення у військовій частині [87], численними особовими справами учнів [88], списками дітей, що проходили практику, справами про фізичне виховання [89], статистичними відомостями [90] та медичними картками учнів. Ця частина документів є досить повною, оскільки дає можливість різносторонньо вивчити учнівський склад закладу та виявити його особливості.

Блок внутрішньої документації семінарії складається з протоколів екзаменаційної комісії з питань видачі свідоцтв зрілості [91], протоколів і звітів засідань педагогічних рад [92], директивних наказів про допомогу учням, протоколів засідань по проведенню екзаменів [93], звітів класних вихователів [94], книги розпоряджень інструктора семінарії для вчительського гуртка [95], книги обліку видачі стипендій [96]. За допомогою цих справ можемо простежити різні форми діяльності закладу. Так, протоколи і звіти дають можливість детальніше прослідкувати освітній процес, його вимоги і критерії. Соціальна політика семінарії прослідковується в документах про видачу стипендій, а звіти класних керівників вказують на основні напрямки в галузі виховання підростаючого покоління.

Відомості про кадрове забезпечення поміщені в тарифікаційних списках [97], заявах вчителів про надання їм відпустки [98], особових справах окремих педагогів [99].

Кременецький ліцей зосередив у собі також функції закладу, що проводив навчання по підвищенню кваліфікації педагогічних працівників. У його освітніх осередках регулярно проводились курси, участь в яких брали вчителі з різних населених пунктів повіту. В архівах ліцею нагромаджено велику кількість подібних справ. Всі вони представлені в описі як особові справи педагогів вчительських семінарій [100].

Завершують опис справи про виплату рахунків, місячні і фінансові звіти семінарії [101], справи про організацію екскурсій [102], інвентарна книга з зазначенням приборів і таблиць з фізики, хімії і природознавства [103].

Відомості про ще один структурний підрозділ ліцею зберігає фонд 228 "Гімназія ім. Т. Чацького. Гімназія стала одним із перших навчальних осередків, створених Кременецьким ліцеєм. Вона представляла середню ланку в системі освіти і об'єднувала довкола себе значну кількість учнів. У різні роки тут навчалось від 230 до 270 учнів. За багаторічну діяльність установи збереглося чимало документів, які в Державному архіві Тернопільської області поміщені в окремий фонд. Він складається з двох описів.

Опис 1 включає 556 одиниць збереження. Серед них знаходимо різноманітні відомості, які умовно можна поділити на тематичні блоки. До першого відносяться розпорядження Міністерства освіти та віросповідань [104], другий блок представляє внутрішню документацію закладу: циркуляри і розпорядження по організаційних питаннях [105], відомості про видачу заробітної плати працівникам, трудові договори [106], [107], [108],

[109], звіти гімназії [110], місячні звіти прибутків і видатків [111]. Підвідділом цього блоку умовно можна назвати матеріали, що в певній мірі стосуються того службового складу, який займався освітньо-виховною діяльністю. До них відносимо звіти класних керівників [112], списки викладачів гімназії [113], графік навчальних годин викладачів гімназії за 1936–37 н/р. [114], протоколи екзаменаційних комісій [115], протоколи засідань педрад [116], звіти опікунів різних класів, справи про прийом на роботу [117], справи про призначення на посаду вчителя [118], інструктора, вихователя, справи про відпустки вчителів [119], річні звіти класних керівників, листування з батьками про прийом їх дітей в гімназію [120], листування з військовими організаціями про проходження військової служби і участі в військових гуртках [121]. Збереглися і такі цікаві документи як заяви з автобіографічними даними батьків про допуск дітей до здачі екзаменів [122].

Про навчання учнів розповідають матеріали класних журналів [123], журнали четвертних [124], піврічних і річних оцінок [125], списки учнів гімназії [126], атестати зрілості [127], [128], свідоцтва учнів окремих класів [129], шкільні свідоцтва гімназистів за 1934–35 н/р. [130], свідоцтва про вступні екзамени [131].

Опис 2 складається з особових справ учнів і нараховує 719 одиниць збереження охоплюючи весь період функціонування гімназії – 1921–39 рр. Справи заведені на кожного окремого учня. Причому фонд повністю відображає склад навчального закладу, що при потребі може цілісно відобразити структуру учнівського складу.

Отже, матеріали Державного архіву Тернопільської області дають можливість досить ґрунтовно вивчити діяльність Кременецького ліцею. Найбільш повно тут представлені справи про структуру осередку, його господарське життя. Великою прогалиною у висвітленні роботи ліцею за архівними даними є виховна та ідеологічна робота закладу. Її цілісне висвітлення можливе лише на основі періодичної преси того часу, відшукати яку можемо в науковій бібліотеці Кременецького краєзнавчого музею.

Джерела із досліджуваної проблематики у Кременецькому музеї можна розділити на дві частини: архівні документи та бібліотечні фонди. Першими розглянемо архівні джерела.

У 1937 р. ліцей організовує науково-дослідну установу – музей Кременецької землі ім. доктора Віллібальда Бессера. Формування експозиції та нагромадження матеріалів передбачало збір відомостей про діяльність різноманітних установ, що входили до складу ліцею. Після 1939 р. багато документів та статистичних відомостей осіло в музеї Кременецької землі, який було реорганізовано в краєзнавчий. В подальшому частину цих справ було передано до Тернополя, та поміщено в Державному архіві.

Перш за все в фондах музею зберігаються документи пов'язані з діяльністю навчальних закладів: учительської семінарії [132] гімназії ім. Т. Чацького [133], сільськогосподарських шкіл у Білокриниці та Вишнівці, педагогіуму [134], школи практичних занять [135] народних університетів у Михайлівці, Ружині, Матинську [136]. Окремо зберігаються матеріали Волинського наукового інституту, створеного 1938 р. [137]. Широко представлені документи гуманістичної, етнографічної, економічної, господарської, та фізико-географічної секцій [138], [139], [140], [141]. Вони розповідають про наукові дослідження Волині, вивчення її історії, культури, здійснення подорожей та пізнавальних екскурсій, що проводилися інститутом. З них також дізнаємося про відомих дослідників О. Цинкаловського, О. Дуду, М. Лімановського та інших працівників цього закладу. З матеріалів фондів відомо, що інститут працював два роки: за цей час встиг зробити кілька географічних карт, здійснив ентомологічні дослідження, налагодив контакти з науковими осередками Польщі. Та в 1939 р. з початком війни його систематична діяльність була перервана, а в лютому 1940 р. інститут закрили остаточно.

Матеріали про наукові осередки доповнені справами музею Кременецької землі [142]. Вони також знаходяться в згаданих фондах.

Поряд з документами про навчальні заклади, фонди містять інформацію про учнівський склад ліцею [143], подану переважно у вигляді таблиць та схем, окремих списків вступників і випускників різних шкіл [144].

У фондах музею можемо знайти також особові справи педагогів, вихователів та інспекторів [144], [146], [147], [148], [149], [150], документи Здіслава Опольського [151] та Францішека Мончака [152], [153], [154].

Представлені тут матеріали і про господарські та промислові підприємства. До сьогодні збереглися комплексні справи [155], а також ряд інструкцій по веденню господарської діяльності лісництв [156], надлісництв [157], [158], [159], рибного господарства [160], [161] та промислових підприємств у Смізі [162].

В окрему підгрупу виокремлюються щорічні фінансові звіти, що збереглися за період з 1934 р. [163] по 1937 р. [164]. У них міститься детальна інформація про надходження та видатки [165], окремі виплати на навчальні заклади [166], господарські розрахунки [167], виплати стипендій [168]. Зберігаються також справи попередніх бюджетів [169], фінансових розрахунків з рахунковими палатами [170], показники за різні періоди діяльності ліцею [171], [172], [173], [174].

Збереглася також кореспонденція ліцею з промисловими, торгівельними установами [175], бібліотеками та книжковими магазинами [176], учнівські стінгазети [177], [178], [179], листування музею Кременецької землі ім. доктора Віллібальда Бессера [180].

Невелика частина справ присвячена вшануванню пам'яті Ю. Словацького [181], [182], [183], [184]. У місті проводилась низка заходів з цього приводу – в такі дні запрошували поважних гостей не лише з Волині, а й з різних міст Польщі. В програму святкування входили урочистості, конференції, концерти, різноманітні виступи.

Важливим напрямком роботи ліцею була організація т. зв. "народних домів", що створювались в селах воєводства. Це були прототипи будинків культури, метою діяльності яких було піднесення культурного рівня сільського населення. Подібна робота часто носила ідеологічний характер, оскільки через мережу цих установ ліцей впроваджував культурницькі чи політичні ідеї в середовище українського селянства. В фондах музею збереглося кілька таких справ [185], [186], [187].

До другої групи джерел, які знаходяться в музеї відносяться бібліотечні фонди. Це друковані видання Кременецького ліцею, а також література про цей осередок. Нажаль відшукати редакційний архів ліцею не вдалося.

Цінним матеріалом про Кременецький ліцей є фотографії того часу. Вони потрапили в фонди музею з архівів самого ліцею, а також з приватних колекцій. Найбільша частина надійшла з фотолабораторій, що працювали при ліцеї. Започаткував фотосправу викладач малювання С. Схейбаль, який приїхав у Кременець 1927 р. У 1929 р. він відкрив свою першу фотовиставку [188], а через рік організував фотогурток. Спочатку його слухачами стало 25 осіб, згодом їх кількість зросла до 40. Заняття фотосправою захопило молодих людей, і дозволило нагромадити значний матеріал. На світлинах зафіксовані урочисті події (початок навчання, відкриття курсів, вручення дипломів), навчальний процес, учнівський відпочинок, творчі концерти і вистави, ярмарки і виставки. Частина робіт наочно відтворює навчальні та господарські приміщення ліцею. Серед них можна знайти фото бібліотеки, кабінетів, залів музею, загального вигляду шкіл у Білокриниці та Вишнівці. Окремою групою представлені фотографії Кременця та його околиць. Вони ілюструють тогочасну забудову міста, архітектурні пам'ятки, пейзажі, вигляди окремих кварталів чи вулиць.

З 1937 р. в Кременецькому ліцеї почав працювати Г. Германович – відомий майстер фотографії. Продовжуючи традиції фотогуртка, він провів значну творчу роботу. Його світлини демонструють не лише красу міста, а й відтворюють трагічні сторінки Другої світової війни. До сьогоднішнього дня усі фотографії зберігаються в фондах музею. Вони складають цікаву колекцію робіт, які наглядно ілюструють його історію.

Таким чином, фонди Кременецького краєзнавчого музею є цінним джерелом для вивчення багатьох аспектів діяльності Кременецького ліцею 1920–1939 рр. Вони дають можливість розширити джерельну базу дослідження, збагатити роботу цікавими матеріалами та відкрити для наукових кіл невідомі досі документи. Матеріали фондів допоможуть дослідити ряд проблем пов'язаних з вивченням кресової політики Польщі на Волині в міжвоєнний період.

Отже, існуючі матеріали, що зберігаються в Державному архіві Тернопільської області та фондах Кременецького краєзнавчого музею дають можливість на досить високому рівні вивчити діяльність Кременецького ліцею 1920–39 рр. Особливо інформативними є справи, що характеризують організаційні засади діяльності закладу, його структуру та учнівський і педагогічний склад. Досить багато інформації можна почерпнути з групи джерел присвяченої господарській роботі ліцею. Цікавим і неординарним є іконографічний матеріал, представлений в Кременецькому музеї.

До прогалин можемо віднести брак матеріалу щодо перших років освітньої діяльності закладу. Його відсутність можна компенсувати відомостями тогочасної преси, яка представлена власними виданнями ліцею – "Życie Liceum Krzemienieckiego", "Życie Krzemienieckie" та "Nasz Widnokrąg". Тут же найінформативніше відзеркалена громадська, культурна та виховна діяльність Кременецького ліцею.

Список використаних джерел

1. Шваб А. Оболончик Н. Матеріали з історії Кременецького ліцею 1920–1939 рр. у фондах Кременецького краєзнавчого музею. // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 3. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, Луцьк-Колодяжне, 18–19 травня 2004 р. – Луцьк, 2004. – С. 239–241.
2. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 20.
3. Фонди Кременецького краєзнавчого музею (далі Фонди ККМ) – Од. зб. LXXXIII, 3. – Спр. 1055. – Арк. 12.
4. Фонди ККМ. – Од. зб. LXXXIII, 5. – Спр. 1057. – Арк. 12.
5. Фонди ККМ. – Од. зб. LXXXIII, 9. – Спр. 1061. – Арк. 30.
6. Фонди ККМ. – Од. зб. CXXXI, 2а. – Спр. 1063. – Арк. 5.
7. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 66.
8. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 20.
9. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 123.
10. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 9.
11. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 6.
12. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26.
13. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 17.
14. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 32.
15. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 2.
16. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 52.
17. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 23.
18. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 36.
19. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 18.
20. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 16.
21. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 6.
22. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 13.
23. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 51.
24. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 244. – Арк. 23.
25. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 245. – Арк. 196.
26. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 12.
27. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 249. – Арк. 14.
28. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 252. – Арк. 66.
29. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 259. – Арк. 53.
30. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 260. – Арк. 19.
31. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 261. – Арк. 127.
32. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 19.
33. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 121.
34. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 264. – Арк. 101.
35. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 3.
36. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 267. – Арк. 4.
37. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 273. – Арк. 11.
38. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 46.
39. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 158.
40. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 399. – Арк. 5.
41. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 432. – Арк. 10.
42. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 421. – Арк. 81.
43. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 420. – Арк. 33.
44. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 438. – Арк. 27.
45. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 441. – Арк. 50.
46. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 442. – Арк. 7.
47. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 443. – Арк. 42.
48. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 444. – Арк. 21.
49. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 452. – Арк. 1.
50. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 473. – Арк. 29.
51. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 474. – Арк. 56.
52. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 478. – Арк. 56.
53. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 484. – Арк. 98.
54. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 486. – Арк. 13.
55. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 554. – Арк. 118.
56. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 562. – Арк. 511.
57. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 524. – Арк. 9.
58. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 534. – Арк. 117.
59. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 570. – Арк. 21.
60. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 602. – Арк. 16.
61. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 757. – Арк. 25.
62. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 758. – Арк. 32.
- 63.

ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 760. – Арк. 146. 64. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 763. – Арк. 38. 65. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 767. – Арк. 52. 66. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 769. – Арк. 4. 67. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 3. 68. ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 774. – Арк. 2. 69. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 58. 70. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 26. 71. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 223. – Арк. 60. 72. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 351. – Арк. 200. 73. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 168. 74. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 132. 75. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 143 (а). – Арк. 154. 76. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 113. 77. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 755. – Арк. 131. 78. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 24. 79. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 228. – Арк. 95. 80. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 277. – Арк. 264. 81. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 112. 82. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 2. 83. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 14. 84. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 375. – Арк. 15. 85. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 242. – Арк. 118. 86. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 249. – Арк. 78. 87. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 77. 88. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 7. 89. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 188. – Арк. 43. 90. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 593. – Арк. 20. 91. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 223. – Арк. 60. 92. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 352. – Арк. 110. 93. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 6. 94. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 55. 95. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 752. – Арк. 110. 96. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 351. – Арк. 200. 97. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 53. 98. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 1151. – Арк. 26. 99. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 596. – Арк. 67. 100. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 778. – Арк. 16. 101. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 753. – Арк. 44. 102. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 751. – Арк. 95. 103. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 244. – Арк. 14. 104. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 119. 105. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 442. – Арк. 200. 106. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 375. – Арк. 9. 107. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 376. – Арк. 12. 108. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 377. – Арк. 3. 109. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 378. – Арк. 7. 110. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 230. – Арк. 41. 111. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 308. – Арк. 86. 112. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 164. – Арк. 108. 113. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 447. – Арк. 4. 114. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 407. – Арк. 25. 115. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 257. – Арк. 16. 116. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 87. 117. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 26. 118. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 3. 119. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 3. 120. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 132. 121. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 256. – Арк. 20. 122. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 279. – Арк. 97. 123. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 551. – Арк. 3. 124. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 24. 125. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 20. 126. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 345. – Арк. 9. 127. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 542. – Арк. 35. 128. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 32. 129. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 2. 130. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 349. – Арк. 17. 131. ДАТО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 371. – Арк. 24. 132. Фонди ККМ. – Од. 36. LXXXIII, 10. – Спр. 1062. – Арк. 86. 133. Фонди ККМ. – Од. 36. LXXXI, 2. – Спр. 1047. – Арк. 32. 134. Фонди ККМ. – Од. 36. LXXXIII, 9. – Спр. 1061. – Арк. 30. 135. Фонди ККМ. – Од. 36. 39660. – Спр. 4151. – Арк. 30. 136. Фонди ККМ. – Од. 36. LXXXIII. – Спр. 1053–1064. – Арк. 7. 137. Фонди ККМ. – Од. 36. CXXXIV, 7. – Спр. 1181. – Арк. 8. 138. Фонди ККМ. – Од. 36. CXXXIV, 6. – Спр. 1180. – Арк. 15. 139. Фонди ККМ. – Од. 36. CXXXIV, 8. – Спр. 1182. – Арк. 57. 140. Фонди ККМ. – Од. 36. CXXXIV, 5. – Спр. 1179. – Арк. 7. 141. Фонди ККМ. – Од. 36. CXXXIV, 4. – Спр. 1178. – Арк. 25. 142. Фонди ККМ. – Од. 36. 39555. – Спр. 4047. – Арк. 243. 143. Фонди ККМ. – Од. 36. 39559. – Спр. 4051. – Арк. 12. 144. Фонди ККМ. – Од. 36. 39774. – Спр. 4226–4231. – Арк. 6. 145. Фонди ККМ. – Од. 36. 39553. – Спр. 4042–4045. – Арк. 5. 146. Фонди ККМ. – Од. 36. 39752. – Спр. 4204. – Арк. 86. 147. Фонди ККМ. – Од. 36. LXXX. – Спр. 1045. – Арк. 43. 148. Фонди ККМ. – Од. 36. 39568. – Спр. 4059. – Арк. 26. 149. Фонди ККМ. – Од. 36. 39699. – Спр. 4171. – Арк. 128. 150. Фонди ККМ. – Од. 36. LXXXVII. – Спр. 1825. – Арк.

72. 151. Фонди ККМ. – Од. 36. 34857. – Спр. 3590. – Арк. 101. 152. Фонди ККМ. – Од. 36. LXXXIV, 2. – Спр. 1071. – Арк. 30. 153. Фонди ККМ. – Од. 36. LXXXIV, 1. – Спр. 1070. – Арк. 72. 154. Фонди ККМ. – Од. 36. LXXXIV, 3. – Спр. 1072. – Арк. 13. 155. Фонди ККМ. – Од. 36. 39563. – Спр. 4054. – Арк. 116. 156. Фонди ККМ. – Од. 36. 39565. – Спр. 4056. – Арк. 41. 157. Фонди ККМ. – Од. 36. 39566. – Спр. 4057. – Арк. 30. 158. Фонди ККМ. – Од. 36. 39570. – Спр. 4061. – Арк. 200. 159. Фонди ККМ. – Од. 36. 39572. – Спр. 4063. – Арк. 67. 160. Фонди ККМ. – Од. 36. 39751. – Спр. 4203. – Арк. 7. 161. Фонди ККМ. – Од. 36. 39753. – Спр. 4205. – Арк. 6. 162. Фонди ККМ. – Од. 36. 39766. – Спр. 4218. – Арк. 194. 163. Фонди ККМ. – Од. 36. 34789. – Спр. 3581. – Арк. 59. 164. Фонди ККМ. – Од. 36. 34778. – Спр. 3568. – Арк. 107. 165. Фонди ККМ. – Од. 36. 34780. – Спр. 3582. – Арк. 59. 166. Фонди ККМ. – Од. 36. 34777. – Спр. 3567. – Арк. 107. 167. Фонди ККМ. – Од. 36. 34784. – Спр. 3574. – Арк. 97. 168. Фонди ККМ. – Од. 36. 34791. – Спр. 3583. – Арк. 59. 169. Фонди ККМ. – Од. 36. 34782. – Спр. 3572. – Арк. 12. 170. Фонди ККМ. – Од. 36. LXXXIII. – Спр. 1053–1064. – Арк. 7. 171. Фонди ККМ. – Од. 36. 34783. – Спр. 3573. – Арк. 100. 172. Фонди ККМ. – Од. 36. 39757. – Спр. 1209. – Арк. 12. 173. Фонди ККМ. – Од. 36. 34788. – Спр. 3580. – Арк. 12. 174. Фонди ККМ. – Од. 36. 34781. – Спр. 3571. – Арк. 12. 175. Фонди ККМ. – Од. 36. 39556. – Спр. 4048. – Арк. 150. 175. Фонди ККМ. – Од. 36. 39729. – Спр. 4199. – Арк. 49. 177. Фонди ККМ. – Од. 36. CLXXV, 1. – Спр. 1734. – Арк. 1. 178. Фонди ККМ. – Од. 36. CCLXXV, 2. – Спр. 1734. – Арк. 1. 179. Фонди ККМ. – Од. 36. CCLXXV, 3. – Спр. 1734. – Арк. 1. 180. Фонди ККМ. – Од. 36. LXXV. – Спр. 1034. – Арк. 243. 181. Фонди ККМ. – Од. 36. 39747–39750. – Спр. 101–104. – 4 шт. 182. Фонди ККМ. – Од. 36. 39733–39740. – Спр. 87–94. – 8 шт. 183. Фонди ККМ. – Од. 36. 39741. – Спр. 95. – Арк. 95. 184. Фонди ККМ. – Од. 36. 39742–39745. – Спр. 96–99. – 3 шт. 185. Фонди ККМ. – Од. 36. 39770. – Спр. 4222. – 6 шт. 186. Фонди ККМ. – Од. 36. 39771. – Спр. 4223. – 8 шт. 187. Фонди ККМ. – Од. 36. 39730. – Спр. 4200. – 3 шт. 188. Sheybal Stanisław. Wspomnienia 1891–1970. – Wydawnictwo Literackie, Krakow-Wroclaw. – 1984. – 308 S.

Natalia Obolonchuk

THE SOURCES OF HISTORY FROM THE KREMENETS' LYCEUM (1920–1939)

The article tells about the documents of the State Archives of the Ternopil region and the Kremenets museum as the courses of learning the history of the Kremenets Lyceum (1920–1939).

УДК 94 (477)

Володимир Васильчук

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ РУХ НІМЕЦЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В УКРАЇНІ У 50–80-І РОКИ ХХ СТ.

У статті зроблена спроба розглянути один із періодів українсько-німецької історії, головні етапи розвитку німецьких поселень і їх співробітництво з місцевим населенням України. В цей хронологічний відрізок часу німецькими поселенцями був зроблений великий внесок в розвиток України.

Значною проблемою в умовах незалежності України виступає інтеграційний процес етноспільнот у контексті державної нації, цементований спільною генеративною ідеєю.

Світовий досвід переконує, що об'єднання в одне ціле можливе лише через самоідентифікацію всіх етносів, а це передбачає наполегливе і цілеспрямоване, неухильне піднесення самосвідомості, відродження історичної пам'яті, духовності, дійову громадську самоорганізацію кожного народу тощо.

Вагомим внеском у розвиток господарсько-економічних традицій, духовної культури є життєдіяльність німців в Україні. Практично за всіх історичних епох вони, незмінно залишаючись носіями власної, особливої своєрідної етнічної самобутності, успішно споріднювалися з українцями та іншими спільнотами, що проживали на її широких просторах. Доля цих працьовитих і талановитих людей нерідко кардинально і круто змінювалась, мала чимало трагічних моментів.

Актуальність обраної теми обумовлено ще й тим, що історія етносів України у вітчизняній історіографії є малодослідженою. Особливою прогалиною у цьому спектрі виявився безперечно радянський період. В умовах так званої реалізації державної національної політики, що передбачала неодмінне і незворотне злиття усіх етносів через нівелювання етнічних ознак в єдину спільність – радянський народ, на такого роду дослідження було покладене жорстоке вето.

В останні роки одним з пріоритетних напрямків української історіографії стали етнічні, міжетнічні відносини в минулому і в роки незалежності України.

Слід відзначити, що значна частина їх з'явилася вже в умовах незалежної України. На нашу думку, доречно підкреслити, що, виходячи з праці "Німці в Україні (1920–1990-ті рр.)", авторитетні дослідники В. Євтух і Б. Чирко справедливо зазначають: – "Сьогодні, на жаль, доводиться констатувати, що про німецьке населення в Україні не існує не те що вичерпного дослідження, але більш-менш наукових розвідок про його історію та сучасний стан. Маються на увазі праці, в яких німецькі переселенці та їхні нащадки розглядалися б в українському контексті, тобто простежувалась їхня взаємодія з українцями, інтеграція в українське суспільство тощо" [1: 3].

Розв'язанню цієї проблеми певною мірою сприяла праця відомих істориків І. Кулинича та Н. Кривець під назвою "Нариси з історії німецьких колоній в Україні". В цій праці на ґрунтовних джерелах та широкому літературному матеріалі багатоаспектно розкривається проблема заселення українських земель німецькими колоністами, їх економічне, громадсько-політичне, духовне життя [2: 13].

Наслідки державної політики депортації розкриті в публікації М.Бугая та ін. [3: 36].

У науковому виданні автора В. Наулко, йдеться про історію формування на терені України різних етнічних спільнот особливості їхнього соціального розвитку [4: 80].

Надзвичайно важливою є монографія О. Рафальського "Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис" – на широкому фактичному матеріалі досліджено провідні тенденції розвитку знань з історії національних меншин [5].

Позитивною рисою є те, що в цих працях, крім раніше опублікованих матеріалів, широко використані джерела державних архівів як центральних, так і регіональних, поточних архівів організаційних самоврядних структур, особисті архіви громадських діячів, спогади очевидців тощо.

З перших днів після завершення Другої світової війни і відбудови переважна частина німців мала статус спецпереселенців, що істотно відрізняло їх від решти громадян СРСР. Постанова Ради Народних Комісарів від 8 січня 1945 р. "Про правове становище спецпереселенців" вимагала від них: займатися суспільно-корисною працею, не порушувати трудової дисципліни; без дозволу коменданта спецкомендатури НКВС не полишати межі району розселення (самовільне відлучення або втеча каралися в кримінальному порядку); суворо дотримуватись установленого режиму і громадського порядку в місцях поселень та неухильно виконувати всі розпорядження спецкомендатури НКВС [6].

В Україні питання про умови життя німецьких депортантів офіційно не піднімалося. Місцеве партійно-державне керівництво патологічно боячись звинувачень у "націоналізмі", за який Москва безжалісно карала, не торкалось цієї проблеми.

На кінець 40-х рр., через жахливі умови проживання та безробіття, масового характеру набувають втечі депортованих із спецпоселень. У відповідь на це 26 листопада 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла секретний Указ "Про кримінальну від-

повідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, висланих у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни". У ньому підкреслювалося, що проведене переселення є довічним, без права повернення на колишні місця проживання, і встановлювалася міра покарання: втікачам зі спецпоселень – 20 років каторжних робіт, а тим, хто приховував факт утечі, – п'ять років ув'язнення [7: 176].

Радянські тоталітарні методи регулювання життя національних меншин викликали занепокоєння світової громадськості, зокрема, у ФРН. Її уряд через дипломатичні служби намагався якимось чином вплинути на державне керівництво СРСР і покращити долю радянських німців. Самі ж депортовані не мали можливості відверто заявити про свої проблеми, до того, навчені попереднім досвідом, просто не відважувалися на такі кроки.

Коли радянське керівництво очолив М. Хрущов, тільки тоді проводилася більш відкрита зовнішня політика. Це сприяло, зокрема, встановленню дипломатичних відносин між СРСР і Федеративною Республікою Німеччина, що, створило можливість для обговорення проблем радянських німців на найвищому державному рівні. Важливою віхою на цьому шляху став візит до Москви канцлера ФРН К. Аденауера у вересні 1955 р. Німецька делегація порушила питання про долю німців-спецпереселенців та ув'язнених, висловила занепокоєння з приводу неможливості їхнього спілкування з родичами у Німеччині і навіть заявила про готовність прийняти у себе всіх тих, хто виявить бажання переселитися до ФРН. Радянська сторона поставилася до цих пропозицій з пересторогою, розуміючи ідеологічні наслідки таких акцій для СРСР [8]. Німецька ж спільнота сприйняла факт переговорів з оптимізмом. Уперше за багато десятиліть німці відчули підтримку з боку своєї історичної батьківщини, що додало їм віри у майбутнє й активізувало їхній рух за громадсько-політичне і національне рівноправ'я.

Більша частина населення України сприйняла рішення XX з'їзду з ентузіазмом та надією на краще. На березень 1957 р. із таборів, спецпоселень та інших місць позбавлення волі було звільнено близько 65,6 тис. чоловік [9: 55]. Республіканськими органами, що відповідали за реабілітацію, переглядалися і справи незаконно засуджених німців, проте це були поодинокі випадки. Стосовно народів, етнічне коріння яких знаходилося за межами СРСР, реабілітація здійснювалася у так званий "тихий" спосіб, що виключав радикальні заходи.

Указом Президії Верховної Ради СРСР "Про зняття обмежень у правовому становищі з німців і членів їхніх сімей, що знаходяться на спецпоселеннях" від 13 грудня 1955 р. депортанти знімалися з обліку спецпоселень і звільнялися з-під адміністративного нагляду органів МВС. Але при цьому, як свідчив п. 2 Указу, для них не передбачалося відшкодування конфіскованого при виселенні майна, а також права повернення на попереднє місце проживання.

Даний документ передбачав не так практичну, як політичну мету. Певною мірою він дозволяв переміщення спецпоселенців, але тільки туди, куди було вигідно державі. Повернення на Волгу, на землі колишньої республіки німців, заборонялося. Тому депортантам з України доводилося переселятися до Казахстану, інших республік Середньої Азії. Кінець 50-х – початок 60-х років став для радянських німців періодом хаотичних поневірянь у різних регіонах СРСР, де була потрібна робоча сила. Влада не мала ніякої програми "укорінення" німецького населення і не уявляла, де розташувати цю "ідеологічно невідгдану" етнічну спільноту.

До позитивних набутків даного періоду слід віднести вихід у світ газети "Арбайт". У повоєнні роки вона стала першим друкованим органом, адресованим німецькому читачеві. (Для порівняння зауважимо, що до початку Другої світової війни у СРСР виходило кілька десятків періодичних видань німецькою мовою). Газета друкувалася в Алтайському краї Російської Федерації та через жорстку цензуру й ідеологічний тиск не могла об'єктивно висвітлювати життя і проблеми радянських німців. Російськомовні центральні засоби масової інформації для більшості з них залишалися малодоступними.

У повоєнні роки відбулися певні зміни у соціальній структурі німецького населення. Залучене раніше до сільського господарства, воно поступово при звичаювалося до промислової праці і поповнювало ряди робітництва. З'явився певний доступ до адміністративної, радянської і партійної роботи.

Наприкінці 50-х – початку 60-х років відбувається значне пожвавлення релігійного життя. Помітний вплив на цей процес справила постанова ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. "Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди". У ній говорилося, зокрема, про недопустимість адміністративного втручання в діяльність церков, необхідність зважати на почуття віруючих і священнослужителів [10: 202]. Хоча постанова не змінила загальної стратегії держави щодо церкви, але все-таки наступ тоталітаризму на релігійну свідомість має дещо уповільнився. За цих умов релігія для німців стала чи не найважливішим об'єднуючим чинником і духовним стрижнем. До неї потяглися усі без винятку представники німецької спільноти. Однак для задоволення релігійних потреб доводилося вишукувати різні завуальовані форми. Так, німецькі проповідники організували свою роботу під прикриттям гуртків за інтересами: співу, танців, крою і шиття, вишивання і т. п. Тут спілкувалися рідною мовою, поширювали релігійну літературу, обговорювали проблеми етнічної консолідації тощо.

У цей період з'явилися передумови для активізації творчості німецьких письменників, зросла їхня роль у громадському житті етносу. Твори художньої літератури стали вагомим елементом відродження національної самосвідомості. Серед німців було чимало талановитих письменників: Віктор Клейн, Йоганнес Варкентін, Зепп Естеррейхер, Фрідріх Больгер, Олександр Реймген, Андреас Крамер [11: 31]. Їхні твори у різні роки були відзначені комісією Союзу письменників СРСР як кращі серед розрахованих на німецького читача. Але слід зауважити, що німецьким авторам доводилося працювати в умовах постійного ідеологічного диктату й намагання спрямувати їхню творчість у певне русло. Не випадково тематика німецьких творів у повоєнні роки кардинально змінилася: лейтмотивом більшості стала пропаганда інтернаціоналізму, радянського патріотизму, ушляхення держави і партії. Через це чимало письменників свідомо почали уникати публіцистики, переорієнтовувалися на інші жанри – лірику, дитячу літературу тощо. Твори, в яких ішлося про грікі сторінки історії радянських німців, висловлювалися міркування щодо відновлення автономії, опублікувати було майже неможливо, оскільки видавництва перебували під контролем цензури, а за поширення їх самвидавом можна було потрапити до в'язниці.

Однак німецькі літератори намагалися не стояти осторонь потреб свого народу. Найпоширенішою формою прояву їхньої громадської позиції стали творчі вечори. Саме на них і обговорювалися проблеми, що заважали гідному облаштуванню життя німецької спільноти, передавалася неофіційна інформація тощо.

Разом з тим, навіть в умовах "відлиги", німцям не вдавалося позбутися того морально-психологічного тиску, який створювали державні ідеологічні інституції. З одного боку, радянська пропагандистська машина намагалася представити їх як особливий етнос, відмінний від німців, що проживають на Заході, а з іншого, активно формувала у свідомості широких мас образ Німеччини як ворога. Траплялося, що радянських громадян німецької національності ототожнювали з німцями, які воювали у гітлерівських військах під час Другої світової війни, і це викликало неприязне ставлення до них з боку колег по роботі, сусідів тощо.

Проблема загострювалась і через те, що державні рішення 50–60-х років не містили чітких юридично-правових формулювань і не давали відповіді на питання, реабілітуються чи амністуються радянські німці. Відтак залишалось незрозумілим, чи з них знімаються висунуті сталінським режимом несправедливі звинувачення, чи вони визнаються як такі, що вчинили державний злочин і тепер їм вибачили.

До ідеї відновлення німецької автономії радянські державно-партійні органи ставилися байдуже, старалися її не помічати, що заганяло проблему в глухий кут. У 1964 р. німці чітко поставили свої вимоги перед керівництвом СРСР: повністю урівняти їх в правах з іншими народами Союзу; скасувати всі державні рішення, що кваліфікували їх як зрадників, шпигунів і т. п.; відновити німецьку республіку.

У серпні 1964 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ "Про внесення змін до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 серпня 1941 року "Про переселення німців, що проживають у районах Поволжя". Фактично це був черговий захід, який не розв'язував проблеми. У документі говорилося, зокрема, що в Указі від 28 серпня

1941 р. "по відношенню до великої групи німців – радянських громадян були висунуті звинувачення в активній допомозі і співпраці з німецько-фашистськими загарбниками. Життя показало, що ці огульні звинувачення були необґрунтовані і були виявом свавілля в умовах культу особи Сталіна. У дійсності в роки Великої Вітчизняної війни переважна більшість німецького населення разом з усім радянським народом своєю працею сприяли перемозі Радянського Союзу над фашистською Німеччиною, а в повоєнні роки брали активну участь у комуністичному будівництві" [12: 67].

Таким чином, держава офіційно визнавала невинуватість більшості німців і високо оцінювала їхній внесок у державне будівництво та перемогу. Але, з іншого боку, в Указі наголошувалося, що "німецьке населення міцно вкоренилося на нових місцях проживання і користується правами громадян СРСР..., сумлінно працює на підприємствах, у радгоспах, колгоспах, закладах, бере активну участь у громадському і політичному житті..." [13: 67].

Указ ліквідував лише частину положень акту 1941 р. Його приписи, що передбачали прикріплення депортованих німців до нових, визначених державою місць проживання, залишилися непорушними. Документ не був опублікований у центральних засобах масової інформації, а тому не став надбанням не тільки широкого загалу, а й багатьох із тих, кого безпосередньо стосувався і кому був конче необхідний.

В кінці 60-х років німці не полишали спроб "переконати" владу в необхідності задовольнити їхні прагнення. Для цього використовувались різні форми: делегування представників до Москви, виступи у засобах масової інформації, прийняття відповідних резолюцій і рішень громадських організацій тощо. Не втрачаючи віри у те, що партія й уряд прислухаються до їхніх вимог, німці намагались активізувати своє національне і громадсько-політичне життя. У цей період їм вдалося заручитися гарантією влади, що на виборах до вищих та місцевих органів німцям буде відведена певна квота. У результаті розширилось їхнє представництво в радах усіх рівнів, у тому числі Верховній Раді СРСР. Подекуди вони займали і відповідальні партійні посади. Здебільшого такими обранцями ставали передовики промислового і сільськогосподарського виробництва, частково – представники інтелігенції. У ці ж роки діяльність ініціативних груп з питань відродження німецького національного життя поступово набувала рис громадсько-політичного руху, який з часом оформився у всесоюзне товариство "Wiedergeburt" – "Відергебурт" ("Відродження").

Важливою історичною подією для німців, особливо тих, що були депортовані з України, став Указ Президії Верховної Ради СРСР від 3 листопада 1972 р. "Про зняття обмежень при виборі місця проживання, передбачених у минулому для окремих категорій громадян". Крім того, що він скасовував попередній указ 1955 р., цей акт спеціально наголошував на необхідності роз'яснити, що "особи, на яких поширювалися зазначені обмеження, та члени їхніх сімей, що є громадянами СРСР, користуються, як і всі радянські громадяни, правом обирати місце проживання на всій території СРСР відповідно до чинного законодавства про працевлаштування і паспортний режим..." [14: 179].

Указ дозволив депортантам повернутися на колишні місця проживання, у тому числі в Україну. Та, як зазначається у спогадах багатьох сучасників, документ умисно приховувався місцевою владою і не публікувався. Лише на практиці німці з подивом пересвідчувалися, що ніхто не перешкоджає їхньому переїзду, а на новому місці їх не чіпають, дають можливість осісти й облаштуватися.

Повернення німців в Україну розпочалося ще в другій половині 60-х років. Кілька тисяч депортантів німецької національності, порушуючи чинне законодавство, нелегально перебралися й оселилися в різних регіонах республіки. Чимало їх знайшли притулок у колишніх односельців-українців. На початку 70-х років в Україні вже налічувалося близько 30 тис. німців [15: 66]. Указ 1972 р. легалізував їхнє становище та стимулював подальший переселенський процес.

Позиція радянського уряду щодо вирішення національних проблем була особливо жорсткою і непохитною. Українське керівництво досить чітко виконувало рекомендації Москви, тому процеси централізації та уніфікації тут здійснювалися найбільш послідовно. Спроби української національної еліти дистанціюватися від Москви нищилися на ко-

рені. Відбувалося нівелювання національних особливостей, ігнорування національних запитів і потреб, русифікація культурної та інформативної сфер. Інтернаціоналістські гасла використовувалися для прикриття великодержавних інтересів. Нестримно звужувалися нормотворчі можливості республік, провідні галузі промисловості переводились у союзне підпорядкування, нарешті, були встановлені такі сфери державного й суспільного життя, у яких республіки взагалі не брали участі. Внутрішня політика спрямовувала розвиток країни шляхом інтеграції національних регіонів в унітарну державу при зовнішньому збереженні атрибутів федералізму. Будь-який спротив накресленому курсу спонукав посилення боротьби з "буржуазним націоналізмом" та ескалацію репресивних заходів.

У 70-і роки радянські німці особливо гостро стали відчувати на собі ідеологічний тиск з боку держави. Причиною цього було прагнення багатьох із них налагодити контакти з родичами за кордоном, а то й виїхати за межі СРСР. Державні органи пильно стежили за настроями в німецькому середовищі й вишукували запобіжні засоби, в тому числі й правового характеру: ускладнювалася процедура оформлення закордонних паспортів та віз, накладалися різного роду обмеження на виїзд з країни. При виконках Рад депутатів трудящих були створені спеціальні комісії з інтернаціонального виховання, які ретельно розглядали мотиви від'їзду за кордон та ухвалювали своє рішення з цього приводу. Найчастіше воно було негативним.

У Західній Німеччині питання громадянських свобод у СРСР, порушення прав німецького етносу з року в рік набували все більшого резонансу. Їм присвячувалися парламентські слухання, виступи відомих політиків і громадських діячів. Проте ці акції мало допомагали радянським німцям, хіба що давали деяку моральну підтримку.

В кінці 70-х років тоталітарна держава значно звузила можливості національного розвитку німців, більш жорсткою стала політика русифікації, посилились атеїстичні утиски, що не могло не викликати відповідного опору.

На середину 80-х років радянські німці були розпорошені по всьому Союзу. Дані про чисельність етносу, місце проживання і т. п. до офіційної статистики не потрапляли. Перепис населення 1959 р. про існування німців у СРСР не повідомляв. Уперше в історії всесоюзних переписів про них було згадано лише в 1979 р. Та й тоді інформація була вкрай скупою: вказувалася лише загальна чисельність, частково зайнятість, але про розселення мови не йшло. З партійних документів відомо, що на кінець 70-х рр. 46 % (900 тис.) радянських німців проживали в Казахстані. З них 15 % – це нащадки тих, хто переїхав сюди під час Століпінської реформи або в перші десятиліття радянської влади з Поволжя, України та Північного Кавказу. Решта – жителі ліквідованої Республіки Поволжя; депортанти, виселені під час Другої світової війни; репатріанти з числа тих, хто мав німецьке підданство ("фольксдойче") [16: 200]. Значну частину їх становили вихідці з українських земель.

В Україні протягом 70–80-х років чисельність німців зросла майже на вісім тисяч і становила на 1989 р. 37 859 осіб [17: 21]. Як підкреслюють дослідники В. Євтух та Б. Чирко, ці дані не є повними, оскільки перепис 1989 р. не фіксував наявність німецького населення на Волині, Буковині та в Галичині. У цих регіонах, за підрахунками вчених, їх мешкало близько 10 тис. осіб [18: 80], а в цілому в СРСР налічувалося майже 2 млн. німців.

Поселенська структура німецького населення мала свою специфіку, яка зумовлювалася процесом урбанізації, еміграцією до Німеччини та іншими чинниками. За підрахунками авторитетного українського історика й етнологів С. Тимченка, чисельність німців на селі за 1979–1989 рр. зросла з 10 742 до 11 003 чол., але міський їх прошарок зростав значно швидше. На думку дослідника, високий рівень урбанізованості німецького населення пояснюється насамперед його небажанням проживати у незадовільних соціально-побутових умовах тодішнього села [19: 70–71].

У сфері сімейно-шлюбних відносин німці виявляли консервативність. Серед них був найменший відсоток змішаних шлюбів та міжнаціональних сімей.

Рівень зайнятості у матеріальному виробництві був досить високим порівняно навіть з такими етносами України, як болгари, молдовани, греки. Переважала зайнятість фізичною працею, що зумовлювалося, головним чином, обмеженими можливостями в отри-

манні освіти, проживанням здебільшого у сільській місцевості та недостатнім забезпеченням джерелами інформації. Незначною була їх частка серед управлінців і керівників, проте ці обставини не можуть слугувати підставою для приниження участі німців у суспільному виробництві та соціальних перетвореннях в Україні.

Політика перебудови, ініційована 1985 р. М. Горбачовим, сприяла активізації національного руху німців. Вище партійно-державне керівництво здійснювало кроки щодо оздоровлення суспільно-економічного і політичного життя, намагалось усунути найбільш кричущі вияви соціальної несправедливості, найганебніші наслідки політики минулих десятиліть, розпочалося звільнення політв'язнів, розгортався правозахисний рух.

Атмосфера перебудови та активні дії широких мас викликали необхідність змін в існуючій системі національно-державних відносин. В Україні, як і в інших республіках Союзу, розгорнувся національно-визвольний рух, який став ґрунтом для піднесення етнічної самосвідомості німців. Процеси гласності дозволили відкрити багато "білих плям" в історії як українців, так і інших народів, що населяли республіку, сприяли відкритому доступу до джерел інформації.

Союзне керівництво, намагаючись взяти під контроль етнонаціональні процеси в СРСР і республіках, зробило кілька політичних спроб удосконалити практику міжнаціональних відносин. На вересневому 1987 р. Пленумі ЦК КПРС було визнано, що попередній досвід національної політики мав багато вад і деформацій. Але модель нової політики партійно-державна верхівка, як і в попередні часи, вбачала в збереженні унітаризму та сильного центру, до якого б тяжіли республіки. Рух за незалежність республік у кінці 80-х років зростав і ставав некерованим, що й спричинило невдовзі розпад СРСР.

Визвольний рух республік викликав загострення національної самосвідомості етносів, що населяли СРСР, у тому числі й німців. Цим обставинам сприяли також вимоги сил національно-патріотичного спрямування відновити у правах депортовані народи. Досить згадати виступи на їх підтримку відомого правозахисника академіка А. Сахарова у Верховній Раді СРСР.

У 1988–1989 рр. делегації німців кілька разів зустрічалися з високими державними посадовцями: Головою Ради Національностей Президії Верховної Ради СРСР, представниками ідеологічної комісії ЦК КПРС. У липні 1989 р. при Раді Національностей Верховної Ради СРСР була створена Комісія з проблем радянських німців. Її очолив народний депутат Г. Кисельов. До складу комісії увійшли представники німецької громадськості – Г. Гроут, Б. Раушенбах, Г. Штойк. Перед комісією стояло завдання вивчити весь комплекс проблем, породжених прийнятим у серпні 1941 р. актом про виселення радянських німців з місць проживання, у першу чергу з районів Поволжя, коли фактично була ліквідована німецька автономна республіка, та виробити рекомендації щодо їх вирішення. Комісія визнала за необхідне: 1) прийняти декларацію Верховної Ради СРСР про повну реабілітацію репресованих німців; 2) домогтися від уряду визнання для них статусу трудармійців; 3) створити Державну комісію для розробки перспективної Комплексної програми відновлення автономії; 4) у місцях компактного проживання німців утворити національні райони і сільські ради; 5) створити в Поволжі сприятливу для німців суспільну атмосферу [20: 273–275]. Ці рекомендації були схвалені постановою Верховної Ради СРСР "Про висновки і пропозиції комісії з проблем радянських німців і кримськотатарського народу" від 28 листопада 1989 р.

Слід зауважити, що саме в цей час центр розв'язання національних проблем перемістився з керівних партійних інстанцій до вищого законодавчого органу держави – Верховної Ради СРСР. Саме цей орган в умовах перебудови прийняв Декларацію "Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що зазнали насильницького переселення, та забезпечення їхніх прав". У документі проголошувалося, що "Верховна Рада СРСР засуджує практику насильницького переселення цілих народів як найтяжчий злочин, що є порушенням основ міжнародного права..., та гарантує, що порушення прав людини на державному рівні більше ніколи не повториться..." [21: 449].

Цим документом було дано політичну, правову і моральну оцінку політики тоталітарної держави щодо радянських німців. 21 грудня 1989 р. Рада Міністрів СРСР утворила Комісію з організації виконання Постанови Верховної Ради СРСР "Про висновки і пропо-

зиції комісій з проблем радянських німців і кримськотатарського народу". Вона дала доручення урядам республік, де проживали названі етноси, організувати відповідні комісії для відновлення прав цих народів. Ставилося також завдання розгорнути цілеспрямовану роботу по формуванню в районах переселення німців сприятливої суспільної атмосфери, яка б сприяла створенню нормальних умов для спільного проживання громадян різних національностей та виключала конфліктні ситуації [22: 281–282].

Для координації діяльності республіканських органів 29 січня 1990 р. була сформована Державна комісія з проблем радянських німців. Але практичні результати її діяльності були обмеженими, жодного разу не розглядалося питання про виконання доручень цього органу.

Таким чином, в 50–80-х рр. ХХ століття стали в історії німців періодом боротьби за свої політичні і національні права. Вона вилася у масовий рух, який мав у своєму розвитку спади та піднесення і об'єднував німців навколо ідеї зняття з них ганебних звинувачень тоталітарної держави. Були створені органи етнополітичної самоорганізації, проте вони діяли не узгоджено, лідерам була властива надмірна амбіційність, боротьба за владу, максималізм, нездатність консолідуватися навколо головної мети – відродження автономії.

Список використаних джерел

1. Євтух В. Б., Чирко Б. В. Німці в Україні (1920-ті – 1990-ті роки). – К.: Інтел, 1994. – С. 3.
2. Кулинич І. М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Інститут Історії України НАН України, 1995. – С. 13.
3. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-і роки) // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 36.
4. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с.
5. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. – К.: Полнос, 2000. – 447 с.
6. Кичихин А. Трагедия советских немцев в документах // Neues leben – 1991. – № 33. – 14 августа.
7. История российских немцев в документах (1763–1992 гг.) / Составители Ауман В. А., Чеботарёва В.Г. – М.: РАУ–Корпорация, 1993. – С. 176.
8. Переговоры между правительственными делегациями Союза Советских Социалистических Республик и Германской Федеративной Республики // Правда. – 1955. – 10 сентября.
9. Панченко П. П., Турченко Ф. Г., Тимченко С. М. Новітня історія України. – К.: Генеза, 1995. – С. 55.
10. Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. – К.: Либідь, 1997. – С. 202.
11. Бауер В., Илларионова Т. Российские немцы: право на надежду. – М.: Республика, 1995. – С. 31.
12. Немцы в России и в СНГ. 1763–1993. Совет по культуре российских немцев. – Stuttgart, 1993. – С. 67.
13. Там само. – С. 67.
14. История российских немцев в документах (1763–1992 гг.). – С. 179.
15. Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного. Німці України в радянський період // Політика і час. – 1992. – № 9–10. – С. 66.
16. Там само. – С. 200.
17. Населення Української РСР (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.). – К., 1990. – С. 21.
18. Євтух В. Б., Чирко Б. В. Вказ. праця. – С. 80.
19. Тимченко С. М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959–1989. – Запоріжжя, 1995. – С. 70–71.
20. История российских немцев в документах (1763–1992 гг.)... – С. 273–275.
21. Ведомости Съезда народных депутатов и Верховного Совета СССР. – 1989. – № 23. – С. 449.
22. История российских немцев в документах (1763–1992 гг.)... – С. 281–282.

Volodymyr Vasylchuk

ETHNO-POLITICAL MOUMENT OF THE GERMAN SETTLEMENTS IN UKRAINE IN 50-S – 80-S YEARS OF THE XX-TH CENTUARY

The aim of the article is an attempt to depict one of the periods in Ukrainian-German history, to follow the main stages of development of German settlements and their cooperation with the native population on Ukraine's territory. The chronology and contribution made by the first German colonists to the development of Ukraine have been covered.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алексієвець Микола – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, декан історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Алексієвець Леся – кандидат історичних наук, докторант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Бармак Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, докторант Львівського регіонального інституту державного управління Національної Академії державного управління при Президентові України.

Бистрицька Елла – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Білобровець Ольга – аспірантка кафедри історії України і зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету.

Бондаренко Сергій – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Боровська Інна – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Брицький Петро – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Брославський Володимир – провідний спеціаліст наукового відділу, асистент кафедри нової та новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Валіон Оксана – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Василова Валентина – аспірант історичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Васильчук Володимир – кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного лінгвістичного університету.

Вовк Степан – доктор філософських наук, професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Гевко Вікторія – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Гомотюк Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Тернопільського державного економічного факультету.

Гонтар Тетяна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Гриб Оксана – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Григорук Наталія – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Гуцал Петро – здобувач Тернопільського державного економічного університету, начальник відділу редагування видавництва "Економічна думка".

Давидович Людмила – здобувач інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Деменко Тетяна – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

- Дмитрук Андрій** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Дребот Назарій** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Сленчук Марія** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Зверук Людмила** – старший викладач Тернопільського державного економічного університету
- Зуляк Іван** – кандидат історичних наук, докторант Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Ігнатенко Наталія** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Кабачинський Микола** – підполковник, кандидат педагогічних наук, докторант Хмельницької національної академії державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.
- Кліш Андрій** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ковалишин Леся** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Лакманюк Тетяна** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Лук'яненко Світлана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Малярчук Олег** – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальноекономічних і гуманітарних дисциплін Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільського державного економічного університету.
- Мизак Нестор** – кандидат історичних наук, викладач суспільних дисциплін Чернівецького будівельного технікуму.
- Молінський Юрій** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Оболончик Наталія** – здобувач кафедри новітньої історії України Волинського державного університету імені Лесі Українки, науковий працівник Кременецько-Почаївського державного історично-архітектурного заповідника.
- Окаринський Володимир** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ореховський Вадим** – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-економічних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- Петровський Олександр** – кандидат історичних наук, Львівського регіонального інституту державного управління Національної Академії державного управління при Президентіві України.
- Полянський Олег** – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Львівської богословської академії.
- Ракович Борис** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ревуцький Михайло** – кандидат філософських наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Секо Ярослав** – асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

-
- Савенко Тетяна** – збобувач історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Смолей Василь** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії держави і права юридичного інституту Тернопільського державного економічного університету.
- Старка Володимир** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Стародубець Галина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін інституту економіки і підприємництва Тернопільського державного економічного університету.
- Твердоступ Ростислав** – кандидат фізико-математичних наук, доцент зав. кафедрою гуманітарних дисциплін інституту економіки і підприємництва Тернопільського державного економічного університету.
- Терещенко Валентин** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, асистент кафедри історії України
- Трофим'як Богдан** – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Фартушняк Анатолій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Федорів Ірина** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Юрійчук Євгенія** – кандидат історичних наук, доцент Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Юрків Юлія** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Яценюк Галина** – аспірантка кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ЗМІСТ

Микола Алексієвець НАУКОВІ ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ТЕРНОПЛЬСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА: СТАН, ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ.....	3
<i>Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.....</i>	
Світлана Лук'яненко РОЛЬ БРАТСТВА БРАТСЬКИХ ШКІЛ В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ВІДРОДЖЕННІ УКРАЇНИ (XVI–XVII СТ.)	13
Микола Бармак, Володимир Брославський ШЛЯХИ ПОПОВНЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ РОСІЙСЬКИХ ДВОРЯН ТА КАЗНИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XIX СТ.).....	16
Анатолій Фартушняк, Людмила Зверук ВПЛИВ ІНОЗЕМНОГО КАПІТАЛУ НА РОЗВИТОК ВУГІЛЬНОЇ, ЗАЛІЗОРУДНОЇ ТА МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)	20
Оксана Гриб ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКА І ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО НА ТЕРНОПЛЬЩИНІ	29
Тетяна Лахманюк ІВАН ГОРБАЧЕВСЬКИЙ – НАШ ВИДАТНИЙ ЗЕМЛЯК	34
Оксана Валіон РОЛЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО В ПІДГОТОВЦІ НАУКОВИХ КАДРІВ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНО-ДУХОВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.	38
Андрій Кліш ВНЕСОК К. СТУДИНСЬКОГО У СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА.....	44
Борис Ракович М. ДРАГОМАНОВ ТА В. ГНАТЮК: ВНЕСОК У НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ.....	51
Ірина Федорів ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ МИРОНА КОРДУБИ.....	54
Наталія Григоровук ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ЧУБАТОГО	61
Елла Бистрицька УЧАСТЬ МИТРОПОЛИТА А. ШЕПТИЦЬКОГО У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ГАЛИЧИНИ ПОЧАТКУ XX СТ.	68
Валентин Терещенко СИСТЕМА ДЕРЖАВНОГО КРЕДИТУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД АГРАРНОЇ РЕФОРМИ П. СТОЛИПНА (1906–1916 рр.)	75
Юрій Молінський МИРОН ТАРНАВСЬКИЙ І ВІЙСЬКОВА ФОРМАЦІЯ “УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ” ..	80
Володимир Старка СТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ ПОЛІТИЧНИМИ ПАРТІЯМИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯМИ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	87

Тетяна Савенко НАУКОВО-ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	92
Іван Зуляк ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ У ВІДНОСИНАХ МІЖ "ПРОСВІТОЮ" І "СКАЛОЮ" (30-ТІ РР. ХХ СТ.)	97
Юлія Юрків РОЛЬ ЖІНОЦТВА В НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ У 40-Х РОКАХ ХХ СТ.	104
Богдан Трофим'як ГЕНЕРАЛ РОМАН ШУХЕВИЧ – ВЗІРЕЦЬ ГАРМОНІЇ ДУШІ І ТІЛА, ПРОВІДНИК ОУН В УКРАЇНІ, ГОЛОВНИЙ КОМАНДИР УПА, РЕВОЛЮЦІОНЕР, СПОРТСМЕН, ГЕТЬМАНСЬКИЙ ПЛАСТУН – СКОБ.....	108
Тетяна Гонтар РОЛЬ ПОЛЬСЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДО УРСР У 1945 Р.	113
Марія Єленчук СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1944–1950 РР.)	117
Ярослав Секо КУЛЬТУРНИЦТВО 1987–1991 РР. НА ПРИКЛАДІ НЕФОРМАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ІВАНО- ФРАНКІВСЬКОЇ, ЛЬВІВСЬКОЇ ТА ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ.....	123
Назарій Дребот ПЕРШІ КРОКИ СТАНОВЛЕННЯ В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА ЯК ПОЛІТИКА.....	130
Сергій Бондаренко ВИНИКНЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ КІНЦЯ 80-Х РОКІВ ХХ СТ.....	133
Тетяна Деменко ОСОБЛИВОСТІ ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РЕФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	139
Розділ 2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.....	144
Леся Алексієвець ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ КОРДОНІВ ПОЛЬЩІ ТА ЗАХИСТ ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В 1918–1926 РР.....	145
Інна Боровська НОВИЙ КУРС РУЗВЕЛЬТА – РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД.....	161
Андрій Дмитрук ПРОБЛЕМНІ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ ЯК НАСЛІДОК РОЗПАДУ СРСР	165
Вікторія Гевко УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ.....	171
Розділ 3. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ ТА МИСТЕЦТВА	176
Олександр Петровський ПРО ПАМ'ЯТКООХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА.....	177

Михайло Ревуцький, Аліна Ревуцька ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ РАКУРС АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМАТИКИ МУЗИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	180
Розділ 4. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ І МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ.....	
Олег Полянський ВСТУП ДО МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРІЇ	186
Наталія Ігнатенко МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ: ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ У ХХ СТОЛІТТІ.....	193
Розділ 5. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО.....	
Леся Ковалишин СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ О. КАНДИБИ-ОЛЬЖИЧА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.	200
Розділ 6. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ.....	
Володимир Окаринський УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА: ЗАБУТЕ І НЕВІДОМЕ / ЗА РЕДАКЦІЄЮ ПРОФ. М. М. АЛЕКСІЄВЦЯ. – ЧАСТ. 1. – ТЕРНОПІЛЬ: ЛІЛЕЯ, 2005. – 352 С.....	207
Розділ 7. НАУКОВІ ПРАЦІ ДОСЛІДНИКІВ ІНШИХ ВНЗ УКРАЇНИ. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІЇ.....	
Галина Яценюк ДІЯЛЬНІСТЬ ПИЛИПА ОРЛИКА В ПЕРІОД ТАК ЗВАНОВОГО "СОЛУНСЬКОГО СИДІННЯ" 1722–1734 РР.....	215
Оксана Гомотюк УНІВЕРСИТЕТИ – ЦЕНТРИ УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У І ПОЛ. ХІХ СТ.)	221
Оксана Гомотюк, Людмила Давидович СОБОРНИЦЬКИЙ АСПЕКТ УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ М. ДРАГОМАНОВА	225
Петро Брицький, Євгенія Юрійчук ВАСИЛЬ СІМОВИЧ ТА ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ	229
Петро Сіреджук ДІАСПОРА НІМЦІВ ПОКУТТЯ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – 30-ТІ РОКИ ХХ СТ.)	241
Василь Смолей СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 Р. В УКРАЇНІ: ЇЇ ЗМІСТ І ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ..	250
Ольга Білобровець ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	254
Любов Стромилюк ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПАРТІЇ ТА ЇЇ БАЧЕННЯ ОРГАНАМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПОЛІЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	260
Петро Гуцал МОРАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА І ДИПЛОМАТИЧНА ПІДТРИМКА УКРАЇНЦІВ США ТА КАНАДИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (1918–1919 РР.).....	267

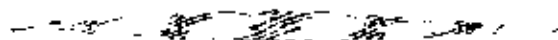
Людмила Гарарук ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОЇ ТОВАРНОЇ БІРЖИ В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ.....	274
Нестор Мизак БОЙОВІ ДІЇ КУРЕНЯ УПА "СІРІ ВОВКИ" (1943–1945 РР.).....	284
Галина Стародубець, Ростислав Твердоступ РОЛЬ УКРАЇНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ В ОРГАНІЗАЦІЇ ОПОРУ МОБІЛІЗАЦІЙНИМ ЗАХОДАМ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ В 1944 РОЦІ.....	293
Олег Малярчук РАДЯНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОГО СЕКТОРУ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (1944–1946 РР.).....	299
Нестор Мизак ВЕЛИКА ДЕПОРТАЦІЯ ЗАХІДНИХ УКРАЇНЦІВ 21 ЖОВТНЯ 1947 Р. (НА МАТЕРІАЛАХ ПІВДЕННИХ РАЙОНІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛ.).....	304
Микола Кабачинський ОКРЕМІ АСПЕКТИ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ПРИКОРДОННИХ ВІЙСЬК УКРАЇНИ З ПИТАНЬ ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННІЙ МІГРАЦІЇ (1991–2003 роки)	310
Валентина Василюва ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКО-РУМУНСЬКИХ ВІДНОСИН ПІСЛЯ ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2004 Р.	315
Степан Вовк, А. В. Данилов ВИТОКИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ.....	320
Вадим Ореховський ФЛОРЕНТІЙСЬКА УНІЯ 1439 РОКУ ЯК ЕТАП РЕАЛІЗАЦІЇ КАТОЛИЦЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ ОБ'ЄДНАННЯ ЦЕРКОВ.....	326
Наталія Оболончик ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЛІЦЕЮ (1920–1939 РР.)	335
Володимир Васильчук ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ РУХ НІМЕЦЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В УКРАЇНІ У 50–80-І РОКИ ХХ СТ.	342
<i>ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....</i>	<i>350</i>

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005 – Вип. 1 – 358 с

Комп'ютерний набір: Андрій Кліш
Комп'ютерне оформлення: Юрій Древницький

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 8.04.2005 р. Підписано до друку 15.04.2005 р. Формат 60 × 84/18.
Папір друкарський Умовних аркушів 34,57. Обліково-видавничих аркушів 44,75
Замовлення 127 Тираж 300 прим Свідоцтво про реєстрацію ТР № 241 від 18.11.97

Увага

I. Для публікації матеріалів в журналі необхідно подати до редакції:

- ✓ статтю в редакторі Word (версія не нижче 6. 0/95 шрифт Times New Roman) на дискеті (файл називається за прізвищем автора латинськими буквами з вказівкою на версію Word. Наприклад, Strishynec95, Strishenec97. Де 95 і 97 – версії Word. Файл обов'язково у двох копіях 95 та 97 версії) й якісно надруковану на білому папері формату А4;
- ✓ рецензію провідного фахівця з даної галузі наук, як правило, доктора наук, відповідно завірену;
- ✓ виписку із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;
- ✓ експертний висновок про можливість відкритого опублікування матеріалів;
- ✓ відомості про автора (прізвище, ім'я, по-батькові (повністю), місце роботи, посада, науковий ступінь та звання, адреса, телефон)

II. Вимоги до оформлення друкованих праць:

1. Формат сторінки А4.
2. Поля 2x2x3x1.
3. Шрифт Times New Roman, Arial.
4. Величина шрифту – 14.
5. Інтервал: 1, 5 (Ctrl+5).
6. Абзац: 1, 25 см.
7. Рядків на сторінці – 29–30.
8. Символів на рядок – 65–70.
9. Між роками ставиться тире (1917–1920).
10. По тексту використовуються заокруглені дужки, для посилань квадратні.
11. Ініціали (Алексієвець М. М.; М. М. Алексієвець), роки (1917–1920 рр.), а також перед квадратною дужкою посилання (« [14: 23]») ставляться непереносимі пробіли.
12. Посилання на список використаних джерел: [12: 56–57; 14: 23], [14: 23], [14: арк. 23],
 - ✓ де «12» та «14» порядковий номер у списку використаних джерел;
 - ✓ «56–57, 23» – номери сторінок;
 - ✓ арк. 23 – вказівка на номер аркуша в архіві;
 - ✓ «:» ставиться після порядкового номера у списку використаних джерел;
 - ✓ «,» – між номерами сторінок;
 - ✓ «;» – між порядковими номерами різних джерел.
13. Зразок оформлення списку використаних джерел:
 - ✓ Июль-ноябрь 1758 г. Ученая переписка префекта Киевской Академии Самуила Миславского с профессором Христианом Баумейстером // Акты и документы. – Отд. II. – Т. V. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1908. – С. 222–224.
 - ✓ Завгородній Ю. Києво-Могилянська академія в контексті вітчизняного сходознавства: північно-буддистський регіон Далекого Сходу // Києво-Могилянська академія в історії України. Тези доповідей міжнар. наук. конф. – К.: НаУКМА. – 1995. – С. 36–37.
 - ✓ Попок А. А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 54–68.
 - ✓ Українська культура: історія і сучасність / За ред. Черепанової С. О. – Львів: Світ, 1994. – 456 с.
 - ✓ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України).. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7248.
 - ✓ Мишанич О. В. Література Закарпаття XVII-XVIII століть. – К.: Наукова думка, 1964. – 116 с.